

Sosyal Bilimler

Cilt 12
OCAK 2022

Sayı 1

Kırıkkale Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KUSBD

ISSN 2146-2879
E-ISSN 2717-6231

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Kırıkkale University

January 2022
Volume 12

No: 1

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER

DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

OCAK/JANUARY 2022

Cilt/Vol: 12

Sayı/No: 1

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2022 Cilt/Vol: 12, Sayı/No: 1

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayınlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

ii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

EBSCO

SÖBIAD

ASOS
indeks

DRJI
Directory of
Research Journal
Indexing

tei
türk eğitim indeksi

Academic
Resource
Index
ResearchBib

AcademicKeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address

Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97

e-mail: sbd@kku.edu.tr

web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2022 Cilt/Vol: 12, Sayı/No: 1

Baş Editör/Editor in Chief

Dr. Ahmet ÖZMEN

iii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Prof. Dr. Cemal FEDAYİ

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Doç. Dr. Ziya TOK

ALAN EDİTÖRLERİ/SCIENTIFIC COMMITTEE

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler*)

Doç. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji*)

Doç. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim*)

Dr. Hakan DOĞAN, (*Tarih*)

BİLİM KURULU/SCIENTIFIC COMMITTEE

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznuur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhaldi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bartın Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Salim PİLAV, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyir TURAN, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFeree OF VOLUME

- Prof. Dr. Cemal FEDAYİ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdal CENGİZ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim UZUN (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. İsrail BABACAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Emin MUTLU (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi ASLANOĞLU (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Tufan AYTAÇ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki TAŞTAN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulkerim KARADENİZ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdülkadir YILDIZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Banu ALAN SÜMER (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Bilge AYRANCI (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail EFE (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail YILDIRIM (Kayseri Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet KATRANCI (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU (Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Sayim TÜRKMAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Yasemin KUŞDEMİR (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Yasin TAŞPINAR (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Yaşar AKASLAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Ziya TOK (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Burcu ERTEM (Çankaya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Adem YILDIRIM (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmad SHAIKH HUSAYN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bilgehan SAVAŞCI TEMİZ (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hafel ALYOUNES (Selçuk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hanaa HARAMİ (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan AKREŞ (Batman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ŞAHİN AYNUR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Haydar KARAMAN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YUSUF (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Rami AWWAD (Uşak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serap Nur DUMAN (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhan DİNDAR (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sertaç IŞIKA (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zühtü Onur PEHLİVANLI (Kırıkkale Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Ahmet İSMAİLOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Abdullah KAVALCIOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Ahmet KESKİN (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Mustafa MAWAS

Editörden,

Değerli okurlarımız,

12 yıldır kesintisiz bir şekilde sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yazılmış makaleleri bilim dünyasına sunan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2022 Ocak sayısı ile birbirinden değerli bilimsel çalışmaları siz kıymetli okurlarımızla buluşturmaktadır. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak yeni sayımızla kültür, medeniyet ve bilim dünyamıza katkı sunmaktan mutluluk duymaktayız.

Son yıllarda toplum hayatında önemli değişiklikler yaşanmaktadır. Özellikle Covid-19 pandemi sürecinin insan yaşamına tesiri net bir şekilde görülmektedir. Covid-19 pandemi sürecinin başta eğitim olmak üzere insan davranışları veya alışkanlıkları üzerindeki etkisi gibi sosyal bilimlerin pek çok sahasında çalışan akademisyenlerin dikkatlerini celbetmektedir. Aynı şekilde bilişim çağının neticesi olarak Kripto para gibi sanal dünyanın ürünleri insanların hayatında etkin bir şekilde yer almaktadır. Keza güncel gelişmeler hem teorik hem de uygulamalı alanda çalışan birçok bilim insanının yeni gelişmelere yönelmesine sebep olmaktadır. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin son sayılarında bu bağlamdaki çalışmalarla karşılaşmak mümkündür. Dergimizdeki makaleler hem güncel gelişmelerin hem de geçmiş ve gelenekten gelen birikimin bilim dünyasına yansımaları açısından önem arz etmektedir.

Dergimizin 2022 Ocak sayısında ekonomi, siyasal bilimler, yerel yönetimler, hukuk, dil, edebiyat, eğitim, felsefe ve İslamî ilimler alanında yerli ve yabancı toplam 21 araştırmacının çalışması yer almaktadır. Bu sayımızda 15 makale Türkçe ve 6 makale Arapça kaleme alınmıştır. Değerli çalışmalarıyla dergimize katkıda bulunan tüm yazarlarımıza müteşekkirimiz. Her bir çalışmanın kendi alanına yeni bir bakış açısı kazandırmasını ve yeni çalışmalara yön vermesini ümit etmekteyiz.

Dergimizin 2022 Ocak sayısının sizlere ulaşmasında emeği geçen editör kurulu ve alan editörü üyelerimize, kıymetli vakitlerini ayırarak dergimize gönderilen çalışmalarını nesnel bir şekilde değerlendiren ve bilimsel katkılarını bizlerden esirgemeyen değerli hakemlerimize ve bilim kurulu üyelerimize teşekkürlerimizi sunuyoruz. Dergideki çalışmaların yararlı olması dileğiyle.

Dr. Ahmet ÖZMEN

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Editörden vii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Covid-19 Pandemi Döneminde Lisans Öğrencilerinin Uzaktan Eğitim Kapsamında Muhasebe Derslerine Yönelik Bakış Açıları Üzerine Bir Araştırma

A Study on Undergraduate Students' Perspectives on Accounting Lectures in Distance Education During the Covid-19 Pandemic Period

Reşat KARCIOĞLU, Şerife KILIÇARSLAN, Kübra ÇELİK 1-22

Devletsiz Yönetişimin Yeni Ekonomik Enstrümanı: Kripto Para ve Geleceği

The New Economic Instrument of Stateless Governance: Crypto Money and Its Future

Halil İbrahim YANAR, Mehmet Şirin ÇETİN, Veysi KILIÇ 23-48

Basının Demokrat Parti'nin İktidara Gelişinde ve İktidarının Son Dönemlerinde Takındığı Farklı Tutum

Different Attitudes of the Press in the First and Last Periods of the Democrat Party Governments

Hilmi BENGİ 49-76

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Suç ve Cezada Kanunilik İlkesi

The Principle of Legality of Crime and Punishment within The European Convention on Human Rights and The European Court Of Human Rights' Judgements

Mustafa ÇAĞATAY 77-103

Terim Oluşturma Yöntemleri Bağlamında Türk Dil Kurumu'nun Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar Adlı Çalışmalarındaki Terimler Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Terms in the Studies Suggestions to Words of Western Origin of the Turkish Language Association Within the Context of Term Formation Methods

Onur ÖZCAN 105-120

**Geçiş Devri İmlâ Hususiyetleri İçin 17. Yüzyıldan Bir Örneklem
"Aziz Mahmud Hüdâyî Dîvânı"**

A 17th Century Sample of Transitional Period Spelling Characteristics

"The Divan of Aziz Mahmud Hudâyî"

Murat AYAR 121-138

Sezer Ateş Ayvaz'ın Öykülerinde

Dünyayı Sözcüklerle Değiştirmek İsteyen Hikâye Ustaları

Story Masters Who Want to Change the World with Words

In Sezer Ateş Ayvaz's Stories

Şafak KAYABAŞI 139-153

Tefsir Geleneğinde Kırâat-Yorum İlişkisi: Fethu'l-kadîr Örneği

The Relationship Between Qiraat and Interpretation in The Tradition of Commentary:

The Example of Fath Al-Qadir

Adem YEŞİLDAĞ 155-168

İslam Ceza Hukukunda Kısâs Mahallinin Ortadan Kalkması ve Hukûkî Sonuçları

The Elimination of Qisas Space and Legal Consequences in Islamic Criminal Law

Yunus KOCABIYIK 169-178

21. Yüzyıl Becerileri ile İlgili Yapılmış Olan Çalışmaların İncelenmesi

An Investigation of the Studies Related 21th Century Skills Among 2010-2020

Tunahan Tansel DÜZGÜNER, Hilal KARABULUT, İshak Afşin KARİPER 179-199

Öğretmenlerin İletişim Kaygıları ve Örgütsel Bağlılıklarının İncelenmesi

Examination of Teachers' Communication Apprehensions and Organizational Commitment

Özgür TÜRK 201-223

İlkokul Bahçelerinin Mevcut Durumuna ve İdeal Okul

Bahçelerine İlişkin Öğretmen Görüşleri

Teacher Views on The Current Status of Primary Schoolyards and Their Ideal Schoolyards

Hamiyet ERÖZEREN, Nihan DEMİRKASIMOĞLU 225-257

12. Sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabında

Eğitimin Siyasal İşlevinin İncelenmesi

Examination of the Political Function of Education in the 12th Class

T.R. Revolutionary History and Atatürk Coursebook

Özlem AKIN MART, Sadık KARTAL 259-281

Platon'un İdeaları Bağlamında Descartes'ın Ruh-Beden İkiliğinin İncelenmesi

Examining Decsartes' Soul-Body Duality in the Context of Plato's Ideas

Zehra ETİLİ, Sema ÖNAL 283-298

الوَاسِطَةُ بَيْنَ الْمُتَقَابِلَيْنِ فِي النَّحْوِ

Nahivde Zıtlıklar Arasındaki Arabulucu

The Middle Judgment Between Two Opposite Issues Syntax

Hüseyin YUSUF 299-310

آراء حسين عطوان النقدية في مقدمة القصيدة العربية القديمة

Eski Arap Kaside Önsözünde Hüseyin Atvan'ın Eleştirel Görüşleri

Hussein Atwan's Critical Opinions in The Introduction to The Old Arabic Poem

Omar Ali Issa DOUDIN 311-324

الضمائر دراسة تأصيلية: ضمائر الرفع المنفصلة أمودجاً

Zamirler Üzerine Özel Bir Çalışma: Örnek Olarak Ayrı Zamirler

Pronouns: Native Study: Separate Nominative Pronouns As A Model

Fadi Aowni Mahmoud ALSHELALDEH 325-340

نقد النقد في ديوان "بيان العار والرجوع" لعبد اللطيف عقل

Abdullatîf Akl'ın "Utanç ve Dönüş Bildirisi" Divanında Eleştiri

Criticism in Abdullatîf Akl's "Shame and Return Edict" Diwan

Ali GHAREEB 341-352

مظاهر القهر في شعر سحيم عبد بني الحسحاس

Süheym Abd Benî el-Hashas'ın Şiirinde Baskı Olguları

Manifestations Of Oppression In The Poetry of Suhim Abd Bani Al-Hashas

Musa NAJADA 353-367

DERLEME MAKALE/REVIEW ARTICLES

Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Konusunda Kurumsal Yapılanma ve Yerel

Yönetimlere İlişkin Mevzuat İçinde Yenilenebilir Enerji

Institutional Structure on Renewable Energy in Turkey and Renewable Energy

in the Legislation on Local Governments

Ünal KÜÇÜK 369-381

SANAT ve EDEBİYAT MAKALESİ/ART and LITERATURE ARTICLES

أفعال الكلام في شعر عمر بن أبي ربيعة -دراسة تداولية-

Ömer B. Ebî Rabia'nın Şiirinde Konuşma Fiilleri -Pragmatik Çalışma-

Verbs of Speech in Omer B. Abi Rabia's Poem -A Pragmatic Study-

Mustafa ALMAWAS 383-393

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.10.2021 Kabul/Accepted: 16.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 1-22.

COVID-19 PANDEMİ DÖNEMİNDE LİSANS ÖĞRENCİLERİNİN UZAKTAN EĞİTİM KAPSAMINDA MUHASEBE DERSLERİNE YÖNELİK BAKIŞ AÇILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMAⁱ

Reşat KARCIOĞLUⁱⁱ, Şerife KILIÇARSLANⁱⁱⁱ, Kübra ÇELİK^{iv}

Öz

2019 yılsonu itibarıyla dünya genelinde Covid-19 olarak adlandırılan bulaşıcı salgın hastalığın ilk vakaları ülkemizde 2020 Mart ayı itibarıyla görülmüştür. Vaka sayılarının fazla olması ve henüz bir tedavi yönteminin geliştirilememiş olması nedeniyle halkın sağlığını riske atmamak amacıyla 2019-2020 bahar dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerinin uzaktan eğitim olmasına karar verilmiştir. Bu karar beraberinde çevrimiçi (online) eğitimle ilgili problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim uzaktan eğitimle verilen derslerin etkili olup olmayacağıyla ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Muhasebe derslerinde uzaktan eğitimin etkili olup olmadığı konusunda da net bir bilgi olmadığından çalışma bu düşünce doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu kapsamda yapılan çalışmayla, Covid-19 pandemi döneminde lisans öğrencilerinin uzaktan eğitim kapsamında muhasebe derslerine yönelik bakış açıları ve bu bakış açılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Atatürk Üniversitesi Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi "İşletme" ve "Bankacılık ve Finans" öğrencileriyle, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi "İşletme" öğrencilerine yönelik anket uygulanmıştır. Anketlerden elde edilen veriler, SPSS 25 programı yardımıyla analiz edilmiştir. Araştırma bulgularından hareketle, öğrencilerin muhasebe derslerinde uzaktan eğitime tamamen karşı olmadıkları ancak birebir bir eğitime de ihtiyaçlarının olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca verilen cevaplar cinsiyet, sınıf ve akademik performans gibi demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiş olup, uzaktan eğitimin dezavantajlarının öğrencinin akademik performansına göre farklılaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Uzaktan Eğitim, Muhasebe Dersleri.

A Study on Undergraduate Students' Perspectives on Accounting Lectures in Distance Education During the Covid-19 Pandemic Period

Abstract

As of the end of 2019, the first cases of the contagious epidemic disease called Covid-19 were seen in our country as of March 2020. Due to the high number of cases and the fact that a treatment method had not been developed, it had been decided that the 2019-2020 spring term education activities would be

ⁱ "Bu çalışma 7. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi'nde sunulan "Covid-19 Pandemi Döneminde Lisans Öğrencilerinin Uzaktan Eğitim Kapsamında Muhasebe Derslerine Yönelik Bakış Açılı Üzerine Bir Araştırma" başlıklı bildirdiden üretilmiştir.

ⁱⁱ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, e-posta: rkarcio@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0903-3816

ⁱⁱⁱ Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, e-posta: serife.kilicarslan@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5715-3417

^{iv} Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, e-posta: kubra.alpa@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0226-4731

distance education in order not to risk the health of the public. This decision led to the emergence of problems related to online education. As a matter of fact, there were different disagreements about whether the courses given by distance education would be effective or not. Since there is no clear information about whether distance education is effective in accounting courses, the study has been created in line with this idea. In this context, it has been aimed to determine the perspectives of undergraduate students towards accounting courses within the scope of distance education during the Covid-19 pandemic period and whether these perspectives differ according to demographic characteristics. For this purpose, a questionnaire has been applied to Atatürk University Oltu Faculty of Humanities and Social Sciences "Business Administration" and "Banking and Finance" students and "Business Administration" students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences. The data obtained from the questionnaires have been analyzed with the help of SPSS 25 program. Based on the research findings, it can be said that students are not completely against distance education in accounting courses, but they also need one-to-one education. In addition, it has been examined whether the answers given differ according to demographic variables such as gender, class and academic performance, and it has been found that the disadvantages of distance education differ according to the academic performance of the student.

Keywords: Covid-19, Distance Education, Accounting Courses.

Giriş

Tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını 2020 Mart ayı itibariyle de ülkemizde görülmeye başlamıştır. Bu salgın hastalık, başta sağlık, eğitim ve ekonomi olmak üzere politik ve sosyal anlamda da insan hayatına tesir etmiş olup, çeşitli düzenlemeler yapmayı gerekli kılmıştır. Söz konusu bu düzenlemeler uzun zamandır alışık olunan iş ve işlem süreçlerinin revize edilmesini ve hızlı bir şekilde süreç uyum sağlanmasını gerektirmiştir. Her kesim ve alanın farklı etkilendiği salgından eğitim alanı da oldukça etkilenmiş olup, radikal düzenlemeler alınmıştır. İlk olarak eğitime 3 hafta ara verilmiş ve salgının devamına bağlı olarak uzaktan eğitime geçilmiş ve Türkiye’de aktif olarak çevrimiçi (online) eğitimlere başlanmıştır. Alınan son kararlar da 2019-2020 bahar dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerine uzaktan eğitim yoluyla tamamlanmıştır (Karakaya, 2020, s. 587). Türkiye’de uzaktan eğitim sisteminin gelişiminin çok eskilere dayanması ve çoğu üniversitede daha önceden uzaktan eğitimle ilgili bir alt yapının olması, salgın ile başlayan bu süreçte hızlı bir şekilde intibak sağlanmasını kolaylaştırmıştır (Serçemeli ve Kurnaz, 2020, s. 41). Nitekim salgından önce 2018-2019 eğitim öğretim yılına bakıldığında, yüksek lisans programlarında 16.875, lisans programlarında 36.023 ve ön lisans programlarında 25.599 olmak üzere toplam 82.457 kişinin yükseköğretim programlarında uzaktan eğitim öğrencisi olduğu görülmektedir (Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, 2020). Bu kapsamda uzun yıllara dayanan uzaktan eğitimin Türkiye’deki genel seyrini incelemek gerekirse;

Tablo 1. Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dönüşümü

	1927	Okuma yazma öğretimi için uzaktan eğitimin tartışılması
Kavramsallaşma Süreci	1939-1950	Milli Eğitim Şuralarında yaygın eğitim konusunun tartışılması ve önerilerin sunulması,
	1956	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsünde başlaması,
Mektupla Öğretim Süreci	1960	İlk uzaktan eğitim uygulamaları Millî Eğitim Bakanlığı tarafından "Mektupla Öğretim" adı altında başlaması,

	1966	Mektupla Öğretim ve Teknik Yayınlar Genel Müdürlüğü'nün Kurulması,
İletişim	1975	Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu (YAYKUR) kurulması,
Teknolojilerinin	1978	Açık Üniversite kurulmasının kararlaştırılması,
Kullanımı Süreci	1981	Anadolu üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi'nin açılması,
	1992	Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Açık Öğretim Lisesi'nin açılması,
	1998	ODTÜ'de internet ile eğitim kullanılarak IDEA paketi uygulaması başlatılması,
	1999	YÖK uzaktan eğitim yönetmeliğinin yayınlanması,
	2001	Uzaktan eğitim yönetmeliği kapsamında üniversitelerde ders/programlarının açılması,
	2007	Türkiye Bilimler Akademisi-TÜBA'nın Açık Ders Malzemeleri Projesini başlatması,
	2012	Yükseköğretim kurumlarında Uzaktan Öğretime İlişkin Usul ve Esaslar'ın yayınlanması.

Kaynak: (Cabı ve Ersoy, 2017, s. 421)

Türkiye'de uzaktan eğitim süreci, iletişim teknolojilerinin kullanıldığı üçüncü dönemde hız kazanmış ve konuyla ilgili yapılan çalışmalar artmıştır. Uzaktan eğitimde gelenen seviye ise; LMS (Learning Management System) sistemidir. LMS sisteminin birden fazla kişiyi aynı anda bir araya getirme donanımına sahip olması sebebiyle, salgın süresince çok geniş alanlarda kullanıma ulaşmıştır. Aynı zamanda birden fazla öğrenciyi sisteme tanımlayabilmesiyle, ders esnasında dosya, içerik ve ekran paylaşımları opsiyonuyla, dersleri hem çevrimiçi (sekron) hem de çevrimdışı (asenkron) takip avantajıyla yükseköğretim kurumlarında oldukça tercih edilmektedir (Karakaya, 2020, s. 591).

Türkiye'de uzaktan eğitim sisteminin çok eskilere dayandığı ve her geçen gün de uzaktan eğitim programlarının arttığı görülse de uzaktan eğitimin etkili olup olmadığı da uzun yıllardır üzerinde durulan bir konudur. Bu sebeple de ülkemizde son yıllarda uzaktan eğitim programlarının her geçen gün artması uzaktan eğitim programlarına yönelik memnuniyetten kaynaklanmamaktadır. Uzaktan eğitim programlarının henüz geleneksel eğitim uygulamalarına bütünüyle alternatif olduğu da söylenememektedir (Tuncer ve Bahadır, 2017, s. 30). Nitekim Gülnar (2008) Ülkemizde son yıllarda çok sayıda uzaktan eğitim programı örneği görülmesine karşın bu programların etkili ve verimli olduğu anlamını taşımadığı görüşündedir. Ekici (2003) uzaktan eğitimin ortaya çıkışını geleneksel eğitim yaklaşımlarının eksikliğine vurgu yapmış ve uzaktan eğitimi alternatif çözüm olarak nitelendirmiştir. Karşı görüş olarak ise Reyneke ve Shuttleworth (2018) küresel olarak uzaktan eğitimin büyük bir ihtiyaç olduğunu, zaman, coğrafi ve finansal kısıtlamaları olan bireylere eşit eğitim fırsatları sunduğunu belirtmiştir. Tucker (2014), öğrencilerin “çok yönlü, çok görevli, teknoloji odaklı bir dünyada” yaşamak için donatılması gerektiğini ve “ekonomik geçmişleri ne olursa olsun, tüm öğrencilerin bu yeni teknolojik dünyaya eşit erişime sahip olmasını sağlamalıyız” şeklinde açıklamıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere, uzaktan eğitim alanında farklı görüşler olup literatür incelendiğinde de önemli sayılarda araştırma yapılmış, farklı görüş ve sonuçların olduğu ifade edilmiştir. Şöyle ki; bazı araştırmalarda uzaktan eğitimin geleneksel sınıf içi eğitim kadar etkili olduğu sonucuna varmışlardır. Bazı araştırmalarda ise geleneksel olarak eğitim alan

öğrencilerin online öğrenme ortamlarında eğitim alanlara göre daha iyi performans gösterme eğiliminde olduğunu bulmuştur (Chen, Jones ve Moreland, 2010, s. 2-3). Nitekim Ponzurick, France ve Logar (2000) çalışmasında uzaktan eğitim kurslarındaki lisansüstü pazarlama öğrencileri için etkililiğin ve genel memnuniyetin yüz yüze kurstaki öğrencilere göre daha düşük olduğunu bulmuştur. Terry, Owens ve Macy (2001), geleneksel yüz yüze eğitim alan öğrencilerin online eğitim alan öğrencilere göre daha iyi performans gösterdiği sonucuna varmıştır. Düzgün ve Sulak (2020) uzaktan eğitim uygulamalarının etkili olmadığını ancak öğretici olduğunu tespit etmişlerdir. Çiçek, Tanhan ve Tanrıverdi (2020) çalışmalarında öğrencilerin, genel olarak uzaktan eğitime ilişkin hem olumlu hem de olumsuz düşüncelere sahip oldukları gözlemlenmiştir. Presdiadi (2020) ise e-öğrenme uygulamasının Covid-19 pandemisi sırasında uzaktan eğitim stratejisi olarak etkili olduğunu tespit etmiştir.

Uzaktan eğitim alanında çok sayıda araştırma yapılmasına karşın göreceli olarak az sayıda araştırmada muhasebede uzaktan eğitime odaklanılmıştır. Muhasebenin teknik bir alan olması sebebiyle de diğer disiplinlerdeki çalışmaların sonuçlarının muhasebe için geçerli olduğunu kabul etmek doğru olmayacaktır (Chen vd. 2010, s. 2). Bu bilgiler doğrultusunda, salgın döneminde uzaktan eğitime geçişin bir tercih değil bir zaruriyet olması ve muhasebe derslerinde uzaktan eğitimin araştırıldığı çalışma sayısının az olması çalışmayı bu konu üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu çalışmada, Pandemi (COVID-19) süresince, lisans öğrencilerinin uzaktan eğitimle yürütülen muhasebe derslerine yönelik bakış açıları ve bu bakış açılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmadan elde edilen muhtemel sonuçlar uzaktan eğitim konusunda eğitimcilere perspektif sunacağı gibi uzaktan eğitimle yürütülen muhasebe derslerinin etkili olup olmadığına ilişkin literatürdeki boşluğa da katkı sağlayacaktır. Bu noktada araştırmanın ilk amacı uzaktan eğitimle yürütülen muhasebe derslerine ilişkin öğrenci görüşlerini tespit etmektir. İkinci amacı ise, öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik bakış açılarının daha detaylı bir şekilde demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğinin saptanmasıdır. Çalışma kapsamına Covid-19 pandemi sürecince muhasebe eğitimi görmüş olan, Atatürk Üniversitesi Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi "İşletme" ve "Bankacılık ve Finans" öğrencileriyle, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi "İşletme" öğrencileri dahil edilmiştir. Araştırmanın ele alınan perspektiften daha önce yeterince incelenmemiş olması, Covid-19 salgını sebebiyle uzaktan eğitime geçilen ilk eğitim-öğretim faaliyetlerini kapsamaması ve araştırma kapsamına Atatürk Üniversitesi öğrencileri alınması araştırmanın önemini ve değerini arttırmaktadır.

Literatür Taraması

Bu bölümde ilk olarak Covid-19 pandemi sürecinde yapılan araştırmalara yönelik literatür taraması daha sonra da Covid-19 pandemi sürecinden önce yapılan araştırmalara yönelik literatür taramasına yer verilecektir.

Covid-19 Pandemi Sürecinde Yapılan Araştırmalara Yönelik Literatür Taraması

Yardımcıoğlu, Şıtak ve Yörük (2021) çalışmalarında COVID-19 pandemi sürecinde muhasebe dersi alan öğrencilerin muhasebe eğitime karşı tutumlarını tespit etmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden nedensel karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışma bulguları incelendiğinde cinsiyet ve gelir durumları açısından öğrencilerin muhasebe eğitime karşı tutumları farklılık gösterdiği ancak şehir, yaş, akademik performans ve sınıf düzeyleri açısından farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Ayrıca cinsiyet ve gelir durumu açısından da farklılığın hangi gruplar arasında olduğu tespit edilememiştir.

Afşar ve Büyükdoğan (2020) çalışmalarıyla Covid-19 pandemi sürecinde lisans öğrencilerinin uzaktan eğitim ile ilgili öz yeterliliklerini ve uzaktan eğitim sistemine olan bakış açılarını belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışma nicel araştırma yöntemiyle yürütülmüştür. Çalışma sonunda öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde en büyük problemlerinin teknik konular olduğu, ancak öğrencilerin yarısından çoğunun uzaktan eğitimi öğretim yöntemi olarak tercih ettiği ve uzaktan eğitim sistem ve uygulamalarını kolay ve verimli olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca uzaktan eğitim yoluyla verilen derslerde öğrencilerin zamanlarını daha iyi değerlendirdikleri ve internet üzerinden araştırma yapabilme yeteneklerinin geliştiği de belirlenmiştir.

Demir ve Narlıkaya (2020) çalışmalarında Covid-19 salgını sürecinde muhasebe ve finans eğitimi alan öğrencilerin uzaktan eğitime ilişkin tutumlarını belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışma nicel araştırma yöntemiyle yürütülmüş, veriler anket yoluyla elde edilmiştir. Araştırma bulguları incelendiğinde, muhasebe ve finans eğitimi alan öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının cinsiyete değişkeni açısından anlamlı farklılık göstermemesinin aksine akademik performans, sınıf, internet kullanım süresi ve uzaktan eğitim ön bilgi düzeyi değişkenleri açısından anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir.

Akgün (2020) çalışmasında Covid-19 döneminde verilen Muhasebe II dersiyle öğrencilerin uzaktan öğrenmeye ilişkin bilgi edinmelerine yönelik görüşlerini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma, nitel araştırma desenlerinden durum çalışması tekniği ile yürütülmüştür. Araştırmanın bulguları, çoğu kız öğrenci uzaktan yürütülen muhasebe eğitiminin kendisine maliyet avantajı sunduğunu ve önemli fayda sağladığını düşünmesine karşın erkek öğrencilerin standart bir eğitim programı sağlamaya katkıda bulunduğuna yönelik görüşlerinin olduğu belirlenmiştir.

Karakaya (2020) yaptığı çalışmasıyla finansal muhasebe derslerinin uzaktan eğitim yoluyla verilmesinin sorunlarını ve çözüm önerilerini sunmuştur. Covid-19 salgınıyla uygulanan uzaktan eğitim, uygulamalı diğer derslerde olduğu gibi muhasebe eğitiminde de farklı metotlar uygulanması gerektiği düşünülmektedir. Çalışmada önerilen kitapların, ders notlarının ve değerlendirme kriterleri gibi birçok konunun revize edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Araştırma sonucunda ise, örgün eğitimin bazı avantajlarının uzaktan eğitimde

olmadığını ancak uzaktan eğitim ile öğrencilerin farklı kazanımlar elde edebileceğini yani, uzaktan eğitimde yoluyla verilen finansal muhasebe eğitimi konusunda çok büyük sorunlar olmadığı gözlemlenmiştir.

Kelek ve Topal (2020) Marmara ve Doğu Anadolu bölgesindeki üniversite okuyan öğrencilerin Covid-19 salgını sebebiyle uzaktan aldıkları eğitimi ve dijitalleşmeyle birlikte uzaktan eğitim ve yapay zekaya dair görüşlerini saptama amacıyla bir alan araştırması gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda, coğrafi yapının değişkenlikleriyle sistem kullanımında etkisi olduğu gözlemlenmiş ve bu konudaki gerekli altyapı çalışmalarının da büyük önem arz ettiği belirtilmiştir.

Can (2020) çalışmasıyla Covid-19 salgınının Türkiye'deki açık ve uzaktan eğitime etkilerini değerlendirebilmeyi ve gelecekte yapılacak olan çalışmalara önerilerde bulunmayı amaçlamıştır. Araştırma kapsamında Millî Eğitim Bakanlığı'nın uzaktan eğitim uygulamaları nelerdir? Yükseköğretimde açık ve uzaktan eğitim uygulamaları nelerdir? ve Açık ve uzaktan eğitim uygulamalarının etkililiği için neler yapılabilir? sorularının cevapları incelenmiştir. Genel bir sonuç olarak ise, Türkiye'de açık ve uzaktan eğitim sisteminin güçlendirilmesi gerektiği, sadece nicel olarak değil nitel olarak da oldukça önemli olduğu vurgulanmıştır.

Serçemeli ve Kurnaz (2020) yaptıkları çalışmalarıyla öğrencilerin uzaktan eğitime bakış açılarını, öz yeterliliklerini ve muhasebe derslerinin uzaktan eğitimle yürütülmesine dair görüşlerini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Araştırma sonunda öğrencilerin Covid-19 pandemi dönemi özelinde uzaktan eğitime olumlu yaklaşımlarına rağmen Covid-19 pandemi sonrasında geleneksel usule dönerek muhasebe derslerini okulda öğrenmek istedikleri görülmüştür.

Covid-19 Pandemi Sürecinden Önce Yapılan Araştırmalara Yönelik Literatür Taraması

Özdemir, Akçakanat ve Kılıçarslan (2019) e-öğrenmenin muhasebe eğitimi üzerindeki etkisini saptamaya çalışmışlardır. Videoları izleyen kişilerin yaptığı yorumlar, izlenme sayıları, video süreleri dikkate alındığında, videoların uzman kişiler tarafından oluşturulması, görüntü kalitesi, içerik ve görsellik gibi unsurların video izlenme sayısını arttıracığı vurgulanmıştır.

Yeşil (2017) çalışmasında Türkiye'de uzaktan eğitim faaliyetinin önemi üzerinde durmuştur. Çalışmada uzaktan eğitimin avantajlarına ve dezavantajlarına, Türkiye'de uzaktan eğitim alan toplam öğrenci sayılarına ve uzaktan eğitim veren bazı meslek yüksekokulları verilmiştir. Sonuç olarak ise, uzaktan eğitimin amacı ve özünün öğrencilere kavratılması gerektiğine, eğitmen ve öğrenci arasındaki iletişimi kuvvetlendirmenin ve danışmanlık hizmetinin önemi vurgulanmıştır.

Öztürk ve Kutlu (2017) muhasebe derslerinde kullanılan teknolojik ürünlerin ders işlenişine etkilerini öğrencilerin bakış açıları ile belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışma sonuçlarına bakıldığında öğrencilerin sınıfla derse hazırlanırken teknoloji kullanım durumları arasında

anlamli farklıliğın tespitinin yanında öğrencilerin yaşları ile muhasebe paket programları kullanmaları ve derslere hazırlanırken teknoloji kullanmaları arasında anlamli farklılık olduğu saptanmıştır. Ayrıca öğrencilerin çoğunun kendilerine ait cep telefonu ve bilgisayarı olmasına rağmen uzaktan eğitime olumsuz baktıkları görülmüştür.

Christmastuti ve Purnamasari (2015) bilgi teknolojileriyle verilen muhasebe eğitiminin öğrencinin başarısına etkisini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Araştırma sonunda muhasebe eğitiminde teknolojiyi kabul gören bir model ortaya koyularak, teknoloji kullanımıyla beraber derslerde başarı ve algının arttığı tespit edilmiştir.

Papageorgiou ve Halabi (2014) çalışmalarının amacı Güney Afrika Üniversitesi aracılığıyla uzaktan eğitimle Muhasebe Bilimi Lisans derecesi almak için üç yıllık finansal muhasebeyi tamamlayan öğrencilerde performansın beş belirleyicisinin etkilerini incelemektir. Sonuçlar, finansal muhasebe dersleri boyunca matematik geçmişinin ve akademik yeteneğin öğrenci performansı ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu ve ön muhasebe bilgisi de ilk yılda önemli olduğu ancak daha sonra önemli olmadığını göstermektedir.

Ellingson ve Notbohm (2012) çalışmalarında online uzaktan eğitimin birçok şekilde olabileceğini belirtmişlerdir. Bu kapsamda da web konferansı kullanarak eğitim veren muhasebe kursunu çalışmalarına dahil ederek, web konferansının faydalı özelliklerini saptamaya çalışmışlardır. Araştırma sonuçları incelendiğinde artan motivasyon ve katılım; iş birliği ve topluluk duygusu; ve öğrenciler ve öğretim üyeleri için ek kolaylık sağlanması algılanan faydalarıdır. Bunun yanında yeni bir format geliştirilmesiyle yapılacak yatırımların maliyetleri ve teknik bilgi kazanımı gibi belli başlı problemlerde ortaya çıkmaktadır. Ancak çalışmada öğrenci öğreniminin faydalarının ilgili maliyetlerden daha ağır bastığına inanıldığı belirtilmiştir.

Florit, Montano ve Anes (2012) çalışmalarında muhasebe öğretiminde video konferansın akademik performans açısından göreceli etkinliğinin değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Araştırmanın örneklemini zorunlu bir ders olarak yürütülen Finansal Muhasebe II dersinin öğrencilerinden oluşmaktadır. Öğrencilere Finansal Muhasebe II dersi hem video konferans yoluyla hem de geleneksel yol ile aynı öğretim elemanı tarafından anlatılmıştır. Sonuç olarak, video konferans ile ders anlatımının öğrencilerin performanslarını olumsuz etkilemediği tespit edilmiştir.

Kutluk ve Gulmez (2012) uzaktan eğitim programındaki öğrencilerin memnuniyet düzeyini ve eğitim kalitesinde verimliliği ölçmeyi amaçlamışlardır. Araştırmada veriler anket yoluyla toplanmıştır. Araştırma sonucunda, zaman ve maliyet açısından büyük kolaylık sağlayan bu eğitim sisteminden öğrencilerin memnun kaldıkları düşünülmektedir.

Chen vd., (2010) çalışmalarında maliyet muhasebesi kursundaki öğrencilerin online öğrenmenin geleneksel öğrenmeye karşı farklı boyutlarda göreceli etkinliğini değerlendirmeyi amaçlamıştır. Öğrenciler kurstaki deneyimleriyle ilgili bir ankete dahil edilmiştir. Araştırma sonuçları geleneksel öğrenme yaklaşımının öğrencilere online yaklaşımla eşleşmeyen bir zenginlik düzeyi sağladığını göstermektedir.

Charron ve Koo (2007) çalışmalarında muhasebe alanında uzaktan eğitim derslerine olan talebi artıran faktörleri incelemektedir. Çalışma verileri anket yoluyla toplanmıştır. Araştırma sonuçları incelendiğinde muhasebe alanında uzaktan eğitime daha fazla talep gösteren öğrencilerin uzaktan eğitime olumlu tutumları olduğu ve uzaktan eğitimin zaman yönetimi faydalarını kabul ettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca ilginç bir şekilde, medeni durum, bireylerin çocuk sahibi olup olmadığı, çalışılan saat sayısı veya kampüsten uzakta yaşamının talep üzerinde çok az etkisi olduğu saptanmıştır.

Hipotezlerin Geliştirilmesi

Genel olarak uzaktan eğitim terimi öğrenci ile öğretmenin fiziksel olarak ayrı ortamlarda bulunmaları ile gerçekleşen eğitimi ifade etmektedir (Akdemir, 2011, s. 69). İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle bilgiye daha kolay ulaşılmasını sağlayarak, bilgi çağında bireylere fırsatlar sunan uzaktan eğitim programlarının birçok dezavantajı da bulunmaktadır. Zaman ve maliyet tasarrufu sağlaması, yerden bağımsız hareket edilerek bilgisayar ve internet olan her yerden eğitim alınabilmesi, stresi azaltabilmesi, memnuniyeti arttırabilmesi ve uygun olmayan konforsuz sınıflarda bulunma zorunluluğu kaldırması uzaktan eğitimin belli başlı avantajlarından. Dezavantajları ise, teknoloji kullanımında zorluk çekilmesi, sosyal izolasyon, ileri derece planlama gerektirmesi ve bazı derslerin uzaktan eğitime uygun olmamasıdır (Yeşil, 2017, s. 769). Bu uygun olup olmadığı tartışma konusu olan derslerden biri de muhasebedir. Muhasebe bilimi, teorisi ve pratiği itibariyle meslek edinimi ve devamlılığı hususunda önemli bir alandır. Kendine özgü literatürü, yoğun teorisi ve en az bir o kadar yoğun uygulaması sebebiyle yükseköğretim seviyesindeki her aşamada muhasebe dersleri öğrencilerin çokça vakit harcadığı dersler arasındadır (Karakaya, 2020, s. 588-589). Bu noktada muhasebe dersinin uzaktan eğitim yoluyla verilmesinde öğrencilerin görüşleri büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmada, araştırma amacına ulaşmak için "Muhasebe derslerinde uzaktan eğitim kullanımında öğrencilerin görüşleri nedir?" sorusunun cevabı aranmıştır.

Araştırma amacına ulaşmak için cevabı aranan yukarıdaki soru dışında öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik bakış açılarını daha detaylı incelemek adına demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğinin saptanmasına yönelik hipotezler geliştirilmiştir. Çalışmanın literatür kısmında belirtildiği üzere ilgili alanda daha önce yapılan Yardımcıoğlu vd. (2021)'in çalışmalarında öğrencilerin muhasebe eğitimine karşı tutumlarının cinsiyete göre farklılık gösterdiğini ancak akademik performans ve sınıf düzeylerine göre anlamlı farklılığın olmadığını tespit edilmiştir. Demir ve Narlıkaya (2020) ise tespit edilen bu sonuçların tam tersini çalışmalarında saptamıştır. İlgili literatürdeki sonuçlara katkı sağlamak adına cinsiyet, sınıf düzeyi ve akademik performans bağımsız değişkenleri ele alınarak aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur;

H₁: Uzaktan eğitimin avantajları cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

H₂: Öğrencilerin cinsiyetine göre uzaktan eğitim ve geleneksel eğitim karşılaştırmasına yönelik algıları farklılaşmaktadır.

H₃: Uzaktan eğitimin dezavantajları cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

H₄: Uzaktan eğitimin avantajları öğrencin sınıf düzeyine göre farklılaşmaktadır.

H₅: Öğrencinin sınıf düzeyine göre uzaktan eğitim ile geleneksel eğitimin karşılaştırılmasına yönelik algılar farklılaşmaktadır.

H₆: Uzaktan eğitimin dezavantajları öğrencin sınıf düzeyine göre farklılaşmaktadır

H₇: Uzaktan eğitimin avantajları öğrencin akademik performansına göre farklılaşmaktadır.

H₈: Öğrencinin akademik performansına göre uzaktan eğitim ile geleneksel eğitimin karşılaştırılmasına yönelik algı farklılaşmaktadır.

H₉: Uzaktan eğitimin dezavantajları öğrencinin akademik performansına göre farklılaşmaktadır.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın amacı, deseni, evren ve örnekleme, veri toplama araçları ve veri analiz yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Araştırmanın Amacı ve Deseni

Bu araştırmada Covid-19 pandemi döneminde lisans öğrencilerinin uzaktan eğitim kapsamında muhasebe derslerine yönelik bakış açıları ve bu bakış açılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırma nicel araştırma desenlerinden betimsel tarama desenine göre yürütülmüştür.

Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Çalışma sonuçlarının daha doğru ve güvenilir bilgi sağlaması amacıyla; araştırma evrenine, Covid-19 pandemi sürecinde çevrimiçi olarak işlenen muhasebe derslerine Atatürk Üniversitesi Yönetmeliği gereğince %80 devam zorunluluğunu sağlayan öğrenciler dahil edilmiştir. Bu kapsamda araştırma evreni, Atatürk Üniversitesi Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme, Bankacılık ve Finans bölümü ile İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme bölümü 376 öğrenciden oluşturmaktadır. Araştırmanın evrenini oluşturan 376 öğrencinin tamamına "Google Form" ile çevrimiçi anket gönderilmiştir. Anket çalışmasına 2019-2020 Eğitim Öğretim Yılı Bahar Dönemi bütünlüme sınavlarının bitmesiyle birlikte 22.06.2020 tarihinde başlanmış ve 31.09.2020 tarihine kadar gönüllü olarak 151 öğrenciden geri dönüş olmuştur.

Veri Toplama Araçları

Araştırma kapsamında Covid-19 pandemi döneminde uzaktan eğitimle yürütülen muhasebe derslerine ilişkin lisans öğrencilerinin görüşleri incelenmek istendiğinden, yerli ve yabancı literatür taraması yapıldıktan sonra, veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Anket formunda ilk olarak, demografik sorular daha sonra da derslerin işleme

yöntemleri ile ilgili öğrencilerin düşüncelerini belirlemeye yönelik sorulara yer verilmiştir. Bu sorular Serçemeli ve Kurnaz (2019) ile Tuncer ve Bahadır (2017)'in çalışmaları ve uzman akademisyen görüşleri alınarak hazırlanmıştır. Son olarak ise, öğrencilerin uzaktan eğitimle aldıkları muhasebe derslerine ilişkin düşüncelerini belirlemeye yönelik on dört ifadeden oluşan sorular bulunmaktadır. Bu bölüm de ise, Serçemeli ve Kurnaz (2019)'un çalışmalarında geliştirdikleri Eğitiminin Çevrimiçi (Online)/Uzaktan Eğitimle Yürütülmesine Bakış Açıklarına İlişkin toplam on bir maddelik ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçeğe Tuncer ve Bahadır (2017)'in çalışması ve uzman akademisyen görüşü yardımıyla üç soru eklenmiştir. Bu bölümde ölçeklendirme yöntemi olarak eşit aralıklı 5'li likert tipi ölçek kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından anket formu oluşturulurken yararlanılan çalışma yazarlarından e-mail yoluyla izin alınmıştır. Ayrıca araştırmada kullanılan anket formu için etik kurul onayı da 12.10.2020 tarihli ve 77040475-000-E.2000250481 sayılı belge Atatürk Üniversitesinden alınmıştır.

Veri Analiz Yöntemleri

Araştırma kapsamında anket formu yardımıyla elde edilen verilerin analizinde SPSS (Statistical Packages for the Social Sciences) 25 paket programından yararlanılmıştır. Veri analiz yapılırken tanımlayıcı ve çıkarımsal istatistiklerden faydalanılmıştır. Öncelikle kullanılan ölçeklerin geçerliliğini test etmek için açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır (Tablo 2). Daha sonra geliştirilen hipotezleri test etmeden önce verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla çarpıklık basıklık değerleri incelenmiştir (Tablo 3). Son olarak da tüm sorulara verilen cevapların sıklığını tespit etmek için frekans dağılımına bakılmış ve geliştirilen hipotezler test edilmiştir. Muhasebe Eğitiminin Uzaktan Eğitimle Yürütülmesi İle İlgili ifadelerle ilişkin faktör analizi sonuçları da Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Muhasebe eğitiminin uzaktan eğitimle yürütülmesi ile ilgili ifadelerle ilişkin faktör analizi sonuçları

İfadeler	Uzaktan Eğitim Avantajları	Uzaktan ile Geleneksel Eğitimin Karşılaştırması	Uzaktan Eğitimin Dezavantajları
Video kayıtlarını istediğim zaman ulaşabilme imkanı dersi öğrenmeme faydalı olmaktadır	.834		
Uzaktan yürütülen muhasebe dersinde, geleneksel dersten daha iyi not alabileceğime inanıyorum	.792		
Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı araştırmacı ruhumu geliştirir	.721		
Uzaktan eğitim sayesinde mezun olabileceğime inanıyorum	.675		
Uzaktan eğitim zamanımı daha verimli kullanmamı sağlamaktadır	.659		
Muhasebe derslerinin uzaktan eğitim yoluyla verilmesini çok çağdaş bir yöntem olarak görüyorum	.635		
Muhasebe dersleri uzaktan eğitim yoluyla anlatıldığında neyin nereden geldiğini daha iyi anlıyorum		.824	

Uzaktan eğitim ile muhasebe dersinin daha akılda kalıcı olacağını düşünüyorum		.797	
Uzaktan eğitimin geleneksel eğitimden farklı olmadığını düşünüyorum		.769	
Uzaktan eğitim kullanımının geleneksel yöntemle göre daha anlaşılır olacağını düşünüyorum		.681	
Uzaktan eğitim ile dersi takip etmenin geleneksel yöntemlerden daha kolay olacağını düşünüyorum		.606	
Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı bana ek iş yükü getirmektedir			.826
Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı eğitici ile iletişimimizi zorlaştırmaktadır			.681
Açıklanan Varyans (Boyutlar İtibariyle)	29.6	27.2	14.8
Cronbach's Alpha	.889	.907	.530
Kümülatif Açıklanan Varyans	29.6	56.8	71.7
Güvenilirlik (%)	88.9	90.7	53.0
KMO=.899; Barlett=1383.236; (df= 78); p=0.000			

Muhasebe eğitiminin uzaktan eğitimle yürütülmesi ile ilgili on dört maddeli ölçeğe yapılan birinci aşama faktör analizinde “Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı ders motivasyonumu artırır” ifadesi faktör değerlerinin binişik olması sebebiyle ölçekten çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. Gerçekleştirilen ikinci analizde ise ideal faktör yapısına ulaşılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen KMO (0,889) ve Barlett Testi (1383.236) değerleri, verilerin faktör analizine uygun ve örnek hacminin yeterli olduğunu göstermektedir. Analiz sonucunda üç boyuttan oluşan bir yapı oluşmuştur. Elde edilen boyutlar uzaktan eğitimin faydaları, uzaktan ile geleneksel eğitim karşılaştırması, uzaktan eğitimin dezavantajları olarak isimlendirilmiştir. Bu faktörlerden oluşan yapı toplam varyansın %71.7'sini açıklamaktadır. Aynı zamanda tüm boyutların güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak yukarıda bahsedildiği üzere geliştirilen hipotezleri test etmeden önce normallik testi yapılmış ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Normallik testi sonuçları

Boyutlar	Ort.	SS	Çarp.	Bask.	Min.	Maks.
Uzaktan Eğitimin Avantajları	3.020	.881	.132	-.698	1.00	5.00
Uzaktan ile Geleneksel Eğitimin Karşılaştırılması	2.704	.903	.146	-.576	1.00	5.00
Uzaktan Eğitimin Dezavantajları	3.000	.946	-.227	-.816	1.00	5.00

Tablo 3'te görüldüğü üzere, çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 1 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Morgan, Leech, Gloeckner ve Barrent (2004: 49)'a göre çarpıklık ve basıklık katsayıları ± 1 aralığında ise verilerin normal dağıldığı söylenebilir. Verilerin normal dağılıma uyması nedeniyle çalışmada parametrik testler kullanılmıştır. Verilerin analizinde tek bir bağımsız değişkene ilişkin iki grubun olduğu durumlarda bağımsız örnek t testi, ikiden fazla grubun olduğu durumlarda tek yönlü varyans analizi (ANAVO) kullanılmıştır. Hipotezleri test etme aşamasında ise, ANOVA değerleriyle gruplar arası anlamlı bir farklılığın olup olmadığı tespit edilmiştir. Daha sonra Post-Hoc testiyle anlamlı farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını anlayabilmek için, grup sayılarının eşit olmadığı göz önüne alınarak varyansların homojen olması durumunda Scheffe, varyanslar homojen olmadığı durumda

ise Games-Howel karşılaştırması seçilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca araştırma kapsamında aritmetik ortalama, standart sapma, frekans ve yüzde dağılımı gibi tanımlayıcı istatistiksel yöntemler de kullanılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın Frekans Bulguları

Araştırmanın bu bölümünde katılımcıların demografik özellikleri daha sonra da anket formunda yer alan diğer sorulara verdikleri cevaplar analiz edilmiş olup, her soruya verilen cevaplar detaylı bir şekilde ele alınarak tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 4. Demografik verilere ait tanımlayıcı istatistikler

Bağımsız Değişkenler	n	%
Cinsiyet		
Erkek	76	50.3
Kadın	75	49.7
Bölüm		
İşletme	93	61.6
Bankacılık ve Finans	58	38.4
Sınıf Düzeyi (Covid-19 Salgını Süresince Öğrenim Gördüğü Sınıf)		
1. Sınıf	18	11.9
2. Sınıf	13	8.6
3. Sınıf	41	27.2
4. Sınıf	79	52.3
Covid-19 Salgını Süresince Aldığınız Muhasebe Dersleri		
Genel Muhasebe	96	63.6
Şirketler Muhasebesi	69	45.7
Maliyet Muhasebesi	109	72.2
Akademik Performans		
1.80'den az	9	6.0
1.80-2.00 arası	19	12.6
2.01-2.50 arası	75	49.7
2.51-3.00 arası	37	24.5
3.01 ve üzeri	11	7.2
Yaşam Yeri		
Büyükşehir	42	27.8
İl	66	43.7
İlçe	43	28.5

Tablo 4'te görüldüğü, katılımcıların %50.3'ü erkek %49.7'si kadındır. Bu oranlardan anlaşılacağı üzere, katılımcıların hemen hemen eşit bir dağılımda oldukları anlaşılmaktadır. Ankete katılan öğrencilerin şu an eğitim gördükleri bölümlerinin dağılımına bakıldığında

%61.6'sının işletme % 38.4'sünün ise bankacılık ve finans olduğu görülmektedir. Covid-19 salgını süresince öğrenim gördükleri sınıflarının ise; %11.92'sinin 1. Sınıf, % 8.6'ının 2. Sınıf, %27.2'sinin 3. Sınıf ve %52.3'ünün 4. Sınıf olduğu görülmektedir. Fakülte ders içeriklerine bakıldığında, 4. Sınıfta muhasebe dersi bulunmamakta olup, öğrencilerin muhasebe dersini çoğunlukla alttan aldığı tespit edilmiştir. Öğrencilerin birden fazla işaretleme yapmalarına izin verilerek Covid-19 Salgını Süresince alınan muhasebe derslerine verilen yanıtların %63.6'sının genel muhasebe, %45.7'sinin şirketler muhasebesi ve %72.2'sinin ise maliyet muhasebesi olduğu görülmektedir. Öğrencilerin akademik performanslarına bakıldığında ise, %6.0'sının 1.80'den az, %12.6'sının 1.80 – 2.00 arası, %49.7'sinin 2.01 – 2.50 arası, %24.5'inin 2.51- 3.00 arası, %7.2'sinin ise 3.01ve üzeri olduğu görülmektedir. Son olarak katılımcıların yaşam yerlerine verdikleri cevaplar incelendiğinde ise, %7.8'inin büyükşehir, %43.7'sinin il ve %28.5'inin ilçe olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Derslerin işleme yöntemleri ile ilgili tanımlayıcı istatistikler

İfadeler	n	%
Covid-19 salgını süresince uzaktan eğitimde kullandığınız araç hangisidir? (Birden fazla seçenek işaretlenmesine izin verilmiştir.)		
Kendi Bilgisayarım	84	55.6
Başkasının Bilgisayarı	16	10.6
Kendi Akıllı Telefonum	7	4.6
Başkasının Akıllı Telefonu	1	0.7
Kendi Tabletım	122	80.8
Başkasının Tableti	0	0
Muhasebe derslerini uzaktan eğitim yoluyla almak istiyor musunuz?		
Evet	92	60.9
Hayır	45	29.8
Kararsızım	14	9.3
Bir önceki sorunun cevabı evet ise, muhasebe derslerini uzaktan eğitim yoluyla takip etmek istemenizin sebebi nedir? (Birden fazla seçenek işaretlenmesine izin verilmiştir.)		
Okuldaki derslere her zaman gelemiyorum,	49	47.1
Dersleri bana uygun zamanda almak istiyorum,	45	43.3
Okuldaki derslerde konsantre olamıyorum,	21	20.2
Okuldaki dersler sıkıcı oluyor,	15	14.4
Uyku sorunun sebebiyle okuldaki derslere yetişemiyorum,	21	20.2
Çalışıyorum,	35	33.7
Muhasebe derslerini uzaktan takip etmenin sakıncası ne olabilir? (Birden fazla seçenek işaretlenmesine izin verilmiştir.)		
Bilgisayarın, tabletin ya da akıllı telefonunun olmaması,	55	36.4
İnternetin olmaması,	58	38.4
İnternet kesintileri,	71	47
Teknik problemler yaşamak,	107	70,9
Bireyselliğe iterek sosyalleşmeyi engellemesi,	38	25,2
Anlaşılmayan konuları sormamak,	46	30,5

Anlaşılmayan konuların sorulmasına rağmen yüz yüze olduğu gibi anlaşılabilmesi,	74	49
Konuların vaktinde eklenmeyişi	21	13,9
Uzaktan eğitimde ders için video kayıtları kullanılıyorsa bunun süresinin ne kadar olmasını tercih edersiniz?		
5-10 dakika	3	2,0
10-20 dakika	32	21.2
20-30 dakika	81	53.6
30 dakika üstü	35	23.2
Uzaktan eğitimde dersler canlı olarak eğitmen tarafından anlatılıyorsa bunun süresinin ne kadar olmasını tercih edersiniz?		
20 dakika ve altı	7	4.6
20-30 dakika	67	44.4
30-40 dakika	55	36.4
40-50 dakika	18	11.9
50-60 dakika	3	2.0
60 dakika ve üstü	1	0.7
Uzaktan eğitim muhasebe derslerinin aşağıdaki yöntemlerden hangileriyle desteklenmesini istersiniz? (Birden fazla seçenek işaretlenmesine izin verilmiştir.)		
Online Ders	61	40.7
Video Kayıtları	74	49.3
Ders Kitabı	36	24
PDF, Word, Powerpoint sunumu	71	47.3
Dersin öğretim elemanı/üyesi notları	122	81.3
Başka öğretim elemanı/üyesi notları	51	34
Uzaktan eğitim yaklaşımıyla ilgili izleniminiz nedir? (Birden fazla seçenek işaretlenmesine izin verilmiştir.)		
İlgi çekici	18	4.6
Kullanımı kolay	46	44.4
Teknik problemler yaşanabilir	106	70.2
Alışmakta zorlandım	30	11.9
Korkutucu	19	2.0
Sıkıcı	33	0.7
Gereksiz	9	2.0
Eğlenceli	16	0.7
Covid-19 dönemi bittikten sonra muhasebe dersleri için yüz yüze telafi programlarının yapılması gerektiğini düşünüyor musunuz?		
Evet	77	51.0
Hayır	46	30.5
Kararsızım	28	18.5

Tablo 5'te görüldüğü üzere, "Covid-19 salgını süresince uzaktan eğitimde kullandığınız araç hangisidir?" sorusuna yoğun olarak katılımcıların %80.8'inin "Kendi tabletim", %55.6'sının "Kendi bilgisayarım" yanıtları verdikleri görülmektedir. "Muhasebe derslerini uzaktan eğitim yoluyla almak istiyor musunuz?" sorusuna %60.9 katılımcı "Evet", %29.8 katılımcı "Hayır" ve %9.3 katılımcı ise "Kararsızım" yanıtı vermiştir. Ayrıca bir önceki soruya "Evet" yanıtı veren katılımcılara muhasebe derslerini uzaktan eğitim yoluyla takip etmek istemenizin sebebi sorulmuş olup, %47.1 ile "Okuldaki derslere her zaman

gelemiyorum”, %43.3 ile “Dersleri bana uygun zamanda almak istiyorum” ve %33.7 ile “Çalışıyorum” yargılarına katılımın yoğun olduğu görülmüştür. “Muhasebe derslerini uzaktan takip etmenin sakıncası ne olabilir?” sorusuna katılımın yoğun olduğu yargılar, %70.9 ile “Teknik problemler yaşamak”, %49 ile “Anlaşılmayan konuların sorulmasına rağmen yüz yüze olduğu gibi anlaşılabilmesi” ve %47 ile “İnternet kesintileri” olduğu görülmektedir. “Uzaktan eğitimde ders için video kayıtları kullanılıyorsa bunun süresinin ne kadar olmasını tercih edersiniz?” sorusuna ise en çok yanıtın %53.6 ile 20-30 dakika olduğu görülmektedir. Aynı şekilde “Uzaktan eğitimde dersler canlı olarak eğitmen tarafından anlatılıyorsa bunun süresinin ne kadar olmasını tercih edersiniz?” sorusuna da en çok yanıtın %44.4 ile 20-30 dakika olduğu görülmektedir. “Uzaktan eğitim muhasebe derslerinin aşağıdaki yöntemlerden hangileriyle desteklenmesini istersiniz?” sorusuna yoğun olarak katılımcıların, %81.3 ile dersin öğretim elemanı/üyeleri notları, % 49.3 ile video kayıtlarını ve %47.3 ile pdf, word, powerpoint sunumunu tercih etmişlerdir. “Uzaktan eğitim yaklaşımıyla ilgili izleniminiz nedir?” sorusuna en çok katılım gösterilen yargı %70.2 ile teknik problemler yaşanabileceği ve %44.4 ile kullanımı kolay olduğudur. Son olarak, “Covid-19 dönemi bittikten sonra muhasebe dersleri için yüz yüze telafi programlarının yapılması gerektiğini düşünüyor musunuz?” sorusuna ise katılımcıların %51’inin “Evet”, %30.5’inin “Hayır” ve %18.5’inin ise, “Kararsızım” yanıtlarını verdikleri görülmektedir.

Tablo 6. Muhasebe eğitiminin uzaktan eğitimle yürütülmesi ile ilgili öğrencilerin bakış açılarına ait tanımlayıcı istatistikler

İfadeler	$\bar{X}$	SS	1		2		3		4		5	
			n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Uzaktan Eğitimin Avantajları												
Video kayıtlarını istediğim zaman ulaşabilme imkânı dersi öğrenmeme faydalı olmaktadır	3.38	1.07	6	4.0	28	18.5	42	27.8	52	34.4	23	15.2
Uzaktan yürütülen muhasebe dersinde, geleneksel dersten daha iyi not alabileceğime inanıyorum	3.03	1.12	10	6.6	43	28.5	48	31.8	31	20.5	19	12.6
Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı araştırmacı ruhumu geliştirir	2.89	1.09	12	7.9	49	32.5	46	30.5	31	20.5	13	8.6
Uzaktan eğitim sayesinde mezun olabileceğime inanıyorum	3.00	1.07	11	7.3	38	25.2	56	37.1	31	20.5	15	9.9
Uzaktan eğitim zamanımı daha verimli kullanmamı sağlamaktadır	3.03	1.20	15	9.9	44	29.1	31	20.5	43	28.5	18	11.9
Muhasebe derslerinin uzaktan eğitim yoluyla verilmesini çok çağdaş bir yöntem olarak görüyorum	3.02	1.13	15	9.9	35	23.2	46	30.5	41	27.2	14	9.3

Uzaktan ile Geleneksel Eğitim Karşılaştırması													
Muhasebe dersleri uzaktan eğitim yoluyla anlatıldığında neyin nereden geldiğini daha iyi anlıyorum	2.76	1.06	16	10.6	53	35.1	39	25.8	37	24.5	6	4.0	
Uzaktan eğitim ile muhasebe dersinin daha akılda kalıcı olacağını düşünüyorum	2.66	1.03	17	11.3	58	38.4	40	26.5	31	20.5	5	3.3	
Uzaktan eğitimin geleneksel eğitimden farklı olmadığını düşünüyorum	2.50	0.97	20	13.2	63	41.7	45	29.8	18	11.9	5	3.3	
Uzaktan eğitim kullanımının geleneksel yöntemle göre daha anlaşılır olacağını düşünüyorum	2.76	1.06	15	9.9	54	35.8	40	26.5	35	23.2	7	4.6	
Uzaktan eğitim ile dersi takip etmenin geleneksel yöntemlerden daha kolay olacağını düşünüyorum	2.82	1.15	16	10.6	55	36.4	31	20.5	37	24.5	12	7.9	
Uzaktan Eğitimin Dezavantajları													
Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı eğitici ile iletişimizi zorlaştırmaktadır	3.38	1.26	10	6.6	37	24.5	25	16.6	43	28.5	36	23.8	
Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı bana ek iş yükü getirmektedir	2.61	1.01	16	10.6	66	43.7	32	21.2	34	22.5	3	2.0	

Tablo 6’da görüldüğü üzere uzaktan eğitimin avantajlarına yönelik katılımcıların “Video kayıtlarını istediğim zaman ulaşabilme imkanı dersi öğrenmeme faydalı olmaktadır” ifadesine olumlu yaklaştıkları (34.4), “Uzaktan yürütülen muhasebe dersinde, geleneksel dersten daha iyi not alabileceğime inanıyorum” ifadesine karşı kararsız oldukları (%31.8), “Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı araştırmacı ruhumu geliştirir” (%32.5) ifadesine katılmadıkları, “Uzaktan eğitim sayesinde mezun olabileceğime inanıyorum” (%37.1) ifadesine karşı kararsız oldukları, “Uzaktan eğitim zamanımı daha verimli kullanmamı sağlamaktadır” yargısına olumsuz yaklaşanlar (%29.1) ile olumlu yaklaşanların (%28.5) birbirine yakın oranda olduğu ve “Muhasebe derslerinin uzaktan eğitim yoluyla verilmesini çok çağdaş bir yöntem olarak görüyorum” ifadesine de kararsız kalanlar (%30.5) ile olumlu bakanların (%27.2) birbirine yakın oranda olduğu görülmektedir. Ayrıca uzaktan ile geleneksel eğitim karşılaştırmasına yönelik bulunan ifadelerin tümüne katılımcıların olumsuz yaklaştıkları tespit edilmiştir. Son olarak, uzaktan eğitimin dezavantajlarına yönelik ifadeler incelendiğinde katılımcıların “Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı eğitici ile iletişimizi zorlaştırmaktadır” ifadesine olumsuz yaklaşanlar ile (%24.5) olumlu yaklaşanların (%28.5) oranlarının birbirine yakın olduğu ve “Muhasebe eğitiminde uzaktan

eğitim kullanımı bana ek iş yükü getirmektedir” ifadesine büyük oranda olumsuz yaklaşımları (%43.7) tespit edilmiştir.

Muhasebe eğitiminin uzaktan eğitimle yürütülmesi ile ilgili yargılara ait standart sapma ve ortalama değerleri incelendiğinde ise, öğrencilerin en çok katılım gösterdikleri ifade, $3,47 \pm 1,59$ ortalama ile “Covid-19 salgını sonrasında muhasebe derslerini asla uzaktan eğitim yoluyla almak istemiyorum” ifadesidir. Bu ifadeyi $3,38 \pm 1,26$ ortalama ile “Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı eğitici ile iletişimimizi zorlaştırmaktadır” ifadesi ve $3,38 \pm 1,07$ ortalama ile “Video kayıtlarını istediğim zaman ulaşabilme imkanı dersi öğrenmeme faydalı olmaktadır” ifadesi takip etmektedir.

Araştırmanın Hipotez Testi Bulguları

Araştırmada test edilen ilk altı hipotezin testinde bağımsız örnek T testi kullanılmış ve test sonuçları Tablo 7 yardımıyla gösterilmiştir.

Tablo 7. H₁, H₂ ve H₃ Hipotezine ait bulgular

Bağımsız Değişkenler	n	$\bar{X}$	SS	Test Değerleri	
				t	p
H₁ Hipotezine Ait Bulgular					
Cinsiyet					
(1) Kadın	75	3.091	.862	.977	.330
(2) Erkek	76	2.951	.900		
H₂ Hipotezine Ait Bulgular					
Cinsiyet					
(1) Kadın	75	2.706	.975	.027	.978
(2) Erkek	76	2.702	.834		
H₃ Hipotezine Ait Bulgular					
Cinsiyet					
(1) Kadın	75	3.100	.889	1.292	.198
(2) Erkek	76	2.901	.996		

Tablo 7'ye bakıldığında H₁, H₂ ve H₃ hipotezlerinin reddedildiği görülmektedir ($p > 0.05$). Ortalama puanlar incelendiğinde tüm hipotezlerde kadın ve erkeklerin ortalamalarının birbirine yakın olduğu ve bu nedenle öğrencilerin uzaktan eğitime ilişkin tutumlarının cinsiyet değişkene göre anlamlı bir farklılık göstermediği söylenebilir.

Araştırmada kullanılan diğer altı hipotez Tek Yönlü Varyans Analizi Testleri ile analiz edilmiş ve ulaşılan sonuçlar Tablo 8 aracılığıyla aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 8. H₄, H₅, H₆, H₇, H₈ ve H₉ hipotezlerine ait bulgular

Bağımsız Değişkenler	n	$\bar{X}$	SS	Test Değerleri		Post- Hoc Testi
				F	p	
H₄ ve H₅ Hipotezine Ait Bulgular						
Öğrencinin Öğrenim Gördüğü Sınıf						
(1) 1.Sınıf	18	3.246	.771	1.035	.379	-
(2) 2.Sınıf	13	2.714	.922			
(3) 3.Sınıf	41	3.087	1.063			
(4) 4.Sınıf	79	2.985	.789			

Akademik Performans						
(1) 1.80'den az	9	3.444	.683			
(2) 1.80 -2.00 arası	19	2.985	1.020			
(3) 2.01 -2.50 arası	75	2.925	.913	.849	.496	-
(4) 2.51 -3.00 arası	37	3.104	.857			
(5) 3.01'den fazla	11	3.103	.571			
H ₆ ve H ₇ Hipotezine Ait Bulgular						
Öğrencinin Öğrenim Gördüğü Sınıf						
(1) 1.Sınıf	18	2.511	.785			
(2) 2.Sınıf	43	2.215	.695	2.078	.106	-
(3) 3.Sınıf	41	2.707	1.132			
(4) 4.Sınıf	79	2.827	.800			
Akademik Performans						
(1) 1.80'den az	9	3.288	.656			
(2) 1.80 -2.00 arası	19	2.694	1.075			
(3) 2.01 -2.50 arası	75	2.666	.782	1.046	.386	-
(4) 2.51 -3.00 arası	37	2.686	1.121			
(5) 3.01'den fazla	11	2.563	.656			
H ₈ ve H ₉ Hipotezine Ait Bulgular						
Öğrencinin Öğrenim Gördüğü Sınıf						
(1) 1.Sınıf	18	2.944	.889			
(2) 2.Sınıf	13	2.653	1.048	1.457	.229	-
(3) 3.Sınıf	41	2.865	.942			
(4) 4.Sınıf	79	3.139	.936			
Akademik Performans						
(1) 1.80'den az	9	2.222	.506			
(2) 1.80 -2.00 arası	19	2.973	1.047			
(3) 2.01 -2.50 arası	75	2.940	.961	3.054	.019	4-1
(4) 2.51 -3.00 arası	37	3.351	.771			
(5) 3.01'den fazla	11	2.909	1.113			

Tablo 8 incelendiğinde öğrencinin öğrenim gördüğü sınıf değişkeni açısından H₄, H₆ ve H₈ hipotezlerinin reddedildiği görülmektedir (p>0.05). Akademik performans değişkeni açısından ise, H₅ ve H₇'in reddedilip (p>0.05), H₉'un kabul edildiği saptanmıştır (p<0,05). Bu durumda, uzaktan eğitimin dezavantajları akademik performansına göre farklılaşmaktadır. Farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını test etmek için yapılan post-hoc testi neticesinde akademik performans değişkeni açısından farkın, 3.351±.771 ile 2.51-3.00 arası akademik performansa sahip olan öğrencilerin 1.80'den az akademik performansa sahip olan öğrencilere göre yüksek puan ortalamasına sahip olmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Her kesim ve alanın farklı etkilendiği Covid-19 pandemi sürecinden, Sağlık Bakanlığı koordinasyonuyla Bilim Kurulu tarafından yapılan tavsiyelerle gerekli önlemler alınmıştır. Önlem alınan en önemli alanlardan biri de eğitimidir. Vakarın görülmeye başlandığı ilk hafta eğitime kısa bir ara verilmiş olup, daha sonra sekteye uğramaması adına uzaktan eğitime geçilmesine karar verilmiştir. Verilen bu kararla öğrenciler daha önce bilmedikleri uygulamalarla karşı karşıya kalarak, genel olarak uygulamaya yönelik olan muhasebe derslerini zaruri olarak uzaktan eğitim yoluyla almaya başlamıştır. Bu kapsamda Covid-19

pandemi döneminde muhasebe alanında eğitim gören lisans öğrencilerinin uzaktan eğitimle yürütülen muhasebe derslerine yönelik bakış açılarının ve bu bakış açılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin araştırıldığı bu çalışmada elde edilen sonuçlar genel olarak aşağıda özetlenmiştir.

Çalışmaya dahil olan öğrencilerin büyük bir kısmının 4. sınıf öğrencileri olduğu görülmüştür. Fakültelerin eğitim öğretim ders içerikleri incelendiğinde ise 4. sınıflara ait bir muhasebe dersinin olmadığı ve öğrencilerin muhasebe derslerini alttan aldıkları tespit edilmiştir. Covid-19 salgın süresince alınan derslere bakıldığında ise maliyet muhasebesine katılımın yoğunlukta olduğu görülmektedir. Maliyet muhasebesi dersinin diğer muhasebe derslerine göre kapsamlı bir ders olması ve katılımcıların genel olarak dersleri alttan alan öğrencilerden olması göz önüne alındığında bu sonucun çıkması olağan karşılanmaktadır. Son olarak ise katılımcıların akademik performanslarının 2.01-2.50 ve 2.51-3.00 arasında olduğu, yaşam yeri olarak büyük çoğunluğunun ilde yaşadığı görülmektedir.

Derslerin işleme yöntemleri ile ilgili sorular incelendiğinde ise derslerini kendi bilgisayarlarından ve kendi tabletlerinden takip ederek bir uzaktan eğitim aracı sıkıntılarının olmadığı ve muhasebe derslerini de uzaktan eğitim yoluyla almak istedikleri saptanmıştır. Muhasebe derslerini uzaktan eğitim yoluyla takip etmek istemelerinin sebebinin ise, okuldaki derslere her zaman gelemediklerini ve dersleri kendilerine uygun zamanda almak istedikleri görülmektedir. Uzaktan eğitimde video kayıtlarını istediğim zaman ulaşabilme imkanı göz önüne alındığında çıkan sonucun anlamlı olduğu düşünülmektedir. Muhasebe derslerinde uzaktan eğitimi teknik problemler sebebiyle sakıncalı gördükleri ve uzaktan eğitim yaklaşımına karşıda teknik problemler yaşanabilir şeklinde izlenimlerinin olduğu saptanmıştır. Bu noktada uzaktan eğitim alt yapı çalışmalarıyla güçlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Uzaktan eğitimle ilk kez karşılaşan öğrenciler göz önüne alındığında, uzaktan eğitim seminerleri verilmesi de problemleri ortadan kaldırabilir. Öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik hem video kayıtlarında hem online derslerde 20-30 dakika süreyi tercih ettikleri yani bilgisayar başında uzun saatler ders dinlemeyi tercih etmedikleri tespit edilmiştir. Son olarak ise uzaktan eğitimde muhasebe derslerinin dersin öğretim elemanı/üyesinin notları, video kayıtları, PDF, word, powerpoint sunumu ve online ders yöntemleriyle desteklenmesini istedikleri ve pandemi sonrası yüz yüze telafi programlarını gerekli olduğunu düşündükleri saptanmıştır. Sonuçlara bakıldığında, muhasebe derslerini uzaktan eğitim yoluyla almak istemelerinin yanında pandemi sonrası yüz yüze telafi programlarına da olumlu yaklaştıkları görülmektedir. Muhasebe derslerinin uygulamaya dönük bir ders olması, katılımcıların genel olarak dersleri alttan alması ve 1. sınıflar göz önüne alındığında sonucun anlamlı olduğu düşünülmektedir.

Muhasebe Eğitiminin Uzaktan Eğitimle Yürütülmesi İle İlgili Öğrencilerin Bakış Açıklarına Ait Tanımlayıcı İstatistikler incelendiğinde öğrencilerin en çok katılım gösterdikleri ifade, "Covid-19 salgını sonrasında muhasebe derslerini asla uzaktan eğitim yoluyla almak istemiyorum" ifadesidir. Bu ifadeyi "Muhasebe eğitiminde uzaktan eğitim kullanımı eğitici ile iletişimimizi zorlaştırmaktadır" ifadesi ve "Video kayıtlarını istediğim zaman ulaşabilme

imkanı dersi öğrenmeme faydalı olmaktadır” ifadesi takip etmektedir. Bu sonuçlardan hareketle öğrencilerin Covid-19 pandemi sürecinde muhasebe derslerinde uzaktan eğitime tamamen karşı olmadıklarını hatta ders video kayıtlarına istedikleri zaman ulaşabilme imkanı dersi öğrenmelerine faydalı olduğunu ancak Covid-19 pandemi süreci sonrasında muhasebe derslerini asla uzaktan eğitim yoluyla almak istemedikleri, uzaktan eğitimin eğitimciyle iletişimlerini zorlaştırdığını ve birebir bir eğitime de ihtiyaçlarının olduğu söylenebilmektedir. Bu sonuç ile ilgili literatür incelendiğinde Serçemeli ve Kurnaz (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçları oldukça benzerlik göstermektedir. Demir ve Narlıkaya (2020)’da Covid-19 pandemi sürecinde yapılan çalışmasında benzer sonuç bulmasına rağmen çalışmasında Covid-19 pandemi sonrasında yönelik bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Son olarak çalışmanın hipotez testlerine yönelik bulgular incelendiğinde ise uzaktan eğitimin dezavantajlarının öğrencinin akademik performansına göre farklılaştığını ve bu farkın, 2.51-3.00 arası akademik performansa sahip olan öğrencilerin 1.80’den az akademik performansa sahip olan öğrencilere göre yüksek puan ortalamasına sahip olmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. 2.51-3.00 arası akademik performansa sahip olan öğrencilerin 1.80’den az akademik performansa sahip olan öğrencilere ders için fakülteye gelme istek ve eğilimi göz önüne alındığında çıkan sonucun anlamlı olduğu söylenebilir. Bu sonuç ilgili literatür incelendiğinde Demir ve Narlıkaya (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonucuyla tutarlılık göstermektedir. Ancak Yardımcıoğlu vd., (2021) tarafından gerçekleştirilen çalışmada akademik performans ile uzaktan eğitime ilişkin tutum arasında bir ilişkinin olmadığı ortaya konulmuştur.

Bu çalışma sadece Atatürk Üniversite İşletme ve Bankacılık ve Finans öğrencilerinin muhasebe derslerindeki uzak eğitime dair görüşlerini içermektedir. Bu açıdan çalışma sonuçlarının Türkiye’deki diğer öğrencilere genellenme hususunda dikkatli davranılması gerekmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda daha büyük örneklem ele alınabilir ve öğretim elemanları/öğretim üyeleri çalışmaya dahil edilebilir. Ayrıca araştırma yöntemi olarak anket çalışması yerine nitel araştırma tekniklerinden faydalanılması, daha detaylı bilgi edinilmesine olanak tanıyabilir.

Kaynakça

- Afşar, B. ve Büyükdoğan, B. (2020). Covid-19 pandemisi döneminde İİBF ve SBBF öğrencilerinin uzaktan eğitim hakkındaki değerlendirmeleri. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), 161-182.
- Akdemir, Ö. (2011). Yükseköğretimimizde uzaktan eğitim. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(1), 69-71.
- Akgün, A. İ. (2020). Covid-19 sürecinde acil durum uzaktan eğitimi yoluyla verilen muhasebe eğitimine yönelik öğrenci görüşleri. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 208-236.
- Cabı, E. ve Ersoy, H. (2017). Yükseköğretimde uzaktan eğitim uygulamalarının incelenmesi: Türkiye örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7(3), 419-429.
- Can, E. (2020). Coronavirüs (Covid-19) pandemisi ve pedagojik yansımaları: Türkiye’de açık ve uzaktan eğitim uygulamaları. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 11-53.
- Charron, K. F. ve Koo, M. (2007). Student demand for distance education courses in accounting. *Global Perspectives on Accounting Education*, 4, 25-40.
- Chen, C. C., Jones, K. T. ve Moreland, K. (2010). Distance education in a cost accounting course: Instruction, interaction, and multiple measures of learning outcomes. *The Journal of Educators Online*, 7(2), 1-20.
- Chrismastuti, A.A. ve Purnamasari, V. (2015). The effectiveness of IT usage in accounting. education, *International Journal of Humanities and Management Sciences (IJHMS)*, 3(4), 253-258.
- Çiçek, İ., Tanhan, A. ve Tanrıverdi, S. (2020). COVID-19 ve eğitim. *Milli Eğitim*, 49(1), 1091-1104.
- Demir, Ö. ve Narlıkaya, Z. (2020). Covid-19 salgını sürecinde muhasebe ve finans derslerini alan öğrencilerin uzaktan eğitime ilişkin tutumlarının araştırılması. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(60), 2894-2904.
- Düzgün, S. ve Sulak, S.E. (2020). Öğretmen adaylarının Covid-19 pandemisi sürecinde uzaktan eğitim uygulamalarına ilişkin görüşleri. *Milli Eğitim*, 49(1), 619-633.
- Ekici, G. (2003). Uzaktan eğitim ortamlarının seçiminde öğrencilerin öğrenme stillerinin önemi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24, 48-55.
- Ellingson, D. A. ve Notbohm, M. (2012). Synchronous distance education: Using web-conferencing in an MBA accounting course. *American Journal Of Business Education*, 5(5), 555-562.
- Florit, D. P., Montano, J. L. A. ve Anes, J.A.D. (2012). Distance learning and academic performance in accounting: A comparative study of the effect of the use of video conferencing. *Revista de Contabilidad*, 15(2), 195-209.
- Gülнар, B. (2008). Bilgisayar ve internet destekli uzaktan eğitim programlarının tasarım, geliştirme ve değerlendirme aşamaları (SUZEP Örneği). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 259-271.
- Karakaya, G. (2020). Covid-19 salgını sonrası muhasebe derslerinin uzaktan eğitim kapsamında verilmesi üzerine değerlendirmeler: Finansal muhasebe Örneği. İçinde S. Öz, D. Celayir ve F. S. Onursal (Edt.), *Pandemi sonrası yeni dünya düzeninde teknoloji yönetimi ve insani dijitalizasyon* (ss. 586- 600). İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Kelek, B. S. ve Topal, B. G. (2020). Pandemi sürecinde üniversitelerde uzaktan eğitim uygulamaları: İstanbul ve doğu anadolu bölgesi analizi, S. Öz, D. Celayir ve F. S. Onursal (Edt.), *Pandemi sonrası yeni dünya düzeninde teknoloji yönetimi ve insani dijitalizasyon* (ss. 601-637). İstanbul: Yalın Yayıncılık.

- Kutluk, F. A. ve Gulmez, M. (2012). A reserch about distance education students' satisfaction with eduxcation qadality at an accounting program, *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 46, 2733-2737.
- Morgan, G. A., Leech, N. L., Gloeckner, G. W. ve Barret, K. C. (2004). *Spss for introductory statistics: Use and interpretation*. Second Edition. London: Lawrance Erlbaum Associates.
- Özdemir, O., Akçakanat, Ö. ve Kılıçarslan, Ş. (2019). Muhasebe eğitiminde video paylaşımlarının kullanımı üzerine bir araştırma. 6. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresinde sunulan bildiri. Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Niğde, Türkiye, 23-25 Ekim.
- Öztürk, S. ve Kutlu, H. A. (2017). Muhasebe eğitiminde teknoloji kullanılmasına öğrencilerin bakışı: Kafkas Üniversitesi'nde bir araştırma, *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(3), 781-799.
- Papageorgiou, K. ve Halabi, A. K. (2014). Factors contributing toward student performance in a distance education accounting degree. *Meditari Accountancy Research*, 22(2), 211-223.
- Ponzurick, T. G., France, K. ve Logar, C. M. (2000). Delivering graduate marketing education: An analysis of face-to-face versus distance education. *Journal of Marketing Education*, 22 (3), 180-187.
- Prestiadi, D. (2020). Effectiveness of e-learning implementation as a distance learning strategy during coronavirus disease (Covid-19) pandemic, *Proceeding International Webinar on Education 2020*.
- Reyneke, Y. ve Huttelworth, C. C. (2018). Accounting education in an open distance learning environment: Case studies for pervaiive skills enhancement. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 19(3), 140-155.
- Serçemeli, M. ve Kurnaz, E. (2020). Covid-19 pandemi döneminde öğrencilerin uzaktan eğitim ve uzaktan muhasebe eğitimine yönelik bakış açıları üzerine bir araştırma, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 40-53.
- Terry, N., Owens, J. ve Macy, A. (2001). Student performance in the virtual versus traditional classroom. *Journal of the Academy of Business Education*, 2 (1), 1-4.
- Tucker, S.Y. (2014). Transforming pedagogies: Integrating 21st century skills and web 2.0 technology. *Turkish Online Journal of Distance Education*. 15(1), 166-173.
- Tuncer, M. ve Bahadır, F. (2017). Uzaktan eğitim programlarının bu programlarda öğrenim gören öğrenci görüşlerine göre değerlendirilmesi, *Journal of Educational Reflections*, 1(2), 29-38.
- Yardımcıoğlu, M., Şitak, B. ve Yörük, A. (2021). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin muhasebe eğitimine karşı tutumlarının COVID-19 pandemi döneminde incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3(4), 155-180.
- Yeşil, Y. (2017). Türkiye'de mesleki eğitimin gelişimi açısından uzaktan eğitim faaliyetlerinin önemi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(3), 757-767.
- Yükseköğretim Kurumu (2020). Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. <https://istatistik.yok.gov.tr/> İndirilme Tarihi: 10.09.2020.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 26.11.2021 Kabul/Accepted: 11.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 23-48.

DEVLETSİZ YÖNETİŞİMİN YENİ EKONOMİK ENSTRÜMANI: KRİPTO PARA VE GELECEĞİ

Halil İbrahim YANARⁱ, Mehmet Şirin ÇETİNⁱⁱ, Veysi KILIÇⁱⁱⁱ

Öz

Milenyum çağına girerken son çeyrekte gelişmiş ülkelerde klasik yönetim anlayışında bir dizi farklılaşma yaşandığı görülmüştür. Artık klasik yönetim anlayışı çok aktörlü grupları da içine alacak şekilde bir dizi katılnmalı yönetim anlayışına yerini bırakmıştır. Ancak bilgi iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişme bununla da kalmayarak günümüzde bu süreci biraz daha değiştirip yönetimden dijital yönetime geçişi zorunlu kılmıştır. Zamanla, paradigma değişiklikleri (birçok ülke dahil) teknolojik bilginin etkisi altında dijitalleşmeye dönüşmüştür. Bu süreçte dijital yönetim, e-devlet, e-demokrasi vb. uygulamalarla sağlanan kamu hizmetlerinin verimliliğinin artırılması amaçlanmaktadır. Yönetimden dijital yönetime geçerken aynı zamanda devletsiz yönetimin de yavaş yavaş temelleri atılmaktadır. Bu yenilikçi süreçte ilerlerken bir anda devletsiz ekonominin göz kamaştıran yeni bir enstrümanı karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni enstrüman henüz emekleme çağında bile olmayan sanal para denilen kripto paralardır. Araştırmada bu yeni sürecin hukuki düzenlemelerle geleceği, avantajları ve dezavantajları, dünyadaki ve Türkiye'deki uygulamaları göz önünde bulundurularak aktarılmaya çalışılacaktır. Ayrıca güncel durumdaki sürece de değinilip genel bir çerçeve sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yönetişim, Dijital Yönetişim, E-Para, Kripto Para, Bitcoin.*

The New Economic Instrument Of Stateless Governance: Crypto Money And Its Future

Abstract

As we enter the millennium, it has been observed that there have been a series of differentiations in the classical management approach in developed countries in the last quarter. Now, the classical management approach has left its place to a series of participatory governance approaches, including multi-actor groups. However, the rapid development in information and communication technologies has not only changed this process but has made it necessary to change this process from governance to digital governance. Over time, paradigm shifts (including many countries) have transformed into digitalization under the influence of technological knowledge. In this process, digital governance, e-government, e-democracy etc. aims to increase the efficiency of public services provided by these applications. As we move from governance to digital governance, we are also gradually laying the foundations for stateless governance. As we move forward in this innovative process, a dazzling new instrument of the stateless economy emerges. This new instrument is crypto money, which we call

ⁱ Doktorant, Bursa Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, kizilhiy@yandex.com, ORCID ID: 0000-0002-4687-9757

ⁱⁱ Öğr.Gör.Dr., Muş Alparslan Üniversitesi/Sosyal Bilimler MYO, cetinmehmetsirin34@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8181-744X

ⁱⁱⁱ Doktorant, Bursa Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, vysklc00@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0770-8186

virtual money, which is not even in its infancy. In the research, it will be tried to convey the future of this new process with legal regulations, its advantages and disadvantages, taking into account the practices in the world and in Turkey. In addition, it is aimed to present a general framework by referring to the current process.

Keywords: Governance, Digital Governance, E-Money, Crypto Money, Bitcoin.

Giriş

1970'li yıllardan itibaren geleneksel kamu yönetimi anlayışında yaşanan değişim ve dönüşüm bir dizi reform dalgasını da beraberinde getirmiştir. Bu reform dalgası, her alanı etkilediği gibi Neo-Liberal politikalar çerçevesinde yönetsel alanı da etkilemiş; yeni kavramların, yeni anlayışların ve kurumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası literatüre giren “Yönetişim (governance)” kavramı da bu yeni anlayışlardan bir tanesidir. Dünya Bankası (DB), Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) gibi kuruluşlar da yönetişim kavramının literatürde yer edinmesine katkı sunmuşlardır. Böylece geleneksel düzeyde oluşan bürokratik kamusal yapılanmalar yönetişim çerçevesinde biçimlenmiş ve yerini küresel, ulusal ve yerel boyutlarda siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik birçok etkisi olan yeni ağsal yapılara bırakmıştır.

1990'ların ikinci yarısında tüm dünyada e- uzantılı kavramlar (e-devlet, e-iş, e-ticaret) yaygınlaşmıştır. Bu ifadeler arasındaki benzer nokta, geleneksel bakış açılarıyla ele alınan konularda BİT'in yani “Bilgi İletişim Teknolojileri”nin etkisini ortaya koymaları olmuştur. 2000'lerden sonra sürece dijital yönetim ve yönetişim gibi kavramlar da eklenmiş ve yönetişimin dijitalleşmesi süreci kendisini göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda 21. yüzyıla girerken teknoloji alanında değişimlerin yaşandığı bir dönem karşımıza çıkmıştır. Dünyada ilk kez Amerikan bankaları Electronic Fund Transfer-EFT (paranın elektronik yöntemler ile transferi) başlatmış; daha sonra 1990'lı yıllarda bankalar tarafından yeni ürünler geliştirilerek ödeme yöntemleri çeşitlendirilmiştir. 2000 yılında ise “Elektronik Para Direktifi” ilk kez kabul edilmiştir.

Zaman içerisinde sosyo-ekonomik, kültürel ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda para gibi faktörler çeşitlilik göstermiş bunun karşılığında da dijital yönetişimin yeni bir uzantısı kripto paralar, 2008'den itibaren tüm devletlerin karşısında durarak her geçen gün popülaritesini artırmıştır. Ancak kripto para anlayışından önce ekonomik piyasalar –dönem dönem etkisi değişse de-devletler tarafından dizayn edilebiliyor ya da en azından denetlenebiliyordu. 1929 “Ekonomik Buhranı”ndan sonra devlet bizzat piyasaları düzenleyici bir aktör olarak ortaya çıktı. Ancak 1973 “Petrol Krizi” bu anlayışı değiştirdi ve bu tarihten sonra devlet piyasayı özel girişimlere bırakarak “Gece Bekçisi” statüsüne geçti. Kripto para piyasalarının oluşması ile devletin pozisyonunun ortadan kalktığı ve bu piyasaların tamamen özel girişimlerin kontrolüne girdiği düşünülmektedir. Fakat bilinmesi gereken henüz devletlerin bu piyasaya girmediği ve onlar bu piyasaya girdiğinde kartların yeniden dağıtılması ihtimalinin varlığıdır.

Bu çalışmada ilk bölümde öncelikle yönetim kavramına, aktörlerine ve boyutlarına değinilmiştir. İkinci bölümde yönetim dinamiğinde meydana gelen değişimden dijital yönetime giden yol açıklanmış üçüncü bölümde ise kripto paraya giden süreci anlatırken ilk kripto para birimi örneği olan Bitcoin'e değinilmiştir. Son bölümde ise birçok kişinin kafasında soru işareti olarak yer edinen kripto paranın avantajları, dezavantajları ve hukuki düzenlemeleri üzerinde durularak gelecekte bizleri nelerin bekleyeceği konusunda bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Yönetişim Kavramı, Aktörleri ve Boyutları

Yönetişim Kavramı

1980'lerde başlayan kapsayıcı düzenlemelerin yönetim tarzları konusunda, değişik adlandırmalarla karşımıza çıkması çok gecikmedi; "demokratikleşme", "küçük devlet", "piyasa dostu devlet" gibi kavramsallaştırmalar etrafında büyük çoğunluğun hemfikir olduğu bir kavram olarak Governance kelimesinden tercüme edilen "yönetişim" kavramı karşımıza çıkmıştır (Bayramoğlu, 2005, s.27). 1990'lı yıllardan itibaren yönetim kavramı, siyasal ve sosyal kuramın önemli tartışma konularından biri haline gelmiş ve kullanım alanında da (hukuktan siyasete, ulusal yönetimden uluslara arası örgütlere kadar) ciddi bir genişleme yaşanmıştır (Güzelsarı, 2003, s.18).

Yönetişim yaklaşımını bugünkü anlamda ilk kez kullanan Dünya Bankası (DB) olmuştur. DB 1989 yılında yayınladığı Afrika'nın kalkınmasına ilişkin bir raporda bunu kullanmış ve yönetişimi; "bir ülkenin gelişmesinde ve toplumsal kaynakların yönetiminde siyasal gücün uygulanma biçimi" (Uzel 2016, s.34-35) şeklinde tanımlamıştır. Afrika'nın "yönetim krizi" durumunu düzeltebilmek için geliştirilen yaklaşım "yönetişim" olarak saptanmış ancak ayrıca tanımlanma gereği duyulmamıştır (Zabcı, 2002, s.151). Doğan'ın yönetim tanımı ise şu şekildedir (Doğan, 2017, s. 269): "Geleneksel manada bürokratik yönetim kavramından farklı olarak yönetim, postmodernizmle de tarihsel ve kültürel bir bütünlüğe sahip olarak hükümet etmede yani kamusal politikaların belirlenmesinde çeşitli aktörler arasındaki sinerji, katılım ve iş birliğine dayalı bir model sunmaktadır. Bu nitelikleriyle yönetim, postmodern kamu yönetimi öncülüğünde yeni kamu yönetimi reformlarının ve politikalarının takip edildiği neo-liberalizme dayalı kamu yönetimi kuramlarına dair bir söylemdir." Yönetişim yaklaşımı üzerine yapılan incelemeler olumlu sonuçlar vermeye başlayınca bilimsel çerçevede literatüre girmeye başlamış ve zamanla inanılmaz bir ilgi görmüştür.

Terim daha sonra Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. UNDP'ye göre yönetim, "bir toplumun siyasi, ekonomik ve sosyal işlerini kamu, özel sektör ve gönüllü sektörle ilişkiler bağlamında yürütmek için kullandığı değerler, politikalar ve kurumların oluşturduğu bir sistem" olarak tanımlanmaktadır. Yönetişim sayesinde âdem-i merkezileşme, sadece merkezi hükümeti ve uzantısı olan yerel yönetimlerin dışında her düzeydeki sivil toplum kuruluşlarını ve özel sektör içindeki aktörleri de kapsayabilmektedir (Kuzgun, 2013, s.6).

OECD ise yönetişimi Global Yönetişim Komisyonu'nda, "bireyler, kurumlar, kamu ve özel sektör unsurlarının ortak işlerin birlikte yönetme biçimleri toplamı olarak" tanımlamıştır (Güler, 2003, s.103). Yönetişim kavramına ilişkin tanımları paylaşılan DB, UNDP ve OECD gibi kurumların, yönetişim kavramının ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında önemli katkıları olmuştur.

Yönetişimin Aktörleri

1990'larla birlikte Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü gibi uluslararası kuruluşlarca gündeme gelen yönetişim, kuramsal tartışmalara konu olmanın yanında hızlı bir şekilde de dünya literatürüne girmeye başlamıştır.

Yönetişim kavramına ilişkin olarak; yaratıcı Dünya Bankası, geliştirici Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, meşrulaştırıcı olarak da Birleşmiş Milletler anılmaktadır. Öte yandan Avrupa Birliği, uluslar üstü örgütlenme modeliyle küresel yönetişime örnek olmuş ve üye ülkelerde ve üye olmayan ülkelerde kendi politika ve uygulamalarının olması açısından belirleyici olmaktadır (Bayramoğlu, 2002, s.112).

Yönetişimin aktörleri olan bu kuruluşlar yönetişim kavramına kattığı anlam açısından değerlendirdiğimizde karşımıza birtakım yenilikler çıkmaktadır. Bu aktörleri kısaca örneklendirmek gerekirse: DB, yönetişimin bir söylem olarak yükselmesinde ve kavramlaştırılmasında, küresel düzeyde meşruluk kazanıp siyasal bir projeye dönüşmesinden ötürü getirdiği yenilik yönetişim kavramına önemli bir katkı sunmuştur (Bayramoğlu, 2003, s.88-89). OECD'nin ise yönetişim yaklaşımına getirdiği yenilik, "Düzenleyici Reform Programı" çerçevesinde geliştirilen karar alma sürecine ilişkindir. OECD'nin 1997'de kabul ettiği düzenleyici yenilik programı çerçevesinde sıkça dile getirilen bu kavram, esas olarak "düzenleyici devlet" ismi verilen yeni bir devlet yapılanması sürecini kapsamaktadır (Bayramoğlu, 2003, 146). BM; kavramın özünü açık bir biçimde ortaya koymuş (Bayramoğlu, 2005, s.73) ve AB ise 25 Temmuz 2001'de Avrupa Komisyonu "Avrupa Yönetişimi" adlı bir rapor hazırlamış (Okçu, 2007, s.300) ve burada beş tane ilkedden bahsetmiştir: şeffaflık, katılımcılık, hesap verebilirlik, etkinlik ve uyum. Bu beş ilkeyle yönetişimin düzenleyici aygıtlarına temas ederek daha da demokratikleşmesini sağlamıştır (Okçu, 2007, 303).

Yönetişimin Boyutları

İnsanlık tarihi geçmişten bugüne çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu süreçte insanlar her zaman bir kaostan yakınmışlar, tarihin tozlu sayfalarında sürekli bir değişimin olduğunu, yeni biçemlerin ortaya çıktığını, yeni doktrinlerin kitleleri etkilediğini ve onları bu oluşumların içine sürüklediği görülmektedir. Bir sonraki süreçte insanlar bir öncekilerin kaos olarak tanımladıkları sürecin devam ettiğini görmüş, değişimin önünde hiçbir engelin durmadığını, her şeyi yıkıp yenisini getirdiğini kabul etmişlerdir (Bozkuş, 2009, s.1). Yönetişim de bu değişimin içinde olan kavramlardan biridir. Bu değişim içerisinde yönetişim artık eski klasik yönetimlerdeki tek taraflı olan devletin yerine etkileşimli ve çok aktörlü ilişkileri içeren,

birlikte yönetmeye, düzenlemeye ve kamu-özel sektör ortaklığı anlayışına dayalı bir yönetim sürecine geçmiştir. Bu şekilde konuyu ele aldığımızda yönetim kavramının sistemsel, siyasal ve yönetsel olmak üzere üç boyutundan söz etmek mümkündür (Sobacı, 2007, s.223). Yönetişim kavramının sistemsel boyutu bize hükümet yapılarından daha geniş bir yapıyı ve aynı zamanda bu yapıların resmi ve hukuksal süreç şeklinde oluşmasını öngörmektedir. Sistemsel boyut yerel yönetimlere, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör gibi aktörleri de dâhil etmektedir. Bu bakımdan devlette toplanan erkin yeni aktörlere dağıtımını benimsenmektedir. Siyasal boyutuyla yönetime geldiğimizde karşımıza çıkan en güzel örnek katılım¹ mekanizmasıdır. Devleti oluşturan yurttaşların yönetsel veya siyasal karar alma süreçlerine katılımı ifade eden kavram, devletin demokratik yapısının da üzerinde bir anlayışı mümkün kılar. Yönetişim yönetsel boyutunda ise, etkin, bağımsız, saydam, hesap verebilir, dolayısıyla denetlenebilen bir kamu hizmeti kastedilmektedir. Bu çerçevede yönetim, devlet ve devletin içindeki diğer yapıların birlikte uyum içinde olduğu karmaşık bir sistemi ve bunların kendi aralarındaki ilişkiler ağı ve karşılıklı etkileşimleri ifade etmekte kullanılmaktadır.

Yönetişim Dinamiğinde Meydana Gelen Değişimler:

Yönetişimden Dijital Yönetişime

Dijital Yönetişim Yaklaşımı

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin giderek hızlı bir şekilde gelişmesi yönetim ile e-yönetişim ve onun özel bir boyutu olan e-devlet arasında sorunlu bir ilişki ortaya çıkarmaktadır. Bu hız ölçüsünde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki dijital bölünme artmıştır (Uçkan, 2003, s.58). Böylesi bir hızla gelişmekte olan dijital teknolojiler toplumun her alanında etkisini göstermeye başlamıştır. Özellikle yönetim çıktılarında dünya genelinde pozitif değerler yaratabilmek adına ülkeler, ulusal ve bölgesel yönetimlerini dijital teknolojilere kaydırmaya başlamışlardır. Böylece devletlerin kamu kaynaklarını bu alandaki alt yapı ve geniş bant sistemlerine dayalı teknolojilerle tedarik edilmesi öngörülmekte ve bu ortamda vatandaşların, vatandaş tanımlaması da dijitalleşmektedir. Bundan ötürü oluşacak olan dijital vatandaşların ortak platformlarını dijital yönetim yönetmektedir. Son yıllarda dijital dönemle birlikte birçok alanda ciddi değişimler gözlenmeye başlanmıştır (Özer, 2017, s.466). Bu değişimler dijital çağda yapılan değişiklikleri çoktan tetiklemiş iç ve dış iletişimde e-posta uygulamalarında büyük ölçekli bir geçiş olmuş, kurumsal bilgi ağları, intranet ve web siteleri gelişme sürecine girmiş, ekonomi bile bundan nasibini almış; ödeme araçlarındaki paradan elektronik paraya (e-para) geçişler başlamıştır (Dunleavy, vd. 2005, s.479). E-paraya geçiş sürecinde gündeme gelen dijital yönetim, yeni bir kavram olmakla birlikte yönetişimin elektronik boyutuna vurgu yapmaktadır. Bilginin dijital aktarılması ve her kesime açılmasını öngörür ve iyi yönetim üzerine kuruludur. Bu açıdan ele aldığımızda karar verme sürecine katılımı kolaylaştırır ve demokratik özgürlüklerin önü çok daha açık hale gelir. (Özer, 2017,

¹ "Burada tabir ettiğimiz katılım kavramı 'siyasal katılım'dır. Siyasal katılım denince aklımıza ilk gelen 'yönetilenlerin yönetimde söz sahibi olmaları' şeklindeki tanımdır." (Kaynak: Eroğul, 1999, s.17)

s.466). Sosyolog Manuel Castells, küresel ağın yarattığı paradigma dönüşümünü şu kelimelerle anlatmaktadır (Uçkan, 2003, s.3): *"Küreselleşme; hükümetleri, kültürleri ve kurumsal yapıları farklı biçimlerde birbirlerine bağlayan, enstrümantal bir enformasyon ağıyla harekete geçirmektedir. Ekonomi gibi, kültür gibi, siyaset ve yönetim de enformasyonel hale gelmektedir."* E-devletle, e-demokrasi kavramlarını birbirleriyle ilişkilendiren dijital yönetim, bu enformasyonel çerçevede ortaya çıkmaktadır.

Dijital yönetim ile birlikte adeta otorite odakları değişmiş ve birçok devletten daha büyük bütçeye sahip olan çokuluslu şirketler bu alanı kontrolleri altına almıştır. Uluslararası finansal hareketleri kontrol edebilen bu çokuluslu şirketler uyguladıkları politikalarla çoğu zaman devletlerin ekonomik dinamikleri ile oynayabilmektedirler. Çokuluslu şirketlerin sahip olduğu bu güç *"Kripto Para Piyasası"* ile yepyeni bir boyuta taşınmış ve adeta devlet otoritesinin denetim alanının dışına çıkmıştır. Dolayısıyla yeni süreçte devletin e-yönetim kavramını dönüştürmesi hayati bir önem arz etmektedir. Taşpınar'a göre (Taşpınar, 2021, s.99) e-yönetimin zayıflıkları bulunmaktadır ve *"e-yönetişimin idari, siyasi ve etik sorunlarla ilişkilendirebilecek zayıflıklarıyla ilgilenilmesi gerekmektedir."*

Bu kadar önemli bir hale gelen dijital yönetim kavramı özü itibariyle ağlar arası iletişimi sağlayan bir ağ yönetimi kavramıdır. Dijital yönetim, ilgili tüm tarafların yatay bir koordinasyon yapısı şeklinde ağ tipi örgütlenmeler içinde devlet yönetimine katılımını öngörür ve bunun için de yerel bilgi ağlarını kullanan bir yönetim modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine dijital yönetim, bilgi teknolojilerinin etkisi altında hesap ve cevap verebilir, ahlâkî bir yönetim tarzını ve şeffaflığı ve yönetsel becerileri geliştirmeyi hedefleyen bir yönetim anlayışının idarî fonksiyonlara uygulanmasını sağlamaktadır. Yani sadece basit bir ofis işini destekleyen bir elektronikleşme faaliyeti değildir. Aynı zamanda devletin erkleri gibi devlet faaliyetlerinin ve vatandaş-devlet ilişkilerinin çehresini biçimlendiren köklü bir değişimdir. Dijital yönetimin temel hususlarından biri de multi-medya ve ağ teknolojilerini hedef alan ön ofis uygulamalarını ve idarî çalışmaları yeniden yapılandırmaktır. Özellikle e-iş, e-demokrasi ve e-devlet kavramlarını bünyesinde barındırmaktadır (Özer, s.467).

Dijital Yönetişimin Özellikleri

Bilgi iletişim teknolojilerindeki değişiklikler beraberinde örgütlerde eski yapıyı değiştirme ve farklı boyutlara taşıma eğilimini ortaya çıkarmaktadır. Bu eğilim dijital örgütlerde, kıt olan bilginin daha anlaşılır ve daha sade bir örgüt kültürüne sahip olması anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle dijital yönetim, klasik örgütsel kültürde "mesaj alma" anlayışını "iletme" anlayışına dönüştürmeyi istemektedir. Bunu yaparken de pasiflikten interaktifliğe geçişi sağlamayı amaçlar. Bu durumdan sadece organizasyon değil organizasyonel etkileşimde bulunanlar da (insan davranışı, kurumsal amaç, vs.) etkilenmektedir (Özer, 2017, s.470).

Bu bağlamda ele aldığımızda karşımıza dijital yönetişimin dört temel karakteristik özelliği çıkmaktadır. Bunlar (Demirel, 2010, s.72):

- Elektronik Angajman: İnfomatik bilgi alanını ifade eder. Yani eskiyen bilgilerin toplandığı zamanla yayıma alındığı zaman arasındaki değişimi ifade eder.
- Elektronik Danışma: Bu işlevde yönetim olgusunun içeriği vurgulanır; halk, kamu personeli ve sivil toplum kuruluşları ile kamu yönetimindeki diğer baskı grupları arasındaki iletişim, etkileşim ve halkla ilişkiler faaliyetlerini anlatır.
- Elektronik Kontrolörlük: Konumlandırmaya vurgu yapar. Elektronik kontrolörlük, bir ağın içeriğini ve altyapısını yönetmekten sorumludur. Önemli olan etkin kontrol sağlamak için bilişim ve yazılım sistemlerinin tek bir ağ sisteminde kurulabilmesidir.
- Ağbağa Sahip Sosyal Rehberlik: Geleneksel iletişim kaynaklarında haberler dilden dile aktararak yavaş bir şekilde gerçekleştirilirken bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesi sayesinde bu kanal daha interaktif ve derinlemesine bir şekilde herkese yayılabilmektedir. Bu sayede halk ile sosyal olaylar arasındaki iletişimin hızı ve bu olayın kamuoyuna duyurulması çok daha hızlı olabilmektedir. Son zamanlarda internet bu şekilde kullanılan önemli bir multi-medya aracı olarak dikkatimizi çekmektedir.

Devletsiz Yönetişime Doğru

Yönetişimden dijital yönetişime geçerken aynı zamanda devletsiz yönetişime bu kadar sert bir geçiş yapmak kavramın aslında bize bazı olası şeyleri göstermesinin gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.

1980'lerden itibaren devletin rolü ve işlevi üzerinde büyük baskılar oluşmuş ve bu baskılar devletin yeniden biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. Uluslararası ve kıtalararası yatırım engellerinin büyük ölçüde ortadan kalkmasıyla çok uluslu şirketlerin sayısında ve çapında meydana gelen büyüme, yabancı-yerli, kamu-özel kimliklerin birbirine karışmasına ve bu tür (devletsiz) firmaların vergilendirilmesi, denetimi ve tabi olacakları kuralların düzenlenmesi yetkisi vb. konular, ulusal devletleri ve kamu yönetimlerini büyük ölçüde zorlamaya başlamıştır (Köse, 2003, s.19). “Devletsiz Yönetişim” olarak kullanılan bu yapı, bütün toplum ve toplulukların piyasa ve devletin ötesinde kendiliğinden örgütlenmesine bizi götürmektedir. Küçük yerel topluluklar, dernekler, enformel ilişkiler, müzakereler, güven ilişkileri ve enformel toplumsal kontrol ile kendi yönetimlerini gerçekleştirebilir. Devlet, artık yönetme kapasitesini kaybeder ve özel aktörler kendi çıkarına göre hareket eder (Demirci, 2013, s.26-36).

Frederickson, devletlerin üstünlüklerini ortaya koyan çoğu yazarın aksine devletlerin ve alt birimlerinin üstünlüklerinin önemli unsurlarını kaybettiğini ileri sürmektedir. Zira devletin sınırları içine girmeyen bazı sosyal ve ekonomik yetki sorunları mevcuttur. Aynı şekilde iletişim sistemleri de devletlerin yetki sınırını aşmakta ya da dikkate almamaktadır. Bu bağlamda gittikçe uluslararası boyuta gelen işletmeler, birçok hâkimiyet ve yetki alanı içine giren ağbağlarda iş görmektedir (Demirci, 2013, s.37-38). Öztaş ve Acar'a (2004, s.291) göre ağbağ denilen bu tabir, bir bağlantılar kümesi veya ilişkiler örgüsüdür. Bu örgüyü meydana getiren unsurlar; aktörler, aktörlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve bu ilişkiler yumağının farklı

bileşimlerinin ortaya çıkardığı yapılardır. Bu unsurlar kamu yönetimindeki yönetim ilişkisini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Kamu yönetimi de bu ağbağ yapılar sayesinde birçok hizmeti devlet dışı aktörlere devretmiş veya devretmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda yönetim kavramımız da değişen bu devletsiz yönetimi anlamamızdaki mevcut en faydalı kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Demirci, s.38).

1993 yılında Kanada’da 26 ülkeden 126 katılımcı ile kurulan Orman İdare Konseyi (Forest Stewardship Council – FSC) devletsiz yönetim örneği olarak sunulmaktadır. Hükümet dışı çevre örgütleri, sendikalar, perakendeciler ve yerel çıkar grupları gibi birçok katılımcıdan oluşan FSC, 1992’de Rio’da sağlanamayan Orman Sözleşmesi’nin yerine ormancılık konusunda ilke ve standartlar üzerinde konsensus sağlamada başarılı olmuştur. Klasik devlet düzeninin uzağında olan bu örnek yeni yönetim sisteminin ilke ve standartlara uyumunu sağlamak için ağbağları piyasanın arz zincirine dayandırmaktadır (Demirci, s.46).

Bu örnekte olduğu gibi kripto paralar da devletsiz yönetimin bir başka örneğidir. Çünkü kripto paralar, kendi merkezleşmiş bir elektronik para sistemi oluşturmuşlardır. Böylece, kurulan bu sistem sayesinde herhangi bir devlete, kuruma, kuruluşa gerek duymadan –örneğin Bitcoin özelinde konuyu ele alacak olursak tamamen eşten eşe (peer to peer, noktadan noktaya) çalışan bir elektronik para sistemidir. Bir sonraki bölümümüzde bu sistemin ana hatlarına ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Kripto Para Altyapısı Üzerine

E-Para Kavramı ve Sınıflandırılması

Mal ve hizmetlerin kullanımı için kullanılan araca “para” denir (Çarkacıoğlu, 2016, s.1). Kesbir ve Günceler’e (2019, s.607) göre ise para, yüzyıllardır bir mal veya hizmeti satın almak için kullanılan, üzerinde değerleri yazılı olan, kâğıt ya da metal bir nesne olarak tanımlanabilir. Teknoloji, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmeler çerçevesinde zamanla para gibi faktörler de çeşitlilik göstermiştir. Bu bağlamda, kendi içinde çeşitlenen ödeme araçları belli bir sınıflandırılma gerekliliğini ortaya çıkartmıştır. Böylece ödeme araçlarını fiziksel (nakit) ve fiziksel harici (nakit dışı) olarak, fiziksel harici (nakit dışı) ödeme araçlarını ise elektronik ve kâğıda dayalı olarak ikiye ayrılmaktadır. (Tüfek, 2017, s.42).

Nakit ödeme araçları banknot ve madeni paralar olarak görülmektedir. Bu paralar fiziki olarak değişimleri sayesinde ödemeleri gerçekleştirir. Günümüzde daha çok günlük hayattaki ve küçük tutarlı ödemeler için kullanılmaktadırlar.

Nakit dışı ödeme araçları ise banka/kredi kartı, elektronik para ve kredi/fon transferleridir. Bu ödeme araçlarının ise fiziki olarak değişimleri söz konusu değildir. Bu çalışmada nakit dışı ödeme araçlarından elektronik ödeme araçları üzerine durulacaktır (Tüfek, s.43).

E-Para Kavramı

Ödeme araçlarını fiziksel ve fiziksel harici olarak, fiziksel harici ödeme araçlarını ise kâğıda dayalı ve elektronik olarak ikiye ayırdığı belirtilmişti. Elektronik ödeme araçlarından biri olan e-para kavramı, banka ve kredi kartlarından sonra zamanımızın en popüler teknolojileri baz alınarak oluşturulan bir sistemdir. Yani e-para diye tabir ettiğimiz elektronik paradır. Henüz yeni bir ödeme aracı olan bu ödeme aracı yakın gelecekte hayatımızın vazgeçilmezi olacağına şüphe yoktur. Aynen şu an aktif olarak kullandığımız kredi kartları gibi. AB Merkez Bankası'na göre e-para; *"banka hesaplarını kullanmaksızın ve banka hesaplarından bağımsız olarak kapsamlı bir çerçevede ödeme yapabilen ve parasal değer biriktirebilen elektronik bir araçtır"* (Karpuz, 2012, s.145).

Bank of International Settlements (BIS- Uluslararası Ödemeler Bankası) 2001 yılı raporuna göre ise e-para kavramı, kişisel bilgisayarların veya çipli sistemlerin sabit sürücülerinde elektronik bir şekilde saklanabilen parasal bir değer olarak tanımlanmaktadır (Karpuz, s.145). Bu tanıma göre elektronik para, bünyesinde bulunan para karşılığında müşterilerine elektronik para sağlar ve müşteri parayı ödeme aracı olarak kabul eden işyerlerinde mal veya hizmet satın almak için e-para kullanır. Üye işyeri, mal veya hizmet alışverişi için kabul edilen e-para birimini, mal veya hizmet alışverişi ile düzenleyen kuruluş arasındaki sözleşme çerçevesinde fona dönüştürecektir. (Karpuz, s.148). G-10 ülkelerince e-paraya ilişkin olarak yapılan çalışmada (Group of Ten, 1997) da belirtildiği gibi bu konuda her geçen gün yeni bir gelişmeye tanık olunduğu için e-paranın tek bir tanımını yapmak mümkün gözükmemektedir (Tabak, 2002, s.7).

Bu durumu biraz çerçeveleştirmek gerekirse; elektronik para hizmeti bankasından nakit veya kredi kartı şeklinde belirli bir miktar e-para tahsil ediliyor. Daha sonra banka parayı bizim adımıza bilgisayarımıza aktarıyor. Online alışveriş yapıldığında buradaki e-parayı, siparişteki e-para ile ödeme seçeneğini seçip beyanımız aktarılıyor. Aktarılan tutar PC'deki dijital cüzdandan otomatik olarak düşülüyor. Bu hizmetlerin hepsi elektronik para hizmeti veren bankalarımız tarafından da kontrolü sağlanıyor. Bazı uygulamalarda e-para ödemeleri direk bankadan yapılıyor. Böyle bir durumda bir e-posta, size ilgili siparişi alıp almayacağınızı soruyor. Dolayısıyla alışverişteki gibi nakit para dolaşımı dediğimiz süreç ortadan kalkıyor. Ortaya konan bu çerçeveye iyi bir örnek olarak "Kripto Paralar" verilebilmektedir (Karpuz, s.146).

Türkiye'de BDDK lisansına sahip on yedi e-para kuruluşu bulunmaktadır. Bu kuruluşlar ticari hayatın gerekliliklerini karşılayan ve ekonomik sistemin yeni gerekliliği olan e-para araçlarını sunmaktadır (Özdemir, Kükmen, 2020, s.169). Ayrıca bankacılık düzeyinde, günlük yaşantımızın içinde olan uygulamalarda ve ulaşım gibi hayatımızın geniş bir alanında yer alan durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bankacılık kuruluşlarına baktığımızda ön ödemeli kartlarda Türk bankaları da aktif rol oynamaktadır. İş Bankası ve Vakıfbank, 2003-2004 yılından itibaren birkaç üniversitede hayata geçirilen ön ödemeli ve akıllı kart uygulamalarının hayata geçirilmesine öncülük etmiştir (Karpuz, 2012, s.150).

Ödeme kuruluşları ve e-para kuruluşları genel olarak fatura ödeme hizmetleri, cep lira yükleme hizmetleri, para transfer hizmetleri, kredi kartı, Bağkur-SGK tahsilatları, internet dijital yayın satışı, indirimli elektrik satışı ve kart dolun hizmetleri sağlamaktadır. Ayrıca sanal POS, havale/EFT, ödeme güvenliği çözümü ve katma değerli servisler gibi hizmetleri de bulunmaktadır (Özdemir, Kükmen, 2020, s.172).

Türkiye'deki yabancı e-para kuruluşları, AB düzenlemeleri ve uygulamaları ile uluslararası ticari hayatın gereklilikleri çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bu sistemlerdeki e-paralar, elektronik ortamda gerçekleşen ödemelerde kullanılmaktadır. Türkiye'de faaliyet gösteren PayPal bu kategoriye girmektedir. PayPal haricinde Paysafecard, Multinet ve Ukash gibi markalar da bu sektörde rol almaktadır (Karpuz, s.151).

E-Paranın Sınıflandırılması

E-para çeşitli seçeneklere göre sınıflandırılmıştır. Bunlar beş başlık altında karşımıza çıkmaktadır; kullanım amacı, teknik aygıtlar, ortam, kuruluş sistemi ve parasal değer... Elektronik para ile ilgili yapılan bu sınıflandırmalar e-paranın içeriğini biraz daha anlattıcı özellikte olacaktır.

Kullanım Amacına Göre Elektronik Para Sistemleri

Kullanım amacına göre e-para; tek, sınırlı ve çok amaçlı olmak üzere üç gruba ayrılır. Birinci ödeme aracı olan Tek Amaçlı Ödeme aracı aynen telefon kartlarındaki sistemde olduğu gibi bunları çıkaran ve kabul eden aynı kişidir. Müşteri, mal veya hizmet olarak aldığı kartı kullanmak için önceden ödeme yapar ve daha sonra istediğinde ödeme yaptığı bu kartı kullanabilir.

İkinci ödeme aracı olan Sınırlı Amaçlı Ödemede de yine birinci ödeme aracında olduğu gibi ön ödeme yapılmakta ve kartı çıkaran ve kabul eden aynı kişi olmaktadır. Bir üniversitede veya bir şirkette kullanılmak üzere olan kartlar buna örnektir. Bu kartlara önceden tanımlanmış miktarda değer saklanmakta ve yine önceden belirlenmiş kısıtlı amaçlar için sadece kullanılmaktadır.

Üçüncü ödeme aracı olan Çok Amaçlı Ödeme araçlarında ise, tek ve sınırlıdan farklı olarak aracı çıkaran dışındakiler tarafından da ödeme aracı olarak kabul edilmektedir. Bu aynı zamanda, E-paranın yasalardaki tanımı gereğince onu çıkaranlar haricinde kabul görmesi gerektiğinden bu sınıflandırmada sadece çok amaçlı ödeme araçları kriterlere uymaktadır (Yüksel, 2015, s.188).

Sistemin İşletildiği Ortama Göre Para Sistemleri

Sistemin işletildiği ortama göre elektronik para ürünleri; yazılım bazlı ve kart bazlı elektronik paralardır. Bir başka ifadeyle yazılım ve donanım tabanlı olarak da ifade edilebilmektedir.

Yazılım tabanlı paraların mantığı, parasal değerlerinin bir networkte veya yazılım tabanında tutulmasıdır. İnternet bu tür paraların en çok kullanıldığı mecradır. Öngörülen fikre

göre, daha güvenli bir takas ortamı sağlamak için internette kredi kartları yerine yazılım tabanlı elektronik para kullanılacaktır.

Donanım tabanlı paralar başka bir deyişle elektronik cüzdanlar, çok daha kolay taşınabilir ve güvenli olması nedeniyle pratik ulaşabileceğimiz kullanıma elverişli paralardır. Donanım tabanlı paralarda sistem, önceden ödemesi gerçekleşen fonun ilgili kartlara yüklenmesiyle oluşur. Bu tür paralar, klasik paraların yerini alması için tasarlanmıştır (Tüfek, 2017, s.61).

Bakiye ve Banknot Tabanlı Sistemler Para Sistemleri

E-para sistemi, ödeme sürecinde kullanılan teknik donanım nedeniyle geleneksel ödeme sisteminden farklıdır ve parasal değeri gösteren elektronik kaydın saklanması için kullanılan yöntem de farklılıklar izlemektedir (Yüksel, 2015:188). Bazı uygulamalarda alacak veya borçlara göre değişen bakiye kayıtları tutulmaktadır. Bu uygulamalarda kullanıcı cihazı bir hesap defteri gibi çalışır. Bu tür uygulamalara denge temelli sistemler denir.

Önceden belirlenmiş sabit ve değişmez değerleri gösteren e-para banknotlarını kullanan bir sistem, banknot bazlı sistem olarak adlandırılır. Bir anlamda kullandığımız kâğıt paranın elektronik ifadesidir. Günümüzde kâğıt paranın elektronik parayla değiştirilmesi, banknot temelli sistemlerin geliştirilmesine bağlıdır. Günümüzde çeşitli finans kuruluşları bu paraları çıkarmaktadır. Ancak gelecekte merkez bankasının bu paraları çıkarması, e-paranın bugün kullanılan kâğıt paranın tamamen yerini alması anlamına gelmektedir (Öztürk, 2006, s.213-214).

Kâğıt para sistemindeki gibi e-para sisteminde de kullanılan banknotların özel bir seri numarası bulunmaktadır. Ve farklı kupürlerde e-para banknotlar çıkarılabilmektedir. Bakiye bazlı e-para sistemi, küsuratlı ödeme halinde ödemeyi kolaylaştıran esnek bir yapı göstermesine rağmen, banknot bazlı bir sistemde ödeme yapılırken bozuk para problemleri ortaya çıkabilmektedir (Öztürk, s.214).

Diğer bir yöntem de bakiye tabanlı ve banknot tabanlı yöntemin karışımından oluşan elektronik çek yöntemidir. E-çek yöntemi, e-ticaret sitelerinin ödemelerini çek olarak kaydetmesini ve işlemlerini sağlayan bir ödeme yöntemidir. Gerçek bir çekten farklı olarak dijital bir imzası vardır. Sistem iki anahtar şifreden oluşur ve bu anahtarlar şifreli bilgileri açmak için kullanılabilir. Bu şekilde ödemeler ve anlaşmalar korunabilir (Zengin ve Güngördü, 2013, s.136). Bunun haricinde bu tür uygulamalarda özel seri numaraları sertifikalar kullanılmaktadır (Akşehirlioğlu, 2002, s.18).

Kapalı ve Açık Dolaşımli Sistemler Para Sistemleri

Sistemdeki döviz değerinin dolaşımına göre e-para sistemi, kapalı dolaşım sistemi ve açık dolaşım sistemi olarak ikiye ayrılır. Kapalı bir sirkülasyon sisteminde kullanıcılar yalnızca satıcılara ödeme yapabilir. Ancak kendi aralarında e-para transferi yapamazlar. Ödeme sonucunda satıcıda e-para birikir. Satıcı, birikmiş e-para bakiyesini çıkarıcıya gönderir ve karşılığında merkez bankası tarafından basılan para cinsinden bir alacağı oluşur. Açık bir

dolaşım sisteminde ise e-para kullanıcılar arasında serbestçe dolaşabilir ve paradan tasarruf etmek için serbestçe biriktirilebilir (Yüksel, 2015, s.189-190).

Tek Çıkarıcı ve Çok Çıkarıcı Sistemler Para Sistemleri

E-para sisteminde e-parayı çıkarabilen bir çıkarıcı, bu değeri ödeme yöntemi olarak kullanan tüketiciler ve bu değeri kabul eden satıcılar bulunmaktadır. E-parayı kullanıcılara dağıtan bir de katılımcı kuruluşlar vardır. E-para çıkaran kuruluşlar, parayı katılımcı kuruluşlar aracılığıyla tüketicilere ulaştırır. Aktarım aşaması e-paraya göre biraz farklıdır. Kart bazlı e-para sistemlerinde akıllı kartlar, ATM'lerden veya bu kartlara adanmış cihazlardan, ayrıca özel telefon ekipmanı bulunan evlerden veya iş yerlerinden yüklenebilmektedir. Ağ tabanlı e-para sisteminde, e-paranın değeri internet veya özel bir iletişim ağı aracılığıyla satın alınır ve kullanıcının bilgisayarına kaydedilir (Yüksel, s.190).

Kripto Para ve Tarihçesi

Birçoğumuz kripto para birimini yeni bir fenomen olarak görsek de kriptografik unsurları dijital para birimine uygulama fikri aslında ilk olarak 1982 yılında ortaya atılmıştır. Kriptografik ve matematik alanında bir araştırmacı olan Dr. David Chaum, parasal daralmalarda yüksek yönetim maliyetleri konusunda bir fikir buldu. Chaum öncelikli olarak hem anonim hem de çifte harcamadan arınmış bir e-para çözümü bulmakla ilgileniyordu; dijital ödemelerde ortak bir konu olan bir para biriminin aynı anda birden fazla işleme harcanabileceği düşüncesi fikri. O zamanlar, kripto paraların yaratılması ve benimsenmesinde iki büyük engel ortaya çıkmaktaydı: birincisi, dijital imzaların kolayca kopyalanıp çoğaltılabilmesi ki bu durum kullanıcıların kişisel bilgilerini ve banka hesap verilerini tehlikeye sokmak anlamına gelmekteydi. İkincisi ise, insanların dijital sistemlere özgü otomasyonlara duydukları ilgileriydi. Chaum'un bu sorunlara çözümü, kriptografik dijital imza yoluyla e-para kullanımını onaylamak için genellikle bir banka olan, güvenilir bir üçüncü tarafın (TTP) konuya dâhil edilmesi olmuştur. İmza, bankaların ödemeyi veya miktarı geri gönderene takip edememesi ve anonimlik sağladığı için rastgele olarak tasarlanmıştır. Chaum'un kripto para araştırması, DigiCash ve diğer benzer dijital paralar 1980-1990 tarihleri arasında ortaya çıktı. Ancak çevrimiçi teknolojinin yaygın olmadığı bir zaman olması ve kurulumu için yüksek maliyet gerektirmesi sebebiyle kullanıcıların giderek azalması, onun ticari olarak başarısız olmasına neden olmuştur (Nagarajan, 2018, s.4). Fakat bu girişim günümüzdeki kripto paraların ortaya çıkmasına önayak olmuş ve temel teşkil etmiştir.

Günümüzde kripto para birimlerinin ortaya çıkışının nedenleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan en önemlisi, 2008'de patlak veren küresel mali krizdir. Bu kriz, dünyanın finansal sisteminde birçok değişikliğe neden olmuştur. Kredi derecelendirme kuruluşları itibarlarını yitirmiş, ülkelerin borsaları çökmüş, finans kurumları ve şirketler iflasın eşiğine gelirken birçok banka iflas etmiştir. Olumsuz eğilimlere ek olarak, insanların finans sektörüne yönelik tutumları değişirken insanların bankalara olan güveni de ciddi bir şekilde zarar görmüştür. Finans piyasasının çöküşünden sonra ortaya çıkan ve bir kripto para

birimi olan Bitcoin, finansal sistemin başarısızlığı ve güçlü rezerv para birimi için alternatif bir model olarak önerilmiştir (Dilek, 2018, s.10).

Küresel krizin patlak vermesinden sonra kripto para birimi Bitcoin, sözde geliştirici ve araştırmacı Satoshi Nakamoto tarafından yazılan “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System” başlıklı bir makalede ilk defa yer almıştır (Hmeed and Farooq, 2016, s.427). Krizin ardından insanların tam da finans dünyasına olan güvenini kaybettiği dönemde yayınlanan bu makale, başka bir para birimine ilişkin teknik analiz raporu yayınlaması zamanlama açısından oldukça manidardır. İlgili makale, kripto para birimi olan Bitcoin’i, kriptografik kanıta dayalı bir elektronik ödeme sistemi olarak tanımlar ve bu sistemde iki taraf doğrudan birbirine bağlıdır. Bitcoin’i açıklayan araştırma, bankaların sunduğu aracılık hizmetlerini eleştirmiş ve e-ticaretin büyüme trendi göz önüne alındığında, bankaların ticareti gerçekleştirmesine gerek olmadığını vurgulamıştır. İlgili makale, geliştiricilerin blockchain teknolojisini bir kripto para birimi altyapısı olarak nasıl hazırladığını ve çalıştırdığını teknik bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Aynı zamanda küresel teknolojik krizden sonra güven sorununun nasıl çözüleceğine dair yeni bir anlayış kazandırmaya çalışmaktadır. Bu minvalde şifrelenmiş kripto paraların en önemli özelliği, para basma yetkisine sahip otoriteye güvenmekten ziyade, matematik kurallarına ve bilgisayar algoritmalarına dayalı güvene dayanmaktadır. (Dilek, s.10).

Kripto parayı tanımlamadan önce “kriptoloji” bilimi nedir açıklanması uygun bulunmaktadır. Kriptoloji, bilimdir. Bir şifreleme bilimidir. Verilerin belirli bir sisteme göre şifrelenmesi, alıcıya güvenli bir ortam aracılığıyla gönderilmesi ve verilerin görünmesi için şifreleme sisteminin şifresinin çözülmesi ile birlikte verilerin ortaya çıkma süreci olarak ifade edilebilir. Cryptocurrency deyimi ise, İngilizce crypto ve currency kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşan ve Türkçe’ye kripto (şifreli) para olarak geçen (Alptekin, 2017, s.6), güvenlik açısından kriptoloji bilimini kullanan, dijital ve sanal bir para birimidir ve matematik temelli şifrelenmiştir. Başka bir ifadeyle, kripto para bir ağ etkileşimidir (Taşdemir, 2018, s.2). Bir başka tanıma göre de kripto para; web-tabanlı, kriptografiye dayanan eşten eşe (peer to peer) ödeme sistemidir (Marian, 2016, s.923).

Üretim sürecine gelecek olursak; kripto para biriminin üretim süreci aslında madenciliktir (mining). Başka bir deyişle, tıpkı altın madenciliği gibi kripto para birimini bulmak için de ciddi matematiksel problemlerin çözülmesi gerekmektedir, bu da ancak yazılımlar tarafından çözülmeye çalışılmaktadır. Bu işlem kolay bir şey olmadığı için de herkesin çözebilme ve üretebilme hakkı olmasına rağmen gerekli teknolojik sistemlere sahip değilseniz bu üreticilerden biri olmanız çok zordur. En iyi sonuçları sağlanması için özel olarak üretilmiş cihazların olması gerekmektedir (Taşdemir, 2018, s.2-3).

Kripto Para Örneği: Bitcoin

Bitcoin (BTC), 2009 yılında Satoshi Nakamoto isimli bir Japon yazılımcı tarafından geliştirilen ilk kripto para düzeneğidir. Kripto paraların bilinen ilk örneğidir. Bitcoin sisteminde açık kaynak kodlu, merkezi olmayan yapıda olan ve Visa, Mastercard, Paypal,

bankalar gibi üçüncü taraf finansal kuruluşların denetimini veya aracılığını gerektirmeyen bir sanal para düzeneği olarak tanımlanır (Çavuşoğlu, 2015, s.39). Nakamoto, daha önceki benzer uygulamaları (b-para ve HashCash gibi) birleştirerek merkezi olmayan bir e-para sistemi yaratmıştır. Çalışmalarını 2008’de tamamlamış ve “Bitcoin: Eşten eşe Elektronik Nakit Ödeme Sistemi” başlıklı bir makale ile yayınlamıştır. Yayınladığı bu makalede, Bitcoin’in herhangi bir kuruluş veya üçüncü taraf finansal kuruluşlara ihtiyaç olmadan tamamen eşler arası çalışan bir e-para birimi olduğunu iddia etmiştir. Kendi önerisine göre, tasarladığı elektronik ödeme sistemi, eski yöntemlerdeki güven mekanizmasından çok kriptografik delil üzerine dayanmaktadır. Bu yöntemin bir sonucu olarak, iki taraf birbiriyle işlem yaptığında, değişimi doğrulamak için üçüncü bir tarafa gerek yoktur (Balcısoy, 2017, s.5). Teorik olarak, herkes Bitcoin üretimini gerçekleştirebilir. Üretim sürecine dâhil olan kişilere “Bitcoin madencisi (Bitcoin Miner)” ismi verilmektedir (Atik, 2015, s.249).

Her bir Bitcoin, bir dijital imza halkasından oluşur ve sahibinin bir açık anahtarı bir de şahsi anahtarı vardır. Bu anahtarlar dosyalarda saklanır. Bu dosyalar bilgisayarlardan silinir veya kaybolursa, bu dosyayla ilişkili Bitcoinler de silinir, kaybolurlar. Teknik olarak Bitcoin transferi yapabilmek için Bitcoin’i gönderecek kişinin açık anahtarını gönderecek kişiye iletmesi gerekir. Bitcoin’i dijital olarak gönderecek kişi, önceki işlemin Hash değerini ve alıcının açık anahtarını imzalayarak Bitcoin transferini gerçekleştirir. Her Bitcoin, geçirdiği süreç hakkında bilgi içerir. Bir kullanıcıdan diğerine yapılan her aktarım kodun bir parçasıdır. Bitcoin’in depolama yöntemi yalnızca yeni sahipler tarafından kullanılabilir. İmzalanan tüm işlemler ağa gönderilir. Bu anlamda tüm işlemler açıktır. Tarafların kimlikleriyle alakalı herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bunun haricinde çifte harcama yapmak da mümkün bulunmamaktadır. Yani Bitcoin’e zaman damgası koyarak onun birden çok kez kopyalanmasını ve kullanılmasını engelleyebilirsiniz. Her zaman damgası, daha önceki zaman damgasını kendi hanesinde içermektedir. Bitcoin’in sahipleri açısından sıralamalı bir halka gözükmektedir. Yeni işlemler yapıldıkça ağ bunları doğrulamaktadır. İşlemleri doğrulayan bu sisteme madenci (miners) denmektedir. Bunlar işlemin doğruluğunu onaylamak için matematik problemlerini çok hızlı bir şekilde çözmekte olan bilgisayarlardır. Yani madencilik nedir diye baktığımızda; karmaşık matematiksel formülleri çözmek için bilgisayar işlevlerini kullanma sürecinin adıdır. Bu aynı zamanda yeni Bitcoin oluşturmanın, üretmenin tek yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nakamoto’ya göre bu madencilik en elverişli güvenlik sürecidir. Çünkü dürüst davranışı teşvik eden bir yapıya sahiptir. Zira dolandırıcılar çok güçlü bilgisayarlara sahipse var olan Bitcoin’leri çalmak yerine kendi Bitcoin üretmeyi tercih edecektir. Böylece daha fazla Bitcoin’e sahip olacaktır (Yüksel, 2015, s.200-201).

Kripto Para ve Geleceği

2008 yılında ilk kez telaffuz edilen ve akabinde de 2009 yılında hayatımıza giren, önceleri bir çeşit elektronik para olarak tabir edilen sonrasında ise elektronik paradan farklı olduğu anlaşılan kripto para kavramı; bu bölümümüzde “eşten eşe” sanal para sistemi veya düzeneği olarak kapsamlı bir şekilde incelenecek ve onun gelecekte nerelere gideceği konusu

açıklanacaktır. Ayrıca akabinde kripto paraların avantaj ve dezavantajları konusu ve kripto para ile ilgili hukuki mevzuatlar da yine bölümümüzde kendisine yer bulacaktır.

Kripto Paraların Avantajları ve Dezavantajları

Son dönemde popülaritesi gittikçe artan kripto paralar, birçok kişinin kafasında soru işareti barındırmaktadır. Sistem içerisinde bu yeni dalgaya kapılıp yatırım yapanlar da mevcut, daha temkinli bakıp sistemi idrak etmeye çalışanlar da mevcuttur. Ancak sistemin işleyişiyle ilgili karşımıza birtakım soru işaretleri çıkmaktadır. Bunlar avantaj ve dezavantaj olarak değerlendirilmektedir.

Avantajlar

- **Hız:** Önemli avantajlarından birisi hızdır. Kripto para kullanımı sayesinde para almak ya da göndermek için uzun süre beklemenize gerek yoktur. Sürekli gelişen teknoloji ile nereye olursa olsun, çok kısa saniyede transferi gerçekleştirebilirsiniz (Hürriyet, 2018).
- **Suiistimal (yolsuzluk):** Kripto paralar dijitaldir ve sahtesinin basılması imkânsızdır. Gönderici tarafından geri alınmasına imkân yoktur. Kredi kartı ödemelerinden çok daha güvenlidir (Akbaş, 2017).
- **İşlem Ücreti:** Genellikle kripto paraların transferinde herhangi bir ücretlendirme bulunmamaktadır. Çünkü işlemler madenciler tarafından yapılmaktadır. Madencilere ödenen ücret ise ağ tarafından üretilen kripto paralar üzerinden yapılmaktadır (Akbaş, 2017).
- **Güvenlik:** Yanımızda kripto paraları ister nakit olsun isterse kredi kartı gibi olsun taşıma ihtimaliniz olmadığından güvenlik riskiniz daha az ve taşınması ise daha kolaydır. Bu bağlamda kripto paralarla gerçekleştireceğiniz her türlü işlemler için elektronik aletlere ulaşım sağlamanız kafidir (Hürriyet, 2018).

Dezavantajlar

- **Kontrol.** Herhangi bir kontrol mekanizması olmadığı için yasadışı faaliyet alanlarında kullanılabilmesi açısından son derece tehlikelidir (Bunjaku, vd. 2017, s.38).
- **Votalite.** Votalitesi çok güçlüdür. Hükümetlerin, üst düzey kuruluşların beyanları iniş-çıkışlarda etkili olmakta ve bu da güvensizlik yaratıp kripto paranın kısa vadede sorunlarla karşılaşmasına neden olmaktadır (Bunjaku, vd. 2017, s.38).
- **Kabul Edilme.** Başlıca dezavantajlarından bir tanesi kripto paranın kabul edilmesiyle ilgilidir. Birçok şirket, kripto para birimini tanıdığını ve işlemlerini kripto para ile yapabileceğini onaylamış olsa da hala bu tür para birimine direnen, kripto para hakkında çok fazla bilgiye sahip olmayan ve bu nedenle de kripto paraya güvenmeyen şirketler de mevcut. Bu nedenle kullanım oranı gerçek paraya göre çok daha azdır (Hürriyet, 2018).
- **Spekülatiflik.** Kripto paralar tamamen spekülatif olduğundan dolayı değeri bir anda düşebilmekte veya yükselebilmektedir (Tüfek, 2017, s.79).

- **Hackerlık.** Bir başka tehdit de hacklenmedir. İşlem hacimleri milyar dolarları aşan kripto paraların çok fazla siber saldırıya maruz kalması söz konusu olabilmektedir. Bu paraların güvenliği “blockchain” adı verilen bir teknolojiye dayanmaktadır (Taşdemir, 2018, s.3).

Kripto Parayla İlgili Hukuki Düzenlemeler

Çeşitli Ülkelerde Kripto Paralara İlişkin Düzenlemeler

Kripto paralara ilişkin yapılan araştırmalarda genel anlamda kullanımına ilişkin herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. En önemli kripto para birimi olan Bitcoin’in özelinde tarif edilecek olursa bu durum kapalı bir sistemin içinde bulunduğundan dolayı gerekli hukuki mevzuatın konusuna girmemektedir. Ancak ülkelerin kripto paralara karşı mevzuatları farklılık gösterip zamanla değişiklikler göstermektedir. Bitcoin ise ilk ve bilinen en çok kripto para birimi olduğu için ilk açıklamalar da genellikle Bitcoin’e yönelik olmuştur. Ülkelerin merkez bankaları açısından bu açıklamalara bakacak olursak; (BaFin) Alman Federal Finansal Denetleme Otoritesi (Münzer, 2014), Belçika Merkez Bankası (BMB, 2014), Hollanda Merkez Bankası (HMB, 2013) ve Fransa Merkez Bankası (FMB, 2013) Bitcoin’in kara para aklama ve terörün finansmanında kullanılması, fiyatının sürekli dalgalanması ve spekülasyona açık olması, gözetiminin herhangi bir otorite tarafından yapılmaması ve arz ettiği riskler konusunda yazılı açıklama ve uyarılarda bulunmuşlardır. Ayrıca Avrupa haricinde Hindistan (RBI, 2013), Singapur (TO, 2014) ve Çin Merkez Bankaları (Hern, 2013) da Bitcoin’in riskleri konusunda benzer açıklama ve uyarılarda bulunmuşlardır.

Bazı ülkelerde ise kripto paralarla alakalı olarak açıklama ve uyarılarda bulunmak yerine kripto paralara ilişkin faaliyetlere direkt yasaklama getirmişlerdir. Çin Merkez Bankası 2013 Aralık ayında, finans kurumları işlemlerde Bitcoin’in alışverişlerde kullanılmaması konusunda uyarıda bulundu. Daha sonra uyarıyı yapan bu finans kuruluşları, ödeme hizmeti sağlayıcılarını içerecek şekilde uyarıyı genişletmiş (Hern, 2013) ve sonrasında ise Bitcoin borsalarında işlem gören Çin bankalarını cezalandıracağını açıklamıştır (Hern, 2013). 2014 yılında Bolivya Merkez Bankası, bir karar çıkararak Bitcoin’i yasakladığını duyurmuştur. 2014 Temmuz ayında ise, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası’nın kripto parayla alakalı açıklaması şöyledi; Kırgız Cumhuriyet ödeme yöntemi olarak “özellikle sanal para biriminin” kullanılmasının kanunun ihlali olacağını belirtmiştir. Tayland’da ise bir Bitcoin ticaret platformu, işletme lisansı için başvuruda bulunmuş ancak Tayland Merkez Bankası tarafından olumsuz cevap almıştır. Tayland Merkez Bankası’nın cevabı: “Bitcoin’in ticarete konu edilmesi, alınması, satılması ve kullanılmasının yasak olduğu” şeklinde olmuştur. Endonezya Merkez Bankası, Bitcoin’in kullanımının belirli yasaları ihlal ettiğini açıklamıştır. Bununla birlikte Bitcoin’in kullanımını engelleyen hiçbir politika, yasa veya yönetmelik gibi düzenlemeler bulunmamaktadır (Tecnochain, 2017).

Bazı ülkeler ise kripto paralara ilişkin herhangi bir yasaklama getirmemiş ancak hukuki düzenlemelerinde de konuya ilişkin yer vermemiştir. Örneğin Belçika Maliye Bakanı, şu an için Bitcoin’e ilişkin herhangi bir devlet müdahalesinin gerekli olmadığını belirtmiştir.

Hırvatistan Merkez Bankası, Bitcoin gibi dijital paraların dolaşımını incelediğini ve bununla ilgili bir araştırma yürüttüğünü ancak Bitcoin'in ve dijital paraların Hırvatistan'da yasadışı olmadığı sonucuna vardığını bildirmiştir. Hollanda, Bitcoin ve diğer para birimlerinin şu an için Hollanda'nın Finansal Denetim Yasası kapsamında olmadığını belirtmiştir (Tecnochain, 2017).

Avrupa Birliği'nin Kripto Paralara İlişkin Hukuki Düzenlemeleri

Avrupa Birliği'nin sanal para birimleriyle olan ilişkisine de bakacak olursak mevcut bakış açısı, yasal düzenlemeleri yönetebilmek için benimsemek yönünde olmuştur. Bitcoin'in Avrupa Birliği'nin 2009/110 sayılı Elektronik Para Direktifi'ndeki tanıma benzerlik konusunda şöyle bir tarife gidilmiş olup direktif uyarınca elektronik paranın tanımlanmasında üç kriter belirtmiştir. Buna göre birincisi, elektronik paranın elektronik ortamda saklanması, ikincisi, elektronik para ihraç eden kuruluş tarafından kabul edilen fon karşılığı ihraç edilmesi ve üçüncüsü, ödeme aracı olarak kabul görmesi için elektronik parayı çıkaran dışındaki kişiler tarafından kabul görmesi gerekmektedir. Bitcoin bu kriterlerden birinci ve üçüncü kriterleri sağlamaktadır fakat ikinci kriteri sağlamadığı görülmektedir. Ayrıca Bitcoin, madencilik işlemleriyle de çıkarıldığı için Direktif'teki standardı sağlamadığını görmekteyiz. Bitcoin, Avrupa Birliği'nin 2007/64 sayılı Ödeme Hizmetleri Direktifi'nin "ödeme kuruluşlarının elektronik para çıkarmaması" kriterine uymadığından kapsam dışında kalmaktadır (Yüksel, 2015, s.207).

Türkiye'nin Hukuki Düzenlemelerinde Kripto Paralar

Dünyada olduğu gibi 2009'dan beri de ülkemizde kripto para kullanımının yaygınlaşması her geçen gün daha da yaygın hale gelmiştir. Türkiye, kripto parayı farklı şehirlerde ve çeşitli alanlarda kullanmaya başlamıştır. Örneğin; danışmanlık, müteahhitlik ve bilişim ücretlerinden futbolda oyuncu transfer ücretlerine, alışveriş merkezlerindeki kiosklardan tatil için rezervasyon alımlarına kadar geniş yelpazede kripto para kullanımı yasal olmayan zeminde kullanılmaktadır. Aşağıda tekrardan değineceğim üzere yasal zeminde yer almadığından dolayısıdır ki vergilendirme durumu da söz konusu olmamaktadır. Bunların haricinde Türkiye'de kripto alım-satım yapan borsalar mevcut olup bu borsalardaki sanal ortamda insanlar alım-satım işlemi yapabilmektedir (Acet ve Diken, 2019, s.269).

Türkiye'de kripto paralarla ilgili hukuki bir düzenlemenin bulunmadığını söylemiştik. Ülkemizde kripto para, hiçbir yasa veya mevzuata tabi değildir. Bankalar Birliği'ne göre de sisteme dair hiçbir mevzuat yoktur (Tüfek, 2017, s.80). Türk Hukuku'na göre, 6493 Sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun'un 3(ç) maddesinde yer alan elektronik para tanımında, 2009/110 sayılı Direktif ile paralel şekilde hareket edilmiştir. Buna göre elektronik para ihraç eden kuruluş tarafından kabul edilen fon karşılığı ihraç edilmesi, elektronik ortamda saklanması ve ödeme aracı olarak kabul görmesi için elektronik parayı çıkaran dışındaki kişiler tarafından kabul görmesi gibi kriterleridir. (Yüksel, 2015, s.207).

6493 sayılı Kanuna göre kripto para, Kanun'da yer verilen ilgili tüm maddelerin gerekliliklerini sağlamamaktadır. Kanunda ihraç edilme işleminin, ihraççı kuruluş tarafından kabul gören bir fon ile yapılması gerekliliğinden bahsedilirken kripto para kullanıcılar madencilik denilen ve çeşitli algoritmik hesaplamalar ile yürütülen sistem sonucunda kendileri kripto para ihraç edebilmektedir (Tüfek, s.80).

6493 sayılı "Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun" 27.06.2013 tarih ve 28690 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmış ve yürürlüğe girmiştir. Kanunun Geçici 2. maddesine göre ise; "Kanunun yürürlüğe girdiği tarih itibari ile ödeme hizmetleri sunan ya da elektronik para ihraç eden ve bu Kanun kapsamında ihdas edilen ödeme veya elektronik para kuruluşu kategorisine dâhil edilebilecek olan kuruluşlar, Kurumumuzca çıkarılacak ilgili yönetmeliklerin yayımı tarihinden başlayarak bir yıl içinde Kurumumuza başvurarak gerekli izinleri almak ve uygulamalarını bu düzenlemelerde yer alan hükümlere uygun hale getirmek zorunda olduğu" Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından dile getirilmiştir (BDDK, 2013).

Ayrıca; "Herhangi bir resmi ya da özel kuruluş tarafından ihraç edilmeyen ve karşılığı için güvence verilmeyen bir sanal para birimi olarak bilinen Bitcoin, mevcut yapısı ve işleyişi itibarıyla Kanun kapsamında elektronik para olarak değerlendirilmemekte, bu nedenle de söz konusu Kanun çerçevesinde gözetim ve denetimi mümkün görülmemektedir. Diğer taraftan, Bitcoin ve benzeri sanal paralar ile gerçekleştirilen işlemlerde tarafların kimliklerinin bilinmemesi, söz konusu sanal paraların yasadışı faaliyetlerde kullanılması için uygun bir ortam yaratmaktadır. Ayrıca Bitcoin, piyasa değerinin aşırı oynak olabilmesi, dijital cüzdanların çalınabilmesi, kaybolabilmesi veya sahiplerinin bilgileri dışında usulsüz olarak kullanılabilmesi gibi risklerin yanı sıra yapılan işlemlerin geri döndürülemez olmasından dolayı operasyonel hatalardan ya da kötü niyetli satıcıların suistimalinden kaynaklı risklere de açıktır" (BDDK, 2013), şeklinde bir basın açıklaması yapılmıştır. İlgili açıklamadan da anlaşılacağı üzere bu açıklama, kripto paralar ile yapılan ödemelerde mağduriyet oluşması halinde kullanıcıların hukuki bir mecraya başvuramayacakları hususuna vurgu yapmaktadır. Bu minvalde konunun halihazırda en basit örneğini 20 Kasım 2021 yılındaki bir kripto borsasının dolandırıcılık hikayesi oluşturmaktadır. Ancak bundan önce ve bununla da bağlantılı olarak 16 Nisan 2021'de çıkan bir yönetmeliğe bakmamız gerekmektedir.

Türkiye'de, 16 Nisan 2021 tarihli ve 31456 sayılı "Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik" kapsamında yeni bir yönetmelik çıkarılmıştır. Bu yönetmeliğin amacı (madde 1); "ödemelerde kripto varlıkların kullanılmamasına, ödeme hizmetlerinin sunulmasında ve elektronik para ihracında kripto varlıkların doğrudan veya dolaylı olarak kullanılmamasına ve ödeme ve elektronik para kuruluşlarının kripto varlıklara ilişkin alım satım, saklama, transfer veya ihraç hizmeti sunan platformlara veya bu platformlardan yapılacak fon aktarımlarına aracılık etmemesine ilişkin usul ve esasların belirlenmesi" şeklinde olmuştur. Yönetmeliğin 3. maddesinde uygulamaya ilişkin bilgiler verilmektedir:

- *Kripto varlık, dağıtık defter teknolojisi veya benzer bir teknoloji kullanılarak sanal olarak oluşturulup dijital ağlar üzerinden dağıtımı yapılan, ancak itibari para, kaydi para, elektronik para, ödeme aracı, menkul kıymet veya diğer sermaye piyasası aracı olarak nitelendirilmeyen gayri maddi varlıkları ifade eder.*
- *Kripto varlıklar, ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılamaz.*
- *Kripto varlıkların ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılmasına yönelik hizmet sunulamaz.*

Böylece yönetmelik kripto paraların varlıklarını gayri maddi varlık olarak nitelendirmiş ve ödemelerde doğrudan veya dolaylı olarak kullanılmayacağını altını çizmiştir. Ayrıca madde 4'te ödeme hizmeti sağlayıcılarının da e-para ihracında kripto paraları kullanamayacağını belirtmiştir. Madde 4:

- *Ödeme hizmeti sağlayıcıları, ödeme hizmetlerinin sunulmasında ve elektronik para ihracında kripto varlıkların doğrudan veya dolaylı olarak kullanılacağı bir şekilde iş modelleri geliştiremez, bu tür iş modellerine ilişkin herhangi bir hizmet sunamaz.*
- *Ödeme ve elektronik para kuruluşları, kripto varlıklara ilişkin alım satım, saklama, transfer veya ihraç hizmeti sunan platformlara veya bu platformlardan yapılacak fon aktarımlarına aracılık edemez.*

İlgili yönetmelik 30.04.2021 tarihinde yürürlüğe girecek (madde 5) olup bu tarihe kadar herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. Ayrıca dayanak olarak da (madde 2); "14/1/1970 tarihli ve 1211 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununun 4'üncü maddesinin üçüncü fıkrasının (I) numaralı bendinin (f) alt bendi ile dördüncü fıkrası ve 20/6/2013 tarihli ve 6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanununun 12 nci maddesinin üçüncü fıkrası ile 18 inci maddesinin altıncı fıkrasına dayanılarak" hazırlandığı aktarılmıştır (Resmi Gazete, 2021).

Son olarak değinilecek diğer bir konu ise kripto para borsası hakkındadır. Özellikle binlerce insanı mağdur eden Türk kripto para borsası Thodex, halihazırda insanların gündeminde iyi veya kötü sıcak bir yer edinmektedir ve kripto paralarla ilgili devletlerin yasal mevzuatlarına ihtiyaç duyulduğunu da gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Thodex'le ilgili yaşanan süreç olayın, TCMB'nin telafisi mümkün olmayan zararların oluşma uyarısında bulunarak kripto varlıkların gündelik ödemelerde kullanılmasını yasaklamasına ait çıkarılan yönetmelikten birkaç gün sonra gerçekleşmiştir. Türkiye'deki kripto para borsalarından biri olan Thodex, "Dogecoin (DOGE) işlemlerinde kısa süreli bir bakım çalışması gerçekleştiriyoruz" duyurusu ile yatırımcılarına bir açıklama yapmıştır. Bir gün sonra ise "Borsamızda yaşanan çekim sorunları nedeniyle 20.04.2021 saat 20:00 itibarıyla planlı bakım çalışması yapılacak" açıklaması gelmiştir. Ancak belirtilen süre sonrasında Thodex açılmamış ve yatırımcılar alarma geçmeye başlamıştır. Daha sonra Thodex borsa platformu aynı gün işlemlerine birkaç gün süreyle kapatıldığını açıklamıştır. Şirketten yapılan açıklamanın ardından şirketin kurucusu ve CEO'su Faruk Fatih Özer'in sosyal medya hesapları kapanmış, Özer'le birlikte diğer şirket temsilcilerinin telefonlarına ulaşılammıştır. Thodex'te parası

olanlar arasında panik havası artmış, mağdur olan yaklaşık 400 bin yatırımcı savcılığa suç duyurusunda bulunmuştur. (Kuşoğlu, 2021).

Borsada aylık 12 milyar dolarlık işlem hacmi olan Thodex kripto para borsasının bu dolandırıcılık hikayesiyle birlikte yaklaşık 2 milyar dolarlık bir paranın buharlaştığı öngörülmektedir (Kuşoğlu, 2021). Yaşanan bu gelişmeler çerçevesinde Türkiye'deki insanların kripto paralara olan güveni azalmış olsa da dünya geneline bakıldığında kripto paraların hacmi artarak devam etmektedir. Hal böyle olunca kripto paralar, gelecek dünyadaki etkisi her geçen gün geliştirilmeye ihtiyaç gösteren bir değişim aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devletsiz Yönetişime Geçişin Ekonomik Adı: Kripto Para ve Geleceği

Kripto paraların geleceğine değinmeden önce makalemizin de tezini oluşturduğumuz yönetişimin devletsiz haline geri dönmek istiyorum. 1980'li yıllardan itibaren tüm ülkeler kamu yönetimlerini çok keskin ve yoğun bir şekilde idari reforma tabi tutarak yönetimden yönetişime doğru geçişi başlatmıştır. Kamu yönetimindeki bu değişim katı, bürokratik, hiyerarşik bir geleneksel 'yönetim' anlayışından; esnek, piyasa temelli, işlevsel ve sonuç odaklı; sadece merkezi hükümeti değil aynı zamanda yerel yönetimlerle birlikte sivil toplum örgütleri (STÖ) ve özel sektörü de içine alan 'yönetişim' anlayışına doğru kaymıştır (Sobacı, 2014, s.1). Ancak süreç hiç durağan olmadığı için yönetim kavramı da teknolojinin gelişmesiyle birlikte başka bir boyuta; yönetimden 'dijital yönetişime' evrilmiştir. 15-20 yıl gibi bir sürede gelişen ve değişen teknoloji, internetin ortaya çıkıp yayılmasıyla birlikte hayatımızda gerek kişisel gerek yönetsel birçok yenilik getirmeye başlamıştır. Ülkeler bu yenilikler çerçevesinde literatürlerine yönetimden sonra; e-devlet, e-iş, e-ticaret, e-para gibi yeni kavramları da eklemiştir. Böylece kamu kaynaklarının dijital alt yapı ve geniş bant sistemlerine dayalı dijital teknolojilerle tedarik edilmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Bu süreç ise yönetimdeki çok aktörlü yapı (Devlet, STÖ, Özel Sektör, vs.) yerine yönetişime hizmet edecek ve onu ağbağlarla birbirine bağlayacak dijital yönetişime geçişi sağlamıştır. Fakat devletler bu hizmeti gerçekleştirmek istemezlerse, başka bir deyişle ağ tabanlı bir yönetim modelini (Demirel, 2010, s.70) uygulamak istemezlerse o zaman devlet dışı aktörler dediğimiz diğer topluluklar kendi yönetimlerini gerçekleştirmek isteyeceklerdir (Demirci, 2013, s.26). Buna iyi bir örnek kripto paralardır. Kripto paralar son iki bölümümüzde ayrıntılı olarak değinildiği üzere, merkezi olmayan bir yönetim modelinin kontrol ettiği merkez üzerine kuruludur (Jamali, vd. t.y., s.12). Yani başka bir deyişle ülkelerin hukuki düzenlemelerine ihtiyaç duymadan kendi merkezi yönetimlerini kurup işlettiği bir model üzerine bina edilmiştir. Bu anlamda BIS'in, 'Digital Currencies 2015' raporunda, kripto para biriminin ortaya çıktığı tarihten Kasım 2015'e kadar olan yükseliş eğilimine dayanılarak, kripto paraların gelecek yıllarda reel ekonomi diye tabir edilen ve ister devlet tarafından kontrol edilsin ister edilmesin itibari para ile alışveriş yapılan sisteme etkisinin göz ardı edilemez seviyelere çıkacağını (Tüfek, 2017, s.83) belirtmiştir. Bu da kripto paraların internetin kendisi

kadar geleceğinin parlak olacağını (Thakur and Banik, 2018, s.42) ve devletlerin bu gelişen ekosisteme karşılıksız kalamayacaklarını bizlere kanıtlar niteliktedir.

Kripto paralarla ilgili hukuki düzenlemelerde gördüğümüz üzere pek çok ulusal merkez bankası veya bankacılık düzenleme kurumu kripto para kullanımını yasaklamamıştır. Ancak hükümetleri ve düzenleyici ve denetleyici kurumları bazı sebeplerden dolayı (kripto paraların merkezi bir otorite tarafından denetlenmemesi, oldukça yeni bir kavram ve teknoloji olması, her bir kullanıcının kripto paraların geleceğini belirlemesi gibi hususlar) haklı olarak endişelendirmektedir (Taşdemir, 2018, s.4). Ancak yine de ülkeler genel olarak, kripto paralara karşı olumlu bir endişe içerisindedir.

Henüz bebeklik evresini geçiren kripto paralar hakkında, ileride küresel düzeyde hükümetler arası bir düzenlemeye gidilmesi de değerlendirilebilecektir. Örneğin gelir düzeyinde kripto paralar vergiye tabi tutulursa hükümetlerin bu duruma karşı olmaları da beklenmez. Brezilya, Kanada, Finlandiya, Bulgaristan ve Danimarka kripto paralardan Bitcoin'in kullanımının vergilendirilmesi konusunda düzenlemelere girişmiş; Singapur, Bitcoin'i bir varlık veya ürün olarak görüp vergilendirmesinin yanı sıra, Bitcoin ile yapılan yerel alışverişlerden katma değer vergisi dahi almaya başlamıştır (Taşdemir, 4).

Son dönemde ortaya çıkan yeni dünya düzeninde finansal enstrümanlardan biri olan kripto para, gelecekte dünyayı nasıl etkileyeceğini ve bu etkinin boyutunun nasıl olacağını bilememekle birlikte yeni dünya düzenindeki finansal araçlardan biri olup çok ucuza ödeme sağlaması, çok hızlı tahakkuk gerçekleştirilmesi, gizlilik koruma gibi avantajlar sunmasının yanında gelecekte yaygınlaşması için, kullanım kolaylığı, satıcılar tarafından benimsenme, daha fazla kullanım alanı gibi konularda geliştirilmeye ihtiyaç gösteren bir değişim aracıdır. Geniş kitleler açısından benimsenmesine ve herkes için rahat kullanım sağlayıncaya kadar kullanıcı deneyiminin iyileştirilmesine ihtiyaç vardır. Çünkü birçok kişi tarafından küresel bazda benimsenmesi ve ticari kullanımının artması günlük yaşamdaki alışverişlerde kullanılması ile de doğrudan orantılıdır (Çetiner, 2018, s.14).

Sonuç olarak kripto paraların geleceği konusunda şimdiden ortaya atılan birçok teori bulunmakla birlikte bu teorilerin birkaçının gerçekleşmesi durumunda bile dünyadaki parasal sistemi kökünden değiştirebilecek bir alana doğru hızla sürükleniyor olabiliriz. Özellikle nakit para kullanımının oranının düştüğü, banka kartı oranlarının ise bütün ülkelerde yüksek seviyelere ulaştığı bankacılık sektöründe köklü değişimler bizi bekleyecektir (İnvestaz, 2017). Devletler ise bu yolculuğa kayıtsız kaldıkları müddetçe kripto paralar kendi kripto-yönetişimlerine devletsiz bir şekilde devam edeceklerdir.

Sonuç

Kamu yönetimi, 20. yüzyılın sonunda hiç olmadığı kadar büyük bir değişim ve dönüşüm içerisine girmiştir. 1970'lerde cereyan eden petrol kriziyle daha da kaçınılmaz hale gelen bu değişim, 1980 ve 1990'lı yıllarda akademik, siyasi ve sosyal tartışmaların konusu haline gelmiştir. Refah devleti ve geleneksel yönetim anlayışı, Neo-liberal politikalar

çerçevesinde yerini yönetimden yönetişime doğru bırakmıştır. Yine de küreselleşme ile birlikte dünya ölçeğinde ortaya çıkan fırsat ve sorunlar arasında denge noktasının bulunması, ancak iyi bir yönetim yapısının kurulması ile mümkün olabilmektedir (Polat, 2006, s.9). Bundan dolayı, bilişim ve iletişim teknolojilerinin hızlı bir şekilde gelişmesi, kendini kanıtlanması, yönetişimin e-yönetişim ve onun özel bir boyutu olan e-devlet ile arasında sıkı sıkıya bir ilişkisi olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu ikisi arasındaki bağın gelişmesi, zamanla devletlerin yönetim boyutundan çekilmesine kadar bizi götüreceğe benzemektedir. Buna iyi bir örnek de ödeme araçlarında geline nokta dır. Eskiden fiziksel olarak gerçekleştirilen mal ve hizmet alımlarına yönelik ödeme mekanizması, günümüzde önce elektronik ödeme araçlarına ve oradan da sanal ödeme dediğimiz kripto paralara doğru bizleri götürmektedir.

Sürekli popülerlik kazanan sanal paralara devletler henüz çok sıcak bakmamaktadır. Hatta birçok devlet kripto parayı yasaklamış veya hukuki mevzuatlarında yer vermeyerek kısmen kabul etmeyeceklerini göstermişlerdir. Buna rağmen uluslararası kuruluşlar kripto paraya, geleceğin para birimi olarak baktıkları için bir anlamda gizli olarak bu para birimine destek vermekte ve gelişimine katkıda bulunmaktadır. Buna en iyi örnek de birçok kurum ve kuruluş tarafından benimsenen ve ilk kripto para birimi olan Bitcoin'dir.

Sonuç olarak her ne kadar devletsiz ekonomiye doğru evrilsek de sanal para birimleri alanında teknolojik gelişmelere uzak kalınmaması, vergi kaçakçılığı, dolandırıcılık, para aklama gibi suçların teknoloji kullanılarak işlenmesine imkân verilmemesi, tüketicinin korunmasının sağlanması açısından önemlidir. Burada önemli hususlardan bir tanesi de kripto paralara çok sıkı hukuki düzenlemelerin getirilmemesi konusudur. Çünkü bu tarz düzenlemelerin sanal paraların gelişmesine engel olacağı düşünülmektedir. Ayrıca sanal paralara engel olmak yerine teşvik etmek ve gelişim sürecinde gerekli düzenlemelerle onu desteklemek uzun vadede devletler açısından daha rasyonel bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Acet, H., & Diken, A.Ö. (2019). Kripto para bitcoin ve Türkiye’deki bitcoin piyasası. Session IC: para ve bankacılık. DOI:10.36880/C11.02345, 265-270.
- Akbaş, Y. (2017). Kripto paranın avantajları. <http://www.bitcoinakademi.org/kripto-paranin-5-avantaji/> (Erişim: 20.04.2018).
- Akşehirlioğlu, O. (2002). Elektronik para ve ekonomi üzerindeki etkileri (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No. 111154).
- Alex, H. (2013). Bitcoins price tumbles after warning from chines central bank. The Guardian. <https://www.theguardian.com/technology/2013/dec/05/bitcoin-price-tumbles-chinese-central-bank-warning> (Erişim Tarihi: 26.12.2018).
- Alex, H. (2014). Chinese bitcoin exchange closes deposits after central bank clampdown. The Guardian. <https://www.theguardian.com/technology/2014/apr/03/chinese-bitcoin-exchange-closes-after-central-bank-clampdown>. (Erişim: 26.12.2018).
- Alptekin, E. (2017). Blockchain ve kripto paralar dünya ekonomisini dönüştürüyor. İzmir Ticaret Odası Yayını, 6-12.
- Atik, M., Köse, Y., Yılmaz, B., & Sağlam, F. (2015). Kripto para: bitcoin ve döviz kurları üzerine etkisi. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(11), 247-261.
- Balcısoy, E. (2017). Yüksek performanslı bitcoin madenciliği için SHA256 özet algoritmasının eniyilenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No. 459548).
- Bayramoğlu, S. (2002). Küreselleşmenin yeni siyasal iktidar modeli: yönetim. Praksis Dergisi, 7(Yaz), 85-116.
- Bayramoğlu, S. (2003). Düzenleyici devlet düzenlenirken: OECD Türkiye raporu üzerine eleştirel bir çözümleme. Praksis Dergisi, 9(Kış-Bahar), 143-162.
- Bayramoğlu, S. (2005). Yönetişim zihniyeti. İstanbul: İletişim Yayınları.
- BDDK Basın Açıklaması, Sayı 2013/32. https://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Duyurular/Basin_Aciklamalari/12574bitcoin_hk_basin_aciklamasi.pdf (Erişim: 25.11.2013).
- Belçika Merkez Bankası. (2014). <https://www.nbb.be/doc/ts/enterprise/press/2014/cp140114en.pdf> (Erişim: 24.12.2018).
- Bitcoin’in ülkelere göre yasal statüsü. (2017). <https://teknochain.com/bitcoinin-ulkelere-gore-yasal-statusu/> (Erişim: 27.12.2018).
- Bozkuş, B. (2009). Türk kamu yönetiminde yönetim tartışmaları ve yönetişimin kamu yönetiminde uygulanabilirliği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No. 249695).
- Bunjaku, F., Gjorgieva-Trajkovska O., & Miteva-Kacarski, E. (2017). Cryptocurrencies – advantages and disadvantages. Journal of Economics, 2(1), ISSN:1857-9973, 31-39.
- Çarkacıoğlu, A. (2016). Kripto para-bitcoin. Ankara. Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Dairesi Raporu.
- Çavuşoğlu, C. (2015). Elektronik paranın gelişimi ve merkez bankası bilançosu ile para politikası uygulamaları üzerine etkisi (Uzmanlık Yeterlik Tezi). Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. Ankara.

- Çetiner, M. (2018). Bitcoin (kripto para) ve blok zincirin yeni dünyaya getirdikleri. İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, ISSN:2147-3390, 1-16.
- Demirci, M. (2013). Yönetişim, otorite ve meşruiyet. Fatma Neval Genç, (Ed.), Yönetişim Türk kamu yönetimine yansımaları içinde (1-62). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Demirel, D. (2010). Yönetişimde yeni bir boyut: e-yönetişim. Türk İdare Dergisi, S:466, 65-94.
- Dilek, Ş. (2018). Blockchain teknolojisi ve bitcoin. Seta Analiz, S:231, 2018.
- Doğan, K.C. (2017). Yönetişim kavramı ve Türkiye’de demokratikleşme reformları: kamu denetçiliği kurumu (ombudsman) örneği. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 47, 267-287.
- Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S., & Tinkler, J. (2005). New public management is Dead-Long live Digital-Era governance. Journal of Public Administration Research and Theory, 16(3), 467-494.
- Eroğul, C. (1999). Devlet yönetimine katılma hakkı. Ankara: İmge Yayınevi.
- Fransa Merkez Bankası. The dangers linked to the emergence of virtual currencies: the example of bitcoins. Focus, No.10-5. https://www.banque-france.fr/sites/default/files/medias/documents/focus-10_2013-12-05_en.pdf (Erişim: 24.12.2018).
- Güler, B.A. (2003). Yönetişim: tüm iktidar ve sermaye. Praksis Dergisi, 9 (Kış-Bahar), 93-116.
- Güzelsarı, S. (2003). Neo-liberal politikalar ve yönetim modeli, Amme İdaresi Dergisi, 36(2), 17-34.
- Hameed, S. & Farooq, S. (2016). The art of crypto-currencies a comprehensive. (IJACSA) International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 7(12), 426-435.
- Hollanda Merkez Bankası. (2013). Consumer should be aware of the risk of virtual currencies. <https://www.dnb.nl/en/news/news-and-archive/nieuws-2013/dnb300672.jsp> (Erişim: 24.12.2018).
- Hürriyet Gazetesi, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kobi/kripto-paralarin-avantajlari-ve-dezavantajlari-40747869> (Erişim: 20.04.2018).
- Investaz, <https://www.investaz.com.tr/blog/kripto-paralarin-gelecegi/> (Erişim: 25.12.2018).
- Jamali, R., Li S., & Pantoja R., Cryptocurrency: digital asset class of the future - bitcoin vs ethereum?. The Economist, https://www.economist.com/sites/default/files/economist_case_comp_ivey.pdf (Erişim:28.12.2018).
- Karpuz, E. (2012). Ödeme sistemleri ve araçlarının artan kullanımı: kredi kartı kullanımının para politikası etkinliğine etkisi (Uzmanlık Yeterlik Tezi). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara.
- Kesebir, M. ve Günceler. B. (2019). Kripto para birimlerinin parlak geleceği. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 17, 605-625.
- Köse, H.Ö. (2003). Küreselleşme sürecinde devletin yapısal ve işlevsel çözümü. Sayıştay Dergisi, S.49, 3-46.
- Kuşoğlu, İ. (2021). 2 milyar dolarlık kripto para vurgunu: Thodex'in kurucusu Faruk Fatih Özer Tayland'a mı kaçtı?. <https://www.cnnturk.com/dunya/thodex-kripto-para-borsasinda-yeni-tosuncuk-olayi-mi> (Erişim: 25.04.2021).
- Kuzgun, Ş. (2013). Yönetişim ve sivil toplum. Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- Marian, O. (2016). Kripto para birimi üstün vergi cenneti mi?. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, S:2, 919-930.

- Münzer, J. (2014), Bitcoins: supervisory assessment and risks to users. https://www.bafin.de/SharedDocs/Veroeffentlichungen/EN/Fachartikel/2014/fa_bj_1401_bitcoins_en.html (Erişim: 24.12.2018).
- Nagarajan, M. (2018). An analysis of cryptocurrency governance. Joseph Wharton Scholars. https://repository.upenn.edu/joseph_wharton_scholars/51 (Erişim: 27.12.2018).
- Okçu, M. (2007). Yönetişim tartışmalarına katkı: Avrupa Birliği için yönetim ne anlama geliyor?. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(3), 299-312.
- Özer, M.A. (2017). Yönetişimden dijital yönetişime: paradigma değişiminin teknolojik boyutu. Emek ve Toplum Dergisi, (6)16, 457-479.
- Özdemir, O. ve Kükmen, K. (2020). Türkiye’de ödeme ve elektronik para kuruluşları ve mali analizi. Yavuz Demirdöğen (ed.). Dijital dönüşüm ve finansal teknolojilere yansımaları içinde (157-182). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Öztaş, N. ve Acar, M. (2004). Ağbağ analizine giriş: kavramlar ve yöntemler. Muhuttin Acar-Hüseyin Özgür (Ed.), Çağdaş kamu yönetimi-2: konular, kuramlar, kavramlar içinde (288-315). Ankara: Nobel Yayınları.
- Öztürk, N., & Koç, A. (2006). Elektronik para, diğer para türleriyle karşılaştırılması ve olası etkileri. Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6(11), 207-243.
- Polat, R.K. (2006). E-belediyecilik kılavuzu: yerel yönetim vatandaş etkileşimi. İstanbul: TASAM Yayınları, (Erişim Tarihi; 05.08.2021), https://tasam.org/tr-TR/Icerik/4148/e-belediyecilik_kilavuzu_yerel_yonetim_vatandas_etkilesimi_raporu
- Reserve Bank of India. (2013). RBI cautions users of virtual currencies against risks. <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/PressRelease/PDFs/IEPR1261VC1213.PDF> (Erişim: 24.12.2018).
- Resmi Gazete. Ödemelerde kripto varlıkların kullanılmasına dair yönetmelik. S:31456. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210416-4.htm> (Erişim:16.04.2021).
- Sobacı, M.Z. (2007). Yönetişim kavramı ve Türkiye’de uygulanabilirliği üzerine değerlendirmeler. Yönetim Bilimleri Dergisi, 5(1), 219-235.
- Sobacı, M.Z. (2014). İdari reform ve politika transferi yeni kamu işletmeciliğinin yayılışı. Bursa: Dora Yayınları, 2. Basım.
- Tabak, Ş.Ş. (2002). Elektronik para ve merkez bankacılığı. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara.
- Taşdemir, İ.O. (2018). Bitcoin özelinde kripto para. Ekonomi ve Politika Araştırmalar Merkezi, (Erişim: 27.01.2018), <https://epam.istinye.edu.tr/uploads/bitcoin-ozelinde-kripto-para.pdf>
- Taşpınar, Y. (2021). E-yönetişim, Yasin Taşpınar (Ed.), Dijitalleşme: multidisipliner bir bakış içinde (85-104). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Thakur, K.K., & Banik, G.G. (2018). Cryptocurrency: its risks and gains and the way ahead. IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF), ISSN:2321-5925, 9(2), Ver.1, 38-42.
- Today Online. (2014). MAS Advises caution on transactions involving bitcoin. <https://www.todayonline.com/tech/mas-advises-caution-transactions-involving-bitcoin> (Erişim: 26.12.2018).
- Tüfek, B.Ü. (2017). Elektronik ödeme araçları ve geleceğin yaklaşımı kripto para (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No. 473422).
- Uçkan, Ö. (2003). E-devlet, e-demokrasi ve Türkiye. İstanbul: Literatür Yayınları.

- Uzel, E. (2006). Küresel çevresel yönetim (iyi yönetim) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 186076).
- Yüksel, A., & Bozkurt, E. (2015). Elektronik para, sanal para, bitcoin ve linden Doları'na hukuki bir bakış. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 73(2), 173-220.
- Zabcı, F.Ç. (2002). Dünya bankasının küresel pazar için yeni stratejisi: yönetim. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 57(3), 151-179.
- Zengin, B., & Güngördü, A. (2013). Elektronik ödeme sistemlerinin olası etkileri üzerine bir inceleme. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(3), 129-150.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.11.2021 Kabul/Accepted: 11.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 49-76.

BASININ DEMOKRAT PARTİ'NİN İKTİDARA GELİŞİNDE VE İKTİDARININ SON DÖNEMLERİNDE TAKINDIĞI FARKLI TUTUM

Hilmi BENGİ¹

Öz

Meşrutiyet tecrübesine rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nde çok partili sistemin uygulanması zaman almıştır. Türkiye, demokratik yönetimlerin zaferi ile sonuçlanan İkinci Dünya Savaşından sonra dış dayatmaların da etkisiyle çok partili hayata geçmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte bazı gazeteciler, çok partili hayata geçişte aktif rol üstlenmiş, bu yönde bir kamuoyu oluşması için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu süreçte farklı siyasi eğilimlerine rağmen gazetecilik eğitimlerini ABD'de yapmış olan Ahmet Emin Yalman ve Zekeriya Sertel sadece yazıları ile destek vermekle yetinmemiş, Demokrat Parti'nin kurucularına gazetelerinin sayfalarını açmışlar, hatta partinin kuruluş çalışmalarına fiilen katılmışlardır. Türk basının çok partili hayata geçişe verdiği destek, DP'nin 1950 yılında iktidar olmasından sonra basın mevzuatında yapılan iyileştirmelerle gelişerek sürmüştür, adeta CHP'nin yayın organı Ulus dışındaki tüm basın DP'den yana tavır almıştır. Ancak bu destek uzun sürmemiş, DP'nin mevzuatta yapılan düzenlemelerle basına getirdiği kısıtlamalar, bu arada kağıt sıkıntısı ve ilan dağıtım sistemine verilen tepkiler yüzünden 1954 yılından itibaren basın yavaş yavaş DP'den desteğini çekmeye başlamış, hatta muhalefete geçmiştir. Son dönemlerinde DP'ye en ağır eleştiriler yapan gazetecilerin başında, kuruluşunda aktif rol üstlenen Ahmet Emin Yalman gelmektedir. Dönem basını taranarak ve ilgili akademik yayınlar gözden geçirilerek hazırlanan bu makalede, çok partili hayata geçiş sürecinde ve kuruluşunda destekçi bir tavır takınan basının, DP'nin bir ihtilalle iktidardan uzaklaştırılması ile sonuçlanan son dönemlerinde tam tersi bir tutum takınması, özellikle Ahmet Emin Yalman'ın keskin "u dönüşü" üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Demokratikleşme ve Basın, DP İktidarı ve Basın, DP Basın İlişkilerinde İki Farklı Dönem, DP-Basın İlişkilerinin Bozulması, Demokrat Parti ve Ahmet Emin Yalman.

Different Attitudes of the Press in the First and Last Periods of the Democrat Party Governments

Abstract

Despite the experience of the Constitutional Monarchy, the implementation of the multi-party system in the Republic of Turkey took time. After the World War II, which resulted in the victory of democratic governments, Turkey had to adopt a multi-party system with the effect of external impositions. In this process, a group in the Turkish press took an active role in the transition to a multi-party system and made great efforts to create a public opinion in this direction. In this process, Ahmet Emin Yalman and Zekeriya Sertel, who had their journalism education in the USA despite their different political tendencies, not only supported with their articles but also opened the pages of their newspapers to the founders of the Democrat Party and even actively participated in the founding of the party. The support given by the Turkish press to the transition to a multi-party system continued after the DP came to power in 1950, with improvements in the press legislation for the first time, and almost all the press,

¹ Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Rektör Danışmanı, hbengi@etu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0527-138X

except the CHP's media organ Ulus, took a stand for the DP. However, this support did not last long, and since 1954, the press gradually began to withdraw its support from the DP and even switched to the opposition, due to the restrictions imposed by the DP on the press with the regulations made in the legislation, along with the paper shortage and the reactions to the advertisement distribution system. Ahmet Emin Yalman, who took an active role in its establishment, is at the forefront of the journalists who have made the most severe criticisms of the DP in recent years. In this article, which was prepared by scanning the press of the period and reviewing the relevant academic publications, the attitude of the press, especially Ahmet Emin Yalman's sharp change in attitude, during the transition to multi-party life and its establishment, as well as in the last periods of the DP, which resulted in its removal from power with a revolution, was emphasized.

Keywords: Democratization and Press, DP Power and Press, Deterioration of DP-Pres Relations, Democrat Party and Ahmet Emin Yalman.

Giriş

Türk halkı çok partili sistemle Osmanlı Devleti'nin son yıllarında meşrutiyet döneminde tanışmıştır. Bu tecrübeye rağmen Cumhuriyet döneminde çok partili sisteme geçiş zaman almıştır. Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki denemelere rağmen çok partili hayata gecikmeli geçmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Halk Fırkası dışında kurulan partiler uzun ömürlü olmamıştır. Kazım Karabekir ve arkadaşları tarafından kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) Şeyh Said isyanı ile bağlantı gerekçesiyle kapatılmış, Ali Fethi (Okyar) tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) da bizzat kurucusu tarafından feshedilmiştir. Her iki denemede de yeni partilere biçilen rol "*muhalefet partisi*" olma rolüdür. Bu partilerin toplumda taraftar bulması Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yönetimini ürkütmüş, bir iktidar alternatifi haline gelmesi ihtimali bile onların siyaset sahnesinden uzaklaştırılmalarına ya da çekilmelerine yetmiştir. Zira Cumhurbaşkanı aynı zamanda CHP genel başkanıdır ve CHP devlet idaresinde hâkim güçtür.

Çok partili sisteme geçiş ancak Cumhuriyetin 23. yılında gerçekleşebilmiştir. Bu denemede de yeni partilere biçilen rol "*muhalefet*"tir. Ancak Türk milleti bu güdümlü demokrasiye rıza göstermemiş, Demokrat Parti'yi (DP) kuruluşundan 4 yıl sonra katıldığı ikinci seçimde tek başına iktidar yapmıştır. Ne var ki yeni kurulan bir partinin 3 dönem iktidarda kalmasına tahammül edilememiş; DP, 1960 yılında bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde Basın Mevzuatında Yapılan Düzenlemeler

Türkiye'de çok partili sisteme geçişin gecikmesinde "*Milli Şef*" olarak anılan İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde dünya siyasetinde özellikle İtalya ve Almanya'da etkili olan tek adam yönetimlerinin ve İkinci Dünya Savaşının meydana getirdiği ekonomik sorunların etkisinden söz edilebilir. Her ne kadar çok partili hayata geçişin gecikmesinin sebeplerinden biri olarak görünse de demokrasiye giden yolu açan da İkinci Dünya Savaşı olmuştur. "*Tek adam*" yönetimlerinin hüsrana uğraması, savaşın demokratik ülkeler tarafından kazanılması, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de demokrasiye yönelmeyi

adeta zorunlu hale getirmiştir. Türkiye, savaş sonrası oluşan yenedünya düzeninde yer alabilmek için, demokrasi taleplerine duyarsız kalamamıştır.

Tek Parti iktidarının demokratikleşme yönündeki adımlarından biri basın alanındaki gelişmelerdir. Özellikle ılımlı bir isim olan Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde CHP iktidarının basın politikasının nispeten yumuşadığı görülür.

Tek parti iktidarında Matbuat Kanununun, gazetelerin hükümet tarafından kapatılmasına imkân veren 50. Maddesi, basın üzerinde baskı kurmanın, gerektiğinde basını susturmanın bir yasal dayanağı olarak kullanılmıştır. CHP iktidarı gerek siyasi alanda gerekse basında artan demokrasi taleplerine daha fazla duyarsız kalamamıştır. 1946 yılında Basın Birliği Başkanlığına Falih Rıfkı Atay'ın yerine Hüseyin Cahit Yalçın'ın geçmesi CHP'nin basın politikalarında Yalçın'ın bir adım daha öne çıkmasını sağlamıştır. Yalçın bu süreçte Atay'ın yerine Basın Birliği Başkanı olmakla kalmamış, partinin yayın organı Ulus'un da başyazarlığını üstlenmiştir. Bir yandan demokrasi tartışmaları sürerken Hüseyin Cahit Yalçın, Bakanlar Kurulu tarafından, Basın Birliği Başkanı ve İstanbul milletvekili sıfatıyla, demokratikleşme ve basın özgürlüğü konusunda bir rapor hazırlamak üzere görevlendirilmiş; bu seyahatle ilgili masraflar devlet bütçesinden karşılanmıştır (BCA, 1946, 110-10-19). Cumhurbaşkanı İnönü'nün talimatıyla hazırlanan rapor, Yalçın'ın, yerinde yaptığı incelemelerle Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, İsviçre, İtalya ve Yunanistan'daki mevzuatın incelenmesi ve uygulamaların değerlendirilmesi ile oluşturulmuştur (Tanin, 1946, s. 1). Rapor etkisini göstermiş, 13 Haziran 1946'da Meclis'te kabul edilen 4935 sayılı kanunla Matbuat Kanunu'nun 50. maddesinde değişiklik yapılmış; gazete kapatma yetkisi siyasi iktidardan yargıya aktarılmıştır (Resmi Gazete, 1946, s. 10779). Basın Kanunu'nda yapılan bu değişikliğin yanı sıra aynı gün çıkarılan 4932 sayılı kanunla gazeteciler arasında mahkemelere kadar giden anlaşmazlıklara yol açan Basın Birliği'ne son verilmiştir. Bu kararda da Basın Birliği Başkanı Hüseyin Cahit Yalçın'ın, Batı'da böyle bir uygulama bulunmadığına yönelik değerlendirmesi etkili olmuştur. Bu değişikliklerle yetinilmemiş, 1946 genel seçimleri öncesindeki Meclis'in 14 Haziran 1946'da yapılan son toplantısında çıkarılan 4943 sayılı af kanunu ile basın mensuplarına özel af getirilmiştir (Resmi Gazete, 1946, s. 10786).

Çok partili sistemin uygulanacağı ilk platform olan 1946 seçimleri öncesinde basınla ilgili bu düzenlemelerin art arda –biraz da telaşla- gerçekleştirilmesinde, dünyada esen demokrasi rüzgârlarının etkisinden çok, basının, daha liberal ve özgürlükçü bir Türkiye vaat eden DP'ye sempati ile bakmaya başlamasının etkisinin olduğu söylenebilir. Bu sempatinin farkında olan CHP, seçimler öncesinde basına şirin görünmeye çalışmaktadır.

Tartışmalara yol açan “gizli oy açık tasnif” sistemi ile 1946 seçimlerinde iktidar olamayan Demokrat Parti'nin demokrasi taleplerine dönük politikaları muhalefette olduğu 1946-1950 yılları arasındaki dönemde ısrarla sürdürmesi etkisini göstermiş, CHP'yi bu doğrultuda adımlar atmaya zorlamıştır. Bu çalışmaların en önemlisi, antidemokratik seçim yasası yerine “açık oy gizli tasnif” ilkesine dayalı seçim kanununun çıkarılmasıdır. Özgürlükleri genişletecek bir başka adım da 1946 değişikliğine rağmen eleştirilmeye devam

eden Basın Kanunu'nun yeniden hazırlanması yolunda başlatılan çalışmalardır. Ancak 1949 yılında Adalet Bakanlığında başlatılan çalışmalar 1950 seçimlerine kadar tamamlanamamıştır.

Demokrat Partinin Kuruluş Sürecinde Basın

Türkiye'de çoğulcu demokrasiye geçişin itici gücü "*Dörtlü Takrir*" adıyla siyasi tarihe geçen demokrasi manifestosudur. Şunu kabul etmek gerekir ki çok partili hayata geçişte DP'yi kuran ve iktidar yapan Celal Bayar, Adnan Menderes ve arkadaşlarının kararlı tutumu kadar, "*Milli Şef*" İsmet İnönü'nün –dış faktörlerin de etkisi ile- demokratikleşme yolunu açmasının da payı vardır. Adım adım gerçekleşen demokratikleşme sürecinde Türk basını da etkin bir rol üstlenmiştir.

Türk basınında yeni Türk Devletinin kuruluşundan itibaren batıdaki uygulamalardan verilen örneklerle demokrasi temalı yazılar yayımlanmış, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki denemelerde basın ağırlıklı olarak çok partili hayata geçişini destekleyen bir tutum takınmıştır. Özellikle Tanin ve Tevhid-i Efkâr gazeteleri bu doğrultuda istikrarlı bir tutum takınmışlardır. Tanin Başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na verdiği destek sebebiyle İstiklal Mahkemesinde yargılanmak durumunda bile kalmıştır. Buna rağmen Hüseyin Cahit, iç politikadan uzak durmak zorunda kaldığı dönemlerde bile Fikir Hareketleri, Yedigün gibi dergilerde batılı yazarların demokrasi içerikli yazılarını çevirerek ya da yorumlayarak bu doğrultuda bir toplumsal bilinç oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Demokratikleşme istikametindeki görüşlerini sıklıkla dile getiren bir başka yazar da Ahmet Emin Yalman'dır. Yalman da Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılamalarından sonra bir süre gazeteciliğe ara verse de 1940'ta Vatan gazetesini çıkararak çok partili hayata geçişin en hararetli savunucularından biri olmuştur.

1940'lı yılların ortalarından itibaren, çok partili hayata geçiş tartışmaları gazete sütunlarında kalmamış siyasi arenaya da taşmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te Gençlik ve Spor Bayramı vesilesiyle yaptığı konuşmada "*demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm sürmesinden ve demokrasi yolunda ilerlemeden*" söz etmesi (Ulus, 1945), çok partili hayata geçişin işareti sayılmıştır. Bu sözler, parti içindeki muhalif grubu yeni bir siyasi parti kurmaya teşvik şeklinde yorumlanabilir. Nitekim çok geçmeden 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü, "*Dörtlü Takrir*" olarak adlandırılan önergeyi CHP grubuna vermişlerdir. Çok partili hayata geçiş, serbest seçimler, tek dereceli seçim sistemi uygulanması ve parti liderliği ile cumhurbaşkanlığının ayrılmasına yönelik taleplerini içeren bu önerge parti grubunda reddedilse de kamuoyunda büyük yankı bulmuştur.

"*Dörtlü Takrir*"cilerin parti hazırlığı biraz zaman almış, tek partiye alternatif ilk siyasi parti, sanayici Nuri Demirağ tarafından kurulmuştur. Bir kitle hareketi olmaktan ziyade Nuri Demirağ'ın Türkiye'nin kalkınmasına yönelik düşünceleri çerçevesinde şekillenen Milli Kalkınma Partisi (MKP)'nin kuruluş başvurusu 18 Temmuz 1945'te yapılmış, 5 Eylül 1945'te

onaylanmıştır.¹ MKP'nin ardından 13 Eylül 1945'te Sosyal Adalet Partisi adında bir başka parti daha kurulmuş olmasına rağmen bu siyasi girişimler, kamuoyunda ve basında fazla önemsenmemiştir. Cumhurbaşkanı İnönü, 1 Kasım 1945'te TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmada *"hükümet partisinin karşısında bir partinin bulunmadığını"* ifade ederek bu partileri yok sayan bir tavır içine girmiştir. Cumhurbaşkanı İnönü, 1 Kasım 1945 konuşmasının devamında kullandığı *"...memleketin ihtiyaçları sevgiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır"* (TBMM Tutanak Dergisi, 1945, s. 3) şeklindeki ifade ile ihraç ve istifalarla CHP ile ilişkileri kesilen *"Dörtlü Takrir"* cileri adeta siyasi parti kurmaya teşvik etmiştir. Taner Timur, teşvik şeklinin bazen haber gönderme gibi kapalı, bazen de Ulus gazetesinde yazı yazdırma gibi açık olduğunu kaydederken DP'nin Milli Şef'in hoşgörüsü, izni ve desteği ile kurulduğunu, bunun için de Celal Bayar'ın uygun görüldüğünü ileri sürmektedir (1991, s. 16)

Dönemin gazeteleri arasında özellikle iki gazete, tek parti iktidarının baskıcı tutumuna rağmen demokratikleşme sürecinde etkin rol üstlenmişlerdir. Sosyalist çizgideki Tan gazetesi ve liberal demokrat eğilimli Vatan gazetesi farklı ideolojik kulvarlarda bulunmakla birlikte demokrasiye geçiş sürecinde ortak tavır sergilemişlerdir. Buna Tasvir-i Efkâr'ın yerine çıkan Tasvir de eklenebilir.

Yeni parti kurma girişimi sırasında CHP yanlısı gazeteler de kurucuları arasında Bayar'ın bulunması dolayısıyla olumlu bir yaklaşım sergilemişlerse de bu tutum devam etmeyecektir. CHP iktidarının son dönemlerinde Dışişleri Bakanlığı yapacak olan Necmettin Sadak'ın Akşam gazetesi de yeni parti girişimine kayıtsız kalmamıştır. Gazetenin sahibi ve başyazarı Necmettin Sadak, *"Bir İyi Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti"* başlıklı yazısında *"milliyetçi, dürüst ve faziletli, liberal ve şahsi teşebbüs taraftarı"* olarak nitelediği Celal Bayar'ın bir parti lideri olmak için bütün vasıflara sahip olduğunu ifade etmiştir (Akşam, 1945, s. 1)

CHP'nin yayın organı Ulus'un başyazarı Falih Rıfkı Atay, gazetenin 2 Aralık 1945 tarihli nüshasında yayımlanan *"Yeni Bir Muhalefet Partisi"* başlıklı yazısında *"Celal Bayar, bizim partimizde fazileti, dürüstlüğü ve ülkücülüğü ile şöhret kazanmıştır. Karşımızda bu vasıflı liderin muhalefet partisini bulmaktan memnun olmamak imkânı var mıdır?"* (Ulus, 1945, s. 1) diyerek yeni parti girişimini Bayar'ın mevcudiyeti dolayısıyla destekliyor gibi görünmesine rağmen sonraki süreçte *"demokrasinin zaten var olduğu"* tezini savunarak yeni siyasi parti girişimine karşı bir tutum sergilemiş, kuruluş sürecinde Özellikle Menderes, Köprülü ve Koraltan'ı ve yeni parti girişimini sert sözlerle eleştirmiştir. Bu eleştirilerin dozu ilerleyen süreçte daha da artmıştır.

Tanın gazetesi ise demokrasiye ilkesel düzeyde bakarken, İnönü'nün izlediği politika istikametinde bir yaklaşım sergilemiştir. Atatürk döneminde çok partili hayata destek veren,

¹ Nuri Demirağ, kendi partisi rağbet görmeyince 1954 genel seçimlerine Demokrat Parti listesinden Sivas bağımsız milletvekili olarak parlamentoya girmiş, 13 Kasım 1957'de hayatını kaybetmiştir. MKP, Demirağ'ın ölümünden sonra genel kurulu yapılmadığı için 22 Mayıs 1958'de kapanmıştır.

İsmet İnönü'nün CHP'ye davetini "*çok partili hayata geçiş şartıyla*" kabul eden Tanin Başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, bu kez, ihtiyatlı bir tutum takınmakta, demokrasiye inanmakla birlikte zamanlamayı uygun bulmamaktadır (Bengi, 2000, s. 327). Bunda aynı zamanda CHP Kars Mebusu olan Yalçın'ın bu tutumunda Milli Şef'e olan sadakatinin yanı sıra demokrasi yolunu İnönü'nün açtığı yolunda samimi bir inanca sahip olmasının da etkisi vardır (Bengi, 2000, s. 278). Nitekim Yalçın, çok partili hayata geçişin erken olduğuna ilişkin görüşünü Celal Bayar'a yazdığı bir mektupta dile getirmiş, Bayar'dan parti kurma girişimini ertelemesini istemiştir (Bayar, 1986, s. 38).

Bununla birlikte Hüseyin Cahit Yalçın, DP'nin kuruluşu aşamasında Tanin'in 7 Aralık 1945 tarihli nüshasında yer alan "*Yeni Parti*" başlıklı yazısında "...*Bir demokraside en az iki parti olmazsa murakabe vazifesinin ifa edilmesine imkân bulunamazdı. Bunun için en iyi çarenin mevcut fırka içinden bazı zatların ayrılarak esas programda müttefik kalmakla beraber bir kontrol partisi vücuda getirmeleri olacağı. İşte şimdi bu yeni partiyi bir böyle bir kontrol partisi mahiyetinde telâkki ediyor ve doğuşunu istikbal hakkında bir müjde gibi görüyoruz*" demiştir. Meşrutiyet ve Atatürk döneminin demokrat kalemi Hüseyin Cahit'in de yeni partiye biçtiği rol "*muhalefet*" rolüdür. Yalçın'ın yeni parti ile ilgili hoşgörülü tutumu DP'nin iktidar alternatifi haline gelmesi ile değişecek, kavgacı üslubuyla tanınan yazar, DP'yi en sert eleştiren kalemlerden biri haline gelecektir. DP'li Refik İnce de Hüseyin Cahit Yalçın'a demokrasi yolunda yaptığı önceki mücadeleleri hatırlatarak, "*uzun yıllar demokrasi bayrağı taşıyan bir kişi olarak yerinin DP safları olması gerektiğini*" söylemiştir. Anılarında İnce'nin sözlerine karşılık verirken, şahsi bir dava peşinde koşmadığını, hak ve hürriyet istediğini anlatan Yalçın (1976, s. 290), tercihini, demokrasi bayrağını açan kişi olarak nitelediği İsmet İnönü'nün yanında bulunmaktan yana kullanmıştır.

Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, 5 Eylül 1945'te düzenlediği basın toplantısında isim vermeden Tan ve Vatan gazetelerinin yürüttüğü demokrasi kampanyasına da değinmiştir. Önce "*bazı İstanbul gazeteleri*" ifadesini kullanan, daha sonra sözlerini "*iki İstanbul gazetesi*" diye sürdüren Saraçoğlu, "*siyaset alanında birbirine uzak sanılmasına rağmen, muhalefet safında birleşmişler, böylece iki uç birleşir kuralından bir delil vermişlerdir*" şeklindeki sözlerle isimlerini anmadan Tan ve Vatan gazetelerini "*muhalefette birleşen zıt kutuplar*" olarak nitelemiştir (Vatan, 1945).

Gerçekten Tan ve Vatan gazeteleri, Saraçoğlu'nun da işaret ettiği gibi daha savaş bitmeden önce demokrasi doğrultusunda yayınlar yapmaya başlamışlar, Zekeriya Sertel ve Ahmet Emin Yalman, gazetelerinde, savaşın müttefiklerin zaferi ile sonuçlanacağı öngörüsüyle "*çoğulcu demokrat rejimlerin, otoriter rejimlere üstün geleceğini*" belirterek demokrasi taleplerine yer vermişlerdir.

Vatan gazetesi sahip ve başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın Amerika Birleşik Devletleri'nde gazetecilik eğitimi alması dikkat çekicidir. Yalman, 1831-1913 dönemi Türk basınına incelediği "*Development of Modern Turkey by Measured by Its Press*" adlı teze tamamladığı doktora çalışmasını Columbia Üniversitesi'nde yapmıştır (Yalman, 2018).

Yalman, Milli Mücadele öncesinde Amerikan mandacılığını savunan kısa süreli Wilson Prensipleri Cemiyetinin kurucuları arasında da yer almıştır.

Ahmet Emin Yalman, başyazarı olduğu Vatan'da, ilk bölümü 12 Temmuz 1945 günü yayımlanan ve 8 gün süren günü "*Siyasi Hayatımızın Tahlili*" başlıklı bir dizi yazı kaleme almıştır. Bu seri yazılarda tek partili sistemin iflas ettiği görüşünü dile getirerek çok partili sisteme geçişin gerekliliğini vurgulamış, kendi ifadesiyle bu yolda bir savaş açmıştır (Yalman, 1997, s. 1306).

Liberal eğilimli Ahmet Emin Yalman, demokrasi temelinde sosyalist sol ile ittifakı genişletmiş, Türk sosyalizminin lider isimlerinden Behice Boran ve Mehmet Ali Aybar'a Vatan gazetesinin sayfalarını açmıştır. Yalman, Türkiye'de demokrasi mücadelesinin ilk etkili adımı olarak gördüğü "*Dörtlü Takrir*" olayından sonra bildiri hazırlayan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'a destek vermekle kalmamış, Vatan'daki "*demokrasi mücadelesi*"ni, önergenin CHP grubunda reddedilmesinden sonra gazetenin sütunlarını Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'ye açarak sürdürmüştür. "*Vatan emrinizde*" diyen Ahmet Emin Yalman'ın DP'nin kuruluş sürecindeki bu alicenap yaklaşımına rağmen, Milli Mücadelenin Galip Ağası Celal Bayar'ın her zamanki ihtiyatlı tavrını ortaya koyarak, "*Ahmet Emin Bey'e karşı uyanık olun*" dediği ileri sürülmektedir (Karakoyunlu, 2004, s. 300).

Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan'da yer alan yazılarında CHP yönetimini eleştirmiş, hürriyet ve demokrasi taleplerini dile getirmişlerdir. Bu arada Fuat Köprülü, Falih Rıfki Atay'ın, Başyazarı olduğu CHP'nin yayın organı Ulus gazetesinde yer alan kendisine yönelik eleştirilerine Vatan gazetesinin 6 ve 7 Eylül tarihli nüshalarında çıkan "*Yalancının Mumu*" başlıklı yazısıyla cevap vermiş, millete karşı hesap vermeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Aynı dönemde Emin Erişirgil de Ülkü dergisinde yer alan "*Demokrasi ve Parti Terbiyesi*" başlıklı yazısında "*Dörtlü Takrir*"cilerin tutumunu sıraladığı sekiz maddede eleştirirken, Fuat Köprülü bu yazıya da Vatan gazetesinin 8 ve 11 Eylül 1945 tarihli nüshasında yayımlanan yazılarla cevap vermiş, düşüncelerini dokuz madde halinde sıralamıştır. Özellikle, Erişirgil'in sıralamasındaki sekizinci maddede yer alan "*Türk milleti dışında bir destek arama*" (Ülkü, 1945) ithamı Köprülü'nün tepkisini çekmiştir. Fuat Köprülü bu iddianın bir vatana ihanet suçlaması mahiyetinde olduğunu ifade ederek yargıya başvuracağını söylemiştir. Erişirgil'in dış destek iddiası, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 5 Eylül 1945'te yaptığı aylık basın toplantısında da dile getirilmiştir. Saraçoğlu'nun muhaliflere yönelik olarak ileri sürdüğü "*hürriyet ve demokrasi verilmezse bunları yabancılar zorla getirecek şekilde tehditte buldukları*"na ilişkin sözlerine Menderes, Vatan gazetesinin 13 ve 14 Eylül 1945 tarihli nüshalarında cevap vermiştir. Menderes yazısında, tek parti ile yapılan seçimlerin milletin tercihini ortaya koyan gerçek seçimler olmadığını, milletvekillerinin seçilmediğini, tayin edildiğini ileri sürmüştür. Menderes'in bu sözlerine tepki gösteren Ulus Başyazarı Falih Rıfki Atay, milletvekillerinin atamayla geldiğini söylemenin milletvekillerine hakaret olduğunu ileri sürmüş, "*ağızlarını toplamlılar*" ifadesiyle adeta muhalifleri tehdit etmiştir. Nitekim Atay'ın muhaliflerin susturulmasına yönelik ifadeleri CHP yönetiminde yankısını bulmuş ve Genel Sekreterlik tarafından disiplin soruşturmaları açılarak Menderes ve

Köprülü'den savunmaları istenmiştir. Menderes ve Köprülü savunmalarında partinin temel prensiplerine aykırı olmadığını ifade etmişlerdir. Ancak parti Başkanlık Divanı, Vatan gazetesinde yer alan yazılarda ifade edilen görüşlerin partinin hareket ve faaliyetlerine zıt görüldüğü kanaatine varmış Menderes ve Köprülü'nün CHP'den ihracına karar vermişlerdir. İhraç kararları üzerine 2 Ekim'de Vatan gazetesine verdiği demeçte *"Ben ve üç arkadaşım milli hâkimiyet esaslarının ve parti prensiplerinin kuvvetlenmesine çalışmaktan başka bir şey yapmadık. Prensiplerden ayrılan biz değiliz, iki arkadaş hakkında ihraç kararı verenlerdir"* diyerek tepki gösteren Refik Koraltan da bir süre sonra aynı akıbete uğramış, partiden ihraç edilmiştir. Celal Bayar ise, tepkisini önce milletvekilliğinden, daha sonra da partisinden istifa ederek vermiştir.

Ahmet Emin Yalman, ihraçları değerlendirirken Menderes ve Köprülü'nün yazılarının parti prensiplerine aykırı olmadığını, tersine, partinin, bu temel hedefler doğrultusunda yönetilmesi yönünde talepleri dile getirdiklerini belirtmiş, ihraçları, *"CHP açısından kötü, ülke açısından hayırlı bir olay"* olarak nitelemiştir.

Gazeteci Cüneyt Arcayürek, Vatan gazetesinin demokrasiye geçiş sürecinde üstlendiği misyonu, *"Ahmet Emin Yalman'ın Vatan'ı, (...) liberal özleyişler için değil, demokratik özgürlüklere atılan adımları güçlü, etken bir biçimde desteklediği için birinci planda bir gazete olarak benimseniyordu"* ifadeleriyle anlatmaktadır (Arcayürek, 1983, s. 102).

Çok partili hayata geçişin en hararetle savunucularından sol eğilimli Zekeriya Sertel de tıpkı Yalman gibi ABD'de eğitim görmüş, eşi Sabiha Sertel ile birlikte yükseköğrenimini Columbia Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinde tamamlamıştır. Sertel, 1936'da Ahmet Emin Yalman'ın da ortaklığıyla çıkardığı ancak Yalman'ın ayrılmasından sonra eşi ile birlikte devam ettirdiği Tan gazetesinde tek parti iktidarını eleştiren bir yayın politikası izlemiştir.

Zekeriya Sertel, Tan gazetesinin 24 Eylül 1945 tarihli nüshasında yer alan *"İki Mebus'un Partiden Çıkarılması Hadisesi"* başlıklı başyazıda ihraçları büyük bir tasfiyenin başlangıcı olarak değerlendirmiştir. Sertel, *"Atatürk'ün Mirası"* başlıklı yazısında da Celal Bayar'ın CHP'den istifasını, parti yönetiminin izlediği iç ve dış politikayı protesto amacı taşıdığını ifade etmiştir. (Tan, 1945, s. 1)

Yeni parti kurucuları, Zekeriya Sertel'in Tan gazetesinden yararlanmak istemişler, ancak Zekeriya Sertel'in Tan'ın bir parti yayın organı haline gelmesini kabul etmemesi üzerine eşi Sabiha Sertel'in önerisi ile bir dergi çıkarılması kararlaştırılmış, bu amaçla Ankara'da bir toplantı yapılmıştır. Menderes'in Sertel'le bağlantısı, eşi Berin Hanım'ın akrabası olan, Atatürk döneminin dışişleri bakanlarından, Tevfik Rüştü Aras vasıtasıyla olmuştur. Sertel, *"demokratik hak ve özgürlükleri savunma, devletin yapamadığı işleri devlet denetiminde özel teşebbüse bırakma, Sovyetlerle dostluk ilişkileri kurma, bağımsız ve barışçı bir politika izleme"* şartlarıyla kurulacak yeni partiye destek vereceğini belirtmiştir. Bu ilkeler çerçevesinde mutabık kalındıktan sonra Aras, Tan'da Türk-Sovyet ilişkilerine ilişkin anılarını kaleme almış, bu arada yeni dergi çalışmalarına da başlanmıştır. Anlaşmaya göre Adnan Menderes ve Tevfik Rüştü Aras derginin ilk sayısında birer yazı yazacaklar, Celal Bayar'ın görüşleri de dergiye bir demeç şeklinde konacaktır. Bayar'ın maddi desteğini kabul etmeyen Zekeriya ve Sabiha Sertel, daha

bağımsız bir yayıncılık yapma düşüncesiyle kendi imkânları ile Görüşler dergisini çıkarma kararı almışlardır. Bu sırada Moskova Radyosunda Bayar'dan Sovyet düşmanı diye söz edilmesi, Sovyet yanlısı Sertel'e karşı Bayar'ın daha mesafeli bir tutum takınmasına yol açmıştır.²

Derginin, 1 Aralık 1945'te yayımlanan ilk sayısında "Mecmuamıza yazı yardımı vaadedener" başlığı altında Celal Bayar, Tefik Rüştü Aras, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'in isimlerine ve fotoğraflarına yer verilmiştir.³ "Görüşler" adının ilk harfi olan G'nin orak şeklinde dizayn edildiği dergide Sabiha Sertel'in "Zincirli Hürriyet" başlıklı yazısında iktidarın basına yönelik uygulamalarını faşistlik olarak nitelendirmesi ve dergide Sovyetlerle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik yazıların bulunması CHP iktidarınca hoş karşılanmamıştır. Tan gazetesinin bir süredir demokrasi taleplerini içeren bir tutum sergilemesi, CHP iktidarını eleştirmesi ve Sovyetler lehine yazılara yer vermesinin yanı sıra, yeni parti kuruluşuna destek amacıyla Görüşler dergisinin çıkarılması bardağı taşıran damla olmuştur.

Hüseyin Cahit Yalçın, 3 Aralık 1945 tarihli Tanin gazetesinin birinci sayfasında manşetten verilen "Kalkın Ey Ehli Vatan" başlıklı başyazıda komünizm propagandası yapmakla suçladığı Tan gazetesini adeta hedef gösterince üniversite öğrencilerinin başını çektiği bir grup 4 Aralık 1945 günü Tan gazetesini yağmalamıştır. Olayda Tan matbaası tahrip edildiği için Tan gazetesi yayın hayatına son vermek durumunda kalmış, Görüşler dergisi de devam edememiştir. Kaldı ki Görüşler dergisinde adının sol görüşlü yazarlarla birlikte anons edilmesi Celal Bayar'ı da rahatsız etmiştir. Zekeriya Sertel anılarında, gazetesinin kapanmasına yol açan yazıyı Hüseyin Cahit'in hükümetin emri ile yazdığını ileri sürmektedir (1968, s. 268).

Tan gazetesi olayının yaşandığı sıralarda yeni partinin kuruluş çalışmaları da hız kazanmıştır. Kurulacak parti için isim aranırken Celal Bayar "Doğan Güneş" adını önermiş, Ahmet Emin Yalman'ın da beynelmilel bir ifade olarak ABD'den verdiği örnekle "Demokrat Parti" adını teklif etmiştir. Bu öneri Bayar ve arkadaşlarıncı hemen kabul edilmiştir. (Yalman, 1997 s. 1321) Yalman yeni parti ile ilgili bilgileri 3 Aralık 1945 tarihli Vatan'da yer alan "Yeni Parti Kurulurken" başlıklı yazıda dile getirmiştir. Yalman, partinin program ve tüzük çalışmalarına katıldığını anlatırken "Ben de Dörtler'in beşincisi durumuna geldim, yıllarca öyle kaldım" (1997, s. 1316) diyerek partinin kuruluşundaki rolünü dile getirmiştir.

² Zekeriya Sertel, siyasi görüşü konusunda Menderes'le olan diyalogunu anılarında şöyle aktarır: (...) Bana komünist olup olmadığını sordu. (...) Adnan Menderes'in bu sorusu büsbütün nedensiz değildi. O sıralarda gerici ve faşist basın bana saldırılarını arttırmıştı. Beni komünist olmakla suçuyorlardı. Adnan Menderes, bu saldırılara ve suçlamalara bakarak benim ağzımı yoklamak istemişti. Bu sürekli saldırılar, halk arasında da böyle bir etki yaratabilirdi. Zaten sağ eğilimli dostlarım, beni komünist sayarlardı. Çünkü onlarla tartışmalarında ben, her vakit sol fikirleri savunurdum. Sağcılar her meselede o kadar dar düşünüyor, o kadar yanlış yargılara varıyorlardı ki, onlara karşı gerçeği ve sol fikirleri savunmaktan kendimi alamazdım. Fakat sol eğilimli dost ve tanıdıklar da bana burjuva derlerdi (1968, s.263).

³ Bu listede bulunan diğer isimler şunlardır: Cami Baykurt, Sabiha Sertel, Zekeriya Sertel, Pertev Boratav, Behice Boran, Mediha Berkes, Niyazi Berkes, Hulûsi Şerif, Adnan Cemgil, E. A. Müstecaplıoğlu, Muvaffak Şeref, Dr. Sabire Dosdoğru, Dr. Hulûsi Dosdoğru, Sabahattin Ali, Kemal Bilbaşar, Nail V. Aziz Nesin.

Yalman gibi Zekeriya Sertel de partinin kuruluşunda aktif rol üstlendiğini beyan etmektedir. Anılarında yeni parti kuruluşu ile ilgili ilk toplantıya kendisinin de davet edildiğini anlatan Sertel, Tevfik Rüştü Aras'ın evinde yapılan toplantıda yeni parti için Cumhuriyet Demokrat Partisi adının önerildiğini dile getirmektedir (1968, s. 161, 162).⁴

Milli Mücadele döneminde Milli İktisat Mecmuasını çıkaran, bir ara Kadro dergisi yazar kadrosunda da yer alan Ahmet Hamdi Başar (Limancı Hamdi) da anılarında belirttiği gibi DP'nin kuruluş çalışmalarına katılmış, programın hazırlanmasına katkı vermiştir (1963, s. 59).

Celal Bayar, 4 Ocak'ta bir basın toplantısı ile yeni partinin kuruluş çalışmalarını tamamladığını açıklamış, Demokrat Parti adını alan yeni siyasi hareket 7 Ocak 1946'da kurulmuştur. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın kurucu olarak yer aldığı partinin kuruluşu gazetelerde birinci sayfadan verilmiş, partinin programı bazı gazetelerde tam metin olarak yayımlanmıştır. Programı tam metin veren gazetelerden biri de CHP'ye yakınlığı ile bilinen Asım Us'un çıkardığı Vakı'tır (1946, s. 1, 2).

DP Genel Başkanı Celal Bayar'ın partinin kurulmasından önce Cumhurbaşkanı İnönü ile bir görüşme yapması DP ile ilgili muvazaa iddialarını beraberinde getirmiştir. Bu iddialar, özellikle Amerikan New York Times gazetesinde DP'den "*Majestelerinin sadık muhalefeti*" diye söz edilmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır (Akandere, 2020, s. 71). Bayar, bu iddiaları reddederken (Tasvir, 1946) DP kurucularından Adnan Menderes de Aydın'da yaptığı bir konuşmada DP'nin, CHP'nin izni ve lütfü ile kurulmuş bir parti olmadığını ifade ederken "*DP bir kukla teşekkül değildir*" demiştir (Vatan, 1946).

1950 seçimleri öncesinde İstanbul basının büyük bölümü DP'ye eğilim duymuştur. Bu dönemde yurt genelinde dağıtımı yapılan günlük gazeteler şunlardır: Akşam, Cumhuriyet, Son Posta, Son Telgraf, Tanin, Tasvir-i Efkâr (1945'ten sonra Tasvir), Ulus, Vakı't, Vatan, Yeni Sabah. 1948'de yayın hayatına başlayan Hürriyet gazetesini, İzmir'de çıkan ve Ege bölgesine dağıtımı yapılan Yeni Asır gazetesini ve 4 Aralık 1945'te uğradığı saldırı sonrasında kapanmak durumunda kalan Tan gazetesini de eklemek gerekir.

Neredeyse Ulus, Akşam ve Vakı't-Yeni Gazete dışında CHP'ye destek veren gazete kalmamış, bazı gazeteler yürürlükteki yasalar yüzünden açıkça DP yanında yer aldığını belli etmese de tarafsızlık politikası adı altında muhalefetin haberlerini de yansıtarak DP'ye dolaylı destek sağlamışlardır. DP'yi destekleyenlerin başında bu partinin yayın organı mahiyetindeki Mümtaz Faik Fenik tarafından 30 Nisan 1949'da çıkarılmaya başlanan, Zafer gazetesi

⁴ Sertel'in anılarında yer alan DP'nin kuruluşu ile ilgili bölüm şöyledir:

Ankara'da istasyonda Tevfik Rüştü Aras'ın ve Adnan Menderes'in yeğeni olan Özdemir beni karşıladı. Doğruca, Tevfik Rüştü Aras'ın Bahçelievler'deki evine gittik. Celâl Bayar'la Adnan Menderes de oradaydılar. İlk toplantıyı burada yaptık. Önce yeni partinin amacı ve programı konuşuldu. Herkes demokrasi üzerinde birleşiyordu. Çünkü tek parti ve tek şef sisteminden herkesin ağız yanmıştı. En çok konuşan da Adnan Menderes'ti. Daha o gün bu işin önderi olmak istediğini anlamak güç değildi. (...) Birkaç günlük toplantıdan sonra önce partinin «Cumhuriyet Demokrat Partisi» adını taşıması kararlaştırıldı. Partinin amacını gösteren ilk maddesi de şöyle kaleme alındı: «Cumhuriyet Demokrat Partisi, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve genel politikanın demokratik bir görüş ve anlayışla yürütülmesine hizmet amacıyla kurulmuştur.» Böylece Demokrat Partinin ilk temeli 1945 yılında atılmış oldu.

gelmektedir. Ahmet Emin Yalman'ın Vatan gazetesi de kuruluş sürecinde olduğu gibi bu dönemde de DP'ye yoğun destek vermiştir. Muhalefet döneminde DP'li yöneticilere sayfalarını açan bir diğer gazete de Tasvir'dir. Ziyad Ebuzyiya'nın kapatılan Tasvir-i Efkâr'ın yerine çıkardığı gazetede özellikle Fuat Köprülü'nün hükümete yönelik muhalif yazılarına yer verilmiştir. Demokrasi cephesine zamanla Yeni Sabah, Yeni Dünya, Son Posta, Yeni İstanbul, Hürriyet ve Milliyet gazeteleri de katılmıştır. Anadolu'da da DP'yi destekleyen yerel gazeteler ortaya çıkmıştır. Bunların arasında en dikkat çeken, İzmir'de yayınlanan Yeni Asır gazetesidir.

Seçimler öncesinde CHP iktidarı basın alanında yeni adımlar atmasına, basın kanunu değişikliği için çalışma başlatmasına rağmen basın özgürlüğü adına gelişme sağlayacak yasal düzenlemeleri yeni Meclis ve yeni iktidar yapacaktır. 14 Mayıs 1950 seçimleri sonrasında iktidar artık Demokrat Parti'nindir.

DP İktidarının Basınla İlişkilerinde Olumlu Dönem (1950-1954)

Demokrat Parti'nin "demokrasi" ve "yeter söz milletindir" sloganı ile millet egemenliği vaatleriyle girdiği 14 Mayıs 1950 seçimlerinde yüzde 55,2 oyla 416 milletvekili çıkararak kesin bir zafer elde etmiş ve çoğunluk sisteminin bir sonucu olarak parlamentodaki sandalye sayısının yüzde 85'ine sahip olmuştur.

Demokrat Parti'nin iktidara gelir gelmez ele aldığı konuların başında basın gelmektedir. Bir yandan basın mevzuatının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar başlatılırken, bir yandan da basınla ilgili kamu kurumlarına yeni yöneticiler atanmıştır. Basın Yayın Genel Müdürlüğü Başbakanlığa bağlanmış⁵, görevden ayrılan Ahmet Şükrü Esmer'in yerine Dr. Abdülhalim Alyot genel müdürlüğe getirilmiştir. Basın Yayın Genel Müdürlüğü, basını kontrol eden bir kurum olmaktan çok daha liberal bir çalışma tarzı ile basın-hükümet ilişkilerini düzenleyici bir yapıya kavuşturulmuş, bilgilendirme faaliyetleri ile iç ve dış tanıtıma önem verilmiştir (Er, 2003, s. 127).

Anadolu Ajansı Genel Müdürlüğüne 1951 yılında Saim Uray, ardından Şerif Arzık, onun vefatından ⁶ sonra Firuzan Tekil getirilmiştir. Anadolu Ajansı yönetim kurulu değiştirilmiş, Zafer gazetesi yazarı iken milletvekili olan Bahadır Dülger de 1953'te yönetim kuruluna girmiştir.

Demokrat Parti döneminde basın yayın alanındaki önemli bir gelişmelerden biri 1950 yılında cumhuriyet döneminin ilk özel haber ajansı olan Türk Haberler Ajansı'nın (THA) kurulmasıdır. Gazeteci Kadri Kayabal tarafından kurulan ajans, Bakanlar Kurulu tarafından kamu yararına çalışan kuruluş olarak kabul edilmiş ve ajansa devlet desteği sağlanmıştır.

Bu dönemin en etkili gazetelerinden biri Hürriyet'tir. 1948 yılında kurulan gazete, Türk basınına getirdiği yorum yerine haber ve fotoğrafa ağırlık veren Hürriyet, kısa zamanda en

⁵ 3. Menderes hükümeti döneminde Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı kurulmuş, Basın Yayın Genel Müdürlüğü de bu bakanlığa bağlanmıştır.

⁶ Arzık, Başbakan Andan Menderes'in sağ kurtulduğu 17 Şubat 1959'da Londra'da meydana gelen uçak kazasında hayatını kaybetmiştir.

çok satan gazete olmuş, 1950’de 83 bin olan günlük tirajını 1951’de 100 bine, ilerleyen yıllarda özellikle Kıbrıs konusundaki yayınlarıyla yarım milyona çıkartmıştır.

Dönemin bir diğer önemli gazetesi ise DP yöneticilerinin de desteğiyle kurulan Milliyet’tir. Başlangıçta DP yanlısı bir yayın politikası izleyen Milliyet’in yanı sıra yaklaşık 40-50 bin dolayında tirajları bulunan Cumhuriyet, Akşam, Vatan, Tasvir, Tercüman ve Yeni Sabah gazeteleri de dönemin etkili gazeteleri arasındadır. Ulus gazetesi CHP’nin, Zafer gazetesi ise DP’nin yayın organı mahiyetindedir.

DP iktidarının ilk döneminde sansür olarak nitelenebilecek uygulamalar kaldırılmış, basın daha özgür bir çalışma alanı bulmuş, başyazıya dayalı gazetecilik yerine daha fazla habere ve fotoğrafa yer veren, yorumdan çok haberciliğe dayalı bir içerik değişimine gidilmeye başlanmıştır. Gazete sayıları artarken, siyasetteki değişim ve hareketliliğe paralel olarak gazetelerin Ankara büroları da çoğalmış, parlamentoda düzenli muhabir bulundurulmaya başlanmış, “*parlamento muhabiri*” kavramı doğmuştur.

Yine ilk dönemin olumlu uygulamaları çerçevesinde gazetelerin kağıt temini serbest bırakılmış, gazetelerin okurun eline daha hızlı biçimde ulaşmasını sağlamak amacıyla dağıtım sistemi düzenlenmiş, gazete dağıtımında hava yolu da devreye konulmuştur. Sağlanan desteklerle basın ekonomik anlamda gelişmiş, basın alanı bir meslekî tutku olmaktan çıkarılarak ticari bir sektör haline dönüştürülmüştür. Liberal anlayışın bir sonucu olarak sermaye birikimi olanlar gazete sahibi olmaya başlamış, madenciler, armatörler, borsacılar hatta bazı sanayiciler basın alanına girmişler, bunlardan bir kısmı belli süre bir başarı yakalarken çoğu basın sektöründe uzun süre tutunamamıştır (Demirkent, 1995, s. 20).

İlerleyen yıllarda iktidarın gazetelere ekonomik destek sağlaması “besleme basın” kavramını gündeme getirecektir. Bu arada Kore Savaşı’nın meydana getirdiği ekonomik daralma sebebiyle basına yönelik destekler zayıflayacak, hatta tasarrufa dönük önlemler almak zorunda kalınacak, bu durum da basının iktidara yönelik tutumunu değiştirmeye yol açacaktır.

Gazeteci Milletvekilleri

Tek parti döneminde CHP, gazetecileri milletvekili yaparak basının muhalefetini önlemek istemiş, aynı zamanda gazeteci milletvekillerini icra faaliyetinin içine dahil ederek iktidar-basın ilişkilerini kontrol altına almaya çalışmıştı. Demokrat Parti de 1950 seçimlerinde benzer taktiği izleyerek basın mensuplarına aday listelerinde yer vermiş, seçimlerde büyük başarı sağlayınca dönemin önemli gazetecileri DP listesinden parlamentoya girmiştir. Ancak bu milletvekillerinden bir bölümü ilerleyen zaman içinde DP’den ayrılacaklardır.

1950 seçimleri sonunda Meclise giren gazeteci milletvekilleri arasında dönemin önde gelen gazetecileri vardır. Tasvir-i Efkâr, Son Saat, Tasvir gibi gazeteleri çıkaran Ziyad Ebüzziya ile Sebilürreşat dergisi Tasvir-i Efkâr ve Cumhuriyet gazeteleri yazarlarından Ömer Rıza Doğrul Konya’dan, Tasvir gazetesi başyazarı Cihat Baban İzmir’den, Son Saat ve Son Posta gazetelerinin ortaklarından Selim Ragıp Emeç Bursa’dan, Zafer gazetesi sahibi Mümtaz

Faik Fenik Ankara'dan, aynı gazetenin yazarlarından Firüzan Tekil İstanbul'dan, Bahadır Dülger Erzurum'dan, Türk Sesi gazetesi sahibi Mükerrerem Sarol İstanbul'dan, Le Levant ve Yeni Asır gazetelerinin sahip ve başyazarı Behzat Bilgin İzmir'den, Son Telgraf gazetesi yazarı Fevzi Lütüfi Karaosmanoğlu Manisa'dan, Balıkesir Postası adlı yerel gazetesinin sahibi Sıtkı Yırcalı Balıkesir'den, Adana'da yerel gazetecilik yapan Cezmi Türk Seyhan'dan (Adana), İleri Hukuk dergisi yazarlarından Mahmut Goloğlu Trabzon'dan milletvekili seçilmişlerdir.

Demokrat Parti listesinden milletvekili olan isimler arasında Halide Edib Adıvar (İzmir), Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Samet Ağaoğlu (Manisa), Faruk Nafiz Çamlıbel (İstanbul), Arif Nihat Asya (Seyhan/Adana), Remzi Oğuz Arık (Seyhan/Adana) Ali Canip Yöntem (Bursa), Vasfi Mahir Kocatürk (Gümüşhane) gibi yazar ve şairlerin yanı sıra Limancı Hamdi olarak tanınan, bir dönem Milli İktisat Mecmuasını çıkaran, bir ara Kadro dergisinde de yazan Ahmet Hamdi Başar (İstanbul) da bulunmaktadır.

Demokrat Parti listesinden parlamentoya giren gazeteciler arasında en dikkat çeken isim Muğla'dan Milletvekili olan Cumhuriyet Gazetesinin sahibi Nadir Nadi'dir. Nadi, seçildikten sonra tercihini bağımsız milletvekilliğinden yana kullanmıştır. Halide Edib Adıvar da seçildikten sonra milletvekilliğine bağımsız olarak devam etmiştir.

DP'nin üç dönemlik iktidarında parlamenterlik yapmış gazeteciler ya da gazete veya dergilerde yazıları yer almış isimler şunlardır:

Ali İhsan Sabis, Selahattin Başkan, İsmail Aşkın, Mehmet Özbey, Kazım Arar, Abdurrahman Ferit Alpiskender, Mehmet Şevki Yazman, Emrullah Nutku, Arif Doğan Köymen, Adnan Tüfekçioğlu, Nazlı Tlabar, Osman Kapani, Ziya Termen, Saffet Gürol, Fevzi Boztepe, Reşat Güçlü, Mekki Said Esen, Hilmi Çeltikçioğlu, Ragıp Karaosmanoğlu (Selimgil), Veysel Varol, Nüzhet Unat, Ömer Saadettin Yalım, Enver Batumlu, Muzafeer Harunoğlu, Bahri Turgut Okaygün, Abdülaziz Özbay, Şerafettin Saraçoğlu, Hüsamettin Coşkun, Mehmet Erdem, Abdülhalim Tevfik Alyot, Abdülhamit Dedelek, Mehmet Faruk Gürtunca, Ahmet Muzaffer Aktoğanlı, Seki Cemal Bakiçelebioğlu, Şubuf Sezai Akdağ, Burhan Belge, Nusret Kuruoğlu (Asker, 2009, s. 130-133).

İktidarının ilk yıllarında basının büyük bölümü DP'ye destek verirken CHP'nin yayın organı Ulus, muhalif çizgisini sürdürmüştür. Tanin'in kapanmasından sonra Ulus'un Başyazarlığını üstlenen Hüseyin Cahit Yalçın, DP'ye en ağır eleştirilerde bulunan gazetecilerin başında gelmiştir. Yalçın, 28 Ekim 1950 tarihli Ulus'ta yer alan, "Demokrat Parti" başlıklı yazısında başarısını sevinçle karşılamış insanların bile 5 aylık DP iktidarında hüsrana uğradıklarını ileri sürmüştü, DP'nin ülkeyi idare etme ehil ve liyakatine sahip bir parti olmadığını iddia etmiştir. Eleştirilerinin dozunu artıran Yalçın'ın, 9 Eylül 1951 tarihli Ulus'taki "Gözü Kapalı Oy Verme" başlıklı yazısı bardağı taşıran damla olmuş, TBMM'nin "manevi şahsiyetini tahkir" gerekçesiyle milletvekili dokunulmazlığı kaldırılmıştır. 1953'te Ulus gazetesinin kapatılmasından sonra yerine çıkan Halkçı gazetesindeki başyazarlarında da DP'ye ve Başbakan Adnan Menderes'e yönelik eleştirilerini sürdüren Hüseyin Cahit Yalçın, 24 Eylül 1954'te 26 ay 20 gün hapis cezasına çarptırılmış ve 79 yaşında cezaevine girmiştir.

DP'ye yönelik en sert eleştirilerde bulunan yayın organlarından biri de Akis mecmuasıdır. Dergi, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün kızı Özden ile evlenince kendisinden "*milli damat*" olarak söz edilen gazeteci Metin Toker tarafından 1954 yılında çıkarılmıştır. Zafer'de çalışırken DP yanlısı bir tutum içinde olan Toker, Akis'te tam tersi bir tutum takınmış, bu yüzden dergisi sık sık kapanmış, kendisi de defalarca yargı karşısına çıkmış, hapis yatmıştır.⁷

Basının büyük bölümünün ilk yıllarda DP'ye destek vermesinde basının önde gelen isimlerinin DP listesinden milletvekili yapılmasının yanı sıra basın mevzuatında yapılan iyileştirmelerin de payı vardır. DP iktidarı hükümet programında basın alanında yapılması planlanan değişikliklere de yer vererek bu beklentinin farkında olduğunu hissettirmiş, DP iktidarının ilk yasama çalışmalarını basınla ilgili düzenlemeler oluşturmuştur.

Basın Mevzuatında Yapılan İyileştirmeler

DP'nin iktidara gelir gelmez çıkardığı kanunlardan biri basın suçlarını da kapsayan af kanunu olmuştur. 14 Temmuz 1950 günü TBMM'de kabul edilen ve ertesi gün Resmi Gazetede neşredilerek yürürlüğe giren 5677 sayılı kanunun ilk maddesinde "*15 Mayıs 1950 tarihinden önce işlenen suçlar hakkında takibat yapılmayacağı ve hükmedilmiş cezaların infaz olunamayacağı*" belirtilerek genel bir af çıkarılmıştır. Basın suçlarını da kapsayan kanunun ikinci maddesinde af kapsamı dışında kalan suçlar sayılmıştır. Bunlar arasında komünizm propagandası ile ilgili Ceza Kanununun 141 ve 142. Maddeleri kapsamındaki suçlar da vardır.

Af kanununun hemen ardından yapılan bir başka yasal düzenleme, demokratik bir açılım sağlayan Basın Kanunu'nu olmuştur. TBMM'nin 15 Temmuz 1950'de kabul ettiği 5680 sayılı Basın Kanunu'nun gerekçesinde, kamuoyunun temsilcisi olarak nitelenen basının, demokratik düzenin güçlenmesi ve gelişmesinin de aracı olduğu belirtilmiş, "*basın ve yayının kendisinden beklenen görevleri yapabilmesi için bağımsızlığının sağlanması zaruridir.*" denmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1950, s. 55).

Kanun tasarısının Meclis'te görüşülmesi sırasında DP'li bazı gazeteci milletvekillerinin ısrarıyla aile mahremiyeti ile ilgili yayınların cezalandırılmasına ilişkin 31. maddede değişiklik yapılmıştır. DP Seyhan Milletvekili Cezmi Türk, bu düzenlemenin, kamuoyu adına hükümeti denetleme görevi bulunan basının bu işlevini yerine getirmesine engel olduğunu savunurken, DP Trabzon Milletvekili Mahmut Goloğlu tasarıda yer alan "*imâ tarikiyle*" ifadesine tepki göstermiştir. Muğla Milletvekili Nadir Nadi de "*Hepimiz memleket hizmetinde vazife kabul ettiğimiz zaman hususi hayatımızı en ince tarafına kadar milletin önüne sermeye mecburuz*" ifadeleri ile eleştiricilere destek vermiştir. Maddeye karşı çıkanlardan DP Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı da kamu hizmeti görenlerin, hayatlarının bütün safhalarında millete mal olduklarını

⁷ 1955 yılında CHP lideri İsmet İnönü'nün kızı Özden hanımla evlenen Metin Toker, Akis dergisindeki muhalif yazıları sebebiyle hapis cezası almış, yaklaşık iki yıl hapis yatmış; dergisi Akis de sık sık kapatılmıştır. Gazeteci Oktay Ekşi, Metin Toker'in vefatı dolayısıyla 19 Temmuz 2002'de Hürriyet gazetesinde neşredilen yazısında Mükerrer Sarol'un 1958 yılında kendisine, "*Metin Toker'in Akis Dergisi'yle Demokrat Parti iktidarına verdiği zarar, CHP'nin verebildiğinin 40 katıdır*" dediğini aktarmaktadır.

ve milletin denetimine tabi bulduklarını ifade ederek, “Millet, kontrolünü teker teker yapacak değildir, onu da ancak basın vasıtasıyla yapar.” diyerek itirazcılara destek vermiştir. Sonunda Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı, Zonguldak Milletvekili Fehmi Açıksöz, Malatya Milletvekili Nuri Ocakçıoğlu ve Sivas Milletvekili İlhan Dizdar’ın aynı mahiyetteki önermeleri kabul edilerek madde kanun metninden çıkarılmıştır. Hükümet tarafından getirilen tasarının bir maddesinin, iktidar partisinin gazeteci kökenli milletvekillerinin girişimiyle Meclis tarafından kaldırılması, 1950 seçimlerinde iktidarı değiştirerek önemli bir adım atan Türk demokrasinin geldiği noktayı göstermesi bakımından anlamlı sayılsa da Başbakan Adnan Menderes bu gelişmeden hoşlanmayacaktır. Tasarıdan çıkarılan bu hüküm, ileride daha ağır bir şekilde Meclis gündemine gelecek ve parti içinde bölünme noktasına kadar varan tartışmalara yol açacaktır.

Basın Kanunu’nun demokratikleşme temelinde getirdiği en önemli değişiklik, yürürlükten kaldırılan 1931 tarih ve 1881 sayılı Basın Kanunu’nun, önce hükümete daha sonra mahkemelere gazete kapatma yetkisi veren ellinci maddesinin tümüyle kaldırılmasıdır. Ancak eski basın kanununun elli birinci maddesinde yer alan yurt dışı yayınların bakanlar kurulu tarafından yasaklanmasına imkân sağlayan hüküm yeni basın kanununda da yerini korumuştur (Resmi Gazete, 1950, s. 18808-18811).

Yeni kanun, basın mensupları ve basın kuruluşları tarafından olumlu bulunmuş, gazetelerin büyük bölümü tarafından desteklenmiştir. Yalnızca CHP’nin yayın organı durumundaki Ulus gazetesi “ekspres kanun” diye nitelediği yasanın yetersiz olduğunu, beklentileri karşılamadığını savunmuştur. (Ulus, 1950)

DP iktidarı, basın ve yayın faaliyetleri ile ilgili hususları Basın Kanunu’nda düzenlerken, süreli yayınlar dışında kalan basın faaliyetleri ile ilgili olarak Matbaalar Kanunu adıyla 5681 sayılı ayrı bir kanun çıkarılmıştır (Resmi Gazete, 1950, s. 18811).

DP iktidarının ilk döneminde gerçekleştirilen basınla ilgili önemli düzenlemelerden biri de 5953 sayılı “Basın Meslekinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun”dur. TBMM’nin 13 Haziran 1952’deki birleşiminde kabul edilen, gazetecilerin çalışma şartlarını ve mesleki haklarını düzenleyen kanun, bu alanda çıkarılmış ilk kanun olması açısından önemlidir. (Resmi Gazete, 1952, s. 3961-3964) Bu kanunun gazetecileri koruyan hükümleri ile gazeteciler üzerinde sağladığı iş güvencesi ve sosyal haklar, Demokrat Parti ile gazeteciler arasındaki olumlu ilişkiyi pekiştirmiştir.

DP’nin iktidara gelişinin hemen ardından peş peşe gerçekleştirdiği bu düzenlemeler büyük bölümüyle basın camiasında olumlu karşılanmış, basın özgürlüğü için verilen mücadelenin amacına ulaştığı şeklinde bir algı oluşmuştur. Bu özgürlük ortamı, basında bir özgüven oluşumuna da zemin hazırlamış, adeta basın yasaklı dönemlerin acısını çıkartırcasına yayınlar yapmaya başlamıştır. Ancak bu özgürlük havası uzun sürmeyecektir.

İktidar-Basın İlişkilerinin Bozulması

Gerek muhalefet döneminde ve gerekse seçimler sırasında basının desteğini almış olmaktan dolayı, basının önündeki engelleri kaldırmayı, basının önünü açmayı, demokratik ve özgürlükçü yaklaşımın bir gereği kabul eden DP iktidarı, aynı zamanda bunu seçimlerde basının verdiği desteğe karşı bir vefa görevi de saymıştır.

Ne var ki basının büyük bölümünün DP iktidarının ilk dönemindeki neredeyse sınırsız desteği, ikinci dönemden itibaren gerilemeye başlamıştır. DP iktidarı ile basın arasında ilişkilerin bozulmasında hükümetin kişi haklarının korunması konusundaki ısrarcı yaklaşımı etkili olmuştur.

Basın Mevzuatında Yapılan Kısıtlayıcı Düzenlemeler

Türkiye Büyük Millet Meclisinde 9 Temmuz 1953'te kabul edilen 6123 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanunda, basınla ilgili düzenlemelere de yer verilmiştir. Ceza kanunun hakaret ve kişilik haklarına saldırı suçlarını düzenleyen 266. Maddesinde hakaretin devlet memurları, güvenlik güçleri, yargı mensupları, milletvekilleri ve belediye üyelerine yapılması halinde artırılan cezalar, bu tür suçların basın yoluyla işlenmesi halinde katlanmaktadır. Özellikle Bakanlar Kurulu üyeleri hakkında takibat başlatılabilmemesinin şikâyete bağlı olmaktan çıkarılması, bu durumda Cumhuriyet Savcılarının resen harekete geçmesinin önünün açılması sadece muhalefette değil, basında da eleştirilere yol açmış, ispat hakkı tartışmalarını beraberinde getirmiştir (Resmi Gazete, 1953, s. 6693).

Demokrat Parti'nin basınla ilişkilerinin bozulmasına yol açan bir başka yasal düzenleme de 1954 seçimleri öncesinde çıkarılan 6334 sayılı "Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun"dur. Meclis'te 9 Mart 1954 tarihinde kabul edilen kanunla, "namus, şeref veya haysiyete tecavüz edilmesi ya da hakarete bulunulması, itibar kırarak, şöhret veya servete zarar verebilecek isnatta bulunulması, rızaya aykırı olarak kişi ve aile hallerinin teşhiri ya da tecavüz, hakaret, isnat veya teşhire maruz bırakma tehdidinde bulunulması durumlarında" 6 aydan 3 yıla kadar hapis ve bin liradan 10 bin liraya kadar ağır para cezası getirilmiştir. Kanun, bu suçların "resmi sıfatı bulunan kişiler aleyhine işlenmesi" halinde cezanın üçte birden yarıya kadar artırılabilmesine imkân vermektedir. Kanunun "Devletin siyasi veya malî itibarını sarsacak veya âmmenin telâş ve heyecanını mucip olacak mahiyette yalan haber veya havadisleri veya bu mahiyetteki vesikaları neşredenler 1 seneden 3 seneye kadar hapis ve (2 500) liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezası ile cezalandırılırlar." şeklindeki üçüncü maddesi basının büyük tepkisini çekmiştir. Maddeye göre bu tür yayınların tekrarı halinde cezalar katlanarak uygulanacaktır. Kanunun altıncı maddesine göre bu kanun hükümleri söz konusu fiillerin radyo yoluyla işlenmesi halinde de uygulanacaktır (Resmi Gazete, 1954, s. 8653).

Söz konusu kanunun görüşülmesi sırasında kişilik hakları ve ispat hakkı konusu sert tartışmalara yol açmış, muhalefetten gelen eleştiriler, basın özgürlüğünün geriye götürüldüğü, besleme basın yaratıldığı çerçevesinde yoğunlaşmış, iktidarın bu kanunla "basını susturmak istediği" ileri sürülmüştür.

DP Milletvekilleri Fethi Çelikbaş ve arkadaşları Başbakan Menderes'in karşı tutumuna rağmen 2 Mayıs 1955'te Meclis'e "ispat hakkı" ile ilgili bir önerge vermişlerdir. Önergeyi imzalayanlar arasında Ekrem Alican, Enver Güreli, Raif Aybar, Seyfi Kurtbek gibi isimler vardır. Bir süre sonra Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve Ekrem Hayri Üstündağ da 15 Eylül 1955 günü Meclis Başkanlığına başvurarak imzalarına katılmışlardır.

Başbakan Adnan Menderes Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun İstanbul'da azınlıklara yönelik kanlı 6-7 Eylül olaylarının hemen ardından ve partinin büyük kongreye hazırlandığı bir sırada "ispatçılara" katılmasına oldukça içerlemiştir (Burçak, 1998, s. 332).

Daha sonraki katılımlarla birlikte grubun sayısı 19'a ulaşmıştır. Aralarında Menderes kabinelerinde bakanlık yapmış isimlerin de bulunduğu bu muhalefet hareketi derhal basında ve kamuoyunda yankısını bulmuştur (Ahmad, 1992, s. 70,113)

İmzacı milletvekilleri parti disiplinine aykırı tutumları gerekçesiyle Haysiyet Divanına verilmiş, Haysiyet Divanı da Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Sabahattin Çıracıoğlu, Ziyad Ebüzziya, Behçet Kayaalp, Muzaffer Timur, İsmail Hakkı Akyüz, Safaeddin Karanakçı ve Ragıp Osmanoğlu'nun partiden ihracını kararlaştırmıştır. Bunun üzerine diğer 10 imzacı milletvekili de partiden istifa etmişlerdir.

"İspat hakkı" önergesi ile başlayan 19'lar hareketi, 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Böylece zaferle çıktığı 1954 seçimlerinin hemen ardından bölünme ile karşılaşan DP, kenti içinden bir muhalefet partisi doğurmuştur.

Menderes kabinelerinde Devlet ve İçişleri Bakanlığı da yapmış olmasına rağmen, DP'nin 1954'te izlediği basın politikasını özgürlüklerin geriye götürüldüğü gerekçesiyle eleştirerek parti DP'den edilen Manisa Milletvekili Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu 1955 yılında Hürriyet Partisi'nin kurucusu ve genel başkanı olmuştur. Konya Milletvekili Ziyad Ebüzziya da DP'den ihraç edildikten sonra Hürriyet Partisi'nin kurucuları arasına katılmıştır. Hürriyet Partisi'ne geçen milletvekilleri arasında Manisa'dan milletvekili seçilen Hamdullah Suphi Tanrıöver ile İzmir Milletvekili Cihat Baban da bulunmaktadır. (İnuğur, 1978, s. 147). Baban'ın 1960 ihtilalinden sonra Basın Yayın ve Turizm Bakanı olması ve Kurucu Meclis'te CHP temsilcisi olarak görev alması dikkat çekicidir. Zaten 1957 seçimlerinde varlık gösteremeyen Hürriyet Partisi de 1958 yılında feshedilmiş, üyelerinin çoğu CHP'ye katılmıştır.

Basın özgürlüğü konusunda partisi ile ters düşen gazeteci milletvekillerinden biri de Cezmi Türk'tür. Türk, DP'den ayrıldıktan sonra 1952 yılında kurulan Türkiye Köylü Partisi'ne katılmış, Menderes ve DP iktidarına karşı sert bir muhalefet yürütmüştür. DP listesinden parlamentoya giren Remzi Oğuz Arık da 1952 yılında DP'den ayrılarak Türkiye Köylü Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. Basın politikasındaki değişim sebebiyle DP'den ayrılan bir diğer isim de Ahmet Hamdi Başar'dır.

Basınla ilişkilerde gerilimi artıran bir başka gelişme de basına yeni cezalar ve kısıtlamalar getiren 7 Haziran 1956 tarihli 6732 ve 6733 sayılı kanunlardır. İki yıl önce çıkarılan "Neşir Yolile veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun"un adı "Neşir Yolile veya

Radyo ile Yahut Toplantılarda İşlenen Bazı Cürümler Hakkında Kanun” olarak değiştirilmiş, önceki kanunda yer alan kişilik haklarına saldırı niteliğindeki suçlar ve devlet aleyhine işlenen suçlarla ilgili cezalar artırılmıştır. Kanunun üçüncü maddesinde devletin siyasi veya malî itibarına dokunabilecek veya kamuoyunu telaş ve heyecana sürükleyebilecek, halkın devlete olan güveninin sarsacak, kamuoyunun huzurunu bozacak ve devletin dış itibarını olumsuz etkileyecek nitelikte yalan haber ve benzeri yayımları yapanlar hakkında bir yıldan 3 yıla kadar hapis ve 10 bin liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezası öngörülmüştür (Resmi Gazete, 1956, s. 14505).

Aynı gün çıkarılan ikinci kanun ise Basın Kanunu’nun 4, 5, 7, 8, 13, 16, 17, 19, 25, 29, 30, 32, 34 ve 39 uncu maddelerini yeniden düzenlemiş ve kanuna 3 geçici madde eklenmiştir. Muhalefetin ve basın, basın özgürlüğünü sınırladığı gerekçesi ile karşı çıktığı yeni yasal düzenleme ile basında sorumlu müdür olabilmek için en az lise mezunu olmak zorunlu hale getirilmiş; 6 aydan fazla hapis cezasına mahkûm olanlarla resmî mercileri iffal, iftira, yalan şahitliği ve yalan yere yemin, sahtekârlık, müstehcen ve hayâsızca yayın yapma, fuhşa tahrik, hırsızlık, dolandırıcılık, hileli iflâs, güveni kötüye kullanma gibi suçların birinden hükümlü bulunanların gazetecilik yapması yasaklanmıştır. Yine kanunla gazeteci sanıkların, mahkûmiyetleri kesinleşmeden tutuklanmalarına imkan sağlanırken, Basın Kanunu’na giren veya basın yolu ile işlenen suçlara ilişkin dâvalar acele işlerden sayılmış, bu tür dâvalara adli tatil zamanında da bakılması öngörülmüştür (Resmi Gazete, 1956, s. 14506-14507).

Her iki yasanın görüşülmesi sırasında Mecliste sert tartışmalar yaşanmıştır. Nadir Nadi, kanunun aceleye getirildiğini belirterek yeniden düzenlenmesini isterken CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, tasarıları “*kapalı ve karanlık bir rejime kati olarak dönmek kararının en kuvvetli delili*” olarak nitelemiş, iktidarı basını susturmak ve katı bir rejim getirmekle suçlamıştır. İnönü’den sonra Hürriyet Partisi adına konuşan Turan Güneş de benzer eleştirilerde bulunurken, tasarılarla getirilen cezalarla “*artık basın hürriyetinin değil, basının bile kalmayacağını*” ileri sürmüştür. Cumhuriyetçi Millet Partisi adına konuşan Osman Bölükbaşı ise basını korkutarak eleştirileri asgariye indirmenin amaçlandığını belirtmiş, iktidar mensuplarının daha önceki basınla ilişkilerinin çeliştiğini ifade ederek “*Menderes Menderes’i mahkûm ediyor*” demiştir.

Eleştirileri cevaplandıran Başbakan Adnan Menderes ise tek parti dönemindeki basın özgürlüğüne aykırı uygulamalardan örnekler verdiği konuşmasında, anarşik nizam içinde hürriyet ve demokrasinin gelişemeyeceğini belirterek getirilen düzenlemelerle hakiki hürriyetin temelini attıklarını savunmuş, “*Nâdan ellerin cesaretini kıracağız.*” demiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, 1956, s. 92-210).

Kanunların görüşülmesi sırasında yapılan eleştiriler Meclis çatısı altında kalmayacak, basında ve kamuoyunda hükümet aleyhinde geniş bir kampanya başlatılacaktır.

Resmi İlan Dağıtımındaki Dengesizlik

DP iktidarını basınla karşı karşıya getiren uygulamalardan biri de resmi ilan dağıtımındaki dengesizlikler olmuştur. DP'nin muhalefette olduğu dönemde resmi ilanlardan aslan payını tirajı düşük olmasına rağmen CHP'nin yayın organı durumundaki Ulus gazetesi alırken, DP'nin iktidar olmasından sonra durum tersine dönmüş, DP'nin yayın organı durumundaki Zafer gazetesinin ilan payı artarken, Ulus gazetesinin ilanları kesilmiştir.

Resmi ilan konusunda 13 Eylül 1950'de bir düzenleme yapılarak resmi ilan verilecek gazetelerin nitelikleri yeniden belirlenirken 4 Temmuz 1951 'de yapılan düzenleme ile ilanların dağıtımı Bakanlığın takdirine bırakılmış, 11 Temmuz 1953'teki üçüncü düzenleme ile 1951'deki madde yürürlükten kaldırılarak resmi ilanların gazeteler arasında ayırım gözetilmeden dağıtılması ilkesi benimsenmiştir. Ancak *"esaslı bir gazetenin çıkarılması için gerekli şartları haiz ve tesisleri vücuda getirmiş ve kendi imkânları ile varlıklarını en az bir sene temin edebilecek gazeteler hariç, en az 6 aylık neşir hayatını doldurmayan gazetelere"* ilan verilemeyeceği belirtilmiştir. Bu hükmün, CHP'nin yayın organı Ulus'u devre dışı bırakmak için getirildiği yorumları yapılmıştır. Nitekim bu gazete 4 yıl süreyle ilan alamamıştır.

Söz konusu düzenleme ile kamu düzenini bozucu ve vatandaşlar arasında ayrılık ve düşmanlık uyandırmaya yönelik yayın yapan, milli birlik ve beraberliği tehdit eden, şantajda bulunan veya müstehcen yayın yapan gazetelerin resmi ilanlardan yararlanamayacaktır. Düzenlemede resmi ilan yayınlayacak gazetelerin ve ilan bedellerinin Başbakanlık tarafından görevlendirilecek bir komisyon tarafından belirleneceği hükmü de yer almıştır.

27 Kasım 1957'de çıkarılan 9714 sayılı kararnameyle *"Bilumum İlân ve Reklamların Gazete ve Dergilerde Neşri"*ne ilişkin düzenlemeler getirilmiştir. Kararnameye göre ilan ve reklamlar, Türk Basın Birliği Resmî İlânlar Limited Ortaklığı teşkilâtının bulunduğu yerlerde bu ortaklık aracılığıyla dağıtılacak, ilan ve reklam verilmesi uygun görülen gazete ve dergiler, bu ilan ve reklamlar için *"Türk Basın Birliği Resmî İlânlar Limited Ortaklığı"*na bildirilen ilkeler çerçevesinde belirlenecek tarifeye göre pay alacaklardır (Resmi Gazete, 1957, s. 18213). Günlük gazetelerin resmi ilan alabilmelerine ilişkin kıstaslar 3 Ağustos 1959'te yayımlanan 11955 sayılı kararnamede yeniden düzenlenmiştir. (Resmi Gazete, 1959. 22287)

Basında DP iktidarının resmi ilanlar konusundaki tutumu, eşitsiz uygulamalar yapıldığı gerekçesiyle sürekli eleştirilmiştir. DP'nin yaklaşık 10 yıllık iktidarı süresinde resmi ilan ve reklamlardan en fazla yararlanan gazete Zafer olmuştur. Ulus gazetesinin yaklaşık 7 katı ilan alan Zafer'i Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet, Vatan, Tercüman, Havadis, Apoveymatini, Son Posta, Yeni İstanbul, Hürses, Ankara Telgraf, Ulus, Son Havadis gazeteleri izlemiştir. (Alemdar, 2009a, s. 171, 172)

Kağıt Kısıtlaması

Basının büyük bölümünün DP iktidarına olan desteğini çekmesinin sebeplerinden biri de gazetelerin sayfa sayısına yapılan müdahaleler ve kağıt kısıtlamaları olmuştur.

Bakanlar Kurulunun Milli Koruma Kanununa dayanarak 7 Şubat 1956'da aldığı karara göre Resmî Gazete dışındaki günlük gazetelerden, sayfa ebadı 0,42 x 0,58 metreden daha büyük olan gazeteler haftada 42, bu ebattan küçük olanlar haftada 56 sayfadan fazla yayın yapamayacaklardır. Milli bayram günleri ile Atatürk'ün ölüm yıldönümüne rastlayan günlerde gazetelerin kullanabileceği sayfalar bu sınırlamanın dışında olmakla birlikte günlük 16 sayfayı aşamayacaktır. Bu sınırlamaları aşan ya da piyango veya benzeri nakdi ikramiyeler düzenleyen gazetelere kağıt verilmeyeceği ve kağıt ithaline de izin verilmeyecektir. Kararname gazetelerin iade oranları da yüzde 25 ile sınırlandırırken, gazetelerin tirajlarının Basın Yayın Genel Müdürlüğü ile SEKA'ya bildirilmesini de öngörmektedir. Gazete sahipleri, gerek doğrudan yaptıkları ithalat dâhil, sipariş ettikleri gazete kağıtları hakkında da hükümete, SEKA'ya ve Basın Yayın Genel Müdürlüğüne bilgi vermek zorundadır.

Gazete Kapatmalar ve Mahkûmiyetler

Basın mevzuatında yapılan son düzenlemeler, ilan dağıtımındaki adaletsizlik ve son olarak gazete kağıdına getirilen kağıt kısıtlamalar basında tepki ile karşılanmış, bu kısıtlamalardan etkilenen, daha önce iktidara destek veren Cumhuriyet, Hürriyet, Demokrat İzmir gibi gazeteler iktidarın karşı tavır almaya başlamışlardır.

Döneminin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a göre DP iktidarının ilk altı ayında iktidarın yanında olan basın, altı ayın sonunda muhalefete geçmeye başlamıştır. DP iktidarı döneminde basın özgürlüğü konusunda adımlar atıldığını, "ufak tefek kusurlara bile göz yumulduğunu" ifade eden Bayar, "Haber alma ve haber yayma hürriyeti, dünyanın hiçbir yerinde 1950 ve sonrası Türkiye'sinden daha ileri değildi" demiştir. Bayar'a göre basınla ilişkilerin bozulmasında basının iktidarı yönlendirmeye kalkışmasının etkisi vardır. DP, iktidarını basınla paylaşmak istememiştir:

"Demokrat Parti iktidarı basına geniş bir yetki vermişti. Kendisinden Anayasa uygulamasında yardımlar bekliyordu. Bu sebeple de güveni vardı. Buna karşılık basın, demokrasi mücadelesine gerçekten büyük hizmetlerde bulunduğu için rejimi kendisinin sayıyor, onu destekliyordu. Fakat desteklediği ölçüde de bazı tavsiyelerde bulunuyor, meşru bir yönetim ortağı gibi davranıyordu. Hükümet bu tavsiyeleri tutmadı mı sinirleniyor, bu sefer hükümete çatmağa başlıyordu" (Bayar, 1986, s. 149, 151)

Basının sınırsız bir özgürlük istemesi ve iktidarı yönlendirmeye çalışmasından rahatsız olan DP yönetiminin basınla ilişkilerin bozulmasında muhalif basına karşı takınılan tutumun da etkisi vardır. Özellikle CHP'nin yayın organı durumundaki Ulus gazetesine karşı dışlayıcı bir politika izlenmiş, gazetenin başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ın Birleşmiş Milletler Filistin Arabulma Komitesi'ndeki Türk Delegeliği görevine son verilmiştir.

1950 yılının sonlarından itibaren Ulus başta olmak üzere muhalif gazetecilere yönelik yargılamalar artmaya başlamıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın dokunulmazlığı Ulus'taki bir yazısı yüzünden 1952 yılında kaldırılmış, süreç içinde Yusuf Ziya Ademhan, Selamı Akpınar, Cüneyt Arcayürek, Cemil Sait Barlas, Beyhan Cenkçi, Bedii Faik, Tarık Halulu, Naim Tirah,

Kemal Toker, Cemalettin Ünlü, Oktay Verel, Ahmet Emin Yalman gibi gazeteciler yargılanmak durumunda kalmışlardır (Alemdar, 2009b, s. 160).

DP'nin CHP'nin mallarının hazineye devredilmesine ilişkin uygulaması, partinin yayın organı olan Ulus'u da etkilemiş, gazete yayın hayatına 'Yeni Ulus' adıyla devam etmiştir.

Başbakan Menderes, kişilik hakları ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmadan önce görüştüğü gazete sahiplerine bilgi vermiştir. Buna rağmen, kanunun çıkmasından sonra özellikle muhalif gazetecilere yönelik uygulamaların basında kartopu gibi giderek artan bir tepkisel tavra dönüşmesine engel olunamamıştır.

1954 seçimleri öncesinde kişilik haklarına saldırı niteliğindeki yayın dolayısıyla kanunun ilk işletildiği süreli yayın CHP Genel Bakanı İsmet İnönü'ye hakaret suçu gerekçesiyle DP yanlısı Öz Demokrat gazetesi olmuştur.⁸ Yeni Ulus Başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ın Adnan Menderes ve Celal Yardımcı aleyhindeki yazılarından dolayı 24 Eylül 1954'te 26 ay 20 gün hapis cezasına çarptırılması ve iki yıl önce dokunulmazlığı kaldırılmış olan Yalçın'ın 1 Aralık 1954'te 79 yaşında cezaevine konulması büyük yankı uyandırmıştır. Bu durum, basının DP iktidarına karşı tavır almasına sebep olurken dış basında da tepki ile karşılanmış, hasta ve yaşlı Hüseyin Cahit'in serbest bırakılması için kampanyalar açılmıştır. Bir süre tedavi amacıyla cezaevinden hastaneye gönderilen Hüseyin Cahit, yaklaşık 3 aylık mahkûmiyetin ardından Bakanlar Kurulu'nun af kararı ile 19 Mart 1955'te serbest bırakılmıştır. Serbest bırakılmasından sonra daha ılımlı bir üslup kullanmaya başlayan Yalçın,⁹ bu tutumunu uzun sürdürmemiş, aday olduğu 1957 seçimleri öncesinde yeniden ağır eleştirilere başlamıştır.¹⁰

Özellikle 1953'ün sonlarından itibaren çıkarılan basın suçlarına ilişkin yasalar sebebiyle muhalif yayın yapan gazeteler kapanmış, gazeteciler adli takibe maruz kalmıştır. Dönemin Adalet Bakanı Esat Budakoğlu, 1954 yılından 1958 yılı ortalarına kadar 238 gazetecinin mahkûm olduğunu açıklamıştır (Yıldız, 1996, s. 498).

Yargılanan gazeteciler arasında Cemal Sağlam (Yeni Ulus), Nihat Erim (Yeni Ulus), Fuat Arna (Millet), Metin Toker (Akis), Cüneyt Arcayürek (Akis), Hüsnü Zeki Söylemezoğlu (Millet), Şahap Balcıoğlu (Kim), Naim Tirali (Vatan). Dünya gazetesini satın alan Falih Rıfki Atay ile bu gazetenin yazarlarından Bedii Faik ve Yekta Ragıp Önen bir süre yargılandılarsa da davalar Başbakan Adnan Menderes'in girişimi ile düşmüştür.

⁸ DP'nin yayın organı Zafer Gazetesinin sahibi ve DP Milletvekili Mümtaz Faik Fenik bu konuda şöyle demektedir: "Talihe bakın, son basın kanununun himayesinden ilk defa faydalanan İnönü olmaktadır. Mesele şu; Öz Demokrat isminde bir varakpare, İnönü hakkında hakaret dolu yazı neşretmiştir. 'İnönü'nün derisini yüzüp, içine saman doldurmalı' diye manşet koymuştur. Böyle bir yazı şeref ve haysiyet mefhumlarına bağlı vatandaşlar arasında elbette infial uyandırmıştır. Çünkü basın hürriyeti kim olursa olsun herhangi bir şahıs hakkında alabildiğince küfretme hürriyeti değildir." (Zafer, 1954, s.1)

⁹ Bu yumuşamada belki de gelen tepkilerin etkisiyle mahkûmiyetin ardından adeta pişman olan Başbakan Adnan Menderes'in Yalçın'a yakın ilgi göstermesinin de payı vardır. Menderes, Mükerrer Sarol'dan Hüseyin Cahit'i ziyaret ederek gönülünü almasını istemiş ve "kusurlu biziz, ona karşı çok mahcubuz" demiştir (Sarol, 1983 s, 388-389).

¹⁰ 1957 seçimleri öncesinde CHP'den yeniden milletvekili aday olan Hüseyin Cahit Yalçın, başyazarlığını yaptığı Ulus gazetesinde DP iktidarını eleştiren yazılarını sürdürmüştür. Yalçın 18 Ekim 1957'de seçim kampanyasını sürdürürken zatürre rahatsızlığı sebebiyle hayatını kaybetmiştir (Bengi, 2000, s. 280, 283).

Yargılanan gazeteciler arasında Ahmet Emin Yalman gibi kuruluşunda ve iktidarının ilk yıllarında DP'ye büyük destek veren isimlerin de bulunması basın ve iktidar arasındaki ilişkilerdeki keskin değişimi ortaya koymaktadır.

Basının DP'ye Karşı Tutum Değişikliğinde Ahmet Emin Yalman Faktörü

Ahmet Emin Yalman DP'nin basın ile ilişkilerinde olumlu ve olumsuz boyutları ile öne çıkan bir figürdür. "Demokrat" adını önerecek kadar DP'nin kuruluşuna hem kalemiyle hem de fikirleriyle destek veren Ahmet Emin Yalman, Türk siyasi hayatında köklü değişime sahne olan 1950 seçimlerine kadar bu sınırsız desteğini sürdürmüştür. DP iktidarının ilk döneminde ilke olarak destekçi bir politika takip etmekle beraber Yalman'ın özellikle ezanın Arapça okunma yasağının kaldırılmasından sonra Menderes iktidarının bazı politikaları ile ilgili görüş ayrılıkları başlamıştır. Yalman kendi ifadesi ile "gericilik tehlikelerine karşı" iktidarı tavizkar bulmaktadır. Yalman, bu yöndeki eleştirilerinin ardından 1952 yılında Başbakan Adnan Menderes'in seyahatini takip etmek üzere gittiği Malatya'da kaldığı otele dönerken Hüseyin Üzmez'in gerçekleştirdiği bir suikast girişimi sonrası silahla yaralanmıştır (Yalman, 1997, s. 1598-1602).

Bu olay sonrasında Menderes'in kendisine gösterdiği ilgi sebebiyle bir süre eleştirilerine ara veren Yalman, 1954 seçimleri öncesinde kerhen DP'yi desteklemiş, seçimlerden kısa bir süre sonra ise giderek keskinleşen muhalif bir tutum takınmaya başlamıştır. Yalman bu tutum değişikliğini anlatırken "1950 ile 1954 arasında basının hükümetle sıkı bir iş birliği halinde bulunmasına, muhalefetin haksız hücumlarına karşı devamlı kalkan vazifesini görmesine rağmen, başarı iktidarın başını döndürdü basınla yıllardır devam eden samimi işbirliği hiçe sayıldı" ifadelerini kullanmaktadır (1997, s. 1639).

Yalman'ın, DP'nin 1955 yılındaki büyük kongresinde yaşanan, Hürriyet Partisinin doğuşunu sağlayacak olan kargaşa ortamını "Büyük ümitlerle beş yıl müddet tek partiye karşı savaşımı yaptığım Demokrat Parti'nin cenazesinde bulunmak hissini duydum" sözleriyle değerlendirmesi manidardır. (Yalman, 1997, s. 1650)

Yalman DP'ye yönelik tavır değişikliğini "Çöken Güzel Rüyamız" başlıklı yazısında izah etmeye çalışmıştır. DP'nin demokrasi ideallerini gerçekleştirmek için kurulduğunu ifade eden Yalman, 1950'de iktidarın "ilk kez, namuslu ve dürüst bir seçim neticesinde" el değiştirdiği, ülkenin bir süre demokrasinin nimetlerinden yararlandığını ancak DP'nin ilerleyen süreçte kuruluş ilkelerinden saptığını, 1954 seçimlerinden sonra "totaliterlik hastalığının geri tepmeye başladığını" ileri sürmüştür. Yalman, yazısında Adnan Menderes'le görüş ayrılığına düşerek kurduğu partiyi tanıyamadığını söyleyerek DP'den istifa edip Hürriyet Partisi'ne geçen DP'nin dört kurucusundan biri olan Fuat Köprülü'ye destek çıkmıştır (Vatan, 1957a, s. 1, 5).

Ahmet Emin Yalman, CHP Gençlik Kolları tarafından İstanbul'da Beyazıt meydanında düzenlenen mitinge katılmış ve "hürriyet mücadelesi" verdiklerini ifade ettiği CHP'li gençleri kutlarken, daha önce zaman zaman siyasi görüş farklılıkları sebebiyle karşı karşıya geldikleri gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'dan övgü ile söz etmiştir (Büyüktolu, 2021, s. 483).

Ahmet Emin Yalman, yazdığı başyazılarda DP iktidarına yönelik ağır eleştirilerde bulunurken, gazetede dönem dönem Muammer Aksoy, Sadun Tanju, Burhan Arpad, Oktay Akbal gibi sol eğilimli yazarlar da iktidarın politikalarını eleştiren yazılar kaleme almışlardır.

Vatan gazetesi, 27 Ekim 1957'de yapılan seçimlerin öncesinde yürüttüğü muhalif yayın politikasını seçimler sonrasında da dozajını artırarak sürdürmüştür. Yalman, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi lideri Osman Bölükbaşı'nın 5 aylık mahkûmiyetinin ardından kaleme aldığı "*İtidale Dönüş Başladı mı?*" başlıklı yazısında iktidar partisi yöneticilerinin öfkeli ve kavgacı politikasının ülkeyi iki düşman kampa sürüklediğini ve bu politikanın hür dünya tarafından eleştirildiğini ifade ederek milletin yarından çoğunun gelişmelerden memnun olmadığını ileri sürmüştür. İktidarın basından şikâyetinin yersiz olduğunu savunan Yalman, "*Halbuki gazetelerimiz, acı ve sert hücum yolunu tutmak şöyle dursun, memleketin hasret duyduğu itidal ve huzur hesabına vazifelerinden büyük fedakarlıklar gösteriyorlar*" demiştir (Vatan, 1957b, s. 1,5).

Yalman'ın ve onunla birlikte bazı gazetecilerin yargılanmasına sebep olan gelişmelerde ABD'li gazeteci Eugene Pulliam'ın eşi Nina ile birlikte 1958 yılında yaptığı Türkiye ziyareti ve sonrasındaki gelişmelerin etkisi olmuştur. Uluslararası Basın Enstitüsü IPI'nin Yönetim Kurulu üyesi olan Pulliam, Başbakan Menderes ile görüşmek üzere IPI Türkiye temsilcisi Zeyyat Gören aracılığıyla randevu talebinde bulunmuştur. Pulliam, ziyaretini önceden tanışıklığı olan Ahmet Emin Yalman'a da bir mektupla bildirmiştir. Başbakan Menderes, Pulliam'ın randevu talebine olumlu cevap vermiş ancak randevu günü ve saati bildirilmemiştir. 17 Eylül 1958'de İstanbul'a gelen Pulliam ve eşi 3 gün İstanbul'da randevu beklemiştir. Pulliam, Başbakanlık Özel Kalem Müdürü'nü arayarak "*kendisinin ABD'nin önemli gazetecilerinden biri olduğunu*" ifade ile randevu talebini hatırlatmış, kendisine Başbakan'ın bu görüşmeyi İstanbul'da yapacağı bilgisi verilmiş, gün ve saatin daha sonra telefonla bildirileceği söylenmiştir. Bunun üzerine devreye Basın Yayın ve Turizm Bakanı Ali Server Somuncuoğlu girmiş ve Pulliam'ı eşi ile birlikte Menderes'in İstanbul'dan İzmir'e yapacağı Vapur seyahatine davet etmiştir. Ancak çok iyi ağırlandığı bu seyahat sırasında da Menderes ile röportaj imkânı bulamayan Pulliam, ülkesine döndükten sonra Türkiye ve Menderes hükümeti aleyhine sert eleştiriler içeren iki yazı kaleme almış, Menderes'i diktatörlükle suçlamıştır. Ahmet Emin Yalman da Pulliam tarafından kendisine gönderilen bu yazıları Türkçeye çevirerek gazetesi Vatan'da yayınlamıştır. Vatan'ın ardından Pulliam'ın eleştiri yazıları Ulus ve Dünya gazeteleri ile Kim, Akis, Altıok ve Kervan dergilerinde de yayınlanmıştır. Bu yayınların ardından Başbakan Menderes'in talimatı ile bu gazeteciler hakkında dava açılmıştır. Gelişmeler dış basında da yankı bulmuş, Time dergisi ve Observer gazetesinde DP iktidarını eleştiren yazılar yer almış; Yalman'ın ifadesi ile Uluslararası Basın Enstitüsü IPI adeta DP iktidarına karşı savaş ilan etmiştir (1997, s. 1665, 1666).

DP'nin 27 Mayıs 1960'ta bir ihtilalle uzaklaştırılması öncesinde Pulliam olayının da etkisiyle DP'ye yönelik eleştirilerinde üslûbunu giderek ağırlaştıran Yalman, 1959 yılında kendisini yargı karşısında bulmuş, 15 ay 16 gün hapis cezasına mahkûm olmuştur. 7 Mart

1960'ta 72 yaşında cezaevine konulan Yalman, rahatsızlığı sebebiyle 2 hafta sonra hastaneye kaldırılmış ve 15 Nisan'da serbest bırakılmıştır.

Demokrat Parti iktidarının son dönemlerinde gazetecilerin yargılanmasına yol açan bir diğer gelişme de Tahkikat Komisyonları kurulması olmuştur. 27 Nisan 1960'ta TBMM'de kabul edilen 7468 sayılı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salâhiyetleri Hakkında Kanun"un ikinci maddesi komisyona yayın yasağı koyabilme, yayın yasağına uyulmaması halinde ilgili yayının basım ve dağıtımının yasaklanmasına, toplatılmasına, yayının durdurulmasına ve matbaanın kapatılmasına kadar varan yetkiler tanımıştır. Derhal çalışmalarına başlayan Tahkikat Komisyonu, Yeni Ulus üzerinde ağırlıklı olarak durmuş, gazetenin genel yayın müdürü Nihat Subaşı, müessese müdürü Muhittin Ertan, yazı işleri müdürü Erdoğan Tamer, yazarlarından Cenap Çetinel ve Yeni Ulus Matbaasının sorumlusu Muzaffer Erdost'u sorguya çekmiştir. Komisyon ayrıca Dünya gazetesi sahibi Bedii Faik, Forum Dergisi sahibi Metin And, Akis dergisi sahibi CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün damadı Metin Toker ve derginin yazarlarından Kurtul Altuğ'u da sorgulamıştır. Bu sorgulamanın ardından Altuğ tutuklanmıştır. Tahkikat Komisyonu, sorgulamaların ardından İstanbul ve Ankara Sıkıyönetim Komutanlıklarına başvurarak Ulus, Dünya, Demokrat İzmir ve gazeteleri ile Kim ve Akis dergilerinin matbaalarının kapatılmasını istemiştir. 29 Nisan'da Forum dergisi, 30 Nisan'da Cumhuriyet gazetesi 10 gün, 4 Mayıs'ta Yeni Sabah gazetesi 10 gün, 8 Mayıs'ta Milliyet gazetesi 15 gün ve 18 Mayıs'ta Akşam gazetesi 20 gün süre ile kapatılmıştır (Kabacalı, 1994, s. 261-271). Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu 10 yılda komünizm propagandası gerekçesiyle alınan 47 yasaklama kararıyla 53 dergi, 36 kitap, 34 gazete ile çok sayıda broşür ve benzeri yayınlar yasaklanmıştır (Yılmaz, Doğaner, 2006, s.7).

DP iktidarının Basın Yayın Genel Müdürü Altemur Kılıç, gazeteleri kendilerine çeki düzen vermeleri yönünde uyarırken Başbakan Menderes, 24 Mayıs'ta Tahkikat komisyonunun çalışmalarını durdurduğunu açıklamıştır. Ancak vakit çok geçtir. 27 Mayıs 1960 günü ordu yönetime el koymuştur.

Sonuç

Demokrat Parti'nin 10 yıllık iktidarı, Türk siyasi tarihinin en ilgi çeken dönemlerinden biridir. Demokrat Parti'nin kuruluşundan 4 yıl sonra büyük bir çoğunlukla iktidara gelmesinde Türk Basınının verdiği desteğin de payı vardır. Sadece Ziyad Ebüzziya, Ömer Rıza Doğrul gibi muhafazakâr, Ahmet Emin Yalman, Cihat Baban, Selim Ragıp Emeç gibi liberal demokrat eğilimli gazeteciler değil, Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Mehmet Ali Aybar gibi sosyalist eğilimli basın mensupları da Demokrat Parti'nin kuruluşu ve gelişmesi sırasında önemli destekler vermişlerdir. Hatta uzun yıllar CHP'nin yayın organı gibi duran, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün kurdurduğu Cumhuriyetin yeni sahibi Nadir Nadi bile 1950 seçimleri öncesinde tercihini Demokrat Parti'den yana kullanmış ve bu parti listesinden bağımsız milletvekili seçilerek Meclis'e girmiştir. Demokrat Parti de basının verdiği bu desteğe duyarsız kalmamış, kendisini destekleyen gazetecilerin önemli bir bölümünü

milletvekili yapmış, iktidara gelir gelmez ilk iş olarak antidemokratik özellikler taşıyan Matbuat Kanununun yerine demokrat bir anlayışla hazırlanan Basın Kanunu'nu çıkarmıştır.

Basının büyük bölümü Demokrat Parti'nin kurulmasını Türkiye'nin demokratikleşmesi adına olumlu bulmuş ve tek parti iktidarının baskıcı politikalarına rağmen muhalefette olduğu dönemlerde DP'yi desteklemekten çekinmemiştir. Bu destek, 1950 seçimleri sırasında ve DP'nin seçimleri kazanmasının ardından özgürlükçü bir anlayışla Basın Kanununun çıkarılmasından sonra da devam etmekle birlikte fazla uzun sürmemiştir. İlişkilerin bozulmasında Demokrat Parti'nin basından daha büyük destek istemeyi bir hak olarak görmesinin, basının da iktidardan ayrıcalık istemesinin, adeta DP'nin seçim başarısından pay çıkararak iktidarı paylaşma algısına yol açacak davranışlarda bulunmasının etkisi vardır. İktidara yakın olan gazetelerin, iktidardan çıkar sağlamaya çalışması, muhalif gazetelerin ise sağlanan demokratik ortamdan yararlanarak sert eleştirilerde bulunması başta Başbakan Menderes olmak üzere DP yöneticilerinin basınla ilgili tutumlarının değişmesine sebep olmuştur. DP iktidarı, 1950'de çıkarılan Basın Kanunu ile aşırı bir özgürlük sağlanmasından adeta pişman olmuş, 1954 seçimlerinden hemen önce çıkarılan kanunlarla basın özgürlüğünün kısıtlanması yoluna gidilmiştir.

Bu düzenlemeler özellikle 1954 seçimlerinin ardından basının bir bölümünün DP'ye verdiği desteği geri çekmesine yol açmış, ilerleyen süreçte Ahmet Emin Yalman gibi DP'nin kuruluşuna fiilen katkı sağlayan gazeteciler bile muhalefete başlamıştır. İktidar-basın ilişkilerindeki bu gerilimin sonucu olarak bazı gazeteciler yargılanmış, gazeteler kapatılmıştır. "İspat hakkı" tartışmaları yüzünden Demokrat Parti bölünme noktasına gelecek, başını gazeteci kökenli milletvekillerin çektiği "on dokuzlar" grubu parti içi muhalefete başlamış, ardından DP içinden Hürriyet Partisi adında yeni bir parti doğmuş, bazı gazeteci kökenli milletvekilleri de daha önce kurulan Türkiye Köylü Partisi'ne geçmiştir.

Basına karşı izlenen politika sebebiyle Başbakan Adnan Menderes ile ters düşen ve ispat hakkı tartışmaları yüzünden 1955'te Devlet Bakanlığında ayrılmak durumunda kalan Mükerrerem Sarol'un "Elimizde derdimizi, gerçekleri millete anlatacak radyodan başka silah kalmadı. Bunca yardım, bunca dostluğa rağmen gazeteler karşımızda cephe aldılar" şeklindeki değerlendirmesi, 10 yıl önce adeta balayı şeklindeki DP- basın ilişkilerinin ilerleyen zaman içinde geldiği noktanın özetidir. İktidara gelmesinde önemli pay sahibi olan basın, Demokrat Parti'nin bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasında da etkin bir rol üstlenmiş, 1960 yılının ilk yıllarında Tahkikat Komisyonunun bazı gazetelerin kapatılmasına yol açan kararlarını da vesile sayarak adeta DP iktidarına karşı saldırıya geçmiştir. Bu saldırıda en önde yürüyenlerden biri, DP'nin kuruluşunda da en önde yer alan, adeta beşinci kurucu gibi kuruluş ve gelişme sürecinde destek veren gazeteci Ahmet Emin Yalman'dır. İşgal döneminde Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alan Yalman'ın gazetecilik eğitimini ve doktorasını ABD'de gerçekleştirmiş olması, sık sık ABD'ye gitmesi, ABD'li gazeteci ve politikacılarla görüşmeler yapması dikkat çekicidir. Bu arada, ABD'li gazeteci Pulliam'ın Başbakan Menderes ile mülakat yapamayışını bir ülke sorunu haline getirip ABD basınında

DP iktidarına karşı kampanya başlatması, Yalman'ın da ABD'deki bu kampanyayı Türkiye'ye taşıması anlamlıdır.

DP'nin, bir askeri darbeye iktidardan uzaklaştırılmasına, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam edilmesine kadar uzanan sürece gelince, genelde Türk basının, özelde Ahmet Emin Yalman'ın DP'nin son dönemlerindeki tavır değişikliği, ABD'nin DP'ye yönelik eski sıcak tutumunun yerini Fahir Armaoğlu'nun ifadesiyle bir "soğukluğa" bırakması ile birlikte değerlendirildiğinde daha bir düşündürücü hale gelmektedir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1992). *Demokrasi sürecinde Türkiye*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Akandere, O. (2020). Kuruluş sürecinde Demokrat Parti'ye yöneltilen muvazaa ithamı ve konunun siyasi çevrelerde ve gazetelerde ile alınışı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(1), s. 63-76.
- Akşam*. (1945). 3 Aralık.
- Alemdar, K. (2009a). Demokrat Parti döneminde resmi ve özel ilanlar. *Türkiye'de kitle iletişimi*, Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s. 170-172.
- Alemdar, K. (2009b). Demokrat Parti ve basın, *Türkiye'de kitle iletişimi*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s. 158-160.
- Arcayürek, C. (1983). *Demokrasinin ilk yılları 1949-1951*. Ankara: Bilgi Yayınevi,
- Armaoğlu, F. (1996). Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı. *Bellekten*, LX (227), s. 203-226.
- Asker, A. (2009) Gazeteci Milletvekilleri (1920-1980). *Türkiye'de kitle iletişimi*, Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s. 125-147.
- Başar, A. H. (1963). Demokrat Parti Nasıl Kuruldu. *Barış Dünyası*, 11, s. 57-61.
- Bayar, C. (1986). *Başvekilim Adnan Menderes*. İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları.
- Bengi, H. (2000). *Gazeteci, siyasetçi ve fikir adamı olarak Hüseyin Cahit Yalçın*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Burçak, R. S. (1998). *On yılın anıları (1950-1960)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Büyüktolu R. (2021). *Milletvekili genel seçimlerinde DP'nin seçim propagandaları (1956-1957)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA]*. (1946). 7 Şubat. 110-10-19.
- Cumhuriyet*. (1945). 20 Temmuz.
- Demirkent, N. (1995), *Medya medya*. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Er, T. (2003). *Türkiye'de basın yayım ve tanıtma*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Hürriyet*. (2002). 19 Temmuz.
- İnuğur, N. (1978). *Basın ve yayım tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Kabacalı, A. (1994), *Türk basınında demokrasi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Karakoyunlu, Y. (2004). *Yorgun Mayıs Kırakları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Sarol, M. (1983). *Bilinmeyen Menderes*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Sertel, Z. (1968). *Hatırladıklarım (1905-1950)*. İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Tan*. (1945a). 24 Eylül.
- Tan*. (1945b). 1 Ekim.
- Tanin*. (1946). 6 Nisan.
- Tasvir*. (1946). 8 Şubat.
- Timur, T. (1991). *Türkiye'de çok partili hayata geçiş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi*. (1945). D. VII, C. 20.
- TBMM Tutanak Dergisi*. (1950). D. IX, C. 1.

TBMM Tutanak Dergisi. (1956). D. X, C. 12.

Resmi Gazete. (1946). 18 Haziran.

Resmi Gazete. (1950). 24 Temmuz.

Resmi Gazete. (1952). 20 Haziran.

Resmi Gazete. (1953). 23 Şubat.

Resmi Gazete. (1954). 17 Mart.

Resmi Gazete. (1956). 8 Haziran.

Resmi Gazete. (1957). 27 Kasım.

Resmi Gazete. (1959). 28 Nisan.

Resmi Gazete. (1959). 3 Ağustos.

Ulus. (1945), 20 Mayıs.

Ulus. (1950). 7 Temmuz

Ülkü. (1945). 4 Eylül.

Vakit. (1946). 8 Ocak.

Vatan. (1945). 6 Eylül.

Vatan. (1946). 18 Temmuz.

Vatan. (1957a). 9 Eylül.

Vatan. (1957b). 2 Aralık.

Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal anılar*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

Yalman, A. E. (1997). *Yakın tarihte gördüklerim geçirdiklerim*. 2.baskı, İstanbul: Pera Yayınları.

Yalman, A. E. (2018). (Çev. Birgen Keşoğlu), *Modern Türkiye'nin gelişim sürecinde basın 1831- 1913*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yıldız, N. (1996). Demokrat Parti iktidarı (1950-1960) ve basın. *SBF Dergisi (Yıllık)*, 51 (1). 481-505.

Yılmaz, M., Doğaner, Y. (2006). Demokrat Parti döneminde bakanlar kurulu kararı ile yasaklanan yayınlar. *Kebîkeç*, 22, 151-204.

Zafer. (1954). 27 Mart.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.04.2020 Kabul/Accepted: 03.11.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 77-103.

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ VE AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ KARARLARINDA SUÇ VE CEZADA KANUNİLİK İLKESİ

Mustafa ÇAĞATAYⁱ

Öz

Hukuk devletinin en temel gereklerinden birisi de devletin tüm eylem ve işlemlerinde kanunilik ilkesinin egemen olmasıdır. Kanunilik ilkesinin, ceza hukuku alanındaki karşılığı suç ve cezaların kanuniliği ilkesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi, Türkiye'nin de tarafı olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 7. maddesinde düzenlenmiştir. AİHS, Anayasa'nın 90. maddesi gereğince iç hukukumuzun bir parçasıdır. Söz konusu ilkenin toplum ve Devlet hayatına egemen kılınması ve bireyler için bir güvence oluşturması adına, Türkiye'nin de zorunlu yargı yetkisine kabul ettiği Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) kararları önemli bir role sahiptir. Özellikle, 2010 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile hukuk sistemimize giren Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yoluyla birlikte, AİHM kararlarının ülkemiz açısından önemi ve etkisi son derece artmış bulunmaktadır. İşte bu çalışmada, suç ve cezada kanunilik ilkesinin AİHS'teki yeri ile ilkenin anlamı ve alt unsurları AİHM kararları çerçevesinde irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suç ve Cezada Kanunilik İlkesi, Belirlilik, Ceza Kanunlarının Geriye Yürümemesi, Kıyas Yasağı, Örf ve Adetle Suç İhdas Edilememesi, Yürütmenin Düzenleyici İşlemleriyle Suç İhdas Edilememesi.

The Principle of Legality of Crime and Punishment within The European Convention on Human Rights and The European Court Of Human Rights' Judgements

Abstract

One of the most basic requirements of the rule of law is that the principle of legality should prevails in all actions and transactions of the state. The principle of legality appears as the principle of legality of crimes and punishments in the field of criminal law

The principle of legality of crimes and punishments is regulated in Article 7 of the European Convention on Human Rights (ECHR) that Turkey is also a party. The ECHR is a part of our domestic law in accordance with Article 90 of the Constitution. Decisions of the European Court of Human Rights (ECHR), which Turkey has accepted under its compulsory jurisdiction, have an important role in making the said principle dominate the life of the society and the State and create a guarantee for individuals. Through individual application to the Constitutional Court, which entered our legal system with the Constitutional amendment made in 2010, the importance and impact of the ECHR decisions has increased enormously. In this study, the place of the principle of legality of crime and punishment in the ECHR and the meaning and sub-elements of the principle have been tried to be examined within the framework of ECHR judgements.

Keywords: The Principle of Legality Of Crime and Punishment (Nullum Crimen Sine Lege, Nulla Poena Sine Lege), Certainty, Non-Retroactivity of Criminal Laws, Prohibition of Analogy, Crimes Must Not Be Created By Customary Law, Executive Bodies Must Not Create Crime and Penalty.

ⁱ Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, e-posta: mus.cgty@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7004-5963

Giriş

1. Suç ve Cezada Kanunilik İlkesine İlişkin Genel Açıklamalar

Suç ve cezada kanunilik ilkesi, kişilerin kanunda açıkça suç olarak nitelendirilmeyen fiillerinin suç olarak kabul edilmemesini ve kanunun açıkça suç saydığı fiilleri nedeniyle de ancak bu eylemlerinin karşılığı olarak kanunda öngörülen ceza dışında veya daha ağır bir cezaya mahkum edilememelerini ifade etmektedir. Buna suçların ve cezaların kanuniliği ya da “kanunsuz suç ve ceza olmaz” ilkesi denilmektedir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere söz konusu ilke, suçta kanuniliği (nullum crimen sine lege) ve cezada kanuniliği (nulla poena sine lege) içermektedir. İlke, herkes için her çeşit keyfiliğe karşı bir teminat oluşturmaktadır.

İlkenin varlığından söz edilebilmesi için öncelikle bir “kanun”un varlığı şarttır. Diğer taraftan, suç ve cezanın kanunla öngörülmesi yeterli olmayıp, kanunun aynı zamanda belirli olması da gerekir. İlkenin ortaya çıkardığı diğer sonuçları ise yürütme organının suç ve ceza ihdas edememesi, kıyas yasağı, örf ve adetle suç ihdas edilememesi ve ceza kanunlarının sanığın aleyhine olarak geçmişe etkili olarak uygulanamaması olarak saymak mümkündür.

İlke, her şeyden önce kişiler bakımından bir teminat sağlamaktadır. Esasen, ilkenin ortaya çıkışının temelinde de kişilerin, hangi tür eylemlerinin suç oluşturduğunu önceden bilmeleri ve böylece toplum içinde davranışlarını buna göre düzenleme ve yönlendirme olanağına sahip olmaları gerektiği düşüncesi yatmaktadır (Dönmezer ve Erman, 1997, s. 17). Öte yandan, bireylerin hangi eylemlerinin suç olduğunun ve bunların karşılığında öngörülen cezaların kanunda önceden belirlenmiş olması, hâkimlerin keyfi kararlar vermesine de engel olur.

İlke aynı zamanda devlet idaresinin de keyfiliğini önlemek suretiyle, devletin iş ve eylemlerinde hukuki istikrar sağlamakta ve vatandaşlar arasında da eşit muamelede bulunmayı tesis etmektedir.

İlkenin felsefi temellerinin ilk olarak 17. yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de Hobbes tarafından ortaya atıldığı görülmektedir (Alacakaptan, 1958, s. 5). Kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesinin Kıta Avrupası’ndaki düşünsel temelleri ise 18. yüzyılın ikinci yarısında Montesquieu ve Beccaria tarafından ortaya atılmıştır (D’Ascoli, 2011, s. 15). İlke ilk defa ünlü Alman ceza hukukçusu Feuerbach tarafından Latince olarak “nulla poena sine lege, nullum crimen sine lege” biçiminde formüle edilmiştir (Artuk, 2014, s. 39). Feuerbach’ın ortaya koyduğu bu formül, gerçekte o zamana kadar daha ziyade siyaset ve anayasa hukuku ilkesi olarak ileri sürülen kanunilik kavramını hukuki bir ilke haline getirmeyi başarmıştır (Erem, Danışman ve Artuk, 1997, s. 94).

İlkenin yer aldığı ilk yazılı metnin İngiltere’de 1215 tarihinde kral ve derebeyleri arasında imzalanan Magna Charta Libertatum’un 39. maddesi¹ olduğu ileri sürülmüş ise de

¹ Söz konusu 39. madde şöyleydi “Hür bir şahıs, ancak kanuni bir karar veya kanun gereğince teokif ve hapis edilebilir.”

bundan çok daha önce M.S. 7. yüzyılda ortaya çıkan İslâm ceza hukukunda kanunsuz suç ve ceza olmaz prensibinin, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren uygulandığı görülmektedir (Maydani, 1990, s. 61; Udeh, 2012, s. 146). İslâm hukukunun temel prensiplerinden olan "Nass olmadan akıl sahibine mükelleflerin fiilleri için hüküm yoktur." ve "Fiil ve eşyada asıl olan mübahlıktır." kuralları uyarınca, yasak olduğuna ilişkin bir hüküm bulunmadığı sürece, kişi, o fiilleri yapma ya da terk etme konusunda tam bir serbestiyete sahiptir. Yüce Kur'an'da "Biz bir peygamber göndermedikçe azap (ceza) edici değiliz." şeklindeki ayet de (Kur'an-ı Kerim, 17:15) ilkeyi teyit etmektedir.

Aydınlanma çağında kanunilik ilkesi, ilk defa 1776 tarihinde Amerika'da Virginia ve Maryland Eyalet Anayasalarında yer almıştır (İçel ve Donay, 1999, s. 74; Centel, Zafer ve Çakmut, 2011, s. 49; Demirbaş, 2016, s. 112). Söz konusu Anayasa metinlerinde suç ve cezada kanunilik ilkesinin en önemli gereklerinden biri olan kanunların geçmişe yürümemesi hükmüne yer verilmiştir. Daha sonra, Dünya'nın pek çok Anayasası ve ceza hukukuna giren bu ilke günümüzde evrensel bir ilke haline gelmiştir.

Ülkemizde de ilkeye ilk defa 1961 Anayasası'nın 33. maddesinde yer verilmiş ve 1982 Anayasası'nın 38. maddesinde de aynen korunmuştur. Anayasa'nın 38. maddesinin birinci fıkrasında, "Kimse, ... kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz" denilerek "suçta kanunilik", üçüncü fıkrasında da "ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirleri ancak kanunla konulur" denilerek, "cezada kanunilik" ilkeleri güvence altına alınmıştır. Suç ve cezada kanunilik ilkesi, 26.09.2004 tarihinde kabul edilip 01.06.2005 tarihinde yürürlüğe giren 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 2. ve 7. maddelerinde, 765 sayılı mülga TCK'nın 1. ve 2. maddelerine göre daha geniş olarak ve bütün unsurlarıyla etraflıca düzenlenmiştir.

Gerçekten de, 5237 sayılı TCK'nın 2. maddesinde, kanunun açıkça suç saymadığı bir fiil için kimseye ceza verilemeyeceği ve güvenlik tedbiri uygulanamayacağı, kanunda yazılı cezalardan ve güvenlik tedbirlerinden başka bir ceza ve güvenlik tedbirine hükmolünemeyeceği, idarenin düzenleyici işlemleriyle suç ve ceza konulamayacağı, kanunların suç ve ceza içeren hükümlerinin uygulanmasında kıyas yapılamayacağı, suç ve ceza içeren hükümlerin kıyasa yol açacak biçimde geniş yorumlanamayacağı hüküm altına alınmıştır. 5237 sayılı TCK'nın 2. maddesinde, suç ve cezada kanunilik ilkesinin cezalar yanında güvenlik tedbirleri yönünden de geçerli olduğu ifade edilmiştir.

TCK'nın 7. maddesinde ise ilkenin doğal sonucu olan kanunların zaman bakımından uygulanması hususu düzenlenmiştir. Buna göre, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanuna göre suç sayılmayan bir fiilden dolayı kimseye ceza verilemez ve güvenlik tedbiri uygulanamaz. İşlendikten sonra yürürlüğe giren kanuna göre suç sayılmayan bir fiilden dolayı da kimse cezalandırılmaz ve hakkında güvenlik tedbiri uygulanamaz. Böyle bir ceza veya güvenlik tedbiri hükmolünmüşse, infazı ve kanunî neticeleri kendiliğinden kalkar. Suçun işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanun ile sonradan yürürlüğe giren kanunların hükümleri farklı ise, failin lehine olan kanun uygulanır ve infaz olunur. Hapis cezasının ertelenmesi, koşullu salıverilme ve tekerrürle ilgili olanlar hariç; infaz rejimine ilişkin

hükümler, derhal uygulanır. Geçici veya süreli kanunların, yürürlükte buldukları zaman dilimi içinde işlenmiş olan suçlar hakkında uygulanmasına devam edilir.

2. Genel Olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Mahkemesi

İnsan haklarının uluslararası alanda teminat altına alınması çabalarının bir sonucu olarak, 04.11.1950 tarihinde Türkiye'nin de aralarında bulunduğu on beş Avrupa Konseyi üyesi tarafından imzalanan İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi (kısaca adıyla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ya da AİHS), 03.09.1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Sözleşme, Avrupa'da II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan ağır insan hakları ihlallerine bir tepki olarak ortaya çıkmış ve Avrupa Konseyi üyeliğinin gerektirdiği yükümlülükleri kısmen detaylandırılması ihtiyacını karşılamak amacıyla hazırlanmıştır (Harris, O'Boyle ve Warbrick, 2013, s. 1). AİHS'nin hem birçok temel hak ve hürriyeti düzenlemesi hem de üye devletlerin üstlendikleri yükümlülüklere saygı göstermelerini güvence altına alan bir denetim sistemine sahip olması, onu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden ayıran en önemli taraflarıdır (Tezcan, Erdem ve Sancakdar, 2004, s. 12-13).

Gerçekten de AİHS'de, 11.05.1994 tarihinde imzalanan ve 01.11.1998 tarihinde yürürlüğe giren 11 No'lu Protokol'den önce, üçlü bir denetim sistemi öngörülmüştü. Bunlardan birincisi, 1954 yılında uygulamaya konulan insan hakları ihlalleri ile ilgili şikayetleri inceleyecek olan Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK)'dur. İkinci denetim organı, 1959 yılında çalışmaya başlayan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'dir. Üçüncü denetim sistemi ise üye devletlerin Dışişleri Bakanlarından veya Delegelerinden oluşan Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesidir.

11 No'lu Protokol ile, Komisyon ve Mahkeme şeklinde çalışan ikili sistem kaldırılarak, sürekli çalışan ve her ülkeden tek bir hâkimin görev aldığı bir mahkemeye dönüştürülmüştür. Ayrıca bu Protokol ile bireyler, kendilerine bu Sözleşme'yle tanınan hakları doğrudan elde etme imkânına kavuşmuşlardır. Böylece, üye devletlerin bireysel başvuru hakkını bir beyanla tanıma zorunluluğu da ortadan kalkmıştır. Bu Protokol'den sonra devlet başvuruları, büyük ölçüde önemini kaybetmiştir.

AİHS, Sözleşme'de güvence altına alınan hakların bir üye devlet tarafından ihlal edildiğini düşünen diğer bir devletin bu devlete karşı yapabileceği devlet başvurusu ile yalnızca kabul eden devletlere karşı kişiler, kişi grupları veya hükümetler dışı örgütlerce yapılabilen bireysel başvurular şeklinde ikili bir başvuru sistemi öngörmüştür. Gerçekten de Sözleşme'nin 33. maddesine göre taraf devletlerin, 34. maddesine göre ise gerçek kişilerin, hükümet dışı kuruluş veya kişi gruplarının Sözleşme ve Protokoller'de yer alan haklardan birinin ihlali iddiasıyla Mahkemeye başvurabilmeleri mümkündür.

AİHS'in ilk metninde yalnızca sivil ve siyasal haklar güvence altına alınmıştır. Daha sonra kabul edilen ek Protokoller ile güvence altına alınan hakların kapsamı genişletilmiş ya da koruma mekanizmasının tekniği değişikliklere uğratılmıştır. Hali hazırda toplam 16

Protokol bulunmaktadır². AİHS’de iktisadi ve sosyal haklara yer verilmemiş ise de söz konusu haklar Avrupa Konseyinin kabul ettiği ve 1965 yılında yürürlüğe giren Avrupa Sosyal Şartı’nda düzenlenmiştir.

Sözleşme’nin yorumuna ilişkin Sözleşme’de açık bir hüküm bulunmamasına karşın, Sözleşme’nin bütününden ortaya çıkan sonuç, yorum yetkisinin AİHM’e ait olduğunu ortaya koymaktadır (Harris vd., s. 17-18). Mahkeme Sözleşme’yi yorumlarken, 1969 tarihli Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nde yer alan kuralları dikkate alacaktır. Buna göre, bir uluslararası andlaşma kuralları; andlaşmanın bütünü içinde, konu ve amacının ışığı altında saptanacak olağan anlamına uygun bir biçimde ve iyi niyetle yorumlanmak durumundadır. *Golder/Birleşik Krallık* kararında (B. No: 4451/70, K.T. 21.02.1975, § 34), Viyana Sözleşmesi’nin 31/2. maddesine atıfta bulunularak, bir andlaşmanın amacını ve konusunu tespit etmede o andlaşmanın başlangıç hükümlerinin çok yararlı olduğu, Sözleşme’nin Başlangıç hükmünde de üye devletlerin siyasi gelenekler, idealler, özgürlük ve hukukun üstünlüğü açısından ortak mirasa ve benzer düşüncelere sahip Avrupa ülkelerinin hükümetleri sıfatıyla İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde öngörülen bazı hakları yerine getirmek için girişimde bulduklarının belirtildiği, bu nedenle Sözleşme’nin amacını ve konusunu yorumlarken üye ülkelerin Başlangıç bölümünde ifade ettikleri ve hukukun üstünlüğüne yönelik inançlarını gösteren bu ifadelerin dikkate alınmasının Viyana Sözleşmesi’nin 31/1. maddesinde öngörülen iyi niyet ilkesine uygun olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda, Mahkemenin Sözleşme’nin konu ve amacının ne olduğuna ilişkin yaklaşımı “*bireysel hakların korunması*”, “*hukuk devleti*” ve “*demokratik toplum idealinin ve değerlerinin geliştirilmesi ve sürdürülmesi*” olarak ifade edilmiştir (Harris vd., s. 5-6). Ancak, Mahkemenin kuralları Sözleşme’nin konu ve amacına uygun olarak yorumlaması, Sözleşme metninin lafzının izin vermesi durumunda söz konusudur. Bir başka ifadeyle, Sözleşme metninin yorumu gerektirmeyecek ölçüde açık ve seçik olduğu durumlarda, Mahkemenin bunu dikkate alması gerekmektedir. Bununla birlikte Mahkemenin, bazı kararlarında Sözleşme metninin açık hükmü dışında yorum yaptığı da gözlemlenmektedir³.

Mahkeme, AİHS’nin yaşayan bir belge olduğunu kurulduğu ilk yıllardan itibaren kabul etmiştir (Letsas, 2012, s. 2). Mahkeme, ilk defa *Tyrrer/Birleşik Krallık* kararında (B. No: 5856/72, K.T. 25.04.1978, § 31), Sözleşme’nin bugünün şartları (standartları) altında yorumlanması gereken yaşayan bir belge olduğunu, bu bağlamda Sözleşme’nin kabul edildiği tarihte geçerli olan standartların değil, hali hazırda Avrupa ülkelerinde geçerli olduğu kabul edilen standartların belirleyici olduğunu ifade etmiştir. Mahkeme, bugünün şartlarının Sözleşme’ye taraf olan devletler arasında ortak ve paylaşılabilir nitelikte olması gerektiğini ifade etmekle birlikte hiçbir zaman bunların ne anlama geldiğini belirtmemiştir (Letsas, s. 2).

² Tüm protokoller yürürlüktedir. En son yürürlüğe giren Protokol 15 numaralı Protokol olup yürürlük tarihi 01.08.2021’dir (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (2021). <https://www.coe.int/> İndirilme tarihi: 19.10.2021).

³ Örneğin AİHM, *Pretto ve diğerleri/İtalya* (B. No: 7984/77, K.T. 08.12.1983, § 28) kararında, Sözleşme’nin 6. maddesinde mutlak bir gereklilik olarak düzenlenen kararın aleni olarak açıklanması hususunun Yargıtay açısından geçerli olmadığını ifade etmiştir.

Mahkeme, ulusal yargı organlarının kararlarını temyizen inceleyen dördüncü derece bir yargı organı niteliğinde değildir. Mahkemeye göre, bir ulusal yargı organınca verilen karardaki olgu veya hukukun değerlendirilmesinde ortaya çıkan yanlışlıklar, Sözleşme tarafından güvence altına alınan haklar ve özgürlükler ihlal edilmediği sürece, Mahkemenin görevleri arasında bulunmamaktadır (*Garcia Ruiz/İspanya*, B. No: 30544/96, K.T. 21.01.1999, § 28).

Sözleşme'nin 46. maddesinde, Mahkemenin vermiş olduğu kararların üye devletler açısından bağlayıcı olduğu ve kesinleşmiş kararların infazının üye devletlerin hükümet temsilcilerinden oluşan Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından denetleneceği hükmüne yer verilmiştir.

2.1. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Türk Hukukundaki Yeri

Türkiye söz konusu Sözleşme'yi 10.03.1954 tarihinde onaylayarak, Sözleşme'ye taraf olma sıfatını kazanmıştır.

Türkiye, başlangıçta yalnızca zorunlu devlet başvuruları yoluna izin vermekle yetinmiş, ancak Avrupa Birliğine tam üyelik başvurusu yapma kararının öncesinde AİHS'in 25. maddesine göre 28.01.1987 tarihinden geçerli olmak üzere, AİHK'ye bireysel başvuruyu kabul etmiş ve daha sonra da 22.01.1990 tarihinden geçerli olmak üzere AİHM'in zorunlu yargı yetkisini kabul etmiştir (Tezcan vd., s. 13).

Türk Hukukunda AİHS'in doğrudan uygulanacağı yönünde görüş birliği bulunmasına karşın, iç hukukta normlar hiyerarşisindeki yer konusundaki tartışmalara Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasına 2004 yılında eklenen hükümlerle kısmen son verilmiştir.

Gerçekten de Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasına eklenen "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır." şeklindeki hükümlerle, kanunlarla AİHS gibi temel hak ve hürriyetlere ilişkin uluslararası andlaşmaların çatışması durumunda, andlaşma hükümlerinin esas alınacağı vurgulanmıştır. Öte yandan, Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasının birinci cümlesinde "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir." hükmü yer almaktadır. Bu iki hüküm birlikte değerlendirildiğinde, temel hak ve hürriyetlere ilişkin andlaşmaların kanunlardan üstün olmadığını, ancak Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasının temel hak ve hürriyetlerle diğer kanunların çatışması durumunda söz konusu andlaşma hükümlerinin dikkate alınacağını belirten açıklayıcı bir niteliğe sahip olması nedeniyle AİHS'nin de bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz (Eren, 2004, s. 74). Bir başka ifadeyle, Anayasa'da yapılan değişiklikle, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası andlaşmalara ayrıcalık tanınmıştır (Akkutay, 2007, s. 125). Bu durumda, mahkemelerce AİHS'yi yasama organı tarafından çıkarılmış bir kanun gibi kabul etmeleri, diğer kanunlarla çatışma halinde Sözleşme hükümlerini öncelikle dikkate alıp uygulaması,

Anayasa'dan kaynaklanan bir zorunluluktur (Başlar, 2008, s. 17; İnceoğlu, 2013, s. 9; Özbudun, 2014, s. 424-425). Nitekim, Anayasa Mahkemesi de 17.06.2010 T., 2008/22 E., 2010/82 K. sayılı kararında;

“Anayasa'nın 90.maddesinin son fıkrasında, usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmaların kanun hükmünde oldukları vurgulanmış ve bu andlaşmalardan temel hak ve özgürlüklere ilişkin olanlarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümlerinin esas alınacağı hükmüne yer verilmiştir. Buna göre, mahkemelerin bakmakta oldukları davalarda temel hak ve özgürlüklere ilişkin bir kanun hükmünün uluslararası andlaşmalarla farklı hükümler içerdiğini saptamaları durumunda, milletlerarası andlaşma hükümlerini uygulayacağı açıktır.”

demek suretiyle uluslararası andlaşmalardan temel hak ve özgürlüklere ilişkin olanlarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümlerinin esas alınacağını ifade etmiştir. Anayasa Mahkemesi, aynı yaklaşımını bireysel başvuruya ilişkin kararlarında da sürdürmüştür⁴.

Anayasa Mahkemesi, iptal ve itiraz başvurularına (soyut – somut norm denetimi) ilişkin yaptığı anayasallık denetiminde, AİHS'yi “destek norm” olarak kullanmaktadır. Anayasa Mahkemesinin, Anayasa'nın 90. maddesiyle doğrudan bir ilişki kurmak suretiyle iptal kararı vermekten kaçınmakta olduğu ve genel olarak “Kuralın Anayasa'nın 90.maddesi arasında ilgi görülmemiştir” biçiminde şablon bir ifade kullandığı görülmektedir⁵.

2.2. Suç ve cezada kanunilik ilkesinin Sözleşme'deki yeri.

Suç ve cezada kanunilik ilkesi AİHS'in “Kanunsuz ceza olmaz” kenar başlıklı 7. maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu 7. madde şöyledir:

*“1. Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal veya uluslararası hukuka göre suç oluşturmayan bir eylem veya ihmalden dolayı suçlu bulunamaz. Aynı biçimde, hiç kimseye suçun işlendiği sırada uygulanabilir olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.
2. Bu madde, işlendiği zaman uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan bir eylem veya ihmalden suçlu bulunan bir kimsenin yargılanmasına ve cezalandırılmasına engel değildir.”*

Maddede yer alan bu ilke, AİHS sisteminde imtiyazlı bir özelliğe sahiptir. Zira, olağanüstü dönemlerde uygulanabilen ve Sözleşme'nin 15. maddesinde öngörülen bazı hükümlerin askıya alınması rejiminde dahi bu ilkeye dokunulması yasaklanmıştır⁶. Gerçekten

⁴ Örneğin AYM 1. Bölümünün Gülsim Genç (B. No: 2013/4439, K.T. 6.3.2014, § 39) kararında da “Anayasa'nın 90. maddenin beşinci fıkrası uyarınca, sözleşmeler hukuk sistemimizin bir parçası olup, kanunlar gibi uygulanma özelliğine sahiptir. Yine aynı fıkraya göre, uygulamada bir kanun hükmü ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin olan sözleşme hükümleri arasında bir uyuşmazlığın bulunması halinde, sözleşme hükümlerinin esas alınması zorunludur. Bu kural bir zımni ilga kuralı olup, temel hak ve özgürlüklere ilişkin sözleşme hükümleriyle çatışan kanun hükümlerinin uygulanma kabiliyetini ortadan kaldırmaktadır” denilmiştir. Keza benzer yönde bir diğer karar için bkz. AYM'nin 1. Bölümünün Sevim Akat Eşki (B.No: 2013/2187, K.T. 19.12.2013, § 44) kararı.

⁵ Bkz. AYM'nin 07.11.2014 T., 2014/61 E., 2014/161 K.; 04.12.2014 T., 2014/89 E., 2014/181 K.; 30.10.2014 T., 2014/133 E., 2014/165 K.; 12.09.2013 T., 2013/19 E., 2013/100 K. ve 14.11.2013 T. ve 2013/24 E., 2013/133 K. sayılı kararları.

⁶ AİHS'nin 15. maddesi şöyledir:

de Sözleşme'nin 15/2. maddesinde, meşru savaş fiilleri neticesinde meydana gelen ölüm olayları dışında, savaş veya diğer olağanüstü hallerde 7. maddede öngörülen hükümlerin askıya alınmasına ya da bu hükümlere aykırı tedbirler alınabilmesine cevaz verilemeyeceği ifade edilmiştir (*Antia ve Khupenia/Gürcistan*, B. No: 7523/10, K.T. 18.06.2020, § 35; *Del Río Prada/İspanya*, B. No: 42750/09, K.T. 21.10.2013, § 77).

AİHS'in 7/1. maddesinde, hem suç ve cezada kanunilik ilkesine hem de bu ilkenin sonuçlarından olan sanığın aleyhine olan ceza kanunlarının geçmişe yürüyemeyeceği kuralına yer verilmiştir. Maddenin 7/1. maddesi uyarınca, bir işlendiği sırada suç oluşturmamayan icrai veya ihmali bir eylem nedeniyle kişi mahkum edilemez. Aynı maddenin (2) numaralı uyarınca ise işlendiği tarihte suç olarak kabul edilmeyen bir fiilin daha sonra çıkarılacak bir yasayla veya mahkemeler tarafından geriye etkili bir biçimde suç olarak öngörülmesini yasaklamaktadır (Harris vd., s. 338).

Maddenin ikinci fıkrasında ise suç ve cezada kanunilik ilkesinin istisnasına yer verilmiştir. Buna göre, işlendiği tarihte uygar uluslar tarafından tanınan hukukun genel ilkelerine göre suç sayılan bir fiilden dolayı bir kimsenin yargılanması veya cezalandırılması ilkenin ihlali anlamına gelmemektedir.

3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin İlkeye İlişkin Kararları

İnsan Hakları Mahkemesi suç ve cezada kanunilik ilkesine iç hukuk nitelendirmelerinden bağımsız olarak özerk sözleşmesel bir anlam vermiş ve 7. maddenin uygulama alanını ilkenin usuli gereklilikleriyle genişletmiştir (Boyar, 2013, s. 288). Mahkemenin ilkeyi bizatihi kendisinin özerk yorumlamasının temel nedeni, üye ülkelerin suç ve cezaların kapsamını dar tutmak suretiyle Sözleşme'de öngörülen güvencelerin uygulama alanını daraltmalarını engellemek ve böylece tüm Avrupa ülkelerinde egemen olan bir insan haklarını koruma sistemini oluşturmaktır (İnceoğlu, 2005, s. 83).

AİHM'in ulusal yargı makamlarının kendi iç hukuklarına ilişkin yorum ve uygulamalarının sorgulanmaması yönündeki genel eğiliminin istisnasını Sözleşme'nin 7. maddesi uyarınca yaptığı incelemeler oluşturmaktadır (Harris vd., s. 335).

3.1. Suç ve ceza kavramlarının anlamına ilişkin kararlar

Sözleşme'nin 7. maddesinde öngörülen suç ve cezada kanunilik ilkesi, sadece ceza hukuku alanıyla sınırlı bir uygulamaya sahiptir.

"1. Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde her Yüksek Sözleşmeci Taraf, durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla, bu Sözleşme'de öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilir.

2. Yukarıdaki hüküm, meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm hali dışında 2. maddeye, 3. ve 4. maddeler (fıkra 1) ile 7. maddeye aykırı tedbirlere cevaz vermez.

3. Aykırı tedbirler alma hakkını kullanan her Yüksek Sözleşmeci Taraf, alınan tedbirler ve bunları gerektiren nedenler hakkında Avrupa Konseyi Genel Sekreteri'ne tam bilgi verir. Bu Yüksek Sözleşmeci Taraf, sözü geçen tedbirlerin yürürlükten kalktığı ve Sözleşme hükümlerinin tekrar tamamen geçerli olduğu tarihi de Avrupa Konseyi Genel Sekreteri'ne bildirir."

AİHM, “suç” kavramını, AİHS’nin 6. maddesinde öngörülen “suç” kavramı ile birlikte değerlendirmektedir. Buna göre, ulusal hukukta idarî veya cezai nitelikte suçlar olarak nitelendirilmeyen fakat AİHS’nin 6. maddesi bağlamında “suç” olarak değerlendirilen fiiller, Sözleşme’nin 7. maddesi bağlamında da suç olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, AİHM Sözleşme’nin 7. maddesine ilişkin yaptığı incelemelerde, bir fiilin suç olarak kabul edilip edilmeyeceği hususunda 6. maddeyi de dikkate alarak bir değerlendirme yapmaktadır.

AİHS’in 6. maddesinde düzenlenen adil yargılanma hakkı, hukukun üstünlüğünü esas alan demokratik toplumun temel değerlerini güvence altına alan haklar ve ilkeler bütünüdür. Maddenin (1) numaralı fıkrası, konusu kişisel hak ve yükümlülükler veya bir suç isnadına ilişkin olan uyuşmazlıklarda ileri sürülebilen ortak hakları içermektedir. Söz konusu fıkrada; “bağımsız ve tarafsız bir mahkemede yargılanma hakkı”, “makul sürede yargılanma hakkı”, “aleni yargılanma ve aleni karar hakkı” ve “adil muhakeme hakkı” düzenlenmektedir. Maddenin (2) ve (3) numaralı fıkralarında ise yalnızca cezai nitelikteki yargılamalarda ileri sürülebilecek haklar düzenlenmiştir. Söz konusu ortak haklar; “masumiyet karinesi”, “suçlamalar hakkında bilgilendirme hakkı”, “savunmasını hazırlayabilme için yeterli zamana ve kolaylıklara sahip olma hakkı”, “müdafinin yardımından yararlanma hakkı”, “silahların eşitliği ve çelişmeli yargılanma hakkı” ve “ücretsiz tercümandan yararlanma hakkı”dır.

Benzer yaklaşımın Anayasa Mahkemesince de benimsendiğini görmekteyiz. Gerçekten de Anayasa Mahkemesi bireysel başvuru incelemesi sırasında verdiği bir kararında, Sözleşme ve Anayasa’nın ortak koruma alanı içinde kabul ettiği suç ve cezada kanunilik ilkesine ilişkin değerlendirmelerde bir fiilin “AİHS’nin 6. maddesi anlamında suç olarak nitelendirilmesi halinde, artık bunun AİHS’nin 7. maddesi açısından da suç olarak değerlendirilmesi gerektiği”ni ifade etmiştir (*Mahmut Manbaki*, B.No: 2012/731, K.T. 15.10.2014, § 28).

AİHM, *Engel ve diğerleri/Hollanda* kararında (B.No: 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72, K.T. 23.11.1976, § 81-82) da ifade ettiği üzere; bir eylemin suç olarak kabul edilip edilmeyeceğine;

- Eylemin iç hukuktaki sınıflandırma biçimini,
- Suçun niteliğini,
- Suç için öngörülen yaptırımın ağırlığını ve niteliğini,

dikkate alarak karar vermektedir (İnceoğlu, 2005, s. 83).

Mahkeme, söz konusu üç kriterin bir arada bulunmasını aramamaktadır, bir başka ifadeyle bu kriterler alternatiflidir. AİHM bazen somut olayın özelliklerine göre bu kriterleri birlikte de uygulayabilmektedir (*Gestur Jonson ve Ragnar Halldor Hall/İzlanda*, B. No: 68273/14 ve 68271/14, K.T. 22.12.2020, § 78 ve *Ziliberberg/Moldova*, B. No: 61821/00, K.T. 01.02.2005, § 35).

Mahkeme, öncelikle fiilin iç hukukta nasıl tanımlandığına bakmaktadır. Buna göre, eğer bir fiil iç hukukta suç olarak tanımlanmış ise AİHS anlamında da suç olarak kabul

edilmektedir. Buna karşılık, eylemin iç hukukta suç olarak tanımlanmaması durumunda ise AİHM, suçun yapısına ve suç için öngörülen cezanın nitelik ve ağırlığına göre bir değerlendirme yapmaktadır.

AİHM, ikinci kriter olan “suçun niteliğini” değerlendirirken;

- Kuralın sadece belirli bir gruba yönelik olup olmadığı ya da geneli bağlayıcı bir karakterde olup olmadığı (*Bendenoun/Fransa* (B. No: 12547/86, K.T. 24.02.1994, § 47),
- Davanın kanunen infaz yetkileri bulunan bir kamu organı tarafından açılıp açılmadığı (*Benham/Birleşik Krallık* (B.No: 19380/92, K.T. 10.06.1996, § 56),
- Kuralın caydırma veya cezalandırma amacı bulunup bulunmadığı (*Öztürk/Almanya* (B.No: 8544/79, K.T. 23.10.1984, § 53; *Bendenoun/Fransa*, § 47),
- Cezanın verilmesinin bir suçluluk tespitine dayanıp dayanmadığı (*Benham/Birleşik Krallık*, § 56),
- Karşılaştırılan usullerin Avrupa Konseyi’ne üye diğer Devletlerde nasıl sınıflandırılmış olduğu (*Öztürk/Almanya*, § 53),

hususlarını kriter olarak kullanmaktadır (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 6. Madde Rehberi, 2014, s. 8; İnceoğlu, 2005, s. 85).

86

Üçüncü kriter olan “cezanın ağırlığı” ise ilgili kanun uyarınca verilebilecek cezanın üst sınırına bakılarak belirlenmektedir (*Campbell ve Fell/Birleşik Krallık*, B.No: 7819/77-7878/77, K.T. 28.02.1984, § 72); *Demicoli/Malta*, B. No: 13057/87, K.T. 27.08.1991, § 34).

Sözleşme’nin 6. maddesinin ve buna bağlı olarak da 7. maddenin uygulanabilmesi için, söz konusu suçun niteliği gereği Sözleşme açısından “cezai suç” olarak görülmesi veya suçun karşılığı olarak kişiye verilebilecek yaptırımın niteliği veya ağırlık derecesi itibarıyla genel olarak “cezai” alana ait olması yeterlidir (*Öztürk/Almanya*, § 54; *Lutz/Almanya*, B. No: 9912/82, K.T. 25.08.1987, § 55).

Bir suçun hapis cezası ile cezalandırılmayı gerektirmemesi, kendi başına belirleyici bir unsur değildir, zira verilecek cezanın ciddiyet seviyesinin nispeten daha az olması, bir suçun kendi özünde var olan cezai niteliğinden yoksun bırakmaz (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 6. Madde Rehberi: Adil yargılanma Hakkı, s. 8; *Öztürk/Almanya*, § 53; *Nicoleta Gheorghel/Romanya*, B.No: 23470/05, K.T. 03.04.2012, § 26).

Mahkeme “ceza” kavramının ne anlama geldiğini *Welch/Birleşik Krallık* kararında (B.No: 17440/90, K.T. 09.02.1995, § 27-28) belirtmiştir. Söz konusu kararda, ceza kavramının Sözleşme’de özerk bir anlamının bulunduğu ve bir “ceza”dan söz edilebilmesi için öncelikle bir suç dolayısıyla verilen mahkumiyet kararından sonra verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Karara konu olayda, başvuru hakkında uyuşturucu ticareti yapmakla ilgili bir suçtan dolayı yirmi iki yıl hapis cezasıyla birlikte müsadere tedbirine hükmedilmiştir. AİHM müsadere tedbirini; suçlunun aksini kanıtlamadığı sürece son altı yılda eline geçen malvarlıklarının uyuşturucu suçundan elde edildiği yönünde yasal bir karinenin bulunması, müsadere

kararının zenginleşme veya kar elde etme ile sınırlı olmayıp suç ürünlerine de yönelmiş olması, hâkimin müsadere miktarını belirlerken sanığın sorumluluğunu değerlendirme yetkisinin bulunması, müsadere konusu olan miktarın ödenmemesi halinde kişinin özgürlüğünden yoksun bırakılma yaptırımıyla karşılaşacak olmasını ve söz konusu tedbirin cezalandırıcı, önleyici ve düzeltici amaçlarla bir mahkumiyet kararının ardından hükmedilmesini dikkate alarak, bu nitelikteki bir müsadere kararını ceza olarak kabul etmiştir.

AİHM, bir eylemin “ceza” olarak değerlendirilmesinde, “caydırıcılık” unsurunu da dikkate almaktadır. Örneğin AİHM, *Jamil/Fransa* kararında (B. No: 15917/89, K.T. 08.06.1995, § 32), para cezası yerine çektirilen hürriyeti bağlayıcı cezanın bir ceza mahkemesi tarafından verilmesini ve cezanın caydırıcılık özelliğini göz önünde bulundurarak, bu tür düzenlemeler içeren normun bir ceza hükmü olduğunu ifade etmiştir.

AİHM, bir kuralın “ceza” olup olmadığını değerlendirirken, kuralın vazediliş amacına da bakmaktadır. Eğer bir kuralın amacı kişiyi cezalandırma amacına yönelik olmayıp, yeniden suç işlenmesine yönelik bir tedbir niteliğinde ise bu tür bir kuralı 7. madde anlamında bir ceza olarak kabul etmek mümkün değildir. Örneğin AİHM *Adamson/Birleşik Krallık* kararında (B.No: 42293/98, K.T. 26.01.1999, § 1), cinsel bir suçtan mahkum olan kişinin polise kaydını yaptırmasına ilişkin kanuni yükümlülüğün bir ceza olmadığını, zira tedbirin amacının cezalandırma değil yeniden suç işlenmesine yönelik olduğunu, yükümlülüğün yargısal bir usul ile getirilmiş olduğunu ve söz konusu yükümlülüğün sert bir tedbir niteliğinde bulunduğunu ifade etmiştir. Yine AİHM *Moustaquim/Belçika* kararında (B.No: 12313/86, K.T. 18.02.1991, § 30-31), ülkeye yasadışı olarak giren bir yabancının idarî tedbir olarak sınır dışı edilmesini de bir ceza olarak görmemiştir.

AİHM, ceza olarak nitelendirilebilecek tedbirler ile bir cezanın uygulanması ve infazına ilişkin tedbirleri de birbirinden ayrı kategoride değerlendirmektedir (Doğru ve Nalbantoğlu, 2012, s. 858). Nitekim, AİHM *Kafkaris/Kıbrıs* kararında (B.No: 21906/4, K.T. 12.02.2008, § 151), ceza indirimi ve şartlı infaz sisteminde yapılan değişiklikleri 7. madde kapsamında görmediğini ifade etmiştir. Mahkeme, benzer yaklaşımını *Del Rio Prada/İspanya* kararında da yinelemiştir (*Del Rio Prada/İspanya*, § 83-90).

İdari yaptırım içeren düzenlemelerin AİHS’in 6. ve 7. maddeleri kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda, AİHS’de bu konuda açık bir düzenleme bulunmamasına karşın, AİHM’in *Engel ve diğerleri/Hollanda* kararında ortaya koyduğu ilkeler açısından bir değerlendirme yapacağı ve özellikle, ihlalin niteliği ve cezanın ağırlık derecesine bakacağı ileri sürülmektedir (Ulusoy, 2013, s. 38). Örneğin AİHM *Jussila/Finlandiya* kararında (B.No: 73053, K.T. 23.11.2006, § 40-49), vergi kaçırma nedeniyle mali nitelikli vergi para cezasının 6. madde uyarınca ceza hukuku kapsamına girdiğini ifade etmiştir. Buna karşılık AİHM, şehir planlamasına aykırılık nedeniyle verilen bir idarî para cezasını (*Inocencio/Portekiz* (B.No: 43862/98, K.T. 11.01.2001, § 2) ve yine şirket müdürlüğünden azil cezasını

(Wilson/Birleşik Krallık (B.No: 36791/97, K.T. 21.05.1998) önleyici nitelikte değerlendirerek 6. madde kapsamında kabul etmemiştir⁷.

AHM'in idarî yaptırımların 6. madde kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine ilişkin önemli kararlarından birisi de *Öztürk/Almanya* kararıdır. Söz konusu kararda AİHM, Alman Hukukuna göre ceza hukuku alanına dahil olmayan kusurlu araç sürme suçunun 6. madde kapsamında kaldığına karar vermiştir. Mahkemeye göre, söz konusu suçun cezai alandan çıkarılması yönünden bazı düzenlemeler yapılmış olsa dahi, suç cezai bir niteliğe sahiptir. Suç, genel bir uygulamaya sahip olduğu gibi caydırıcı ve cezalandırıcı amaç taşıyan bir cezayı da netice vermektedir. Bu anlamda, verilecek cezanın ağır olmamasının bir önemi bulunmamaktadır. Zira, *Engel/Hollanda* kararında öngörülen diğer kriterlerden birisine sahiptir.

Engel ve diğerleri/Hollanda kararında AİHM, kişilerin hürriyetini kısıtlayıcı nitelikteki her türlü cezanın kural olarak AİHS'nin 6. maddesi kapsamında bir ceza olarak değerlendirilmesi gerektiğini, Hollanda Ordusunda askerlere üç aydan altı aya kadar verilebilen disiplin odası hapsi ile ağır göz hapsinin askerlerin karargah içinde ve bir odada kilitli olarak tutulması şeklinde infaz edildiğini gerekçe göstererek bu cezaların özgürlükten yoksun kalma niteliğinde bulunduğu, buna karşılık hafif göz hapsi, sıkı göz hapsi iki günlük oda hapsi cezasının kişilerin kilit altında tutulmaması ve kışla içinde hareket edebilmelerine olanak tanıdığı gerekçesiyle 6. madde anlamında bir ceza olarak nitelendirilemeyeceğine karar vermiştir.

Mahkemeye göre her Devlet, kendi askeri disiplin sistemini düzenlemekle yetkili olup, bu işlemi yaparken belirli bir takdir yetkisine sahiptir. Sözleşme'nin 5. maddesinin Devletlerden aşmamalarını istediği sınırlar, askerler ve siviller için aynı değildir. Bir sivil şahsa uygulandığı zaman özgürlükten yoksun bırakma oluşturabilecek bir disiplin cezası veya tedbiri, asker kişilere uygulandığı zaman özgürlükten yoksun bırakma niteliğine sahip olmayabilir. Bununla beraber bu tür bir ceza veya tedbir, Sözleşmeciler Devletlerin silahlı kuvvetlerindeki normal yaşam şartlarından açıkça ayrılan kısıtlama biçimini aldığı anda, Sözleşme'nin 5. maddesi hükümlerinden kurtulamaz. Bunun böyle olup olmadığını tespit etmek için, tartışma konusu ceza veya tedbirin niteliği, süresi, etkileri ve uygulanma tarzı gibi çeşitli faktörler dikkate alınmalıdır.

AİHM'in oda hapsine ilişkin *A.D./Türkiye* kararında (B. No: 29986/96, K.T. 22.12.2005, § 19-22), askeri üstleri tarafından disiplinsiz hareketleri gerekçe gösterilerek hakkında birçok defa oda hapsi uygulanan ve astsubay olarak görev yapan başvurucuya verilen cezaların ceza ve tutukevinde infaz edildiğini, oda hapsinin kişiye askeri üstleri tarafından verildiğini, oysa özgürlükten yoksun bırakılma niteliğinde bulunan bu tür cezaların yürütmeden bağımsız ve uygun yargı teminatları sunan bir mahkemece verilmesini gerektiğini ve bu nedenle AİHS'in 5/1-a maddesinin ihlal edildiğini ifade etmiştir.

⁷ AİHM'in kabul edilemezlik verdiği kararlarında paragraf numarası bulunmamaktadır.

Diğer taraftan AİHM, muhatapları üzerinde ağır ve önemli sonuçlar doğuran idarî yaptırımlara karşı söz konusu eksiklik ya da hukuka aykırılık sorununun iç hukukta etkili bir başvuru yoluyla giderilmesinin mümkün olması durumunda, AİHS'in 6. ve 13. maddelerinin ihlal edilmiş sayılamayacağına karar vermektedir (*Gubler/Fransa*, B. No: 69742/01, K.T. 27.07.2006, § 30-31).

AİHM, cezaevi rejimine ilişkin kuralları, ilke olarak, Sözleşme'nin 6. maddesinin cezai suç başlığı kapsamında görmemektedir (*Boulois/Lüksemburg*, B.No: 37575/04, K.T. 03.04.2012, § 85). Örneğin, bir tutuklu veya hükümlünün cezaevinde yüksek güvenli bir gözetim birimine yerleştirilmesi cezai bir suç isnadı değildir; bu türden bir tedbire ve bu tedbirle birlikte uygulanması ihtimali bulunan kısıtlamalara itiraz için bir mahkemeye başvurma konusu Sözleşme'nin 6/1 maddesinin hukuk başlığı altında incelenebilir (*Eneal/İtalya*, B. No: 74912/01, K.T. 17.09.2009, § 98).

Yabancıların sınır dışı edilmeleriyle ilgili kurallar, ceza davası sonucunda verilmiş olsalar bile, 6. maddenin cezai başlığı altına girmez (*Maaouia/Fransa*, B. No: 39652/98, K.T. 5.11.2000, § 39). Keza, suçluların geri verilmesine ilişkin davalar (*Penafiel Salgado/İspanya*, B.No: 65964/01, K.T. 30.10.2000) veya Avrupa tutuklama müzekkeresi ile ilgili davalar (*Monedero Angora/İspanya*, B. No: 41138/05, K.T. 7.10.2008) da cezai nitelikte kabul edilmemektedir. *Monedero Angora/İspanya* kararına konu olan olayda başvuru, Fransız adli makamlarının, başvurucağının gıyabında verdikleri ve başvurucağı uyuşturucuyla ilgili kanuna aykırı gelmekten beş yıl hapis cezasına çarpan 1993 tarihli bir mahkeme kararına dayanarak çıkardıkları bir Avrupa tutuklama müzekkeresinin uygulanması çerçevesinde, İspanya'da tutuklanmıştır. Audiencia Nacional (İspanya Ulusal Yüksek Mahkemesi) başvurucağının Fransız otoritelerine teslim edilmesini kabul etmiştir. Bu mahkeme, prosedürün, 13.6.2002 tarihinde Avrupa Birliği Konseyi tarafından kabul edilen Avrupa tutuklama müzekkeresi ve üye devletler arasında suçluların iadesi hakkındaki çerçeve kararın uygulanması için İspanya'da çıkarılan 3/2003 sayılı kanunun öngördüğü şartlara uyduğunu not etmiştir. Başvurucağı, 13.6.2002 tarihli çerçeve kararın değil suçluların pasif iadesi hakkındaki kanunun kendisine uygulanmasını istemiştir. Audiencia Nacional bu talebi reddetmiştir. Başvurucağı İspanya Anayasa Mahkemesine amparo (bireysel başvuru) başvurusu yapmış ancak bu başvurusu da reddedilmiştir. AİHM, iade edilmeme hakkının başlı başına, AİHS'de tanınan hak ve özgürlükler içinde yer almadığını, ayrıca, suçluların iadesi prosedürünün AİHS'in 6. maddesi anlamında, ne başvurucağının medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili bir uyuşmazlık ne de cezai alanda kendisine yöneltilen bir suçlama niteliğinde bulunduğunu, Avrupa tutuklama müzekkeresi prosedürünün Avrupa Birliği üyesi ülkeler arasında uygulanan klasik suçluların iadesi prosedürünün yerini aldığı ve bu iki prosedürün de aynı amacı gerçekleştirmeye yönelik olduklarını, iki prosedürün de amacının bir suç işlemekten şüpheli ya da kesinleşmiş bir kararla mahkûm olduktan sonra adaletten kaçmaya çalışan birisinin talep eden devlet makamlarına iadesi olduğunu, bunun ötesinde Avrupa tutuklama müzekkeresinin uygulanmasının neredeyse otomatik olması nedeniyle adli makamların müzekkerenin kendi mevzuatlarına uygunluğunu incelemediğini ve sadece kanunun

belirlediği gerekçelerle böyle bir müzekkerenin uygulanmasını reddettiklerini, dolayısıyla böyle bir prosedürün cezai alanda yöneltilecek bir suçlamanın esasını ilgilendirmedeğini belirterek, başvuruyu konu itibarıyla (ratione materiae) yetkisizlik gerekçesiyle reddetmiştir.

Buna karşılık AİHM, hapis cezası yerine, kişinin ülkeden on yıl süreyle çıkarılması veya tehcir edilmesinin, ilk mahkûmiyet kararı sırasında verilen ceza gibi görülebileceğini ifade etmektedir (*Gurguchiani/İspanya*, B. No: 16012/06, K.T. 15.12.2010, § 40 ve 47-48).

AİHM, *Yanaşık/Türkiye* davasında (B. No: 14524/89, K.T. 06.01.1993) suç ve cezaların kanuniliği ilkesinin ulusal hukukta suç sayılan veya ihmâl nedeniyle hükümlenen mahkumiyetler bakımından olduğunu, bir disiplin kovuşturması sonucu bir öğrencinin askeri okuldan kaydının silinmesinin bu madde anlamında bir suçtan mahkûmiyet oluşturmayacağına karar vermiştir.

AİHM, şüpheli bir teröristin önleyici tedbir kapsamında gözaltına alınmasını (*Lawless/İrlanda*, B. No: 332/57, K.T. 14.11.1960, § 199); bir kişinin serseri olduğu için gözaltına alınmasını (*De Wilde, Ooms ve Vesyp/Belçika*, B. No: 2832/66-2835/66-2899/66, K.T. 18.11.1970) ve askerlik hizmetini yerine getirmek istemeyen bir vicdani retçiye sivil hizmet gördürülmesini (*Johansen/Norveç*, B. No: 17383/90, K.T. 07.08.1996, § 86-89) Sözleşme'nin 7 maddesi kapsamında cezai bir kural niteliğinde görmemektedir.

3.2. Hukuk ya da kanun kavramının anlamına ilişkin kararlar

AİHS'nin 7. maddesi, bir kişinin bir suç nedeniyle nihai olarak suçlu bulunduğu durumlarla ilgili sınırlı bir uygulama alanına sahiptir. Bir başka ifadeyle, mahkumiyete yol açmayan bir soruşturma sebebiyle veya soruşturmanın henüz bir mahkumiyetle sonuçlanmadığı haller ile özel hukuka ilişkin yargısal kararlarda 7. maddenin uygulanma kabiliyeti bulunmamaktadır (Harris vd., s. 336).

AİHM, AİHS'in 7. maddesinde yer alan "hukuk" terimini Sözleşme'nin diğer maddelerinde geçen "hukuk" kavramıyla özdeş olarak değerlendirmektedir (Doğru ve Nalbant, s. 858). Buna göre, "hukuk" terimi, şekli değil maddi bir anlam ifade eder ve bu nedenle, erişilebilirlik ve öngörülebilirlik gibi iki temel özelliğe sahip olmak koşuluyla, yasama organının tasarrufları yanında mahkeme içtihatları da bu kapsamda değerlendirilebilir (*Tolstoy Miloslavsky/Birleşik Krallık*, B. No: 18139/91, K.T. 13.07.1995, § 59-67). Bir başka ifadeyle, yasama organı tarafından çıkarılan kanunlar yanında, kanunlardan daha alt düzeyde bulunan idarenin düzenleyici işlemleri ve yazılı olmayan hukuk kuralları da "hukuk" kavramı içinde değerlendirilir (Murphy, 2009, s.2-3). Nitekim, AİHM, *Kafkaris/Kıbrıs* kararında (§ 139) "hukuk" kavramını, ulusal mahkemelerin yürürlükte bulunan mevzuat kurallarını yorumlaması olarak tanımlamış ve bu anlamda mahkeme içtihatları, kanunlar ve kanun hükmünde kararnameler hukuk kavramı içinde mütalaa edilmiştir.

AİHM *Streletz, Kessler ve Krenz/Almanya* kararında (B. No: 34044/96, K.T. 22.3 2001, § 87), bir devletin yazılı hukukuna ya da içtihatlarına ve uluslararası insan hakları yükümlülüklerine aykırı olan devlet uygulamalarının hukuk kavramı dışında kaldığı ifade

edilmiştir. Davaya konu olay, Doğu Almanya siyasi liderleri olan başvuruçuların görevde buldukları sırada sınır güvenliği rejimi bağlamında Federal Almanya'ya kaçışları engellemek için sınır boyunca kişilerin öldürülmeleri konusunda emirler vermiş olmalarıyla ilgilidir. Başvuruçular, Berlin Duvarının mevcut olduğu dönemde Demokratik Alman Cumhuriyeti hükümetinde ve parti örgütünde sınır muhafızlarının, sınırları ihlal edenleri yakalamak ve gerektiğinde ortadan kaldırmak ve sınırları her ne pahasına olursa olsun korumak için emir veren üst düzey görevde bulunan görevlilerdir. Başvuruçular sınır boyunca öldürme olaylarından sorumlu oldukları gerekçesiyle iki Almanya'nın birleşmesinden sonra Alman mahkemeleri tarafından da uygulanmaya devam edilen Demokratik Alman kanunlarına göre yargılanıp hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir. Başvuruçular yargılandıkları fiillerin, işledikleri tarihte Demokratik Alman hukukuna ve uluslararası hukuka göre suç oluşturmadığını ve Alman mahkemeleri tarafından mahkûm edilmelerinin Sözleşme'nin 7/1. fıkrasını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir. Mahkeme, sanık olan başvuruçuların fiilleri işledikleri tarihte, bu eylemlerinin gerek Doğu Alman hukuku gerekse insan haklarını korumaya dair uluslararası hukuk kuralları yönünden yeterince ulaşılabilir ve önceden görülebilir şekilde tanımlanmış suç niteliğinde bulduklarını belirtmek suretiyle, iç hukuktaki düzenlemelerin insan hakları konusundaki uluslararası hukuk kuralları karşısında bir geçerliliğinin bulunmadığının altını çizmiştir. Bir başka ifadeyle AİHM, ulusal hukukta bir kanun veya kanun hükmünde kararname bir ceza soruşturmasında kişilerin cezai sorumluluğunu ortadan kaldırırsa veya bu kişilere olmayan hukuki bir koruma sağlasa bile bu tür düzenlemelerin Sözleşme'nin 7. maddesi anlamında bir hukuk kuralı olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Mahkemenin bu kararı aynı zamanda ulusal hukuk sisteminde geçerli olan bir kanunun ilgili devletin uluslararası yükümlülüklerine aykırı olması durumunda Sözleşme'nin 7. maddesiyle uyumlu olamayacağı görüşünü de teyit etmiştir.

3.3. Kanunun belirli olması gerektiğine ilişkin kararlar

Sözleşme'nin 7. maddesi, suçun unsurlarının ve yaptırımların kanunda açık bir şekilde tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır. Kanun aynı zamanda "erişilebilir" ve "öngörülebilir" nitelikte bulunmalıdır (*Kafkaris/Kıbrıs*, § 140). AİHM, *Kafkaris/Kıbrıs* kararında olduğu gibi hem suçun hem de cezanın tanımının erişilebilir ve öngörülebilir olması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Murphy, 8-9). Mahkeme *Noman/Birleşik Krallık* kararında (B. No: 4138/17. K.T. 06.07.2021, § 59) suçların açık bir şekilde tanımlanması ile erişilebilirlik ve öngörülebilirlik kriterlerinin, kişinin ilgili hükmün ifadesinden veya mahkemelerin yorumundan hareketle hangi fiil ve ihmallerin kendisini cezai sorumlu tutacağını bilebildiği durumlarda yerine getirileceğini ifade etmiştir (Benzer nitelikte bkz. *G.I.E.M.S.R.L. ve Diğerleri/İtalya*, B. No: 1828/06, K.T. 28.06.2018, § 242; *S.W./Birleşik Krallık* (B.No: 20166/92, K.T. 22.11.1995, § 44 ve *Cantonil/Fransa* (B. No: 17862/91, K.T. 11.11.1996, § 35). Bu bağlamda, AİHM *Berarda ve Mularoni/San Marino* kararında (B. No: 24705/16 ve 24818/16, K.T. 10.01.2019, § 54-55-56-57), başvuruçulara isnat edilen rüşvet suçunun tanımının San Marino ceza kanununun eski ve yeni versiyonunda benzer terimlerle tanımlandığını, başvuruçuların eylemlerinin sonuçlarının hukuki yardım almaksızın dahi suç olduğunu bilebilecek konumda buldukları, bu

durumun sağduyulu bir yaklaşımla dahi öngörülebilir nitelikte bulunduğunu belirterek somut olayda Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlal edilmediğine karar vermiştir. Mahkemenin bu kararında öngörülebilirliğin belirlenmesinde “sağduyu” yönünden de değerlendirme yapması dikkate değer bir durumdur.

Kafkaris/Kıbrıs kararında AİHM, ulaşılabilirlik ve öngörülebilirlikle ilgili olarak, başvurunun suçu işlerken kuşkusuz, ceza kanununun adam öldürme durumu için müebbet ağır hapis cezasını öngördüğünü bildiğini, ancak yürütme ve idarî makamların cezaevi yönetmeliğine dayanarak bu cezanın yirmi yıl hapis cezasına eşdeğer olduğu yönünde bir uygulamasının bulunduğunu, bununla birlikte sonraki tarihli bir yüksek mahkeme kararına dayanılarak sanığın cezasının ömür boyu hapis olarak infazına karar verildiği, başvurunun suçu işlediği dönemde, bir bütün olarak ele alındığında, Kıbrıs hukukunun ilgili için, dava şartlarında makul bir derecede, gerektiğinde uzmanların tavsiyelerinden yararlanarak, müebbet ağır hapis cezasının kapsamı ile cezanın infaz şekilleri arasındaki farkı görebilecek kadar açık olmadığını, dolayısıyla olayda Sözleşme'nin 7. maddesinin bu açıdan ihlal edildiğine kanaat getirmiştir.

Mahkeme “öngörülebilirlik” kavramının ilgili kanun metninin içeriği, kapsadığı alan ve hitap ettiği kişilerin sayısı ve niteliğiyle ilgili olduğunu, bir kanunun öngörülebilirliğinin kişinin belirli bir eyleminin sonuçlarını makul bir ölçüde öngörebilmesi için bir danışmaya ihtiyaç duymasına da engel olmadığını, ayrıca belirli meslekleri icra edenlerin kendi uzmanlık alanlarıyla ilgili hususlarda riskleri değerlendirme konusunda daha fazla ihtiyatlı olmalarının beklenebileceğini ifade etmektedir (*Groppera Radio AG ve diğerleri/İsviçre*, B.No: 10890/84, K.T. 28.3.1990, § 68; *Cantoni/Fransa*, § 35).

Cantoni/Fransa kararında; kanunların genel olması nedeniyle mutlak bir belirlilik taşımayabilecekleri, yasa yapma tekniklerinden birisinin de kazuistik bir liste yapma yerine suç tipine ilişkin genel sınıflamalar yapmak olduğunu, bu tür durumlarda kanun metninin uygulayıcılara belirli bir esneklik sağlayabilmek için az ya da çok sınırları tanımlanmamış ifadeler içerebileceği, söz konusu nitelikteki kanun metninin yorumunda ortaya çıkan belirsizliklerin yargı organlarınca günlük hayatın gerçekleri ve oluşunu dikkate alarak çözüme kavuşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Karara konu olayda; büyük bir market sahibi olan başvuru yasadışı ilaç satmak suçundan mahkum olmuş, başvuru mevzuatta ilaç kavramının yeteri açıklıkta tanımlanmadığını ve bu nedenle davranışının cezai sorumluluk gerektirdiği bilmesinin mümkün olmadığını iddia etmiş, ancak AİHM belirli bir mesleği icra eden kişilerin meslekleriyle ilgili riskler konusunda daha dikkatli olmaları gerektiğini ve ayrıca kanunda ilaç kavramının içeriği konusunda tüketici bir liste verilmesinin mutlaka gerekli olmadığını belirterek, olayda Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlal edilmediğine karar vermiştir. AİHM, herhangi bir hukuk sisteminde yasa hükmü ne kadar açık kaleme alınmış olsa bile kaçınılmaz olarak yargısal bir yorumu gerekli kılacağını, Sözleşme'nin 7. maddesinin suçun mahiyetiyle tutarlı olması ve makul bir şekilde öngörülebilir olması koşuluyla yargısal yorum yapılmasını engellemediğine vurgu yapmıştır (*Parmak ve Bakır/Türkiye*, B.No: 22429/07 ve 25195/07, K.T. 03.12.2019, § 59).

AİHM, *S.W./Birleşik Krallık* kararında ayrıca 7. maddenin amacı doğrultusunda keyfi kovuşturma, mahkûmiyet ve cezalandırmaya karşı etkili bir güvence sağlayacak biçimde uygulanması ve yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Kanaatimizce, AİHM'in keyfi kovuşturma, mahkûmiyet ve cezalandırmaya ilişkin içtihadı adli makamlara yönelik önemli bir uyarı niteliğindedir. Hâkimler ve savcılar bir ceza soruşturması veya kovuşturmasını yürütürken, siyasi, ideolojik ya da her türlü peşin yargıdan sıyrılmış biçimde yalnızca kanunları uygulamalı ve kanunları yorumlarken evrensel hukuk ilkelerini ve kişilerin temel hak ve özgürlüklerini esas alan bir anlayışla hareket etmelidirler.

Söz konusu karara dayanak olan olayda; başvuru boşanmak üzere olduğu eşine tecavüz etmek suçundan mahkûm olmuş, başvuru İngiliz Hukukuna göre bir eşin diğerine yönelik tecavüz eyleminden dolayı mahkûm edilmeyeceğini ileri sürerek Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlal edildiğini ileri sürmüş, Mahkeme sanığın eyleminin cezai anlamda bir tecavüz olduğunu saptadıktan sonra İngiliz ceza hukukunda da evlilik içi tecavüze tanınan dokunulmazlığın kaldırılması yönünde bir anlayışın geliştiğine vurgu yapmış, evlilik içi tecavüzün cezasız kalamaması düşüncesinin evlilik kurumunun temeli olduğunu ve Sözleşme'nin nihai amaçlarından birinin de insan onuru ve özgürlüğünü korumak olduğunu gerekçe göstererek, yerel mahkemelerin yorumunun Sözleşme'nin 7. maddesini ihlal edici nitelikte keyfi bir uygulama olmadığına karar vermiştir. Ancak AİHM'in bu kararı, Lordlar Kamarasının sanığın eylemini suç olarak nitelendiren kararının aşamalı bir yargısal gelişim süreci içinde ortaya çıkmaması ve yasama organı tarafından sanığın eyleminin suç olarak kabul edilmesine ilişkin kanuni bir düzenlemenin sanığın suç işlediği dönemde kullanılmaması gerekçe gösterilerek, öngörülebilirlik ilkesinin ihlal edildiği eleştirisine muhatap olmuştur (Harris vd., s. 340).

3.4. Kıyas ve genişletici yorum yasağına ilişkin kararlar

AİHM'in *Kokkinakis/Yunanistan* (B. No: 14307/88, K.T. 25.05.1993, § 52) ile *Coeme ve Diğerleri/Belçika* (B. No: 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96, 33210/96, K.T. 22.06.2000, § 145) kararlarında da belirtildiği üzere, söz konusu madde, suçların kapsamının genişletici yorumla veya kıyas yoluyla sanık aleyhine genişletilmesini de yasaklar. AİHM'e göre, Sözleşme'nin 7. maddesi sadece sanık aleyhine olan ceza kanunlarının geçmişe yürütmesini yasaklamaktan ibaret değildir, madde aynı zamanda ceza kanunlarının sanığın aleyhine olarak genişletici yorumlanmasını veya kıyas yapılmasını da engellemektedir. Mahkeme, ulusal mahkemelerinin yorum yoluyla ulaştığı sonuçların Sözleşme'nin 7. maddesiyle uyumlu olması gerektiğini ifade etmektedir (*Georgouleas ve Nestoras/Yunanistan*, B. No: 44612/13 ve 45831/13, K.T. 28.05.2020; § 59; *Parmak ve Bakır/Türkiye*, § 60).

AİHM, *Başkaya ve Okçuoğlu/Türkiye* kararında (B. No: 23536/94 – 24408/94, K.T. 08.07.1999, § 38 ve 42), kıyas yapılmak suretiyle bir ceza normunun kapsamının sanığın aleyhine genişletilmesinin suç ve cezada kanunilik ilkesinin ihlali anlamına geldiğini ifade etmiştir. Başvuruya konu olayda; 1991 yılı Nisan ayında Başkaya tarafından yazılmış olan "Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma - Paradigmanın İflası/Resmi İdeolojinin Eleştirisine

Giriş" başlığını taşıyan bir kitap Okçuoğlu'nun sahibi olduğu Doz Basın Yayın Ltd. Şti. tarafından yayınlanmış, Devlet Güvenlik Mahkemesine sanıklar hakkında devletin bölünmez bütünlüğüne karşı propaganda yapıldığı iddiasıyla açılan kamu davası sonucunda her iki sanık hakkında hapis ve para cezalarına hükmedilmiş, karar Yargıtay tarafından onanmıştır. AİHM, 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun ilgili maddesinde yayın sahiplerinin cezalandırılacağına ilişkin bir hüküm bulunmamasına karşın yayın sahibi olarak başvurucuya verilen hapis cezasının, aynı fıkradaki sorumlu müdürler için öngörülen hapis cezası kuralının kıyas yoluyla geniş yorumlanmasına dayandığı ve bu durumun Sözleşme'nin 7. maddesindeki "kanunsuz ceza olmaz" ilkesiyle bağdaşmadığını belirtmiştir.

Mahkeme 2019 yılında verdiği *Parmak ve Bakır/Türkiye* kararında da terör örgütü üyeliğinden mahkum edilen başvurucuların yerel mahkemelerce örgüt tarafından oluşturulduğu tespit edilen bazı belgelerde ifade edilen siyasi fikirler ve özlemlerden dolayı terör örgütü üyeliğinden mahkûm ettiklerinin açık olduğunu, başvuranların şiddete veya düşmanlığa tahrik gibi herhangi bir sözel suçtan değil, ayrı bir terör örgütü üyeliği başlığı altında kovuşturulduklarını ifade ettikten sonra, yerel mahkemelerin hem geçerli ulusal içtihatla hem de ulusal hukuk tarafından tanımlandığı üzere suçun mahiyetiyle bağdaşmayan bir yorum getirerek yargısal takdirlerini genişletici bir şekilde kullanmayı tercih ettiklerini, dolayısıyla yerel mahkemelerin somut davanın koşullarında, Sözleşme'nin 7. maddesi güvencelerine aykırı olarak, kabul edilebilir yargısal açıklığın makul sınırlarının ihlal edildiğine karar vermiştir.

3.5. Sanık aleyhine olan kanunun geriye yürümesi yasağına ilişkin kararlar

AİHS'nin 7. maddesi, maddi ceza normu içeren bir kanunun sanık aleyhine geçmişe etkili olarak uygulanamayacağına ilişkin bir güvence sağlamaktadır (*Georgouleas ve Nestoras/Yunanistan*, § 55; G./Fransa, B. No: 15312/89, K.T. 27.10.1995, § 24).

AİHM *Ecer ve Zeyrek/Türkiye* kararında (B. No: 29295/95-29363/95, K.T. 27.02.2001, § 30), Mahkemenin içtihatlarına göre, Sözleşme'nin 7. maddesinin kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesini içerdiğini (nullum crimen, nulla poena sine lege) ve ayrıca ilgili kimsenin zararına olacak şekilde ceza kanununun geriye dönük olarak uygulanmasını yasakladığını ifade etmiştir. Karara konu olayda, başvuranlar, 12.04.1991 tarihli ve 3713 sayılı Kanun'un 1988 ve 1989 yıllarında işledikleri fiillere uygulandığını, bu şekilde kanunun geçmişe yürütülmesinin de Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlal edilmesine neden olduğunu iddia etmişlerdir. AİHM, başvurucuların iddiasını yerinde görerek, sonradan çıkarılan kanunla getirilen düzenlemenin sanıklar aleyhine olarak yasanın yürürlüğünden önce işlenen suçlara uygulandığını ve böylece Sözleşme'nin 7/1. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir.

Yine *Welch/Birleşik Krallık* kararında AİHM, başvurucu sanık hakkında uyuşturucu ticareti yapmak suçuna bağlı olarak verilen müsadere cezasının hâkimin müsadere miktarını belirlerken sanığın sorumluluğunu değerlendirme yetkisinin bulunması, müsadere konusu olan miktarın ödenmemesi halinde kişinin özgürlüğünden yoksun bırakılma yaptırımıyla karşılaşacak olmasını ve söz konusu tedbirin cezalandırıcı, önleyici ve düzeltici amaçlarla bir

mahkumiyet kararının ardından hükmedilmesini dikkate alarak Sözleşme'nin 7. maddesi bağlamında bir ceza olduğu saptamasını yaptıktan sonra, suçun 1986 yılında işlenmiş olduğunu ve bu tür suçlardan dolayı müsadere cezasının verilmesini öngören kanuni düzenlemenin ise 1987 yılında yürürlüğe girmiş olduğunu ve böylece sanığın suçu işlediği tarihte maruz kaldığı cezadan daha ağır ve kapsamlı bir durumla karşı karşıya kaldığını, bu durumun ise ceza kanunlarının sanık aleyhine geçmişe yürütülemeyeceğini garanti altına alan Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlali anlamına geldiğini ifade etmiştir⁸.

Buna karşılık, söz konu madde, sonradan yürürlüğe giren sanığın lehine olan kanuni bir değişiklikten mutlaka faydalanması gerektiğine ilişkin açık bir güvence sağlamamaktadır. AİHM de önceki tarihlerde verdiği *H.K./Almanya* (B. No: 7900/77, K.T. 6.3.1978) ve *Le Petit/Birleşik Krallık* (B. No: 355474, K.T. 5.12.2000) kararlarında, Sözleşme'nin 7. maddesinin sonradan yürürlüğe giren ve sanık lehine olan cezai hükümlerin geçmişe yürütülmesine ilişkin bir güvence sağlamadığına karar vermiştir. Ancak, AİHM daha sonra verdiği *Scoppola/İtalya* kararıyla (B. No: 10249/3, K.T. 17.9.2009) birlikte bu görüşünden dönmüştür. Söz konusu kararda; suç ve cezada kanunilik ilkesinin önemli sonuçlarından birisi niteliğinde bulunan ve AİHS'nin 7. maddesinde düzenlenen ceza normlarının sanık aleyhine geçmişe etkili olarak yürütülemeyeceğine ilişkin ilkenin hukukun üstünlüğü ilkesinin temel bir gereği olduğu ifade edilmiştir. Mahkeme, *Scoppola/İtalya* kararında, suçun işlendiği tarihten sonra kabul edilen lehteki kanun hükmünün geriye yürütülmesi hakkını AİHS'nin 7. maddesinin güvence altına almadığı yönündeki içtihadını değiştirmiştir. AİHM, suç ve cezada kanunilik ilkesinin, Avrupa Temel Şartı da dâhil temel bütün metinlerde tanındığını, artık Avrupa ceza hukuku geleneğinin bir parçası olduğunun kabul edildiğini, hukukun üstünlüğü ilkesi gereğince hâkimin, suç oluşturan eyleme kanun koyucunun orantılı bir ceza olarak belirlediği cezayı vermesinin tutarlı olduğunu, suç işleyene sadece suç işlediği tarihte daha ağır bir ceza öngörüldüğü gerekçesi ile ağır bir ceza verilmesinin ceza hukukunun temel ilkelerine aykırı bulunduğunu, bunun aynı zamanda suçun işlendiği tarihten sonra meydana gelen tüm kanuni değişiklikleri ve toplumun o suç karşısındaki yaklaşım değişikliğini görmemek anlamına geldiğini, lehte olan ceza hükmünün geriye yürütülmesi ilkesinin cezaların öngörülebilir olması gerekliliğinin bir uzantısı olduğunu, buna göre, eğer suçun işlendiği tarihte yürürlükte olan ceza kuralı ile kesin bir hüküm verilmesinden önce kabul edilen bir ceza kuralı farklı ise, hâkimin, sanığın lehine olan ceza kuralını uygulaması gerektiğini belirtmiştir (§ 105-107-109).

AİHM *Scoppola/İtalya* kararından önce verdiği *G./Fransa* kararında (§ 26-27), sonradan çıkan kanunun sanığın cezasının daha aza indirgeceği ve ulusal mahkemelerin de lehe olan kanunu uyguladıklarını, bu durumun kanunun geçmişe uygulanması anlamına gelmesine karşın Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlal edilmiş olmayacağına karar vermiştir. Ancak, AİHM bu kararda lehe olan kanunun sanık hakkında geçmişe etkili olarak uygulanması gerektiği yönünde bir beyanda bulunmamış, sadece yerel mahkemenin lehe olan hükmü geçmişe etkili

⁸ AİHM'in benzer bir kararı için bkz. (*Kokkinakis/Yunanistan*, § 52).

olarak uygulamasının Sözleşme'nin 7. maddesini ihlali anlamına gelmediğini ifade etmiştir. AİHM'in bu yaklaşımı, Sözleşme'nin asgari koruma sağlayan hükümlerinden daha fazla hak tanıyan iç hukuk kurallarının Sözleşme'nin ihlali anlamına gelmeyeceği yönündeki temel yaklaşımının doğal bir sonucudur. Buna karşılık AİHM, *Scoppola/İtalya* kararıyla birlikte Sözleşme'nin 7. maddesinin sadece sanık aleyhine olan kanunların geriye yürümesi yasağını içermediğini, bunun aynı zamanda lehe olan kanunların geçmişe yürütülmesi gerekliliğini de içerdiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.

Diğer taraftan, AİHM, *CR/Birleşik Krallık* kararında (B. No: 20190/92, K.T. 22.11.1995, § 34); yargı organlarının hukuk üretimi yoluyla ileriye yönelik olarak yaptığı gelişmeler sonucunda ortaya çıkan sonucun suçun unsurları ile uyumlu ve makul olarak öngörülebilir olması şartıyla, AİHM'nin 7. maddesinin ceza sorumluluğunun yargısal yorum yoluyla, duruma göre değişerek aşamalı olarak açıklığa kavuşturulmasını yasaklayacak biçimde yorumlanmasının mümkün olmadığını, zira kanunlarda yer alan müphem hususlarla ilgili açıklama yapma ve değişen şartlara uyum sağlayabilmek için yargı organları zamanla farklı kararlar verilmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.

AİHM *Kafkaris/Kıbrıs* kararında, başvurucunun daha ağır bir cezanın geriye dönük olarak verilmesi ve ceza indirimi olanağının elinden alındığı yönündeki itirazını incelerken; müebbet ağır hapis cezasına mahkûm edilen başvurucunun sonradan Yüksek Mahkemenin yorumuna bağlı olarak artık ceza indirimi talep edemiyor oluşunun kendisine verilmiş "ceza"yla değil cezanın infazıyla ilgili bir durum olduğunu, kişinin cezasının müebbet hapis cezası olarak kalmaya devam ettiğini, cezaevi ve salıverilme şartlarıyla ilgili mevzuatta yapılan değişikliklerin başvurucunun hapsini daha da ağırlaştırmış olabileceğini, ancak burada hapis cezasına çarptıran yargı organının verdiği cezadan daha ağır bir "ceza" verildiğinin söylenemeyeceğini, salıverilme rejiminin varlığı, uygulama şekilleri ve gerekçeleriyle ilgili soruların ulusal çapta tanımlanması gereken, suç siyasetini ilgilendirdiğini ve dolayısıyla Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlal edilmediğini ifade etmiştir. AİHM, burada suç işlendiği tarihte müebbet hapis cezasının yirmi yıl hapis cezası olarak infaz edilmesi gerektiği yönünde kanuni bir düzenlemenin bulunmamasını esas almış ve suçun işlendiği tarihte kişinin cezasının kanunda ömür boyu hapis cezası olarak yer aldığına vurgu yapmıştır.

AİHM; ceza yargılaması, tutukluluk, adli yardım isteminin reddi, temyiz talebinin reddi, bir kişinin mahkumiyetinin adli sicil kayıtlarına işlenmesi gibi tali konuların, bir kişinin icrai ya da ihmali eylemlerinin suç oluşturup oluşturmaması hususuyla ilgisinin bulunmamasını gerekçe göstererek, bu tür konuları 7. madde kapsamında görmemektedir. Yine devam etmekte olan bir yargılamada sanığın aleyhine olarak zamanaşımı kurallarında yapılan değişikliklerin aynı gerekçeler ve usul kurallarının genel olarak derhal yürürlüğe girmesi nedeniyle geçmişe yürümeyeceğini ifade etmektedir (Harris vd., s. 336).

3.6. İlkenin istisnasına ilişkin kararlar

Sözleşme'nin 7. maddesinin ikinci fıkrasında, insanlık aleyhine işlenen suçlar ve savaş suçlarının durumu düzenlenmektedir. Maddede, sadece iç hukuk uyarınca değil, "uygar

uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan fiil ya da ihmaller” de yasallık ilkesi kapsamında değerlendirilmektedir. Fıkırdaki geçen “uygar uluslar tarafından kabul edilen genel ilkeler” ibaresi, Uluslararası Adalet Divanı Statüsü’nün 38. maddesinden aynen iktibas edilmiştir. Söz konusu hukukun genel ilkeleri, ülkelerin kendi iç hukuklarında yer alana hukukun genel ilkeleridir (Haris vd., s. 343).

AİHM *Tess/Letonya* kararında (B. No: 34854/2, K.T. 12.12.2002), uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan fiillere ilişkin 7. maddenin ikinci fıkrasının, suçluların yargılanması ve cezalandırılmasına ilişkin olduğunu, bununla birlikte Mahkeme ikinci fıkranın, birinci fıkrada ifade edilen ilkedeki sadece istisnai bir sapma niteliğinde olduğunu; her iki paragrafın bütünleşmiş bir sistem oluşturduğunu ve birbirine uygun yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir.

AİHM’in *Kolk ve Kislyiy/Estonya* kararıyla (B. No: 23052/4, K.T. 17.1.2006) birlikte Sözleşme’nin 7/2. maddesinin uygulama alanı, II. Dünya Savaşı ile bağlantılı olmak üzere, savaştan sonra işlenen suçları da içine alacak şekilde genişlemiştir. Gerçekten de söz konusu kararda, biri Estonyalı diğeri Sovyet vatandaşı olan başvurucular 1949 yılında sivil insanların SSCB’den sınırdışı edilmeleri fiillerini işlediklerinden dolayı Estonya Mahkemelerince uluslararası hukuka aykırı olarak insanlığa karşı suç işledikleri gerekçesiyle mahkum edilmişlerdir. Başvurucular, fiilin işlendiği tarihte kendilerine isnat edilen eylemlerin ulusal mevzuatta suç olarak kabul edilmediğini ve bu nedenle Sözleşme’nin 7. maddesinin ihlal edildiğini ileri sürmüş iseler de AİHM, insanlığa karşı suçların Sözleşme’nin 7/2. maddesi kapsamına girdiğini belirterek, başvuruyu kabul edilemez nitelikte bulmuştur. AİHM söz konusu kararda ayrıca, Sovyet Rusya’nın Nuremberg Statüsü’nün BM tarafından onaylanmasından önce de 1945 yılında Londra Andlaşması’nın tarafı olduğunu ve Estonya’nın da bir Sovyet Ülkesi olduğunu, dolayısıyla bu tür insanlığa karşı suçlar konusunda Sovyet yetkililerin bilgi sahibi olmadığını iddia edilemeyeceğine de vurgu yapmıştır.

AİHM, *Kononov/Letonya* kararında (B. No: 36376/4, K.T. 24.7.2008, § 147-148), hazırlık çalışmalarının okunmasından, Sözleşmenin 7. maddesinin amacının II. Dünya Savaşının bitimindeki olağanüstü durumdan kaynaklanan şartlar altında kabul edilen ve savaş suçları ile vatana ihanet ve düşmanla işbirliği gibi fiilleri cezalandırmaya yönelik kanunları etkilemek olmadığını belirtmiştir. Söz konusu davada başvurucu, 1944 yılında lideri olduğu Sovyetler Birliği yanlısı Kızıl Partizan grubu ve diğer benzer nitelikteki grup üyeleri ile birlikte Alman Ordusuna bilgi vermekle suçladıkları Letonyalı köylüleri misilleme olarak öldürmüştür. Başvurucu II. Dünya Savaşından sonra savaş suçu işlediği gerekçesiyle yargılandığını, hapis cezasına mahkum edildiğini, fakat II. Dünya Savaşı sırasında bu tür bir suçun mevcut olmadığını, savaş sonunda ortaya çıkan uluslararası düzenlemelerin geriye etkili olarak kendisine uygulandığını, bu surette Sözleşme’nin 7. maddesinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. AİHM ise 1907 La Haye Sözleşmesi’ne atıfta bulunmak suretiyle, başvuran için fiili işlendiği tarihte öngörülebilir kılan bir uluslararası hukuk sisteminin bulunduğunu ve bu nedenle 7. maddenin ihlal edilmediğine hükmetmiştir.

Korbely/Macaristan kararında (B. No: 9174/2, K.T. 19.9.2008, § 81-84) AİHM, başvuruçunun mahkum olduğu insanlığa karşı suçun unsurlarının oluşup oluşmadığını adeta bir yerel mahkeme gibi tetkik etmiştir. Söz konusu karara dayanak olan olayda başvuruçunun, 1956 Macar Devrimi sırasında bir isyanın bastırılması anında birden fazla insanın öldürülmesine neden olmaktan dolayı Macar Mahkemesince 1994 yılında verilen kararla 1949 tarihli Cenevre Sözleşmesi'nin 3/1 maddesi uyarınca insanlığa karşı suç işlemekten beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Sonuç olarak, başvuruçunun sadece uluslararası hukuka dayanılarak cezalandırılmıştır. AİHM, Cenevre Sözleşmelerinin ulaşılabilirlik kriterini karşıladıkları tespitini yaptıktan sonra, başvuruyu öngörülebilirlik kriteri açısından değerlendirmiştir. Öngörülebilirlik kriteri açısından değerlendirme yaparken AİHM, ilk olarak, başvuruçunun cezalandırılmasına neden olan eylemin, 1956'da bu kavrama verilen anlamıyla, insanlığa karşı suç oluşturup oluşturmadığını incelemiş, sonra da başvuruçuya isnat edilen suçun mağdurunun makul bir şekilde "*savaşa doğrudan katılan*" bir kişi olarak değerlendirip değerlendirilemeyeceğini saptamaya çalışmıştır. AİHM bu çerçevede yaptığı değerlendirme sonucunda, Cenevre Sözleşmesi'nin 3/1. maddesi anlamında adam öldürme suçunun oluşabilmesi için öldürme suçunun sivil halka karşı yapılmış toplu ve sistematik bir saldırı çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini, oysa Macar Mahkemesinin bu konuya ilişkin yeterli bir araştırma yapmadığını, ayrıca öldürülen kişilerin savaşçı niteliğine sahip olup olmadığı hususunda da kesin bir kanıtın bulunmadığını gerekçe göstererek olayda başvuruçunun eylemlerinin, uluslararası hukuka göre, insanlığa karşı suç oluşturduğunun öngörülebilir olduğunun gösterilemediğini ve dolayısıyla AİHS'nin 7. maddesinin ihlal edildiğini ifade etmiştir.

Sonuç

Kişilerin kanunda açıkça suç olarak nitelendirilmeyen fiillerinin suç olarak kabul edilmemesini ve kanunun açıkça suç saydığı fiilleri nedeniyle de ancak bu eylemlerinin karşılığı olarak kanunda öngörülen ceza dışında veya daha ağır bir cezaya mahkum edilememelerini ifade eden suç ve cezada kanunilik ilkesi, AİHS'in 7. maddesinde düzenlenmiştir.

Söz konusu maddenin birinci fıkrasında, hem suç ve cezada kanunilik ilkesinin tanımı iye bu ilkenin gereklerinden olan sanığın aleyhine olan ceza kanunlarının geçmişe yürüyemeyeceği kuralına yer verilmiştir. Maddenin ikinci fıkrasında ise suç ve cezada kanunilik ilkesinin istisnasına yer verilmiştir. Buna göre, işlendiği tarihte uygar uluslar tarafından tanınan hukukun genel ilkelerine göre suç sayılan bir fiilden dolayı bir kimsenin yargılanması veya cezalandırılması ilkenin ihlali anlamına gelmemektedir. Sözleşme'nin 15/2. maddesinde, meşru savaş fiilleri neticesinde meydana gelen ölüm olayları dışında, savaş veya diğer olağanüstü hallerde dahi suç ve cezada kanunilik ilkesine ilişkin hükümlerin askıya alınmasına ya da bu hükümlere aykırı tedbirler alınabilmesine cevaz verilemeyeceği ifade edilmiştir.

AİHM, Sözleşme'nin 7. maddesini ülkelerin iç hukuklarında yer alan düzenlemelerden özerk bir biçimde yorumlamakta ve böylece üye ülkelerin Sözleşme'de öngörülen güvenceleri daraltmalarına veya ortadan kaldırmalarına engel olmak istemektedir. Bu anlamda, AİHM'nin ulusal yargı organlarının iç hukuk kurallarına yorumlamadaki takdir yetkilerini müdahale etmeme yönündeki genel tutumunun istisnasını, 7. maddeye ilişkin başvurular için istisna ettiği görülmektedir.

AİHM verdiği kararlarda, "suç" kavramını, AİHS'nin 6. maddesinde öngörülen "suç" kavramıyla birlikte değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre, ulusal hukukta idarî veya cezai nitelikte suçlar olarak nitelendirilmeyen fakat AİHS'nin 6. maddesi bağlamında "suç" olarak değerlendirilen fiiller, Sözleşme'nin 7. maddesi bağlamında da suç olarak kabul edilmektedir. Mahkeme bir fiilin suç oluşturup oluşturmadığını takdir ederken, fiilin iç hukuktaki sınıflandırma biçimini, suçun niteliğini ve suç için öngörülen yaptırımın ağırlığını ve niteliğini dikkate almaktadır. AİHM ceza kavramını ise bir suç dolayısıyla verilen mahkumiyet kararından sonra cezalandırıcı, önleyici ve düzeltici amaçlarla verilen yaptırımlar olarak nitelendirmektedir. AİHM, ceza indirimini ve infaz sisteminde yapılan değişiklikleri ' . Madde kapsamında değerlendirmemektedir.

Mahkeme, "hukuk" kavramını oldukça geniş olarak kabul etmektedir. Buna göre, hukuk kavramı içine kanun ve kanun hükmünde kararname yanında, ulusal mahkemelerin yürürlükte bulunan mevzuat kurallarını yorumlaması olan mahkeme içtihatları da girmektedir.

Mahkemeye göre, suç ve cezada kanunilik ilkesinin temel gereklerinden olan kanun belirli olması, suçun unsurlarının ve yaptırımların kanunda açık bir şekilde tanımlanmasını zorunlu kıldığı gibi aynı zamanda "erişilebilir" ve "öngörülebilir" nitelikte bulunmasını da içermektedir.

AİHM, suç ve cezalara ilişkin hükümlerin genişletici yorum veya kıyas yapılmak suretiyle sanık aleyhine genişletilmesinin 7. maddenin ihlali anlamına geldiğini belirtmektedir.

Suç ve cezada kanunilik ilkesinin temel sonuçlarından birisi olan ceza kanunlarının sanık aleyhine geçmişe yürümeyeceğinin AİHS'in 7. maddesinin güvence kapsamında kaldığı konusunda AİHM istikrarlı bir uygulamaya sahiptir. Ancak, AİHM 2009 yılında verdiği *Scoppola/İtalya* kararına kadar olan dönemde verdiği kararlarında, sonradan yürürlüğe giren ve sanığın lehine olan bir ceza hükmünün geçmişe etkili bir şekilde uygulanması konusunda Sözleşme'nin bir garanti içermediğini ifade etmişken; *Scoppola/İtalya* kararıyla birlikte bu görüşünden dönmüş ve sanığın lehine olan kanunun geçmişe etkili olarak uygulanması gerektiğine karar vermiştir.

AİHM; Sözleşme'nin 7. maddesinin ikinci fıkrası uyarınca, insanlık aleyhine işlenen suçlar ve savaş suçlarının suç ve cezada kanunilik ilkesinin istisnasını oluşturduğunu, maddede sadece iç hukuk uyarınca değil, "uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk

ilkelerine göre suç sayılan fiil ya da ihmaller'' de kanunilik ilkesi kapsamında değerlendirilmektedir.

Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca, AİHS hükümlerinin kanunlarla eşdeğer ve hatta kanunlarla çatışmaları halinde onlardan üstün bir niteliğe sahip olmaları nedeniyle, kanunları uygulayan yargı makamlarının Sözleşme'de yer alan suç ve cezada kanunilik ilkesini içselleştirmeleri gerekir. Bu bağlamda, Sözleşme'yi yorumlayan AİHM'in ilkeye ilişkin kararlarının da takip edilip bunlara riayet edilmesi de bireylerin temel insan haklarının korunması ve hukuk devleti ilkesinin hayata geçirilmesi açısından oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akkutay, A.İ. (2007). *Uluslararası antlaşmaların iç hukuka etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Uluslararası Kamu Hukuku Anabilimdalı, Ankara.
- Alacakaptan, U. (1958). *İngiliz ceza hukukunda suç ve cezaların kanuniliği prensibi*. Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Kriminoloji Enstitüsü Yayınları.
- Artuk, M. E. (2014). Kanunilik ilkesi ve tarihçesi. İçinde Y. Ünver (Edt.), *Ceza hukukunda kanunilik ilkesi* (ss. 34 – 59). Ankara: Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
- Avrupa insan hakları mahkemesi 6. madde rehberi: adil yargılanma hakkı*. (2014) Avrupa Konseyi/Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Yayını.
- Başlar, K. (2008). *Türk mahkeme kararlarında avrupa insan hakları sözleşmesi*. Ankara: Avrupa Komisyonu Yayını.
- Boyar, O. (2013). Suçta ve cezada yasallık ilkesi. İçinde S. İnceoğlu (Edt.), *İnsan hakları avrupa sözleşmesi ve anayasa mahkemesine bireysel başvuru kapsamında bir inceleme* (ss. 287 – 300) Ankara: Avrupa Konseyi Yayını.
- Centel, N., Zafer, H. ve Çakmut, Ö. *Türk ceza hukukuna giriş* (7. baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- D'Ascoli, S. (2011). *Sentencing in international criminal law: The UN ad hoc tribunals and future perspectives for The ICC*. Portland: Hart Publishing.
- Demirbaş, T. (2016). *Ceza hukuku genel hükümler* (11. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
- Doğru, O. ve Nalbant, A. (2012). *İnsan hakları avrupa sözleşmesi: açıklama ve önemli kararlar*. Ankara: Avrupa Konseyi ve Yargıtay Başkanlığı Ortak Yayını.
- Dönmezer, S. ve Erman, S. (1997). *Nazari ve tatbiki ceza hukuku: Genel Kısım* (14. baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Erem, F., Danışman, A. ve Artuk, M.E. (1997). *Ceza hukuku genel hükümler* (14. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
- Eren, A. (2004). 1982 Anayasası'nın 90. maddesindeki 2004 değişikliği'nin anlaşmaların türk iç hukukundaki yerine etkisi", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3-4, 47-77.
- Harris, D., O'Boyle, M. ve Warbrick, C (2013). *Avrupa insan hakları sözleşmesi hukuku* (Çev: M. Bingöllü Kılıcı ve U. Karan). Ankara: Avrupa Konseyi Yayını.
- İçel, K. ve Donay, S. (1999). *Karşılaştırmalı ve uygulamalı ceza hukuku: genel kısım* (3. baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- İnceoğlu, S. (2013). Anayasa ve insan hakları avrupa sözleşmesi ilişkisi. S. İnceoğlu (Edt.), *İnsan hakları avrupa sözleşmesi ve anayasa mahkemesine bireysel başvuru kapsamında bir inceleme* (ss. 7 – 22). Ankara: Avrupa Konseyi Yayını.
- İnceoğlu, S. (2005). *İnsan hakları avrupa mahkemesi kararlarında adil yargılanma hakkı* (2. baskı). İstanbul: Beta Basım ve Yayım Tic. A.Ş.
- Letsas, G. (2012). The ECHR as a living instrument: its meaning and legitimacy ((<https://papers.ssrn.com/İndirilme tarihi: 25.09.2021>)).
- Maydani, R. (1990). İslâm ceza hukukunun genel prensipleri (Çev: Ş. Dağcı). *İslâmi Araştırmalar*, 1(1), 61 – 70.

- Murphy, C. (2009). The principle of legality in criminal law under the ECHR (<https://papers.ssrn.com/>İndirilme tarihi: 21.09.2021).
- Özbudun, E. (2014). *Türk anayasa hukuku* (15. baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Tezcan, D. Erdem, M.R. ve Önok, R. M. (2009). *Uluslararası ceza hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
- Udeh, A. (2012). *Seküler ceza kurumlarıyla mukayeseli islâm ceza hukuku: genel hükümler* (Çev: A. Şafak). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Ulusoy, A. (2013). *İdari yaptırımlar*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık A.Ş.

İnternet Kaynakları

- Anayasa Mahkemesi (2020). <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>İndirilme tarihi 18.03.2020.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (2021). <https://www.coe.int/>İndirilme tarihi: 19.10.2021).
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası (2021). <https://hudoc.echr.coe.int/>İndirilme tarihi: 18.10.2021).

Atıf Yapılan AİHM Kararları

- A.D./Türkiye (B.No: 29986/96, K.T. 22.12.2005).
- Adamson/Birleşik Krallık (B.No: 42293/98, K.T. 26.01.1999).
- Antia ve Khupenia/Gürcistan (B.No: 7523/10, K.T. 18.06.2020).
- Başkaya ve Okçuoğlu/Türkiye (B.No: 23536/94, K.T. 08.07.1999).
- Bendenoun/Fransa (B.No: 12547/86, K.T. 24.02.1994).
- Benham/Birleşik Krallık (B.No: 19380/92, K.T. 10.06.1996).
- Berarda ve Mularoni/San Marino (B. No: 24705/16 ve 24818/16, K.T. 10.01.2019).
- Boulois/Lüksemburg (B.No: 37575/04, K.T. 03.04.2012).
- Campbell ve Fell/Birleşik Krallık (B.No: 7819/77-7878/77, K.T. 28.02.1984).
- Cantoni/Fransa (B.No: 17862/91, K.T. 11.11.1996).
- Coeme ve Diğerleri/Belçika (B.No: 32492/96, 22.06.2000).
- CR/Birleşik Krallık (B.No: 20190/92, K.T. 22.11.1995).
- De Wilde, Ooms ve Vesyp/Belçika, (B.No: 2832/66, K.T. K.T. 18.11.1970).
- Del Río Prada/İspanya (B.No: 42750/09, K.T. 21.10.2013).
- Demicoli/Malta (B.No: 13057/87, K.T. 27.08.1991).
- Ecer ve Zeyrek/Türkiye (B.No: 29295/95-29363/95, K.T. 27.02.2001).
- Enea/İtalya (B.No: 74912/01, K.T. 17.09.2009).
- Engel ve diğerleri/Hollanda (B.No: 5100/71, K.T. 23.11.1976).
- G./Fransa (B.No: 15312/89, K.T. 27.10.1995).
- G.I.E.M.S.R.L. ve Diğerleri/İtalya (B.No: 1828/06, K.T. 28.06.2018).
- Garcia Ruiz/İspanya (B.No: 30544/96, K.T. 21.01.1999).

- Georgouleas ve Nestoras/Yunanistan (B.No: 44612/13 ve 45831/13, K.T. 28.05.2020).
- Gestur Jonson ve Ragnar Halldor Hall/İzlanda (B. No: 68273/14 ve 68271/14, K.T. 22.12.2020)
- Ziliberg/Moldova (B.No: 61821/00, K.T. 01.02.2005)..
- Golder/Birleşik Krallık (B. No: 4451/70, K.T. 21.02.1975).
- Gropper Radio AG ve diğerleri/İsviçre (B.No: 10890/84, K.T. 28.3.1990).
- Gubler/Fransa (B.No: 69742/01, K.T. 27.07.2006).
- Gurguchiani/İspanya (B.No: 16012/06, K.T. 15.12.2010).
- H.K./Almanya (B.No: 7900/77, K.T. 6.3.1978).
- Inocencio/Portekiz (B.No: 43862/98, K.T. 11.01.2001).
- Jamil/Fransa (B.No: 15917/89, K.T. 08.06.1995).
- Johansen/Norveç (B.No: 17383/90, K.T. 07.08.1996).
- Jussila/Finlandiya (B.No: 73053, K.T. 23.11.2006).
- Kafkaris/Kıbrıs (B.No: 21906/4, K.T. 12.02.2008).
- Kokkinakis/Yunanistan (B.No: 14307/88, K.T. 25.05.1993).
- Kolk ve Kislyiy/Estonya (B.No: 23052/4, K.T. 17.1.2006).
- Kononov/Letonya (B.No: 36376/4, K.T. 24.7.2008).
- Korbely/Macaristan (B.No: 9174/2, K.T. 19.9.2008).
- Lawless/İrlanda (B.No: 332/57, K.T. 14.11.1960).
- Le Petit/Birleşik Krallık (B.No: 355474, K.T. 5.12.2000).
- Lutz/Almanya (B. No: 9912/82, K.T. 25.08.1987).
- Maaouia/Fransa (B.No: 39652/98, K.T. 5.11.2000).
- Monedero Angora/İspanya (B.No: 41138/05, K.T. 7.10.2008).
- Moustaquim/Belçika (B.No: 12313/86, K.T. 18.02.1991).
- Nicoleta Gheorghe/Romanya (B.No: 23470/05, K.T. 03.04.2012).
- Noman/Birleşik Krallık (B.No: 4138/17, K.T. 06.07.2021).
- Öztürk/Almanya (B.No: 8544/79, K.T. 23.10.1984).
- Parmak ve Bakır/Türkiye (B.No: 22429/07 ve 25195/07, K.T. 03.12.2019).
- Penafiel Salgado/İspanya (B.No: 65964/01, K.T. 30.10.2000).
- Pretto ve diğerleri/İtalya (B.No:7984/77, K.T. 08.12.1983).
- S.W./Birleşik Krallık (B.No: 20166/92, K.T. 22.11.1995).
- Scoppola/İtalya kararıyla (B.No: 10249/3, K.T. 17.9.2009).
- Streletz, Kessler ve Krenz/Almanya (B.No: 34044/96, K.T. 22.3 2001).
- Tess/Letonya (B.No: 34854/2, K.T. 12.12.2002).
- Tolstoy Miloslavsky/Birleşik Krallık (B.No: 18139/91, K.T. 13.07.1995).
- Tyrer/Birleşik Krallık kararında (B.No: 5856/72, K.T. 25.04.1978).
- Welch/Birleşik Krallık kararında (B.No: 17440/90, K.T. 09.02.1995).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 07.12.2021 Kabul/Accepted: 11.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 105-120.

TERİM OLUŞTURMA YÖNTEMLERİ BAĞLAMINDA TÜRK DİL KURUMU'NUN BATI KAYNAKLI SÖZCÜKLERE KARŞILIKLAR ADLI ÇALIŞMALARINDAKİ TERİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Onur ÖZCANⁱ

Öz

Türk Dil Kurumu'nun 1970-1979 yılları arasında *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar* adlı çalışmaları Türkçe sözcük üretimi bakımından dikkat çeken çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu çalışmalarda sözcükler arasında terimler de bulunmaktadır. Bu bakımdan, *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar* çalışmalarının aynı zamanda Türkçede terim oluşturma ve terimbilim çalışmalarına yön verici özelliğe sahip olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada, yaklaşık on yıla yayılan metinlerde yer alan karşılık olarak önerilen terimlerin oluşturulma biçimlerinin incelenmesini amaçlamaktadır. İnceleme, terim oluşturma yöntemleri ile yapılacak olup aynı zamanda kimi çeviri stratejilerinden de yararlanılacaktır. Bu inceleme ile günümüzde terime ilişkin çalışmalar yapan araştırmacıların ve kurumların yanı sıra üniversitelerdeki dilbilim, çeviribilim ve mütercim-tercümanlık gibi terime ilişkin bir derse sahip olduğu düşünülen bölümlerdeki içeriklere farklı bir bakış açısı sunmak ve Türkçe terimleştirme konusuna ve uygulamalarına katkı sağlamak hedeflenmektedir. Ayrıca özel alan uzmanlarına, çevirmen adaylarına ve profesyonel çevirmenlere Türkçede terim oluşturma işlemine yönelik hem uygulamalı hem kuramsal olarak bir örneklem sunmak istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Batı Kaynaklı Sözcükler, Terim, Terim Oluşturma Yöntemi, Çeviri.*

An Evaluation on Terms in the Studies Suggestions to Words of Western Origin of the Turkish Language Association within the Context of Term Formation Methods

Abstract

The studies of the Turkish Language Association, titled *Suggestions to Words of Western Origin* between 1970-1979, are among the remarkable studies in terms of the word formations in Turkish. There are also terms among the words in these studies. In this respect, it is thought that the studies of suggestions to the words of Western origin also have the feature of guiding the term formation and terminology studies in Turkish. In this study, it is aimed to analyse the formation of the suggested terms in the texts spanning about ten years. The analyse will be made according to the term formation methods and some translation strategies. With this study that would contribute to the subject and the applications of terms formation in Turkish, it is also intended to present a different perspective to the contents of departments such as linguistics, translation studies and translation-interpretation in universities, which are thought to have a course related to the term, as well as for the researchers and institutions working on the term today. In addition, it is desired to present a sample both a practical and a theoretical sample for the term formation process in Turkish to domain experts, translator candidates and professional translators.

Keywords: *Words of Western Origin, Term, Term Formation Method, Translation.*

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları, e-posta: onurozcans@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4965-1627

Giriş

Dil, başlı başına yaşayan bir olgu olup kendine ait bir takım yapısal ve kültürel özellikler taşımaktadır. Bu özellikler, dilin kimliğini oluşturmaktadır. Öyle ki, bir dilin kimliğinin tanınmasında ve anlaşılmasında en önemli öğelerden biri de sözcüklerdir. “Anlamlı söz birliği, ses veya ses birliği...” (TDK) anlamına gelen sözcük hem tek başına hem bir araya gelerek oluşturduğu cümlelerde özellikle ait olduğu dilin yapısına ilişkin birçok fikir vermektedir. Dolayısıyla sözcük, bir dilin yapısının incelenmesinde öne çıkan bir öge olarak tanımlanabilir.

“Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan...” (TDK) sözcük olarak terimler de ait olduğu özel alanın ve dilin yapısı hakkında bilgi vermektedir. Özel alanlara ait sözcükler olarak da tanımlanabileceğimiz terimler, her ne kadar kendi diline ait özelliklere göre oluşturulması gerektiği varsayılırsa da kimi zaman çeşitli yabancı dillerdeki kullanımlarının ve yapılarının etkisinde kalması durumu ile karşılaşmaktadır. Her şeyin evrenselleştiği bir dönem olarak görülen günümüz dünyasında bir dilde var olan sözcük ya da terimlerin diğer bir dilde aynı ses ve yapı ile kullanılması birçok tartışma konusu için çıkış noktası oluştursa da bir toplumun kimliğinin en önemli unsurlarından dilin ve dile ait olan sözcüklerin mümkün olduğunca kendine has dil özelliklerinden oluşması gerektiği düşünülmektedir. Dünyada benzer faaliyetlere ve işlemlere sahip aynı özel alanların olmasından dolayı, söz konusu benzerliklerin en çok hissedildiği dil kullanımlarının terimlerde olduğu ileri sürülebilir. Bu durumun ortadan kaldırılması için ülkeler, ilgili kurumları aracılığıyla çeşitli dil politikaları izlemektedirler. Bunlara örnek olarak ülkemizde gerçekleştirilen dil devrimi gösterilebilir. “Çünkü dil devrimi, Türkçenin olanaklarını, sözcük yapma yollarını, ekler düzenini gün ışığına çıkarmıştır. Ayrıca Türkçeye girmiş olan nice yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulunmasını sağlamıştır” (Özdemir, 1973, s.20). Terim konusu da bu kapsamda ele alınmış olup üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmalardan Türk Dil Kurumu çatısı altında gerçekleştirilen ve içinde terimlerin de yer aldığı 1970-1979 yılları arasındaki *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar* adlı çalışmalar dikkat çekmektedir. TDK, 1970 yılında yabancı sözcüklere karşılık önerisi sunacak bir yarkurul belirlemiştir. TDK'nin süreli veri tabanına¹ başvurulduğunda 1979 yılına kadar çeşitli aralıklarla bu çalışmalara ve üyeleri kimi zaman değişen yarkurullara ulaşılmaktadır. TDK'nin süreli veri tabanı temel alınarak yarkurullar² yıllarıyla birlikte şu şekilde sınıflandırılabilir:

- 1- 1970-1971: Samim Sinanoğlu, Tahsin Saraç, Emin Özdemir.
- 2- 1972: Hasan Eren, Agop Dilâçar, Tahsin Saraç, Emin Özdemir.
- 3- 1973: Sadettin Buluç, Tahir Nejat Gencan, Berke Vardar.

¹ <https://www.tdk.gov.tr/sureli-yayinlar-veri-tabani/>

² İlgili Yarkurulların 1970-1979 yılları arasında TDK Süreli Veri tabanında yer alan ve taranan tüm karşılık çalışmalarının referansları kaynakçada belirtilmiştir.

- 4- 1975-1976: Cemal Mihçioğlu, Tahsin Saraç.
- 5- 1977-1979: Cemal Mihçioğlu, Tahsin Saraç, Agop Dilâçar.
- 6- 1977-1979: Cemal Mihçioğlu, Semih Tezcan, Tahsin Saraç, Agop Dilâçar.

Yabancı ya da daha çok Batı kökenli onlarca sözcük önerisi içeren bu çalışmaların sözcük ve terim üretmede başvurulacak önemli kaynaklar olduğu düşünülmektedir. Bunları önemli kılan ise, önerilen karşılıkların açıklamalı olması ve özellikle hangi yollarla oluşturulduğu bilgisinin yer almasıdır. Örneğin başka bir dilden Türkçeye çeviri yapacak çevirmen adayı çeviribilim öğrencisinin ya da profesyonel bir çevirmenin Türkçede yeni bir sözcük ve terim üretme eyleminde bulunması durumunda başvurabileceği bilgiler olarak değerlendirilmektedir. Yarkurul üyelerinden Cemal Mihçioğlu (1991, s.59-60) yabancı sözcüklere Türkçe karşılık çalışmaların yapılmasının ve yayımlanmasının amaçlarını şöyle sıralamaktadır:

- Genellikle dilin, özellikle bilim dilinin özleştirilmesi, toplum içinde iletişimi, ayrıca bilimin yığınlara yayılmasını kolaylaştırır, bu arada öğretim kurumlarımızda öğrenme sürecini olumlu yönde etkiler. Bu amaca yararlı çalışmalar yapmak, öğretim üyeleri için uğraşsal bir görev niteliği de taşımaktadır.
- Bulunan karşılıkların yayımlanarak daha geniş bir çevreye duyurulması, topluca benimsenip yaygınlaştırılmalarını sağlamak bakımından gereklidir.
- Kendi aralarına dışarıdan girmiş yabancı kaynaklı sözcüklere karşılık bulmak isteyen öğretim üyeleri eksik değildir. Bunların kendi çalışmalarında izleyebilecekleri örneklerle desteklemelerinde yarar vardır.
- Yabancı kökenli sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmalarının nasıl yapıldığı konusunda ülkemiz aydınlarının bile yeterli bilgisi yoktur. Bu tür bilgilendirmeler kamuoyunda dil özleştirme çalışmalarına karşı daha olumlu tutumlar yaratma, dil bilinci uyandırma bakımından da yararlıdır.

Bu amaçlar yıllar öncesinde sarf edilmiş sözler olarak düşünülse de büyük bir bölümünün güncelliğini günümüzde koruduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda sadece sözcük değil, aynı zamanda terim üretimi ve kullanımı da bir ülkede toplumun ve kurumların öncelikleri arasında yer alması gerektiği düşünülmektedir. Öyle ki günümüzde hızla gelişen dünyamızda gündün güne çeşitli alanlarda yeni kavramlar ortaya çıkmaktadır. Ülkelerin de bir şekilde bu kavramlara karşılık kendi dillerinde terim üretme politikaları ve yöntemleri geliştirmesi kaçınılmazdır. Aynı şekilde, ülkemizde de bu gibi kavramların Türkçe olarak terim yapılması önem arz eden konulardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Özcan Başkan (1974, s. 177) bu kavram patlaması karşısındaki durumu ve neler yapılması gerektiğini şu şekilde açıklar:

"... tüm dünyada gözlenen çağdaş bir kavram patlaması sonucundan, dillerin olağan sözcük düzenlerinin yetersizleşmeye başladığı, ve böylece ortaya çıkan kavram sıkışıklığını karşılamak üzere her dilin şu veya bu biçimde bir yeni düzen geliştirerek bu kavram seli önünde boğulmaktan kurtulmaya çabaladığı görülmektedir... Türkçenin kendi öz kaynaklarından sınırsız biçimde yararlanarak, yabancı dillerin kısıtlı desteğinden çok daha

zengin biçimde anadil Türkçenin kendi üretme, ve giderek türetme olanaklarını geliştirmek ve bu düzeni çalıştırmaktır.”

Aslında Başkan'ın bahsettiği düzen dilimizdeki “terimler sorununa” ilişkin ileri sürülmüş bir çözüm modeli özelliği taşıdığı düşünülmektedir. Bunun için sözcük üretiminde kullanılabilecek terim oluşturma yöntemleri önermiştir: 1-Batı yabancı terimleri karşılama: Yakıştırma, çevirme, kavram aktarma; 2-Eski Sözcükleri Canlandırma: Olduğu gibi alma, yeni anlam yükleme, 3- Yeni Sözcükler Üretme: Karma, uydurma, benzetme, birleştirme (Başkan, 1974, s.177).

Özcan Başkan bu konuda yalnız kalmayıp, özellikle Türk dilinin terim konusuna, özellikle terim oluşturma yöntemlerine değinen ve terim çalışmalarına katılan dilbilimciler de bulunmaktadır. Burada Emin Özdemir ve Hamza Zülfikar örnek gösterilebilir. Çalışmanın çıkış noktasını oluşturan, karşılık çalışmalarının birçoğuna katılan ve katkı sağlayan Özdemir (1973) ise şu terim oluşturma yollarına değinmiştir: 1-Türetme, 2-Birleştirme, 3-Birden Çok Sözcükle Karşılama, 4-Anlam Aktarımı. Aynı şekilde TDK çatısı altında hem idari olarak hem uygulamada terim çalışmalarına oldukça katkı sağlayan Zülfikar'a (1991) göre ise terim oluşturma yöntemleri şunlardır: 1-Örneksene, 2-Yapım Ekleriyle Kök ve Gövdelerden Terim Üretme, 3-Kelime Birleştirme Yoluyla Terim Üretme, 4-Kelime Türlerini Değiştirme, 5-Genel Dilden Kelime Aktarma, 6-Halk Ağızlarından Kelime Aktarma, 7-Tarihi Türkçe Metinlerden Kelime Aktarma, 8-Çağdaş Türk Lehçelerinden Yararlanma. Buraya kadar sıralanan ve Juan C. Sager (1990), Maria Teresa Cabré (1999) gibi terimbilim alanına katkı sağlayan araştırmacıların terim oluşturma yöntemlerine yönelik önerilerinden yola çıkarak hepsini bir arada toplayan Burcu Karaman'ın *Terim Oluşturma Yöntemleri* (2009) adlı çalışmasındaki yöntemlere de değinmenin yerinde olacağı düşünülmektedir:

Tablo 1. Burcu Karaman'ın çalışmasındaki terim oluşturma yöntemleri (2009)³

Dil içi terim oluşturma	Diller arası/çeviri odaklı terim oluşturma
1.Var olan kaynakların kullanımı	1.Açıklama
1.1. Çok anlamlılık: Anlam aktarımı, benzetme, düz değişmece, eğretileme	2.Ödünç terim ya da Ödünçleme
1.2. Eş Adlılık	3.Ödünç terim yerine oluşturma
2.Var olan kaynakların değişimi	-Oluşturma
2.1. Dönüştürme	-Ödünç Çeviri
2.2. Sıkıştırma: Başharfleme, kısaltma, Kırpma/kısalama	-Birleştirme/Birleşik Terim Oluşturma
2.3. Takılama/Türetme	-Özelleme
2.4. Özelleme	-Anlam Katma
2.5. Birleştirme/Birleşik terim oluşturma	-Niteleme
3. Yeni Kaynakların Kullanımı	-Takılama/Türetme
3.1. Oluşturma (Neoloji)	-Dönüştürme
3.2. Ödünçleme	-Sıkıştırma: Kısaltma, Başharfleme, Kısalama

Buraya kadar sıralanan terim oluşturma yöntemleri başlı başına terim oluşturmaya yönelik olsa da “çeviri” eyleminin izlerinin, özellikle çeviri stratejileri bağlamında hem sorun hem çözüm olarak gözlendiği söylenebilir. Hali hazırda Zülfikar'a göre de “terimler konusu,

³ Daha detaylı bilgiler için yazarın, genel olarak terimbilimini ve terim oluşturma yöntemlerini ele aldığı *Terimbilimi* (2017) adlı kitabına başvurulabilir.

yalnızca ders kitapları dolayısıyla ortaya çıkmış bir sorun değildir. Batı dillerinden yapılan çevirilerin terim konusunun ortaya çıkmasında büyük payı vardır” (1991, s.3). Çoğu zaman yanlış çeviri tercihleriyle Türkçeye kazandırılan terimlerden dolayı bu şekilde anılsa da bu sorun bir bakıma birçok terimi kimi zaman ilgili özel alan uzmanından önce hedef dile aktaran çevirmenleri de etkilemektedir. Bu sebepten dolayı Mine Yazıcı, terim sorununun çevirmeni en çok zorlayan alanlardan biri olduğunu belirtir ve çevirmenlerin terim oluşturmaya yönelik kimi çeviri stratejileri de sunar (2007, s.108-109): Yabancı terimi doğrudan aktarma, Türkçe sesletime uyarılama (öneri terim), yeni terim üretme, açıklama, kültürel dengini bulma, perspektif kaydırma. O halde özel alan uzmanlarının, dil uzmanlarının yanı sıra çevirmenlerin de terim oluşturma işinde adlarının sık sık anılmasının gerekliliği gibi bir düşünce ileri sürülebilir. Bu bağlamda terim oluşturma yöntemlerinin kimi zaman birer çeviri stratejisi olabileceği, aynı şekilde çeviri stratejilerinin de kimi zaman birer terim oluşturma yöntemi olabileceği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki terim oluşturma yöntemlerinden ve terim oluşturma üzerine yapılan tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, terim oluşturma konusu bir ülkenin dili bağlamında önem arz etmektedir. Özellikle “terim sorunu”nun ya da “terim konusu”nun ülkemizde halen önemli bir konu olduğunu ve dilin kullanımını merkezine almış çeşitli kurumların, merkezlerin ve üniversitedeki ilgili bölümlerin buna katkı sağlaması gerektiği düşünülmektedir. Aynı zamanda bu çalışmanın çıkış noktalarından biri olan Hamza Zülfikar’ın bu konudaki düşüncesine burada değinmek yerinde olacaktır:

“Üniversitelerin, dil ve kültür kurumlarının konuya önemle eğilmeleri ve batılı kavramlara kelime veya terim düzeyinde doğru, kapsamlı ve tutunabilir karşılıklar bulmaları, bu çalışmalara yardımcı olmaları gerekmektedir. Bu tür çalışmalar ortaya konulduğunda ve sözcüklerimiz bu çağdaş sözlerle zenginleştiğinde çeviriciler bundan yararlanarak, bilgi aktarma ve yayma kolaylaşacaktır” (1991, s.19).

Bu fikirlerden hareketle, Türkçenin bilim dili olmasına ve Türkçe terim oluşturma çalışmalarına katkı sağlamak; bu örnek çalışmaları gün ışığına çıkararak özellikle terim işinden sorumlu kurumlarca ve kişilerce önemsenmesi gerektiğini vurgulamak ve dilbilim, çeviribilim, mütercim-tercümanlık bölümlerinde yetişen öğrencilere, profesyonel çevirmenlere, özel alan uzmanlarına ve dil uzmanlarına bir uygulama örneği sunmak amaçlanmaktadır.

Yöntem

Türk Dil Kurumu’nun 1970-1979 yılları arasındaki *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar* adlı çalışmalarda yer alan terimler taranacaktır. Taranırken özellikle farklı yöntemlerle oluşturulmuş olanlardan birkaçı yarkurullara göre örneklem olarak belirlenip tablolar halinde verilecektir. Daha sonra belirlenen terimler, bu çalışmaların başlangıcında yer alan “karşılıkların bulunmasında türetme, birleştirme ve örnekleme gibi yollardan yararlanılmaktadır” (Sinanoğlu, Saraç ve Özdemir, 1970a, s.197) ifadesindeki yöntemler; giriş bölümünde de değinilen özellikle “türetme, yakıştırma, birleştirme, birden çok sözcükle

karşılama” başta olmak üzere genel terim oluşturma yöntemleri ve “öykünme, ödünçleme, açıklama, yabancılaştırma, sözcüğü sözcüğüne” gibi çeviri stratejileri (Baker, 1992; Yazıcı, 2007; Suçin, 2013) çerçevesinde incelenecektir.

Bulgular ve Yorum

Türk Dil Kurumu’nun 1970-1979 yılları arasındaki *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar* adlı çalışmada tarama sonucu belirlenen öneri terimler yarkurullara göre tablolar halinde verilecektir. Özellikle çalışmada Fransızcadan alınan terimler çok olduğu için çoğunlukla Fransızca kökenli terimler tercih edilmiştir. Tablolar, söz konusu “terimin o zamanki kullanımı, yarkurulca önerilen terim ve terimin günümüz kullanımı” olmak üzere üç sütundan oluşmaktadır. “Terimin o zamanki kullanımı” sütunundaki verilere yapılan çalışmalarda açıklamalardan; “terimin günümüz kullanımı” sütununda yer alan kullanımlara ise çevrim içi Türk Dil Kurumu Sözlüklerinden⁴ ulaşılmaktadır. Bu üç sütun başlığında belirlenen terimler daha çok yapısal olarak incelenerek hangi terim oluşturma yöntemlerine göre oluşturulduğuna yönelik bulgulara ulaşılacak ve bu bulgular yorumlanacaktır. Yorumlamalar çoğunlukla terim oluşturma yöntemlerine göre yapılacak olup, gerektiğinde çeviri stratejilerinden de faydalanılacaktır.

1- 1970-1971 yıllarında Samim Sinanoğlu, Tahsin Saraç ve Emin Özdemir’den oluşan Yarkurul’un Çalışmalarındaki Terimler:

Sinanoğlu, Saraç ve Özdemir’den oluşan yarkurulun karşılık çalışmalarından “Apolet (1971b, s.395), Bonservis (1971c, s.735) ve Science-Fiction (1970d, s.38)” terimleri inceleme için seçilmiştir.

Tablo 2. Sinanoğlu, Saraç ve Özdemir Yarkurulunca önerilen terimlere ilişkin bilgiler

Terimin O Zamanki Kullanımı	Yarkurulca Önerilen Terim	Terimin Günümüz Kullanımı
Apolet	Omuzluk	Apolet/Omuzluk
Bonservis	İyi-çalıştı Belgesi	Bonservis
Science-Fiction	Düşbilimsel Yapıt	Bilim Kurgu

Askeri rütbelerin belirli olması için omuza takılan ve Fransızca kökenli olan “apolet” (FR: épaulette), o zamanki kullanımında herhangi bir terim oluşturma yöntemine başvurulmaksızın öykünme çeviri stratejisiyle Türkçede yer aldığı gözlenmektedir. Daha sonra yarkurul tarafından Fransızcadaki yapısı dikkate alınarak ve başka bir deyişle “omuz” (FR: épau) sözcüğü temel alınarak sonuna Fransızca “-ette” ekine karşılık “-luk” eki getirilerek “omuzluk”⁵ olarak önerilmiştir. Bu terim önerisi de ekle birlikte türetmeye dayalı bir terim oluşturma yöntemine gidildiğini göstermektedir. O zaman önerilen terimin günümüzde tam olarak bu kavramı tek başına göğüsleyemediğine; o zamanın ve halen günümüzün de problemi olan yabancılaştırma ya da çoğu zaman öykünme olarak

⁴ <https://sozluk.gov.tr/>

⁵ İlgili yarkurul bu terimi, “koltuk, dizlik” sözcüklerinin yapısını örnekseyerek oluşturduklarını ileri sürmüşlerdir (1971b, s.395).

adlandırdığımız yöntemlerle üretilen “apolet” ile bu kavramı karşılamaya devam ettiğine ulaşılmaktadır.

“Bonservis” (FR: bon service), anlam olarak herhangi bir alanda “iyi hizmet” edildiğine dair bir belgeyi/hizmeti işaret etse de özellikle futbol alanında çokça karşılaşılan bir terimdir. Fransızca aslı, birden çok sözcükle terim oluşturma yöntemine örnek teşkil etmektedir. Ancak o zamanki Türkçede birleştirme yoluyla terimleştirilmiş; aynı zamanda öykünme çeviri stratejisinden yararlanılarak kullanıldığı söylenebilir. Bu terime karşılık, yarkurul birden çok sözcükle terim oluşturma yöntemine ve açıklama yoluyla çeviriye başvurarak “iyi-çalıştı belgesi” şeklinde bir öneri sunmuştur. Bu öneride dikkat çeken ise, ilk iki sözcüğün kısa çizgi ile birleştirme yoluyla tek sözcüğe dönüştürülmesidir. Fransızca da kısa çizgi ile terim ya da sözcük üretilirken Türkçede tercih edilmeyen bir yöntemdir. Kısa çizgi; daha çok eski yazıda yer alan Arapça ya da Farsça sözcüklerin güncel Türkçeye aktarılmasında kullanılsa da bir terim oluşturma yolu olarak tercih edilmediği, sadece “ile, ve, arasında...” gibi birleştirmelerde kullanıldığı ileri sürülebilir. Bu yüzden, bu öneri terimdeki kısa çizginin hem o zaman hem günümüzde bir sorun oluşturduğu söylenebilir. Günümüze bakıldığında ise, öykünme çeviri ve birleştirme ile oluşturulan eski kullanımının hakim olduğu görülmektedir.

Bir yazın terimi olan, ancak güncel bilime ilişkin verilerden yola çıkarak düşe dayalı oluşturulan yapıta karşılık olan “science-fiction”, söz konusu zaman diliminde Türkçede hiçbir değişikliğe uğramadan kaynak dildeki biçimiyle kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bu durum ödünçleme çeviri stratejisini örnek olmasının yanı sıra hiçbir terim oluşturma yöntemine başvurulmadığını hatta yabancılaştırma eyleminin baskın olduğunu göstermektedir. Öneri olarak sunulan “düşbilimsel yapıt” birden çok sözcükle terim oluşturma yöntemine örnektir. Ancak terimin aslı Fransızcada kısa çizgi ile birleştirme yoluyla terimleştirilmiş ve bu birleştirme eylemi yarkurulun önerisinin ilk sözcüğü olan “düşbilimsel” sözcüğünde gözlemlenmektedir. Bu sözcüğe bir ekleme olarak görünen ancak bir açıklama olan “yapıt” sözcüğü getirilmiştir. Bunun sonucu olarak öneri terim de birden çok sözcüklü bir terim olarak ortaya çıkarmıştır. Terimin “bilim kurgu” olarak günümüz kullanımına gelince; eskiye göre bir değişiklik ya da bir güncelleme olduğuna ve yine öneride olduğu gibi birden çok sözcükle üretildiğine ulaşılmaktadır. Aynı zamanda çeviri stratejisi olarak bakıldığında ise sözcüğü sözcüğüne doğrudan çevrildiği ileri sürülebilir.

2- 1972 yılında Hasan Eren, Agop Dilâçar, Tahsin Saraç ve Emin Özdemir'den oluşan Yarkurul'un Çalışmalarındaki Terimler:

Eren, Dilâçar, Saraç ve Özdemir'den oluşan yarkurulun karşılık çalışmalarından “Demagoji (1972a, s.47) Mönü (1972e, s.505) ve Supap (1972e, s.508)” terimleri inceleme için seçilmiştir.

Tablo 3. Eren, Dilaçar, Saraç ve Özdemir Yarkurulunca önerilen terimlere ilişkin bilgiler

Terimin O Zamanki Kullanımı	Yarkurulca Önerilen Terim	Terimin Günümüz Kullanımı
Demagoji	Halk Avcılığı	Demagoji/Laf Cambazlığı
Mönü	Yemek Çizelgesi	Yemek Listesi/Menü
Supap	Kapaç	Supap/Sibop

Bir kişinin ya da toplumun duygu ve düşüncelerini etkileyerek herhangi bir yöne çekmeye çalışma anlamına gelen, bir siyaset terimi olan ve Yunancadan Fransızcaya “démagogie” olarak geçen “demagoji”; karşılık çalışmalarının sürdüğü yıllarda öykünme çeviri stratejisinden yararlanarak Türkçede kullanıldığına ulaşılmaktadır. Öneri olarak sunulan “halk avcılığı” teriminde ise, birden çok sözcükle terim oluşturma yöntemine göre oluşturulmuş ve bir bakıma asıl anlamına oluşum biçimi bakımından da uygun düşmektedir. Günümüzdeki kullanımına gelince öneri terimin kullanılmadığı ve terimin eski kullanımıyla birlikte birden çok sözcükle oluşturulan “laf cambazlığı” terimleri kullanılmaktadır. Ancak “laf cambazlığı” terimi, özel alanı dışında gündelik hayatta benzer bağlamları taşıyan durumlarda tercih edilen bir ifade olma özelliği de söz konusudur.

Yemeklerin ismini ve kimi zaman içindikilerini, fiyatlarını gösteren bir liste anlamına gelen, bir mutfak terimi ve Fransızca aslı “menu” olan “mönü”, öykünme yoluyla eskiden Türkçede kullanıldığını göstermektedir. Birden çok sözcükle oluşturulmuş “yemek çizelgesi” terimi öneri olarak sunulmuştur. Ancak günümüzde bu öneride küçük bir değişikliğe gidilerek yine aynı yöntemle “yemek listesi” terimi kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra hem öykünme hem yabancılaştırma hem de ödünçleme çeviri stratejisinin gözlemlendiği “menü” terimi de günümüzde kullanılmaya devam etmektedir. Son olarak bu terimin eski kullanımı olan “mönü”nün kimi kesimler tarafından yazılı olmasa da halen sözlü olarak kullanılması Mona Baker’ın ödünç sözcüklerin çevirisi için dile getirdiği hedef metne “entellektüel” (1992, s.25) ya da “sofistike” (Suçin, 2013, s. 205) bir hava katma durumundan kaynaklı olduğu ileri sürülebilir.

Fransızcadan alınan “Soupape” terimi, “bir yay yardımıyla gergin tutulan ve yatağın düzlemine dik olarak yaptığı gidip gelme hareketiyle bir akışkanın geçişini ayarlamaya yarayan kapak” (TDK) anlamına gelir. Geçmişte öykünme yoluyla “supap” şeklinde oluşturulmuş bu terim, aynı zamanda teknik bir terim olup yukarıdaki tanımındaki sistemi kullanan tüm özel alanları kapsamaktadır. Bu kavrama öneri olarak sunulan “kapaç” terimi ise türetme olarak oluşturulmuştur. Birçoğunda olduğu gibi, bu terimin de günümüzde farklı kullanımı söz konusudur. O da “sibop”tur. Bu terim için yine öykünmeye ilişkin izler olsa da bu kez bir yakıştırma ile terim oluşturma söz konusudur.

3- 1973 yılında Sadettin Buluç, Tahir Nejat Gencan ve Berke Vardar’dan oluşan Yarkurul’un Çalışmalarındaki Terimler:

Buluç, Gencan ve Vardar’dan oluşan yarkurulun karşılık çalışmalarından “Antrenman (1973b, s.60) ve Dinamizm (1973a, s.731)” terimleri inceleme için seçilmiştir.

Tablo 4. Buluç, Gencan ve Vardar Yarkurulunca önerilen terimlere ilişkin bilgiler

Terimin O Zamanki Kullanımı	Yarkurulca Önerilen Terim	Terimin Günümüz Kullanımı
Antrenman	Alıştırma	Alıştırma/Antrenman
Dinamizm	Devimsellik/Devingenlik	Devimselcilik

İlgili spor dalına ilişkin yapılan hazırlıkları temsil eden “antrenman” terimi, Fransızca (entraînement) kökenli olup o zamanda da ve günümüzde de herhangi bir terim oluşturma kararı alınmadan sadece öykünme çeviriyle kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

İlgili yarkurulca türetme yoluna başvurularak üretilen ve önerilen “alıştırma” terimi ise günümüzde “antrenman” ile birlikte kullanılmaya devam etmektedir.

“Davranışları canlı ve hareketli olan canlının özelliği” (TDK) anlamına gelen ve felsefe alanına özgü “dinamizm” (FR: dinamisme) teriminin diğer terim örneklerinde olduğu gibi ilk başta öykünme olarak Türkçeye kazandırıldığı haliyle kullanıldığına ulaşılmaktadır. Fransızca aslında olduğu gibi ekler getirilip türetilerek Türkçede “devimsellik” ve “devingenlik” olarak önerilmiştir. Günümüzde ise benzer bir türetme yoluyla terim oluşturulmuş ve önerideki terime karşılık bir ek değiştirilerek “devimselcilik” olarak kullanılmaktadır.

4- 1975-1976 yıllarında Cemal Mihçioğlu ve Tahsin Saraç'tan oluşan Yarkurul'un Çalışmalarındaki Terimler:

Mihçioğlu ve Saraç'tan oluşan yarkurulun karşılık çalışmalarından “Enformatik (1975a, s.457) ve Sübvansiyon (1976a, s.262)” terimleri inceleme için seçilmiştir.

Tablo 5. Mihçioğlu ve Saraç Yarkurulunca önerilen terimlere ilişkin bilgiler

Terimin O Zamanki Kullanımı	Yarkurulca Önerilen Terim	Terimin Günümüz Kullanımı
Enformatik	Bilgisayım	Bilişim
Sübvansiyon	Destek Akça	Destekleme

Bugün başlı başına bir bilim dalı olan, bu alana ismini veren ve çoğu zaman bu şekilde kullanılan, ekle türetilerek oluşturulan “bilişim” terimi; “insaoğlunun teknik, ekonomik ve toplumsal alanlardaki iletişimde kullandığı ve bilimin dayanağı olan bilginin özellikle elektronik makineler aracılığıyla düzenli ve akla uygun bir biçimde işlenmesi bilimi” (TDK) olarak tanımlanır. İlgili yarkurul 1960 yılında İngilizcede kullanılan bilgiyi işlemeye yönelik terimlerden yola çıkarak Fransızcada “informatique” şeklinde bir terim türetilildiğini belirtmiştir (1975a, s.457). Bu terim de o yıllarda birçok terim gibi Fransızca aslından öykünme yoluyla Türkçeye kazandırılmıştır. Ancak öneriye gelindiğinde “bilgiyi işlemeye” yönelik bir terim olacağından “enformatik” Türkçeye kazandırılırken “bilgisayar” sözcüğü ile kök birliği esas alınmış ve birleştirme ile terim oluşturma yöntemine başvurularak “bilgisayım” terimi önerilmiştir. Tabloda bugün bu öneri terim kullanılmıyor gibi görünse de yine bilişim alanında kullanılan İngilizce “computing/computation” terimlerine karşılık kullanıldığı ileri sürülebilir. Ancak bugün “bilişim” teriminin eskiden kullanımı olan “enformatik” ile de karşılaşmak mümkündür.

Bir devletin destek ya da ekonomik destek yapması anlamına gelen ve ekonomi terimi olan “sübvansiyon”, Fransızca aslındaki okunuşu ile, öykünme çevirisiyle Türkçeye kazandırılmıştır. Daha sonra ilgili kurul anlamsal yaklaşarak “birden çok sözcükle ürettiği “destek akça” terimini önermiştir. Bugün kullanılmayan bu terimin yerine “destekleme” terimi kullanılmaktadır. Ancak “destek akça” oluşumu bakımından çoğu kez ekonomiyi işaret eden bir terim olarak anlaşılırken, türetme ile oluşturulan ve günlük kullanımda olan “destekleme” teriminin ekonomi terimi olarak anlaşılması için ekonomi bağlamı olan bir metne ya da söyleme ihtiyacı vardır. Bu durum da terimlerin mümkün olduğunca yan anlamı olmaması gerekliliği kuralını hatırlatmaktadır.

5- 1977-1979 yıllarında Cemal Mihçioğlu, Tahsin Saraç ve Agop Dilâçar'dan oluşan Yarkurul'un Çalışmalarındaki Terimler:

Mihçioğlu, Saraç ve Dilâçar'dan oluşan yarkurulun karşılık çalışmalarından "Komandite (1979, s.498) ve Mansiyon (1979, s.175)" terimleri inceleme için seçilmiştir.

Tablo 6. Mihçioğlu, Saraç ve Dilâçar Yarkurulunca önerilen terimlere ilişkin bilgiler

Terimin O Zamanki Kullanımı	Yarkurulca Önerilen Terim	Terimin Günümüz Kullanımı
Komandite	Tümsorumlu Ortak	Komandite
Travmatoloji	Vurukbilim	Travmatoloji/Sarsıntı Bilimi

Bir ticaret terimi olan ve "komandit şirkette sınırsız sorumlu ortak" (TDK) anlamında gelen "komandite", Türkçeye öykünme çeviri işlemiyle Fransızcadan (commandité) girmiştir. Geçmişte ve günümüzde de "komandite" olarak kullanılan terim için, ilk sözcüğü birleştirme olan birden fazla sözcükle terim oluşturma yöntemiyle önerilen "tümsorumlu ortak" terimi, günümüzde çok tercih edilmeyen bir kullanım olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir tıp terimi olan ve "cerrahinin yara ve bereleri tedavi eden bölümü olarak" tanımlanan "travmatoloji" terimine gelince; kökü Yunanca ve Latinceye dayansa da, Fransızcadaki karşılığından (traumatologie) hem öykünme çeviri stratejisiyle hem de yakıştırma (öykünmeye ek olarak -v harfinin fazladan kullanımından dolayı) ile terim oluşturma yöntemiyle oluşturularak Türkçeye o zamanlar "travmatoloji" olarak kazandırıldığı gözlemlenmektedir. "Travma" sözcüğünün eşanlamlısı sayılan sözcüklerden olan "vurma" sözcüğünden ve bilim anlamı katan "-loji" (FR: -logie) ekinden birleştirme yoluyla oluşturulan "vurukbilim" terimi önerilmiştir. Ancak günümüzde bu kavrama karşılık, eski kullanımı olan "travmatoloji" ile birlikte birden çok sözcükle oluşturulan "sarsıntı bilimi" terimi kullanılmaktadır.

6- 1977-1979 yıllarında Cemal Mihçioğlu, Semih Tezcan, Tahsin Saraç ve Agop Dilâçar'dan oluşan Yarkurul'un Çalışmalarındaki Terimler:

Mihçioğlu, Tezcan, Saraç ve Dilâçar'dan oluşan yarkurulun karşılık çalışmalarından "Analjezik (1977a, s.172) ve Stagflasyon (1977b, s.257)" terimleri inceleme için seçilmiştir.

Tablo 7. Mihçioğlu, Tezcan, Saraç ve Dilâçar Yarkurulunca önerilen terimlere ilişkin bilgiler

Terimin O Zamanki Kullanımı	Yarkurulca Önerilen Terim	Terimin Günümüz Kullanımı
Analjezik	Ağrıkesici	Ağrı Kesici
Stagflasyon	Duruk-şişkinlik	Durgun Şişkinlik

Yunanca "analgésia" sözcüğünden hareketle Fransızcada "analgésique" olarak türetilen, bir tıp terimi olan ve ağrıyı durduran ya da kesen ilaç anlamına gelen "analjezik", karşılık çalışmalarının sürdüğü yıllarda Fransızca söylenişle, başka bir deyişle öykünme çeviri stratejisinden yararlanılarak oluşturulmuş biçimiyle kullanıldığına ulaşılmaktadır. "Ağrı" ve "kesici" sözcüklerinin bir araya getirilmesi ile oluşturulan "ağrıkesici" öneri terimi ise, birleştirmeye yoluyla oluşturulmuştur. Günümüze gelindiğinde ise, terimin kendini koruduğu, fakat oluşturulma biçiminde farklılık olduğu gözlemlenmektedir. Birleştirme ile oluşturulan "ağrıkesici" teriminin günümüzde birden çok sözcükle oluşturulan "ağrı kesici" biçiminde kullanıldığına ulaşılmaktadır. Bu durum da terimlerin güncellenebilir olduğu

özelliğini, doğal olarak oluşturulma biçimlerinin güncellenebilir de olabileceğini göstermektedir.

“Ekonomide durgunluk ve enflasyonun aynı anda yaşanması” (TDK) anlamına gelen ve bir ekonomi terimi olan “stagflasyon”, Fransızca aslında stagnation (durgunluk) ve inflation (enflasyon) sözcüklerini kısmen bir araya getirerek “stagflation” olarak kullanılmaktadır. O zamanki terimin kullanımı yine öykünme olarak Türkçede yer almaktadır. Buna karşılık olarak “duruk-şişkinlik” terimi önerilmiştir. Birleştirme yoluyla oluşturulmuş bu öneri terimde kısa çizgi kullanımı dikkat çekmektedir. Kısa çizgi ile sözcük birleştirme yolunun yeni sözcük ya da terim oluşturmada başvurulan bir yöntem olmadığı yukarıda belirtilmişti. Terimin günümüz kullanımına bakıldığında kısa çizginin kaldırıldığı ve “duruk” yerine “durgun” sözcüğü kullanıldığı görülmektedir. Böylelikle ortaya birden çok sözcükle üretilmiş “durgun şişkinlik” terimi çıkmıştır.

Sonuç

Bu çalışma ile 1970-1979 yılları arasından Türk Dil Kurumunun bünyesinde önemli araştırmacılar tarafından yürütülen “Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar” adlı çalışmalar, terim oluşturma yöntemleri bağlamında gün ışığına çıkarılmıştır. Bu çalışmaların sözcük ve terim oluşturma bakımından çok kıymetli olduğunun altı çizilmiş ve geçmişteki bir veri tabanının günümüzdeki araştırmalar için ilham kaynağı olabileceği vurgulanmıştır.

Bulguların geneline bakılacak olunursa; türetme, birleştirme, birden çok sözcükle karşılama, örnekseme, yakıştırma gibi terim oluşturma yöntemlerinin çokça kullanıldığına ulaşılmıştır. Bu yöntemlere çoğu zaman öykünme, ödünçleme, yabancılaştırma, açıklama gibi çeviri stratejileri eşlik etmiştir. Giriş bölümünde farklı terim oluşturma yöntemleri ortaya konulsa da Türkçede ölçünleşmiş terim oluşturma yöntemlerinin olmadığı sonucuna da varılmıştır. Bunun yanı sıra ele alınan terimlerin eski kullanımlarının çoğunun öykünme ve yakıştırma gibi yollarla oluşturulduğuna ulaşılmış, ancak Türkçeye uygun olarak yeni karşılıklar önerilmesine rağmen çoğu zaman eski kullanımlarının tercih edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bunun, terim oluşturulurken dikkat edilmesi gereken hususların, çağın gerektirdiği durumların, topluma özgü dil özelliklerinin göz ardı edilmesi ya da toplumsal dil bilincinin olmayışı gibi birçok nedenden kaynaklanmış olduğu ileri sürülebilir. Aynı zamanda bu durum geçen yüzyılda var olan Türkçedeki “terim sorunu”nun ya da “terim konusu”nun günümüzde halen devam ettiğini ve bu çalışma ile bir kez daha vurgulandığını göstermektedir.

Böylelikle, geçmişte yer alan bir çalışmalar zinciriyle terim oluşturma yöntemlerine farklı bir bakış açısı getirilmiştir. Bir sözcüğü ya da terimi Türkçe olarak oluşturmanın sadece Türkçe ile ilgilenen araştırmacıların bir uğraşı olmadığını, aynı zamanda özel alanda dil konusunda istihdam edilen personellerin ve bir sözcüğü kimi zaman ilk kez Türkçeye aktaran çevirmenlerin de bir uğraşı olduğunun ve buna göre eğitim almaları gerektiğinin vurgulanmasının da yararlı olacağı düşünülmektedir.

Son olarak, Türkçenin bilim dili olma vurgusunun sıklıkla yapıldığı günümüzde, Türkçe kurallarına göre oluşturulmamış terimlerle bir bilim dilinin oluşmasının zor olacağı düşünülmektedir. Bu yüzden özel alanı özel yapan sözcükler olan terimlerin Türkçeleştirilmesi için Türkçede terim oluşturma yöntemlerinin bir ölçüne bağlanmasının gerekliliği gibi Türkçe terim oluşturma işlemlerine yönelik çalışmalar yapılmasının gerekliliği de ortaya çıkmaktadır. Söz konusu zaman aralığında yapılan karşılık çalışmalarının özverisinden ve sürekliliğinden hareketle dil ile uğraşan tüm kurum ve bireylerin katılımıyla bu çalışmalara benzer çalışmaların günümüzde yapılması Türkçe terim oluşturma ve önerme çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Baker, M. (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London-New York: Routledge.
- Başkan, Ö. (1974). Terimlerde Özleşme Sorunu. *TDK Belleten*, 1973-1974, 173-184.
- Buluç, S., Gencan, T. N. ve Vardar, B. (1973a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVII (258), 731-734.
- Buluç, S., Gencan, T. N. ve Vardar, B. (1973b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVIII (259), 60-63.
- Buluç, S., Gencan, T. N. ve Vardar, B. (1973c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIX (265), 42-47.
- Cabré, M. T. (1999). *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamin.
- Eren, H., Dilâçar, A., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1972a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVI (247), 46-48.
- Eren, H., Dilâçar, A., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1972b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVI (248), 144-147.
- Eren, H., Dilâçar, A., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1972c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVI (249), 240-243.
- Eren, H., Dilâçar, A., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1972ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVI (250), 341-345.
- Eren, H., Dilâçar, A., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1972d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVI (251), 437-440.
- Eren, H., Dilâçar, A., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1972e). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVI (252), 505-508.
- Karaman, B. İ. (2009). Terim Oluşturma Yöntemleri. *Belleten*, C: II, 45-59).
- Karaman, B. İ. (2017). *Terimbilimi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1975a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXI (285), 457-458.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1975b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXII (286), 397-398.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1975c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXII (288), 514-515.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1975ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXII (290), 673-674.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1975d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXII (291), 746.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIII (292), 37-38.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIII (293), 104-105.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIII (294), 180-182.

- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIII (295), 261-262.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIII (296), 352-354.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976e). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIII (297), 448-451.
- Mihçioğlu, C. ve Saraç, T. (1976f). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIV (298), 287-290.
- Mihçioğlu, C., S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1977). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXV (304), 75.
- Mihçioğlu, C., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVI (333), 497-499.
- Mihçioğlu, C., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVII (334), 54-56.
- Mihçioğlu, C., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVIII (335), 114-116.
- Mihçioğlu, C., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIX (336), 175-177.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1977a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVI (311), 172-173.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1977b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C:XXX (312), 255-258.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1977c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVI (313), 348-349.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1977ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXV (314), 550-553.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVI (316), 64-65.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVII (317), 142-145.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVII (318), 229-232.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVII (319), 345-347.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVII (320), 435-437.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVII (321), 536-538.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978e). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVIII (322), 237-239.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978f). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVIII (323), 334-337.

- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978g). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVIII (324), 408-410.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978ğ). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXVIII (325), 509-510.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978h). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVIII (326), 607-610.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1978ı). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXVIII (327), 691-693.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIX (328), 56-59.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIX (329), 141-145.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIX (330), 228-232.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIX (331), 359-362.
- Mihçioğlu, C., Tezcan, S., Saraç, T. ve Dilâçar, A. (1979d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXXIX (332), 429-431.
- Mihçioğlu, C. (1991). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar: Bir Değerlendirme: Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 46 (3), 59-85.
- Sager, C. J. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamin.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXII (225), 197-200.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXII (226), 304-306.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXII (227), 379-380.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXII (228), 463-465.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIII (229), 37-39.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970e). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIII (230), 161-162.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1970f). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIII (231), 245-247.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971a). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIII (232), 307-308.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971b). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIII (233), 395-396.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971c). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIII (234), 734-736.

- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971ç). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIV (235), 54-56.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971d). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIV (236), 156-158.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971e). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIV (237), 241-243.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971f). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIV (238), 294-296.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971g). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIV (239), 359-360.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971ğ). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXIV (240), 469-471.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971h). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXV (241), 34-37.
- Sinanoğlu, S., Saraç, T. ve Özdemir, E. (1971ı). Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: XXV (242), 147-150.
- Özdemir, E. (1973). *Terim Hazırlama Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Suçin, M. H. (2013). *Öteki Dilde Var Olmak*. İstanbul: Say.
- TDK (2021). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 10.10.2021
- Yazıcı, M. (2007). *Yazılı Çeviri Edinci*. İstanbul: Multilingual.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 29.11.2021 Kabul/Accepted: 22.12.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 121-138.

GEÇİŞ DEVRİ İMLÂ HUSUSİYETLERİ İÇİN 17. YÜZYILDAN BİR ÖRNEKLEM “AZİZ MAHMUD HÜDÂYÎ DÎVÂNİ”ⁱ

Murat AYARⁱⁱ

Öz

Eski Anadolu Türkçesinden (13 ila 15. yüzyıllar) Osmanlı Türkçesinin (16 ila 19. yüzyıllar) dil özelliklerine ait geçişkenliğin yoğun olarak görüldüğü zaman dilimlerinden biri de 17. asırdır. Bu çalışmada, 17. yüzyılın hem hece hem de aruzait metin örneklerini içinde barındıran ve hareketli olması yönüyle de işin sıhhat ve güvenilirliğini bir kat daha artıran Aziz Mahmud Hüdâyî'ye ait Dîvân'la, dönemin yazım ve fonotik yapısına ait değişimi-çeşitlenmeyi gözler önüne sermek amaçlanmaktadır. Eserin, halkın kullandığı dile olan yakınlığı ve sadeliği ile hareketli bir özellikte olması, çalışmanın yöntemini de belirlemiştir. Seçilen hareketli zemin metnin sağladığı olanakla, ilgili başlık ve değerlendirmelere hizmet eden kelime ve ekler öncelikli olarak fişleme işlemine tabi tutulmuş; ardından seçili birkaç örnek, karşılaştırma yöntemiyle dikkatlere sunulmuştur. Fonotik ve morfolojik yapıya dair hususlarda F. Kadri Timurtaş'ın Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük ve Tahsin Banguoğlu'nun Türkçenin Grameri çalışmalarındaki ilgili tasnifler referans olarak alınmıştır. Bu makalemizde, dönemin vezin ve yazma bilgisi arasındaki ilişki ile kelime ve ses değerleri arasındaki yazım tercihlerinin ve değişimlerinin tespiti yapılmıştır. Bu sayede, kültürel formların oluşmasında önemli bir yer işgal eden dil değerlerinin değişim ve gelişim safhalarından bir örneklemin, günümüz araştırmacı ve meraklılarının istifadesine sunulması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: 17. Asır, Hüdâyî Dîvânı, Fonotik, İmlâ, Vezin.

A 17th Century Sample of Transitional Period Spelling Characteristics “The Divan of Aziz Mahmud Hudâyî”

Abstract

One of the time periods in which the transitivity of the language features of Ottoman Turkish (from 16th to 19th centuries) from Old Anatolian Turkish (from 13th to 15th centuries) seen intensely is the 17th century. In this study, with the Divan of Aziz Mahmud Hudâyî, which contains both syllabic and aruz text samples of the 17th century and increases the validity and reliability of the work with the vowel point aspect, revealing the change and diversity of the spelling and phonetic structure of the period is intended. The work's proximity to the language used by the people and its simplicity and vowel point feature also determined the method of the study. With the possibilities provided by the selected vowel pointed text, the words and suffixes that serve the relevant titles and evaluations were primarily subjected to the filing method; then presented to the attention with the comparison process. On the issues related to phonetic and morphological structure, F. Kadri Timurtaş's Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük and Tahsin Banguoğlu's related classifications in Türkçenin Grameri studies are taken as reference. In this article, the relationship between rhythm and writing knowledge of the period, and spelling preferences and changes between word and sound values have been determined. In this way, a sample of the change and development phases of language values,

ⁱ Bu makale, Murat AYAR'ın yazım süreci devam eden Aziz Mahmud Hüdâyî Dîvânı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük) isimli doktora tezinde işlediği bir bölümden hazırlanmıştır.

ⁱⁱ MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, e-posta: ayarrmuratt@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9346-3976

which play a key role in the formation of cultural forms, will be presented to the use of today's researchers and enthusiasts.

Keywords: 17th Century, The Divan of Hüdayi, Phonetic, Punctuation, Rhythm.

Giriş

Bir milletin akla gelebilecek bütün tarihsel, sosyal, dinî ve kültürel kodları, tek bir çatıda değerlendirmek ve toplanmak istense herhalde dil tüm bu sayılan kavramlara alt zemin oluşturabilecek hünerdedir. Dilin bu kuşatıcılığı, insanlık tarihi kadar kadim bir değere sahip olmasından kaynaklıdır şüphesiz.

Bu kuşatıcı değere sahip olan insanı, diğer yaratılardan ayıran en önemli meleke ise onun düşünme yetisine sahip olmasıdır. Düşündüğünü konuşma ve yazma yoluyla ifadelendirme, dili ve usulünü bilmekten geçer. Dil ve usulü üzerine uzman sayılabilecek edipler de dili, heykeltraşın mermeri yontması misali işlerler. Örneğin bu gruba giren şairler; dili vezne, kafiye, şekle ve anlama göre yontarak en mükemmele ulaşmaya çalışırlar (Kaplan, 2002, s. 121-122). Bu mükemmele ulaşma yolunda dil, içinde yaşadığı toplumdan ve iletişim enstrümanlarından bağımsız olmadığı için zamana dayalı olarak birtakım değişim ve farklılaşmayı da beraberinde getirir. Bahsi geçen değişimle 13. yüzyıldan başlayarak günümüze uzanan şimdiki Türkçe; tarihsel süreç içinde Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi adlarını almıştır (Duman ve Ataizi, 2018, s. 1). Bu cümleden; dilin, içinde yaşadığı toplum gibi hayat süren, değişen ve girdiği forma göre isimlendirilen bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Tarihsel seyir içindeki fonotik ve morfonolojik değişimin takip ve taliminin yapılmaması, nihayetinde muhatabının karşısına anlamsal sorun olarak çıkar. Bir başka ifadeyle, tarihimizin en uzun ve malzeme olarak en zengin dönemi olan Osmanlı Türkçesi devrine ait bir metin üzerinde esaslı bir anlam değeri tespitinin yapılması, öncelikli ve ancak o devrin değişen veya değişmekte olan gramer bilgisine sahip olmakla mümkün olacaktır (Tulum, 2011, s. 3).

13 ve 15. yüzyıllarda etkili olan Eski Anadolu Türkçesinden 16 ve 19. yüzyıllara tesadüf eden Osmanlı Türkçesine geçişte fonotik ve imlâya dayalı pek çok hususiyetin değişip dönüşmeye devam ettiği bilinmektedir (Ercilasun, 2004, s. 461-462). Osmanlı Türkçesi döneminde yabancı dillerden alıntı sözcüklerin hüküm sürdüğü 17. asır, Eski Anadolu Türkçesi dil yapısının bir taraftan devam ettiği ve ünlülerin ünlü uyumlarına girdiği (Tuğluk, 2008, s. 614), klasik bir yazı dili olarak kimi kullanımlarda yazı dili imlâsının standartlaştığı bir dönemin de adıdır; ancak bu durum, diğer taraftan halk telaffuzu ile imlâdaki farkın artması anlamına da gelmektedir (İğci, 2014, s. 6). Örneğin Eski Anadolu Türkçesinde / t / sesini göstermek için bağlı olduğu kelimenin incelik ve kalınlık durumuna bakılmaksızın Arap alfabesinden / ت / ve / ط / seslerinden herhangi biri tercih edilebiliyorken Osmanlı Türkçesi döneminde yazıdaki standartlaşmayla birlikte ince kelimelerde / ت /; kalın kelimelerde / ط / fonemi kullanılır olmuştur. Hatta sadece fonotik yapıda değil morfonolojik

değeri yansıtan yapım ve çekim eklerinde de kalıplaşmaya gidilmiştir (Develi, 2009, s. 45). Bu durum, dildeki değişim seyrinin hem devam ettiği hem de oturmaya başladığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

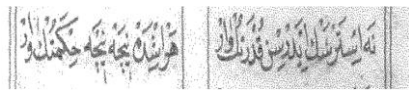
17. yüzyılı da içine alan Osmanlı Türkçesi döneminin, dil tarihi açısından bu önemine rağmen Türk dili üzerine çok fazla dil araştırmasının yapılmadığını görüyoruz (Duman, 2013, s. 42). Buna sebep Arap harfli abecenin Türkçenin fonotik yapısını ifade etmedeki yetersizliği, Arapça ve Farsçanın bu dönem üstündeki hakimiyeti ve bu yüzyıllardaki imlânın konuşma dilinden uzaklaşması olarak açıklanabilir (Develi, 1995, s. 3; Karal, 1978, s. 30). Sanat endişesi taşımayan, konuşma diline yakın sade bir anlatımın tercih edildiği harekeli metinler, zikredilen bu olumsuz durumları biraz olsun kırıp sağlıklı bir sonuç almada fayda sağlayabilir (Duman, 1993, s. 7). Biz de bu faydadan hareketle Aziz Mahmud Hüdâyî'nin *Dîvân-ı İlahiyat* eserinin en eski istinsah tarihli (1040/1630) harekeli nesih nüshasını¹, çalışmamızın zemin metni yaptık.

1. İmlâ ve Vezne Dair Hususiyetler

Divan şiirinde çoğu şair, ölçüde kapalı hece gereken yerde açık hecenin kullanılmasından doğan ve bir aruz kusuru sayılan imaleyi uygulamak zorunda kalmıştır. Bu duruma daha çok Türkçe sözcüklerin açık heceli eklerinde ve yabancı dillerle kurulan tamlamalardaki izafet kesrelerinde rast gelinir (Dilçin, 1997, s. 13). Kimi zaman sayılan bu durum, müellif veya müstensih'in "ihtiyarat-ı şâirî" denilen imlâda yaptığı yapısal müdahalelerle giderilmeye çalışılmıştır (Aksoyak, 2008, 67). Vezin ve imlâ üstündeki bu tasarruf, çoğunlukla uygulaması görülen eserin tamamına tatbik edilir. Harekeli zemin metin olarak seçtiğimiz Hüdâyî'nin *Dîvân'*ında² değişik şekillerde karşımıza çıkan bu pratik, metnin nasıl okunması gerektiği noktasında okuyucuya kolaylık ve avantaj sağlar.

1.1. Aşağıyı Dik Kesen İmlâ Tercihleri

Hüdâyî *Dîvân'*ında pek çok defa, kapalı olması gereken hecenin açıkta tutulması sonucu imaleye düşülmüş ve kimi yerlerde hecenin kapalı okunması gerektiğini belirtmek için de aşağıyı dik kesen bir çizgi tercih edilmiştir. Aşağıdaki örneklerde, vezinleri verilen şiirlerin ilgili dizelerinde kelimelerin ilk veya ikinci hecelerinin kapalı okunması gerektiğini belirtmek için "ى" sesinin altında aşağıya doğru dik çeker bir çizgi kullanılmıştır:

³ Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Fe'ülün

*Ne istersen idersin kudretün var
Her işde niçe niçe hikmetün var*

¹ İlgili nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, 2372/2'de bulunmaktadır.

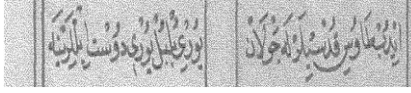
² Hüdâyî *Dîvân'*, H. kısaltması ile gösterilecektir.

³ H. nr. 17.

⁴ Mefā'îlün / Mefā'îlün / Fe'ûlün

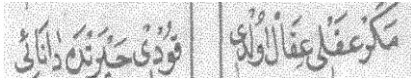
*Kanı Eyyüb gibi bir sabra tākat
Ya İsmā'il-veş kurbāna cür'et*

Mefā'îlün / Mefā'îlün / Fe'ûlün⁵

*İdüb tāvūs-ı kudsilerle cevlān
Yüri bülbül yüri dost illerine*

Şairler kimi zaman imale yapmaya mecbur kalmışlardır. Yani kapalı okunması gereken ilgili ek açıkta kaldığı için imale yapılmıştır. İlgili vezinler takip edilecek olursa, kapalı okunması gereken kimi durumlar, aşağıya doğru dik çeker bir çizgi ile gösterilmiştir:

⁶Mefā'îlün / Mefā'îlün / Mefā'îlün / Mefā'îlün

*Şular kim ehl-i kāl oldı seni bilmek muhāl oldı
Meger 'aklı 'ikāl oldı kodı hayretde danayı*

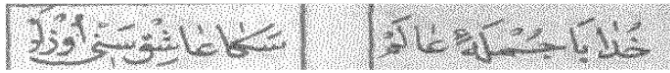

⁷ Fa'ilātün / Fa'ilātün / Fa'ilātün / Fā'ilün

*Refrefidür rāh-ı Hak'da ol Hüdāi 'āşıkun
Kar' ider evvāb-ı ğaybı lā-cerem tekrār-ı hū*

1.2. Yukarıyı Dik Kesen İmlâ Tercihleri

Dîvân'ın kimi bölümlerinde de imalenin gösterilmesi ve ilgili bölümün kapalı okunması gerektiğinin belirtilmesi için / / sesinin üstünde, yukarıya doğru dik çeker bir çizgi kullanılmıştır:

⁸ Mefā'îlün / Mefā'îlün

*Hudāyā cümle-i 'ālem
Saḡa 'āşık seni özler*

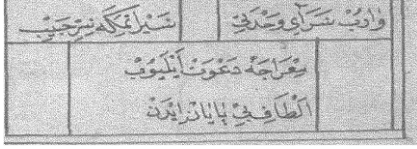
⁴ H. nr. 18.

⁵ H. nr. 50.

⁶ H. nr. 19.

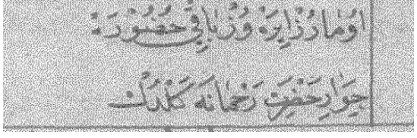
⁷ H. nr. 76.

⁸ H. nr. 45.

⁹ Müstef'ülün / Müstef'ülün / Müstef'ülün / Müstef'ülün

*Varub sarāy-ı vahdeti seyr itmege sırr-ı Habîb
Mi'rāca da'vet eyleyüb eltāf-ı bî-pāyān iden*

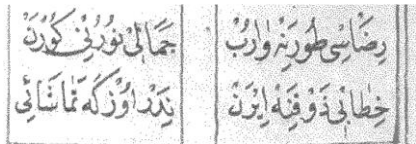
¹⁰ Mefā'ülün / Mefā'ülün / Fe'ülün

*Umaruz irevüz bâkî huzūra
Civār-ı hazret-i Rahmāna geldük*

Yukarıdaki örnekte müstensihin bir yazım tercihiyle daha karşılaşıyoruz. Alıntı sözcükler olan “rahmān” ve “civār” kelimelerinin zaten kapalı okunan ikinci hecelerinde aynı zamanda yukarıya doğru dik çeker bir hareke kullanılması, bu işaret konusunda ihtiyatlı olunmasını zorunlu kılmaktadır.

1.3. Terkiplerde Aşağıyı Dik Kesen İmlâ Tercihleri

Divan şiirinde kullanılan tamlamaların izafet kesrelerinde görülen imalelerin belirgin bir kusur kabilinden olmadığı düşüncesinde olanlar da vardır (Levend, 2015, s. 637; Saraç, 2010, s. 211). İzafet kesresinin ihtiyaca göre açık veya kapalı okunabilmesi yönündeki bu tolerasyona karşın zemin metnimizdeki bazı kullanımlarda kapalı okumanın gerekliliği, fonemin altına konulan aşağıyı dik kesen bir çeker çizgiyle gösterilmeye çalışılmıştır. Bir diğer husus da metindeki izafet kesresinin kapalı okunması gerektiğini belirtmek için hem “ ى ” sesinin hem de aşağıya doğru dik çeker çizginin kullanılmasıdır. Yukarıdan aşağıya doğru verilen metin örnekleri incelendiğinde ilk üç tamlamayı oluşturan “*cemāl-i nūr, hitāb-ı zevk, cisr-i mecāzî, zikr-i mükerrer*” kelimelerinin köklerinde /ى/ sesi; hecenin kapalı okunması gerektiğini belirtmek için aşağıya doğru dik çeker harekesiyle birlikte kullanılmıştır. Verdiğimiz diğer tamlama örneklerinde bu durum söz konusu değildir. Buradan Eski Anadolu Türkçesinde de görülen ünlülerin hem hareke işaretleri hem de / ى /, / و /, / ى / fonemleriyle gösterme uygulamasının (Duman, 2013, s. 43) devam ettiği sonucuna varabiliriz:

¹¹ Mefā'ülün / Mefā'ülün / Mefā'ülün / Mefā'ülün

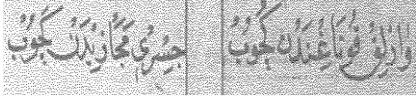
*Rizāsı Tūr'ma varub cemāl-i nūrunı gören
Hitāb-ı zevkine iren n'ider özge temāşayı*

⁹ H. nr. 48.

¹⁰ H. nr. 51.

¹¹ H. nr. 19.

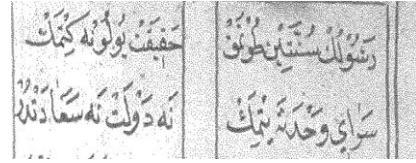
¹²Müstef'ilün / Müstef'ilün

Varlık konağından geçüb
Cisr-i mecâzîden geçüb

¹³Müstef'ilün / Müstef'ilün

Zikr-i mükerrer idegör
Bir hacc-ı ekber idegör

¹⁴Mefā'ilün / Mefā'ilün / Mefā'ilün / Mefā'ilün

Resülün sünnetin tutmak hakikat yoluna gitmek
Sarây-ı vahdete yitmek ne devlet ne sa'âdetdür

¹⁵Fā'ilātün / Fā'ilātün / Fā'ilātün / Fā'ilün

Hâzır iken Hâlikun etrâfa bakmak yol midur
Dür ider Hak'dan seni hubb-ı sivâ kayd-ı 'alef

2. Fonotik ve Morfonolojik Değişim ve Tercihler

Bir dilin ses bilgileri ve imlâ yapıları arasında birbirinden ayrı düşünülemez bir bağ vardır (Timurtaş, 2019, s. 19). Ancak biz bu çalışmamızda, ses değişimlerinin imlâ üzerinde nasıl ve niçin bir değişiklik meydana getirdiği konusu üzerinde durmayıp Osmanlı Türkçesi dönemine ait harekeli bir metinde görülen Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinin her ikisini de kapsayan ses yapılarının tespitine çalışacağız. Fonotik yapıdaki değişim ve tercihleri de ek ve kök olmak üzere iki başlıkta değerlendireceğiz.

2.1. Ekteki Değişimler ve Tercihler

2.2. 1. Tekil Şahıs İyelik Eki (-um/-ım)

Aidiyet ve mülkiyet bildiren sesin Eski Anadolu Türkçesindeki hali -m'dir. Arada yardımcı ses olarak yuvarlak vokal -u, -ü / و / bulunur (Timurtaş, 2019, s.64). Yardımcı vokalin bulunmadığı durumlarda yuvarlaklık ötre / ' / harekesi kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesi dönemine ait metnimizde, iyelik 1. tekil şahsın yuvarlak ünlü çekiminin etkinliğini devam

¹² H. nr.139.

¹³ H. nr. 163.

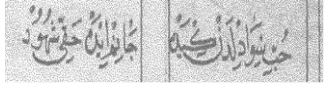
¹⁴ H. nr. 18.

¹⁵ H. nr. 137.

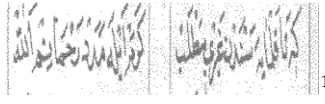
ettirdiğini görünürken düzleşmeye olan meylin giderek arttığını kullanılan -ım ekiyle görüyoruz. Düzleşmeye olan bu itibar, ünlü uyumu sonucunu da beraberinde getirmiştir.

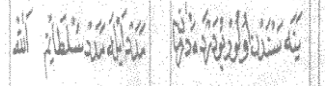
¹⁶*Cānım seni kılsun şuhūd
İhsān cenābuñdan senüñ*

¹⁷*Hubb-ı sivā dilden gide
Cānım ide Hakk'ı şuhūd*

¹⁸*Ki tā kalmaya senden ğayrı maṭlab
Kerem eyle meded Raḥmānım Allāh*

¹⁹*Yene senden olur bu derde dermān
Meded eyle meded sultānım Allāh*

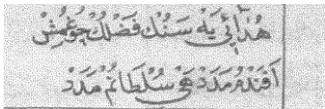
²⁰*Lutf ile ihsānuñ ebvābunu ac
Meded eyle meded sultānım Allāh*

²¹*Ele al hātır-ı perîşānım
Kudret-i tāmme ıssı Sultānım*

²²*Aşkuñla içüm toldur
Çok ağlamışam güldür*

²³*Hüdāi'ye senüñ fazluñ çoğmuş
Efendüm meded hey sultānım meded*

²⁴*Huccāc ile varub Beytü'l-Ḥarām'a
İşigine yüzüm gözüm sürem mi*

¹⁶ H. nr. 5.

¹⁷ H. nr. 79.

¹⁸ H. nr. 188.

¹⁹ H. nr. 188.

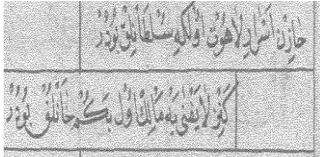
²⁰ H. nr. 196.

²¹ H. nr. 214.

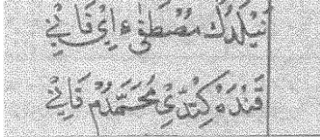
²² H. nr. 10.

²³ H. nr. 22.

²⁴ H. nr. 26.

²⁵Hâzin-i esrâr-ı lâhût ol ki sultânlık budur
Kenz-i lâ-yefnâya mâlik ol begüm hânluğ budur

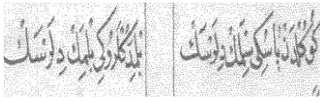
²⁶Neyledün Muştafâ'yı iy fânî
Kande gitdi Muḥammed'üm kanı

2.3. II. Tekil Şahıs İyelik Eki (-uḡ /-ıḡ)

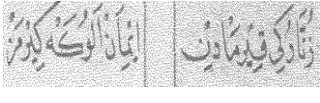
Eski Anadolu Türkçesinde mülkiyet bildiren iyelik ekinin 2. şahsı, -ıḡ / ڭ /fonemidir ve arada yuvarlak ünlü sesi, ötre / ' / harekesiyle sağlanmıştır. Metinden hareketle yuvarlaklığın, etkisini devam ettirdiği, düzleşme temayülünün / -ıḡ / az da olsa görüldüğü söylenebilir.

²⁷Kullarıḡa eṣfaksın
Lutf eyle kerîm Allâh

²⁸Göñülden pāsuyı silmek dilersen
Bilmediklerüḡi bilmek dilersen

²⁹Zünnārıḡı kırmadın
Îmān elüḡe girmez

³⁰Lutfuḡla Hüdâi'den
Kez rāzı olasıḡ sen

2.3. Fiilden İsim Yapım Eki (-um/-ım)

Eski Anadolu Türkçesinde, yalnız bir defada veya hamlede olan bir işi ifade eden -m ekinin (Timurtaş, 2019, s. 81) önündeki ünlü, zemin metnimizde daha ziyade yuvarlak haliyle kullanılmıştır. Yuvarlak ünlü sesi ötre / ' / harekesi ve / ۛ / fonemiyle verilir. Az da olsa, metinde karşılaştığımız ekin düz hali, dildeki düzleşme ve ünlü uyumunun sağlanmasındaki değişimin devam ettiğini gösterir.

²⁵ H. nr. 62.

²⁶ H. nr. 71.

²⁷ H. nr. 221.

²⁸ H. nr. 1.

²⁹ H. nr. 13.

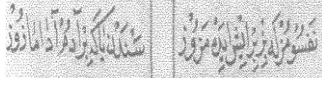
³⁰ H. nr. 9.

³¹Avn-i Rabbânî refik olmayıcak
Bir adım yir varımaz tâlib-i Hak

³²Adımı dostdan yaña
Adalum şimdengirü

³³Nefsümüzle biz bir iş idemezüz
Senden yaña bir adum adamazuz

2.4. Vokal Değişimleri

2.4.1. i>e ve e>i Değişimi

Eski Anadolu Türkçesine ait kimi kelime ve eklerin vokal seslerinde, değişmelerin olduğu aşikârdır (Arat, 1987, s. 309). Bunlar içinde i>e veya e>i değişimi, pek çok araştırmacının üzerinde çalıştığı en önemli konulardan biridir (Ceylan, 1991, s. 151-156). Özellikle kelime kökü içindeki değişmelerin merkezlendiği i/e meselesinin Eski Anadolu ve Türkiye Türkçelerinde iki farklı durumu söz konusudur. Bunlardan ilki ve en çok karşılaşılanı, evvelde kök içinde bulunan *i*'nin bugünkü Türkiye Türkçesinde *e*'ye dönüşmesi durumudur (Duman, 2013, s. 41). Aşağıda zemin metnimizde verilen örnekler incelendiğinde Eski Anadolu Türkçesinde karşılaşılan “yir, di-, gice, yit-, il” sözcüklerindeki *i* foneminin, Türkiye Türkçesindeki *e* fonemine dönüş sürecinin devam ettiği ve *i* sesinin verilmesi için / ى / harfinin kullanıldığı, metinden ulaştığımız sonuçlardandır.

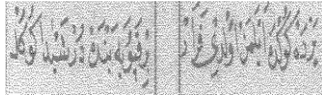
³⁴Avn-i Rabbânî refik olmayıcak
Bir adım **yir** varamaz tâlib-i Hak

³⁵İy menba'-ı lutf u cüd
Yirüñ makâm-ı Mahmüd

³⁶Kimi sultândur kimi kul
Âhir bir **yire** çıkar yol

³⁷Yerde gökde eylemez oldı karâr
Bir kapuya bendedür şeydâ gönül

³¹ H. nr. 29.

³² H. nr. 35.

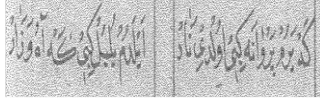
³³ H. nr. 47.

³⁴ H. nr. 29.

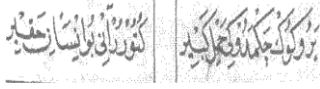
³⁵ H. nr. 36.

³⁶ H. nr. 78.

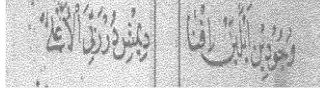
³⁷ H. nr. 53.

³⁸Geh **yerüm** pervâne gibi oldu nâr
Eyledüm bülbül gibi geh âh u zâr

³⁹**Yer** gök çekmediği haml-ı kebîr
Götürür anı bu insân-ı hakîr

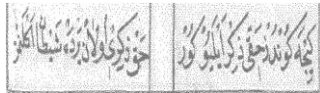
⁴⁰Vücûdım eyleyen ifnâ
Dimişdür Rabbiye'l-a'lâ

⁴¹Lev denevü **deyicek** rûh-ı emîn
Sen revân olduñ pes iy hayrü'l-verâ

⁴²Bir oldu **giceñ** gündüzün
Neyleyeyin gönül seni

⁴³**Gice** gündüz **Hağk**'ı zikr eyleyügör
Hağ zikri olan yerde şeytân eglenmez

⁴⁴Zulmet-i nefsi geçen bulur hayât
Çün **gece** âhir ola olur sabâh

⁴⁵**Yitmez** niçe biñ 'ömr-i Nüh
Yâ Rab nice şükr idelüm

⁴⁶**Mahz-ı** fazlıla esirgerse Hüdâi'ye **yiter**
Nazar-ı lutfi ile kârı oñar işi biter

⁴⁷Begüm mâl ile iş bitmez
Kazandığın neñe **yetmez**

³⁸ H. nr. 124.

³⁹ H. nr. 29.

⁴⁰ H. nr. 143.

⁴¹ H. nr. 145.

⁴² H. nr. 72.

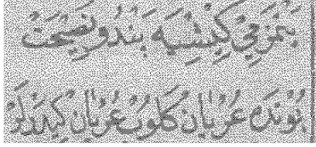
⁴³ H. nr. 40.

⁴⁴ H. nr. 178.

⁴⁵ H. nr. 172.

⁴⁶ H. nr. 23.

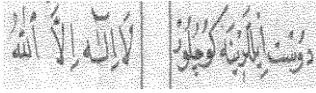
⁴⁷ H. nr. 101.

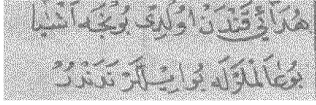
⁴⁸Yetmez mi kişiye pend ü nasîhat
Bunda 'uryân gelüb 'uryân giderler

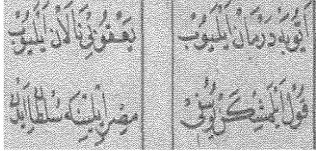
⁴⁹Yene gönlüm dost illerin özledi
Ol illere bir kez dahı varam mı

⁵⁰Dost illerine göçülür
Lā ilāhe illa'llah

⁵¹Hüdâi'ye kanden oldı bunca eşyâ
Bu 'âlemlerle bu iller nedendür

⁵²Eyyüb'a dermân eyleyüb Ya'küb'ı nālân eyleyüb
Kul eylemişken Yūsuf'ı Mısır iline sultân iden

⁵³Dāmen-i vasla irem mi
Elüm diyü ağlar var mı

⁵⁴Mevlâların koyub kande varsunlar
İy Allāh'um el senüñdür kul senüñ

İ'den e'ye olan dönüş istikametinin az da olsa e'den i'ye olanı vardır. Yani Türkiye Türkçesinde i'li olan kimi kelime kökleri Eski Anadolu Türkçesinde e olarak karşımıza çıkar. "Eyü>iyi, gey->giy-, get->git, eşit->işit-, yene>yine" gibi kelimeler buna örnek olarak gösterilebilir (Duman, 2013, s. 42). Zemin metnimizde bu durumu örnekleyen bir tek *yene>yine* kullanımıyla karşılaştık:

⁴⁸ H. nr. 111.

⁴⁹ H. nr. 26.

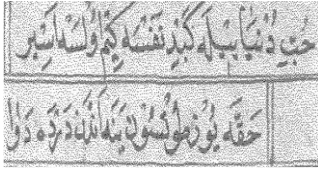
⁵⁰ H. nr. 2.

⁵¹ H. nr. 52.

⁵² H. nr. 48.

⁵³ H. nr. 148.

⁵⁴ H. nr. 58.

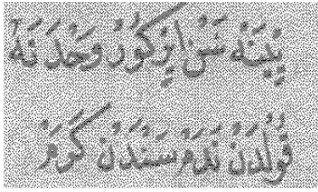
⁵⁵Hubb-ı dünyâyıla keyd-i nefse kim olsa esîr
Hakk'a yüz tutsun yine andan derde devâ

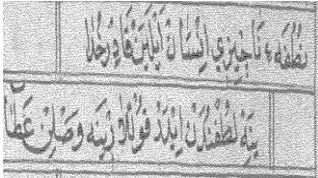
⁵⁶Hüdâi'nün idüb kalbini ta'mîr
Yene eyle sen her emrini tedbîr

⁵⁷Çün emîn eylediñ emânetüñe
Yene sen lâyıq eyle hıdmetüñe

⁵⁸Yine sen irgür vahdete
Kuldan nedem senden kerem

⁵⁹Nutfe-i nâçîzi insân eyleyen kâdir Hudâ
Yine lutfundan ider kullarına vaslın 'atâ

2.4.2. Düzleşme-Yuvarlaklaşma

Türk dil tarihinin karışık meselelerinden biri de düzleşme ve yuvarlaklaşmadır. Eski Anadolu Türkçesinde genel temayül olan yuvarlaklaşmanın (Timurtaş, 2019, s. 27) Türkiye Türkçesi devrine geçildiğinde düzleşme seyrine girdiğini görsek de zemin metnimizde hâlâ kimi sözcüklerde yuvarlak ünlülerin kullanımının çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Karşılaştığımız örneklerde, düz ve yuvarlaklık ikilemi kelimenin son hecesine rast gelmekte ve yuvarlaklık için / و / fonemi ve ötre / ' / harekesi; düzleşme içinse / ع / fonemi ve kesre / ـ / harekesi birlikte kullanılmaktadır. Aşağıda verilen “kendü>kendi, okı>oku, toğrı>toğru, uyanuk>uyanık” kelimeleri, düzleşme ve yuvarlaklaşma başlığında rastladığımız ikili kullanımlara örnektir.

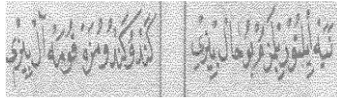
⁵⁵ H. nr. 216.

⁵⁶ H. nr. 15.

⁵⁷ H. nr. 30.

⁵⁸ H. nr. 68.

⁵⁹ H. nr. 216.

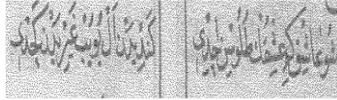
⁶⁰Neye iltür bilmezem bu hâl bizi
Kendü kendümüze koma al bizi

⁶¹Dîvâne gönlüme bilmezem n'oldı
Kendüyi yitirüb hayretde kaldı

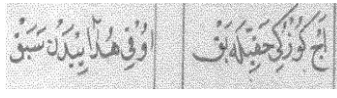
⁶²Kasd it ihlâsa vü riyâyı bırak
Kendü_hazzuñ ko Hak rızâsına bak

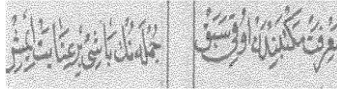
⁶³Şu 'âşık kim 'ışkuy tolusun içdi
Kendiden el yuyub ğayrıdan geçdi

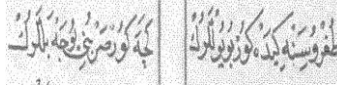
⁶⁴Güller tutar elde varak
Bülbüller okur sebak

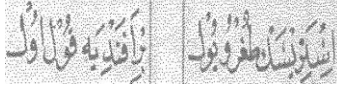
⁶⁵Ac gözüñi Hakk'ıla bak
Okı Hudâî'den sebak

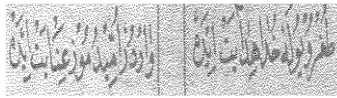
⁶⁶Ma'rifet mektebinden **okı** sebak
Cümlenün başı bir 'inâyet imiş

⁶⁷**Toğrusına** gidegör bu yollaruñ
Geçegör sarbunu yüce belleruñ

⁶⁸İsterisen **toğru** yol
Bir efendiye kul ol

⁶⁹**Toğru** yola Hudâ hidâyet ide
Vardur ümmîdümüz 'inâyet ide

⁶⁰ H. nr.47.

⁶¹ H. nr. 56.

⁶² H. nr. 85.

⁶³ H. nr. 47.

⁶⁴ H. nr. 8.

⁶⁵ H. nr. 11.

⁶⁶ H. nr. 152.

⁶⁷ H. nr. 39.

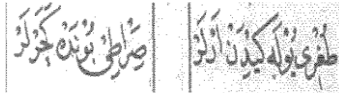
⁶⁸ H. nr. 92.

⁶⁹ H. nr. 85.

⁷⁰Kimisi bulduğun kapar
Kimi **toğrı** yoldan sapar

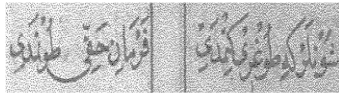
⁷¹**Toğrı** yola giden erler
Sırātı bunda geçerler

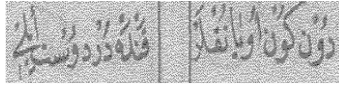
⁷²İNāyet it açılsun **toğrı** yollar
İy Allāh'um saña lāyık keremdür

⁷³Açırır lutf eyle **toğrı** yolunı
Allāh'um Allāh'um güzel Allāh'um

⁷⁴Şunlar ki **toğrı** gitmedi
Fermān-ı Hakk'ı tutmadı

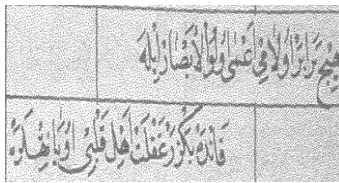
⁷⁵Dün gün **uyanuklar**
Kandedür dost ili

⁷⁶Kimi olmuş visāl-i Hakk'a lāyık
Kiminünñ dide-i kalbi **uyanık**

⁷⁷**Uyanık**lardan olagör
Hakk 'aşkıla tolagör

⁷⁸Hic berāber ola mı a' mā ulü'l-ebśār ile
Kande benzer ğaflet ehli kalbi **uyanıklara**

2.6. Bazı Ünsüzlerde Görülen Farklı Yazım Tercihleri

Zemin metnimizde, Türk dilindeki sedalı (yumuşak, tonlu) ünsüzler olarak ifade edilen seslerden *b*, *c* fonemlerinin, müellif veya müstensihin tercihiyle sedasız (sert, tonsuz) *p*

⁷⁰ H. nr. 74.

⁷¹ H. nr. 31.

⁷² H. nr. 103.

⁷³ H. nr. 54.

⁷⁴ H. nr. 89.

⁷⁵ H. nr. 59.

⁷⁶ H. nr. 52.

⁷⁷ H. nr. 168.

⁷⁸ H. nr. 174.

ve ç'li kullanımlarına da rast gelindi. Buradaki genel temayülün oluşmasında ekleşmenin etkisi büyüktür. Kelimelerin emir çekimli hallerinin çoğunda *b*, *c* seslerinin kendilerini koruduklarını; ekleştikleri durumların önemli bir kısmında da *p*, *ç* fonemlerine dönüştüklerini gözlemliyoruz. Karşılaştığımız “*nice/niçe, ac-laç-, sac-/saç-, yab-, yap-*” gibi sözcükler, bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

⁷⁹Eger Hak olmazsa sözüñ
Nice olur bizüm hālümüz

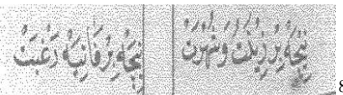
⁸⁰Aceb *nice* ola yā Rab
Hālüm diyüb ağlar var mı

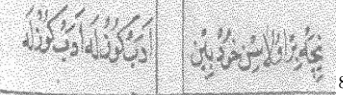
⁸¹Yitmez *niçe* biñ 'ömr-i Nūh
Yā Rab nice şükr idelüm

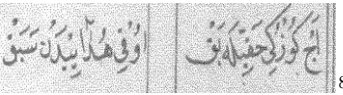
⁸²Rāh-ı Hak'da kolayuğa gitdüñ
Āh nefsum seni *niçe* eyleyeyin

⁸³*Niçe* bir zîynet ü şöhret
Niçe bir fânîye rağbet

⁸⁴*Niçe* bir olasin hōd-bîn
Edeb gözle edeb gözle

⁸⁵Ac gözüñi Hakk'ıla bak
Okı Hüdāi'den sebak

⁸⁶Zulmet-i ğafleti dilden süregör
Ac gözüñ nūr-ı kadîmi göregör

⁸⁷Lutfula ihsānuñ ebvābum *ac*
Meded eyle meded sultānım Allāh

⁷⁹ H. nr. 74.

⁸⁰ H. nr. 148.

⁸¹ H. nr. 172.

⁸² H. nr. 85.

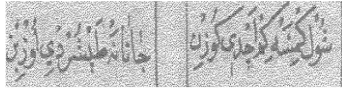
⁸³ H. nr. 109.

⁸⁴ H. nr. 121.

⁸⁵ H. nr. 11.

⁸⁶ H. nr. 136.

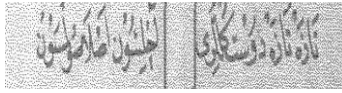
⁸⁷ H. nr. 196.

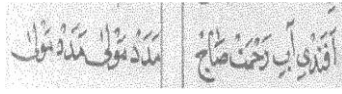
⁸⁸Şol kimse kim açdı gözün
Cānāna tapşurdu özin

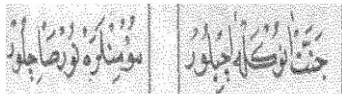
⁸⁹Lutfa mazhar olduğun fikr it begüm
'Arif isen aç gözün merdāne bak

⁹⁰Tāze tāze dost gülleri
Açılsun aslā solmasun

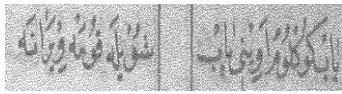
⁹¹Efendi āb-ı rahmet sac
Meded Mevlā meded Mevlā

⁹²Cennet anuñla açılır
Mü'minlere nūr saçılır

⁹³Yab yab gönül kasrını yab
Mi'mār-ı zikrullāh ile

⁹⁴Yab gönüm evini yab
Şöyle koma virāne

⁹⁵Cānlarda yapıdı āşyān
Sayd eyledi 'Ankā-yı 'aşk

⁹⁶Yed-i kudretle yapub bu vücūdı
Visāli zevki ile şād iden dost

3. Alıntılama Yapılan Bazı Kelimelerde Görülen Farklı Yazımlar

Türkçeye giren pek çok yabancı sözcük, Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak Türkçeleşme eğilimine uğramıştır (Günaydın, 2020, s. 174). Özellikle Arapça ve Farsça kelimelerde, gerek veznin oturması; gerekse Türkçenin ünlü uyumuna adapte edilebilmesi

⁸⁸ H. nr. 104.

⁸⁹ H. nr. 180.

⁹⁰ H. nr. 65.

⁹¹ H. nr. 211.

⁹² H. nr. 2.

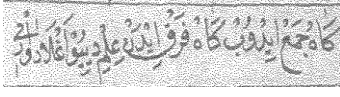
⁹³ H. nr. 160.

⁹⁴ H. nr. 106.

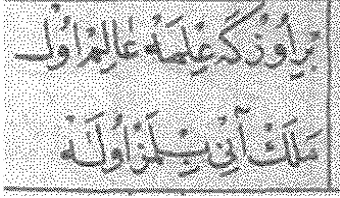
⁹⁵ H. nr. 77.

⁹⁶ H. nr. 201.

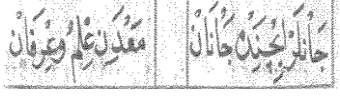
gibi amaçlardan çeşitli ses değişiklikleri görülmüştür (Aksoyak, 2008, s. 401). İncelediğimiz metinde Arapça ve Farsça sözcüklerin tamamına yakını, orijinal hallerini korurken sadece *ilm* kelimesi bahsi geçen sebeplerden değişime uğramıştır. *İlm* kelimesi, bir yerde veznin oturması amaçlı, ek almadığı halde kök içine ünlü alıp *ilim* şeklinde yazılmıştır.

⁹⁷Gāh cem' idüb gāh fark iden
'İlm diyü ağlar var mı

⁹⁸Bir özge 'ilme 'ālim ol
Melek anı bilmez ola

⁹⁹Cānlar içinde cānān
Ma'den-i 'ilm ü 'irfān

¹⁰⁰Ol virdi cismile cānı
Ol virdi 'ilm ü 'irfānı

Sonuç

Çalışmamız sürecinde zemin metinden elde edilen bilgi ve envanterler, imlâdaki ikili yazım tercihleriyle dildeki ses ve morfolojik değişimin tam olarak oturmadığını, dil değerlerindeki değişimin devam ettiğini gösteriyor.

İçinde yaşadığımız dil değerlerine geçişte bir köprü vazifesi gören 17. asır, tüm yazı türlerinde, bu yüzyılın tamamını kapsayan karşılaştırmalı bir çalışmayla dil değerlerinin zenginliği ve çeşitliliği açısından çok büyük önem arz eder. Özellikle harekeli metinler, bu yüzyıla ait dil araştırmalarında kullanılması, düzlük-yuvarlaklık, vezin-implâ ilişkileri ve konuşma-yazı dili farklılıkları gibi meseleleri daha sağlıklı bir tartışma zeminine oturtabilecek olması yönüyle mühimdir. Bu şekilde Türk dili ve gramerine ait değişim ve gelişim değerlendirmeleri daha da sağlıklı hale gelecektir.

Dilin diğer dillerle olan temas, iç içelik, etkilenme ve etkileme durumlarının tespiti için çeviri yazı metinler, doğru sonuca ulaşmada en sağlıklı ve kısa yoldur. Çeviri yazılı harekeli metinlerde metin içi ve metinler arası karşılaştırmalı bir metodun benimsenmesi, o dilin dil dönemine ait değişim, gelişim ve imlâ değerlerinin tespitini ayrıca kolaylaştıracaktır.

⁹⁷ H. nr. 148.

⁹⁸ H. nr. 32.

⁹⁹ H. nr. 36.

¹⁰⁰ H. nr. 99.

Kaynakça

- Aksoyak, İ.H. (2008). Osmanlı şairlerinin "aruz tasarrufları" ve araştırmacıların gereksiz müdahaleleri, *Turkish Studies Dergisi*, 3(6), 388-403.
- Arat, R.R. (1987). *Türkçe metinlerde e/i meselesine dair makaleler I*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Aziz Mahmud Hüdâyî, *Divân-ı ilâhiyat*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, 2372/2.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ceylan, E. (1991). Ana Türkçede kapalı e ünlüsü. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 151-165.
- Develi, H. (1995). *Evlîya Çelebi seyahatnamesine göre 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ses benzeşmeleri ve uyumlar*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Develi, H. (2009). *Osmanlı'nın dili*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Dilçin, C. (1997). *Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Duman, M. (1993). *Evlîya Çelebi seyahatnamesine göre 17. yüzyılda ses değişimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Duman, M. (2013). *Makaleler eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Duman, M. Ve Ataizi, D. (Edt.) (2018). *XVI-XIX. yüzyıllar Türk dili*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Günaydın, A. (2020). Harekeli bir mi'râciyenin dibâcesi ve Osmanlı Türkçesinin imlâsı ve telaffuzu hakkında düşündürdükleri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49, 161-184.
- İğci, A. (2014). *17. yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin özellikleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kaplan, M. (2002). *Kültür ve dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karal, E.Z. (1978). *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Levend, A.S. (2015). *Divan edebiyatı kelimeler ve remizler mazmunlar ve mefhumlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Saraç, M.A.Y. (2010). *Klâsik edebiyat bilgisi biçim-ölçü-kafiye*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Timurtaş, F.K. (2019). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tuğluk, H.İ. (2008). 17. Yüzyıla ait harekeli iki metinde bazı imlâ özellikleri. *Turkish Studies Dergisi*, 3(6), 612-630.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 04.06.2021 Kabul/Accepted: 28.12.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 139-153.

SEZER ATEŞ AYVAZ'IN ÖYKÜLERİNDE DÜNYAYI SÖZCÜKLERLE DEĞİŞTİRMEK İSTEYEN HİKÂYE USTALARI

Şafak KAYABAŞI¹

Öz

Bu makalede Sezer Ateş Ayvaz'ın öykülerinde dünyayı sözcüklerle değiştirmek isteyen kadın yazar öykü kişileri ele alınmıştır. Erkek egemen ve kapitalist dünya düzeninin dayatmalarına karşı okurda bir farkındalık oluşturmaya çalışan bu kadın yazar öykü kişileri eril olmayan bir dil ile yazdıkları öykülerinde insanlık için özellikle kadınlar için daha güzel bir yaşamın imkanlarını aramaktadır. Amacımız hayata bakış açısı eserlerine yansıyan Ateş Ayvaz'ın öykülerinde kendisiyle özdeşleşen, kendi gibi kadın yazar öykü kişileriyle ilgili sentezlere ulaşmak ve daha önce hakkında akademik bir çalışma yapılmamış olan yazarın öykücülüğünü bu sentezler doğrultusunda araştırmacıların dikkatine sunmaktır. Çalışmamızda Ateş Ayvaz'ın bütün öykü kitapları taranarak kadın yazar kategorisine giren öykü kişileri belirlenmiş; olay örgüsüne, kurguya ve kullanılan imgelere değinilerek yazarın öykü evreni okuyucuya tanıtılmış; feminist, yapısalcı, psikanalitik, hermeneutik kuramlardan ve alımlama estetiği kuramından yararlanılarak kadın yazar öykü kişileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sezer Ateş Ayvaz, Öykü, Kadın, Dayatma.

Story Masters Who Want to Change the World with Words In Sezer Ateş Ayvaz's Stories

Abstract

In this article, women writers who want to change the world with words in the stories of Sezer Ateş Ayvaz are discussed. Trying to raise awareness in the reader against the impositions of the male-dominated and capitalist world order, this woman writers seeks the possibilities of a better life for humanity, especially for women, in her stories written in a non-masculine language. Our aim is to reach syntheses about female author story characters who are identified with Ateş Ayvaz's stories, whose perspective on life is reflected in her works, and to present the author's storytelling, for which no academic study has been done before, to the attention of researchers in line with these syntheses. In our study, all the story books of Ateş Ayvaz were scanned and the story characters in the category of women writers were determined; The story universe of the author was introduced to the reader by referring to the plot, the fiction and the images used; The story characters of women writers were analyzed by making use of feminist, structuralist, psychoanalytic, hermeneutic theories and the theory of reception aesthetics.

Keywords: Sezer Ateş Ayvaz, Story, Woman, Imposition.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: sfk.kybsi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3382-7357

Giriş

Edebiyata önce okuyucu olarak başlayan kadınlar, yazma haklarını ancak XIX. yüzyılda elde edebilmişlerdir. Bu durum *kadın* imgesinin erkek yazarlar tarafından erkeğe özgü bir bakış açısıyla oluşmasına neden olmuştur. İlk yazma deneyimlerine “erkeklerin kadın tabiatı hakkındaki görüşlerini kabul ederek ve onları taklit ederek” başlayan kadınlar, “feminist bir tavırla erkek geleneğinden ayrılarak, bir protestoyla yazabilmek” için yaklaşık bir kırk yıla ihtiyaç duymuşlardır. “Kadın yaşantısına eğilerek, kadına özgü bir estetikle yazabilmeleri” içinse 1920’li yıllara kadar mücadele etmeleri gerekmiştir (Moran, 1999, s. 255-256).

Kadın-erkek ayrımcılığı ve eşitsizliği sorununa edebiyat ve sanat aracılığıyla karşı çıkmaya çalışan yazarlarca ilk yapılması gereken, Batı düşüncesi tarafından oluşturulan fallosantrizme yani erkek değerine olan inanca karşı koymayı öğrenerek dişil bir dil yaratıp kadını öznelliğini ifade edebilir hale getirmektir. Gelenek ve ataerkillik tarafından etkilenmemiş bir dil olmadığı sürece kadın öznelliğini ifade edemez (Canbaz, 2007, s. 111-112). Böyle bir dil oluşturmak için dili içinden mayınlamak, minörleştirmek gerekir. Onun kurallarını bozmak, onu başka anlatım şekillerine koymak, kelimelerin anlamlarını sabitliğinden kurtarıırken aynı zamanda cümlelerin söz dizimsel sabitliğini de bozmak, sanat yapmanın yeni biçimi olmalıdır (Akay, 2005, s. 112). Dildeki değişim gerekliliği bir yandan verili toplumsal düzenin yıkılmasına yönelirken, diğer yandan da ataerkil kapitalizmin sunduğu sakatlanmış varoluşun dışında, yeni bir bilinç ve kendilik arayışını gündeme getirmektedir (Canbaz, 2007, s. 118).

Sezer Ateş Ayvaz dünyanın günümüzdeki kaotik ortamında bireyin kendine dayatılan ve artık çoktan içselleştirdiği toplumsal, medyatik imgeler yüzünden kendi içindeki esas imgeleri yani insanlığın kolektif imgelerini kaybettiğini düşünür. Batı toplumlarının akılcı, ilerlemeci ilkelerine duyduğu inançla sanattan bilime, günlük yaşamdan politikaya, bilinçaltından tüm bilgi paradigmalarına dek yaralı bir bilincin izdüşümünü yaratan periferi ülkelerinin modernitenin değerlerine göre belirlediği şimdiye, geleceğe ve geçmişe ilişkin imajlarının yarattığı kaosu eleştirel bir bakış açısını, irdelenmeyi ve sorgulanmayı beklediğini ifade eder (Ateş Ayvaz, 1992, s. 1). Olup bitenleri, dünyayı, geleceği daha iyi anlamak konusunda sanatı, edebiyatı gerçeğe hayattan daha yakın bulan yazar toplumsal, medyatik imgelerin boyunduruğundan hem kendini hem de öykü kişilerini kurtarmak ister. Bu anlamda hayata, onun değerlerinin dayattığı ve kabul ettirdiklerine, içinde yaşadığımız çağın kabul ettiği insan gerçeğine muhalif, sorgulayıcı, didikleyici bir tavır olması; zihinlerimizi, bilinçaltımızı ve rüyalarımızı dahi doldurmuş olan imgelerin tutsağı olmayan aykırı bir dil kullanması gerektiğine inandığı hikaye türüne özel bir önem veren Ateş Ayvaz (Öztop, 2006, s. 5) bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

“Evet, şimdiye dek, var olan gerçekliğe karşı çıkmada, dünyanın ve insanın parçalanmış gerçekliğini anlamlandırmada en elverişli tür öykü geldi bana. Sanki edebiyatın en asi çocuğu oymuş, on beş yaşın evden kaçmalarına, görünenin ardındakilerini sezdirmelere,

en çok o denk gelebilirmiş diye düşündüm. Hâlâ böyle düşünüyorum. [...] Yazmak, dönüşmek için önemli bir çabadır, herkes için.” (Öztop, 2008, s. 10).

Verili düzeni, hayatın hâlihazırdaki düzeneğini, insanı kimliksizleştiren modern hayat kurgusunu sıklıkla eleştirdiği, erkek egemen kültür ve kapitalist düzence sakatlaştırılan varoluşları gözler önüne serdiği hikayelerinde bir yandan toplumsal ve medyatik imgelerle savaşırken bir yandan da dili yaratıcı bir etkinliğe dönüştürerek sıradan dil unsurlarına hayat verir; zengin çağrışım ve imgelerle doldurduğu, bazı kelimelerinin yazımını bilinçli olarak değiştirdiği, cümlelerinin sözdizimini bozduğu dili adeta yeniden üretir:

“Bireysel tarihteki ben’in sen olabilmesi için dilin çok katmanlı ve imgesele açık olması gerektiğini düşünüyorum [...] yazarken duyguların zihniyle ve çağrışımlarla yürüyor edebiyat. Hayatın geliştirdiği bir şey dil, yazma dili; sözcükler, cümleler, kurmaca, sonra bilinçle düzenleniyor. Benim benimsediğim öykü anlayışı gerçekliği dille, ayrıntı ve imgelerle sahici kılmaya çalışan ama arka planı önemseyen, çözümlenmelerle öykünün yapısını yıkarak, anlamı mümkün olduğunca derinleştirmek isteyen bir öykülemeyi yeğliyor...” (Akdemir, 2015, s. 14).

diyen yazar günlük sıradan gerçeklikleri bozarak okurda toptancı anlayışa karşı bir yabancılaştırma yaratır ya da sıradan gerçeklikler arasından yaşamın gizemlerinin süzülmesini, okurun olaylara epifanik (gerçeği sezen) anlar olarak bakabilmesini sağlar (Matthews, 2004, s. 75-76). Kendisinden sonra ortaya çıkan biçim arayışları, üst kurmaca, parçalı anlatım, öykü içinde öykü gibi eğilimlerin bir tür habercisi olan öykülerinde (Öztop, 2008, s. 10) takındığı okurun arınmasına izin vermeyen aykırı dili, okuru kendini kendine ifşa etmeye zorlayan uyarıcı biçemi (Büyükdağ, t.y., s. 3-5) ve eleştirel yaklaşımıyla gerçeği tahrif edip yeniden düzenleyerek toplumsal gerçeklikler üzerine sorunsallar üreten yazar, okura üst düzey bir farkındalık ve bilinç kazandırır (Özer, 2012, s. 107). Böylelikle *aynı* ile *başka* arasında sürekli bir ayırım yapan ve *başka'yı* sürekli olarak dışlayan Batı felsefesine (Megill, 2008, s. 443) yapı sökücülerin *başka/öteki'nin* farkında olunması gerektiğini işaret etmesine benzer bir tutumla (Sağlam, 2012, s. 278) suyun öteki olana bakışı temizlemesi, sözcüklerin suyla yıkanarak şimdiki zamandaki anlamlarından kurtulması, suyla yıkanmış tertemiz güzel masallar anlatılması gerektiğini işaret ederek *öteki'ye* kavuşmak, *öteki* olmak ve nihayet *öteki'yi* yok etmek ister (Eylem, 2015, s.y.). Öykü kişileri ile birlikte kendisinin de hayatın öznesi olma mücadelesi verdiğini ifade eden yazar, öykülerinde hayat bulan kendisi gibi kadın yazar öykü kişileri ile özdeşleşir. İnsanın özgürleşme ihtiyacına denk düşen öykü türü ondaki yazma isteğini keskin bir yaşama duygusuna dönüştürür. (Öztop, 2006, s. 5).

Sezer Ateş Ayvaz'ın *Aynalarda Yaz* (1988), *Yeryüzü Taksim* (2000), *Tamiris'in Gece Suçları* (2005) ve *Külllenmiş Bir Kuşu Yakalamak* (2015) olmak üzere dört hikaye kitabı bulunmaktadır. Bu makalede Sezer Ateş Ayvaz'ın hikayelerinde kendisiyle özdeşleşmiş, kendisinin sözcüsü konumundaki, insanlığın unutturulan kolektif imgelerine ulaşmaya çalışan, dayatılan gerçeklik dışındaki esas gerçekliği arayan, dünyayı sözcüklerle değiştirmek isteyen, geleceğe söz bırakmak çabasındaki hikaye yazarı kahramanlarını inceleyeceğiz (Ateş Ayvaz, 2015a, s. 131). Kahramanları daha açık bir şekilde analiz edebilmek için olay örgüsüne, kurguya,

yazarın kullandığı çok sayıda yeni imgeye değindiğimiz gibi feminist, yapısalcı, psikanalitik, hermeneutik kuramlardan ve alımlama estetiği kuramından da destek alacağız. Ateş Ayvaz'ın dünyayı sözcüklerle değiştirebilecek hikaye ustası olarak tanımladığı bu kadın öykü kişilerinin özellikleri, ortak hayalleri, mevcut toplumsal şartlardaki durumları ile ilgili tespitlerde bulunarak yazarın öykü evrenini dikkatlere sunacağız. İncelememizde kronolojik disiplinle hareket edilerek yazarın kitaplarının yayımlanma sırasına uyulacaktır.

Dünyayı Sözcüklerle Değiştirmek İsteyen Hikâye Ustaları

Ateş Ayvaz'ın 1988 yılında çıkardığı ilk öykü kitabı *Aynalarda Yaz*, sonrasında ortaya çıkan eğilimlerin bir tür habercisi, işaret fişeğidir (Öztop, 2008, s. 10). Okura okuduğu metnin kurgusal olduğunu kabul ettiren, bakış açısının sürekli değiştiği, öykü içinde öykünün anlatıldığı, bir öykünün kendi içinde bir diğer öyküyü erittiği ve dönüştürdüğü bu kitap (Aktulum, 1999, s. 41), edebiyatımızda 90'lar ve sonrası öykü anlayışının ilklerindedir. Kitaba adını veren *Aynalarda Yaz* öyküsü de dünyayı sözcüklerle değiştirmek isteyen kadın yazar öykü kişilerinin bir tür habercisi, işaret fişeği niteliğindedir. Kendilerini, insan ilişkilerini, hayatı değiştirmek isteyen iki kadının yıllar sonra bir çay bahçesinde buluşarak geçmişte beraberken yaşadıklarını yazıya dökmeye çalıştıkları öyküde geceleri eve geç gelen, geldiğinde odada sürekli kendine bağırarak, yaşamına başkalarını katan adamı uzun süre terk edemeyen, terk ettiğinde ise hala ondan kopamayan, aşkından vazgeçmeyi bir türlü başaramayan, fiziken olmasa da mecazi anlamda ölmüş bir yenge ile yaşadığı kentle bir türlü bütünlenemeyen, umarsız/görmeyen/bakmayan insanların arasında yalnızlık hissederek yabancılaşan bir genç kadın vardır. Aşkta vazgeçmeyi bilmeyerek mecazi anlamda ölmüş olan yenge, Ateş Ayvaz'ın bir sonraki öykü kitabı *Tamiris'in Gecesuçları*'ndaki kadınlarla ilgili olarak yaptığı "Ölmeye yüz tutmuş aşkın, yerini bıraktığı nefretle, geçmişe yönelik umutla yaşayan kadınlar gördüm orada. Ve onların 'ölümlerini'... Şöyle de söyleyebilirim: Kadınlar, aşkta, vazgeçmeyi bilmiyorlardı çokluk. Onların mecazi anlamda ölümleri oluyordu bu..." (Öztop, 2006, s. 4) açıklamasına tam olarak karşılık gelen bir kadın olmasıyla yaşadığı acılarda kendisi de pay sahibidir. Yengenin bakışları sert, yüzü korkutucu yazar babası da annesini ve dört kızını terk etmiştir. Yengenin annesi her güçlüğe direnerek dört kızını tek başına büyüten, ağzı var dili yok, ataerkil toplumsal yapının tam istediği bir kadın tipidir. Verilen ayrıntılarla kadınların kuşaktan kuşağa yaşadığı hüznü dönüşen acıları, ortak yazgıları göz önüne serilir. Oturdıkları çay bahçesinden gördükleri meydanı çirkinleştiren, küçülten, evleri ve ağaçları kuşatan Belediye Halk Pazarı'nı eleştiren yenge ve genç kadın dağıtılan kentten, yitirilen deniz kokusundan hoşnutsuzdur.

"[...] kendilerini, insan ilişkilerini, hayatı değiştirmek isterler ama anda yaşananlar, durum, pek izin vermez başkalaşmasına hayatın. Toplumsal koşullar engeldir böylesi bir dönüşüme. Kumpas! İnsanlar verili koşulları benimsemiştir çoktan, üstelik kişilikler de biçimlenmiştir, durup düşünmeden, sorgulamadan çok fazla. Hüznün, karamsarlığın aşılması inatla mücadele etmekle, dünyadan kovulmayı bile göze almakla mümkündür ancak." (Öztop, 2008, s.10).

Kitapta inatla mücadele eden, dünyadan kovulmayı bile göze alan, hüznün ve karamsarlığın aşılmasında yazara ve okura umut veren ilk yazar kahraman Hera'dır. *Hera'nın Öfkesi* isimli hikayenin kadını Hera önce yüzü paramparça olmuş, sonra da yüzünü yitirmiş bir öykü kişisidir. *Paramparça yüz*, kadının erkek egemen kültürde kendine atfedilen rollerin içinde kimliğinden, benliğinden hep vazgeçmek durumunda kalması ve kendisini unutmaması anlamına gelir. Hera, estetik profesörü bir baba ve arkeolog bir annenin kızı olsa da sanıldığı gibi tersine mutlu bir çocukluk yaşamaz. Kızın yüzünün önce estetik profesörü bir babanın elinden parçalanmaya başlaması oldukça trajiktir. Baba evi erkek egemen düzende kadına yüklenen *iyi evlat, iyi eş, iyi anne* rolünün ilk sahnesidir. Parçalanma evlendiğinde de devam eder. Tutkulu bir aşkla, herkesin uzun süre konuştuğu bir düğünle evlendiği bankada üst düzey bir yönetici olan kocası önce kıskançlıklarıyla onu sürekli bağıllığını ifadeye mecbur bırakarak bunaltır. Kocasının üst düzey bir yönetici olduğu ayrıntısıyla iyi evliliği iyi mevkili bir adamla evlilik olarak kabul eden zihniyete gönderme yapılır. Hera'nın tutkulu aşkı uysal bir bağlanmaya, dingin bir adanmışlığa dönüşür. Hera kocasının çok çalıştığı savunmasıyla kendisine karşı takındığı kayıtsızlıktan kurtulmanın yolunu çocuk yapmak olarak görür. Bu yol bir süre işe yarasa da o artık kocasının gözündeki sevgili konumunu yitirir, sadece bir anne ve eş olabilir. Kocasından ayrılmayı biraz düşünecek gibi olsa zihnindeki çocuğu için katlanması gerektiği gerçeği, yerini başka bir kadına bırakamama gibi kodlar yüzünden, eve sadece kazandığı paraları ve iyi bir baba olmanın şefkatini taşıyan bu adamla evliliğini sürdürür. Evliliğinde Hera için anlamlı kalan tek şey çocuğudur. *Aynalarda Yaz* kitabının bu öyküye kadarki bütün kadınları, tıpkı Hera'nın biraz önce sıraladığımız özelliklerinde görüldüğü gibi evliliklerini sonlandırmamak için her türlü sıkıntıya sabreder, aşklarında vazgeçmeyi de çoklukla bilmezler.

"Her zaman iyi bir eş, iyi bir anne, iyi bir meslek kadını olmak için kendilerini yıpratın, görevlerinin tutsaklığından yaşamı özgürce yaşayamayan; hiç kendisi olamamış; olmaya da vakit bulamamış [...] Görevlerinin kadınları olurken önce kimlik sonra da kişilik parçalanmasına uğrayan ve yaşamın dalgalarında savrulup kıyıya vuran, kendi yüzlerini kaybeden [...]" (Soyşekerçi, 2010, s. 136).

Bu kadınlarda bir kimlik, öz benlik arayışı görülür fakat bir değişim gerçekleşemez. Çünkü verili koşullar hayatın başkalaşmasına izin vermez. Fakat Hera, evliliğine kocasının aldatmaları da eklenince, kitabın *dönüşme* eylemini gerçekleştiren ilk kadın kahramanı olmayı başarır. Hera'nın *nesne* konumundan sıyrılarak *özne* konumuna ulaşması çok kolay olmaz. Kız çocuğu, genç kız, sadık eş, iyi anne, okuyan kadın, bilen kadın, çağdaş kadın, seven kadın, kötü kadın gibi erkek egemen düzende kendine yakıştırılan her özelliği üzerine alarak önce paramparça olur, sonra bu düzenin zihnine kazıdığı, kendine dayattığı tüm imgeleri yok ederek, kendi değimiyle *şeytana satarak* özgürleşebilir. Sezer Ateş Ayvaz'ın makalemizin başında yer verdiğimiz, gerekliliğini vurguladığı; imgelerin tutsağı olmayan, sorgulayıcı, didikleyici, aykırı dili, hikayede yazar olduğu anlaşılan Hera'yı öz benliğine ulaştırır. Kendini anlattığı ve önce kendisi için, kendisine yeni iklimler, başka anlamlar yaratmak için kurduğu, verili şartlara *boyun eğiş* barındırmayan öykülerini kimileri başkaldıran kimileri gülünç bulur. Cennetten kovulmuşlar onu anlamaya çalışır. Cennetten kovulmuşlar Hera'yı anlamaya

çalışmalarıyla dini normlara uymayan kesim olarak öyküde ona yakın bir yerde konumlandırılırlar. Hera'nın kocası ise artık dudağına ağulu kırmızılar, gözlerine dipsiz gecelerden bir siyah çeken bu kadından korkmasıyla öyküde Hera'dan oldukça uzak bir yere konumlandırılır. Ateş Ayvaz'ın hikayelerinde giyiniş ve makyajını abartan, gözlerindeki siyahı çoğaltan, saçlarını düzensiz salınma bırakan kadınlar kendine sunulan verili *kültürel ve tarihsel kodlardan* çıkan, değişen, kendini bulan kadının imleyicisidir. Kadınlar öz benliğine ulaşan Hera'yı garip ve ürkütücü bulmalarıyla, erkekler değişik ve korkunç bulsalar da korkularıyla şehvetlerini birleştirmeleriyle Hera'dan çok çok uzağa konumlandırılan öykü kişileridir. Burada Hera'nın öykülerine ve Hera'ya değer biçen kişiler, toplumda özgürleşen kadına değişik tepkiler geliştiren tipleri temsil eder. Hera ise kendi olmak, aykırı olmak suçundan dünyadan kovulmasıyla *ötekileştirilmiş*, toplumsal normlara uymayan kadın tipini temsil etmektedir. Yunan mitolojisindeki Tanrıça Hera'nın kendisini her zaman kocası Zeus'a saklaması, evliliğindeki zorluklarla baş edip evliliğin kutsallığını göstermesi, kocası tarafından aldatılması, sonrasında öfkesi, korkunçluğu (Erhat, 2019, s.y.) düşünüldüğünde hikaye kahramanının adını taşıdığı tanrıçayla paralel özellikler gösteren bir karakter olduğu görülür. Öykü kişilerinin konumlandırılmasında kullanılan *dini, geleneksel ve mitolojik* unsurların mevcut toplumsal dayatmalarla ilişkisinin gösterilmesi yoluyla okurda toptancı anlayışa karşı bir farkındalık geliştiren ve okura farklı düşünme alanları açan Ateş Ayvaz, tüm *olumsuzlamaların içeriğinde* iktidar biçimleri, cinsler arasındaki güç mücadelesi, siyasal olaylar olduğunu düşünür: "İnanç söylemleri, mitolojik ve yazınsal göndermeler, insanı tarihin bir gölgesi haline getirir. [...] dışsal olarak her siyasal toplumsal baskı, zorbalık-egemenlik biçimleri, tarihsel geçmişi oluşturmakla kalmaz, bireyi de aynı zamanda hiçliğe götürür." (Ateş Ayvaz, 2005a, s. 45). Son bir tespit olarak, verdiği röportajda;

"İlk kitapların, yazarının içinde yaşadığı gerçeklik açısından, kehanet demek istemiyorum ama sırlı sözleri var mıdır? Bugünlerde bu düşündürüyor beni, benim bireysel tarihimin geleceğini gören, onu içinde taşıyan öyküler var çünkü Aynalarda Yaz'da, çok ilginç ama o günlerde, görünürde bir veri yokken bugün yaşayacaklarımı görmüş bazı öyküler. Mesela Son Gün, Hera'nın Öfkesi, benim şimdiki yaşamalarımı öngörmüş." (Öztop, 2008, s.10).

diyen Ateş Ayvaz'ın, yıllar sonraki haliyle yıllar önce yazdığı öyküsünün içinde yaşamış olduğu görülür.

Aynalarda Yaz'ın son öyküsü *Son Gün*, annesi kötücül bir hastalığa yakalanan bir kadının, beyaz kâğıdı önünde geçmişi anımsayarak kâğıda yazacaklarını mırıldanmasıyla başlar. Kendisini yazacaklarına öylesine kaptırır ki bir an için annesinin yanında olduğu ve üzgün yüzüyle kendisine baktığı sanısına düşer. Annesinin usul sesini özlediğinin ayırdayına vardığında, hep aynı sözleri kafasından geçer: "İstanbul buzlaşıyor, insanlar yürüyerek geçiyor boğazdan, küçücük bir çocuk buzun üstünde deliye dönüyor, biraz ötesindeki pamukhelvacıya kayıyor, dudağının kıyısında bir gülücük." (Ateş Ayvaz, 2008, s. 107) Burada *buzlaşma*, kent yaşamının kalabalıkları içinde yalnız, zamanın hızı, kovalamacası içinde birbirine bakmayan, birbirini görmeyen, mekanikleşmiş insanların duygularındaki soğukluğu imler. *Pamuk* ve *helvacı* kelimelerinin istemli bir şekilde birleşik yazılması yoluyla olağan yazım kurallarının tahrifi söz konusudur. Anne, gelecek günlerde İstanbul'u bekleyen kötücül kent yaşamını çok

önceden fark eden, bunun bizzat insan eliyle yapılacağını bilen öngörüsü yüksek bir karakterdir fakat koşullar annenin bu duruma bir çözüm üretebilmesine izin vermez. *Buzlaşma'*dan etkilenmeyecek, içindeki sıcaklığı koruyacak tek varlığın çocuk olduğunu bilir fakat çocuklar da verili şartlarda büyüyeceği, esas gerçekliği göremez hale getirileceği için çözüm kendi içinde çözümsüzlüğü üretmektedir. “*Dünye yaşananlar dünye kalmıştır, bugün olup bitenler kendinde kısırlanmış, dünyeden soyutlanmış bir olup bitenler yumağıdır. Nedenler ortaya çıkan olayları açıklamakta yetersizdir ve gerçek, ister istemez [...] ele geçirilemeyen bir yazgının kısırcasına bırakılır.*” (Ateş Ayvaz, 2012, s. 106). Annenin albümdeki kimi insanları fotoğraflardan kesip çıkarması, sarı sabır çiçekleriyle konuşması dışında elinden hiçbir şeyin gelmemesi bireyin toplumsal koşullar karşısındaki çaresizliğinin gösterenidir. Mırıldanmaları zil sesiyle bölünen ve bu sesle irkilen öykü kişisi kadın yazar, kapının birileri tarafından açılmasını bekler. Halbuki evinde ve tek başınadır. Gidip kapıyı açtığına eklemek dağıtan çocukla karşılaşır. Kapıyı kapattığında annesine koşar ama annesinin ne odasını ne de onu bulabilir. Yazı yazdığı masasına döndüğünde kadındaki halüsinasyon görme hali devam eder. Bu sefer de annesini masasında görür gibi olur. Geçmişle şimdinin iç içe geçtiği akronik zamanlı hikayede sürekli gelgitler yaşayan kadın gerçeğin bu şekilde tahrifi ve yeniden düzenlenmesiyle üst düzey bir farkındalık ve bilinç oluşturur ve onu avutacak, ona mutluluk masalları anlatacak tek kişi olan fakat ölen annesinin yerine öykülerini koyar. *Hera'nın Öfkesi'*yle birlikte *Son Gün'*ü de bireysel tarihinin geleceğini, gelecekte yaşayacaklarını öngörmüş hikayesi olarak nitelendiren Ateş Ayvaz'a yazmayı keskin bir yaşama duygusu olarak hissettiren; onu zamanın acımasızlığına, yitirilenlere masalla, sözle, sözün büyüyle karşı koyacağına inandıran güdü, yazarın hikayeleriyle denk düşer.

Yazarın 2000 yılında çıkan ikinci öykü kitabı *Yeryüzü Taksim'*e adını veren öyküsünde siyaset bilimi üzerine doktora yapan, ayrıca şiirler yazan kadın yazar öykü kişinin çocukluğu küçücük evlerinin soğukluğundan kaynaklanan iç sıkıntısıyla geçer. Burada soğukluk anne-babanın çocuğa olan ilgisizliği, ev içindeki durağanlık, iletişimsizlik anlamlarına gelir. Çocuk evlerinden hırçın, coşkulu, durağanlığa asla yer vermeyen, uçarı denize doğru baktığında ötelere gitme, uzaklara açılma isteği duyar. Fakülteyi kazandığında ütopyaları, içini kendi düşleriyle doldurduğu düş ülkeleri olan bir gençtir. Onun ülkesinde insanların yüzleri saydamdır, insan ilişkilerinde otorite yoktur. Hatta devlet de yoktur. Bu düşler kahramanın kent yaşamındaki donuk, duygusuz, mekanikleşmiş yüzlerle, otorite kuran insanlarla ve otoriter devlet yapısıyla çatışmasını gösterir. Çatışmalarında başıboş bir özgürlük duygusuna kapılmaktan kaçınan, serinkanlı düşünen bir tavır sergileyen kahraman zamanla sıradanlaştığını, hayatın kıyısında bir görünmeyen olduğunu fark eder. Ateş Ayvaz'ın eserlerinde sıkça rastlanılan, insanın özgürleşme ihtiyacına denk düşen bir alan olarak sanat, *Yeryüzü Taksim'*in anlatıcı yazarının da sığınağı olur. O da sanata yönelerek kendi derinliğinde yaratacağı düş ülkesini kurgulamaya karar verir. Bu düş ülkesi Taksim'dir. Taksim kendi öz suyunu temizleyip durultacak, donuk, duygusuz yüzlerden, devlet otoritesinin kurduğu insan ilişkilerinden arınacaktır. Taksim'de devlet otoritesi ile kurulan *şimdi'*nin toplumsal şartlarına karşı Taksim'in *geçmiş'*indeki, özündeki güzelliklere bakarak *gelecek'*e dair umut

besleyebilen kadın yazar öykü kişisi için yeryüzü Taksim'dir. Kahramanın Taksim sevgisi, Taksim'e bağlılığı oldukça güçlüdür.

Yeryüzü Taksim adlı öykü kitabında on dokuzuncu sırada yer alan *Kapı Tokmağı*, *öykülerinde* kurgu ile gerçeği birleştiren, öykünün yazılış serüvenini okura ileten ve bu sürece okuru da dahil eden, iç içe geçmiş öykü tekniğini sıklıkla kullanan Sezer Ateş Ayvaz'ın eserlerini inceleyenlere önemli ip uçları veren bir öyküdür. *Kapı Tokmağı*'nda yazarın bir önceki öykü kitabında bulunan *Melusine ya da Çılgın Aşk* öyküsünün yazılma süreci anlatılır. *Melusine ya da Çılgın Aşk*'ta Bay B.nin elinde tuttuğu pembe saten kumaş parçasını tutan kişinin esasında her iki hikayenin de yazarı olan Ateş Ayvaz olduğu *Kapı Tokmağı* hikayesinde anlaşılır. Yine Bay B.nin halası olarak bilinen Müesser Hanım'ın da esasında yazarın halası olduğu aynı hikayede öğrenilir. Pembe saten bir kumaş parçası Ateş Ayvaz'da *Melusine ya da Çılgın Aşk* öyküsünü yazma isteği uyandıran bir nesne olmuştur. Yazar, Bay B.yi bir eve yerleştirip yaşatmanın verdiği *özgürlük* duygusundan çok hoşnuttur. *Kapı Tokmağı* isimli öykünün çıkış noktasının ise yazarın her gün işe giderken gördüğü eğimli yolun sonundaki ev mi, Müesser Hala'sının boğaz kıyısındaki ahşap evi mi, belleği mi, düş gücü mü olduğu bizzat kendisi tarafından dahi tam olarak bilinmemektedir. Kurgu ile gerçeğin bu denli iç içe geçtiği hikayede yazara oyun gibi gelen *yazma serüveni* ondaki *özgürlük* ihtiyacına denk düşen bir çabadır. Yarattığı öykü evreninde kendine özgür olabildiği düşünme ve duygulanım alanları açan yazar, kendini tutsaklıktan kurtaran yazma edimini keskin bir yaşama duygusu olarak hisseder.

2005 yılında okurla buluşan, 2006 yılında *Yunus Nadi Öykü Ödülü*'ne layık görülen *Tamiris'in Gecesuçları* isimli kitabın adındaki *Tamiris* kelimesi ilk etapta okurda bir kişi adı izlenimi uyandırsa da (İnci, 2016, s.y.) esasında kitaptaki bütün öykülerde yazarla beraber dolaşan, soluk alan, hem yazarın hem de öykü kişilerinin imgeleriyle savaşıp duran bu mücadelecinin bir metafor olduğu anlaşılır. Ateş Ayvaz'a göre, makalemizin başında da değindiğimiz üzere, dünyanın günümüzdeki kaotik ortamında birey kendine dayatılan ve artık çoktan içselleştirdiği toplumsal, medyatik imgeler yüzünden kendi içindeki esas imgeleri yani insanlığın kolektif imgelerini kaybetmiştir. Yazar toplumsal, medyatik imgelerin boyunduruğundan hem kendini hem de öykü kişilerini kurtarmak ister. Bu imgelerle Tamiris'in varlığıyla savaşma gücü bulur. Tamiris kimi öykülerde yazarın yerine geçer ve öykü kişisi olurken kimi öykülerde ise yazar Tamiris olur. Tamiris'in öyküdeki sesi anlatıcı/yazarın kendi iç sesi, vicdanı olur (Öztop, 2006, s. 4). Fallosantrizmin oluşturduğu eril dilin karşısına bir savaşçı olarak çıkarılan bu metaforun adında yer alan *tamir*, onun bozuk bir düzen ve bu düzence oluşturulmuş bozuk dili *tamir etmek* misyonuna denk düşer. *Tamir* gibi sıradan birçok kelimeye hayat vererek öykülerini zengin çağrışım ve imgelerle dolduran Ateş Ayvaz, dili adeta yeniden üretir ve sıradan gerçeklikler arasından yaşamın gizemlerinin süzülmesini sağlar. *Gecesuçları* kelimesinin yazımını bilinçli olarak değiştirmek ve öyküdeki cümlelerin sözdizimini bozmak suretiyle kabul edilmiş gerçekliği tahrif eden yazar okurda toptancı anlayışa karşı bir yabancılaşma yaratır. İmgelerle savaşan kör bilici Tamiris, yenik düşmesiyle günümüz yazarının içinde bulunduğu durumu temsil eder. Devletin, politik kültür yönelişlerinin ve temalarının meşrulaştırılmasına katılmamak için geri çekilen, kendi

kabuğuna dönen aydın yazar -geri çekildiği yer elbette toplum dışı değil, politik ve popüler kültürün dışında kendisine bir yer bulma sahası ve edimidir- epistemolojik bir kopuşla sanatın bir öznesi, özgül bir alanın sahici öznesi durumuna gelir (Ateş Ayvaz, 1992, s. 1). Yazarken, imgelerle savaşırken korkunç bir dünyayla, korkunç gerçeklerle karşılaşan yazarın bir taraftan hayatı değiştirmeye, “insanların en acımasız keşfi zaman”a karşı durmaya çalışırken (Ateş Ayvaz, 2008, s. 11) diğer taraftan umutsuzluğu da yaşamayı kaçınılmazdır çünkü toplumsal koşullar dönüşüme engeldir. “Entelektüel, muhalif ve sanatçı kişilerin yaşadıklarıyla topluma dönük uyumsuzluğu; ideal dünya istemiyle kişisel hayatlardaki kabullenme”nin yarattığı gerilimin, yaşananlara üst bir bilinç ve sanatçı duyarlılığı ile yaklaşmanın kaçınılmaz sonucu yabancılaşma, bütünlenememe, huzursuzluk ve mutsuzluktur (Eylem, 2015, s.y.).

Tamiris'in Gecesuçları kitabında dördüncü sırada yer alan *Tamiris'in Gözleri* isimli hikayede, bir öykü kişisi haline gelen iç ses Tamiris, iç sesi olduğu öykü kişisi kadın yazara kimseyi avutmayan öyküleri bırakmasını, aydınlık aradığı halde bir biçimden bir biçime girdiğinin ayırdına bile varmadığı sözcükleri unutmasını, yolculuğa çıkmasını söyler. Bunun üzerine iç sesiyle birlikte deniz kıyısında bir otele giden yazar kadın oteldeki gözlemlerini okura nakletmek yoluyla kadın erkek ilişkilerine ışık tutar. Otelin piyanisti tutkuyla gerilmiş bir vaziyette piyano çalarken iri ter taneleri alnından yüzüne dökülmektedir ve duru bir güzelliğe sahip karısı müzisyene mendil uzatmak için beklemektedir. Kadının alevli gözleri kocasının piyano çalan ellerine sevgiyle kilitlenmiştir. Kocasının kendine bakışındaki nefret karşısında solgun ve kederlidir. Gece herkes odalarına çekildiğinde piyanistin öfkeyle konuşan, bağırان, haykıran sesine karısının hıçkırıkları karışır. Hiddetle fırlatılan eşyaların keskin seslerini duyan yazar kadın, ilk önce kadının kocası tarafından öldürüleceğini düşünür. Sonra bu düşüncesinden vazgeçer çünkü kadını esas öldürecek olan şey kocasına duyduğu anlamsız tutkudur. Aşkta vazgeçmeyi bilmeyen kadın geçmişte çok sevildiği günlere duyduğu özlemle yaşadığı için mecazi anlamda zaten ölmüştür ve siyasal toplumsal baskı, zorbalık-egemenlik biçimleri ile oluşturulan; inanç söylemleri, mitolojik ve yazınsal göndermelerle iyice perçinlenen kötü yazgısında kendi de pay sahibi olmaktadır. Sonraki gece kocası, kendine hayranlık duyan kadınlarla ayaküstü bir söyleşinin ardından kadınlardan biriyle el ele tutuşup gülüşerek oradan ayrılır. Karısı, yüzündeki kederle yapayalnız odaya döner ve o gece odanın penceresinden atlayarak intihar eder. Kendine yeni anlamlar yaratmak için öykü yazmak üzere gittiği otelde imgelerle savaşırken korkunç bir dünyayla, korkunç gerçeklerle karşılaşan yazar kadın bir taraftan hayatı değiştirmeye, zamana karşı durmaya çalışırken diğer taraftan umutsuzluğu yaşar.

Tamiris'in Gecesuçları kitabının son öyküsü olan *Kahve Rengi Öykü*'de kitabın yazılma süreci ve kitaptaki bütün öykülerde yazarla beraber bir iç ses olarak öykü kişisi haline gelen Tamiris'in Sefira olduğu açıklanır. Sefira dünyayı sözcüklerle değiştiren hikaye ustası, gezgin olarak tanımlanır. Yahudi tasavvufunda Tanrı'nın tecellisi olan sefirotun yayılmasını sağlayan on kanaldan her biri olan sefiralar, insan tipinin ilk örneği anlamına da gelen sefirota ulaşmayı sağlayan kanallar olarak düşünüldüğünde Ateş Ayvaz'ın öykü kişisi haline gelmiş bu iç sese Sefira adını vermesi, onun insanın kendi içindeki esas imgelere, insanlığın kolektif imgelerine ulaşma çabası olarak yorumlanabilir (Demirci, 2018, s. 4). Okurun alımlamasına göre anlam

çoğalmasına oldukça müsait olan öyküdeki satır aralarına sıkıştırılan “*Evren yirmi iki harften oluşmuş olabilir mi? Ve on kutsal sayıdan.*” (Ateş Ayvaz, 2005b, s. 111) cümleleri Yahudi kabalasında Tanrı’nın bütün mahlukatı yaratırken kullandığı yirmi iki gizli hikmet yolu olan yirmi iki harfi hatırlattığı gibi (Ünver, 2003, s. 19), Tanrı’nın evreni sayılar vasıtasıyla düzenlediği, en genel tarifıyla birlik (Tanrı) ve çokluk (dünya) arasındaki zıtlığın uyumunun sayılarla sağlanabileceği ve bu sayede bedene hapsolmuş ruhun özgürleşebileceği, bunun için bilim ve sanattan yararlanılması gerektiği inancını taşıyan Fisagorcuları da düşündürür (Birand, 1958, s. 17). Lisansını İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde *Mahmut Yesari* konulu teziyle bitiren, yüksek lisans yıllarını aynı üniversitenin Siyaset Bilimi Bölümü’nde *kadın* araştırmalarına vakfeden -halen Türkiye’nin birçok şehrinde edebiyat, öykü, toplumsal cinsiyet alanlarında kadınlara yönelik atölye çalışmaları gerçekleştirmekte ve *kadınların ruh acılarını* dile getiren öyküleri ve yazılarıyla çeşitli antolojilere katılmaktadır- doktorasını yine aynı üniversitenin Uluslar Arası İlişkiler Bölümü’nde *Türk Romanında Değişen Bir Paradigma: Politik Roman* teziyle bitiren -tez konusunu fakülteye kabul ettirmesi oldukça zor olmuş ve bu konuda Toktamış Ateş’in desteğinin önemini Cumhuriyet Kitap’a verdiği röportajda belirtmiştir- Sezer Ateş Ayvaz için sosyal bilimlerin hangisiyle uğraşırsa uğraşsın koşutluk kurmak istediği alan hep edebiyat olur, bilimin çoğu kez içi kof dağarcığını sanatla ve edebiyatla genişletmek ister. Bilim ve sanat, onun için, birlikte çıkılan yolculuklardır, biri için diğerinden hiçbir zaman vazgeçmez (Öztop, 2006, s. 4). Fisagor öğrencileri bin bir zahmete katlanıp en zor sınavlarla sılandıktan sonra uzun bir merdiveni tırmanarak masallardaki gibi renk renk döşenmiş, duvarlarında yirmi iki sırrı belirten nakış semboller, harfler ve sayılar bulunan bir odaya ulaşır ve burada esas gerçekliği bulup tanrısal güçle birleşirler (Hançerlioğlu, 1973, s. 16). İmgelerinin çıkış noktasının tasavvuf mu felsefe mi yahut herhangi başka bir şey mi olduğu okurun alımlamasına göre ve hatta yazarın bazen kendisine göre bile değişiklik gösteren, öykü yapısının içinde adeta bir gizilgüç gibi derin anlam katmanları yaratan bu özellik yazar için yazma serüvenini yaratıcı bir etkinliğe dönüştürür. Bu serüven fisagorcuların en sonunda ulaştığı uzun merdiven gibi, öykülerini sabırla, eli ve parmakları ve hatta kağıtlar yorulana dek birçok kez yeniden yazan, harfleri çoğaltmaktan bıkip usanmayan, dünyadaki her şeyin işaretlerden, harflerden başlayıp sözcüklerle anlam kazandığı inancı ile zamana karşı durmaya, hayatı değiştirmeye çalışan öykü kişisini insan arketipinin imgelerine ulaşma yolunda heyecanlandırır: “[...] hepsi de dünyanın tüm kapılarını açabilecek güçte, tılsımlı sözcükler. Sözüün büyüü... bu büyüyle değiştirilebilen hayat... Ne güzel, düşünmesi bile heyecan verici, dünyayı sözcüklerle dolaşıp değiştirebilecek hikaye ustaları.” (Ateş Ayvaz, 2005b, s. 111). Selim İleri’nin yalnızca öz edebiyatseverlere salık verdiği Sezer Ateş Ayvaz öyküleri çalاکalem gitmek yerine damıtılmış, kılı kırk yaran yürek yakıcı bir titizlikle yazılmıştır. Yazar, öyküyü şiire yakın bulan Mehmet Fuat’ın bu görüşünün temsilcilerinden biridir. Her öyküye son şeklini verinceye kadar şiddetli sancılardan geçmiş olmalıdır. (İleri, 2015, s. 4). “*Tanının derinlerden beslenerek gelen bu suyu, onun öykücülüğümüze getirdiklerinin tanıklığını yapın, bir soylu öykücüyü daha tanının bunca yapma çiçeğın arasında.*” diyen Aslankara, öykücülüğümüzün gizli yeraltı suyu olarak tanımladığı Sezer Ateş Ayvaz’ın öykü yazınımız açısından yalnız önemli değil, üzerinde durulması gereken bir yazar olduğunu belirtir

(Aslankara, 2007, s. 28). Dille oluşmuş bir serüveni kendi serüveni haline getirerek kurguyu yeniden üretebileceğini, kendi anlam evrenini kurabileceğini düşündüğü okurla harflerin, anlamların daha da çoğalacağına inanan Ateş Ayvaz için okuyucunun özgürlüğü de hikaye ustalarınınki kadar önemlidir (Ateş Ayvaz, 2006, s. 127). Öykü; dili, kurgusu, sahip olduğu derin anlam katmanları, yazarı, kişisi ve okuru ile;

“insanlararası iletişimi edebi boyutuyla ortaya koyabilecek, insanlararası farklılıkların ayırıcı değil, bütünleştirici özelliğine dikkat çekebilecek, insanların kendilerini ifade etme aracı olarak kullandığı dili yaratıcı bir etkinliğe dönüştürmesinin bin bir yolunu sergileyebilecek, canlı bir edebiyat ortamı yaratabilecek [tılsımlı bir evren], bütün soruların bir araya gelip, anlamlı bir cevaba dönüşmesi olanağı [ve] verilebilecek cevapları, yeniden sorgulayabilmenin gizilgücüdür... [...] Öykünün sınırları dünyanın sınırlarıdır. Dünyanın dört bir yanındaki insanlar hep aynı öykülerin sahibi” dir (Ateş Ayvaz, 2007, s. 65).

Kahve Rengi Öykü'nün yazar kahramanı; *Hera'nın Öfkesi* öyküsündeki Hera, *Son Gün* öyküsündeki yazar kahraman, *Tamiris'in Gözleri* öyküsünün Tamiris'i ve bir sonraki kitapta yer alacak olan *Küllenmiş Bir Kuşu Yakalamak* öyküsünün Nilüfer'i ve Rima'sı ile aynı özelliklere sahiptir. Bu kahramanların ortak hayali toplumsal medyatik imgelerle oluşturulmuş herkesin bildiği bir dille konuşmak/yazmak değil, insanlığın kolektif imgeleriyle örülü, çoktan unutulmuş sır bir dile ulaşip insanı yaralı bilincinin izdüşümünden kurtarmak, kendiliğine kavuşturmadır.

Sezer Ateş Ayvaz'ın 2015'te çıkan dördüncü öykü kitabına adını veren ilk öykü *Küllenmiş Bir Kuşu Yakalamak*, annesinin ölmesiyle onunla yaşadığı çocukluğunu da kaybettiğini anlayan Nilüfer isimli kahramanın bulanıklaşan belleğinden bulup çıkaramadığı geçmişinin sırlarını çözmek ve annesinin yaşam öyküsünü yazmak amacıyla doğduğu eve gidip orada yaşayan Rima'dan dinlediği hikayeyi temize çekmesiyle oluşan bir hikayedir. Nilüfer'in anneannesi Sabah biri kız biri oğlan olan ikiz bebeklerine hamiledir. Kendi kendine doğurduktan sonra beton üzerinde kanlar içinde baygın vaziyette uyurken yanına gelenlerden biri olan Ebe Nesibe sonradan gelenlere erkek olanın ölü doğduğunu fısıldar. İlerde Nilüfer'in annesi olacak sarışın bir kız olan diğer bebek ise hırçın sesi, kısık gözleriyle ağlamaktadır. Rima önce davranıp çılgınlıkla dünyaya gelen bu kız bebeğin ikizini kurutup ölmüş bir dala çevirdiğini söyleyerek günahı tertemiz doğmuş kız bebeğe yükler. Daha doğar doğmaz erkek ikizini kurutmakla suçlanan bu kız bebeğin sürgünlüğü kendi toprağındaki rüzgâra göre dizilmiş evlerde ritüelistik imgelerle başlar (Akdemir, 2015, s. 14), kocası ile evlenip İstanbul'a gittiğinde de mutsuz bir gezgin olarak devam eder. Sabah'ın bebeklerini doğururken yaşadığı acılar, kız bebeği daha doğar doğmaz, hiç günahı yokken suçlanmaya mahkum eden anlayış ve Nilüfer'in annesinin baba evinde başlayıp evlenince de devam eden mutsuzluğunun sebebi mevcut kültürel ve toplumsal yapıdır. Ömrü boyunca Nilüfer'in annesini kadınlığından, kendi içindeki esas imgelerden, insanlığın kolektif imgelerinden, esas gerçeklikten koparan bu yapı onu hep *“konuş-ma, inan-ma, söyle-me, sen değilsin bu toprakların dili, odalara, sandıklara saklan, ayışığı unut, geceye yayılan korkulara kapıl, söyle-me, unut isteklerini, kadınlar çıplak*

bedenlerini karanlıklarda saklasın" (Ateş Ayvaz, 2015b, s. 10) diyerek korkutur. Yazarın bu öykü ile ilgili açıklaması şöyledir:

"İnsan kendi öyküsünü yazar ve siler bu çağda, hikâyesini kurarken düştüğü tuzaklar, bazıları için ömür, bazıları için hem de yazı olur. Aşk gibi, tutkulu bir gelecek düşü kurmak gibi, anladığını, bildiğini, iyi yaşayıp yaşamadığını sanmak gibi. Nasıl yazarsan öyle yaşarsın hikâyeni demişim! Küllenmiş Bir Kuşu Yakalamak, evet, bence hem kendisiyle yüzleşemeyen hem de zamana, ölüm pahasına yaşamın sınırlarına direnen insanlarla yazıldı. İlk belleğimi tetikleyen o kadim kent geceleriydi, ayışığına inanmış, yıldızlara vurgun, ölüme gururla direnen insanlarıydı. Diğerleri ise yaşadıklarım, yaşadıklarımız ve kayıplarımızdı. Geleceği kurmak için geçmişe gitmek gerekir diye düşünüyorum. Zorlu bir yolculuk olacaksa bu; evet, zordur ve ama gerçek yolculuklar böyle başlar! Geriye bakmayan bir yolculuğun adımlarının yere sağlam basamayacağına inanıyorum. Neden hatırladığımı biliyordum... Yaşarken değil... Yazarken..." (Akdemir, 2015, s.14).

Tek başına bir inceleme konusu olabilecek yoğunlukta ritüelistik imgelerle donatılmış öyküde öykü kişileri Hz. Musa ve Hızır kıssasında geçen, temas edip de dirilmediği hiçbir şeyin bulunmadığı, su kaynağı anlamına gelen ayn'nın suyu ile kelimelerin yıkanması (Türkiye Diyanet Vakfı [TDV], 1988, s. 499); tasavvufi manada tasfiye ve riyazetin neticesinde kalpte meydana gelen nur anlamına gelen reyhan ile yüreğin temizlenmesi (Akarpınar, 2004, s. 14); binlerce kere yerle bir olan kent yıkıntıları arasından, kendinden önce var olan kadınlarla birlikte yanan Nilüfer'i ve diğerlerini ateşin içinden kurtarabilecek olan kelimelerin aynü'l-hayât yahut âb-ı hayât (TDV, 1988, s. 499) ile yıkanması gerektiğini düşünmeleri ile inanç söylemlerinin, mitolojik ve yazınsal göndermelerin etkisinden tam olarak kurtulamadıklarını, kendileriyle tam olarak yüzleşemediklerini gösterirler. Fakat ölüm döşğinde iken elinde kalan tek şey olan gururuna sınıksız sarılarak kızına doğduğu topraklara, geçmişine gitmesini söyleyen anne; hikayesini nasıl anlatırsa öyle yaşayacağını, bu yüzden çok dikkatli yazmasını öğütleyen Rima ve kadınlara zoru dayatan bir dünyada şu ya da bu şekilde geliştirdiği yöntemlerle baş eden Nilüfer zamana, ölüm pahasına yaşamın sınırlarına direnen kahramanlardır (Akdemir, 2015, s. 14). Onlar bu özellikleriyle dünyadan kovulmayı bile göze alan Hera, annesinin ölümüyle önce sanrıya düşen ama sonunda kendisine mutluluk masalları anlatacak tek kişi olan annesinin yerine öykülerini koyan *Son Gün*'ün yazar kadını ve imgelerle savaştan kör bilici Tamiris'e benzerler.

Sonuç

Sezer Ateş Ayvaz'ın öykülerinde erkek egemen kültür ve kapitalist düzenin dünyayı insanlar ve özellikle de kadınlar için yaşanamaz hale getirmesi sorunu geniş ölçekte yer alır. Toplumsal ve medyatik imgelerin yerleşmiş bu dünya düzenini daha da güçlendirerek devam ettirdiğini düşünen yazar, öykülerinde yarattığı kendi gibi kadın yazar öykü kişileriyle birlikte dünyayı değiştirmek ister. Dili yeni anlatım biçimlerine sokarak, eril dilden etkilenmemiş yeni imgeler üreterek insanlığın kolektif imgeleriyle örülü bir dil yetisi oluşturmaya çalışır. Sanatı, edebiyatı esas gerçekliğe ulaşmanın bir yolu olarak gören yazar, öykülerinde eril dilin karşısına bir savaştı olarak çıkardığı hikâye ustası kahramanlar aracılığıyla okurda toptancı anlayışa karşı bir farkındalık ve bilinç geliştirmeye çalışır. Mevcut toplumsal şartların hayatın

başkalaşmasına izin vermediğı durumlarda çaresiz kalan yazar ve yazarın öykülerinde hayat verdiği hikâye ustaları kendilerini politik ve popüler kültürün dışında bir yere konumlandırır. Hikâye türünün tüm yapısal ve teknik unsurlarını öykülerinin tematik gücünü arttırmak için fonksiyonel bir biçimde kullanan yazar aynı zamanda bütün öykülerinde estetik bir duyuşu takip eder. Okurla öykünün anlam evreninin daha da genişleyeceğine inanan yazar okurun alımlamasına göre anlam çoğalmasına müsait türde öyküler üretir.

Kaynakça

- Akarpınar, R. Bahar (2004). Sûfi Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme. *Türkbilig Dergisi*, (7), s. 3-19.
- Akay, Ali (2005). *Postmodernizm*, İstanbul:L&M Yayınları.
- Akdemir, Gamze (2015, Mayıs). Sezer Ateş Ayvaz'dan "Küllenmiş Bir Kuşu Yakalamak". *Cumhuriyet Kitap Eki*, (930), s. 160.
- Aktulum, Kubilay (1999). *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınları.
- Aslankara, M. Sadık (2007, Aralık). Kitaplar Adası Öykü Zamanı. *Cumhuriyet Kitap Eki*, (1318), s. 28.
- Ateş Ayvaz, Sezer (1992). *Türk Romanında Değişen Bir Paradigma: Politik Roman* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- (2000). *Yeryüzü Taksim*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- (2005a, Ocak). Leyla Erbil'in 'Cüce'si Tarihsel Varoluşun Seyirliği. *Hürriyet Gösteri Dergisi*, (266), s. 44-45.
- (2005b). *Tamiris'in Gece Suçları*, İstanbul: Can Yayınları.
- (2006, Eylül-Ekim). Sanatın Muhalif Yanını Çok Önemsiyorum. *Eşik Cini Dergisi*, (5), s. 126-129.
- (2007, Şubat- Mart). Öykünün Sınırları Dünyanın Sınırlarıdır. *Notos Öykü Dergisi*, (2), s. 65.
- (2008). *Aynalarda Yaz*, İstanbul: Can Yayınları.
- (2012, Aralık-Ocak). Sırrımsın Sırdaşımsın. *Dünyanın Öyküsü Dergisi*, (6), s. 105-107.
- (2015a Haziran-Temmuz). Nasıl Anlatırsak Öyle Yaşarız Hikayemizi. *Dünyanın Öyküsü Dergisi*, (9), s. 131-132.
- (2015b). *Küllenmiş Bir Kuşu Yakalamak*, İstanbul: Aylak Adam Yayınları.
- Birand, Kamran (1958). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Ankara: Ajans-Türk Matbaası. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/11635> adresinden pdf olarak erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 01/06/2021)
- Büyükdağ, Bülent. Badiou'nün Anabasis'i ve Sezer Ateş Ayvaz Öyküleri. <https://mersin.academia.edu/BulentBuyukdag> (Erişim Tarihi: 12/05/2021)
- Canbaz, Firdevs (2007, Aralık-Ocak). Kadın Yazını: Öyküde Posmodern Feminizm. *Hece Öykü Dergisi*, (24), s. 110-122.
- Çetin, Nurullah (2006). *Roman Çözümleme Yöntemi*, Ankara: Edebiyat Otağı Yayınları.
- Demirci, Kürşad (2018). *Yahudi Mistisizmi veya Kabalacılık İnançlar ve Tarih*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Erhat, Azra (2019). *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi. https://www.academia.edu/19368030/Azra_Erhat_Mitoloji_Sozlugu adresinden pdf olarak erişilmiştir. (Erişim Tarihi: 26/11/2021)
- Eylem, Arzu (2015, February). Külün Tadı. <http://thelemetekkesi.blogspot.com/2015/02/kulun-tadi.html> (Erişim Tarihi: 12/05/2021)
- Hançerlioğlu, Orhan (1973). *Başlangıcından Bugüne Kadar Mutluluk Düşüncesi*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- İleri, Selim (2015, Şubat). Yazdıklarımı Sana Gönderiyorum. *Radikal Kitap Eki*, (726), 4.

- İnci, Ayçin (2016, Mayıs). İmgelerle Savaşan Kör Bilici, Sezer Ateş Ayvaz. <https://ipeklimendil.wordpress.com/2016/05/08/imgelerle-savasan-kor-bilici-sezer-ates-ayvaz/> (Erişim Tarihi: 01/06/2021)
- Mathews, Brander (2004, Aralık-Ocak). Kısa Hikâyenin Felsefesi. *Hece Öykü Dergisi*, (6), s. 73-78.
- Megill, Allan (2008). *Aşırılığın Peygamberleri* (Çev: T. Birkan). Ankara: Ayraç Kitapevi.
- Moran, Berna (1999). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özer, Sevinç (2012, Nisan-Mayıs). Kısa Öyküde Mitleştirme Dili. *Dünyanın Öyküsü Dergisi*, (2), s. 106-112.
- Özşekerci, Hülya http://kitap.radikal.com.tr/makale/haber/aynalarda_hayat-58649 (Erişim Tarihi: 12/05/2021)
- Öztop, Erdem (2006). Sezer Ateş Ayvaz'la "Tamiris'in Gecesuçları"nı Konuştuk. *Cumhuriyet Kitap Eki*, (434), 4.
- Öztop, Erdem (2008). Sezer Ateş Ayvaz'la "Aynalarda Yaz"ı Konuştuk. *Cumhuriyet Kitap Eki*, (973), 10.
- Sağlam, Rabia (2012). Derrida ve Dworkin Arasındaki İlişki: Yapıbozum ve Yargıç Herkül. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61(1), s. 275-320.
- Tosun, Necip (2013, Nisan-Mayıs). Kaybedenlerin Şarkısı: Sezer Ateş Ayvaz. *Dünyanın Öyküsü Dergisi*, (8), s. 100-102.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ab-i-hayat> (Erişim Tarihi: 12/05/2021)
- Ünver, Mustafa (2003). *Hurûflük ve Kur'an*, Ankara: Fecr Yayınevi.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.01.2022 Kabul/Accepted: 17.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 155-168.

TEFSİR GELENEĞİNDE KİRÂAT-YORUM İLİŞKİSİ: FETHU'L-KADİR ÖRNEĞİⁱ

Adem YEŞİLDAĞⁱⁱ

Öz

XVIII-XIX. yüzyılda Yemen’de hayat süren ve Zeydiyye mezhebine mensup bir çevrede yetişen Şevkânî, yüksek ilmî ve siyasî kişiliğiyle tanınmaktadır. Çalışmaya konu olan *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenni'r-rivâye ve'd-dirâyeye min 'ilmi't-tefsîr* isimli eser, müellifin en meşhur telifi olarak bilinmektedir. Bu aynı zamanda müellifin kırâate dair bilgileri haiz olan tek eseridir. Bu durum onun kırâat ilmi açısından düzeyini yalnızca bu eser üzerinden anlamaya mecbur bırakmaktadır. Eserin tümüne bakıldığında müellifin kırâat-yorum ilişkisine oldukça yer verdiği görülmektedir. Müellif, kırâat farklılıkları üzerinden yorum yaparken bazen detaylı bilgilere yer vermekte bazen de kısa beyanlarla iktifa etmektedir. Çalışmada müellifin kırâatler üzerinden yorum anlayışı örnekler üzerinden aktarılarak onun *Fethu'l-kadîr* özelinde bu konudaki fikrî altyapısı aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Fethu'l-Kadîr, Şevkânî, Kırâat, Yorum.*

The Relationship Between Qiraat and Interpretation in The Tradition of Commentary: The Example of Fath Al-Qadir

Abstract

Shawkani, who lived in Yemen in the 18th and 19th century and grew up in an environment belonging to the Zaydiyya sect, is known for his high intellectual and political personality. This study is based on the most famous work of the author named as *Fath al-qadir al-jami' bayna fannay al-rivayah wa al-dirayah min 'ilm al-tafsir*. This is also the only work of the author that has information on recitation, which makes necessary to comment on his knowledge of recitation only through this work. When the whole work is taken into consideration, it is seen that the author gives a great emphasis to the relationship between recitation and interpretation. While commenting on the differences in recitation, the author sometimes includes detailed information and sometimes makes short statements. In this study, the author's understanding of interpretation through recitations will be explained with examples, and his intellectual background on the recitation will be made clear within the context of *Fath al-qadir*.

Keywords: *Commentary, Fath al-Qadir, Al-Shawkani, Qiraat, Interpretation.*

ⁱ Bu makale, yazar tarafından hazırlanan “Şevkânî'nin Fethu'l-Kadîr’de Kırâatleri Tetkik Usulü” adlı Doktora Tezinden (OMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2021) istifade edilerek hazırlanmıştır.

ⁱⁱ Dr., Kur’ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi, e-posta: ademyesildag@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7309-1423.

Giriş

Şevkânî, Yemen'in ilmî yönden verimli bölgesi olan San'a'da hem dinî hem de müspet ilimlerde ciddi eğitim görmüş ve dönemin velûd âlimlerinden birisi olarak tanınmıştır. Farklı alanlarda ismine ulaşılmış 384 eser kaleme alması, onun dinî ilimleri tahsil ve tedris hususundaki gayretini gözler önüne sermektedir. Bunlar içerisinde en meşhur olanı da çalışmaya konu olan *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenni'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* isimli eseridir. Müellifin bu eserde çok detaylı kırâat bilgilerine yer verdiği görülmektedir. Birçok kırâat meselesini aktardığı eserinde mütevâtir ve şâz kırâatleri genel olarak sınıflandırmaya tabi tutmadan zikretmektedir. Naklettiği rivâyetlerde çeşitli ifadelerle dil açısından daha uygun görerek tercih ettiklerini belirtmekte; ehl-i beyt kırâatlerini arz etmekte; kırâatleri dilbilim açısından detaylandırmakta; kırâatlere âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler ve şiirlerle istişâdda bulunmakta; kırâatler vasıtasıyla fikhî hükümlere değinmekte, ayrıca mana ayrıntılarına girmekte ve yorumlar yapmaktadır. Kırâat farklılıkları üzerinden yorum yaparken bazen detaylı bilgilere yer vermekte bazen de kısa beyanlarla iktifa etmektedir. Kırâat noktasındaki tespitleri, Şevkânî'nin bu yönünü anlayabilmek için oldukça önem arz etmektedir.

1. Şevkânî'nin Hayatı

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî es-San'ânî, Yemen'in San'a vilayetinin Şevkân köyünde, 28 Zilkade 1173'te (12 Temmuz 1760) doğmuştur (Şevkânî, ts., 2/215). Ailesinin kökü Hemdân b. Mâlik b. Zeyd vasıtasıyla Kahtânîlere kadar dayanmaktadır. Yemen'de Zeydiyyenin Hâdevîlik kolunun kurulmasında etkin rol oynayan dedeleri sayesinde aile her zaman saygınlığını korumuştur (Amrî, 1990, s. 20). İlmî ve siyasî etkinlikleri nedeniyle ailesinden birçok isim Yemen'de idarecilik yapmıştır. Nitekim kendisiyle beraber babası, kardeşi ve oğlu muhtelif zamanlarda kadılık görevinde bulunmuşlardır (Şevkânî, ts., 1/484; Ziriklî, 2002, 1/247).

Şevkânî, bütün ilmî hayatını babasının himayesinde San'a'da sürdürmüştür. Dönemin en önemli âlimlerinden tefsir, hadis, usûl, sarf, nahiv, meânî, beyan, mantık, fıkıh, cedel, arûz, matematik, tabiat, astronomi, münazara gibi ilimleri tahsil etmiştir (Şevkânî, ts., 2/215, 219, 224). Hocalarından öğrendiklerini hemen talebelerine okutmuş, bazen günde birbirinden farklı on üç ders ile meşgul olmuştur. Hocalık ve talebelik vazifesini aynı anda sürdüren ve hocalarından öğreneceği ders kalmadığı fikrine sahip olana kadar bu usulü devam ettiren Şevkânî, daha sonra kendisini tamamen talebelerine hasretmiştir. Onun ilmî seviyesi, erken dönemde halkın nazarını da çekmiştir. Nitekim San'a ve Tihâme halkının, hocaları hayatta olmalarına rağmen daha yirmili yaşların başındaki Şevkânî'ye devamlı fetva sormaya gelmeleri, onun ilmî dirâyetinin halk nezdindeki kabulüne bir delil teşkil etmektedir. Kendisi de bu teveccühe rağmen hiçbir zaman ücret ve hediye kabul etmemiş ve "ücretsiz öğrendiği ilmi ücretsiz öğretmek" anlayışına sahip bulunduğunu belirtmiştir (Şevkânî, ts., 2/218-219).

Zeydî bir ortamda yetişen ve hem Zeydî hem de Sünnî âlimlerden ilim tahsil eden Şevkânî, otuzlu yaşların başında itikâdî alanda köklü bir değişim yaşamıştır. Mezhep

mukallitliğinin haram olduğuna hükmederek mezhepler üstü bir anlayış sergilemiş ancak âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerin zâhiriyle hüküm verme anlayışından dolayı itikâdî olarak Selefiyye'ye yakın durmuştur. Bu dönemden sonra İbn Teymiyye'nin (ö. 1328) sıkı bir takipçisi olan Şevkânî, yine de üzerindeki Zeydî kimliğini tam anlamıyla silememiştir (Şevkânî, ts., 2/223; Bilmen, 2008, 2/736; Zehebî, 1976, 2/631).

Şevkânî ilmî çevredeki saygınlığının sonucu olarak 1795'de otuz altı yaşındayken San'a başkadılığı makamına atanmış, ailenin büyüklerinden devraldığı idarî sorumluluğu ölümüne kadar kırk yılı aşkın bir süre devam ettirmiştir. Ancak bu süreden sonra telifatını azaltmak zorunda kalmış, zamanının çoğunu başkadılık vazifesinin icrasına sarf etmiştir (Şevkânî, ts., 1/464-465; Desûkî, 1987, s. 460). İlmî açıdan bereketli olarak geçirdiği yetmiş yedi yıllık ömrünü, oğlu Ali'nin vefatından bir ay sonra 26 Cemâziyelâhir 1250'de (31 Ekim 1834) tamamlayarak San'a'da vefat etmiş ve Hazîme Kabristanlığı'na defnedilmiştir (San'ânî, H. 1348, 2/302; Yeşildağ, 2021, s. 96).¹

2. Fethu'l-Kadîr'e Genel Bakış

Şevkânî kendi ifadesiyle dünyaya meyilli insanlardan uzak duran, umerâ sınıfından maddî beklentisi olmayan, ilim ve edep ehliyle birlikte bulunup onlardan istifade etmeye ve faydalı olmaya çalışan; devamlı okumak, okutmak ve fetva vermekle meşgul olan, San'a'ya kadı olduğunda bile -eskiye nazaran az da olsa- eser telif etmekten ve ilim tahsilinden geri durmayan ilim sevdasına sahip bir isim olarak yaşamıştır (Şevkânî, ts., 2/224). Bu anlayışın gereği olarak hayatı boyunca irili ufaklı birçok eser telif etmiştir. Eserlerinin sayısı kaynaklarda muhtelif olarak zikredilmekle birlikte 384 tanesinin ismine ulaşılmıştır. Bunlardan 15'i tefsir ilmine, 32'si hadis ilmine, 225'i fıkıh ilmi ve usulüne, 34'ü kelâm ilmine, 16'sı dilbilime, 26'sı âdâb ilmine, 2'si tarih ilmine, 3'ü mantık ilmine, 31'i de farklı ilimlere taalluk etmektedir. Eserleri içerisinde en meşhur olanı, ilim dünyasında *Fethu'l-kadîr* olarak bilinen *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenni'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr'* dir. Şevkânî bu eseri hicrî 1223 yılının Rebûlâhir ayında (Mayıs/Haziran 1808) yazmaya başlamış, 1229 yılının Receb ayında (Haziran/Temmuz 1814) da tamamlamıştır (Zehebî, 1976, s. 286).

Şevkânî eserine müfessirleri rivâyet ve dirâyet açısından sınıflandırarak giriş yapmakta ve her iki sınıfın da olumlu ve olumsuz yönlerinin olduğunu ifade etmektedir. Eserinin niteliğine oldukça güvenen müellif, kendi tefsirinde her iki usulü takip etmesine rağmen bu eksiklerin olmadığını iddia etmektedir. Bundan dolayı da okuyucudan önce diğer tefsirleri incelemesini, sonra da özün özü olduğunu ileri sürdüğü bu esere bakarak gözlerinin aydınlandığını hissetmesini istemektedir (Şevkânî, 2007, 1/30-31).

Şevkânî, bir sûreyi tefsire başladığında önce ismini, âyet sayısını, nerede nâzil olduğunu ve sûrenin faziletinden bahseden hadîs-i şerîfleri izah etmekte; bunlar içerisinde farklı bir ifade varsa o rivâyete yer vermekte ve ilk âyet-i kerîmeleri (çoğunlukla birkaçını aynı anda) zikrederek meseleye giriş yapmaktadır. Zikrettiği âyet-i kerîmeleri önce dirâyet sonra

¹ Müellifin detaylı biyografisi için bkz., Şevkânî, ts., 2/214-225.

da rivâyet yönünden ele almaktadır. Dirâyet usulüyle izaha başladığında kelimelerin lügavî manalarına değinmekte, ayrıca onları sarf/morfoloji, nahiv/sentaks ve belâgat/retorik yönünden değerlendirmektedir. Fıkıh ve kelâma taalluk eden kısımları detaylandırarak anlatmaktadır. Kelimenin kırâat yönünden farklı rivâyeti mevcutsa bazen kısaca bazen de tafsilatıyla izah ederek bununla alakalı dilbilimcilerin tercihlerini beyan etmektedir. Kırâat rivâyetlerine zaman zaman âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler ve şiirlerle istişhâdda bulunmaktadır. Kurtubî'nin (ö. 1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*'ı ile oldukça benzer bilgilerin yer aldığı dirâyet usulüyle detaylandırma sona erdiğinde aynı âyet-i kerîmeleri küçük cümleler hâlinde tekrar ederek rivâyet yönünden irdelemektedir. Süyûtî'nin (ö. 1505) *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*'u kaynaklı olduğu anlaşılan bu bölümde umumiyetle ilk meselede *قَدْ أُخْرِجَ*, aynı bölümün daha sonraki meselelerinde ise *أُخْرِجَ* kalıbıyla girizgâh yapmakta; rivâyetleri âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîfler ile sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden gelen ifadelerle zenginleştirmektedir. Bu arada âyet-i kerîmelerde Hz. Peygamber'in ya da sahâbenin bizzat okuyuşlarına dair açıktan rivâyetler varsa senet zincirinde yer alan nâkiller vasıtasıyla herhangi bir yorumda bulunmaksızın tahrîc etmektedir. Ancak dirâyet ve rivâyet kaynaklarının farklı olması sebebiyle her ikisinde de yer alan aynı kırâat bilgilerini zaman zaman tekrar etmek mecburiyetinde kalmaktadır.

3. Fethu'l-Kadîr'de Kırâat-Yorum İlişkisi

158

Kur'ân-ı Kerîm üzerinde tedebbür, Hz. Allâh'ın (c.c.) Müslümanlara apaçık emridir.² Bu emrin gereği olarak, asr-ı saâdetten itibaren her devirde, âyet-i kerîmelerin içeriğinden murâd-ı ilâhînin niteliği ve niceliği ile alakalı olarak ulemanın kendi ekol ekseninde anlayış farklılıkları meydana gelmiştir. Bu anlayış çerçevesinde, kırâatlerin önemi ilk devirden itibaren öne çıkmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan kırâat farklılıkları, birçok sahaya etki eden unsur olarak kabul edilmiştir. Ulemâ; fıkıh, kelâm, sarf, nahiv, belâgat vb. ilimlerin tahlilinde kırâatlerden yararlanırken müfessirler de manaya delalet amacıyla onlardan istifade etmişlerdir. Âyetlerin yorumlanmasına katkıda bulunan bu disiplin neticesinde Kur'ân-ı Kerîm'den birçok manalar çıkarılmış, anlaşılamayan cümleler vuzuha kavuşturulmuştur. Bu minvalde kırâat farklılıkları, tefsir ilminin ayrılmaz parçası olarak değerlendirilmiştir (Akaslan, 2018, s. 58).

Kırâat farklılıklarının tefsir ilminde kullanımının geniş bir alana yayılması, aynı zamanda âyet-i kerîmelerin anlaşılmasında alternatif bir yol meydana getirilmesine fırsat vermektedir. Şöyle ki müfessirin, rivâyetler içerisinden kendi anlayışına uygun olanı ön plana çıkararak meseleyi kendi zihin dünyasında kurduğu sistem etrafında ele alması mümkün olmaktadır. Hâl böyle olunca onun kırâatleri teknik olarak yorumlayabilmesi, eserine güçlü bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu durum aynı zamanda onun kırâat sahasında uzmanlaşma ve bilgi birikimine sahip olma zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Nitekim tefsirler

² Nisâ 4/82. "أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا"/Hâlâ Kur'ân'ı gereği şekilde düşünmezler mi? Eğer o Allâh'tan (c.c.) başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birçok ahenksizlikler bulacaklardı."

eşzamanlı olarak incelendiğinde kırâat ilmine vâkîf olan ve eserinde kırâat rivâyetlerine yer veren müelliflerin esere kattığı zenginlik açıkça görülmektedir.

Kırâatlerin tefsir ilmi ile ilişkisi, erken dönem tedvin faaliyetleriyle başlamaktadır. Bununla birlikte ilk dönemde telif edilen tefsirlere bakıldığında, sonraki dönemlere nispetle kırâat rivâyetlerine daha az yer verildiği dikkat çekmektedir. Meseleye Şevkânî özelinde bakıldığında, onun hem mütevâtir³ hem de şâz kırâatlere⁴ fazlaca yer verdiği görülmektedir. O, selefin yaptığı gibi kelimelerin farklı vecihlerinde ortaya çıkan manaları bazen detaylandırmakta bazen de kısaca beyan etmektedir. Ancak kırâatler aracılığıyla yorumda bulunabilmek için mütevâtir kırâatleri incelememektedir. Kısacası mütevâtir dururken şâz kırâatler adına yorum yapabilmektedir. Örneklerde de zikredileceği üzere kelimenin anlam bütünlüğüne matuf yorum yaptıktan sonra tercih ya da ret sadedinde ilave bir yorumda bulunabilmektedir.

3.1. Belâgat İlmi Kaynaklı Yorumda Bulunması

Şevkânî'nin telif ettiği eserlerin 16'sı dilbilime taalluk etmektedir. Bu durum onun dil alanındaki yetkinliğine de işaret etmektedir. Bu alana olan ilmî hâkimiyetini eserin tamamında hissettiren müellif, bazen kırâat farklılıklarını belâgat ilmi açısından değerlendirerek yorumda bulunabilmektedir. Mesela *يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ* (Mâide 5/67) âyet-i kerimesi bu durumun bir örneği olarak dikkat çekmektedir. Buradaki *رِسَالَتَهُ* kelimesi; Nâfi, İbn Âmir, Ebu Cafer ve Yakûb kırâatleri ile Âsım kırâatinin Ebu Bekr Şu'be rivâyetinde cemi/çoğul formda *رِسَالَاتِهِ* şeklinde okunmaktadır (İbnü'l-Cezerî, ts., 2/255; Pâluvî, ts., s. 51). Şevkânî bu tevcihte müfred/tekil formun Ebu Amr ile Ebu Bekr Şu'be hariç Kûfe kurrâsı tarafından; cemi formun ise Medîne ve Şâm kurrâsı tarafından rivâyet edildiğinden bahsetmektedir (Şevkânî, 2007, 2/79). Ancak müellifin yaptığı bilgilendirmede İbn Kesîr'in hangi rivâyeti yaptığı anlaşılamamaktadır.

Rivâyetler arasında bir değerlendirme yapan Nehhâs'ın; Hz. Peygamber'in kendisine peyderpey inzâl edilen vahyi tebliğ etmesinin bir inzâl ile sınırlı olmadığı gerekçesiyle cemi kırâatini *أَيُّنْ* ifadesiyle daha açıklayıcı olduğu görüşüne (Nehhâs, 2008, s. 240) *“وَفِيهِ نَظَرٌ”* /Bakmak gerekir!” diyerek ihtiyatla yaklaşan Şevkânî, meseleye kendi yorumunu katmaktadır. Buna göre o, müfred formula bir risâletten tebliğin nefyedilmesinin, cemi formula birçok risâletin

³ Kırâatin sahîh olabilmesi için üç şart aranmaktadır: Kırâat, bir vecih ile de olsa Arap gramerine (nahiv kurallarından veya lehçelerinden birine) uymalı, Hz. Osman'ın istinsâh edip dağıttığı mushafların hattına takdiren de olsa münasip olmalı ve sağlam bir senetle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) vâsıl olmalı (İbnü'l-Cezerî, ts., 1/9; Zürkânî, 1995, 1/340). Reddi ve inkârı caiz olmayan sahîh kırâat; rivâyetin tevâtür düzeyine ulaşması durumunda “mütevâtir”, ulaşmaması durumunda ise “meşhûr” olarak nitelendirilmektedir (Süyûtî, 2002, 1/242).

⁴ İbnü'l-Cezerî'ye göre nakledilen kırâat, üç şarttan herhangi birisinin yerine gelmemesi durumunda, yedi kırâat imamından rivâyet edilse bile *zayıf*, *şâz* veya *bâtıl* olarak adlandırılmalıdır. O, mezkûr şartlardan ikisinin yerine gelmesiyle beraber hatt-ı Osmân'a muhalefetin kırâatin kabulüne bir engel teşkil etmediği, bununla beraber okunamayacağı fikrinde olduğunu belirtmektedir. Şâz kırâat; senedinin sahîh olmasıyla birlikte Arap gramerine veya Hz. Osman mushaflarının hattına münasip olmadığı ve meşhûr derecesine ulaşmadığında “âhâd”, Sahâbenin kendi mushaflarında tefsir maksadıyla yer aldığı “müddrec”, Arap gramerine veya Hz. Osman (r.a.) mushaflarının hattına münasip olsa bile uydurma senetle ortaya çıkarıldığında ise “mevzû” kırâat olarak isimlendirilmektedir (İbnü'l-Cezerî, ts., 1/9-16; Süyûtî, 2002, 1/243).

nefyinden daha çok belâgat içerdiği düşüncesi içerisinde (Şevkânî, 2007, 2/79). Muhtemeldir ki o, belâgat ilminde yer alan *istiğrâku'l-müfred* kuralına uygun düşüncüyü kabullenmektedir. Bu kurala göre müfred kelimenin, muhatabın zihninde cemiye göre daha çok kapsayıcılığı bulunmaktadır (Kazvîni, ts., s. 28).

3.2. Şiir Zarureti Kaynaklı Yorumda Bulunması

Şevkânî âyet-i kerîmelerin Câhiliye dönemi ile İslâmiyet'in ilk dönemlerinde inşâd edilen şiirlerle istiğhâdına olumlu bakmaktadır. Bu minvalde eserinde 1.600'ün üzerinde şiirle istiğhâda yer vermektedir. Bunlardan 200'e yakını çalışmaya konu olan kırâat alanına taalluk etmektedir. Nahiv kurallarına uygunluğun kırâatin sıhhati için şart olduğunu ifade etmekte, bu durumu da umumiyetle şiir ile desteklemektedir. Ancak nahiv kurallarına uygun olmayan şiirlerin kırâatin sıhhati adına kullanılmasına da olumsuz bakmaktadır. *وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ* (En'âm 6/137) âyet-i kerimesinin tevcîhinde bu duruma dikkat çekmektedir. Buradaki *وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءَهُمْ* cümlesi, İbn Âmir kırâatinde *وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ* şeklinde rivâyet edilmektedir (Dâni, 2005, s. 505; İbnü'l-Cezerî, 2000, s. 365). Şevkânî ilaveten Hasan-ı Basrî'nin *وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءَهُمْ* şeklinde okuduğundan bahsetmekte ve zikrettiği tüm kırâatlerin dil açısından detaylarına inmektedir.

Buna göre cumhurun mezkûr kırâatindeki *زَيْنٌ* fiili malum/etken formda yer almış, *قَتَلَ* kelimesi onun mefûlü olarak mansûb olmuş, *قَتَلَ* ise *أَوْلَادَهُمْ* kelimesinin muzâfun ileyhi olarak mecrûr okunmuştur. Hasan-ı Basrî'nin kırâatinde *زَيْنٌ* fiili mechûl/edilgen formda gelmiş; *قَتَلَ* kelimesi onun nâib-i fâili olarak *شُرَكَاءَهُمْ* kelimesi ise mukadder *يَجْعَلُ* fiilinin fâili olarak madmûm olmuştur. Buraya bir fiil takdir edilmesinin Arap şiirlerinde rastlanılan mutad bir durum olduğunu ima eden Şevkânî, Nehşel b. Harrî'ye (ö. 657) ait *لِيَبْكُ يَزِيدُ صَارَ لِحُصُومَةٍ **** ait *لِيَبْكُ يَزِيدُ صَارَ لِحُصُومَةٍ **** şiirini naklederek görüşünü tekit etmeyi amaçlamaktadır. Nitekim burada yer alan *صَارَ* kelimesi, gizli bir *يَبْكُ* fiilinin fâili olarak kabul edilmektedir.

Şevkânî'nin Kurtubî'den alıntılarını (Kurtubî, 2002, 4/82), aslında aynı manaya gelen İbn Âmir ve ehl-i Şâm'a hasrettiği kırâatte ise *زَيْنٌ* fiili yine mechûl formda gelmekte; onun nâib-i fâili olan *قَتَلَ* kelimesi muzâf, *شُرَكَائِهِمْ* de muzâfun ileyh olarak yer almaktadır. Bu iki kelime arasında mansûb olarak bulunan *أَوْلَادَهُمْ* ise muzâf ile muzâfun ileyhin arasını fasl/ayırmak için gelmektedir. Bu kırâatin de Arap şiirleriyle istiğhâd edilebileceğine işaret eden müellif, *تَمْرٌ عَلَىٰ صُدُورِهَا* (Bağdâdî, 1997, 4/413-414) şiirini zikretmektedir. Bu şiirde İbn Âmir kırâatinin bir benzeri olarak muzâf olan *غَلَايِلَ* ile muzâfun ileyh olan *صُدُورِهَا* arasına *عَبْدُ الْقَيْسِ* kelimesi girmekte ve şiir *وَقَدْ شَفَّتْ عَبْدُ الْقَيْسِ غَلَايِلَ صُدُورِهَا* takdirinde anlaşılacaktır.

İbn Âmir'in kırâati ile alakalı ayrıntılara inen Şevkânî, bu kırâatin Nehhâs (ö. 950) tarafından yapılan tahliline yer vererek, kendi yapacağı yoruma zemin hazırlamaktadır. Nehhâs'a göre mezkûr kırâat, Arap kelâmında ya da şiirinde asla caiz değildir. Çünkü nahiv ulemâsı muzâf ile muzâfun ileyhin arasının bir zarfla ayrılmasına yalnızca şiir zarureti olarak

⁵ Dâmin (ö. 2013), *عَبْدُ الْقَيْسِ* cümlesini *مِمَّا تُطْبِخُ* olarak ifade etmektedir. Detay için bkz., Dâmin, 1990, s. 110.

müsaade etmektedirler. Şevkânî, Nehhâs'a ait bu görüşe yer verdikten sonra yine onun görüşü olarak "Ancak bu faslın mefûl-ü bih olarak şiirde bulunması uygun görülmemektedir, ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de olması hiç uygun değildir." ifadelerini ilave etmektedir. Hâlbuki Nehhâs'ın telif ettiği *Î'râbü'l-Kur'ân* isimli tefsire bakıldığında, onun son cümleyi söylemediği görülmektedir (Nehhâs, 2008, s. 286). Mesele detaylandırıldığında aslında Şevkânî'nin iki ayrı isme ait benzer görüşü tek çatı altına topladığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu cümlelerin Nehhâs'a değil, Mekkî b. Ebî Tâlib'e ait olduğu anlaşılmaktadır (Kaysî, 1981, 1/454; Kurtubî, 2002, 4/82).

Müellif, bu tevcîhle alakalı olarak Ebu Gânim Ahmed b. Hamdân en-Nahvî'nin, Nehhâs'ın düşüncelerine benzer olumsuz görüşlerini de zikretmektedir. Ebu Gânim'e göre bu kırâat, âlimin zellesi/hatasıdır. Bir âlim hata yaptığında peşinden gitmek caiz olmaz; bu hususla alakalı olarak diğer âlimlerin görüşüne başvurulmalıdır. Oysa âlimler, muzâf ile muzâfun ileyhın arasının yalnızca şiirde bir zarf ile ayrılmasının mümkün olabileceğini belirtmektedirler. Nahvî, görüşünü Ebu Hayye en-Nümeyrî'ye (ö. 775-825 [?]) ait *كَمَا خَطَّ الْكِتَابُ* (ö. 775-825 [?]) ait *بَكَتْ يَوْمًا *** يَهُودِيٌّ يُقَارِبُ أَوْ يُزِيلُ* (Nümeyrî, 1975, s. 21) ve Amr b. Kamî'ye (ö. 540) ait *بَلَّ دُرُّ الْيَوْمِ مَنْ* (İbn Kamî, 1965, s. 182) şiirleriyle desteklemektedir. Bu şiirlerde yer alan *بَكَتْ يَوْمًا* zarfı ile *يَهُودِيٌّ* kelimelerinin arasını; *الْيَوْمِ* zarfı ise *دُرُّ* ile *مَنْ* kelimelerinin arasını ayırmaktadır.⁶

Şevkânî bu bilgileri zikrettikten sonra *Bir kavim dedi ki...* şeklinde başlayan ifadesinde Nahvî'nin düşüncelerine zıt bir görüşü dile getirmektedir. Müellifin kim olduklarına dair detaya inmediği bu kişilere göre İbn Âmir'in rivâyet ettiği kırâat tevâtür yoluyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Böyle olunca da bu kırâat *kabîh* değil *fasîh* olarak değerlendirilmelidir.

Şiirler dâhil olmak üzere bu tevcîhin başından itibaren verilen tüm bilgileri Kurtubî'nin *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*'ından alıntıladığı anlaşılan Şevkânî (Kurtubî, 2002, 4/82), meseleyi etraflıca aktardıktan sonra kendi görüşünü gündeme getirmektedir. Ona göre burada yer alan tevâtür meselesi, kendilerine itimat edilen kırâat imamlarının icmâyla batıl görülmektedir. Bir başka ifadeyle diğer imamların bu okuyuşa yanaşmaması aslında meselenin durumunu özetlemektedir. Nitekim nahiv kurallarına uygun olmayan bir kırâatin reddedilmesi gerekmektedir. Şiir zaruretinin uygun bir nahiv kuralı olmadığından dolayı bir âyet-i kerîmenin sıhhatini koruyamayacağı fikrinde olan Şevkânî, bu kırâatin sıhhati için içerisinde fasıl yer alan bir şiire ihtiyaç olmayacağını ve şiir zaruretinin kırâatin kabulü adına bir senet olamayacağını söyleyerek *رَجَّ الْقُلُوصَ أَبِي مَزَادَةَ *** فَرَجَّجْتُهَا بِمَرْجَةٍ* (Bağdâdî, 1997, 4/415) şiirini olumsuz düşünceyle aktarmaktadır. Bu şiirde yer alan *الْقُلُوصَ* kelimesi, *رَجَّ* ile *أَبِي مَزَادَةَ* arasında fasıl olarak yer almaktadır (Şevkânî, 2007, 2/211-212).

⁶ Ebu Gânim Ahmed b. Hamdân en-Nahvî'nin kimliği ile alakalı olarak bir bilgiye rastlanmamaktadır. Benzer bir isim olarak İbn Hâleveyh'in (ö. 980) (Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî) *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb'* isimli eserinde bu düşünceye yakın ifadeler bulunmakta ancak burada mezkûr şiirler yerine farklı bir şiire yer verilmektedir. Detay için bkz., İbn Hâleveyh, 1979, ss. 150-151.

Şevkânî'nin bu kısımda mütevâtir kırâate karşılık nahiv kuralını incelemesi oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Bakara sûresinin 85. âyet-i kerîmesinin tevcîhinde tam tersi bir anlayış içerisinde olduğunu hissettirmektedir. Söz konusu *وَإِنْ يَأْتِوكُمُ أُسَارَىٰ تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ* âyet-i kerîmesindeki *أُسَارَىٰ* kelimesinin Hamza kırâatinde *أُسْرَىٰ* şeklinde, diğer kırâatlerde ise metinde yer aldığı şekliyle okunduğunu, ancak Ebu Hâtim'in (ö. 869) *أُسَارَىٰ* okuyuşunu caiz görmediğini söyleyen Şevkânî, bu duruma çok şaşırdığını *فَالْعَجَبُ* ifadesiyle dile getirmektedir. Ona göre Ebu Hâtim'in vahiy ile sabit olan ve biri hariç tüm kırâat imamları tarafından senetle rivâyet edilen bir okuyuşu kabul etmemesi oldukça şaşırlacak bir durumdur (Şevkânî, 2007, 1/160).

Bu tevcîhte zikredilen iki örnek üzerinden bir durum kritiği ortaya çıkarmak gerekirse, Şevkânî'nin bir kırâati karşıt nahiv kurallarına tercih etmesi için, kırâatin tek bir imâmın rivâyeti olmaması gerekmektedir. Eğer bu durum meydana gelirse nahiv kuralını incelemektedir. Kısacası onun tevâtür anlayışının cumhur imamla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Sebep Belirtmeden Yorumda Bulunması

Şevkânî *Fethu'l-kadîr*'de bazen kırâatler vasıtasıyla tercih sadedinde yorumlarda bulunmaktadır. Kimi yerde tercih sebeplerini dile getirirken kimi yerde de bu hususa dair bir açıklama yapmamaktadır. *ذُرِّيَّةٌ مِّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا* (İsrâ 17/3) âyet-i kerimesinin tevcîhi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Şöyle ki *ذُرِّيَّةٌ* kelimesinin kırâat-i aşere imamları tarafından okunuşu yine mezkûr şekildedir. Burada fetha ile okunma sebebine dil açısından değinen müellif, aslında *بَا ذُرِّيَّةٌ* şeklinde olan kelimenin başındaki *بَا* harfinin hazfedildiği veya *أَلَّا تَتَّخِذُوا* fiilinin mefûlü olabileceği şeklinde iki ihtimalden bahsetmektedir. Şevkânî, okuyucu ismi vermeden bu kelimenin mahzûf bir mübtedânın haberi olarak ya da hemen önceki âyette yer alan *أَلَّا تَتَّخِذُوا* fiilinin fâili olarak damme ile *ذُرِّيَّةٌ* şeklinde okunduğunu da ilave etmektedir. Yine ona göre Mücâhid *ذُرِّيَّةٌ*, Zeyd b. Sâbit de *ذُرِّيَّةٌ* şeklinde rivâyette bulunmaktadırlar.

Kelimenin anlam boyutuna da değinen müellif, mezkûr kelime ile üç kısım topluluğun anlaşılabilirliğini iddia etmektedir. Kelimenin; Hz. Nuh'un gemisinde yer alan ve tufandan sonra yeryüzüne dağılarak nesli devam ettiren kimselerin zürriyetine, Hz. Musa ile kavmine ve Hz. Adem'in evlatlarına râci olabileceğini belirtmektedir. Mansûb kırâatin bu üç anlamdan hangisine delalet edeceği hususunda da bir değerlendirme yapan müellif, fetha illetinin nidâ harfinin hazfedilmesi olarak kabul edildiğinde iltisaklı olduğu mananın Hz. Musa ve kavmi olması sebebiyle zürriyetin de bu anlam çerçevesine yakın olduğunu beyan etmektedir. Ancak; kendi düşüncesine göre *zürriyet* kelimesine *أُولَىٰ*/en uygun olan mananın Hz. Adem'in evlatları olduğunu, detayını ve gerekçesini izah etmeden ifade etmektedir. Böyle olunca da onun fetha hareketinin illeti olarak, kelimeyi *أَلَّا تَتَّخِذُوا* fiilinin mefûlü olarak kabul ettiği ortaya çıkmaktadır (Şevkânî, 2007, 3/261-262).

3.4. Nahiv İlmi Kaynaklı Yorumda Bulunması

Müellif, vecihlerde yer alan dilbilimsel meseleleri genel olarak bütün teferruatlarıyla zikretmekte, sahada mahir olan isimlerin söylediklerini detaylandırmakta ve bazılarında da kendi fikirlerini ortaya koyarak alanda söz sahibi olduğunu hissettirmektedir. Nitekim *قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرْيِقِكُمُ الْمُتَلَّى* (Tâhâ 20/63) âyet-i kerimesinde nahiv kaynaklı yorumda bulunduğu görülmektedir. Buradaki *هَذَا لَسَاجِرَانِ* cümlesi; Ebu Amr tarafından *هَذَا لَسَاجِرَانِ* şeklinde, Âsım kırâatinin râvîsi olan Hafs tarafından mezkûr şekilde, İbn Kesîr tarafından *هَذَا لَسَاجِرَانِ* şeklinde ve diğer kırâat-i seb'a imamları tarafından *هَذَا لَسَاجِرَانِ* şeklinde rivâyet edilmektedir (İbn Mücâhid, 2009, s. 419; Sarakustî, ts., s. 129).

Zikrettiği tüm kırâatleri i'râb ve hat yönünden ele alan Şevkânî, meseleyi oldukça geniş perspektifte değerlendirmektedir. Ona göre Ebu Amr'ın rivâyet ettiği kırâat, i'râb yönünden uygun ancak hat yönünden uygun değildir. Bu kırâati aynı zamanda Hz. Osman ve Hz. Âişe başta olmak üzere birçok sahâbe-i kirâm; ayrıca Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, İbrâhim en-Neha'î, Âsım el-Cahderî, İsa b. Ömer gibi birçok tâbiî rivâyet etmektedir. Hafs'ın rivâyet ettiği kırâat aynı zamanda Zührî, Halil b. Ahmed, Mufaddal, Ebân ve İbn Muhaysın tarafından da rivâyet edilmekte, ayrıca İbn Kesîr'in rivâyeti ile birlikte hat ve i'râb yönünden de uygun görülmektedir. Son olarak cumhurun kırâati ise hat yönünden uygun ancak i'râb yönünden uygun görülmemektedir. Zira *هَذَا* harfinin, önündeki ismi fethayla haberi ise dammeyle harekelenmesi gerekirken burada açıktan bir fetha görülmemektedir.

Cumhur kırâatinin hat yönünden uygun olmamasını bir anlamda müspet duruma çevirmeye çalıştığı anlaşılan Şevkânî; Sîbeveyhi (ö. 796), Kisâî (ö. 805), Ferrâ (ö. 822), Ebu Ubeyde (ö. 824), Ahfeş (ö. 830), Ebu Zeyd (ö. 830), İbnü'l-Enbârî (ö. 940) ve Nehhâs (ö. 950) gibi dilbilimcilerden gelen bilgilerden yararlanmaktadır. Müellife göre bu isimler, tesniyenin bazen raf', nasb ve cer hâlinde /elif ile söylendiğini dile getirmektedirler. Bu sebeple o, söz konusu kuralın genelde Benî Hâris b. Ka'b, Has'am ve Kinâne gibi lügatlerde bulunduğunu belirten dilcileri tekit etmek amacıyla üç adet şiir nakletmektedir. Buna göre Mütelemmis'e (ö. 569/580 [?]) ait *مَسَاعًا لِنَابَةِ الشَّجَاعِ لَصَمَّمَا* (Mütelemmis, 1970, s. 34) şiirinde yer alan *لِنَابَةِ* kelimesi aslında dil kuralı gereği başındaki cer harfi olan *ل*/lâm sebebiyle olması gerekmektedir. Hevber el-Hârisî'ye (ö. ?) ait *تَرَوَدُ مَنَا بَيْنَ أَذْنَاهُ صَرَبَةً* 7 şiirindeki *أَذْنَاهُ* kelimesi, muzâfun ileyh olması sebebiyle *أَذْنَاهُ* şeklinde yer alması gerekmektedir. Ayrıca *إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا* (Üşmûnî, 1955, 1/29) şiirindeki *أَبَاهَا* kelimesi ise yine muzâfun ileyh olması sebebiyle *أَبَاهَا* şeklinde, *غَائِبَتَاهَا* kelimesi de mefûl olması sebebiyle *غَائِبَتَاهَا* şeklinde bulunması icap etmektedir. Ancak tüm bu tesniyeler lügat farklılıklarından dolayı raf'hâliyle yer almaktadırlar.

Şevkânî tüm bu bilgileri arz ettikten sonra, Hz. Osman ve Hz. Âişe'nin cumhur kurrâ tarafından rivâyet edilen *هَذَا لَسَاجِرَانِ* kırâatine yönelik bir eleştirileri olduğunu dile getirmektedir. Nitekim onlara göre *هَذَا* fiilinin görünürde *هَذَا* kelimesini nasb etmemesi, vahiy kâtibinin bir

⁷ İbn Manzûr'a göre bu beyt *تَرَوَدُ مَنَا بَيْنَ أَذْنَاهُ طَعْنَةً* şeklindedir. Bu durumda şiir, söz konusu rivâyetin dil açısından temellendirilmesi noktasında örnek teşkil edememektedir. Detay için bkz., İbn Manzûr, ts., 8/197.

hatası olabilme ihtimalini barındırmaktadır. Müellif bu tevehhümü ortadan kaldırmak adına olsa gerek, dilcilere ait, tesniyenin her üç halde de /elif ile okunabildiği hususundaki görüşlerinin gerekçelerini İbn Keysân'ın (ö. 932 [?]) dilinden izah ederek meseleyi tamamlamaktadır. İbn Keysân'a göre tesniyenin her üç i'râb hâlinde de /elif ile yer alması, aynı zamanda onun müfred olarak düşünüldüğünün işareti olarak kabul edilmektedir. Bu görüşe sıcak baktığı anlaşılan Şevkânî; mezkûr kırâatin dil açısından temeli olduğunu ve bu temel sayesinde kırâatin sahîh olarak Hz. Osman ve Hz. Âişe'nin itirazlarına da cevap verdiğini ifade etmektedir (Şevkânî, 2007, 3/468-469).

3.5. Nâkil Kaynaklı Yorumda Bulunması

San'a, Zeydî-Hâdevî mezhebinin giriş yaptığı hicrî III. asır ile XIII. asır arasında kadıların ve ulemânın rağbeti doğrultusunda zaman zaman Zeydiyyeden Sünnî çizgiye kaymıştır. Usulcüler, özellikle hicrî V. asırdan itibaren Mu'tezile etkisinde kalan San'a'da Zeydî anlayışın, hicrî IX. asırdan itibaren de Mu'tezile etkisinin azalması ile birlikte Sünnî anlayışın ön planda görüldüğünü söylemektedirler (Yücel, 2011, s. 270). Şevkânî de kendi döneminde umumi olarak Zeydî geleneğe bağlı bir ilmî ortamda yetişmiş, bununla birlikte Ehl-i Sünnet'e mensup ulemâdan ders almıştır. Otuzlu yaşların başına geldiğinde ise bir mezhebe mensup olmayı ve taklitçiliği hoş karşılamamış ve müçtehit derecesine ulaştığına kanaat getirerek mezhepler üstü bir anlayış sergilemiştir (Şevkânî, ts., 2/224). Müellif bu dönemden itibaren tüm mezheplere mesafeli durmakla birlikte geçmişten gelen bir tutumla bazen ideolojik yaklaşım ve yorumlarda bulunabilmektedir. Nitekim İnşirâh sûresindeki *أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ* (İnşirâh 94/1) âyet-i kerimesinde râvî aleyhinde sert ifadelerle yer vermektedir. Şöyle ki *أَلَمْ نَشْرَحْ* soru cümlesi, Abbâsî halifesi Ebu Cafer el-Mansûr (ö. 775) tarafından *ح/hâ* harfinin fethasıyla *أَلَمْ نَشْرَحْ* şeklinde rivâyet edilmektedir. Şevkânî, Zemahşerî'nin "Halife Mansûr, herhalde *ح/hâ* harfini biraz açıktan ve mahrecini uzatarak okudu da dinleyenler onun hareke verdiklerini zannettiler." diyerek yorumlamasına herhangi bir tepki vermemekte,⁸ ancak meseleyi izaha başladığında onun gibi düşündüğü anlaşılmaktadır.

Halife Mansûr'un bu rivâyeti İbn Atıyye'nin *el-Muharraru'l-vecîz*'inde de yer almaktadır. İbn Atıyye, bu rivâyetin teknik olarak mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Buna göre kelimenin aslı *أَلَمْ نَشْرَحْ* iken *ن/nûn* harfi önce /elif harfine çevrilmiş, daha sonra da hafiflik için hafzedilmiş olabilir. Şevkânî, İbn Atıyye'nin bu kırâat ile alakalı olarak son fikrine yer vermeyerek, okuyucuya sanki onun mezkûr kırâati temellendirmek ve kabullenmek için gayret sarf ettiğini hissettirmektedir. Hâlbuki İbn Atıyye, bu kırâati "مردودة/ret olunmuş" şeklinde nitelemektedir (İbn Atıyye, 2001, 5/496). Yine Şevkânî, İbn Atıyye'nin mezkûr kırâati dil açısından mümkün olabileceği ile alakalı olarak kendi eserinde de yer verdiği iki adet şiiri zikretmektedir. Bu tevcîhin Arap dil kurallarına uygun olduğunu işaret eden İbn Atıyye, Ebu Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî'nin (ö. 830) *Kitâbü'n-nevâdir fi'l-lüğ'a*'sında şairin ismine yer

⁸ Zemahşerî bu ifadeyi "أَلَمْ نَشْرَحْ/أَلَمْ نَشْرَحْ" şeklinde başlatmakta ve bunu kendi görüşü olarak dile getirmemektedir. Detay için bkz., Zemahşerî, 1998, 6/396.

vermeden aktardığı ⁹ من أَيِّ يَوْمِي مِنَ الْمَوْتِ أَفْرُ *** أَيُّومَ لَمْ يُقَدَّرْ أَمْ يَوْمَ قُدِّرُ [?] şiiri ile Tarafe b. Abd'in (ö. 564 [?]) ¹⁰ إضْرَبْ عَنْكَ الْهُمُومَ طَارِقَهَا *** ضَرْبِكَ بِالسَّيْفِ قَوَّسَ الْفَرَسِ (Vâilî, 2000, s. 164) şiirini meselenin anlaşılabilmesi açısından zikretmektedir. Bu şiirlerde geçen لَمْ يُقَدَّرْ ile إضْرَبْ kelimeleri, yukarıda izah edilen gerekçelerden dolayı fethayla harekelenmiştir.

Şevkânî, bu iki şiirin peşinden, tekit için getirilen ن/nûn harfinin /elif harfine çevrilmesi ve daha sonrada hafzedilmesi şeklinde iki aşamada gerçekleşen bu i'lâlin ilk aşamasının literatürde yer bulduğunu ve bunun oldukça az bir biçimde meydana geldiğini, Accâc'ın (ö. 715-16 [?]) ¹⁰ لَمْ يَعْلمَا *** شَيْخًا عَلَى كُرْسِيِّهِ مُعَمَّمًا [?] şiirindeki لَمْ يَعْلمَا kelimesi ile izah etmektedir. Ancak o, Halife Mansûr'un kırâatine tamamı zayıf üç dil kuralından dolayı sıcak bakmadığını belirtmektedir. Ona göre birinci olarak; لَمْ ile cezimli okunan bir fiilin (muzari) ن/nûn harfiyle tekidi zayıftır. İkinci olarak; vasil hâlinde ن/nûn harfinin /elif harfine çevrilmesi zayıftır. Çünkü ibdâl/çevirme meselesi vakıf hâlinde olması gereken bir dil kuralıdır. Üçüncüsü ise velev ki bu ibdâl gerçekleşmiş olsa bile daha sonra /elif harfinin hafzedilmesi zayıftır.

Yine bu kırâatin tashihi için bazı kişilerin لَمْ harfi ile muzari fiili nasbenden, لَنْ harfi ile de cezmeden bir Arap lügatini ön plana sürdüklerini belirten Şevkânî, Âişe bnt. el-A'cem'e (ö. ?) ait ¹¹ فِي كُلِّ مَا هَمَّ مَضَى رَأْيُهُ فُذْمًا *** وَلَمْ يُشَاوِرْ فِي إِقْدَامِهِ أَحَدًا (?) (Ebu Hayyân, 1993, 8/483) şiirini naklederek, bu lügatin sahihliğini kabul ettiğini, ancak diğer lügatlerin bunun zıddına kural koyduklarından dolayı mezkûr kırâatin mevsûkiyyetinin buna bağlanamayacağını beyan etmektedir. Bunun devamında da Halife Mansûr hakkında oldukça ağır kelimelerle ithamda bulunan müellif, bu kırâatin aslında zoraki de olsa mümkün olabileceğini, ancak nâkilin durumunun buna müsait olmadığını "Tüm bu izahlarla beraber; adaletsizliği, zulmü ve zorbalığı oldukça fazla ve ilmi de az olan bu adamın kırâatinin üzerinde çok da durulmaya değermez!" cümlesiyle dile getirmektedir (Şevkânî, 2007, 5/549-550).¹¹

Sonuç

Şevkânî, telifatının en önemlisi olarak kabul edilen *Fethu'l-kadir el-câmi' beyne fenni'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* isimli eserinde dirâyet ve rivâyet usulüyle tefsir metodunu aynı anda uygulamaktadır. Bir sûreyi tefsire başladığında onunla alakalı olarak kısa bilgiler vermektedir. Dirâyet kısmında öncelikle birkaç âyet-i kerîmeyi küçük cümlelerle tefsir etmekte, daha sonra onları kelime kelime izah etmektedir. Kırâat farklılıklarını çoğu zaman

⁹ Şevkânî'nin İbn Atıyye'nin bilgilerine paralel bilgilere yer vermesi sebebiyle mezkûr şiirin aidiyeti araştırıldığında, Ebu Zeyd'in eserinde isim vermediği; ancak İbn Cinnî'nin hem Ebu Zeyd'e ait esere hem de şiirin sahibi olarak Hz. Ali'ye değindiği görülmektedir. Ayrıca bu şiir, Hz. Ali'nin dîvânında da yer almaktadır. Bu durumda Şevkânî'nin, Hz. Ali'ye ait olan şiiri Ebu Zeyd'e dayandırdığı, asıl aidiyetten de bahsetmediği anlaşılmaktadır. Detay için bkz., İbn Ebî Tâlib, 1985, s. 79; Ensârî, 1981, s. 164; İbn Cinnî, 1994, 2/366.

¹⁰ Şiirin aidiyeti ile alakalı olarak farklı isimler dile getirilmektedir. Bu minvalde şairin Accâc, Ferrâ, Mûsâvir el-Abesî, Dübeyrî, İbnü'l-A'râbî veya Ebu Hanâ el-Fak'asî olduğuna dair rivâyetler yapılmaktadır. Detay için bkz., Ferâhîdî, 1985, s. 238; İbnü'l-Enbârî, 1971, 1/361; Sîrâfî, 1974, 2/239-240; İbn Sîde, 2000, 5/243; İşbilî, 1980, s. 29; Mekkûdî, 2005, s. 262.

¹¹ *Fethu'l-kadir*'de yer alan kırâat-yorum ilişkisine dair diğer örnekler için bkz., Şevkânî, 2007, 1/395, 413, 531, 559, 580, 603, 628; 2/176, 316, 406, 427, 432, 550, 584; 3/169, 263, 392; 4/53, 71, 88, 142, 160, 161, 162, 174, 299, 401, 424, 445, 463, 472, 672; 5/540, 573.

mütevâtir ya da şâz olduğunu ifade etmeksizin aktarmakta, bu esnada dilbilimcilerin rivâyetler arasındaki tercihlerini de ilave etmektedir. Bunlar içerisinde kendi tercihi olduğunda bunu ayrıca dile getirmektedir. Kırâatlara, nahiv kurallarıyla ilişkilendirmek sadedinde âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler ve şiirlerle istişhâdda bulunmaktadır. Genel olarak cumhurun rivâyetlerini önelemekte, eğer rivâyetlerle alakalı olarak eleştirisi olursa bunu diğerleri üzerinden gerçekleştirmektedir. Hatta mütevâtir bile olsa cumhurun dışındaki okuyuşları tenkit edebilmektedir. Ayrıca bazen sert ifadelerle kabul ya da ret noktasındaki fikrini açıklamakta, bazen de üslubunu yumuşak tutmaktadır. Rivâyet usulüne ise öncelikle قَدْ أُخْرِجَ kalıbıyla giriş yapmakta, daha sonra أُخْرِجَ fiiliyle rivâyetlerden bahsetmektedir. Bu kısımda Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden gelen rivâyetlere yorum yapmaksızın yer vermektedir.

Şevkânî, dirâyet kısmında Kurtubî'nin (ö. 1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, rivâyet kısmında ise Süyûtî'nin (ö. 1505) *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*'u etkisi açıkça görülen eserinde yaklaşık 2.500 kırâat meselesine değinmektedir. Bunlardan bir kısmında icmali ya da tafsili olarak kırâat-yorum ilişkisi kurmaktadır. Kırâatler üzerinden yorumda bulunurken mütevâtir ya da şâz ayrımına gitmemektedir. Bazen dilbilimcilerin kırâat ihtilafları arasındaki tercihlerine muvafakat gösterirken bazen de farklı ifade biçimleri kullanarak bu tercihlere ihtiyatla yaklaşmaktadır. Nitekim müellifin kırâatler üzerinden yorum yapması daha çok bu durumda meydana gelmektedir.

Şevkânî'nin kırâatler üzerinden ortaya koyduğu yorumlarda şiir önemli yer tutmaktadır. Şiirleri yorum zenginliği katmak ve kendi yorumlarını desteklemek için kullanmaktadır. Nitekim o, rivâyetlere erken dönem şiirleriyle istişhâd etmekte hatta nahiv kurallarına uygun olmayan bir kırâatin reddedilmesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca şiir zaruretinin kırâat rivâyetlerinin sıhhatine delil olarak kullanılmasına şiddetle karşı çıkmakta ve şiir zaruretinin kırâatin kabulü adına bir senet olamayacağını beyan etmektedir. Bununla birlikte rivâyetlerde her türlü dil kuralının uygun olması durumunda bile nâkilin ilmî ve manevî durumunun rivâyetin sıhhatine halel getirebileceği şeklinde yorumlarda bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akaslan, Y. (2018). Kur'ân yorum faaliyeti olarak kırâat ilmi (Hüküm âyetleri çerçevesinde). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 5(5), 58-76.
- Amrî, H. (1990). *el-İmâmü's-Şevkânî râidü 'asrih*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır.
- Bağdâdî, A. (1997). *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisani'l-Arab*. Thk. A. M. Harun. 13 Cilt. Kahire: Mektebetül-Hâncî.
- Bilmen, Ö. N. (2008). *Büyük tefsir tarihi ve tabakatü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Dâmin, H. S. (1990). *Aşeratü şüarâi mukillûn*. Dubai: Merkezü Cum'ati'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Türâs.
- Dânî, O. (2005). *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'i'l-meşhûra*. Thk. M. S. el-Cezârî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Desûkî, M. (1987). *el-İmâmü's-Şevkânî fakîhen ve muhaddisen min hilâl-i kitâbihî Neylü'l-Evtâr. Mecelletü Merkezi Buhûsi's-Sünne ve's-Sîre*, (2), 457-509.
- Ebu Hayyân, M. (1993). *el-Bahru'l-muhît*. Thk. A. A. Abdülmevcûd ve A. M. Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ensârî, S. (1981). *Kitâbü'n-nevâdir fi'l-lüğâ*. Thk. M. A. Ahmed. Beyrut: Dârü's-Şürûk.
- Ferâhîdî, H. (1985). *Kitâbü'l-cümel fi'n-nahv*. Thk. F. Kabave. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Atıyye, A. (2001). *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Thk. A. A. Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Cinnî, O. (1994). *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kirâat ve'l-izâh 'anhâ*. Thk. A. N. Nâsif, A. Neccâr ve A. İ. Şelbî. 2 Cilt. Kahire: y.y.
- İbn Ebî Tâlib, A. (1985). *Dîvânü İmâm Ali*. Thk. N. Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Hâleveyh. (1979). *el-Hucce fi'l-kirâati's-seb'*. Thk. A. S. Mükerrrem. Beyrut: Dârü's-Şürûk.
- İbn Kamîe, A. (1965). *Dîvânü Amr b. Kamîe*. Thk. H. K. Sayrafî. Kahire: Câmiatü'd-Düveli'l-Arabiyye Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye.
- İbn Manzûr, C. (ts.). *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Mücâhid, A. (2009). *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâat*. Thk. Ş. Dayf. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn Sîde, A. (2000). *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. Thk. A. Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. (ts.). *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*. Thk. A. M. ed-Dabbâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. (2000). *Kitâbü tahbîri't-teysîr fi'l-kirâati'l-'aşr*. Thk. A. M. M. Kudât. Amman: Dâru'l-Furkân.
- İbnü'l-Enbârî, M. (1971). *Kitâbü îzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillâh*. Thk. M. A. Ramazan. 2 Cilt. Dimeşk: Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye.
- İşbîlî, İ. U. (1980). *Darâiru's-şî'r*. Thk. S. İ. Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Endelüs.
- Kaysî, M. (1981). *Kitâbü'l-keşf an vücûhi'l-kirâati's-seb' ve ilelihâ ve hiccihâ*. Thk. M. Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kazvîni, C. (ts.). *et-Telhîs fi 'ulûmi'l-belâğâ*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Kurtubî, A. (2002). *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. M. İ. el-Hifnâvî ve M. H. Osman. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs.

- Mekkûdî, A. (2005). *Şerhu'l-Mekkûdî ale'l-elfiyye fi 'ilmi's-sarf ve'n-nahv*. Thk. A. Hindâvî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Mütelemmis, C. (1970). *Dîvânü şî'ri'l-Mütelemmis ed-Duba'î*. Thk. H. K. Sayrafî. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye.
- Nehhâs, A. (2008). *Î'râbü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Nümeyrî, H. (1975). *Şi'ru Ebî Hayye en-Nümeyrî*. Thk. Y. Cübûrî. Dimeşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe ve'l-Îrşâdi'l-Kavmî.
- Pâluvî, A. (ts.). *Zübdetü'l-'irfân*. İstanbul: Hilal Yayınları.
- San'ânî, M. (H. 1348). *Neylü'l-vetar min terâcimi ricâli'l-Yemen fi'l-karnî's-sâlis 'aşer min hicreti Seyyidi'l-beşer*. 2 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ.
- Sarakustî, İ. (ts.). *Kitâbü'l-'unvân fi'l-kırâati's-seb'*. Thk. Z. Zâhid ve H. Atıyye. y.y.
- Sîrâfî, Y. (1974). *Şerhu ebyâti Sibeveyh*. Thk. M. A. Hâşim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Süyûtî, C. (2002). *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. M. D. Buğâ, 2 Cilt. Beyrut: Dâr İbn Kesîr.
- Şevkânî, M. (ts.). *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- Şevkânî, M. (2007). *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenni'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. Thk. S. İmrân. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Üşmûnî, N. (1955). *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ elfiyeti İbn Mâlik*. Thk. M. M. Abdülhamîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Vâilî, T. (2000). *Dîvânü Tarafe b. el-Abd*. Thk. D. Hatîb ve L. Sakkâl. Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye.
- Yeşildağ, A. (2021). Fethu'l-kadîr özelinde Şevkânî'nin kırâat-i seb'a ile kırâat-i aşereye yaklaşımı. *Kalemname*, 12(2), 94-115.
- Yücel, F. (2011). Fıkıh usûlünde Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi. *İslâmî İlimler Dergisi*, 6(1), 255-273.
- Zehebî, M. (1976). *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse.
- Zemaşerî, Cç (1998). *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*. Thk. A. A. Abdülmevcûd ve A. M. Muavvaz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân.
- Ziriklî, H. (2002). *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Zürkânî, M. A. (1995). *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. F. A. Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 29.11.2021 Kabul/Accepted: 05.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 169-178.

İSLAM CEZA HUKUKUNDA KISÂS MAHALLİNİN ORTADAN KALKMASI ve HUKÛKÎ SONUÇLARI

Yunus KOCABIYIKⁱ

Öz

Kısâs, bir insanın canını veya bir uzvunu kasten (taammüden) ortadan kaldırmanın cezasıdır. Kısâs, Kur'ân-ı Kerim'in de bildirdiği üzere kesin olan bir haktır. Bu hakkı kullanma yetkisi maktulün velilerine aittir. Veliler üzerindeki bu hak, sabit olduktan sonra birden fazla sebepten dolayı düşebilir. Bu sebeplerden biri de, kısâs mahallinin ortadan kalkmasıdır. Bu bakımdan, bir hakkın düşmesi itibariyle konu üzerinde çalışılması gerektiği kanaatindeyiz. Kısâs, İslâm Ceza Hukukunda şahsa karşı işlenen fiillerde cana karşı (ale'n-nefs) ve organa karşı işlenen (mâ dûne'n-nefs) fiillerin cezasıdır. Kısâs cezası, şartlarını taşıyan ve ceza verilmesine herhangi bir mani olmayan fail üzerinden cezası gerçekleştirildikten sonra birden fazla sebep nedeniyle düşebilmektedir. Bunlardan biri olan, kısâs mahallinin ortadan kalkmasını ve bunun ortaya çıkardığı hukuki sonuçları ele alarak konumuzu sınırlandırdık. Araştırmamızın ilk kısmında, genel hatlarıyla kısâsın mahiyeti ve kısâsı düşüren haller üzerinde durduk. İkinci kısmında ise, kısâs mahallinin ortadan kalkması ve kısâs mahallinin ortadan kalkması sonucu doğacak hukuki sonuçları inceledik. Sonuç bölümünde ise çalışmamız neticesinde elde ettiğimiz sonuçlar ve öneriler yer almaktadır. Araştırmamızı yaparken kısâsla ilgili ayetlerin tefsiri için ahkâm tefsirlerinden, konuyla ilgili hadis kitaplarından yararlandık. Meselenin hukûkî yönünü incelerken araştırmamızı dört mezhebe (Hanefî, Şafîî, Malikî, Hanbelî) sınırlı tutmanın uygun olacağını düşündük. Mezheplerin erken dönem kaynaklarından yararlanırken, aynı zamanda konuya ilişkin yazılan modern eserlerden de faydalandık.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Ceza Hukuku, Kısâs, Kısâs Mahalli, Katl

The Elimination of Qisas Space and Legal Consequences In Islamic Criminal Law

Abstract

Qisas is the punishment of intentionally destroying a person's life or a body part. As mentioned in the Qur'an, qisas is definitely a justification. The priority to use this right belongs to the parents of the victim. The right to utilize may fall for more than one reason. One of these reasons is the losing of qisas, which is the subject we are studying on. In this respect, it is worth studying on our subject in terms of the loss of a right. In Islamic Criminal Law, qisas is the punishment for acts committed against the soul (al-nefs) and against the parts of body (mâ dûne'n-nefs). The penalty for qisas may be set aside for more than one reason after the penalty is fulfilled, on the perpetrator who fulfills the conditions and does not prevent the imposition of the penalty. We limited our subject by considering one of them, the fall off the agenda of the qisas and its legal consequences. In the first part of our research, we focused on the origin of qisas in general terms and the situations that abolishes qisas. In the second part, we have examined the legal consequences of the abolishing of qisas. In the conclusion part, there are the results and suggestions that we have obtained as a result of our study. In the process of research, we have benefited

ⁱ Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı, e-posta: yunuskocabiyik@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2005-4033

from the commentaries of jurists and hadith books on the subject for the interpretation of the verses related to qisas. While examining the legal aspect of the issue, we have thought it would be appropriate to limit our research to four madhhabs (Hanafi, Shafii, Maliki, Hanbali). Not only benefited from the early sources of the sects, we also benefited from modern works written on the subject.

Keywords: *Fiqh, Criminal Law, Qisas, Qisas Situation, Killing*

Giriş

Kısâs (قصاص) kelimesi, k-s-s (قص) kökünden türetilen mufâ'ale bâbının mastarıdır. Yapılan bir günahın (suçun) karşılığı olarak verilen cezadır. (İbn Manzûr, 1970, s. 101; Kal'acî, 2006, s. 332) Bir şeyi kırmak, kesmek, izini takip etmek, saç tırnak v.s kesmek, ödeşmek, takas etmek, ceza gibi anlamlara gelecek şekilde türevleri vardır. (Halîl, 2006, s. 10; Mütercim Asım Efendi, 1305, s. 394) "Emir, falandan dolayı falanı kısâs yaptı" denildiği zaman suçlunun yaralama ya da öldürme suçundan dolayı, kısası uygulayacak görevli tarafından yaralandığı veya öldürüldüğü anlamına gelir. Yani, kısâs bir kimsenin yaptığı şeyle kendisine mukabele edilmesidir. Öldürme, kesme, vurma, yaralama gibi. (İbn Manzûr, 1970, s. 103)

İslam hukukunda kısâs, suç ile ceza arasında eşitlik, suçluya işlediği suçun dengi bir ceza uygulama, şeran katili maktul mukâbilinde öldürmek veya yaralanmış ya da kesilmiş olan bir organa karşılık failin aynı organını yaralamak ya da kesmektir. (Yazır, 1997, s. 224; Erdoğan, 1998, s. 244, 245; Dağcı, 2002, 448, 449) Görüldüğü üzere kısâs kavramı, sözlükte karşılığın anlamın benzeri bir anlamıyla İslâm hukukunda kullanılmaktadır. Kısâs cezası için "kaved" (قود) kavramı da kullanılmaktadır. (Halîl, 2006, s. 196, 197) Kısâs cezası, Kur'ân ile sabit olmuş (Bakara, 178; Mâide, 45) ve nasıl uygulanacağı Hz. Peygamber'in Sünnet'i ile açıklanmıştır. (el-Buhârî, 1329, 6879)

1. Kısâsı Düşüren Haller

Kısâs cezası kâtil üzerinde şartlarına ve vucûbiyetine uygun bir şekilde sabit olduktan sonra ceza infâz edilmeden kısâs cezasını düşüren durumlara "muskitâtı'l-kısâs" yani kısâsı düşüren sebepler denir. (Bilmen, 1968, s. 103; Zeydân, 2007, s. 113)

Kısâsı düşüren sebepleri insan iradesine bağlı ve insan iradesine bağlı olmayan haller olarak iki ayrı bölümde inceleyebiliriz.

1.1. İnsanın İradesine Bağlı Haller

Kısâs cezası sabit olduktan sonra, kısâs hakkını elinde bulunduranların iradesine bağlı olarak kısâs düşürülebilir. Bu durum, hak sahibi olan kişi ya da kişilerin kendi haklarından vazgeçmeleri anlamına gelmektedir. Çünkü hak sahibi olan kişinin, kendi hakkını düşürmeye de yetkisi bulunmaktadır. Kısâs cezasını gerektiren bir suç gerçekleştiğinde, kısâs hakkını elinde bulunduranlar; suçun kendisine yöneldiği kişinin kendisi veya suçun kendisine yöneldiği kişinin varislerdir. Taammüden öldürme suçlarında ise kısâs hakkı sadece varislerin

olur. Zira öldürülen kişinin kendi hakkını alması düşünülemez. Uzva karşı işlenen suçlarda ise kısâs hakkı bu fiile maruz kalan şahsa aittir.

Kısâs hakkını elinde bulunduran maktûlun velilerinin veya uzvunu kaybeden kişinin, kısâstan kendi iradeleri ile vazgeçmesi af veya sulh yoluyla olmak üzere iki şekilde gerçekleşebilir.

1.1.1. Af

Kısâs hakkını elinde bulunduran kişi ya da kişiler, hakkında kısâs cezası sabit olan kişiyi hiçbir karşılık almadan ya da diyet karşılığında affedebilir. Affın, kısâs cezasını düşürmesinde İslâm hukukçularının ittifakı bulunmaktadır. (es-Serahsî, (t.y.), s. 154; el-Kâsânî, 2005, s. 283; Mergînânî, 2009, s.333; İbn Kudâme, 1367, s. 743; er-Râfi'î, 1997, s. 289; el-Karâfi, 1994, s. 341; Zeyla'î, 2000, s. 234; en-Nevevî, 2003, s. 103, 104; eş-Şîrbînî, 2006, s. 56; ed-Derdîr, (t.y.) s. 364; Avde, 2011, s. 268; Ebû Fâris, 2005, s. 730; el-Garyânî, 2006, s. 492) Zira affın meşruiyeti hem Kur'ân (Bakara, 178) ile hem de Hz. Peygamber'in Sünnet'i ile açıkça ortaya konmuştur. (Buhârî, 6883) Hatta affetmek kısâs infâzından daha üstün bir uygulama olarak görülmüştür.

İmam Şafiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre kısâstan af karşılıksız olabileceği gibi, diyet karşılığı da olabilir. Kısâstan bedel karşılığı ya da bedelsiz olarak affeden kimse her iki durumda da affedicidir. (Râfi'î, s. 290; İbn Kudâme, s. 745)

Ebû Hanife ve Mâlik'e göre af, kısâs hakkını meccanen düşürür. Her ikisine göre de kısâstan maddî bir bedel karşılığı affetmek af değildir. Bu bir sulhdur. Çünkü velilerin diyet karşılığı suçluyu kısâstan afları halinde suçlunun da rızası gereklidir. (Kâsânî, s. 283; Karâfi, s. 341; Zeyla'î, s. 240)

Kısâs hakkını uygulamaya yetkili olan veliler affetmeye de yetkilidirler. Kısâs cezasını bir yabancıya ya da devlet yöneticisinin affetme yetkisi yoktur. Affın geçerli olması için maktûlun velilerinden birinin affetmesi yeterlidir. Diğer veliler kısâs yapılmasını istese de bir velilin affetmesi sonucu diğerlerinin hakları sakıt olur. Çünkü kısâs hakkı bir bütündür bölünemez. Bu durumda affetmeyen diğer velilere diyet ödenir. (Serahsî, s. 158)

1.1.2. Sulh

Kâtil ve maktûlun velileri kısâsı uygulamak yerine bir mal üzerinden anlaşılırsa o mal az ya da çok olsun kısâs düşer. (Kâsânî, s. 283; Mergînânî, s. 332; Râfi'î, s. 292; Karâfi, s. 341; Zeyla'î, s. 241; Derdir, s. 268; Avde, s. 267; Ebû Fâris, s.733; Garyânî, s. 503) Üzerinde anlaşılan bedelin diyet cinsinden olup olmaması ile diyet miktarından fazla olup olmaması arasında fark yoktur. Fakat diyet mukâbilinde diyetten fazla bir şey üzerinde sulh yapılması caiz değildir. (Yazır, s. 250; Bilmen, s. 99)

Kısâsı uygulama hakkına ve affetme yetkisine sahip olan veliler sulh hakkına da sahiptirler. Af, bedelsiz bir şekilde kısâsı düşürürken, sulh ise bir bedel karşılığında kısâs cezasını suçludan düşürmektir. (Avde, s. 267; Zeydân, s. 126)

Yukarıda zikrettiğimiz gibi İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre diyet miktarı üzerinde yapılan anlaşma sulh değil aftır. Çünkü onlara göre taammüden öldürmenin cezası kısâs veya diyettir. Bunun arasında tercih yapma hakkı da maktulün velilerine aittir. Kısâs cezası yerine diyeti seçmek suçluyu affetmektir.

1.2. İnsanın İradesine Bağlı Olmayan Haller

Kısâs cezası sabit olduktan sonra, kısâs hakkını elinde bulunduran kişi ya da kişilerin iradelerine bağlı olmaksızın bazı durumlarda kısâs cezası düşebilir. Bu durumlar cinnet, kısâs hakkına tevârüs ve kısâs mahallinin ortadan kalkması olmak üzere üçtür.

1.2.1. Cinnet

Hakkında kısâs hükmü verilmiş olan şahıs, hakkında hüküm verildikten sonra kısâs icra edilmek üzere maktûlün velilerine teslim edilmeden önce delirirse kısâs düşer.

Şâfiî ve Hanbelî mezhebine göre suçlunun suçu işlediği andaki durumu önemlidir. Suçu işlediği anda aklını yitirmiş ise kısâs cezası düşer ancak suçu işlediği sırada akıllı ise sonradan delirmesi ondan kısâs cezasını düşürmez. (Râfi'î, s. 158; İbn Kudâme, s. 357) Mâlikî mezhebinde ise cinnetin kısâsı düşüreceğini söyleyenler olduğu gibi kısâsı düşürmeyeceğini söyleyenler de vardır. (Karâfi, s. 317)

Hanefîlere göre ise kâtil, maktûlün velilerine teslim edildikten sonra delirirse kısâs yine de uygulanır. Çünkü kısâsın vucubiyeti kâtilin velilere teslim edilişi ile tamamlanır. Fakat teslim edilmeden önce delirirse, aynen hüküm verilmeden delirmesi gibi kısâs cezası uygulanmaz. Şâfiî ve Hanbelî mezhebinde olduğu gibi suçu işlediği andaki durumu değil maktûlün velilerine teslim edildiği andaki durumu dikkate alınır. Cinnet ile kısâsın düşmesi durumunda maktûlün velilerine diyet ödenir. (İbn 'Âbidîn, (t.y), s. 249; Zeyla'î, s. 234; Yazır, s. 249; Bilmen, s. 99)

1.2.2. Tevarüs

Kısâsı gerçekleştirecek olan veli vefât eder, vefât edenin mirasçısı da kâtil olursa bu durumda kısâs düşer. Çünkü bu durumda hem kısâsa mahkûm edilmiş hem de kendisi için bir kısâs kararı verilmiş olur. Bir kısâs ise bir şahsın hem aleyhinde hem de lehinde icra edilemeyeceğinden kısâs düşer. Bu konuda mezhebler arasında ittifak vardır. (Kâsânî, s. 293; Râfi'î, s. 167; Karâfi, s. 341; Zeyla'î, s. 225; Derdir, s. 367; Yazır, s. 249,250; Bilmen, s. 100; Zeydân, s. 129; Ebû Fâris, s. 734; Garyânî, s. 498)

Örneğin; Hasan kardeşi Hamza'yı öldürürse ve Hamza'nın oğlu kısâsda veli konumuna gelirse, kısâs icra edilmeden Hamza'nın oğlu da vefât ederse bunun sonucunda da kısâsı uygulamak hakkı amcası Hasan'a kalırsa, bu hak hem aleyhinde hem de lehinde olacağından kısâs icra edilemez. (Zeydân, s. 129)

1.2.2. Kısâs Mahallinin Ortadan Kalkması

Ölüm olayında kısâs mahalli kâtilin bizzat kendisidir. Kısâs mahalli ortadan kalkınca yani kısâs olunacak kişi ölünce hakkındaki kısâs cezası da düşer. (Serahsî, s. 146-147; Kâsânî, s. 282; Mergînânî, s. 336; Râfi'î, s. 290; Yazır, s. 249; Avde, s. 262; Bilmen, s. 99) Çünkü cezalandırılacak kişi ortadan kalkınca hakkındaki cezanın infazı da düşünülemez. (Avde, s. 149)

Yaralama suçunca ise kısâs mahalli, üzerinde kısâs uygulanacak organdır. Suçlunun bu organı yerinde değilse ya da ortadan kalkarsa aynı şekilde cezanın infazı da düşünülemez. Kısâs mahallinin ortadan kalkmasının doğuracağı hukuki sonuçlar üzerinde ise ihtilaflar mevcuttur.

2. Kısâs Mahallinin Ortadan Kalkması

Kısâs mahalli, kısâs cezasının uygulama alanıdır. Cana karşı işlenen suçlarda (ale'n-nefs) kısâs mahalli suçu işleyen kişi yani kâtildir. Organa karşı işlenen suçlarda (mâ dûne'n-nefs) ise suçu işleyen zarar verdiği organa denk olan kendi organıdır.

Kısâs mahallinin ortadan kalkması cana karşı uygulanacak kısâsta (kısâs fî'n-nefs) katilin ölümüyle, organa karşı uygulanacak kısâsta (kısâs fî mâ dûne'n-nefs/ kısâs fî'l-etrâf) ise kâtilin ölümü veya katilin organının ortadan kalkması ile gerçekleşir. (Yazır, s. 249; Avde, s. 262; Bilmen, s. 99-102)

2.1. Ölüm

Cana karşı işlenen taammüden öldürme fiilinin cezası olan kısâs, suçu işleyen kâtilin ölümü veya öldürülmesi ile düşer. Kâtilin ölümü doğal bir afet sonucu, haklı bir sebeple ve haksız bir sebeple öldürme sonucunda meydana gelebilir. Bu durumlar kısâs düştükten sonraki hukuki sonuçları etkilemektedir. Kâtilin vefâtıyla hakkında verilen cana karşı kısâs (kısâs fî'n-nefs) cezası düştüğü gibi, organına yönelik verilen kısâs cezası da (kısâs fî mâ dûne'n-nefs/ kısâs fî'l-etrâf) düşer. (Kâsânî, s. 282; Râfi'î, s. 290; Şirbînî, s. 56; Yazır, s. 249; Avde, s. 262; Bilmen, s. 99; Ebû Fâris, s. 730)

Bazı mezhepler kısâs mahallinin ölüm sonucu kalkması durumunda diyetin gerekmediğini belirtmiş (Kâsânî, s. 282), bazı mezhepler diyet verilmesi gerektiğini söylerken (Râfi'î, s. 290) bazı mezhepler ise ölüm şeklinin hukuki sonuçları etkilediği üzerinde durmuştur. (Avde, s. 262)

2.2. Organın Telef Olması

Organın ortadan kalkması suçu işlediği sırada mağdurun yok ettiği organa karşılık kendisinin aynı organının bulunmaması ya da mevcut olan organının daha sonra üçüncü şahsın haksız tecavüzü, tabii âfet veya hastalık sonucu yok olması ya da şahsın ölmesi halinde de kısâs düşer. (Kâsânî, s. 282, Râfi'î, s. 290) Kısâs mahalli olan kesilecek uzuv, doğal bir afet sonucu, haksız bir şekilde veya sirkat gibi haklı bir şekilde uzvun kesilmesi sonucu ortadan

kalkabilir. Kısâs yapılacak organın haksız veya haklı bir şekilde ortadan kalkmış olması hakkında verilecek hukuki hükmü de etkilemektedir. (Yazır, s. 249; Avde, s. 262; Bilmen, s. 99)

Bazı mezhepler organın kalkması durumunda kısâsın yanında diyetin de düşeceğini savunurken, bazı mezhepler diyetin gerekli olduğunu savunmuşlardır. Bazı mezhepler ise organın ortadan kalkma sebebine göre hüküm verme yönüne gitmişlerdir. Mesela, organ sirkatten dolayı yani haklı bir sebepten dolayı kesilecek olsa diyet gerekirken, semavî bir afet sonucu ortadan kalkarsa diyet gerekmeyecektir. (Avde, s. 264)

3. Kısâs Mahallinin Ortadan Kalkmasının Hukuki Sonuçları

Kısâs mahallinin ortadan kalkması kâtilin vefâtı veya kısâs uygulanacak uzvunun ortadan kalkması sonucu gerçekleşir. Bunun hukuki sonuçları kısâs mahalli olan kâtilin veya uzvunun ortadan kalkması durumunda farklılıklar gösterir. Kısâs mahalli olan kâtilin veya uzvunun ortadan kalkması sonucunda kısâsın düşeceği üzerinde ittifak eden İslam Hukukçuları bunun sonucunda oluşacak hukuki sonuçlar üzerinde ihtilafa düşmüşlerdir.

3.1. Ölüm Halinde Ortaya Çıkan Hukuki Sonuçlar

Kısâs mahallinin ortadan kalkması durumunda kısâsın düşeceği konusunda mezhepler ittifak halindedir. (Serahsî, s. 146; Kâsânî, s. 282; Mergînânî, s. 336; Râfi'î, s. 290; Yazır, s. 249; Avde, s. 262; Bilmen, s. 99) Ancak kâtilin velîlerinin üzerine bir şey gerekip gerekmediği konusunda ihtilaf vardır.

Hanefî mezhebine göre, kâtilin vefâtı durumunda kısâs düşer ve velîler üzerine diyet de gerekmez. Çünkü Hanefîlere göre kısâs cezası aynî bir cezadır. Yani kasten (taammüden) öldürmenin cezası sadece kısâstır, bu suça karşılık bunun dışında başka bir ceza uygulanamaz. Kısâs cezası, kısâs mahalli olan kâtilin vefâtı sonucunda uygulanmadığı takdirde de başka bir cezaya dönüşmez. Ebû Hanîfe, diyetin câninin rızası dışında alınmasına karşı çıkmıştır. Kısâs mahallinin yani kâtilin vefâtıyla birlikte kâtilin rızası da alınamayacağından diyetin de kısâs gibi düşeceğini söylemiştir. Kâtilin velîleri diyet verip-vermeme konusunda serbesttir. Kısâs mahalli olan kâtilin haklı veya haksız bir şekilde öldürülmesi arasında hiçbir fark yoktur. (Serahsî, s. 146-147; Kâsânî, s. 282; Zeydân, s. 113) Kısâs mahalli kısâs cezası sonucu kalkmış ise bu durumda diyet cezası gerekir. Yani katil birden fazla cinayet işlemiş ise kısâs hakkı ilk öldürdüğü kişinin velilerine aittir. Kısâs hakkı kendilerinde olan öldürülen birinci şahsın velileri kısâs hakkını kullanma yetkisini verir ve sonucunda kâtil öldürülen birinci şahsın velileri tarafından kısâsen öldürülürse diğer öldürülen şahısların velilerine diyet verilmesi gerekir. (Avde, s. 262)

Şâfiî mezhebine göre, kısâs mahallinin yani kâtilin vefâtı durumunda kısâsın düşmesine karşın diyet düşmez. Bir vârisin affettiği kâtilden kısâsın düşmesine karşın affetmeyen vârislere diyet ödendiği gibi kısâs mahallinin ortadan kalkması durumunda da aynı şekilde diyetin ödenmesi gerekir. Kısâs mahalli olan kâtilin semâvi bir afet sonucunda, haklı veya haksız bir sebepten dolayı ölmesi cezayı etkilemez. Her durumda diyet cezası gerekir. Şâfiî'nin bu görüşü kasten (taammüden) öldürmelerde ve yaramalarda mağdurun

hakkının doğrudan kısas veya diyetten birisi olduğu yönündeki görüşüne dayanır. Kısâs cezasının uygulanması kısâs mahalli olan kâtilin semâvi bir afet ve öldürme gibi herhangi bir sebepten dolayı vefâtı ile imkânsız hale geldiği durumlarda diyet cezasının verilmesi gerekir. (Râfi'î, s. 290)

Mâlikî mezhebine göre, kısâs mahallinin ortadan kalkması sonucu kısâs düşer. Kâtilin kalan malından (terike) maktûlun velilerine bir şey verilmesi gerekmez. Çünkü velilere verilen bu hak sadece kısâs hakkıdır. Hanefîlerde olduğu gibi Mâlikîlerde de kısâs cezası aynı bir cezadır. Yerine başka bir ceza verilemez, başka bir ceza ile değiştirilemez. Kısâs mahallinin ortadan kalkmasıyla birlikte maktûlun velilerine ait olan bu hak tamamen ortadan kalkar. Ancak kâtil kısâs gerektirecek haksız bir şekilde öldürülmüş ise o durumda ilk maktûlun velilerine kısâs hakkı doğar. Yani, daha önceden B şahsını kasten (taammüden) öldüren A şahsı, sonrasında C şahsı tarafından yine kasten (taammüden) öldürülürse bu durumda C şahsına kısâs uygulama hakkı B şahsının velilerine aittir. (Avde, s. 262; Zeydân, s. 114)

Hanbelîlere göre kısâs, kâtilin herhangi bir sebepten dolayı ölmesi veya öldürülmesi sonucunda ortadan kalkar. Fakat kâtilin üzerine diyet gerekir. Çünkü Hanbelîlerde Şâfiî'de olduğu gibi kasten bir şahsı öldürmenin cezası kısâs uygulamak ya da diyet ödemektir. Kısas mahalli yani kısâsın uygulanacağı kâtil herhangi bir sebepten dolayı ölse veya öldürülse kısâsın uygulanması imkânsız hale geleceğinden kısâs cezasını uygulamak yerine kâtilin bıraktığı maldan (terike) diyet verilir. (Bilmen, s. 102)

3.2. Organın Telef Olması Halinde Ortaya Çıkan Hukuki Sonuçlar

Kısâs yapılabilmesi için, kesilen organlar ile kısâs yapılacak organ arasında eşitliğin bulunması şarttır. (İbn 'Abidîn, s. 287) Kısâs yapılacak organın semâvî bir afet sonucunda veya haklı bir gerekçe ile telef olması durumunda kısâsın düşeceği konusunda mezhepler ittifak halindedir. (Serahsî, s. 146-147; Kâsânî, s. 282, Râfi'î, s. 290; Zeyla'î, s. 245; Yazır, s. 249; Bilmen, s. 99) Ancak organın telef olması sonucu kısâsın yerine bir ceza verilip verilmeyeceği konusu ihtilafıdır.

Hanefîler, organın hangi sebepten olursa olsun telef olması durumunda organa karşı verilen kısâs cezasının düşeceğini söylerken, ortadan kalkan organın semâvî bir afet ve haklı bir sebepten dolayı telef olması durumlarında ortaya çıkan hukuki sonuçlarda ayrıma gitmişlerdir. Organın semâvî bir afet sonucu telef olması durumunda diyetin gerekmediğini belirtmişlerdir. Çünkü organın telef olmasında kısâs uygulanacak kişinin bir suçu yoktur. Organ kendi elinde olmayan sebeplerden dolayı telef olduğu için kendisine başka bir ceza verilmez. Diyet cezası da kâtilin rızası alınmadan dayatılamaz. (Kâsânî, s. 282; Yazır, s. 249; Bilmen, s. 102) Organın haklı bir sebepten dolayı, işlediği bir suç üzere telef olması durumunda ise üzerindeki kısâs cezası düşer ancak diyet cezası ödemesi gerekir. Örneğin, hakkında daha önce kısâs cezası verilen bir şahıs hırsızlık (sirkat) suçunu işlemesi sonucu cezası gereği sağ elinin kesilmesi durumunda önceden hakkında verilen kısâs cezası düşer ancak ele karşılık diyet (örş) ödemesi gerekir. Çünkü burada kendisinin elinde olmayan bir durum değil, bilerek işlediği bir suç neticesinde organını kaybetmektedir. Hırsızlık sonucu

elinin kesilmesi haksız bir kesme değil, kendi işlediği suçun sonucu kendisine verilen cezadır. Öldürme durumunda olduğu gibi kısâs cezası sebebiyle organını kaybetmiş ise sirkatte olduğu gibi diyet ödemesi gerekir. Burada da sirkatte olduğu gibi işlediği bir suç sonucunda organını kaybetmiştir. (Serahsî, s. 146; Kâsânî, s. 282; Yazır, s. 249; Bilmen, s. 102)

Şâfiî mezhebine göre, organın semâvi bir afet sonucunda, haklı veya haksız bir sebepten dolayı ne şekilde olursa olsun telef olması durumunda organı ortadan kaldıran suçlunun diyet ödemesi gerekir. Diyet ödenmesinde uzvu ortadan kaldıran kâtîlin rızası aranmaz. Şâfiî'nin bu görüşü kasten (taammüden) öldürmelerde ve yaramalarda mağdurun hakkının doğrudan kısâs veya diyetten birisi olduğu yönündeki görüşüne dayanır. Kısâs cezasının uygulanması kısâs mahalli olan uzvun herhangi bir sebepten dolayı telef olması ile imkânsız hale geldiği durumlarda diyet cezasının verilmesi gerekir. Bu verilecek diyet cezasına örş denir. (Serahsî, s. 146; Râfi'î, s. 290; Şirbînî, s. 56)

Mâlikî mezhebine göre, kısâs yapılacak uzuv haklı bir sebepten dolayı telef olursa suçlu üzerine bir şey gerekmez. Ancak, kısâs uygulanacak uzuv haksız bir şekilde ortadan kaldırılırsa, kısâs cezası o uzvu haksız bir şekilde telef edenin üzerine geçer. Yani kısâsen kesilecek bir uzvu başka bir kimse haksız bir şekilde telef ederse uzvunu ortadan kaldırdığı kişinin üzerinde bulunan kısâs cezası kendisine geçer ve o uzvu kısâsen kesilir. (Avde, s. 264)

Hanbelîlere göre, bir kimsenin bir uzvunu kesmiş olan canının o uzvu başka bir sebeple kesilse veya telef olsa bu uzva ait kısâs cezası düşer ve bunun mukâbilinde diyet gerekir. Çünkü Hanbelîlere göre, Şâfiî'de olduğu gibi kasten bir adamı yaralamanın cezası aynı şekilde uzvu kısâsen kesmek veya diyet ödemektir. Kısâs yapılacak organın semâvî bir afet veya başka bir sebepten dolayı telef olması durumunda kısâs uygulamak imkânsız hale geleceğinden velilere kâtîlin malından (terike) diyet ödenir. (Yazır, s. 249; Bilmen, s. 102)

Sonuç

Kısâs cezasının uygulanması için sadece kısâsı gerektiren suçun şartların uygun olması ve kısâsa mani bir durumun olmaması yeterli değildir. Kısâs cezası sabit olduktan sonra bazı nedenlerden dolayı düşebilmektedir. Bu nedenler, kısâs hakkını elinde bulunduranların iradelerine bağlı olarak suçluyu affetmeleri veya bir miktar üzerinde sulh etmeleridir. Kısâs hakkını elinde bulunduranların iradelerine bağlı olmayan sebepler ise kısâs mahallinin ortadan kalkması, kısâs uygulanacak kişinin delirmesi ve kısâs uygulanacak kişinin kısâs hakkına tevârüs etmesidir. Bu sebepler arasında fıkıh kitaplarında en çok af konusu işlenmektedir. Sulh konusu da buna bağlı olarak fıkıh kitaplarında geniş bir mahiyete sahiptir. Hak sahibi kişilerin iradelerinden bağımsız olarak kısâsı düşüren nedenler arasında ise kısâs hakkına tevârüs konusu ilginç olması sebebiyle dikkat çekmektedir.

Çalışmamızın konusu olan kısâsı düşüren sebeplerden kısâs mahallinin ortadan kalkması ise, kısâsı düşüren sebepler arasında fıkıh kitaplarında en az işlenen konu olmuştur. Kısâs mahallinin ortadan kalkması durumunda kısâs cezasının düşeceği üzerinde ittifak edilirken, doğuracağı sonuçlar üzerinde ihtilaf vardır. Doğuracağı sonuçlardaki ihtilaf, kasten

adam öldürmenin cezası olan kısâsın aynî bir ceza olup olmadığı meselesidir. Kısâsın aynî bir ceza olduğunu savunan Hanefî ve Mâlikî mezhebi, kısâs mahallinin ortadan kalkması durumunda başka bir cezanın yerine geçmeyeceğini savunurken, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri ise taammüden öldürme cezasının kısas ya da diyet olduğuna dayanarak, kısas mahallinin ortadan kalkması durumunda suçlunun kalan malından diyet verilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Kaynakça

- Avde, 'A. (2001). *et-Teşrîu'l-Cinâi'l-İslâmi*. Kâhira: Dâru's-Şurûk. III.
- Bilmen, Ö. N. (1968). *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Basımevi. III.
- Buhârî, Ebû 'A. M. bin İ. (h. 1329). *Câmiu's-Sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Minhâc.
- Dağcı, Ş. (2002). Kısâs. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt XXV, 488-495. ss.) Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayın Matbaası.
- Derdîr, Ebû'l-B. bin A. (t.y). *eş-Şerhu's-Sagîr 'alâ Akrabi'l-Mesâlik ve ilâ Mezhebi'l-İmâmi'l-Mâlik*. Kâhira: Dâru'l-Me'ârif. IV.
- Ebû Fâris, 'A. (2005). *el-Fıkhü'l-Cinâi fî's-Şer'i'l-İslâmî*. 'Ummân: Dâru'l-Furkân.
- Erdoğan, M. (1998). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Garyânî, 'A. (2006). *Mudevvenetu'l-Fıkhü'l-Mâlikî*. Beyrût: Muessesetu'r-Rayyân. IV.
- Halîl, el-F. (1988). *Kitâbu'l-Ayn*. Beyrût: Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât. V.
- İbn 'Âbidîn, M. E. (1972). *Reddu'l-Muhtâr 'ale'd-Durri'l-Muhtâr Şerhi Tenvîri'l-Ebsâr* (Ç. A. Davudoğlu, İstanbul: Şamil Yayınları. XVI.
- İbn Kudâme, M. (h. 1367). *el-Muğnî*. b.y. : Dâru'l-Menâr. VI.
- İbn Manzûr, M. (1970). *Lisânu'l-'Arab*. Beyrût: Dâru'l-Lisânu'l-'Arab. III.
- Karâfî, İ. (1994). *ez-Zehîra*. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî. XII.
- Kâsânî, M. (2005). *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*. Kâhira: Dâru'l-Hadîs. X.
- Kal'acı, M. R. (2006). *Mu'cemu'l-Lugati'l-Fukahâi*. Beyrût: Daru'n-Nefâis.
- Mergînânî, B. (2006). *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*. Kâhira: Dâru's-Selâm. IV.
- Mütercim Asım Efendi (h. 1305). *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. İstanbul: el-Matba'atu'l-Osmâniyye. II.
- Nevevî, Ebû Z. (2003). *Ravdatu't-Tâlibîn*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. VII.
- Râfi'î, Ebu'l-K. (1997). *el-'Azîz Şerhu'l-Vecîz*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. X.
- Serahsî, Ebû B. (t.y). *Kitâbu'l-Mebsût*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, (t.y). I-XXVI.
- _____, (2008). *Mebsût*. (Ed. Mustafa Cevat Akşit) İstanbul: Gümüşhev Yayınları. XXVI.
- Şirbînî, Ş. (2006). *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'ânî Elfâzi'l-Minhâc*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. IV.
- Yazır, H. (1997). *Alfabetik İslâm Hukûku ve Fıkıh Istilâhları Kâmusu*. İstanbul: Eser Neşriyat. III.
- Zeydân, 'A. (2007). *el-Kısâs ve'd-Diye fî Şer'i'ati'l-İslâmiyye*. Beyrût: Muessesetu er-Risâleti'l-Nâşirûn.
- Zeyla'î, F. (2000) *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. VII.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 24.08.2021 Kabul/Accepted: 06.12.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 179-199.

21. YÜZYIL BECERİLERİ İLE İLGİLİ YAPILMIŞ OLAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

Tunahan Tansel DÜZGÜNERⁱ, Hilal KARABULUTⁱⁱ, İshak Afşin KARİPERⁱⁱⁱ

Öz

Çağımızın gereksinimi 21. yüzyıl becerileri bireylerin iyi yaşantı sürdürebilmesi için gereklidir. Bu kapsamda araştırmacılar konu hakkında çalışmalar yaparak alana katkı sağlamaktadırlar. Araştırmacıların iyi bir çalışma ortaya koyabilmeleri için daha önce yapılmış çalışmalarını incelemeleri gerekmektedir. Buradan yola çıkarak yapılan bu çalışmanın temel amacı 2010-2020 yılları arasında 21. yüzyıl becerileri konusunda yayınlanmış olan çalışmalarını içerik açısından incelemektir. Böylece alana katkı sağlayacak olan araştırmacılara ışık tutacaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Belirtilen doğrultuda YÖK Tez Merkezi ve TR Dizin veri tabanlarında taranarak 62 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışma havuzu içinde 38 yüksek lisans tezi, 8 doktora tezi ve 16 makale yer almaktadır. Tarama sonucunda belirtilen yılları arasında araştırma konusunda yayınlanmış olan çalışmalardan elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Analiz sonuçları 9 başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklar; yayın yılı ve türü, örneklem grubu, araştırma yöntemi, araştırma deseni, veri toplama araçları, veri analiz yöntemi, incelenen değişkenler ve uygulanan yaklaşım ve modelleri şeklindedir. Çalışma sonuçları 21. yüzyıl becerileri ile ilgili çalışmaların ilk olarak 2013 de yapıldığı, en çok kullanılan yayın türünün yüksek lisans tezleri olduğu ve desen olarak en çok ilişkisel tarama modelinin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmacılara önerimiz günümüz becerilerini öğretmede öğretim programları veya öğretmenler ne düzeyde olduğuna dair araştırmalar yapmaları şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: 21. Yüzyıl Becerileri, Doküman İnceleme, Betimsel Analiz.

An Investigation of the Studies Related 21th Century Skills Among 2010-2020

Abstract

Requirement of our age 21st century skills are necessary for individuals to lead a good life. In this context, researchers contribute to the field by working on the subject. Researchers need to examine previous studies in order to produce a study. Based on this, the main purpose of this study is to examine the studies published between 2010-2020 about 21st century skills. Thus, it will set light to researchers who will contribute to the field. In the study, the document analysis method, one of the qualitative research methods, was used. In this direction, 62 studies were reached by scanning in the YÖK Thesis Center and TR Index databases. There are 38 master's theses, 8 doctoral theses and 16 articles in this study pool. As a result of the scanning, the data obtained from the studies published between the years specified in the research were subjected to descriptive analysis. Analysis results are grouped under 9 titles. These titles are; publication year and type, sample group, research method, research design, data collection tools, data analysis method, examined variables and applied approaches and models. Results

ⁱ Öğretmen, MEB, e-posta: tunahan4467@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8113-9009

ⁱⁱ Dr., MEB, e-posta: hilalcoskun88@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0895-8665

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü, e-posta: akariper@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9127-301X

of the study It was concluded that the studies on 21st century skills were first conducted in 2013, the most used publication type was master's theses, and the relational scanning model was mostly used as a pattern. Our suggestion to researchers is that they conduct research on curricula or teachers' level in teaching today's skills.

Keywords: 21st Century Skills, Document Analysis, Descriptive Analysis.

Giriş

Yaşadığımız yüzyılda toplumsal hayata ve iş hayatındaki beklentileri bireylerin karşılayabilmesi için ihtiyaç duyduğu beceriler 21. yüzyıl becerileri olarak adlandırılmaktadır (Altınpulluk ve Yıldırım, 2020). Buradan yola çıkarak hem öğrenme eğilimlerini hem de üst düzey becerileri kapsayan bu beceriler bilgi ve beceriyi aynı anda içererek bilgi çağında bireylerin başarılı olmalarını sağlamak için gereklidir (Dede, 2009). Bu tür beceriler ve bu becerilerin geliştirilmesine yönelik eğitsel çalışmalar gün geçtikçe önem kazanmaktadır.

Çağımızda önemi büyük olan bu becerilerin ortak bir tanımı bulunmamakta fakat bazı kurum ve kuruluşlar tarafından beceriler sınıflandırılmıştır (Çolak, 2018). Buradan hareketle 21. yüzyıl becerilerini sınıflandıran kurumlar, kuruluşlar ve araştırmacılar bulunmaktadır. Bu kurum ve kuruluşlar Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (Organization for Economic Cooperation and Development-OECD), 21. yüzyıl Becerileri Çerçevesinin Değerlendirilmesi ve Öğretilmesi (Assessment and Teaching of 21st Century Skills Framework-ATSC21), 21. yüzyıl Becerileri için Ortaklık (Partnership for 21st Century Skills-P21), Ulusal Araştırma Konseyi (National research council-NRC), Kuzey Merkez Bölgesel Eğitim Laboratuvarı (The North Central Regional Educational Laboratory-NCREL), Amerikan Kolejler ve Üniversiteler Birliği (American Association of Colleges and Universities-AACU), Uluslararası Eğitimde Teknoloji Derneği Ulusal Eğitim Teknolojisi Standartları (International Society for Technology in Education National Educational Technology Standards-ISTE) dir. Bunlara ek olarak Voogt ve Roblin (2012), Wagner (2008), Beers (2011), Finegold ve Notabartolo (2010), Trilling ve Fadel (2009) gibi araştırmacılar tarafından da sınıflandırma yapılmıştır.

Genel olarak 21. yüzyıl becerileri sınıflandırmasında başta problem çözme iş birliği, iletişim ve eleştirel düşünme gibi becerilere vurgu yapılmaktadır (Anagün, Atalay, Kılıç ve Yaşar, 2016). Bunlara ek olarak teknoloji okur yazarlığı ve sosyal ve kültürel yeterlilikler önemlidir (Erten, 2019). Buradan hareketle bireylerin bu becerilere sahip olması üreten ve nitelikli bir yaşam sürmeleri için gereklidir. Bulduğumuz yüzyıla becerileri bireylere eğitim yolu ile kazandırılması ve ülkelerin eğitim programlarında yer alması gerekmektedir (Anagün, vd. 2016). ABD, İsviçre, Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve Türkiye gibi bazı OECD ülkeleri 21. Yüzyıl becerilerini eğitim sistemine entegre ederek öğrencilere kazandırmaktadır (Altınpulluk ve Yıldırım, 2020). Eğitimde bu denli önemli olan beceriler ile yapılan çalışmalar son yıllarda arttığı görülmektedir (Belet-Boyacı ve Güner-Özer, 2019; Kozikoğlu ve Önür, 2019; Erten, 2020; İncik-Yalçın, 2020). İlgili alan yazın incelendiğinde 21. yüzyıl becerilerinin alt boyutu olan yaşam becerileri kapsamında yapılmış çalışmalarını inceleyen (Eskici ve

Özsevgeç, 2019), düşünme becerileri kapsamında yapılmış olan çalışmalarını inceleyen (Yılmaz, 2018), epistemik biliş kapsamında yapılmış olan çalışmaların incelendiği (Greene, Cartiff ve Duke, 2018), girişimcilik kavramına yönelik yapılmış çalışmaların incelendiği (Akyar ve Sarıkaya, 2020) ve dijital okur yazarlık kapsamında yapılmış olan çalışmaların incelendiği (Silber-Varod, Eshet-Alkalai ve Geri, 2019) araştırmalar bulunmaktadır. Alan yazında bu çalışmalara ek olarak Altınpulluk ve Yıldırım (2021) 21. yüzyıl becerileri kapsamında yapılmış çalışmaların incelendiği araştırma bulunmaktadır. Araştırma Web of Science veri tabanı içerisinde SSCI indeksli 2010-2019 yılları arasında yapılmış 52 makale incelenmiştir. Ancak alan yazında 21. yüzyıl becerileri konusunda yapılmış son on yılda Türkiye de yayımlanan makale ve tezlerin incelendiği çalışma rastlanmamıştır.

Türkiye’ de 21. yüzyıl becerileri ile yapılan çalışmaların hangi örneklem grubu, yöntem, konu, analiz yönteminin kullanıldığı, veri toplama aracı ve incelenen değişkenlerin eleştirel bakış açısıyla ortaya konulması önemlidir. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı 21. yüzyıl becerileri konusunda 2010-2020 yılları arasında yapılmış makale ve tez çalışmalarının yukarıda belirtilen özellikler kapsamında benzer ve farklı yönlerinin belirtilerek bu konuda araştırma yapacak olanlara bütünsel bir çerçeve sunmaktır. Buradan hareketle araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

1. Çalışmaların yayın türleri ve yıllara göre dağılımı nasıldır?
2. Çalışmaların örneklem gruplarına göre dağılımı nasıldır?
3. Çalışmalarda hangi araştırma yöntemi kullanılmıştır?
4. Çalışmalarda hangi araştırma desenleri kullanılmıştır?
5. Çalışmalarda ne tür veri toplama araçları kullanılmıştır?
6. Çalışmalarda kullanılan analiz yöntemleri nelerdir?
7. Çalışmalarda 21. yüzyıl becerileri bağlamında hangi konular çalışılmıştır?
8. Çalışmalarda incelenen değişkenler nelerdir?
9. Çalışmalarda uygulanan yöntem, yaklaşım ve model türüne göre dağılım nasıldır?

Yöntem

Araştırmanın bu kısmında araştırmanın modeli, verilerin toplanması, verilerin analizi, geçerlik ve güvenilirlik başlıklarına yer verilmiştir.

Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan doküman inceleme modeli kullanılmıştır. Genellikle her araştırma için vazgeçilmez veri toplama tekniği olan doküman inceleme; araştırma kapsamında hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren dokümanların analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu araştırmada doküman inceleme yönteminin kullanılmasının sebebi 21. yüzyıl becerileri konusunda Türkiye’de

yapılmış olan tez ve makalelerin nitel yöntem ile analiz edilerek bu konudaki eğilimin nasıl olduğunu tespit etmektir.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmada 21. yüzyıl becerileri ile ilgili YÖK Tez Merkezi ve TR Dizin veri tabanlarında 2010 ve 2020 yılları arasında 2021 mart ayına kadar yayınlanmış olan çalışmalar incelenmiştir. YÖK Tez Merkezi veri tabanında başlık kısmında “21. Yüzyıl” ve “beceri”, “21. yy.” ve “beceri” anahtar kelimelerini bulunduran, tam metin erişim izni olan Türkçe çalışmalar taranmıştır. Tarama sonucunda 38 yüksek lisans tezi ve sekiz doktora tezi bulunmaktadır. TR Dizin veri tabanında başlık kısmında “21. yüzyıl becerileri” ve “21. yy. becerileri” anahtar kelimelerini bulunduran 16 makale çalışmasına ulaşılmıştır. Bu çalışmada toplam 62 çalışmaya erişim sağlanmıştır. Çalışmalar EK 1 de sunulmuştur.

Araştırma kapsamında incelenecek olan çalışmalar kapsamlı bir şekilde okunmuştur ve araştırma problemlerine göre taranarak her bir temaya göre kodlanmıştır. Araştırmanın verileri araştırmacı tarafından oluşturulan Microsoft Excel elektronik tablosu oluşturularak bilgisayar ortamına kaydedilmiştir. Araştırma kapsamındaki çalışmalar Ç1,Ç2,Ç3.....Ç62 olacak şekilde kodlanmıştır. Veriler birkaç defa okunmuş ve konu ile ilişkisi olmayan kısımlar çalışmadan çıkarılmıştır.

Araştırmanın Analizi

Çalışmada YÖK Tez Merkezi ve TR Dizin veri tabanlarında tarama sonucu 2010 ve 2020 yılları arasında 21. yüzyıl becerileri konusunda yayınlanmış olan çalışmalardan elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Nitel araştırmalarda kullanılan betimsel analiz, daha önceden belirlenen çerçevelere bağlı kalarak verileri işlemek, bulguları tanımlamak, tanımlanan bulguları yorumlamak şeklindeki adımları kapsayan analiz yöntemidir (Yıldırım ve şimşek, 2011). Bu çalışma kapsamında Excel programı kullanılarak 62 çalışmaya ait tema ve kodlamalar düzenlendikten sonra betimsel analiz yöntemi ile çözümlenmiştir.

Çalışmalar betimsel analiz ile çözümlenme yapılırken yüzde ve sıklık kullanılmıştır. Araştırma kapsamında incelenen makale ve tez çalışmaları, belirlenen temaların amaçlarına yönelik olarak tablo veya grafik şeklinde sunulmuştur. Böylece çalışmanın verileri hem görsel olarak hem de yürütülen çalışmalar hakkında daha iyi bir fikir edilmesini kolaylaştırmaktadır (Kabataş-Memiş, 2017). Bu çalışma kapsamında incelenen tez ve makale çalışmaları araştırma soruları doğrultusunda analizi yapılmış ve değerlendirilmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın verileri analiz edildikten sonra çalışmaya ilişkin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Yapılan bu araştırmada geçerliliğin ve güvenirliliğin sağlanması adına kodlama anahtarı oluşturulmuştur, temalar hazırlanmıştır ve kodlama oluşturacak araştırmacılar arasındaki tutarlılık hesaplaması yapılmıştır (Rourke ve Anderson, 2004). İç geçerliliğin sağlanması için verilerin toplanma ve analiz edilme aşamaları geçerli ve doğru bir

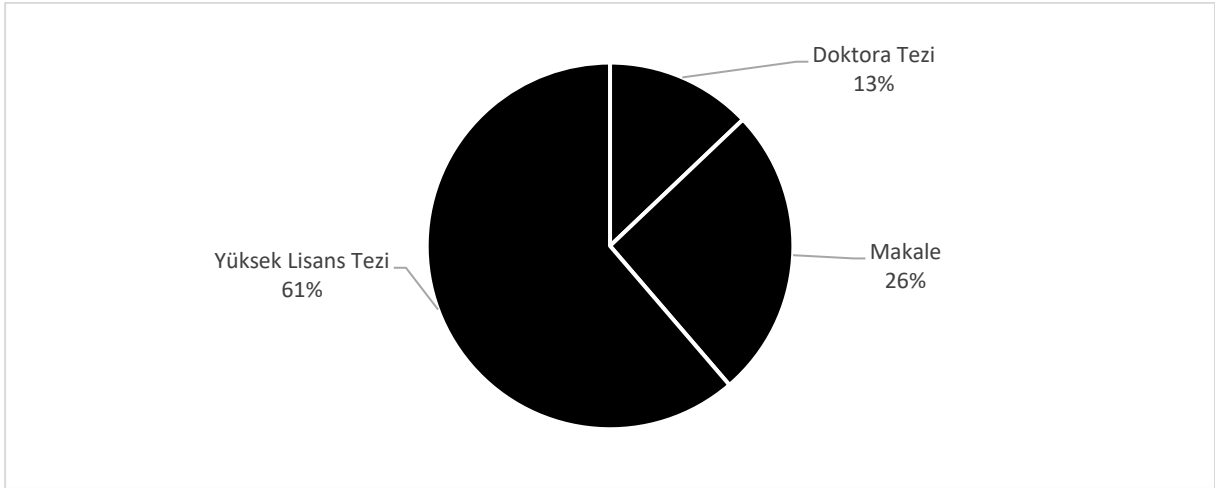
şeklide yapılması ve bu aşamaların detaylı bir şekilde sunulması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırmanın geçerliliği kapsamında araştırmaya ait amaç, alt problemler ve araştırmaya dahil edilen çalışmaların belirlenme aşaması açık ve anlaşılır bir biçimde sunulmuştur. Ek olarak belirlenen çalışmaların yayın türlerine, yapıldığı yıllara, örneklem gruplarına, araştırma türlerine, araştırma desenlerine, veri toplama araçlarına, analiz yöntemlerine, 21. yüzyıl becerileri bağlamında çalışılan konulara, incelenen değişkenlere, uygulanan yöntem, yaklaşım ve model türüne göre dağılımları bulgular kısmında tablo ve grafikler şeklinde sunulmuştur.

Güvenirlilik çalışması kapsamında kodlama işlemi iki farklı araştırmacı tarafından yapılmıştır. Oluşturulan kodlar analiz edilmiştir ve analizler arasındaki tutarlılık ölçülerek güvenirlik hesaplanmıştır. Araştırmanın güvenirliğinin sağlanması için Miles ve Huberman'ın (1994) "[Güvenirlilik = Görüş birliği / (Görüş birliği + Görüş ayrılığı) x100]" formülü kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından yapılan analizler sonucunda araştırmacılar arasındaki tutarlılık %92 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç araştırmanın güvenilir olduğu yönündedir.

Bulgular

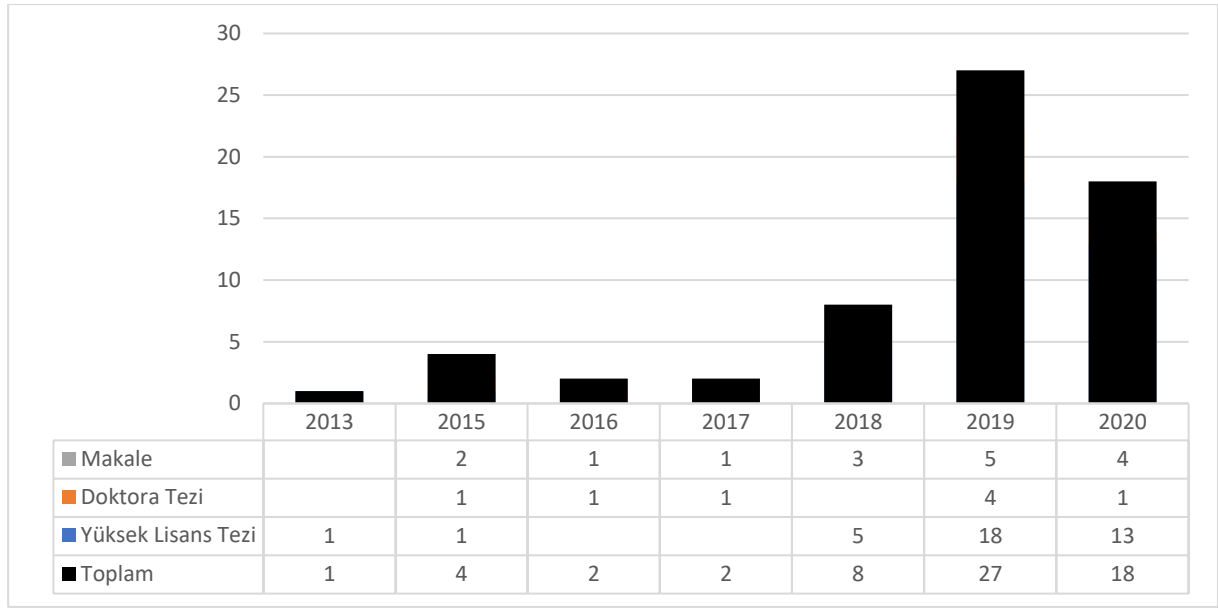
Bu çalışmada, 21. Yüzyıl becerileri ile ilgili yapılan çalışmalar doküman inceleme yöntemi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular araştırma sorularına göre alt başlıklar halinde düzenlenmiştir. Bulgular frekans veya yüzde şeklinde sunulmuştur.

1. Çalışmaların Yayın Türleri ve Yıllara Göre Dağılımları

Şekil 1. Çalışmaların yayın türlerine göre dağılımı.

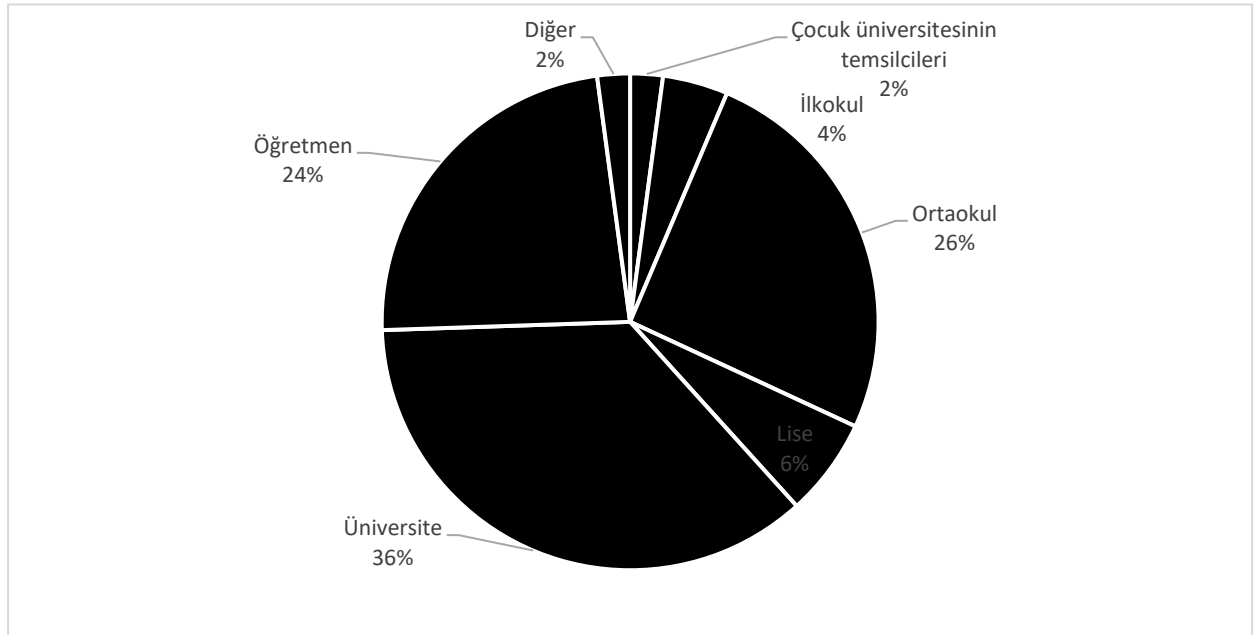
Şekil 1 incelendiğinde 21. yüzyıl becerilerine yönelik toplam 38 (%61) yüksek lisans tezi, sekiz (%8) doktora tezi ve 16 (%26) makale bulunmaktadır. 21. yüzyıl becerileri ile en fazla yüksek lisans tezi olduğu görülmektedir. Ayrıca doktora döneminde yapılan çalışmaların oldukça olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

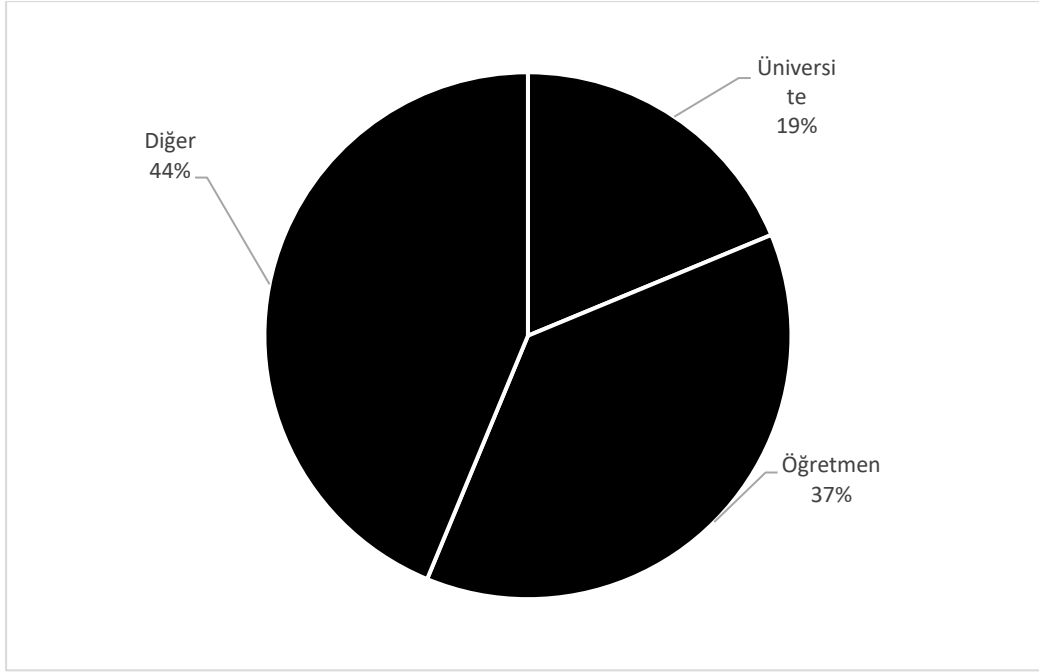
Şekil 2. Çalışmaların yayın türlerinin yıllara göre dağılımı.

21. yüzyıl becerileri ile yapılan çalışmalara en fazla 2019 yılında yapıldığı, en az ise 2013 yılında yapıldığı ve 2014 yılında ise çalışma yapılmadığı görülmektedir. Şekil 2 incelendiğinde 21. yüzyıl becerileri ile ilgili yapılan çalışmalar son yıllarda arttığı görülmektedir.

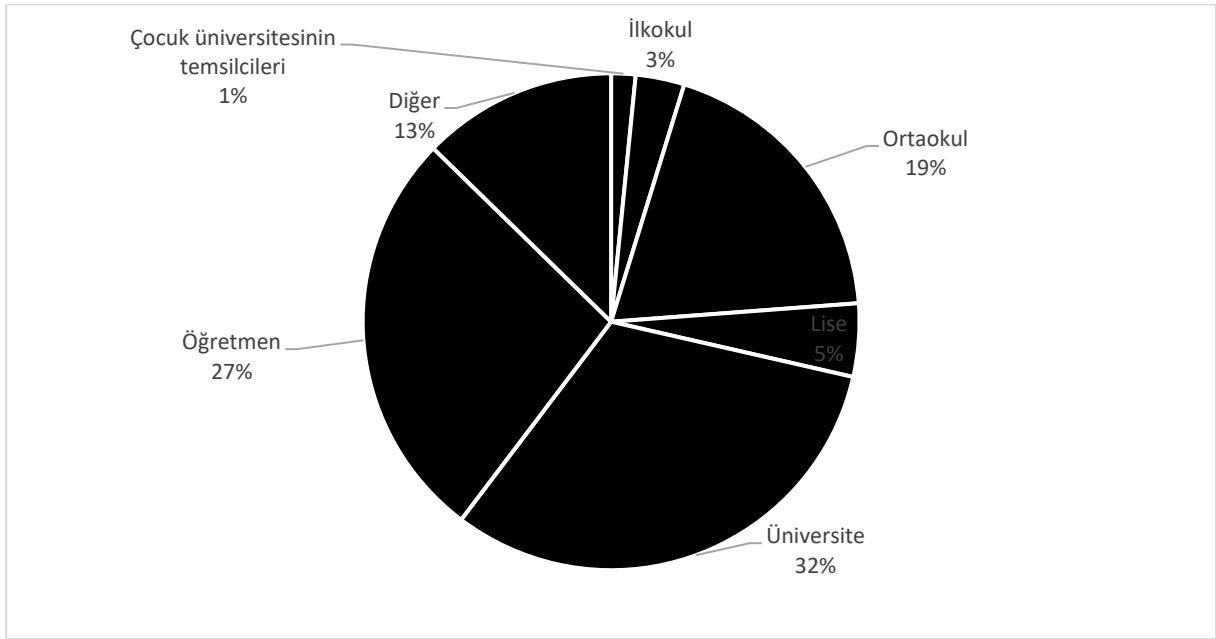
2. Çalışmaların Örneklem Gruplarına Göre Dağılımları

Şekil 3. Tezlerde bulunan örneklem gruplarının yüzdelik dağılımı.

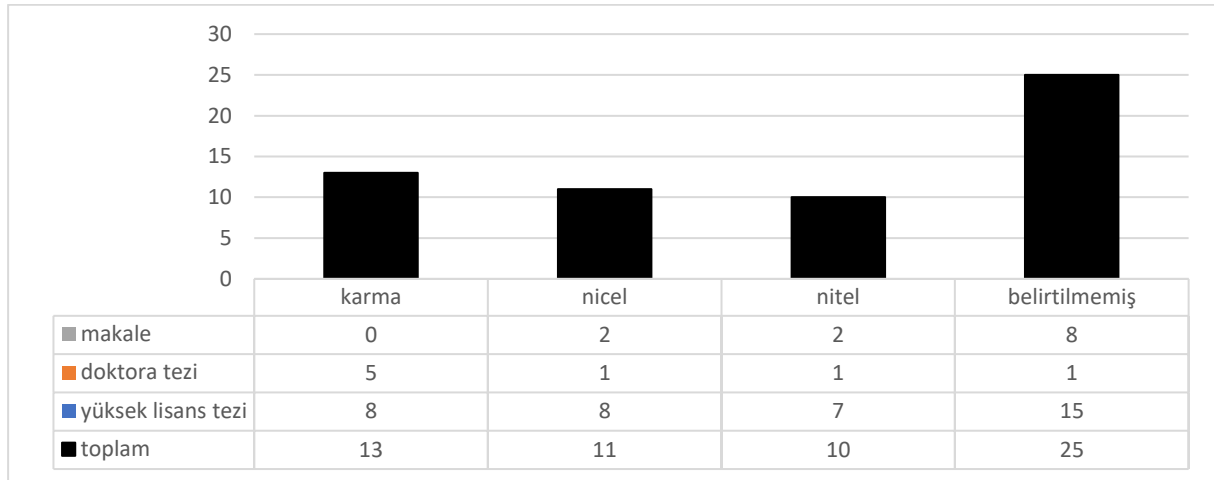
Şekil 4. Makale çalışmalarında bulunan örneklem gruplarının yüzdeler dağılımı.

Şekil 5. Çalışmaların toplam örneklem gruplarının yüzdeler dağılımı.

Şekil 5 incelendiğinde %32 (n:20) ile üniversite öğrencileri, %27 (n:17) ile öğretmenler, %19 (n:12) ile ortaokul öğrencileri, %13 (n:8) ile diğer (doküman inceleme ve derleme çalışması), %5 (n:3) ile lise öğrencileri, %3 (n:2) ile ilkokul öğrencileri ve %1 (n:1) ile çocuk üniversitesi temsilcileri örneklem seviyesini oluşturmaktadır. İncelenen çalışmaların tamamında en fazla üniversite öğrencileriyle ve en az ise çocuk üniversitesi temsilcileriyle çalışılmıştır.

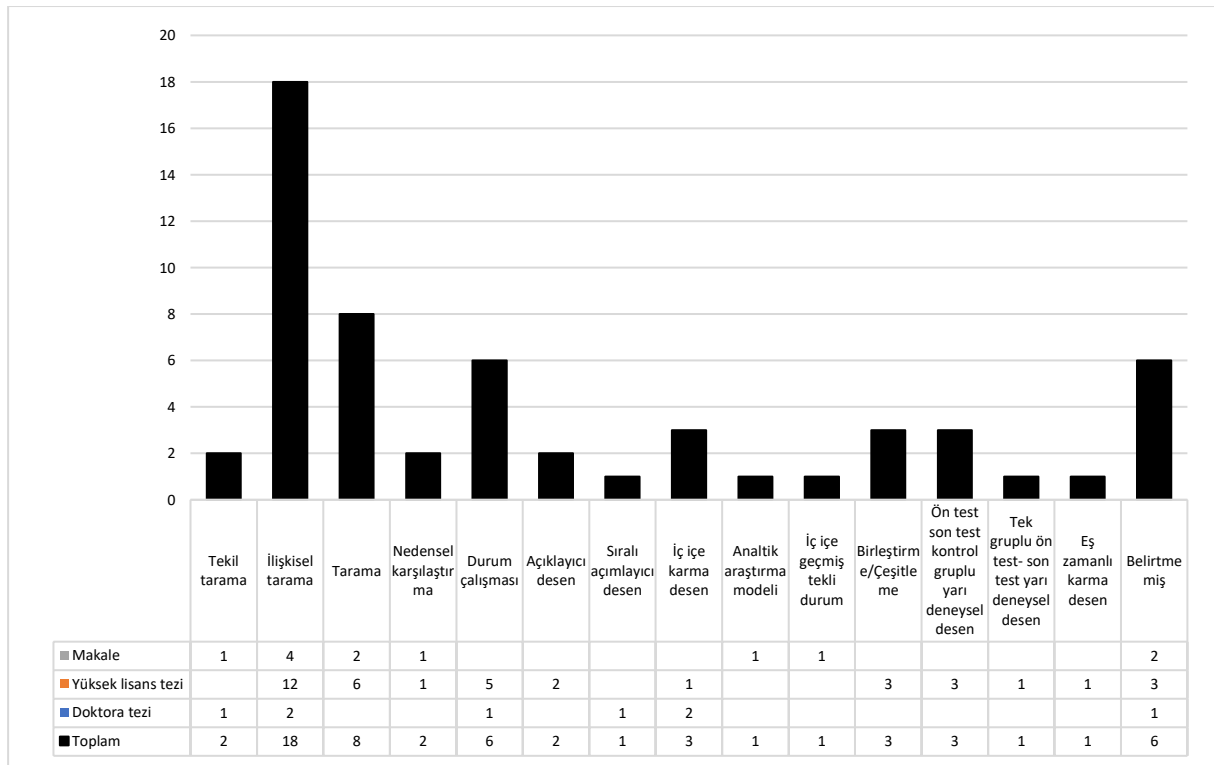
3. Çalışmaların Araştırma Yöntemine Göre Dağılımları

Şekil 6. Çalışmalarda kullanılan araştırma yöntemleri.

Şekil 6 incelendiğinde 13 karma yöntem, 11 nicel yöntem, 10 nitel yöntem ve 25 çalışmada araştırma yöntemi belirtilmemiştir. Araştırma yöntemleri genel olarak belirtilmemiş fakat belirtilenlerden en fazla kullanılan karma yöntem olduğu görülmektedir.

4. Çalışmaların Araştırma Desenlerine Göre Dağılımları

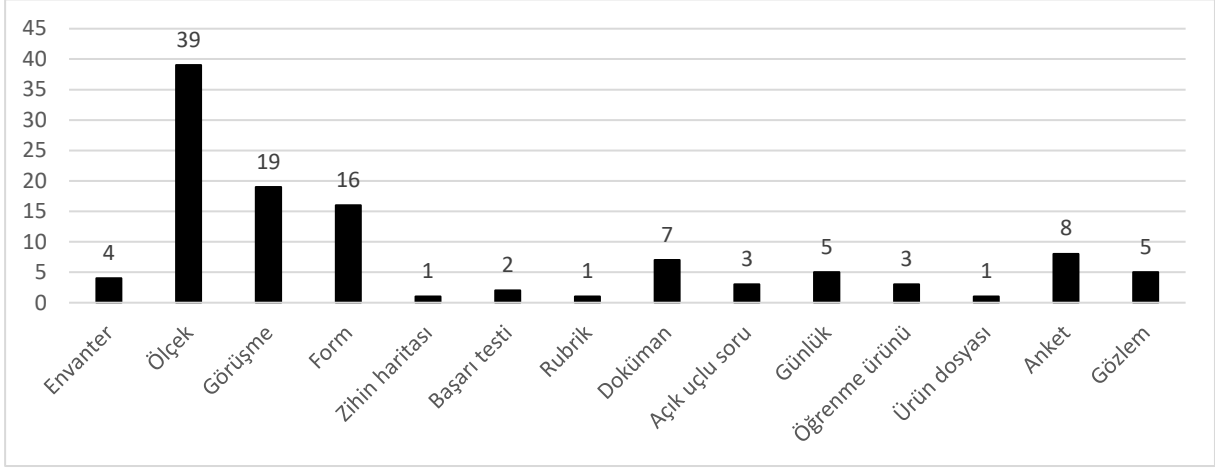

Şekil 7. Çalışmalarda kullanılan araştırma desenleri.

Şekil 7 incelendiğinde araştırma desenlerinden iki tekil tarama modeli, 19 ilişkisel tarama modeli, sekiz tarama modeli, iki nedensel karşılaştırma modeli, altı durum çalışması modeli, iki açıklayıcı desen, bir sıralı açıklayıcı desen, üç iç içe karma desen, bir analitik araştırma modeli, bir iç içe geçmiş tekli durum, üç birleştirme/çeşitleme, üç ön test son test

kontrol gruplu yarı deneysel desen, bir tek gruplu ön test son test yarı deneysel desen, bir eş zamanlı karma desen ve altı belirtilmemiştir. Çalışmalarda daha sık ilişkisel tarama model kullanıldığı görülmektedir.

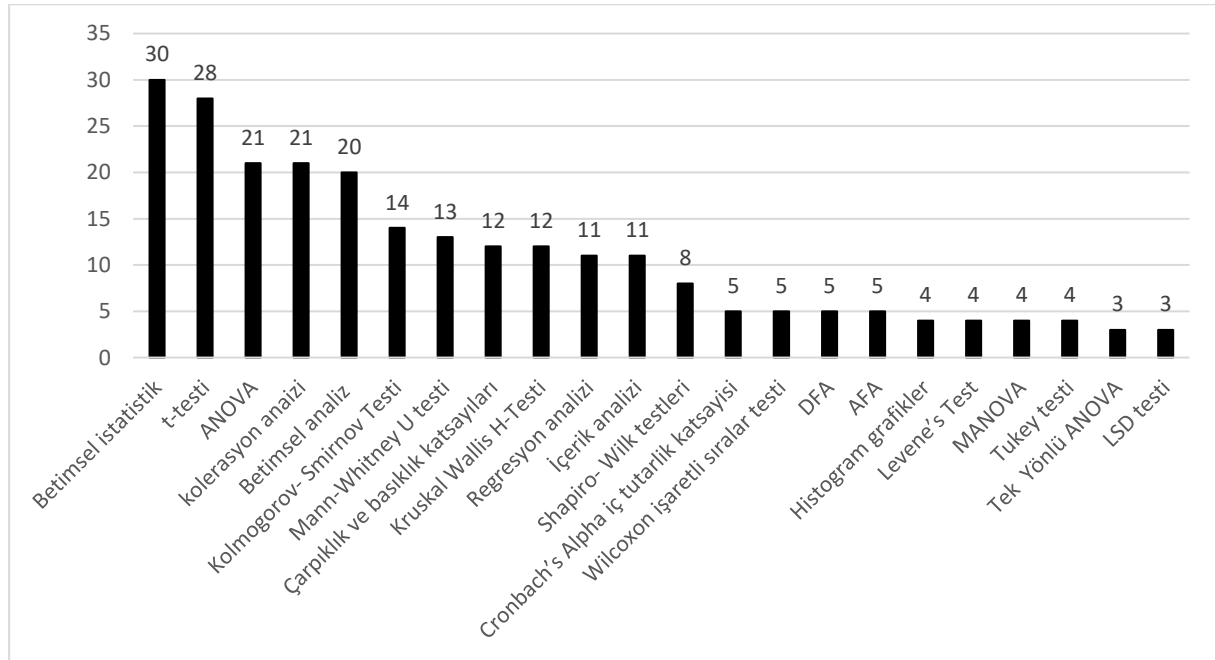
5. Çalışmalarda Kullanılan Veri Toplama Araçlarına Göre Dağılımı

Şekil 8. Çalışmalarda kullanılan veri toplama araçları.

Şekil 8 incelendiğinde 40 ölçek, 19 görüşme, 16 form, sekiz anket, yedi doküman, beş gözlem ve günlük, dört envanter, üç açık uçlu soru ve öğrenme ürünü, iki başarı testi, bir zihin haritası, rubrik ve ürün dosyası veri toplama araçları kullanılmıştır. 21. yüzyıl becerileri ile ilgili yapılan araştırmalarda en fazla ölçek kullanıldığı görülmektedir. Ölçeklerin yanı sıra görüşme ve formlarında nispeten daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

6. Çalışmalarda Kullanılan Analiz Yöntemlerinin Dağılımı

Şekil 9. Çalışmalarda kullanılan analiz yöntemlerinin dağılımı.

Şekil 9 incelendiğinde 21. yüzyıl becerileri ile yapılan çalışmalarda kullanılan analiz yöntemleri 31 Betimsel istatistik, 29 t-testi, 21 ANOVA ve Korelasyon analizi, 20 Betimsel analiz, 14 Kolmogorov-Smirnov testi, 13 Mann-Whitney U testi, 12 Çarpıklık ve basıklık katsayıları ve Kruksal Wallis H-Testi, 11 Regresyon analizi ve İçerik analizi, sekiz Shapiro-Wilk testleri, beş Cronbach's Alpha iç tutarlık katsayısı, Wilcoxon işaretli sıralar testi, Doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve Açımlayıcı faktör analizi (AFA), dört Histogram grafikleri, Leven's test, Tukey testi, Tek yönlü ANOVA ve LSD testi kullanılmıştır. Bu analiz yöntemlerine ek olarak kullanım sıklığı üç den az olan analiz yöntemleri de bulunmaktadır. Bunlar ki-kare testleri, Barlett testi, Scheffe testi, PATH analizi, Tek yönlü MANOVA, Analitik dereceli puanlama anahtarı, Belirtke tablosu, Bonferroni testi ve Box M testi gibi analiz yöntemleridir. Şekil 9 da görüldüğü üzere analiz yöntemlerinden en fazla Betimsel istatistik ve t-testlerinin kullanıldığı görülmektedir.

7. Çalışmaların 21. Yüzyıl Konularına Göre Dağılımı

Araştırma kapsamında incelenen 21. yüzyıl becerileri çalışmaları kendi içinde 9 başlık altında toplanmıştır. Aşağıda inceleme sonunda oluşturulan başlıklar ve frekans dağılımı yer almaktadır.

Tablo 1. Yapılan çalışmaların konularına göre dağılımı.

Konu Alanı	f
21. yüzyıl becerilerini kullanma becerisi	28
21. yüzyıl öğreten becerileri	10
21. yüzyıl öz yeterlilik algıları	8
21. yüzyıl öğrenen becerileri	6
21. yüzyıl öğrenme becerileri	6
21. yüzyıl becerileri algı düzeyi	4
Eğitim Yöneticisi 21. YY. Becerileri	2
21. yüzyıl becerilerini ölçme yaklaşımları	2
21.yüzyıl becerilerinin kazanılmasına verdikleri önem	1

Tablo 1 de 21. yüzyıl becerileri ile ilgili yapılan çalışmaların konular incelenmiştir. Tablo 1 incelendiğinde 28 kullanma becerisi, 10 öğreten becerileri, sekiz öz yeterlilik algıları, altı öğrenen ve öğrenme becerisi, dört algı düzeyi, iki eğitim yöneticisi becerisi, iki ölçme yaklaşımı ve bir kazanılmasına verdikleri önemden oluşmaktadır. Tablo 2 de görüldüğü üzere 21. yüzyıl becerilerini kullanımına ilişki beceriler daha çok kullanılmaktadır.

8. Çalışmalarda İncelenen Değişkenler

Araştırma kapsamında incelenen 21. yüzyıl becerileri çalışmalarına ait değişkenler kendi içinde 30 başlık altında toplanmıştır. Aşağıda inceleme sonunda oluşturulan başlıklar ve frekans dağılımı yer almaktadır.

Tablo 2. Yapılan çalışmaların incelenen değişkenlerine göre dağılımı.

İncelenen Değişkenler	f
Cinsiyet	30
Teknoloji kullanma	15
Okuduğu Sınıf düzeyi	12
Mesleki deneyim	12
Yaş	8
Anne ve baba eğitim düzeyi	7
Okuduğu bölüm	7
Eğitim düzeyi	6
Mezun olunan lise	5
Görev yaptığı okul düzeyi	5
Lisansüstü eğitim yapmak isteği	4
Akademik başarı	4
Öğretim planı	5
Gelir düzeyi	3
Okuduğu üniversite	3
Mesleki branş	3
Yaşam boyu öğrenme eğilimleri	3
Kitap okuma	3
Sahip olunan teknolojik araçlar	3
Evlerinde internet bağlantısı durumu	3
Bilimsel epistemolojik inanç	2
Sınıfta akıllı tahta bulunup bulunmaması	2
Üniversite olanakları	2
Kendine ait oda bulunması	2
Yaşanan yerleşim birimi	2
Öğrenme biçimleri	2
Medeni durum	1
İleriye dönük kariyer planı	1
Öğrenci tükenmişliği	1
Öğrencilerin okul bağlılığı	1

Tablo 2 incelendiğinde 21. yüzyıl becerileri ile ilgili yapılan çalışmalarda frekansı sekiz ve üzeri olan 30 cinsiyet, 15 teknoloji kullanma, 12 okuduğu sınıf düzeyi, 12 mesleki deneyim, sekiz yaş değişkenlerinin incelendiği görülmektedir. Bu değişkenlerin yanında frekansı dört ve üzeri olan anne ve baba eğitim düzeyi (n:7), okuduğu bölüm (n:7), eğitim düzeyi (n:6), mezun olunan lise (n:5), görev yaptığı okul düzeyi (n:5), lisansüstü eğitim yapmak isteği (n:4) ve akademik başarı(n:4) gibi değişkenlerde incelenmiştir. Frekansı üç olan değişkenler ise gelir düzeyi, okuduğu üniversite, mesleki branş, yaşam boyu öğrenme eğilimleri, kitap okuma, sahip olunan teknolojik araçlar ve evlerinde internet bağlantısı durumudur. Frekansı iki olan bilimsel epistemolojik inanç, sınıfta akıllı tahta bulunup bulunmaması, üniversite olanakları,

kendine ait oda bulunması ve yaşanan yerleşim birimi değişkenleridir. Frekansı bir olan değişkenler ise öğrenme biçimleri, medeni durum, ileriye dönük kariyer planı, öğrenci tükenmişliği ve öğrencilerin okul bağlılığıdır

9. Çalışmalarda Uygulanan Yöntem, Yaklaşım ve Model Türüne Göre Dağılımı

Araştırma kapsamında incelenen 21. yüzyıl becerileri çalışmalarında uygulanan yöntem, yaklaşım ve modeller kendi içinde 5 başlık altında toplanmıştır. Aşağıda inceleme sonunda oluşturulan başlıklar ve frekans dağılımı yer almaktadır.

Tablo 3. Yapılan çalışmaların bir kısmında bulunan yöntem, yaklaşım ve model türüne göre dağılımı.

Uygulanan Yöntem, Model ve Yaklaşım Türü	f
STEM eğitim yaklaşımı	4
Argümantasyon yöntemi	1
Tersyüz sınıf modeli	1
İşbirlikçi öğrenme modeli	1
Yaratıcı drama yöntemi	1

Tablo 3 de 21. yüzyıl becerileri ile ilgili yapılmış çalışmalarda uygulanan yöntem, yaklaşım ve model incelenmiştir. Tablo 3'e göre dört STEM eğitim yaklaşımı, bir argümantasyon yöntemi ve yaratıcı dram yöntemi, bir tersyüz sınıf modeli ve işbirlikçi öğrenme modeli kullanılmıştır. Uygulanan yöntem, model ve yaklaşım türlerinden en fazla STEM eğitim yaklaşımı kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Yirmi birinci yüzyıl becerileri ile ilgili 2010-2020 yılları arasında YÖK Tez Merkezi ve TR Dizin veri tabanlarında yayımlanan 62 makale ve tez çalışmaları belirli kapsamlarda incelemeyi amaçlayan çalışmanın bu kısmında araştırma sorularına göre hazırlanan temalar ile ele alınan bulgular yorumlanmış ve alan yazından elde edilen bulgular doğrultusunda tartışılmıştır.

Araştırma kapsamında incelenen çalışmalar yayın türleri açısından incelendiğinde, konu ile ilgili yürütülen çalışmaların büyük oranla (%61) yüksek lisans tezi çalışmaları olduğu fark edilecektir. Bu durum konunun alana ilk kez adım atan araştırmacılar için ilgi çekici bir konu olduğuna işaret edebilir.

Bununla birlikte 21. yüzyıl becerileri ile ilgili çalışmaların 2013 yılı sonrasında yapıldığı görülmektedir, son yıllarda yapılan çalışmaların sayılarının arttığı ve en fazla çalışmanın 2019 yılından yapıldığı sonucuna ulaşıldığı görülmektedir. Yapılan çalışmaların 2020 yılında ve sonrasında da fazla olduğu fakat araştırmanın yapıldığı zaman diliminde yapılan çalışmaların yayımlanmadığı düşünülmektedir. Bu sonuç Altınpulluk ve Yıldırım (2021)'in çalışması ile paralellik göstermektedir. Belirtilen araştırmacılar 2010-2019 yılları arasında sosyal bilimler konu alanında 21. yüzyıl becerileri ile ilgili bir çalışma yürütmüş ve bu çalışma ile benzer sonuçlar elde etmişlerdir.

Çalışmaların örneklem gruplarına dağılımları incelendiğinde tezlerde en fazla üniversite seviyesinde ve makale çalışmalarında genel olarak doküman inceleme ve derleme çalışması yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Genel olarak bütün çalışmalar ele alındığında ise üniversite öğrencileri çalışmaların örneklemine oluşturmaktadır. Kaleli-Yılmaz (2015) de teknolojik pedagojik alan bilgisi konusundaki yaptığı araştırmada en fazla kullanılan örneklem grubunun öğretmen adayları olduğu sonucuna ulaşmış ve yapılan bu araştırmayla benzer bir sonuç ortaya koymuştur. Ancak Kayahanoglu (2016) da doğa eğitimi üzerine incelediği çalışmada en fazla kullanılan örneklem grubunun ilköğretim öğrencileri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yılmaz (2018) de yaptığı araştırmada düşünme becerileri kapsamında tezlerde kullanılan örneklem grubunun ortaokul öğrencileri olduğu ve Altınpulluk ve Yıldırım (2021) de yaptığı araştırmada örneklem grubunu en fazla öğretmenlerin oluşturduğu sonucuna ulaştığı çalışmalar ile farklı bir sonuca ulaşmıştır. 21. yüzyıl ait yapılan çalışmaların daha alt kademelerde bulunan öğrenciler üzerinde yapılması gerekmektedir çünkü 21. yüzyıla ait kazanım ve becerilerin bu öğrencilerin kazandırmamız gelecekte edinecekleri meslekler veya sosyal çevrelerde onlara katkı sağlayacaktır.

Çalışmalarda kullanılan araştırma yöntemleri incelendiğinde yöntemlerin genel olarak belirtilmediği görülmektedir. Belirtilen çalışmalar arasında ise en fazla karma yönteminin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmalarda karma yöntemin kullanılmasının sebebi konuyu birden fazla boyutta inceleyerek daha derinlemesine bir araştırma ortaya koymaktır. Çalışmalarda kullanılan araştırma desenleri incelendiğinde en fazla ilişkisel tarama modelinin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında incelenen çalışmalarda karma yöntemin çok kullanılmasının sebebi araştırmanın sadece nitel veya nicel bir sonuca ulaşmasından çok ikisini bir arada kullanarak daha derin bir araştırma yapmak istemeleri olduğu düşünülmektedir. Alan yazın incelendiğinde İnam ve Güven (2018) tarafından yapılan argümantasyon yöntemi kullanılarak yapılan deneysel çalışmaların incelendiği çalışma ile benzer bir sonuca ulaşılmıştır. Ancak Yılmaz (2018) de düşünme becerileri kapsamında incelediği tezlerde en fazla nicel yöntemin daha sonra karma ve nitel yöntemlerin kullanıldığı sonucuna ulaştığı çalışma ile farklı bir sonuca ulaşmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen çalışmalarda kullanılan veri toplama araçları incelendiğinde genel olarak ölçekleri en sık kullanılan veri toplama aracı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Alan yazında birçok çalışma ile benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Kaleli-Yılmaz,2015; Yılmaz, 2018; Eskici ve Özsevgeç, 2019; Akyar ve Sarıkaya,2020; Altınpulluk ve Yıldırım, 2021). Çalışmalarda kullanılan analiz yöntemleri incelendiğinde çalışmaların yarısına yakınında betimsel istatistiklerin kullanıldığı ve betimsel istatistiğin yanında t testinin de kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Alan yazın incelendiğinde Ezberci-Çevik ve Öner-Armağan (2018) ve İnan ve Güven (2019) ve Kabataş-Memiş (2017) de yaptıkları çalışmalar ile analiz yöntemleri bakımından benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ancak Altınpulluk ve Yıldırım (2021)'in yapmış olduğu çalışma ile farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Altınpulluk ve Yıldırım (2021) deki çalışmasında en fazla betimsel analiz yöntemi kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan

bu çalışmada ve alan yazındaki çalışmalar incelendiğinde hem parametrik hem de non parametrik analiz yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Çalışmaların 21. yüzyıl bağlamında konularına göre dağılımları incelendiğinde en fazla 21. yüzyıl becerilerini kullanma becerisi konusunda çalışmaların yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Alan yazında bu konu ile ilgili bir çalışma bulunmaktadır. Altınpulluk ve Yıldırım (2021) de yaptığı çalışmada en fazla “öğrencilerin 21. yüzyıl becerileri” konusunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan araştırma ile Altınpulluk ve Yıldırım (2021) de yaptığı çalışma ile farklılık gösterdiği söylenebilir. Bu durum incelenen çalışmaların 21. yüzyıl becerilerini farklı yerlerden ele aldıklarından kaynaklana bileceği düşünülmektedir.

Çalışmalarda incelenen değişkenler açısından incelendiğinde en fazla cinsiyete bağlı değişkenin incelendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçtan yola çıkarak 21. yüzyıl becerileri ile ilgili cinsiyetler arasındaki farkı tespit etme çalışıldığı söylenebilir. Ayrıca çalışmalarda uygulanan yöntem, yaklaşım ve model açısından incelendiğinde STEM, argümatasyon, ters yüz sınıf modeli, işbirlikçi öğrenme ve yaratıcı dramannın kullanıldığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak son yıllarda kullanılan bu model, yöntem ve yaklaşımın 21. Yüzyıl becerileri ile ilişkisinin tespit edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Bu çalışmanın sonucunda elde edilen veriler ışında gelecekte yapılacak olan çalışmalara şu öneriler sunulabilir:

- Bu çalışmada 21. yüzyıl becerileri ile ilgili Türkçe çalışmalar taranmıştır. Gelecek çalışmalarda İngilizce yapılan çalışmalar taranabilir.
- Bu çalışmada kullanılan TR Dizin ve Yök Tez Merkezi veri tabanlarından farklı (ERCIC, Web of Science vb.) veri tabanlarında bulunan çalışmalar taranabilir.
- 21. yüzyıl becerileri ile ilgili yapılmış 2010 yıldan önceki Türkçe ve İngilizce çalışmalar taranabilir.
- İncelenen çalışmalarda örneklem grubunu en fazla üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. 21. yüzyıl becerileri ile yapılacak çalışmalarda örneklem grubu lise ve ilkökul öğrencileri oluşturan çalışmalar gerçekleştirilebilir.
- Doktora döneminde öğrenim gören öğrencilerin de 21. yüzyıl becerilerine yönelik olarak daha fazla ve detaylı araştırmalar yapılabilirler.
- 21. yüzyıl becerileri ile yapılacak çalışmalarda veri toplama aracı olarak anket, gözlem, envanter ve başarı testi gibi araçlar kullanılabilir. Bu araçlara ek olarak öğrenme ürünü, ürün dosyası, zihin haritası ve rubrik gibi modern veri toplama araçları kullanılabilir.
- 21. yüzyıl becerileri ile birden fazla veri toplama aracı kullanılarak detaylı bilgiler edinilebilir.
- 21. yüzyıl becerileri ile yapılacak çalışmalarda 21. Yüzyıl becerileri bağlamında 21. yüzyıl becerilerine verilen önem, 21. yüzyıl becerilerini ölçme yaklaşımları, eğitim yöneticilerinin 21. yüzyıl becerileri ve 21. yüzyıl becerileri algı düzeyi gibi konular üzerinde çalışmalar yapılabilir.

- 21. yüzyıl becerilerini öğretmede öğretim programları, öğretmenler ve eğitim sistemi ne kadar yeterli olduğuna dair araştırmalar yapılabilir.
- İlkokul ve ortaokulda öğrenim gören öğrencilerin 21. Yüzyıl becerilerine sahip olabiliyorlar mı araştırma sorusundan yola çıkarak araştırma yapabilirler.

Kaynakça

- Akyar, D. ve Sarıkaya, R. (2020). Türkiye'deki Girişimcilik Kavramına Yönelik Eğitim Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin İçerik Analizi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(3), 979-1018.
- Altınpulluk, H. ve Yıldırım, Y. (2021). 2010-2019 yılları arasında yayınlanan 21. Yüzyıl becerileri araştırmalarının incelenmesi. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 11(1), 438-461.
- Anagün, Ş. S., Atalay, N., Kılıç, Z. ve Yaşar, S. (2016). Öğretmen adaylarına yönelik 21. yüzyıl becerileri yeterlilik algıları ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(40), 160-175.
- Beers, S. Z. (2011). 21st century skills Preparing students for their future Retrieved from https://www.mheonline.com/mhmymath/pdf/21st_century_skills.pdf
- Belet-Boyacı, Ş. D. ve Özer- Güner, M. (2019). Öğrenmenin geleceği: 21. Yüzyıl becerileri perspektifiyle Türkçe dersi öğretim programları. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 9(2), 708-738.
- Çevik-Ezberci, E. ve Armağan-Öner, F. (2018). 5E öğrenme döngüsü modeliyle ilgili çalışmalara genel bir bakış. *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(29), 3818-3836.
- Çolak, M. (2018). *Ortaokul fen bilimleri dersinin 21.yüzyıl becerilerini kazandırmadaki etkililiğine ilişkin öğretmen görüşleri (Kayseri ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Dede, C. (2009). Comparing frameworks for 21st century skills. 21st century skills. Erişim adresi: http://www.watertown.k12.ma.us/dept/ed_tech/research/pdf/ChrisDede.pdf
- Erten, P. (2020). Öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri yeterlilik algıları ve bu becerilerin kazandırılmasına yönelik görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(227), 33-64.
- Eskici, G. Y. ve Özsevgeç, T. (2019). Yaşam becerileri ile ilgili çalışmaların tematik içerik analizi: bir meta-sentez çalışması. *International e-Journal of Educational Studies*, 3(5), 1-15.
- Finegold, D. ve Notabartolo, A. S. (2010). 21st-century competencies and their impact: an interdisciplinary literature review. Transforming the US Workforce Development System. Finegold D, Gatta M, Salzman H, Schurman SJ, eds. Champaign, IL: Labor and Employment Relations Association, 19-56.
- Greene, J. A., Cartiff, B. M. ve Duke, R. F. (2018). A meta-analytic review of the relationship between epistemic cognition and academic achievement. *Journal of Educational Psychology*, 110(8), 1084.
- İnam, A. ve Güven, S. (2019). Argümantasyon yönteminin kullanıldığı deneysel çalışmaların analizi: bir meta-sentez çalışması. *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences*, 5(1), 155-173.
- İncik-Yalçın, E. (2020). Öğretmenlerin yaşam boyu öğrenme eğilimleri ve 21. Yüzyıl öğretmen becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 1099-1112.
- Kahyaoğlu, M. (2016). Türkiye'de doğa eğitimi üzerine yapılan çalışmalarının analizi: Bir meta sentez çalışması. *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-14.
- Kaleli-Yılmaz, Gül (2015). Türkiye'deki teknolojik pedagojik alan bilgisi çalışmalarının analizi: Bir meta-sentez çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 40(178), 103-122.
- Kozikoğlu, İ. ve Özcanlı, N. (2020). Öğretmenlerin 21. yüzyıl öğretmen becerileri ile mesleğe adanmışlıkları arasındaki ilişki. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 9(1), 270-290.

- Memis, E. K. (2017). Türkiye'de Argümantasyon Konusunda Gerçekleştirilen Tezlerin Analizi: Bir Meta-Sentez Çalışması. 1. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 6(1), 47.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Polat, S. ve Ay, O. (2016). Meta-sentez: Kavramsal bir çözümleme. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi-Journal of Qualitative Research in Education*, 4(1), 52-64.
- Rourke, L. ve Anderson, T. (2004). Validity in quantitative content analysis. *Educational Technology Research and Development*, 52(1), 5-18.
- Silber-Varod, V., Eshet-Alkalai, Y. ve Geri, N. (2019). Tracing research trends of 21st-century learning skills. *British Journal of Educational Technology*, 50(6), 3099-3118.
- Trilling, B. ve Fadel, C. (2009). *21st century skills: Learning for life in our times: learning for life in our times*. John Wiley ve Sons.
- Voogt, J. ve Roblin, N. P. (2012). A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences: Implications for national curriculum policies. *Journal of curriculum studies*, 44(3), 299-321.
- Wagner, T. (2008). *The global achievement gap: Why even our best schools don't teach the new survival skills our children need-and what we can do about it*: Basic Books.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlere Nitel Araştırma Yöntemleri (11.Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, N. Y. (2018). Düşünme becerilerine ilişkin lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Öğrenme Teknolojileri Dergisi*, 1(1), 32-38.

Ek. 1

Araştırmada Kapsamında İncelenen Makale ve Tezler.

- Alkış, M. (2020). *Üniversite öğrencilerinin 21. yüzyıl becerilerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Alkoç, N. (2020). *Okulöncesi öğretmen adaylarının 21. yüzyıl öğrenen becerileri ile eleştirel düşünme eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Kars.
- Altunbay, M. (2015). *İlköğretim türkçe dersi (6-7-8. sınıflar) öğretim programında yer alan temel becerilerin kazandırılmasında çocuk edebiyatı ürünlerinin etkisi (21. Yüzyıl örnekleme)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Atakişi, T. (2019). *Öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerilerini esas alan bilgisi okuryazarlık durumlarının çeşitli değişken açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Atalay, N., Anagün, Ş. S. ve Kumtepe, E. G. (2016). Fen öğretiminde teknoloji entegrasyonunun 21. yüzyıl beceri boyutunda değerlendirilmesi: yavaş geçişli animasyon uygulaması. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 405-424.
- Aydın, A. (2019). *İngilizce öğretmen adaylarının görüşleri çerçevesinde öğretmen eğitiminde 21. yüzyıl becerilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bakar, M. H. D. (2020). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerilerinin demokratik eğilimlerine etkisi (nevşehir ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Bal, M. (2018). Türkçe dersinin 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. *Turkish Studies*, 13(4), 49-64.
- Bal, N. (2019). *Temel robotik eğitiminin ortaokul öğrencilerinin 21. yüzyıl becerilerine ve bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Hatay.
- Basarı, M. (2020). *2018 ortaokul türkçe dersi öğretim programının 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Başar, S. (2018). *Fen bilimleri öğretmen adaylarının fende matematiğin kullanımına yönelik özyeterlik inançları, 21. yy. becerileri ve aralarındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Belet-Boyacı, Ş. ve Güner-Özer, M. (2019). Öğrenmenin geleceği: 21. yüzyıl becerileri perspektifiyle türkçe dersi öğretim programları. *Anadolu Journal of Educational Sciences International* 9(2)708-738
- Benek, İ. (2019). *Sosyobilimsel STEM etkinliklerinin öğrencilerin tutumlarına ve 21. yüzyıl becerilerine etkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Bircan, A. M. (2019). *STEM eğitimi etkilerinin ilkökul dördüncü sınıf öğrencilerinin STEM' e yönelik tutumlarına, 21. yüzyıl becerilerine ve matematik başarılarına etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Cansoy, R. (2018). Uluslararası çerçevelere göre 21. yüzyıl becerileri ve eğitim sisteminde kazandırılması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 3112-3134.

- Cemaloğlu, N., Arslangilay, A. S., Üstündağ, M. T., ve Bilasa, P. (2019). Meslek lisesi öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri özyeterlik algıları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(2), 845-874.
- Ceylan, M. (2019). *21. yüzyıl becerileri bağlamında okul yöneticilerinin değişen rollerinin öğretmen görüşlerine göre incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Çınar, F. S. (2019). *Ortaokul öğretmenlerinin 21. Yüzyıl becerilerine ilişkin algılarının ve görüşlerinin incelenmesi* (Çorum ili örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Çiğilli, E. (2020). *Sınıf öğretmenlerinin teknolojik pedagojik alan bilgisi ile 21. yüzyıl öğreten becerilerin algı düzeyleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Çoban, Ö., Bozkurt, S. ve Kan, A. (2019). Eğitim yöneticisi 21. yy. becerileri ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27(3), 1059-1071.
- Çolak, M. (2018). *Ortaokul fen bilimleri dersinin 21. yüzyıl becerilerini kazandırmadaki etkililiğine ilişkin öğretmen görüşleri* (Kayseri ili örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Çolak, M. (2019). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerilerine yönelik algılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Demir, T. (2020). *Öğretmenlerin demokratik davranışları ile yansıtıcı düşünme eğilimlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme düzeylerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Diker-Akman, E. (2019). *Sekizinci sınıf öğrencilerinin TIMSS fen sonuçlarının 21. yy. beceri düzeyleri ve bazı değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, E. (2020). *Ortaöğretim programlarına 21. yüzyıl becerilerinin yansımaları ve öğretmenlerin bu becerilere ilişkin görüşleri* (Ankara ili örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Durukan, A. Y. (2015). Dijital dünya okul kütüphaneciliği ve 21. Yüzyıl kütüphaneciliği ve 21. Yüzyıl becerileri. *Milli Eğitim Dergisi*, 45(208), 106-120.
- Erdoğan, D. (2020). *Türkçe öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri ile yaşam boyu öğrenme eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Erdoğan, Ö. (2019). *Robotik lego uygulamaların fen bilgisi öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri üzerindeki etkilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Amasya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Amasya.
- Erkılıç, M. (2020). *21. yüzyıl becerilerinin fizik başarısına etkisinin araştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Erten, P. (2020). Öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri yeterlilik algıları ve bu becerilerin kazandırılmasına yönelik görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49 (227), 33-64.
- Göksün Orhan, D. ve Kurt, A. A. (2017). Öğretmen adaylarının 21. yy. öğrenen becerileri kullanımları ve 21. yy. öğreten becerileri kullanımları arasındaki ilişki. *Eğitim ve Bilim*, 42(190).

- Göksün-Orhan, D. (2016). *Öğretmen adaylarının 21. yy. öğrenen becerileri ve 21. yy. öğreten becerileri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Gülen, Ş. E. (2013). *Ortaokul öğrencilerinin 21. yüzyıl öğrenme becerileri ve bilişim teknolojileri ile destekleme düzeylerinin cinsiyet ve sınıf seviyesine göre incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Güler, Y. (2019). *Beden eğitimi ve spor öğretmenliği bölümü öğrencilerinin 21. Yüzyıl becerilerinin öz-yeterlik algıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Güleryüz, H. (2020). *3D. yazıcı ve robotik kodlama uygulamalarının öğretmen adaylarının 21. yüzyıl öğrenen becerileri, STEM farkındalık ve STEM öğretmen öz yeterliliğine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- İncik-Yalçın, E. (2020). *Öğretmenlerin yaşam boyu öğrenme eğilimleri ve 21. yüzyıl öğreten becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 20* (2), 1099-1112.
- İpekşen, S. (2019). *Fen ilimleri öğretmen adaylarının 21. yüzyıl öğrenen becerileri ile öğrenme biçimleri, öğrenme stilleri ve çoklu zeka alanları arasındaki ilişkilerin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kütahya.
- Karademir, E. (2020). *21. yüzyıl becerilerinin geliştirilmesinde dijital öyküleme: özel yetenekli ilkökul öğrencileri örneğinde öğrenme ve yenilenme becerileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Karakaş, M. M. (2015). *Ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinin fen bilimlerine yönelik 21. Yüzyıl beceri düzeylerinin ölçülmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Kaya, A. (2020). *Sınıf öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri kapsamında girişimcilik becerilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Kaya, S. (2017). *Lise öğrencilerinin 21. Yüzyıl becerilerinin öğrenci tükenmişliği ve okul bağımlılığı ile ilişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kırgız, G. (2019). *Türkçe dersiyle 21. yüzyıl becerilerinin ilişkilendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Korkmaz, Ç. (2019). *Sınıf öğretmenlerinin yaşam boyu öğrenme eğilimleri ile yaşam ve 21. Yüzyıl öğreten beceri düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Korkmaz, H. (2019). *Argümantasyon tabanlı bilim öğrenme yaklaşımının 7. sınıf öğrencilerinin bilimsel epistemolojik inançlarına ve 21. yüzyıl becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Muğla.
- Kozikoğlu, İ. ve Özcanlı, N. (2020). *Öğretmenlerin 21. yüzyıl öğreten becerileri ile mesleğe adanmışlıkları arasındaki ilişki. Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi, 9*(1), 270-290.
- Kurudayıoğlu, M., ve Soysal, T. (2019). *2018 Türkçe dersi öğretim programı kazanımlarının 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(2), 483-496.
- Külegel, S. (2020). *Çevre eğitimine dayalı fen, teknoloji, mühendislik, matematik temelli etkinliklerin özel yetenekli öğrencilerin 21. yüzyıl becerilerini geliştirmesine yönelik araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Murat, A. (2018). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri yeterlilik alguları ile STEM' e yönelik tutumların incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- Murat, M. (2018). *Ters yüz sınıf modelinin beşinci sınıf öğrencilerinin 21. yüzyıl becerileri ve bilimsel epistemolojik inançlara etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Muğla.
- Önür, Z. (2018). *Ortaokul öğrencilerinin 21. yüzyıl öğrenme becerileri ile eğitim teknolojisi yeterlikleri arasında ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.
- Önür, Z. ve Kozikoğlu, İ. (2019). Ortaokul Öğrencilerinin 21. yüzyıl Öğrenme Becerileri. *Trakya Eğitim Dergisi*, 9(3), 627-648.
- Özdemir, S., Çoban, Ö. ve BOZKURT, S. (2020). Examination of The Relationship Between School Principals' 21st Century Skills and Their Strategic Leadership According to Teachers' Opinions. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 10(2), 399-426.
- Özgün, D. (2019). *İnsan ve çevre ünitesinin yaratıcı drama desenli işlenmesinin beşinci sınıf öğrencilerinin 21. yüzyıl becerileri üzerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Muğla.
- Öztermiyeci, E. (2019). *Türkiye' de ulusal program ve ulusallar arası bakalorya programı öğrencilerinin 21. yüzyıl becerilerine ilişkin alguları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Peker, B. (2019). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının 21. Yüzyıl öğreten becerilerini kullanım düzeylerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Saçmalioğlu, M. G. (2019). *Beden eğitimi öğretmen adaylarının, mesleki öğrenme topluluğu aracılığıyla 21. yüzyıl becerilerini ortaya çıkarma süreçlerinin keşfedilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sarıtaş, B. (2019). *Ortaöğretim türk dili ve edebiyatı dersinin 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Soysal, T. (2019). *Türkçe derslerinde işbirlikli öğrenme etkilerinin 21. yüzyıl öğrenme ve yenilikçilik becerilerini geliştirmeye etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Uluyol, Ç. ve Eryılmaz, S. (2015). 21. yüzyıl becerileri ışığında FATİH projesi değerlendirmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(2), 209-229.
- Varki, E. (2020). *Öğretmen adaylarının çok boyutlu 21. yüzyıl becerileri ile yaratıcı düşünme eğilimlerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Yalçın, S. (2018). 21. yüzyıl becerileri ve bu becerilerin ölçülmesinde kullanılan araçlar ve yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 51(1), 183-201.
- Yeniay Üsküplü, Z. D. (2019). *Eğitim sosyolojisi açısından 21. Yüzyıl becerileri Türkiye'de çocuk üniversiteleri modeli* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14.10.2021 Kabul/Accepted: 13.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 201-223.

ÖĞRETMENLERİN İLETİŞİM KAYGILARI ve ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARININ İNCELENMESİ

Özgür TÜRKⁱ

Öz

Bu araştırmanın amacı devlet okullarında tüm eğitim kademelerinde görev yapan öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıklarının incelenmesidir. Araştırmanın çalışma grubunu 2020-2021 eğitim öğretim yılı güz döneminde Isparta'da devlet okullarında görev yapan öğretmenlerden kolay ulaşılabılır örnekleme yöntemi ile çalışmaya katılan gönüllü öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırmada ilişkiyel tarama modeli kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak İletişim Kaygısı Ölçeği ve Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılıkları Ölçeği kullanılmıştır. İletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Pearson Korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Hesaplanan katsayı neticesinde öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ve iletişim kaygıları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Bunun yanında her iki bağımlı değişken ile birlikte bağımsız değişkenlerin anlamlı farklılık testi için Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA) testi tercih edilmiştir. Fakat MANOVA'nın varsayımlarından biri olan çok değişkenli normallik varsayımı karşılanamamış bu sebeple R Studio Team (2020) programı aracılığıyla MANOVA yerine non-parametrik versiyonu olan Robust One-way MANOVA, rrcov(1.5-5) paketi kullanılarak Wilks Lambda testi yapılmıştır. Ayrıca öğretmenlerin iletişim kaygı seviyeleri ve örgütsel bağlılıkları ile öğretmenlerin cinsiyet, yaş, kıdem, eğitim kademesi, okulda beslenme olanakları, okula ulaşım koşulları, öğretmenler arası iletişim ve yönetici tavrı değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Analizler sonucunda öğretmenlerin iletişim kaygı seviyeleri ile demografik değişkenler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemişken örgütsel bağlılıkları ile cinsiyetleri, görev yaptıkları eğitim kademesi ve yönetici tavırları arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İletişim Kaygısı, Örgütsel Bağlılık, Öğretmenlerin İletişim Kaygısı, Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılıkları.

Examination of Teachers' Communication Apprehensions and Organizational Commitment

Abstract

The aim of this research is to examine the communication concerns and organizational commitment of teachers working at all educational levels in public schools. The study group of the research consists of volunteer teachers who participated in the study with the convenience sampling method from the teachers working in public schools in Isparta in the fall semester of the 2020-2021 academic year. Correlational Research was used in the research. Communication Apprehension Scale and Teachers' Organizational Commitment Scale were used as data collection tools. Pearson Correlation coefficient was calculated to examine the relationship between communication apprehension and organizational commitment. As a result of the calculated coefficient, no significant relationship was found between teachers' organizational commitment and communication apprehensions. In addition, Multivariate

ⁱ Doktora Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Yönetimi A.B.D., Burdur/Türkiye, e-posta: ozgurturk35@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0511-718X

Analysis of Variance (MANOVA) test was preferred for the significant difference test of both dependent variables and independent variables. However, the assumption of multivariate normality, which is one of the assumptions of MANOVA, could not be met, so Wilks Lambda test was performed using the non-parametric version Robust One-way MANOVA, rrcov (1.5-5) package instead of MANOVA via R Studio Team (2020) program. In addition, it was tried to determine whether the communication anxiety levels and organizational commitment of the teachers differed significantly according to the variables of teachers' gender, age, seniority, education level, nutrition opportunities at school, transportation conditions to school, communication between teachers and managerial attitude. As a result of the analyzes, there was no significant difference between the communication apprehension levels of the teachers and the demographic variables, but it was determined that there was a significant difference between their organizational commitment and gender, the level of education they worked in and their managerial attitudes.

Keywords: *Communication Apprehension, Organizational Commitment, Communication Apprehension of Teachers, Organizational Commitment of Teachers.*

Giriş

Sosyal bir varlık olan insan için iletişim, yaşamın her anında (Çakmak, 2014) bilinçli ya da bilinçsiz olarak içinde bulunduğu (Çağlar, 2018), insanlığın başladığı andan itibaren (Beatty vd., 1986) var olan bir süreç olarak ifade edilmektedir (Çentinkaya, 2017). İnsanlar sevinç, keder, korku gibi duygularını ifade etmek için zaman içerisinde çeşitli iletişim yöntemleri geliştirmişlerdir (Rayudu, 2009, s. 1).

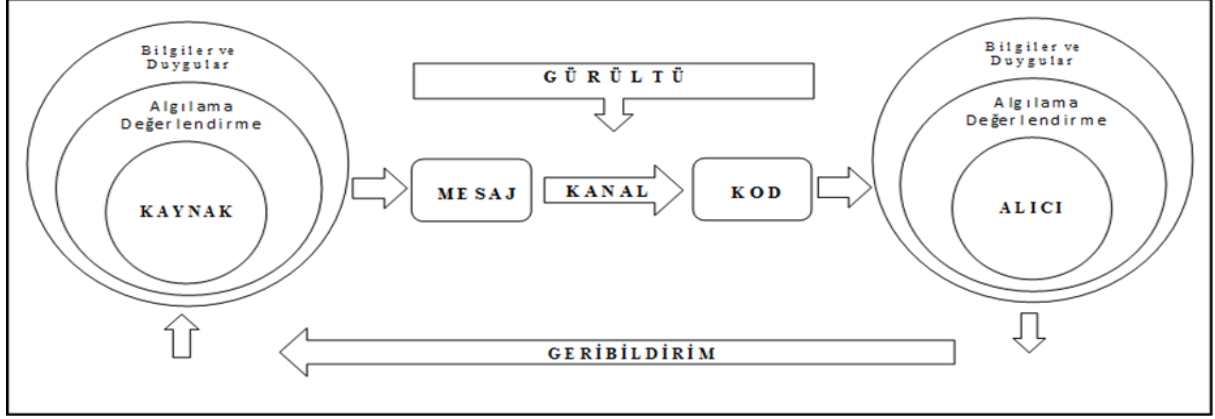
İletişim Latince “communis” kelimesinden türetilmiştir (Rayudu, 2009, s. 2). Günümüzde ise iletişimin birçok alanda kullanılmasından (Zillioğlu, 1996) dolayı bu kavrama ait çeşitli tanımlar bulunmaktadır (Çınar, 2010; Gökçe, 1998). Kılınçarslan (2018) bu durumun sebebinin iletişim kavramının hemen hemen tüm bilim alanları ile ilgili olması ve her bilim alanı için değişik tanımlarla açıklanmaya çalışılması olarak ifade etmektedir. Tanrıoğen (2018) iletişimi mesaj gönderici ve alıcı arasında sembollerini ortak hale getirme süreci olarak tanımlamaktadır. Eren (1993) ise iletişimi bir örgütte ya da toplulukta yer alan insanların eşgüdümlü olarak hareket etmelerini sağlayan ve insanları bir arada tutan bir bağ olarak ifade etmektedir.

İletişim, hem bireylerin hem de örgütlerin hedeflerinin gerçekleştirilmesinde hayati bir rol oynamaktadır (Çakmak, 2014). Buradan hareketle örgüt ve örgüt üyeleri için iyi bir iletişim ortamının çok önemli olduğu söylenebilir (Bingöl, 1997). Bu sebeple sağlıklı bir iletişim ortamının tesis edilebilmesi için bazı yazarlar tarafından çeşitli ilkeler ortaya atılmıştır. Örneğin; Güçlü (2000) sağlıklı bir iletişim süreci için aşağıdaki ön koşulların gerekliliğini ifade etmektedir.

- Her bireyin değerli olduğuna inanarak bu bireylere ilgi gösterilmesi
- Her bireyin karşısındaki bireyi koşulsuz kabul etmesi
- Bireylerin kendi sorunlarının çözümlerinin o bireylerde olduğuna inanılması
- Bireylerin kendilerini oldukları gibi göstermeleri

- Bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarının bir birleri ile uyumlu olması
- Bireylerin karşısındaki bireylere empati duygusu ile yaklaşabilmeleri

İletişim sürecini tanımlayan araştırmacılar sürecin öğelerini ilgilendikleri çalışmanın özelliklerine göre farklı şekilde ifade etmişlerdir. Örneğin; Rao (2014) kaynak, mesaj ve alıcı şeklinde basitçe 3 öge olarak tanımlarken, Çetinkaya (2017) ise 4 temel unsurun kaynak, alıcı, mesaj ve kanal olduğunu dile getirmektedir. İletişim süreci ve öğelerinin en kapsamlı tanımlarından bir tanesini Eren (1984) yaparak Şekil 1’de gösterildiği gibi görselleştirmiştir.

Şekil 1. İletişim süreci (Eren, 1984, s. 276)

Zıllıoğlu (1996) iletişimin temel amacının toplumsal yaşamın bir parçası olan insanın davranış ve tutumlarında olumlu yönde değişiklik yapmak olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla iletişim insanların toplumsal yaşamlarının yanı sıra iş ve aile yaşamlarında da oldukça önemli olduğu söylenebilir (Rai & Rai, 2009). İletişimi ve iletişim sürecini etkili kullanan insanlar hayatı daha mutlu bir şekilde sürdürmelerinin yanı sıra mesleki açıdan da daha başarılı olmaktadır (Burak, 2005).

Yaygın olarak bir iletişim ağı olarak da tanımlanan örgütlerin iletişim sürecinden yoksun bir şekilde var olması düşünülemez (Kaya, 1991). İnsanların ortak amaçları doğrultusunda bir araya geldikleri örgütler ancak iletişim aracılığıyla işlevsel olabilmektedir (Çınar, 2010). Fakat iletişim süreci örgütlerde her zaman olumlu olarak ilerlemeyebilir (Kılınçarslan, 2018). Eren (1993) iletişim sürecini olumsuz etkileyen birçok unsurun olduğunu belirtmektedir. Bakan ve Büyükbeye (2004) örgütsel anlamda iletişimi olumsuz etkileyen unsurlardan bazılarının yöneticilerin kişilik özellikleri, gereksiz bilgiler ve kullanılan teknik dilin olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Çakmak'ın (2014) çalışmasında elde ettiği iletişim kaygısının kişinin çevresi ile olan ilişkilerini olumsuz etkileyen bir durum olduğu bulgusu dikkate alındığında, iletişim kaygısının da iletişim sürecini olumsuz olarak etkilediği yorumu yapılabilir.

İletişim kaygısı bireylerin diğer bireylerle iletişim sürecinde hissettikleri kaygı ve korku olarak tanımlanmaktadır (McCroskey, 1977). Bununla birlikte Mutlu (2012) iletişim kaygısını bireyin zihinsel olarak iletişim sürecine katılımına dair kaygı olarak ifade etmektedir. İletişim kaygısı yaşayan bireyler iletişim anında gergin, endişeli ve sıkıntılı olmakla birlikte iletişim sürecindeki mesajları da tam olarak algılayamayabilirler (Çakmak,

2014). Buradan hareketle iletişim kaygısı yaşayan bireylerin iletişim sürecinde bir takım sıkıntılar yaşayabilecekleri düşünülebilir. Bu süreçte iletişim kaygısı yaşayan bireyler iletişim becerilerini tam olarak sergileyemez ve iletişim süreci olumsuz etkilenir (Daly, Caughlin & Stafford, 1997). Bakan ve Büyükbeşe (2004) örgütün etkinliğini ve evrimini olumsuz etkileyen tüm unsurların ortadan kaldırılması gerektiğinden bahsetmektedirler. Dolayısıyla iletişim kaygısının da örgüt içinde iletişimi olumsuz etkilediği ve dikkate edilmesi gereken bir konu olduğu düşünülebilir.

McCroskey (1970) iletişim kaygısını ilk olarak tanımlarken sözel iletişime karşı bir kaygı olarak tanımlamıştır. McCroskey (1977) iletişim kaygısını yeniden tanımlayarak kişinin başka kişi ya da kişilerle iletişim kurma sırasındaki korku ve endişe seviyesi olarak ifade etmiştir. Bu tanımlardan yola çıkarak iletişim kaygısı yaşayan bireylerin bir takım olumsuz tavırlar sergileyecekleri yorumu yapılabilir. İletişim kaygısı yaşayan bireylerin bu olumsuz tavırlarını Philips (1968) suskunluk, Bargoon (1976) iletişime karşı isteksizlik ve Richmond ve McCroskey (1998) ise kendini geri çekme olarak ifade etmektedirler.

Son zamanlarda örgütler ile ilgili yapılan araştırmalarda örgütsel iletişim, iş stresi ve iş performansının yanı sıra örgütsel bağlılık da önemli bir yer tutmaktadır (Chen, Silverthorne & Hung, 2005). Örgütsel bağlılık örgüt üyesi ve örgüt arasındaki ilişkinin güçlenmesini sağlayan ve çalışanın örgütte kalma isteğinin artmasına yol açan psikolojik bir bağ olarak tanımlanabilir. (Jehanzeb & Mohanty, 2019). Başarılı olup varlıklarını devam ettirmek isteyen örgütlerin örgütsel bağlılığı yüksek çalışanlara sahip olmaları gerekmektedir (Bakan, 2018). Bunun için de çalışanların bireysel ihtiyaçları karşılanarak örgütte kalma arzuları artırılmalı ve örgütsel bağlılıkları sağlanmalıdır (Kurşunoğlu, Bakay ve Tanrıoğen, 2018). Bazı yazarlar örgütsel bağlılığın örgüt için olumlu yönlerinden bahsetmektedirler. Örneğin; Yousef (2000) örgütsel bağlılığın iş performansı üzerinde olumlu etkisinin bulunduğunu ifade ederken, Sager (1990) ise iş stresinin azalması yönünde bir etkisinin olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca Balcı (2003) örgütsel bağlılığı yüksek örgüt üyelerinin daha üretken olduklarını, daha fazla iş doyumunu yaşadıklarını, yüksek sorumluluk ve sadakat içinde olduklarını ve nihayetinde örgüte daha az maliyet oluşturduklarını ifade etmektedir.

Örgütsel bağlılığı çeşitli yazarlar farklı şekilde tanımlamışlardır ve tam bir uzlaşma olmadığı görülmektedir (Küçüközkan, 2015). Bu çalışmada Meyer ve Allen'e (1991) ait ve üç boyuttan oluşan örgütsel bağlılık modeli ele alınacaktır. Meyer ve Allen (1991) örgütsel bağlılığın üç boyutunu; duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olarak tanımlamaktadır. Duygusal bağlılık örgüt üyelerinin örgütlerine karşı duygusal anlamda bağlı olmaları ve örgütle özdeşleşmeleri olarak tanımlamaktadır (Sürücü & Maşlakçı, 2018). Duygusal bağlılık kişinin kendisini örgütün bir parçası gibi görmesi nedeniyle (İnce & Gül, 2005) örgütlerin devamlılığı açısından olması istenilen en önemli boyuttur (Kurşunoğlu, Bakay & Tanrıoğen, 2018). Çünkü duygusal bağlılığı yüksek örgüt üyelerinin örgütle kendilerini özleştirmelerinden ötürü kendilerini örgüte adayacağı ve örgütün hedeflerine ulaşmasında daha fazla katkıda bulunacakları düşünülebilir (Sürücü & Maşlakçı, 2018). Dahası örgüte karşı duygusal açıdan güçlü bir bağ kurmuş bireyler gerektiğinde de ek

sorumluluklar alırlar (Çetin, 2004). Sonuç olarak duygusal bağlılığın örgütler için oldukça önemli ve gerekli bir husus olduğu söylenebilir.

Örgütsel bağlılığın ikinci boyutu olarak ele alınan devam bağlılığı örgüt üyesinin örgütten ayrılması sonucunda uğrayacağı maddi kayıpları ve yeni bir iş bulma konusunda yaşayacakları zaman kaybını göz önünde bulundurmaları sonucu örgütte kalma isteği olarak ifade edilebilir (Çöllü & Summak, 2010). Örgütlere karşı devam bağlılığı duyan örgüt üyeleri örgütte işlerini sevmelerinden ziyade sahip oldukları diğer zorlayıcı özel sebeplerden dolayı örgütte kalmak zorunda hissederler (Çetin, 2004). Örgüt üyeleri kendileri için daha iyi bir iş seçeneğinin olmaması ya da örgüte verdiği emeklerin büyük olması nedeniyle örgütte kalma arzusundadır (Mercan, 2006). Bu sebeple devam bağlılığı ile örgütlerine bağlı örgüt üyeleri kendileri için daha iyi şartlarda bir örgüt bulduklarında örgütten ayrılma eğiliminde olabilirler (Meyer ve Allen, 1997).

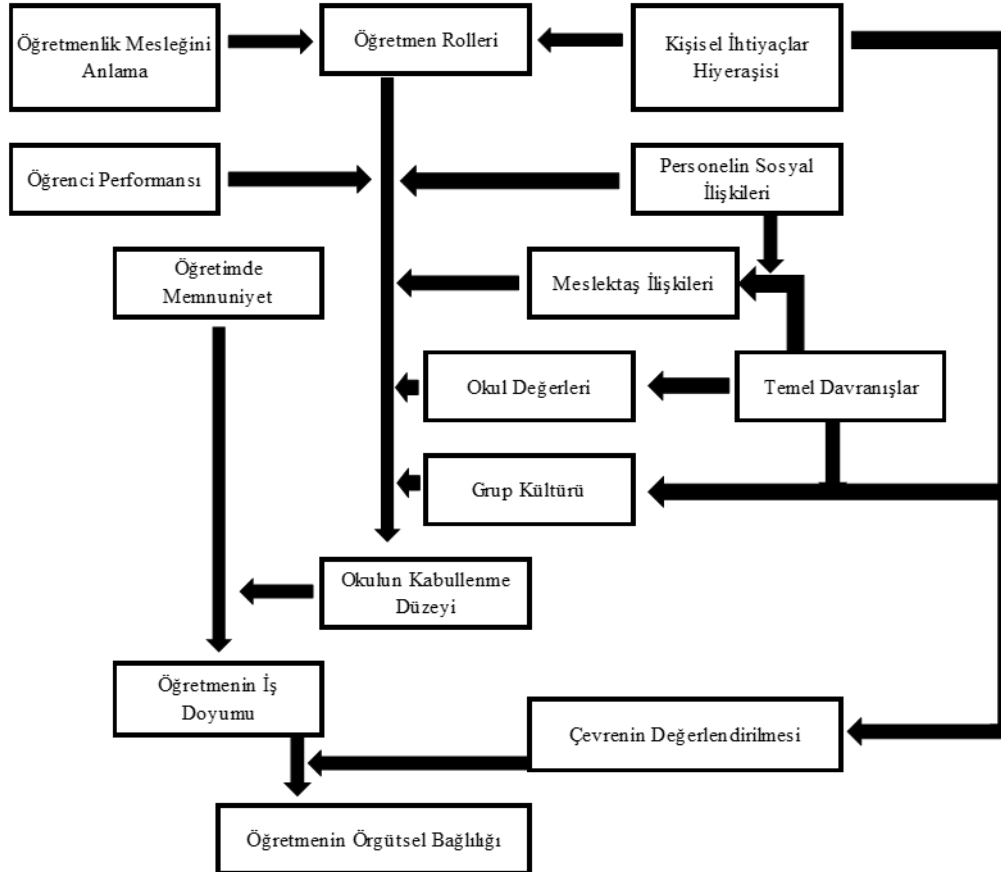
Normatif bağlılık örgütsel bağlılığın üçüncü boyutudur ve örgüt üyelerinin örgütte kalma gerekliliğini ahlaki bir sorumluluk olarak düşünerek geliştirdikleri bir bağlılıktır (Boylu, Pelit & Güçer, 2007). Örgüt üyeleri örgütte kalmak zorunda olduklarına inanmaktadırlar (Çöllü & Summak, 2010). Diğer bir ifade ile yüksek normatif bağlılığa sahip örgüt üyeleri örgütte kalmayı zorunluluk olarak görürler (Meyer & Allen, 1981).

Her ne kadar örgütsel bağlılık üç boyutta ele alınsa da bu boyutların birbirlerinden net bir şekilde ayrılmadığı her örgüt üyesinde her üç boyutunda değişik derecelerde görülebileceği unutulmamalıdır (Meyer & Allen, 1981). Nitekim örgütsel bağlılığı etkileyen birçok unsur bulunmaktadır (Mercan, 2006). Örneğin örgütsel yapı içindeki iletişim sağlıklı olmadığında örgüt içindeki uyum bozulacak ve örgüt üyeleri bundan olumsuz etkilenecektir (Çöllü & Summak, 2010). Örgütlerde çalışanlar için kıdem, cinsiyet, ırk (Mercan, 2006), terfi, liyakat sistemi, yaş, yöneticiden memnun olma, iş doyumu, ödül-ceza, çalışma şartları, maaş (Bayraktar, 2019), çalışanların bilgilendirilmesi ve motive edilmesi (Saltık, Ünsar & Oğuzhan, 2015) gibi değişkenlerde örgütsel bağlılık üzerinde etkilidir. Örgüt üyelerinde örgütsel bağlılığın yüksek olmasının düşük performans, devamsızlık, işe geç kalma gibi olumsuz durumları azalttığı söylenebilir (Balay, 2000). Bununla birlikte örgüt içinde örgüt üyelerinin bağlılıklarını artıran unsurlardan bir tanesi de iletişim sürecidir. Çünkü örgüt içerisinde iletişim sürecinin sağlıklı yürümesi ile birlikte bireyler kendilerine değer verildiğini hissederler ve performansları da yükselir (Gümüştekin vd, 2010). Böylelikle kendilerini daha mutlu hisseden örgüt üyelerinin daha fazla örgütsel bağlılık yaşayacakları söylenebilir (Ekinci, 2006).

Girdisi ve çıktısı insan olan okul örgütlerinde motive olmuş ve okulu sahiplenmiş öğretmenlerin ve yöneticilerin olması okulun etkinliğini ve başarısını artıracaktır (Şahin, 2015). Buradan hareketle her örgütte olduğu gibi okullarda çalışanların özellikle öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının önemli olduğu söylenebilir. Yapılan araştırmalarda öğretmenlerin; okul için çaba sarf etme arzusu, bulunduğu okulda çalışmaya devam etme arzusu ve okulun amaç ve değerlerini kabul etme örgütsel bağlılıkla doğrudan ilişkilidir

(Mercan, 2006). Ayrıca okullarına düşük seviyede örgütsel bağlılık duyan öğretmenler öğrencilerine karşı daha az sabır, sevgi ve hoşgörü gösterdikleri için öğrenci başarısının da düşmesine sebep olacaklardır. Diğer yandan okul yöneticilerinin öğretmenlere karşı olan davranış biçimleri de öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarını etkileyen bir husustur (Bayraktar, 2019). Görüldüğü gibi öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarını birçok unsur etkilemektedir ve Chor (1991) bu unsurları genel olarak aşağıdaki şekilde özetlemektedir.

Şekil 2. Öğretmenlerde örgütsel bağlılık süreci (Chor, 1991).

Öğretmenlerin örgütsel bağlılık süreci sonucunda bağlılık seviyelerine göre bir takım sonuçların ortaya çıkması beklenebilir. Balay (2000) örgütsel bağlılığın okul ve diğer bileşenleri ve özellikle öğretmenler açısından önemini şu şekilde ifade etmektedir.

- Örgütsel bağlılığı yüksek olan öğretmenler sayesinde öğrenci başarısı da yükselmektedir.
- Örgütsel bağlılığı yüksek olan öğretmenler ve idareciler yeniliklere açıktır ve değişimime hazırdırlar.
- Örgütsel bağlılığı yüksek olan öğretmenlerin okulları için yüksek seviyede çaba göstermekte, okulun öğretmeni oldukları için çok memnun olmakta ve okuldan tayin istememektedirler.

- Örgütsel bağlılığı düşük olan öğretmenler yeni yöntem ve teknikleri kullanmaktan kaçınırlar ve kendilerini mesleki açıdan da geliştirme ihtiyacı duymazlar.
- Örgütsel bağlılığı düşük olan öğretmenler bıkkın, sabırsız ve düşük motivasyon seviyesine sahip olmaktadır.

Öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ile ilgili alan yazında birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin; Budak'ın (2009) ilkokulda görev yapan kadrolu ve sözleşmeli öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarını, Özkan'ın (2021) özel eğitim okullarında görev yapan öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının yöneticilerinin hizmetkar liderlik düzeyleri ve özerklik davranışları ile ilişkisini, Canbaz'ın (2019) ortaöğretim kurumu yöneticilerinin farklılıkları yönetebilme becerileri ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkiyi, İlhan'ın (2019) okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkiyi, Koyuncu'nun (2019) öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ile değişime hazır olma durumları arasındaki ilişkiyi, Mercan'ın (2006) öğretmenlerde örgütsel bağlılık örgütsel yabancılaşma ve örgütsel vatandaşlığı, Bayraktar'ın (2019) öğretmenlerin özerklik algıları ile örgütsel bağlılık algıları arasındaki ilişki inceledikleri çalışmalar alan yazındaki öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarını ele alan çok sayıdaki çalışmalardan bazılarıdır.

İletişim kaygısı üzerine yapılan çalışmalar dikkate alındığında öğretmenler üzerine yurtiçinde yapılan bir çalışmanın olmadığı fakat farklı çalışma gruplarında birtakım çalışmalar olduğu yurtdışında ise öğretmenlerin iletişim kaygısı ile sınırlı çalışmanın yapıldığı fakat diğer çalışma grupları ile çok sayıda araştırma olduğu tespit edilmiştir. Kösele'ın (2006) lise öğrencilerinde iletişim kaygısı, Değerli'ın (2020) üniversite öğrencilerinin iletişim kaygılarını, Çapan'ın (2012) yabancı dil öğrencilerinin iletişim kaygılarının azaltılmasında bilgisayar destekli iletişim yönteminin kullanılması, McCroskey, Andersen, Richmond, ve Wheeless'ın (1981) ilkokul ve ortaokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin ve görev yapan öğretmenlerin iletişim kaygılarını inceledikleri, Jaasma'nın (1997) sınıf içinde iletişim kaygısının cinsiyete göre öğrenciler ve öğretmenlerde incelenmesi, Keaten, Kelly ve Pribyl'nin (1997) Japonya'da öğrencilerin iletişim kaygılarını incelenmesi, P'Rayan ve Shetty'in (2008) mühendislik öğrencilerinin iletişim becerilerini iletişim kaygısının azaltılması ve Çakmak'ın (2014) iletişim kaygısının sosyal medya kullanımı üzerine olan etkisini inceledikleri çalışmalar iletişim kaygısı üzerine yapılan araştırmalara örnek gösterilebilir.

Alan yazın incelendiğinde, örgütsel bağlılığın yurt içi ve yurt dışında sıklıkla araştırma konusu edildiği; iletişim kaygısının ise yurt dışında sıklıkla yurt içinde ise az sayıda çalışmada araştırıldığı görülmektedir. Bunun yanında ise örgüt üyelerinin okullarda ise öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarını etkileyen unsurlardan biri olan iletişim sürecini doğrudan sekteye uğratan iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılığın ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Mevcut araştırmayı yurt içi ve yurt dışındaki diğerler çalışmalardan ayıran nokta ise iletişim kaygısının ve örgütsel bağlılığın birlikte bağımlı değişken olarak ele alınmasıdır. Bu sayede bağımsız değişkenler üzerinde birlikte ve ayrı ayrı etkileri incelenebilmiştir. Ayrıca normal dağılım sergilemeyen ve MANOVA testinin yapılmasını gerektiren veri setleri için

MANOVA'nın nonparametrik versiyonu olan Robust One-way MANOVA ile Wilks Lambda testinin yapılabilmesi içinde yol gösterici olabilir. Dolayısıyla mevcut araştırmanın bu yönleri ile önemli olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıklarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir. Bu amaçla aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır.

- 1) Öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıkları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- 2) Öğretmenlerin iletişim kaygı seviyeleri ve örgütsel bağlılıkları ile yaş, cinsiyet, mesleki kıdem, eğitim kademesi, okuldaki beslenme olanakları, öğretmenler arası iletişim, yöneticilerin tavrı, okula ulaşım koşulları değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık var mıdır?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada model olarak iki veya daha çok sayıdaki değişken arasında birlikte değişimin varlığını ve derecesini belirleyen (Karasar, 2009) ilişki tarama modeli kullanılmıştır. Bu çalışmada öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıklarının birbirleri ve çeşitli değişkenler açısından değerlendirilmeye çalışıldığından ilişki tarama yöntemi tercih edilmiştir.

Araştırma Grubu

Araştırmanın evrenini Isparta merkez ve ilçelerinde tüm eğitim kademelerinde görev yapan tüm öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırmada örneklem seçim yöntemi olarak seçkisiz örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme seçilmiştir. Kolay ulaşılabilir durum örnekleme çalışmaya hız ve pratiklik kazandırdığı gibi diğer örnekleme yöntemlerinin kullanılmasının zor olduğu durumlarda tercih edilir (Patton, 1987). Ancak söz konusu tekniğin evrenin temsil edilebilirliği yönünden sınırlılıkları vardır. Bu yönü çalışmanın bir sınırlılığı olarak ifade edilebilir. Bu süreçte dünyanın her bölgesini etkisi altına alan Covid-19 pandemisi nedeniyle okulların kapalı olması ve öğretmenlerin okullarda bulunmaması nedenleriyle bu örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlere ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırma grubundaki öğretmenlerin demografik bilgileri

Cinsiyet	f	%
Kadın	102	47,4
Erkek	113	52,6
Yaş	f	%
30 Yaş ve Altı	131	60,9
31 ile 45 yaş	64	29,8
46 yaş ve üzeri	20	9,3

Kıdem	f	%
15 yıl ve altı	126	58,6
16 ile 25 yıl arası	64	29,8
25 yıl ve üstü	25	11,6
Eğitim Kademesi	f	%
İlkokul	62	28,8
Ortaokul	115	53,5
Lise	38	17,7

Tablo 1 incelendiğinde, öğretmenlerin %47,4'ünün kadın, %52,6'sının erkek olduğu; %60,9'unun 30 yaş ve altında, %29,8'inin 31 ile 45 yaş aralığında ve %9,3'ünün 46 yaş ve üzerinde; %58,6'sının 15 yıl ve altı, %29,8'inin 16 ile 25 yaş arası ve %11,6'sının 25 yıl ve üzerinde mesleki kıdeme sahip oldukları; %28,8'inin ilkokul, %53,5'inin ortaokul ve %17,7'sinin lisede görev yaptıkları görülmektedir.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama sürecinde Covid-19 pandemisi nedeniyle okulların kapalı olmasından dolayı kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu durum çalışmanın bir sınırlılığı olarak ifade edilebilir. Veriler Google Forms üzerinden hazırlanan bir form ile Whatsapp aracılığı ile öğretmen gruplarına gönderilerek toplanmıştır. Toplam 231 geri dönüş alınmış R Core Team (2020) ve RStudio Team (2020) programları yardımıyla 5'li likert tipi ölçekte tamamı 1 veya tamamı 5 şeklinde doldurulmuş olan uç değerler veri setinden temizlenmiş ve kayıp veriler tamamlanmıştır. Böylece analizlerde kullanılmak üzere 215 katılımcının yer aldığı nihai veri seti elde edilmiştir. Google Forms aracılığıyla oluşturulan form üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öğretmenlerin demografik bilgilerini içeren maddeler; ikinci bölümde iletişim kaygısı ölçeği ve üçüncü bölümde ise öğretmenlerin örgütsel bağlılığı ölçeği yer almaktadır.

İletişim kaygısı ölçeği. Öğretmenlerin iletişim kaygısını ölçmek için iletişim kaygısı ölçeği (İKÖ-24) kullanılmıştır. Orijinal ismi Personal Report of Communication Apprehension (PRCA-24) olan ölçek 1982 yılında McCroskey tarafından geliştirilmiştir. McCroskey 1985 yılında tekrarlanan geçerlilik-güvenirlilik çalışmalarında Cronbach Alpha değerini 0.94 olarak tespit etmiştir. Toplamda 24 madde ve 4 alt boyuttan oluşan ölçek 5'li Likert şeklindedir. Ölçeğin alt boyutları; grup iletişim kaygısı (1.2.3.4.5.ve 6. sorular), toplantı iletişim kaygısı (7.8.9.10.11.ve 12. sorular), bireyler arası iletişim kaygısı (13.14.15.16.17. ve 18. sorular) ve genel iletişim kaygısı ise (19.20.21.22.23. ve 24. sorular) şeklindedir.

Bunun yanında ölçek puanlaması şu şekilde yapılmaktadır: Kesinlikle katılıyorum= 1, katılıyorum= 2, kararsızım= 3, katılmıyorum= 4, kesinlikle katılmıyorum= 5 puan olarak belirlenmiştir. Ölçeğin toplam puanı ise aşağıda gösterilen şekilde elde edilmektedir. (McCroskey ve diğ. 1985):

$$\text{Grup iletişim kaygısı} = 18 - (1) + (2) - (3) + (4) - (5) + (6)$$

$$\text{Toplantı iletişim kaygısı} = 18 - (7) + (8) + (9) - (10) - (11) + (12)$$

$$\text{Bireylerarası iletişim kaygısı} = 18 - (13) + (14) - (15) + (16) + (17) - (18)$$

$$\text{Toplum içinde konuşma iletişim kaygısı} = 18 + (19) - (20) + (21) - (22) + (23) - (24)$$

Grup, toplantı, bireylerarası, toplum içinde konuşma iletişim kaygısı ve toplam ölçek (iletişim kaygısı) puanının nasıl yorumlanacağına dair puan aralıkları Tablo 2’de verilmiştir (McCroskey, 1982).

Tablo 2. İletişim kaygısı ölçeği ve alt boyutlarının puanlama aralıkları

Toplam	Yüksek	Düşük
İletişim kaygısı	>80	<51
Grup iletişim kaygısı (alt boyut)	>20	<11
Toplantı iletişim kaygısı (alt boyut)	>20	<13
Kişilerarası iletişim kaygısı (alt boyut)	>18	<11
Toplum içinde konuşma iletişim kaygısı (alt boyut)	>24	<14

Ölçeğin Türkçeye uyarlanması Çakmak (2014) tarafından yapılmıştır. Çakmak (2014) güvenilirlik çalışmaları neticesinde ölçeğin geneli için güvenilirlik katsayısını 0,85; alt boyutları olan grup iletişim kaygısı için 0,62, toplantı iletişim kaygısı 0,70, kişilerarası iletişim kaygısı 0,71 ve toplum içinde konuşma iletişim kaygısı için 0,79 olarak tespit etmiştir. Ayrıca ölçeğin tekrar test güvenilirlik katsayıları ise; ölçeğin bütünü için 0,81, grup iletişimi için 0,71, toplantı iletişimi için 0,72, bireylerarası iletişim için 0,47 ve genel iletişim için 0,78 olarak tespit edilmiştir.

Mevcut araştırma sonucu elde edilen güvenilirlik katsayıları ölçek geneli (iletişim kaygısı) için 0,92 ve alt boyutları olan grup iletişim kaygısı için 0,84, toplantı iletişim kaygısı 0,86, bireyler arası iletişim kaygısı 0,82 ve toplum içinde konuşma iletişim kaygısı için 0,89 olarak tespit etmiştir. Özdamar (2002) Cronbach Alpha değerinin 0,81 ile 1,0 aralığında olduğu durumlarda ölçeğin yüksek güvenilirlik düzeyinde olacağını ifade etmektedir. Buradan hareketle elde edilen Cronbach Alpha değerlerine göre iletişim kaygısı ölçeğinden alınan puanların yüksek güvenilirlik seviyesinde olduğu söylenebilir.

Öğretmenler için örgütsel bağlılık ölçeği. Öğretmenlerin örgütsel bağlılığını ölçmek üzere Üstüner (2010) tarafından geliştirilen Öğretmenler İçin Örgütsel Bağlılık Ölçeği (ÖİÖBÖ-17) kullanılmıştır. Ölçek 17 madde, tek boyut ve 5’li likert tipindedir. Ölçekte ters madde bulunmamaktadır. Ölçek puanlaması şu şekilde yapılmaktadır: Her zaman= 5, Çoğu zaman= 4, Bazen= 3, Nadiren= 2, Hiçbir zaman= 1 puan olarak belirlenmiştir. Ölçekte en fazla alınabilecek puan 85 ve en düşük alınabilecek puan ise 17’dir. Ölçekten alınan yüksek puan örgütsel bağlılığın yüksek olması, puanın düşük olması ise örgütsel bağlılığın düşük olması anlamına gelmektedir. Ölçekten elde edilen bir puanın yüksek ya da düşük olduğuna karar vermede uygulayıcılar aritmetik ortalamaya standart sapmanın eklenmesi ve çıkarılması sonucu elde edilecek puan aralığını “orta”, standart sapmanın aritmetik ortalamadan çıkarılması sonucu elde edilen puandan daha aşağı puanları “düşük”, standart sapmanın aritmetik ortalamaya eklenmesi sonucu elde edilen puandan daha yukarı olan puanları “yüksek” olarak niteleyebilirler (Üstüner, 2010).

Mevcut araştırma veri seti için tek boyutlu olan ölçeğin güvenirlik katsayısı (Cronbach Alpha) değeri 0,967 olarak hesaplanmıştır. Özdamar (2002) Cronbach Alpha değerinin 0,81 ile 1,0 aralığında olduğu durumlarda ölçeğin yüksek güvenirlik düzeyinde olacağını ifade etmektedir. Buradan hareketle elde edilen Cronbach Alpha değerlerine göre öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ölçeğinden alınan puanların yüksek güvenirlik seviyesinde olduğu söylenebilir.

Veri Analizi

Araştırmada ilk olarak katılımcıların demografik bilgilerinin betimlenmesi yüzde ve frekans değerleri kullanılarak yapılmıştır. Daha sonra öğretmenlerin iletişim kaygı seviyeleri ve örgütsel bağlılık seviyeleri tespit edilmiştir. Verilerin normal dağılım sergileyip sergilemediğinin tespit edilmesi için bazı varsayımlar test edilmiştir. Tüm veri setinin her bir bağımsız değişken için çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmıştır. Tabachnick ve Fidell (2007) çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1,5 ile +1,5 değerleri arasında olması gerektiğini belirtmektedir. Araştırmada tüm değişkenler için çarpıklık ve basıklık değerleri -1,5 ile +1,5 aralığında olduğundan tek değişkenli normalliğin sağlandığı söylenebilir. Ayrıca varyansların eşitliği varsayımının test edilmesi için Levene testi yapılmış her iki bağımlı değişken için tüm bağımsız değişkenlerde p değerinin 0,05 den büyük olduğu görülmüştür. İletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi incelemek için Pearson Korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Bunun yanında her iki bağımlı değişken ile birlikte bağımsız değişkenlerin anlamlı farklılık testi için Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA) testi tercih edilmiştir. Fakat MANOVA'nın varsayımlarından biri olan çok değişkenli normallik varsayımı karşılanamamış bu sebeple R Studio Team (2020) programı aracılığıyla MANOVA yerine non-parametrik versiyonu olan Robust One-way MANOVA, rrcov(1.5-5) paketi kullanılarak Wilks Lambda testi ile yapılmıştır. Yapılan istatistiksel analizler 0,05 anlamlılık düzeyine göre gerçekleştirilmiştir. Bağımlı değişkenler üzerinde anlamlı farklılıkları tespit edilen bağımsız değişken gruplarında farklılığın hangi gruptan kaynaklı olduğunun tespit edilmesi için Çoklu Karşılaştırma (Post-Hoc test) testi olarak ANOVA uygulanmıştır. Bu aşamada her bir testte I. Tip hatanın artmasının önüne geçmek için (anlamlılık düzeyi/bağımlı değişken) formülü ile hesaplanan (Miller, 1991) Bonferroni düzeltmesi uygulanmıştır. Dolayısıyla çoklu karşılaştırma (Post-Hoc test) testleri (0,05/2=0,025) anlamlılık düzeyine göre gerçekleştirilmiştir. Tüm bu veri analizleri JASP (0.14.1) istatistik programı ile gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Öğretmenlerin Çalışmakta Oldukları Okullar Hakkındaki Bulgular

Araştırmaya katılan öğretmenlerin çalışmakta oldukları okul ortamları hakkındaki değerlendirmeleri Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Araştırma grubundaki öğretmenlerin okul ortamı hakkında değerlendirmeleri

Öğretmenler arası iletişim	f	%
Çok iyi	47	21,9
İyi	148	68,8
Kötü	20	9,3
Toplam	215	100
Yönetici tavrı	f	%
Demokratik	169	78,6
Otoriter	46	21,4
Toplam	215	100
Okula ulaşım koşulları	f	%
Kolay	95	44,2
Zor	120	55,8
Toplam	215	100
Okuldaki beslenme olanakları	f	%
İyi	21	9,8
Normal	118	54,9
Kötü	76	35,3
Toplam	215	100

Tablo 3 incelendiğinde, öğretmenlerin %21,9'u öğretmenler arası iletişimi çok iyi, %68,8'i iyi ve %9,3'ü kötü; yönetici tavrını %78,6'sı demokratik ve %21,4'ü otoriter; okula ulaşım koşullarını %44,2'si kolay ve %55,8'i zor ve okulda beslenme olanaklarını ise %9,8'i iyi, %54,9'u normal ve %35,3'ü kötü olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Öğretmenlerin İletişim Kaygılarına Dair Bulgular

Öğretmenlerin iletişim kaygılarına ilişkin frekans ve yüzdeler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılık seviyeleri ile ilgili frekans ve yüzdeler

	f	%
İletişim Kaygısı		
Yüksek	16	7,4
Orta	154	71,6
Düşük	45	20,9
Toplam	215	100

Tablo 4 incelendiğinde, öğretmenlerin %7,4'ünün (n:16) yüksek iletişim kaygısına, %71,6'sının (n:154) orta ve %20,9'unun (n:45) düşük iletişim kaygısına sahip olduğu görülmektedir.

Öğretmenlerin İletişim Kaygılarına Dair Bulgular

Öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarına ilişkin frekans ve yüzdeler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılık seviyeleri ile ilgili frekans ve yüzdelere

		f	%
Örgütsel Bağlılık	Yüksek	33	15,3
	Orta	142	66
	Düşük	40	18,6
	Toplam	215	100

Tablo 5 incelendiğinde, öğretmenlerin %15,3'ünün (n:33) yüksek, %66,0'sının (n:142) orta ve %18,6'sının (n:40) düşük örgütsel bağlılığa sahip oldukları görülmektedir.

Öğretmenlerin İletişim Kaygıları ve Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki

Öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkinin düzeyini ve yönünü tespit etmek amacıyla Pearson Korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Pearson Korelasyon katsayısının iki değişkenin de sürekli olması ve normal dağılıma sahip olması durumunda kullanılması önerilmektedir (Köklü, Büyüköztürk & Çokluk, 2007). Mevcut çalışmada her iki bağımlı değişken sürekli olduğu ve normal dağılım sergilediği için Pearson Korelasyon katsayısının hesaplanması tercih edilmiştir. Bu hesaplama JASP (0.14.1) istatistik programı ile hesaplanmıştır. Büyüköztürk ve dig. (2016) korelasyon katsayısının +1 ile -1 aralığında değerler alabileceğini, eksi değerlerin ters yönlü artı değerlerin ise aynı yönlü bir ilişkinin olduğunu belirtmektedirler. Buna ek olarak korelasyon katsayısının mutlak değeri 0,99 ile 0,70 arasında ise yüksek, 0,69 ile 0,30 arasında ise orta ve 0,29 ile 0,01 aralığında ise düşük düzeyde bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Bunun analiz sonucunda $r = -0,025$, $p = 0,717$ olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıkları arasında anlamlı olarak bir ilişkinin olmadığı söylenebilir.

Öğretmenlerin İletişim Kaygıları ve Örgütsel Bağlılıklarının Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi

Öğretmenlerin cinsiyetlerine göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin cinsiyete göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenden en az birinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($\lambda = 0,962$, $p < 0,05$). Bu anlamlı farklılığın hangi bağımlı değişkende olduğunun tespit edilmesi için yapılan ANOVA testlerinde anlamlılık düzeyi Bonferroni düzeltmesi ile (Anlamlılık Düzeyi/Bağımlı Değişken Sayısı) formülüne göre $0,05/2 = 0,025$ olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle Tip I olarak adlandırılan hatanın analizde artmasının önüne geçilmiştir. Yapılan analizler sonucunda cinsiyetin iletişim kaygısı ile [$F_{(1-213)} = 1,514$, $p > 0,025$] anlamlı olarak farklılaşmadığı fakat örgütsel bağlılıkla [$F_{(1-213)} = 7,031$, $p < 0,025$] anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Grup ortalamaları dikkate alındığında kadın öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının ($\bar{X} = 53,67$) erkek öğretmenlerden ($\bar{X} = 47,80$) daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca etki değeri ($\eta^2 = 0,032$) olarak hesaplanmıştır. Büyüköztürk (2011) etki

büyükliğini; 0,01 küçük, 0,06 orta, 0,14 büyük etki şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla hesaplanan etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğu söylenebilir.

Öğretmenlerin yaşlarına göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin yaşlarına göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenin de öğretmenlerin yaşlarına göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir ($\lambda=.963$, $p>.05$).

Öğretmenlerin kıdemlerine göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin kıdemlerine göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenin de öğretmenlerin kıdemlerine göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir ($\lambda=.974$, $p>.05$).

Öğretmenlerin çalışmakta oldukları eğitim kademesine göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin eğitim kademesine göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenden en az birinde eğitim kademesine göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($\lambda=.929$, $p<.05$). Bu farklılığın hangi eğitim kademesinden kaynaklandığını tespit etmek için yapılan ANOVA testlerinde anlamlılık düzeyi Tip I olarak adlandırılan hatanın analizde artmasının önüne geçmek için Bonferroni düzeltmesi ile ($0,05/2=0,025$) olarak değerlendirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda görev yapılan eğitim kurumunun iletişim kaygısı ile [$F_{(2-212)} = 1.489$, $p>0,025$] anlamlı olarak farklılaşmadığı fakat örgütsel bağlılıkla [$F_{(2-212)} = 6.436$, $p<0,025$] anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Çoklu karşılaştırma testleri sonucunda ilkokulda görev yapan öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının ortaokul ($p<0,025$) ve lisede ($p<0,025$) görev yapan öğretmenlerden anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Grup ortalamaları dikkate alındığında ilkokulda görev yapan öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının ($\bar{X}=52,30$), ortaokul ($\bar{X}=49,25$) ve lisede görev yapan öğretmenlerden ($\bar{X}=45,30$) daha fazla olduğu görülmektedir. Etki büyüklüğü ise ($\eta^2 = 0.057$) olarak hesaplanmıştır. Büyüköztürk'ün (2011) verdiği etki büyüklüğü aralığına göre etkinin orta seviyede olduğu görülmektedir.

Öğretmenlerin okulda beslenme olanaklarına göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin okulda beslenme olanaklarına göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenin de öğretmenlerin okulda beslenme olanaklarına göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir ($\lambda=.985$, $p>.05$).

Öğretmenlerin okula ulaşım koşullarına göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin okula ulaşım koşullarına göre incelenmesi için yapılan Robust

MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenin de öğretmenlerin okula ulaşım koşullarına göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir ($\lambda=.981$, $p>.05$).

Öğretmenlerin okulda öğretmenler arası iletişime göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin okulda öğretmenler arası iletişime göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenin de öğretmenlerin okulda öğretmenler arası iletişime göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir ($\lambda=.994$, $p>.05$).

Öğretmenlerin yönetici tavrına göre iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılıklarına ilişkin Robust MANOVA sonuçları. Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin yönetici tavrına göre incelenmesi için yapılan Robust MANOVA sonuçlarına göre iki bağımlı değişkenden en az birinde eğitim kademesine göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($\lambda=.953$, $p<.05$), Bu farklılığın hangi yönetici tavrından kaynaklandığını tespit etmek için yapılan ANOVA testlerinde anlamlılık düzeyi Tip I olarak adlandırılan hatanın analizde artmasının önüne geçmek için Bonferroni düzeltmesi ile ($0,05/2=0,025$) olarak değerlendirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda okul yöneticilerinin tavrına göre iletişim kaygısı ile [$F_{(1-213)} = 2.032$, $p>0,025$] anlamlı olarak farklılaşmadığı bunun yanında örgütsel bağlılıkla [$F_{(1-213)} = 8.515$, $p<0,01$] anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Grup ortalamaları dikkate alındığında ise yöneticilerinin otoriter olduğunu düşünen öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ($\bar{X}=56,74$), yöneticilerinin demokratik olduğunu düşünenlerden ($\bar{X}=46,47$) daha fazla olduğu görülmektedir. Hesaplanan etki büyüklüğü ($\eta^2 = 0.038$) Büyüköztürk'ün (2011) verdiği etki büyüklüğü aralığına göre orta seviyeye yakın olduğu söylenebilir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada Isparta ilinde devlet okullarının tüm eğitim kademlerinde görev yapan öğretmenlerin iletişim kaygıları ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki ele alınmıştır. Ayrıca bu ilişkinin birlikte ve ayrı ayrı çeşitli değişkenlere incelenmesi amaçlanmıştır. İletişim kaygısı iletişim sürecini olumsuz etkileyen bir süreçtir. Dolayısıyla iletişim kaygısı yaşayan bireylerin örgüt içinde bir takım iletişim sorunları yaşayacağı ve örgütsel bağlılıklarının da bundan etkileneceği söylenebilir. Bu sebeple iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık arası ilişkinin incelenmesi ve farklı değişkenler üzerinde birlikte ve ayrı ayrı etkilerinin incelenmesinin önemli olabileceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıkları arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı, öğretmenlerin iletişim kaygı seviyeleri ve örgütsel bağlılıkları ile yaş, cinsiyet, mesleki kıdem, eğitim kademesi, okuldaki beslenme olanakları, öğretmenler arası iletişim, yöneticilerin tavrı, okula ulaşım koşulları değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık olup olmadığı sorularına cevaplar aranmıştır. Ayrıca Covid-19 pandemisi kaynaklı okulların kapalı olması sebebiyle veriler çevrimiçi (online) olarak toplanmış ve araştırma Isparta ilinde görev yapan öğretmenler ile sınırlı tutulmuştur.

Bu araştırmada öğretmenlerin %7,4'ünün (n:16) yüksek, %71,6'sının (n:154) orta ve %20,9'unun (n:45) düşük iletişim kaygısına sahip bulgusuna ulaşılmıştır. Bazı araştırmacılar mevcut araştırma bulgusuna benzer bulgulara ulaşmışlardır. Örneğin; Meera, Sebastian ve Bindu (2014) çalışmalarında stajyer öğretmenlerin neredeyse tamamına yakınının iletişim kaygısı yaşadıkları bulgusu mevcut araştırma bulgusu ile benzer olduğu söylenebilir. Eğitim alanı dışında yapılan bazı çalışmalarda mevcut araştırma bulgusuyla paraleldir. Francis ve Miller (2007) üniversite öğrencileri üzerinde, P'Rayn ve Shetty (2008) mühendislik öğrencileri üzerinde ve Ilias, Razak ve Yunus'un (2003) üniversitede muhasebe öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmalarda katılımcıların çoğunun iletişim kaygısı yaşadıkları bulgularına ulaşmaları mevcut çalışmada öğretmenlerin yaşadıkları iletişim kaygısını destekler niteliktedir.

Araştırmada öğretmenlerin %15,3'ünün (n:33) yüksek, %66,0'sının (n:142) orta ve %18,6'sının (n:40) düşük örgütsel bağlılığa sahip oldukları bulgusuna ulaşılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde öğretmenlerin büyük çoğunluğunun örgütsel bağlılığa sahip olduğu görülmektedir. Bu bulguyu Yıldız (2013), Nartgün ve Menep (2010) ve Karataş ve Güleç'in (2010) öğretmenlerin örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek olarak tespit edildiği araştırma bulgularıyla desteklemektedir. Öğretmenlerin zor şartlar altında görev yapsalar bile okullarına bağlı oldukları yorumu yapılabilir.

Öğretmenlerin iletişim kaygıları ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Eğitim sisteminin en önemli öğelerinden biri olan okul (Çınar, 2010), içerisinde bulunan gruplar ve insanlar arasında gerçekleşen çok karışık bir iletişim ağına sahiptir (Açıkalin & Turan, 2015, s. 8). Bu sebeple öğretmenlerin iletişim kaygısı sebebiyle örgütsel bağlılık seviyelerinin düşmesi söz konusu olabilir. Fakat mevcut çalışma bulgusuna göre öğretmenlerin iletişim kaygısı ve öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasında ilişkinin olmadığı bulgusu örgüt ve öğretmenler açısından sevindirici bir durumdur.

Mevcut araştırmada cinsiyetin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık üzerinde etkisi araştırılmıştır. Analizler sonucunda öğretmenlerin cinsiyetlerine göre iletişim kaygısında anlamlı bir farklılığın olmadığı ancak örgütsel bağlılık düzeylerinde anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Mevcut araştırmada örgütsel bağlılığın cinsiyete göre anlamlı olarak değiştiği bulgusu Demirtaş (2010) ve Atik'in (2012) elde ettiği öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının cinsiyete göre değişmediği bulgularıyla örtüşmemektedir. Ancak mevcut araştırma bulgusunu destekleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin; Çakır (2001, s. 106) mevcut araştırma bulgusuyla benzer olarak kadın çalışanların daha fazla örgütsel bağlılık düzeyine sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durumun sebebi Allen ve Mayer (1991) örgütsel bağlılığın üç boyutundan biri olarak tanımladıkları, bireylerin örgütte kalmayı bir zorunluluk olarak gördükleri Normatif Bağlılıkla açıklanabilir. Diğer yandan araştırmada iletişim kaygısının cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmadığı bulgusunu McCrockey, Simpson ve Richmond'ın (1982) yaptıkları ve öğretmenlerin iletişim kaygılarının cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmadığı bulgusu desteklemektedir.

Araştırmada öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin yaşlarına göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bu bulguyu Küpeli'nin (2019) araştırmasında elde ettiği öğretmenlerin iletişim becerilerinin yaşa göre anlamlı olarak farklılaşmadığı bulgusu desteklemektedir. Örgütsel bağlılık açısından değerlendirildiğinde ise Bayraktar'ın (2019) çalışmasında öğretmenlerin yaşlarına göre örgütsel bağlılıklarının anlamlı olarak farklılaşmadığı bulgusunun mevcut araştırma bulgusu ile paralel olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu bulguların ışığı altında öğretmenlerin yaşları ne olursa olsun örgütten beklentileri ve tatmin olma seviyelerinin benzer olduğu söylenebilir.

Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin kıdemlerine göre incelenmesi sonucunda iki bağımlı değişkenin de öğretmenlerin kıdemlerine göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir. Alan yazın incelendiğinde Ceylan ve Mocan (2017), Avanoğlu (2018), Küpeli (2019) ve Özer'in (2017) öğretmenlerin mesleki kıdemlerine göre iletişim becerilerinin anlamlı olarak farklılaşmadığı bulguları mevcut araştırma bulgusunu desteklemektedir. Bayraktar (2019) çalışmasında örgütsel bağlılığın kıdeme göre değişmediği bulgusu mevcut araştırma bulgusuna paralel niteliktedir. Bağımsız değişkenlerden yaş ve kıdemin birbirleri ile doğru orantılı olduğu düşünüldüğünde bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerinin benzer olması normal olarak değerlendirilebilir.

Araştırmada görev yapılan eğitim kurumunun iletişim kaygısı ile anlamlı olarak farklılaşmadığı fakat örgütsel bağlılıkla anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Çoklu karşılaştırma testleri sonucunda ilkokulda görev yapan öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının ortaokul ve lisede görev yapan öğretmenlerden daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Mevcut araştırma bulgusunu Kurşunoğlu, Bakay ve Tanrıoğan (2010) ve Yıldız'ın (2013) ilkokul öğretmenlerinin örgütsel bağlılıklarının ortaokul ve lise öğretmenlerinden daha yüksek seviyede olduğu bulguları desteklemektedir. Sıgmaz ve Bağcı (2019) araştırmalarında iş doyumunu ile örgütsel bağlılık arasında pozitif yönde anlamlı olarak bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sebeple örgütsel bağlılığı etkileyen unsurlardan birisi de iş doyumudur yorumu yapılabilir. Dolayısıyla iş doyumunu yüksek olan öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının da yüksek olması beklenir. İlkokul öğretmenlerinin öğrencilerinde kendi emeklerinin karşılığını daha hızlı ve fazla görmesi ve gerektiğinde sınıflarını kendi istedikleri şekilde düzenlemelerinden dolayı daha fazla iş doyumunu yaşadıkları ve bu sebeple de daha fazla örgütsel bağlılığa sahip oldukları yorumu yapılabilir.

Öğretmenlerin iletişim kaygısı ve örgütsel bağlılık düzeylerinin okulda beslenme olanaklarına göre, okula ulaşım koşullarına ve okulda öğretmenler arası iletişim bağımsız değişkenlerine göre anlamlı bir farklılığa sahip olmadığı tespit edilmiştir. Ancak Abraham Maslow tarafından bir kişinin ihtiyaç duyabileceği şeylerin seviyeleri gösteren çalışması, Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi, dikkate alındığında kişilerin en alt katmandan başlayarak fiziksel ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyaçları ve ait olma (arkadaşlık) ihtiyaçlarını hissettiğini ifade etmektedir. Okulda beslenme, okula ulaşım koşulları ve öğretmenler arası iletişim tam olarak da bu ihtiyaçlar zincirinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu noktada bu bağımsız değişkenleri farklı değerlendirenler arasında bir farklılık olması gerektiği yorumu yapılabilir. Ancak

mevcut araştırma bulguları Maslow'un (1943) ihtiyaçlar hiyerarşisi ile örtüşmediği yorumu yapılabilir. Mesleki tatmin seviyesi yüksek olan öğretmenlik mesleğinde asıl amaç öğrencilere bir şeyler öğretmektir. Öğretmenin öğretme sürecinde aldığı haz ve olumlu geri dönüşler sebebiyle bu örtüşmenin gerçekleşmediği düşünülebilir.

Araştırma sonucunda okul yöneticilerinin tavrına göre iletişim kaygısı ile anlamlı olarak farklılaşmadığı fakat örgütsel bağlılıkla anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Yöneticilerinin otoriter olduğunu düşünen öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları yöneticilerinin demokratik olduğunu düşünenlerden daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu Döş ve Cömert'in (2012) çalışmalarında okul yöneticilerinin sorun çözmede otoriter tavır sergilemesi gerektiği bulgusuyla desteklenebilir. Öğretmenlerin otoriter bir yönetim altında daha az sorun yaşanacağını ve buna bağlı olarak daha huzurlu bir çalışma ortamı oluşacağını düşündükleri yorumu yapılabilir. Ayrıca Hord'ın (1992) kolaylaştırıcı liderliğin bir boyutu olarak yöneticilerin otoriter bir yönlendiriciliğe sahip olması gerektiği ifadesi de mevcut araştırma bulgusunu destekler niteliktedir. Benzer şekilde Arslan'ın (2018) çalışmasında katılımcıların bazılarının otoriter yönetimlerin her yerde her zaman işlerin iyi yapılmasını sağladığı bulgusu da mevcut çalışma bulgusunu desteklemektedir. Buradan hareketle öğretmenlerin okuldaki iş ve işleyişin sağlıklı yürümesi için otoriter bir yönetim tarzı istedikleri ve bu sayede düzenli işleyen okullarda daha fazla örgütsel bağlılık gösterdikleri yorumu da yapılabilir.

Bulguları yukarıda tartışılan ve Isparta ilinde devlet okullarında görev yapan öğretmenler ile sınırlı olan bu çalışmada, öğretmenlerin iletişim kaygıları ve örgütsel bağlılıkları arasında anlamlı bir ilişki olmaması okul örgütü için olumlu bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında öğretmenlerin genel olarak %7,4'ünün yüksek iletişim kaygısı yaşaması ve %18,6'sının ise düşük örgütsel bağlılığa sahip olmalarının eğitim yöneticileri ve kural koyucular için giderilmesi gereken konular olarak görülebilir. Ayrıca mevcut çalışmada erkek öğretmenlerin daha az örgütsel bağlılık yaşamaları da önemli bir bulgu olarak görülmektedir. Erkek öğretmenlerin daha az örgütsel bağlılık yaşamalarının sebepleri araştırılabilir ve bu konunun giderilmesi adına çeşitli çalışmalar yapılabilir. Diğer yandan ortaokul ve lise öğretmenlerinin ilkökul öğretmenlerine göre daha az örgütsel bağlılık yaşamalarının sebepleri araştırılabilir ve çözüm önerileri geliştirilebilir. Son olarak öğretmenlerin otoriter müdür tarzı ile demokratik müdür tarzına göre daha fazla örgütsel bağlılık duymaları da ilginç bir bulgudur ve altında yatan sebepler araştırılabilir. Çalışma Isparta ilinde görev yapan tüm öğretim kademesindeki öğretmenlerle sınırlı olduğu için benzer çalışmalar farklı bölgelerde ve farklı çalışma grupları ile yapılabilir.

Öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ve iletişim kaygılarının birlikte ele alındığı bir çalışma olmadığı için mevcut çalışmanın eğitim yönetimi alanında bu boşluğun doldurulması adına bir katkısı olacağı söylenebilir. Bununla birlikte örgütsel bağlılık ve iletişim kaygısı bağımlı değişkenlerinin çeşitli değişkenlere göre ortak etkisinin incelenmesinin de bundan sonraki çalışmalara ve araştırmacılara ışık tutabilecek nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Açıkalin, A. & Turan, S. (2015). *Okullarda etkili iletişim* (2. baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Albayrak, E. G. (2007). *Kariyer yönetimi ve örgütsel bağlılık üzerine etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul.
- Allen, N. J., Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18.
- Arslan, S. (2018). Yönetim sürecinde otorite kullanımı ve ortaya çıkan sorunların değerlendirilmesi: Eleştirel bir yaklaşım. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 1-18.
- Atik, S. (2012). *İlköğretim okullarının örgüt tipi ile öğretmenlerin örgütsel bağlılığı arasındaki ilişki* (Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Avanoğlu, E. (2018). *Öğretmenlerin iletişim becerileri ile moralleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Bakan, İ. & Büyükbeşe, T. (2004). Örgütsel iletişim ile iş tatmini unsurları arasındaki ilişkiler: akademik örgütler için bir alan araştırması. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (7), 1-30.
- Bakan, İ. (2018). *Örgütsel stratejilerin temeli: örgütsel bağlılık*. Gazi Kitabevi: Ankara.
- Balay, R. (2000). *Yönetici ve Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Balcı, A. (2003). *Örgütsel sosyalleşme kuram strateji ve taktikler*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Bargoon, J. K. (1976). The unwillingness to communicate scale: Development and Validation. *Communication Monograph*, 43, 60- 69.
- Bayraktar, E. (2019). *Öğretmenlerin özerklik algıları ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi ve Sebaattin Zaim Üniversitesi.
- Beatty, M. J., Forst, E. C., & Stewart, R. A. (1986). Communication apprehension and motivation as predictors of public speaking duration. *Communication Education*, 35(2), 143-146.
- Bingöl, D. (1997). *Personel yönetimi*. İstanbul: Beta Basımevi.
- Boylu, Y., Pelit, E. & Güçer, E. (2007). Akademisyenlerin örgütsel bağlılık düzeyleri üzerine bir araştırma. *Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 44(511), 55-74.
- Budak, T. (2009). *İlkokulda görev yapan kadrolu ve sözleşmeli öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları* (Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Burak, İ. (2005). *Yaşamın dili iletişim*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (21. Baskı) Ankara: Pegem Akademi.
- Canbaz, O. (2019). *Ortaöğretim kurumu yöneticilerinin farklılıkları yönetebilme becerileri ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki* (Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Ceylan, E. A. & Mocan, D. K. (2017). Okul öncesi eğitim öğretmenlerinin iletişim beceri düzeylerinin incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 217, 111-127.
- Chen, J.C, Silverthorne, C. & Hung, J.Y. (2005). Organization communication, job stress, organizational commitment, and job performance of accounting professionals in Taiwan and America. *Leadership & Organization Development Journal*, 27(4), 242-249.

- Chor, L. T. (1991). *Development of organizational commitment in Hong Kong aided secondary school christian teachers: a case study*. <http://www.fed.cuhk.edu.hk/ceric/cuma/91tleung/conclusion.htm> adresinden erişilmiştir.
- Çağlar, K. (2018). *Herkes için etkili iletişim stratejileri*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Çakır, Ö. (2001). *İşe bağlılık olgusu ve etkileyen faktörler*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çakmak, V. (2014). *İletişim kaygısının sosyal medya kullanımı üzerine olan etkisi: Üniversite öğrencileri üzerine örnek olay incelemesi* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Konya.
- Çapan, S. A. (2012). *Yabancı dil öğrencilerinin iletişim kaygısının azaltılmasında bilgisayar destekli iletişim yönteminin kullanılması* (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Çetin, M.Ö. (2004). *Örgüt kültürü ve örgütsel bağlılık*. Nobel Yayın Dağıtım: Ankara.
- Çetinkaya, B. (2017). *Etkili iletişim için gerekli yaşamak*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Çınar, O. (2010). Okul müdürlerinin iletişim sürecindeki etkinliği. *Dumuluşmar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26.
- Çöllü, F. & Summak, E. (2010). Örgütsel iletişim örgütsel bağlılığa etkisi: Konya'da bulunan mali müşavir çalışanları üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 13(2), 273-288.
- Daly, J. A., Caughlin, J. P. & Stafford, L. (1997). Correlates and consequences of social-communicative anxiety. In J.A. Daly, J.C. McCroskey, J. Ayres, T. Hopf, & D.M. Ayres (Eds.), *Avoiding communication: shyness, reticence, and communication apprehension* (pp. 21-71). N.J.: Hampton Press.
- Değerli, N. (2020). *Üniversite öğrencilerinin iletişim kaygısı düzeyleri üzerine uygulamalı bir çalışma* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Demirtaş, H. (2010). Dershane öğretmenlerinde örgütsel bağlılık ve iş doyumunu. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 177-206.
- Döş, İ. & Cömert, M. (2012). İlköğretim okullarında kriz yönetimi hakkında okul müdürlerinin görüşleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 329-346.
- Ekinci, K. (2006). *Örgütsel iletişim ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler, Enstitüsü, Erzurum.
- Eren, E. (1993). *Yönetim Psikolojisi*. İstanbul: Beta.
- Güçlü, N. (2000). İletişim. L. Küçükahmet (Ed.), *Sınıf yönetimi* (s. 133-154). Ankara: Nobel Yayıncılık
- Kılınçarslan, S. (2018). *İletişime giriş* (2. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gümüştekin, G., Eren, D., Özler, E. & Yılmaz, F. (2010). 360 derece performans değerlendirme sisteminin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-20.
- Hord, S.M. (1992). *Facilitative leadership: The imperative for change*, Southwest Educational Development Laboratory, Austin, Texas, USİ
- Ilias, A., Razak, M. Z. A. & Yunus, N. K. Y. (2013). Communication apprehension: a case of accounting students. *International Journal of Independent Research and Studies*, 2(1), 16-27.
- İlhan, H. (2019). *Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki* (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- İnce, M. & Gül, H. (2005). *Yönetimde yeni bir paradigma: örgütsel bağlılık*. Çizgi Kitabevi: Konya.

- Jaasma, M. A. (1997). Classroom communication apprehension: Does being male or female make a difference? *Communication Reports*, 10(2), 219-228.
- JASP Team (2020). *JASP* (Version 0.14.1) [Computer software].
- Jehanzeb, K. & Mohanty, J. (2019), The mediating role of organizational commitment between organizational justice and organizational citizenship behavior: power distance as moderator. *Personnel Review*, 49(2), 445-468.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Karataş, S. & Güleş, H. (2010). İlköğretim okulu öğretmenlerinin iş tatmini ile örgütsel bağlılığı arasındaki ilişki. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 74-89.
- Kaya, Y. K. (1991). *Eğitim yönetimi: kuram ve Türkiye'deki uygulama*. Ankara: Bilim Yayınları.
- Kayhan, N. (2014). *Öğretmenlerin iletişim becerileri ile çatışma yönetimi stratejileri arasındaki ilişki* (Gaziantep il örneği) (Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Keaten, J., Kelly, L., & Pribyl, C. B. (1997). Communication apprehension in Japan: *Grade school through secondary school*. *International Journal of Intercultural Relations*, 21(3), 319-343.
- Korkut, F. (2005). Yetişkinlere yönelik iletişim becerileri eğitimi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 143-149.
- Koyuncu, A. (2019). *Öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları ile değişime hazır olma durumları arasındaki ilişki* (Yüksek Lisans Tezi). On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Köklü, N., Büyüköztürk, Ş. & Çokluk, Ö. (2007). *Sosyal bilimler için istatistik* (2. Baskı). Ankara: Pegem Yayınları.
- Köseler, A. (2006). *Lise öğrencilerinde iletişim kaygısı* (Doktora Tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Kurşunoğlu, A, Bakay, E. & Tanrıoğen, A. (2018). İlköğretim okulu öğretmenlerinin örgütsel bağlılık düzeyleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 101-115.
- Küçüközkan, Y. (2015). Örgütsel bağlılık ile cinsiyet arasındaki ilişki: hastanelerde çalışan sağlık personeli üzerinde bir araştırma. *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 14-37.
- Küpeli, E. (2019). *Ortaokul öğretmenlerinin iletişim becerileri ile özyeterlik algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review* 50, 370-396.
- McCroskey, J. C., Andersen, J. F., Richmond, V. P. & Wheelless, L. R. (1981) Communication apprehension of elementary and secondary students and teachers. *Communication Education*, 30(2), 122-132.
- McCroskey, J. C. (1977). Classroom Consequences of Communication Apprehension. *Communication Education*, 26, 27-33.
- Meera, K. P., Sebastian, R. M, & Bindu, A. V. (2014). Prospective teachers level of communication apprehension. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research*, 17(2), 243-251.
- Mercan, M. (2006). *Öğretmenlerde örgütsel bağlılık, örgütsel yabancılaşma ve örgütsel vatandaşlık* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Meyer, J. P. & Allen J. N. (1981). A three-component concep-tualization of organizational commitment, *Human Resource Management Review* 1, 61-89.

- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. Newbury Park, CA: Sage.
- Mutlu, E. (2012). *İletişim sözlüğü*. Ankara: Sofos Yayınları.
- Nartgün, Ş. & Menep, İ. (2010). İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin örgütsel bağlılığa ilişkin algı düzeylerinin incelenmesi, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*,1, 288-316.
- Özdamar K. (2002). *Paket Programlarla İstatistiksel Veri Analizi-1*. (4. baskı.). Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Özer, A. R. (2017). *Öğretmenlerde sosyal kaygı düzeyi ve iletişim becerilerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan, A. (2021). *Özel eğitim okullarında görev yapan öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının yöneticilerinin hizmetkâr liderlik düzeyleri ve özerklik davranışları ile ilişkisi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Patton, Q. M. (1987). *How to use qualitative methods in evaluation*. Newsbury Park, London, New Dehli: Sage Publications.
- P'Rayan, A. & Shetty, R. T. (2008). Developing engineering students' communication skills by reducing their communication apprehension. *English for Specific Purposes World*, 4(20), 1-24.
- Philips, J. C. (1968). Reticence: pathology of the normal speaker. *Speech Monographs*, 35, 39-49.
- R Core Team (2020). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/>.
- RStudio Team (2020). *RStudio: Integrated Development for R*.
- Rai, U. & Rai, S. M. (2009). *Effective communication*. Mumbai: Himalaya Publishing.
- Rao, P. S. (2010). *Organisational behaviour*. Retrieved from <https://ebookcentral.proquest.com>.
- Rayudu, C. S. (2009). *Communication*. Retrieved from <https://ebookcentral.proquest.com>
- Richmond, V. P & McCroskey, J. C. (1998). *Communication apprehension, avoidance and effectiveness*. Needham Heights MA: Allyn and Bacon.
- Sager, J.K. (1990), Reducing sales manager job stress, *The Journal of Consumer Marketing*, 7(4), 5-14.
- Saltık, B., Ünsar, A.S. & Oğuzhan, A. (2015). Örgütsel iletişimin örgütsel bağlılığa olan etkisi: bir alan araştırması. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* 52(600), 47-58.
- Sheldon, M.E. (1971). Investments and Involment as mechanism producing commitment to organization. *Administrative Science Quarterly*, 16, 143-150.
- Sıgmaz, A, Bağcı, Z . (2018). İş doyum ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Bankacılık sektörü üzerine bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(4) , 62-73.
- Sürücü, L. & Maşlakçı, A. (2018). Örgütsel bağlılık üzerine kavramsal inceleme. *International Journal of Management and Administration*, 2(3), 49-65.
- Şahin, B. (2015). *Öğretmenlerin örgütsel bağlılık davranışları ile okul müdürlerinin etik liderlik davranışları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Uşak Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Uşak.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. U.S.A.: Pearson.
- Tanrıoğen, A. (2018). *Örgütlerde etkili insan ilişkileri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yıldız K. (2013). Örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişki. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8(6): 853-879.

Yousef, D.A. (2000), Organizational commitment: a mediator of the relationship leadership behavior with job satisfaction and performance in a non-western country. *Journal of Managerial Psychology*, 15(1), 6-24.

Zılhoğlu, M. (1996). *İletişim nedir?* İstanbul: Cem Yayınevi.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 25.09.2020 Kabul/Accepted: 20.09.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 225-257.

İLKOKUL BAHÇELERİNİN MEVCUT DURUMUNA VE İDEAL OKUL BAHÇELERİNE İLİŞKİN ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİⁱ

Hamiyet ERÖZERENⁱⁱ, Nihan DEMİRKASIMOĞLUⁱⁱⁱ

Öz

Bu araştırmada, ilkökul bahçelerinin kullanımına ilişkin mevcut durum ve öğretmenlerin ideallerindeki okul bahçelerine ilişkin görüşler incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini, Ankara ili Çankaya ilçesi ilkökullerinde çalışan 352 ilkökul öğretmeni oluşturmuştur. Araştırmada nicel araştırma yöntemi ve tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen "İlkokul Öğretmenlerinin Okul Bahçelerinin Kullanımına İlişkin Görüşleri Anketi" kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, okul bahçelerinin en çok ilkökul, anasınıfı ve okul ders saatleri dışında o okulun öğrencileri tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Okul bahçelerinin en fazla "beton duvar ve demir parmaklık" gibi yapay çevreleme elemanları ile çevrildiği tespit edilmiştir. Öğretmen görüşlerine sunulan çevreleme elemanları içinde en çok "ağaç ve çalılarla sınırlandırma" tercih edilmiştir. Okul bahçeleri zeminlerinde ilgili makamlar tarafından sert zeminlerin tercih edildiği sonucuna varılmıştır. Öğrenci yaralanmalarını önlemede önemli rolü olan yumuşak zeminlerin çoğu okulda var olmadığı belirlenmiştir. Öğretmenlere göre, okul bahçelerinin mevcut durumlarının farklı yaş gruplarına uygun olduğu, engelli bireylerin kullanımına uygun olduğu ve bahçelerde ayrılmış alanların var olduğu sonuçlarına varılmıştır. Engelli bireyler için genellikle sadece merdivenlere rampa yaparak düzenlemeler yapıldığı gözlemlenmiştir. Okul bahçelerinde hareket alanı için olan ekipmanlar arasında en fazla kaydırak, salıncak, tahterevalli, yaylı oyuncaklar gibi geleneksel oyun alanlarında bulunan ekipmanlar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Okul Bahçesi, Okul Bahçesi Ekipmanları, Okul Bahçesi Standartları, İlkokul Bahçeleri.

Teacher Views on the Current Status of Primary Schoolyards and Their Ideal Schoolyards

Abstract

In this study, the current situation regarding the use of primary schoolyards and the opinions of teachers' ideal schoolyards were examined. The sample of the study consisted of 352 primary school teachers working in Ankara province Çankaya district primary schools. Quantitative research method and survey model were used in the research. As a data collection tool, the form developed by the researchers "Opinions of Primary School Teachers on the Use of School Gardens" form was used. It was determined that artificial elements such as "concrete wall and iron fence" are the most common elements of enclosure in schoolyards. Among the containment elements, "constraint with trees and bushes" was preferred. It was concluded that hard floors were preferred by the relevant authorities for the

ⁱ Bu çalışma, birinci yazarın yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir. Çalışmanın bir bölümü, 2-5 Mayıs 2018 tarihlerinde Akdeniz Üniversite'sinde düzenlenen Vth International Eurasian Educational Research Congress'de sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

ⁱⁱ Öğretmen, T.C. Milli eğitim Bakanlığı, e-posta: hamiyet_richard@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2236-9143

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, e-posta: nihansal@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-8609-9985

schoolyard floors. It was concluded that the current conditions of the schoolyards are suitable for different age groups, that they are suitable for the use of disabled individuals and that there are reserved areas in the gardens. Arrangements are usually made for disabled individuals by simply ramps up the stairs. Among the equipment for movement areas in schoolyards, there are equipment mostly found in traditional playgrounds such as slides, swings, seesaws and spring toys.

Keywords: *Schoolyard, Playground Equipments, Schoolyard Standards, Primary Schoolyards.*

Giriş

Çocuklar açık havada oyun ihtiyaçlarını evlerinin bahçelerinde, oyun parklarında ve okul bahçelerinde gidermektedirler (Kuş, 2001, s. 1). Bir çocuğun mevcut düzenlemelere göre yaklaşık altı saatini okulda geçirdiği düşünüldüğünde ve bu süre yıllık hesaplandığında; çocukluk yaşantısının önemli bölümünün okullarda geçirildiği ifade edilebilir. Okul bahçeleri ve açık hava oyun alanları toplumun sağlık göstergesi ve çocukların sosyalleşme ortamları olarak da görülebilir. Araştırmalara göre okul bahçelerinin düzenlenmesinde doğru adımlar atıldığı zaman, bahçede “oyun, spor, eğitim ve sosyal-kültürel faaliyetlere yönelik olanaklar” oluşmaktadır ve böylece çocuklar birden fazla alanda desteklenmiş olurlar (Algan, 2008, s. 1).

Okul bahçelerinin eğitimi tamamlayıcı ve destekleyici yönü düşünüldüğünde okul binalarının planlanması ve tasarlanması kadar okul bahçeleri de önem kazanmaktadır. Örneğin; her ilkokulun anasını bölüme olmasına karşın, her ilkokulun bahçesinde farklı yaş gruplarına hitap edecek düzenlemeler veya bahçe elemanları yer almamaktadır (Arslan-Muhacir, Yavuz-Özalp, 2011, s. 182). Okul bahçelerinin önemli olduğu gerçeği okul binalarının niteliklerini arttırmayı, binanın dışındaki alanların da hesaba katılmasını ve bahçede düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir. Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği'ne (2017) göre yapılan uygulamalarda eğitim alanları ve düzenlemeleri ülke genelinde tüm kentleri kapsayacak şekilde geneldir. Okul bahçelerindeki alanlar fiziksel aktivite, tören, sanat, müzik, gösteri ve kutlama, dinlenme, sessiz, doğal, özel ve aktivite cepleri olmak üzere sekiz başlık altında incelenebilir (Algan, 2008, s. 4). Yılmaz (2012) ilköğretim okullarında, okul binası dışında oyun bahçesi, uygulama bahçesi, yeşil alanlar, spor salonu, kantin, çevirme, ihata duvarı, okul girişi, okul dış kapıları, okul zili, çeşme, su deposu, dinlenme yerleri, yemekhane gibi yerlerin bulunması gerektiğini belirtmiştir.

Okullarda yapılan gözlemlere göre, okul bahçelerinde birçok amaç için aynı mekanların kullanıldığı belirlenmiştir. Okul bahçelerinde bulunan futbol sahaları vb. alanlar, gerektiğinde tören alanı veya fiziksel aktivite alanı olarak da kullanılmaktadır. Spor yapılabilecek alanlar fiziksel aktivite alanları içinde düşünülmektedir. Buna karşılık, spor yapmayan bireyler için de oyun alanları oluşturulması ve çocukların oynadıkları farklı oyunlara uygun donanımların oyun alanında bulundurulması önemlidir. Öğrencilerin ve öğretmenlerin gerek toplu halde gerekse tek başlarına oturabilecekleri dinlenme alanları okul bahçesinde eksikliği hissedilen alanlardandır (Algan, 2008, s. 4-13).

Araştırmalar göstermiştir ki, Türkiye’deki okulların bahçeleri fiziksel açıdan ve peyzaj özellikleri bakımından okul yöneticileri ve okul bahçesini kullananlar tarafından yeterli görülmemektedir (Özaktan, 2014; Malkoç, 2014; Huz, 2015; Vural, 2016; Ata, 2016). Özdemir ve Yılmaz (2009), okul binalarının dışında doğal ortam elemanlarının görülme sıklığının çok fazla olmadığını belirtmiştir. Arslan-Muhacir ve Yavuz-Özalp (2011), araştırmaya dayalı çalışmalarında Türkiye’deki okul bahçelerinin çocukların gelişimini istenen düzeyde destekleyecek şartlara sahip olmadığını ve okul bahçelerinde plansız, yetersiz uygulamaların olduğu sonucuna varmışlardır. İlkokullarda anasınıflarının da bulunması sebebiyle farklı yaş gruplarının (36 ay-13 yaş) aynı bahçeyi kullanmaları söz konusudur. Aynı bahçenin farklı yaş grupları tarafından kullanılması bahçe düzenlemelerinin, donanımların ve önlemlerin farklı olması anlamına gelmektedir. Bu nedenlerle ilkokul bahçelerinin farklı yaş gruplarının ihtiyaçlarına uygun şekilde tasarlanması önemlidir. Buradan hareketle bu araştırmada, öğrencilerin okul yaşamlarının önemli bir kısmını geçirdikleri okul bahçelerinin onların gereksinimlerine uygun olup olmadığı ve çocukların okul bahçelerinde kaliteli vakit geçirmelerini sağlamak için bahçelerin nasıl düzenlenebileceği sorularına öğretmen görüşlerine göre yanıt aranmıştır.

Literatür

Okul Bahçesi Tasarımının Tarihi

Oyunlar tarih boyunca bilim insanlarının araştırmalarına konu olmuştur (Aslan, 2013, s. 12). Oyunlar ve oyuncaklar çocukların hayatındaki vazgeçilmezlerdendir ve çocukların en doğal öğrenme ortamlarıdır (Egemen, Yılmaz ve Akil, 2004, s. 42). Oyun çocuklar için zevklidir ve keyif vericidir, kişilere olumlu hislerle katkıda bulunur. Toplumsal ve kültürün görevlerini tamamlayabilmek için çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimlerinin sağlıklı bir şekilde devam etmesinde oyun önemli bir yere sahiptir (Declaration on the Importance of Play, 2014, s. 3).

Almanya’ da ilk oyun alanları çocukların doğada vakit geçirdikleri basit açık hava alanlarıydı. Daha sonra Almanya’da karakter gelişiminde fiziksel uygunluğun önemli bir rolü olduğu dikkate alınarak okul bahçelerinin tasarımına özel bir önem verilmiştir. Amerikalılar da Almanlar’ dan sonra okul bahçelerinde değişiklikler yapmaya başlamışlardır (Frost, 1988; aktaran, Schaefer, 2003, s. 16). 1900’lülerin önde gelen peyzaj mimarlarından olan Allen, çocukluğun erken dönemlerinde açık alanda gerçekleşen öğrenmenin önemini savunmuştur. Allen “Learning Through Landscapes” adlı çalışmasında İngiliz oyun alanlarında görülen tasarımların evrimini şöyle açıklamıştır: (Adams, Jan, 1990; aktaran, Schaefer, 2003, s. 17).

- Asfalt ve betonun kullanıldığı oyun alanları “hapishane dönemi” olarak nitelendirilmiş ve yöneticinin cenneti, çocuğun cehennemi olarak görülmüştür.
- Hapishanelerde görülen demir parmaklıkların oyun alanlarında yaygınlaşması sonucu “demir atölyesi dönemi” benzetmesi yapılmıştır.
- Beton boruların kullanıldığı dönem özgünlüğün yansıtılmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

- Boyanmış silindirlerin ve yangın söndürme araçlarının görülmeye başlanması “yenilik dönemi” olarak görülmüş ve şehir yöneticisinin gururu olmuştur.
- Özenle düşünülerek düzgün bir şekilde hazırlanan oyun alanları mimarların gururu olmuştur ve “şaşkınlık dönemi” olarak nitelendirilmiştir.

1910’lardan itibaren okul bahçeleri materyalleri olarak demir, çelik ve ahşap oyun alanı araç gereçleri kullanılmaktadır. 1950 ve 1960’lı yıllarda oyun alanları, çocuk gelişimi alanındaki yeni teorilerin ve sanatın etkisi altında kalarak; oyun alanı tasarımlarında denizcilik ve hayal gücü temaları yaygınlaşmıştır. Oyun alanlarında kullanılan bu temalar ilk başlarda çocuklara özgün ve ilginç gelmiştir ama uzun dönem aralığında bu alanlar çekicilik yönünden yoksun kalmışlardır. 1960’lardan sonra oyun alanlarında çeşitlilik daha ön plana çıkmıştır çünkü “Junk”, “adventure” olarak isimlendirilen oyun alanları ortaya çıkmaya başlamıştır. Fiziksel çaba gerektiren ve problemleri yaratıcı bir şekilde çözmek için eksik parça içeren bu alanlar uygun oyun alanı olarak düşünülmüştür ama tasarlanma sürecinin pahalı, zor ve tehlikeli olabileceğinden dolayı uygun görülmemiştir. Sonrasında yaratıcı ve çok amaçlı olabilecek oyun alanları tasarlanmıştır. Bu oyun alanlarında da çocuğun fiziksel, gelişimsel, yaratıcı, sosyal ihtiyaçları düşünülerek; oyun alanı tasarlama çeşitleri ve öncelikli materyaller üzerine odaklanılmıştır. 1980’lerde boya ile kaplanmış çelik ekipmanlarla birlikte okul bahçesinde sabit ekipman seçeneği daha popüler hale gelmiştir. Hatta çoğunlukla önerilen tek düzenleme seçeneği olmuştur (Schaefer, 2003, s. 18-19).

Oyun Alanı Çeşitleri

Çocuklar doğaları gereği aktiftirler ve içlerinde araştırmak, deneyimlemek için bir dürtü taşırlar. Kapalı mekan ile açık hava oyunları karşılaştırıldığında; açık hava oyunları çevre ile etkileşim içinde olabilmede çocuklara daha fazla aktivite çeşitliliği sağlayabilir. Heseltine and Holborn (1987), açık hava alanlarının çocuklara sağlamış olduğu seçeneklerin ve deneyimlerin çeşitliliğine değinmişlerdir. Benzer şekilde Wardle (2000) da oyun alternatiflerinin çeşitliliğini destekleyen oyun alanlarının önemini vurgulamıştır. Açık hava oyun alanlarına önemli becerileri, eleştirel görüşü geliştirmek ve arttırmak amacıyla ihtiyaç duyulmaktadır (Wardle, 2000; aktaran, Metin, 2003, s. 12). Aşağıda farklı oyun alanı türleri açıklanmıştır.

Geleneksel Oyun Alanı (Traditional Playground). Geleneksel oyun alanları, çeşitli metaller kullanılarak üretilen araçlarla donatılmış bir alandır. Bu alanda öncelikle kas hareketlerini içeren aktiviteler yapılabilmektedir. 20. yüzyılda yapılarının ve özelliklerinin gelişmeye başladığı geleneksel oyun alanları içinde genellikle atlıkarınca, kaydırak, salıncak, tahterevallli ve tırmanma donanımları yer almaktadır (Metin, 2003, s. 30). Geleneksel oyun alanları çocukları daha çok fiziksel yönden desteklerken; daha karmaşık ve mücadele gerektiren oyun ihtiyaçlarında çocuklar çağdaş oyun alanlarını ve macera oyun alanlarını seçerler (Metin, 2003, s. 30). Görsel 1’de araştırmacı tarafından sahada çekilen bir Çankaya ilkokulunun geleneksel oyun alanları yer almaktadır.

Görsel 1. Çankaya ilçesindeki bir ilkokuldan geleneksel oyun alanı görünümü

Macera Oyun Alanı (Adventure Playground). Macera oyun alanları 1943'lerde Danimarka'da yaygınlaşmaya başlamıştır (Heseltine ve Holborn, 1987; aktaran Metin, 2003, s. 25). Çocuklar kendilerine sunulan donanımlarla kendilerine oyun kurarlar, oyun alanı oluştururlar. Alanda bulunan her şey sabitlenmemiştir ve alanda bulunan bir yetişkinin rehberliğinde etraflarında bulunanları kullanarak yeni bir çevre ve mekan düzenlemeleri ile oyun kurmaları sağlanır (Aksoy, 2011, s. 91). Bu oyun alanlarında çocuklar düşünme, planlama ve inşa etme aşamalarını kullanarak farklı ortamlar elde ederler. Lastik, telefon kablosu, kum, ahşap, ip, bakır, kanca vb. gibi alet ve materyalleri kullanırlar. Oyun alanında yetişkin bir lider, çocuklara materyalleri nasıl kullanacaklarını anlatır. Bu tür oyun alanlarının çocukları bilişsel açıdan daha fazla desteklediği ve onları sürekli mücadele etmeleri için cesaretlendirdiği farklı kaynaklarda belirtilmiştir (Metin, 2003, s. 27). Görsel 2'de farklı macera oyun alanlarına bir örnek görülmektedir.

Görsel 2. Melbourne'daki St. Kilda macera oyun alanından bir görünüm.
(Kaynak: <https://www.google.com.tr/>)

Çağdaş Oyun Alanı (Contemporary Playground). Çağdaş oyun alanlarının tasarımlarının genellikle mimarlar tarafından yapılması maliyeti yükseltmekte ve ayrıca geniş alan gerektiği için az tercih edilmektedir. Sabitleştirilmiş parçalardan oluşturulan bu alanlarda yer alan ekipmanlar, çocukların kendi oyun alanları oluşturmalarını engellediği için kısa zamanda çocukların sıkılmalarına sebep olabilmektedir. Bu tarz oyun alanları, çok fazla fiziksel aktivite gerektirmeyen oyunlar, dinlenme, sakin bir oyun alanı ve konuşma için uygundur. Çağdaş oyun alanlarına çocukların ilgilerinin artması için su fışkırtan yapılar, tırmanan tepeler, tüneller veya bitkiler eklenebilir (Metin, 2003, s. 28-29). Görsel 3'te farklı çağdaş oyun alanları görülmektedir.

Görsel 3. Çağdaş bir oyun alanı görünümü (Kaynak: <https://www.google.com.tr/>)

Oyun alanlarının sınıflandırılmasında alanın sahip olduğu donanımların ve çocuğa sunduğu oyun imkanlarının rol aldığı görülmektedir. Genellikle maliyetin daha düşük olması ve kolay kurulum sebepleriyle geleneksel oyun alanları okul bahçelerinde daha yaygındır. Çağdaş oyun alanları diğer alanlara nazaran daha maliyetli ve daha soyut olduğu için nadirdir.

Oyun Alanı Olarak Okul Bahçeleri

Okul bahçelerinin zeminini kaplayan materyaller çeşitlidir. Çoğu ilkokul bahçesinin zeminini beton, asfalttır veya spor alanı için kullanılan biraz çim veya diğer zemin materyallerinin birleşmesiyle oluşturulan zeminlerdir. Son araştırmalar kum, ince çakıl, kauçuk, ahşap gibi oyun alanının zeminini daha yumuşak, zararsız hale getirilmesini sağlayan maddelerin kullanıldığını göstermektedir. Oyun alanlarında daha yumuşak materyalleri kullanmak bazı konularda oluşabilecek olan riskleri azaltmaktadır. Örneğin; çocukların yere düştüğü durumlarda veya yağmur suyunun okul bahçesinden boşaltılması, atılması durumları gibi. Ayrıca kullanılan materyaller okul bahçesindeki aktivitelerin birbirine karışmaması için sınır belirlemede de yardımcı olur (Vicente, 2013, s. 64).

Okul bahçeleri tasarlanırken önemli noktalardan birisi, farklı yetenekleri ve engeli olan çocukları düşünmektir. Oyun alanları tasarlanırken seçilmiş olan çevrenin özelliklerinde ve oyun aletlerinde tüm kullanıcılara hitap edebilmek için esnek tasarımlar gereklidir (Vicente, 2013, s. 56-57). Okullarda bina, bahçe ve oyun alanı düzenlemeleri engelli bireylerin de okulda olduğu düşünülerek yapılmalıdır. Yurtdışında genel düzenlemeler haricinde oyun

alanlarında engelli düzenlemeleri yaygınlaşmaya başlarken; Türkiye’de engelliler için olan genel düzenlemeler yaygınlaşmaya başlamıştır. Okul bahçelerinde yer alan düzenlemeler arasında rampalar göze çarpmaktadır ve fiziksel engelli bireylere uygun düzenlemeler daha yaygındır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı; ilkokul öğretmenlerinin okul bahçelerinin kullanımına ilişkin görüşlerinin belirlenmesidir. Bir öğrencinin okul bahçesinde geçirdiği azami süre hesaplandığında ortalama olarak bir ilkokul öğrencisi bir günde okul bahçesini derse başlamadan önce 10-15 dakika kullanmakta ve ortalama 50 dakikalık tenffüs süreci de buna eklendiğinde, yaklaşık bir saatini okul bahçesinde geçirmektedir. Bu süreler, dört yıl üzerinden hesaplandığında bir öğrenci bir yılın yedi buçuk gününü, dört yılın ise 30 gününü (%8) okul bahçesinde geçirmektedir.

Alanyazın taramasında anlaşılmıştır ki, çocuklarla oyun alanlarının ve okul bahçelerinin ilişkisini inceleyen araştırmaların sayısı (Zengin, 2001; Kuş, 2001; Yılmaz, 2010; Olgan ve Kahriman-Öztürk, 2011), çocuk gelişimi ile oyun ve oyun alanlarının ilişkisini inceleyenlerin sayısından daha azdır. Bundan dolayı eğitim yöneticileri, araştırmanın bulguları sonucunda okul bahçelerinde eğitim paydaşları tarafından gerekli görülen ve görülmeyen donanımları, bahçenin koşulları sebebiyle oluşan sorunları anlayabilecek ve bu sorunlar ve görüşlere yönelik önlemler alabileceklerdir. Geçmiş çalışmaların Okul Öncesi ve Peyzaj Mimarlığı bilim dallarında genellikle oyun alanı, ekipmanları ve tasarlanması (Vural, 2016; Kılıç, 2013; Gülay, 2013; Başbay, 2012; Akgül-Gök, 2012) üzerinde olduğu belirlenmiştir. Buna karşılık, okul bahçelerinin kullanımına ilişkin öğretmen görüşlerini değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın okul bahçelerinin kullanımını öğretmen görüşlerine göre irdeleyen ilk araştırma olduğu düşünülmektedir. Bu araştırma, öğrencilerin okul yaşamlarının önemli bir kısmını geçirdikleri okul bahçelerinin onların gereksinimlerine uygunluğunun araştırılması ve çocukların okul bahçelerinde kaliteli vakit geçirmelerini sağlamak için bahçelerin nasıl düzenlenmesi gerektiğine ilişkin öğretmen görüşlerinin belirlenmesi açısından önemli görünmektedir.

Bu çalışmada ‘İlkokul bahçelerinin mevcut durumlarına ve idealde nasıl olmasını istediklerine ilişkin görüşleri nelerdir?’ sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu problem doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır:

1. Öğretmen görüşlerine göre;
  - 1.1 Okul bahçelerini kim / ler kullanmaktadır?
  - 1.2 Okul bahçeleri okul saatleri dışında kullanılmakta mıdır?
  - 1.3 Okul bahçelerinin mevcut çevreleme elemanları nelerdir?
  - 1.4 Okul bahçelerinin çevreleme elemanları ne olmalıdır?
  - 1.5 Okul bahçelerinin mevcut zemini nasıldır?

- 1.6 Okul bahçelerinin zeminleri nasıl olmalıdır?
 1.7 Okul bahçelerinin mevcut durumu nasıldır?
 1.8 Okul bahçelerinin oyun alanında hangi ekipmanlar vardır?
 1.9 Okul bahçelerinde hangi ekipmanlar yer almalıdır?
 2.1 Okul bahçelerinin oyun, doğal yaşam alanı vb. gibi ayrılmış alanlarından hangisi / leri vardır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu çalışmada ilköğretim öğretmenlerinin mevcut ve ideal okul bahçelerine ilişkin görüşlerinin detaylı biçimde betimlenmesi amaçlandığından nicel araştırma yöntemlerinden betimsel tarama modeli kullanılmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, 2017-2018 eğitim- öğretim yılındaki Ankara ili sınırları içindeki en fazla nüfusa sahip olan Çankaya ilçesinin kamu ilköğretim okullarında görevli öğretmenler oluşturmuştur. Çankaya ilçesinde 73 ilköğretim okulu vardır ve 1542 ilköğretim öğretmeni bu okullarda çalışmaktadır. Örneklem Büyüklüğü %95 güven aralığı için aşağıdaki formül ile hesaplanmıştır (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2016):

$$n_0 = (t^2 \cdot x \cdot p \cdot q) / d^2$$

$$n_0 = (1,962 \times 0,25) / 0,052$$

$$=384,16$$

$$n = n_0 / [1 + (n_0 - 1) / N]$$

$$=384,16 / [1 + (384,16 - 1) / 1952]$$

$$\approx 322 \text{ öğretmen}$$

Araştırmada örnekleme alınan Çankaya ilçesi kamu ilköğretim okulları ve bu okullarda çalışan öğretmen sayıları aşağıda tablo 3'te verilmiştir.

İlçe Adı	Evrendeki Öğretmen Sayısı	Örnekleme Alınan Öğretmen Sayısı	Toplam Öğretmen Sayısına Oranı (%)	Evrendeki Kurum Sayısı (Okul yöneticisi için)	Örnekleme Alınan Kurum Sayısı (Okul Yöneticisi)	Toplam Kurum Sayısı İçindeki Oran (%)
Çankaya	1.952	352	18,032	73	59	80,8

(Kaynak: 2016-2017 yılı Eğitim İstatistikleri, http://ankara.meb.gov.tr/www/egitim_istatistikleri/icerik/24 adresinden erişildi.)

Tablo 1’de araştırmada örnekleme alınan öğretmen sayısı (f=352 ve %18,032), örnekleme alınan kurum sayısı (f=59 ve %80,8) görülmektedir. Tablo 2’de ilkökul öğretmenleri için demografik bulgular yer almaktadır.

Tablo 2. İlkokul Öğretmenleri İçin Demografik Bulgular		
Cinsiyet	f	%
Kadın	285	81
Erkek	67	19
Yaş	f	%
47 ve üstü	182	51,7
43-47	62	17,6
37-42	53	15,1
31-36	39	11,1
25-30	16	4,5
Öğrenim Durumu	f	%
Üniversite	318	90,3
Yüksek Lisans	33	9,4
Doktora	1	0,3
Kıdem yılı	f	%
1-5 yıl	13	3,69
6-10 yıl	19	5,39
11-15 yıl	42	11,9
16-20 yıl	53	15,05
21-25 yıl	108	30,68
26-30 yıl	66	18,75
31-35 yıl	33	9,3
36-40 yıl	16	4,5
41-45 yıl	2	0,5
Okuldaki görev süresi	f	%
1-5 yıl	164	46,59
6-10 yıl	76	21,5
11-15 yıl	46	13,06
16-20 yıl	42	11,9
21-25 yıl	22	6,25
26-30 yıl	2	0,56

Tablo 2’de anketi yanıtlayan ilkökul öğretmenlerinin çoğunun kadın (f=285 ve %81), yaşlarının 47 ve üstü olduğu (f=182 ve %51,7), çok az ilkökul öğretmenin lisansüstü eğitim aldığı (f=34 ve %9,7) görülmektedir. İlkokul öğretmenlerinin kıdemleri oldukça yüksektir: 21-25 yıl (f=108,%30,68), 26-30 yıl (f=66 ve %18,75), 16-20 yıl (f=53 ve %15,05).

Veri Toplama Araçları

İlkokul öğretmenlerine uygulanan anket, farklı kaynakların bazı bölümlerinden maddeler yararlanılarak geliştirilmiştir (Young, 1997; McKendrick, 2005; Algan, 2008; Olgan

ve Öztürk, 2011; Akgül-Gök, 2012; Başbay, 2012). Hazırlanan anket formu beş bölümden oluşmaktadır: kişisel bilgiler bölümü (yedi madde), okul bahçesinin fiziksel koşullarına ve kullanımına ilişkin mevcut durumu (yedi madde), okul bahçesi ekipmanları (41 madde), okul bahçesindeki ayrılmış alanlar (21 madde), okul bahçesi sorunları (22 madde). İlk bölüm olan “Kişisel Bilgiler” bölümünde “Çalışılan ilçe, cinsiyet, kıdem yılı, okuldaki öğrenci sayısı, okuldaki öğretmen sayısı” gibi kişisel bilgiler yer almıştır.

Veri Toplama Süreci

Anketler aracılığıyla veri toplama süreci Mart 2018- Haziran 2018 tarihleri arasında üç ay sürmüştür. Araştırmacılardan birisi bizzat her okula gitmiştir, öğretmenlere anketleri vermiştir ve öğretmenlerin anketleri zamanlama açısından rahatça yanıtlayabilmeleri için 1-2 hafta sonra toplamıştır.

Verilerin Analizi

Araştırma sürecinde elde edilen nicel veriler “Excel ve SPSS (Statistical Package Program for Social Sciences [Sosyal Bilimleri İçin İstatistik Paket Programı])” programları ile analiz edilmiştir. Anketlerde toplanan verilerin çoğu süreksiz değişken olduğu için verilerin çözümlenmesinde yüzde, frekans, aritmetik ortalama gibi teknikleri içeren betimsel istatistiklerden yararlanılmıştır.

Geçerlik, Güvenirlik ve Etik

Araştırmada iç geçerliliği sağlamak için veri toplama araçları geliştirilirken yedisi Eğitim Yönetimi Bilim Dalı’nda, biri de Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Bilim Dalı’nda uzmanının görüşü alınmıştır. Araştırma öncesinde kamu ilkokulunda çalışan 20 öğretmen ile ön uygulama çalışması yapılmıştır ve sonrasında yine düzeltmelerle veri toplama araçlarına son hali verilmiştir. Ayrıca örneklem grubunda yer alan okullar ve öğretmenler rastgele seçilmiştir. Araştırmanın dış geçerliliğini sağlamak için örneklem grubunda yer alan öğretmenlerin rastgele seçilmesine özen gösterilmiş evrenin %18,032’sine (f=352), okul yöneticilerinin evreninin %80,8’ine (f=59) ulaşılmıştır. Araştırmacı tarafından geliştirilen anketin, okullarda uygulanabilmesi amacıyla önce Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu’ndan 22/01/2018 tarihli 433-328 sayılı yazısıyla sonra da Ankara İl Milli Eğitim Müdürlüğü’nün (MEM) 07/03/2018 tarihli 51944218/702 sayılı yazısıyla izin alınmıştır.

Bulgular

İlkokul Öğretmenlerinin Okul Bahçelerinin Kullanımına İlişkin Görüşlerine Ait Bulgular

İlkokul öğretmenlerinin görüşlerine göre, okul bahçelerini kullananlara ilişkin bulgular tablo 3’te görülmektedir.

Tablo 3. Okul Bahçelerini Kullananlar

Okul Bahçenizi Kimler Kullanmaktadır?		f		%		f	%	f	%
Okulumuzun ilkökul öğrencileri	Evet	352	100	Bilmiyorum	0	0	Yanıtlamayan	0	0
Okulumuzun anasınıfı öğrencileri	Evet	268	76,13	Bilmiyorum	28	7,9	Yanıtlamayan	56	15,9
Okul ders saatleri dışında okulumuzun öğrencileri	Evet	210	59,6	Bilmiyorum	54	15,3	Yanıtlamayan	88	25
Okul ders saatleri dışında başka okul öğrencileri	Evet	89	25,2	Bilmiyorum	113	32,10	Yanıtlamayan	150	42,6
Okulumuzun ortaokul öğrencileri	Evet	73	20,7	Bilmiyorum	51	14,4	Yanıtlamayan	228	64,7
Halk tarafından spor için	Evet	55	15,6	Bilmiyorum	121	34,3	Yanıtlamayan	176	50
Diğer	Evet	8	2,2	Bilmiyorum	0	0	Yanıtlamayan	344	97,7

Tablo 3'te görüldüğü üzere okul bahçelerini en fazla ilkökul öğrencileri (f=352 ve %100), anasınıfı öğrencileri (f=268 ve %90,5) ve yine okul ders saatleri dışında okulların kendi öğrencileri (f=210 ve %79,5) kullanmaktadır. Okul bahçeleri halk tarafından spor için çok az oranda kullanılmaktadır (f=55 ve %31,3). Okulların ortaokul öğrencileri de okul bahçelerini az kullanmaktadır (f=73 ve %58,9) çünkü araştırmanın tamamlandığı okulların çoğunluğu sadece ilkökuldür ama bazı okullar sabahçı- öğleci şeklinde ikili eğitim vermektedir. Tabloda dikkat çekici başka bir veri ise, okul bahçesini kimlerin kullandığı sorusuna "bilmiyorum" olarak cevap veren öğretmenlerin olmasıdır. Buradan yola çıkılarak öğretmenlerin okullarının bahçeleri ile ilgili net bilgilere sahip olmadığı düşünülebilir.

Anket formunda "diğer" seçeneğini işaretleyen (f=8 ve %) ve boş bırakılan alana açıklama yapan öğretmenler okul bahçelerini kullanan kişileri şu şekilde belirtmişlerdir: halk eğitim öğretmenlerinin öğrencilere yaptırdıkları halk oyunu çalışmaları, lojman sakinleri ve mahalle halkı tarafından piknik vb. amaçlı kullanımı, araba park yeri olarak kullanılması.

Okul Bahçesinin Okul Saatleri Dışında Kullanımı. Öğretmenlerin ilkökul bahçelerinin okul saatleri dışında kullanılmasına ilişkin görüşlerine ait bulgular tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4. Okul Bahçesinin Okul Saatleri Dışında Kullanımı

Okul bahçeniz okul saatleri dışında kullanılıyor mu?	f	%
Evet	167	47,4
Hayır	99	28,1
Bilmiyorum	86	24,4

Tablo 4'e göre okul bahçeleri okul ders saatleri dışında kullanılmaktadır (f=167 ve %47,4). Okul bahçelerinin ders saatleri dışında kullanılmadığı yanıtını veren öğretmenler de vardır (f=99 ve %28,1). Bunun sebepleri arasında öğretmenlerin bahçe hakkında eksik bilgiye sahip olmaları veya okul yönetiminin okul saatleri sonrasında bahçeyi boşaltarak öğrencilerin veya bireylerin bahçeye girmelerini yasaklamaları yer almaktadır. Okul bahçelerinin okul ders saatleri dışında kullanımı hakkında bilgi sahibi olmayan öğretmenler de vardır (f=86 ve %24,4). McKendrick (2005) İskoçya'daki anaokulu, ilkokul, ortaokul, özel okullarda tamamladığı araştırmasında ilkokulların %61'inin ve anaokulların %28'inin okul bahçesini okul saatleri dışında kullandığını ve ilkokul bahçelerinin %13'ünde de planlanmış sporların oynandığını belirtmiştir. Okul sonrasında bahçesi kullanılan okulların 2/3'ü bahçelerini gözlemleyip denetim altında tutmaktadırlar, bu oran ilkokullarda %62, anaokullarında %59'dur, okul sonrasında bahçesini en fazla gözlemleyen okul türü de ortaokullardır (%88).

Okul Bahçelerinin Mevcut Çevreleme Elemanı. İlkokul öğretmenlerinin okul bahçelerinde kullanılan mevcut çevreleme elemanlarına ilişkin görüşlerine ait bulgular tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5. Okul Bahçelerinin Mevcut Çevreleme Elemanı

Okul Bahçelerinin Mevcut Çevreleme Elemanı		f	%		F	%
Beton duvar ve demir parmaklık	Var	330	93,8	Yok	22	6,3
Demir parmaklıklar	Var	276	78,4	Yok	76	21,6
Beton duvar	Var	236	67	Yok	116	33
Beton duvar ve tel	Var	190	54	Yok	162	46
Ağaç ve çalılarla sınırlandırma	Var	151	42,9	Yok	201	57,1
Tel	Var	134	38,1	Yok	218	61,9
Tel çit	Var	74	21	Yok	278	79
Tuğla	Var	46	13,1	Yok	306	86,9
Ahşap çit	Var	8	2,3	Yok	344	97,7
Diğer	Var	5	1,4	Yok	347	98,6

Tablo 5'te görüldüğü üzere, okul bahçelerinde görülen en fazla çevreleme elemanları şu şekildedir: beton duvar ve demir parmaklık (f=330 ve %93,8), demir parmaklık (f=276 ve %78,4), beton duvar (f=236 ve %67), beton duvar ve tel (f=190 ve %54). Okul bahçelerinde görülen en az çevreleme elemanı da ahşap çit (f=8 ve %2,3) ve tuğladır (f=46 ve %13,1). "Diğer" seçeneğini işaretleyerek (f=5 ve %1,4) cevap veren öğretmenler açıklama bölümünde bahçenin çevreleme elemanı ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuşlardır: okul bahçesi istinat duvarı (f=4 ve %80), duvar + çit + demir parmaklık ile çevrilidir (f=1 ve %20).

Başbay (2012) Ankara'nın Yenimahalle ve Çankaya ilçelerinde bulunan kamu ve özel anasınıfı-anaokullarında yaptığı çalışmada tüm okulların bahçelerinin en fazla oranla çit/duvar/parmaklık (%95) ile çevrelendiğini belirtmiştir. Ayrıca %25 oranla resmi okulların bahçeleri çalı/ağaç ile çevrelenmiştir. Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmada tüm ilköğretim okullarının çevreleme elemanında

betonun görüldüğünü (f=10 ve %100) ve betona ek olarak da bazı okullarda tel çit, dikenli tel veya demir plağın (f=8 ve %80) kullanıldığını belirtmiştir. Başar (2003) altı farklı ilin (İstanbul, Kırklareli, Manisa, Yozgat, Aksaray, Kars) kamu ve özel ilköğretim okullarında tamamladığı çalışmada ilköğretim okullarının çevre duvarı özelliklerini şu şekilde özetlemiştir: betonarme duvar (f=106 ve %36,3) , yığma taş duvar (f=90 ve %30,8) , demir parmaklık (f=60 ve %20,5) , tel örgü (f=47 ve %16,1) , briket duvar (f=41 ve %14,0) , çevre duvarı yoktur (f=27 ve %9,2) , yüksek ağaçlarla çevrili (f=25 ve %8,6) , harçsız taş duvar (f=17 ve %5,8) , bodur ağaçlarla çevrili (f=7 ve %2,4) , duvar üzeri cam kırıklarla döşenmiş duvar (f=1 ve %0,3). Ayrıca Başar çevre duvarınının 227 yönetici (%68,6) ve 1685 öğretmen (%66,8) tarafından yeterli bulunduğunu çalışmasına eklemiştir.

Okul Bahçelerinin Sahip Olması Gerektiği Çevreleme Elemanı. Öğretmenlerin ilkökul bahçelerinin sahip olmasını istedikleri çevreleme elemanlarına ilişkin görüşleri tablo 6'de görülmektedir.

Tablo 6. Öğretmen Görüşlerine Göre Okul Bahçelerinin Sahip Olması Gereken Çevreleme Elemanı		
Okul Bahçelerinin Mevcut Çevreleme Elemanı Ne Olmalı?	f	%
Ağaç ve çalılarla sınırlandırma	140	39,8
Beton duvar ve demir parmaklık	97	27,6
Ahşap çit	31	8,8
Beton duvar ve tel	24	6,8
Tel çit	23	6,5
Beton duvar	13	3,7
Demir parmaklıklar	12	3,4
Tel	9	2,6
Tuğla	2	0,6
Diğer (Açıklayınız)	1	0,3

Tablo 6'dan görüldüğü üzere; ilkökul öğretmenlerinin okul bahçelerinde en çok görmek istedikleri çevreleme elemanı ağaç ve çalılarla sınırlandırmadır (f=140 ve %39,8). Öğretmenlerin en az görmek istedikleri çevreleme elemanı da "diğer" seçeneğini işaretleyip açıklama yapmış oldukları seçenektir (f=1 ve %0,3). Açıklama alanında da okul bahçesinin çalılar ve meyve ağaçları ile çevrili olabileceğini, meyve ağaçlarından öğrencilerin meyve toplayarak güzel anılar biriktirebileceklerini belirtmişlerdir. "Diğer" seçeneğinden sonra okul bahçesinde en az istenen çevreleme elemanı tuğladır (f=2 ve %0,6). Tabloda dikkat çekici unsur ağaç ve çalılarla sınırlandırmadan sonra en çok istenen çevreleme elemanı beton duvar ve demir parmaklıktır (f=97 ve %27,6). Seçenekler arasında daha estetik görünümlü öğeler yer almasına karşın, beton duvar ve demir parmaklık seçimi oranının yüksek olmasının nedenlerinden birisi okullardaki güvenlik sorunu olabilir. Bahçelerin sağlam öğelerle çevrili olması okul personeli tarafından tercih edilebilmektedir. Bitiktaş (2015) Isparta'nın Eğirdir ilçesindeki ilkökul ve ortaokullarda yapmış olduğu araştırmasında öğrencilere okul bahçelerinin çevreleme elemanının ne olmasını istediklerini sormuştur ve öğrencilerin tercih sıralaması şu şekildedir: ağaç ve çalılarla sınırlandırma (f=204 ve %34), tel çit (f=115 ve %19,2), ahşap çit (f=114 ve %19), beton duvar ve tel (f=78 ve %13), demir parmaklık (f=52 ve %8,6),

beton duvar (f=16 ve %2,6), çevreleme elemanının hiç olmaması gerektiğini düşünen öğrenci sayısı da 18'dir (%3). "Diğer" seçeneğini işaretleyen öğrenciler de cevaplarında çevreleme elemanı olarak dikenli tel ve demir plak düşünülebileceğini belirtmişlerdir. Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmasında eğitim paydaşlarına göre okul bahçesinin çevreleme elemanının ağaç ve çalılarla (%33,09) olması istendiğini belirtmiştir. Diğer tercihler ise, sırasıyla beton duvar ve tel (%23,94), tel çit (%16,82), beton duvar (%10,98), ahşap çit (%5,32), hiç olmamalı olarak devam etmektedir. Katılımcıların çevreleme elemanı olarak yapay çevreleme elemanını tercih edenlerin oranının %54,84 ve doğal çevreleme elemanını seçenlerin de %38,50 oranda olduğu anlaşılmaktadır.

Okul Bahçelerinin Mevcut Zemini. Öğretmen görüşlerine göre okul bahçelerinin zemininde kullanılan malzemeler tablo 7'de görülmektedir.

Tablo 7. Okul Bahçelerinin Mevcut Zemini

Okul Bahçelerinin Mevcut Zemini		f	%	f	%
Asfalt	Var	352	100	Yok	0
Beton	Var	253	71,9	Yok	99
Çim	Var	84	23,9	Yok	268
Taş	Var	56	15,9	Yok	296
Kum	Var	45	12,8	Yok	307
Yumuşak Zemin	Var	33	9,4	Yok	319
Çakıl	Var	24	6,8	Yok	328
Halı Çim	Var	17	4,8	Yok	335
Ahşap	Var	5	1,4	Yok	347

Tablo 7'den görüldüğü üzere okul bahçelerinin hepsinde asfalt zemin yer almaktadır (f=352 ve %100). Asfalt zeminden sonra bahçe zeminlerinde en çok görülen zeminin beton (f=253 ve %71,9) olduğu ilköğretim öğretmenleri tarafından belirtilmiştir. Okul bahçelerinin zeminlerinde en az oranda görülen zemin de ahşaptır (f=5 ve %1,4). Tabloda dikkat çekici unsur okul bahçelerinde gerekliliği hissedilen yumuşak zeminin sadece 33 öğretmen tarafından var olduğunun belirtilmesidir (f=33 ve %9,4). Oysa okul bahçelerinde görülen yaralanma oranlarının azaltılmasında yumuşak zeminlerin katkısı büyüktür. Yumuşak zeminlerin okullarda görülmemesi sebepleri arasında okulların maddi imkanlarının kısıtlı olmasının yattığı düşünülmektedir. Ayrıca çim alanların (f=84 ve %23,9) oldukça az oranda okul bahçelerinde görülmesi doğal malzemelere gereken önemin verilmediği şeklinde düşünülebilir.

Özaktan (2014) Ankara'nın merkez dokuz ilçesinde kamu ilkokullarında yapmış olduğu araştırmasında ilkokulların bahçe zeminlerinin %44,8'inin (f=162) betonla, %32,9'unun (f=119) tartarla, %7,2'sinin (f=26) taşla, %6,1'inin (f=22) çimle, %1,7'sinin (f=6) beton ve toprakla, %0,3'ünün (f=1) toprakla kaplı olduğunu gözlemlemiştir. Başar (2003) altı farklı ilin kamu ve özel ilköğretim okullarında tamamladığı çalışmasında okul bahçelerinin zemin yapılarının okul yöneticilerine göre uygun olmadığını tespit etmiştir (f=3). Başbay (2012),

Ankara'nın Yenimahalle ve Çankaya ilçelerinde bulunan kamu ve özel anasınıfı-anaokullarında yaptığı çalışmada okulların sert zeminlerinde en fazla beton (f=19 ve %95), taş (f=5 ve %25), tahta ve ahşap (f=0 ve %0), yumuşak zeminlerinde ise en fazla çim (f=11 ve %55), kum (f=9 ve %45), çakıl (f=7 ve %35), halı çim (f=6 ve %30) bulunduğunu belirtmiştir. Olgan ve Kahriman Öztürk (2011), Ankara'daki kamu anaokulu bahçelerinin sadece %5,9'unda yumuşak zeminli yüzeyin bulunduğunu gözlemlemişlerdir. Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarının hepsinde sert zemine rastlamıştır (f=10 ve %100) ve bu sert zeminlerin %20'sini sıkıştırılmış toprak, %10'unu kum alan oluşturmuştur. Başar (2003) altı farklı ilin (İstanbul, Kırklareli, Manisa, Yozgat, Aksaray, Kars) kamu ve özel ilköğretim okullarında tören alanlarının ve oyun-dinlenme ortamlarının zeminlerini ayrı ayrı incelemiştir. 234 (%80,1) ilköğretim okulunda tören alanı varken; 52 (%17,8) ilköğretim okulunda ayrı bir tören alanı yoktur. Tören alanlarında en fazla görülen zemin malzemesi: asfalt (f=74 ve %31,6), beton (f=66 ve %28,2), toprak (f=50 ve %21,4). Oyun ve dinlenme ortamları ise okulların 230'unda (%78,8) varken; 55'inde (%18,8) yoktur. Oyun ve dinlenme ortamlarının zeminlerinde ise en çok kullanılan malzemeleri şöyle özetlemiştir: toprak (f=92 ve %40), asfalt (f=58 ve %40), beton (f=30 ve %13). McKendrick (2005) İskoçya'daki anaokulu, ilköğretim, ortaokul, özel okullarda tamamladığı araştırmasında ilköğretim bahçelerinin %97'sinde sert zemin var olduğunu aktarmıştır.

Öğretmenlerin İstedikleri Okul Bahçesi Zemini. Öğretmenlerin ilköğretim bahçelerinin zeminlerinde görmek istedikleri malzemelere ilişkin görüşleri tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8. Öğretmenlerin İstedikleri Okul Bahçesi Zemini

Okul Bahçelerinin Zemini Ne Olsun istersiniz?		f	%		f	%
Yumuşak Zemin	Olsun İsterim	272	77,3	İstemem	80	22,7
Çim	Olsun İsterim	203	57,7	İstemem	149	42,3
Halı Çim	Olsun İsterim	120	34,1	İstemem	232	65,9
Kum	Olsun İsterim	112	31,8	İstemem	240	68,2
Ahşap	Olsun İsterim	47	13,4	İstemem	305	86,6
Çakıl	Olsun İsterim	21	6	İstemem	331	94
Asfalt	Olsun İsterim	18	5,1	İstemem	334	94,9
Beton	Olsun İsterim	8	2,3	İstemem	344	97,7
Taş	Olsun İsterim	6	1,7	İstemem	346	98,3

Tablo 8'den görüldüğü üzere ilköğretim öğretmenleri okullarının bahçe zeminlerinde en fazla oranda yumuşak zemin (f=272 ve %77,3) görmek istediklerini belirtmişlerdir. Yumuşak zeminden sonra çim (f=203 ve %57,7) en çok tercih edilen zemin türüdür. Okul bahçelerinde en fazla görülen asfalt zemin öğretmenlerin en az oranda istemiş oldukları zeminler arasındadır. En az oranda tercih edilen bahçe zeminleri şu şekildedir: taş (f=6 ve %1,7), beton (f=8 ve %2,3), asfalt (f=18 ve %5,1). Bitiktaş (2015) Isparta'nın Eğirdir ilçesindeki ilköğretim ve ortaokullarda yapmış olduğu araştırmasında öğrenci görüşlerini alarak; öğrenci görüşlerine göre okul bahçesi zeminlerini sıralamıştır; öğrencilere göre sırasıyla daha çok tercih edilen

zeminler: geniş çim alan (f=299 ve %49,8), yapay halı saha (f=276 ve %46), geniş beton / asfalt alanıdır (f=25 ve %4,2). Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yaptığı araştırmada eğitim paydaşlarının okul bahçelerinin zemin türleri içinde en fazla çim zeminin (%65,43) tercih ettiğini belirtmiştir.

Okul Bahçelerinin Mevcut Durumu. İlkokul öğretmenlerinin okul bahçelerinin kullanım durumuna ilişkin görüşlerine ait bulgular tablo 9’da görülmektedir.

Tablo 9. Okul Bahçelerinin Mevcut Durumu

Maddeler		f	%		f	%
1) Okulumuzun bahçesi farklı yaş gruplarının kullanımına uygundur.	Evet	222	63,1	Hayır	130	36,9
2) Okulumuzun bahçesi engelli bireylerin kullanımına uygundur.	Evet	166	47,2	Hayır	186	52,8
3) Okulumuzun bahçesinde ayrılmış alanlar vardır (Örneğin; oyun alanı, doğal yaşam alanı vb.).	Evet	148	42	Hayır	204	58

Tablo 9’den görüldüğü üzere; okul bahçesinin mevcut durumuna ilişkin maddelerde en fazla oranda “evet” şeklinde yanıtlanan madde okul bahçelerinin farklı yaş grupları tarafından kullanılabilmesine ilişkin maddedir (f=222 ve %63,1). Okullarının engelli bireylerin kullanımına uygun olduğunu düşünen öğretmen sayısı ise 166’dır (%47,2). Bu bulgudan yola çıkılarak okul bahçelerinde engelli bireyler için yeterli düzenlemelerin yapılmadığı belirtilebilir. Oysa 1739 sayılı Milli Eğitim temel Kanunu’nun 4. maddesi “Eğitim kurumları dil, ırk, cinsiyet, engellilik ve din ayrımı gözetilmeksizin herkese açıktır.” ve 5. maddesi “Milli eğitim hizmeti, Türk vatandaşlarının istek ve kabiliyetleri ile Türk toplumunun ihtiyaçlarına göre düzenlenir.” şeklinde ifade edilmiştir (Milli Eğitim Temel kanunu, 1973). Başar (2003), okulların sadece 14’ünde (%4,8) engellilere yönelik düzenlemelerin olduğu sonucuna varmıştır, düzenlemelerin neler olduğu konusunda bilgi vermemiştir. Ayrıca yapılan düzenlemeleri sadece 21 (%6,3) okul yöneticisi ve 130 (%5,2) öğretmen yeterli bulmuştur.

En az “evet” cevabı verilerek işaretlenen madde de okul bahçelerinde var olan ayrılmış alanlar ile ilgilidir. Okul bahçelerindeki ayrılmış alanların var olduğunu belirten öğretmen sayısı 148’dir (%42). Bu maddeye verilen olumlu yanıt oranının azlığı okul bahçelerinde farklı amaçlar için kullanılacak alanların çok az olduğunu, bahçelerin düzenleme yönünden eksik olduğunu göstermektedir. Özaktan (2014) Ankara’nın merkez dokuz ilçesinde kamu ilkokullarında yapmış olduğu araştırmasında ilkokul bahçelerinde farklı yaş grupları için yeterli oyun alanlarının var olduğunu sonucuna ulaşmıştır (f=126 ve %34,8).

Okul Bahçesi Ekipmanları. İlkokul öğretmenlerinin okul bahçelerinde hangi ekipmanların bulunduğuyla ilişkin görüşlerine ait bulgular tablo 10’da görülmektedir.

Tablo 10. Okul Bahçesi Ekipmanları

Hareket Alanı İçin:		f	%		f	%
1) Kaydırak	Var	86	24,4	Yok	266	75,6
2) Salıncak	Var	76	21,6	Yok	276	78,4

3) Tahterevalli	Var	75	21,3	Yok	277	78,7
4) Yaylı Oyuncaklar	Var	51	14,5	Yok	301	85,5
5) Kum havuzu/Kasası	Var	15	4,3	Yok	337	95,7
6) Oyun evi	Var	12	3,4	Yok	340	96,6
7) Dönen Oyun Aleti	Var	12	3,4	Yok	340	96,6
8) Denge çubuğu	Var	0	0	Yok	352	100
9) Yapay tepe	Var	0	0	Yok	352	100
10) Sallanma Çubukları	Var	0	0	Yok	352	100
11) Çok Yönlü Salıncak	Var	0	0	Yok	352	100
12) Paralel Barlar	Var	0	0	Yok	352	100
13) Teleferik	Var	0	0	Yok	352	100
Macera ve Hayal Alanı İçin		f	%		f	%
14) Çadır	Var	0	0	Yok	352	100
15) Mağara	Var	0	0	Yok	352	100
16) Tünel	Var	0	0	Yok	352	100
17) Araba	Var	0	0	Yok	352	100
18) Uçak	Var	0	0	Yok	352	100
19) Kayık	Var	0	0	Yok	352	100
20) Şato	Var	0	0	Yok	352	100
21) Gemi	Var	0	0	Yok	352	100
22) Bot	Var	0	0	Yok	352	100
Geleneksel Oyun Alanı için		f	%		f	%
23) Sek sek	Var	320	90,9	Yok	32	9,1
24) Köşe Kapmaca	Var	271	77	Yok	81	23
25) Geometrik Şekiller	Var	209	59,4	Yok	143	40,6
26) Dama	Var	90	25,6	Yok	262	74,4
Yapı Oluşturma ve Yıkma için		f	%		f	%
27) Lastik	Var	0	0	Yok	352	100
28) Sandık	Var	0	0	Yok	352	100
29) Tuğla	Var	0	0	Yok	352	100
30) Levha	Var	0	0	Yok	352	100
Fonksiyonel Peyzaj Elemanları		f	%		f	%
31) Çöp Kutusu	Var	329	93,5	Yok	23	6,5
32) Bank	Var	287	81,5	Yok	65	18,5
33) Oturmak için alçak duvarlar	Var	77	21,9	Yok	275	78,1

34) Gölgelek	Var	73	20,7	Yok	279	79,3
35) Piknik masaları	Var	72	20,5	Yok	280	79,5
36) Ağaç etrafında oturma birimleri	Var	62	17,6	Yok	290	82,4
37) Tuvalet	Var	44	12,5	Yok	308	87,5
38) Sandalye	Var	16	4,5	Yok	336	95,5
39) Çeşme	Var	0	0	Yok	352	100
40) Fıskiye	Var	0	0	Yok	352	100
41) Havuz	Var	0	0	Yok	352	100

Tablo 10'dan görüldüğü üzere, ilkökul bahçelerinde hareket alanı için en fazla bulunan ekipmanlar genellikle geleneksel oyun alanlarında, parklarında bulunan kaydırak (f=86 ve %24,4), salıncak (f=76 ve %21,6), tahterevallidir (f=75 ve %21,3). İlkökul bahçelerinde hiç bulunmayan hareket alanı ekipmanları da denge çubuğu, yapay tepe, sallanma çubukları, çok yönlü salıncak, paralel barlar, teleferiktir (f=0 ve %0). Tablonun dikkat çeken yönlerinden biri, macera-hayal alanı ve yapı oluşturmak-yıkamak için gerekli olabilecek hiçbir ekipmanın okul bahçesinde bulunmamasıdır (f=0 ve %0). Çocukların yaratıcılık ve hayal güçleri için araç gereçlerin ne kadar önemli ve gerekli olduğu düşünülürse; okul bahçelerinde bu amaca yönelik ekipmanların bulunmayışı bahçelerin eksiklikleri arasında yer alır.

242

Geleneksel oyun alanı için okul bahçelerinde en fazla bulunan ekipman sek sek oynamak için olan çizgilerdir (f=320 ve %90,9), en az bulunan ekipman ise dama alanıdır (f=90 ve %25,6). Geleneksel oyun alanı ekipmanlarının bahçelerde görülme sıklığının fazla olması nedenleri arasında ekipman maliyetlerinin daha düşük ve bu ekipmanlara sahip olmanın daha kolay olmasından dolayı olduğu belirtilebilir. Okul bahçelerinde fonksiyonel peyzaj elemanları arasında yer alabilecek çöp kutusu (f=329 ve %93,5) ve bank (f=287 ve %81,5) bahçede en fazla bulunan ekipmanlar arasındadır. Çeşme, fıskiye, havuz gibi fonksiyonel peyzaj elemanları okul bahçelerinde hiç görülmemiştir (f=0 ve %0). Özaktan (2014) Ankara'nın merkez dokuz ilçesinde kamu ilkokullarında yapmış olduğu araştırmasında ilkokullarda öğretmen görüşlerine göre çöp kutularının sayılarının %33,7 (f=122) oranıyla yetersiz, %33,4 oranda (f=121) kısmen yeterli, %27,1 (f=98) oranıyla da yeterli bulunduğunu belirterek; çalışmasında öğretmenlerin okul bahçesinde yeterli büyüklükte kum havuzunun bulunduğunu belirttiklerini tespit etmiştir (f=241 ve %66,6). Oysaki, bu çalışmada kum havuzunun bahçede var olduğunu belirten öğretmen sayısı 15'tir (%4,3). Başbay (2012) Ankara'nın Yenimahalle ve Çankaya ilçelerinde bulunan kamu ve özel anasınıfı-anaokullarında yaptığı çalışmasında resmi anaokulu-sınıflarında hareket alanı içinde yer alan ekipmanlardan en fazla oranda kaydırak (f=14 ve %70), salıncak (f=13 ve %65), tahterevalli (f=11 ve %55) bulunduğunu gözlemlemiştir. Etkinlik alanı içinde aldığı ekipmanlar içinde de en fazla oranda kum havuzu (f=9 ve %45) ve su havuzunun (f=3 ve %15) bulunduğunu çalışmasında yer vermiştir. Macera ve hayal alanı için olan ekipman değerlendirmelerinde bulunma sıklığına göre şu sıralamayı yapmıştır: gemi (f=1 ve %5), çadır (f=1 ve %5), kayak, şato, mağara (f=0 ve %0). Geleneksel oyun alanı ve ekipmanları incelemelerinde sek sek ve

geometrik şekillerin (f=7 ve %35) resmi anaokulu-sınıfı bahçelerinde en fazla oranda görüldükleri sonraki sıralamalarda da dama (f=5 ve %25), köşe kapmaca (f=3 ve %15) oyunlarının görüldüğünü belirtmiştir. Okul bahçelerinde bulunan fonksiyonel peyzaj elemanları incelemesinde de okul bahçesinde bulunma sıklığına göre şu sıralamayı elde etmiştir: çöp kutusu (f=18 ve %90), bank (f=17 ve %85), oturma ünitesi (f=16 ve %80), gölgelik (f=10 ve %50) , musluk (f=3 ve %15) , tuvalet (f=0 ve %0) .

Olgan ve Kahrıman-Öztürk (2011) Ankara'daki anaokullarda %17,6 oranında kum havuzunun bulunduğunu ve 17.6'sında aktif oyun alanı elemanlarının bulunduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca yapı oluşturma/ inşaat elemanlarının (lastik, plak, tuğla vb.) ve uçak, bot, araba vb. gibi macera ve hayal alanı için olan elemanların, fıskiye, havuz gibi su oyunları için olan alanın (%0) bahçelerde hiç bulunmadığını çalışmalarına rapor etmiştir. Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmasında sadece bir (%10) ilköğretim okulunda salıncak, kaydırak vb. kapsayan oyun birimine rastlamıştır ve okulların tamamında farklı türlerde oturma ve gölgeleme birimleri (f=10 ve %100) mevcuttur. Başar (2003), altı farklı ilin (İstanbul, Kırklareli, Manisa, Yozgat, Aksaray, Kars) kamu ve özel ilköğretim okullarında tamamladığı çalışmasında ilköğretim bahçelerinde kum havuzunun 59(%20,2), kamelya gibi oturma alanının (f=11 ve %3,8) ilköğretim okulunda bulunduğunu belirtmiştir.

Öğretmenlerin Okul Bahçesi Ekipmanlarını Gerekli / Gereksiz Görme Durumu.
İlkokul öğretmenlerinin okul bahçesi ekipmanlarını gerekli ya da gereksiz değerlendirmelerine ilişkin bulgular tablo 11'de görülmektedir.

Tablo 11. Öğretmenlerin Okul Bahçesi Ekipmanlarını Gerekli / Gereksiz Görme Durumu

Hareket Alanı İçin		f	%		f	%
1) Kum havuzu/Kasası	Gerekli	300	85,2	Gereksiz	52	14,8
2) Oyun evi	Gerekli	286	81,3	Gereksiz	66	18,8
3) Denge çubuğu	Gerekli	247	70,2	Gereksiz	105	29,8
4) Kaydırak	Gerekli	213	60,5	Gereksiz	139	39,5
5) Yapay tepe	Gerekli	211	59,9	Gereksiz	141	40,1
6) Salıncak	Gerekli	205	58,2	Gereksiz	147	41,8
7) Sallanma Çubukları	Gerekli	204	58	Gereksiz	148	42
8) Tahterevalli	Gerekli	203	57,7	Gereksiz	149	42,3
9) Yaylı Oyuncaklar	Gerekli	174	49,4	Gereksiz	178	50,6
10) Çok Yönlü Salıncak	Gerekli	171	48,6	Gereksiz	181	51,4
11) Paralel Barlar	Gerekli	158	44,9	Gereksiz	194	55,1
12) Dönen Oyun Aleti	Gerekli	123	34,9	Gereksiz	229	65,1
13) Teleferik	Gerekli	81	23	Gereksiz	271	77
Macera ve Hayal Alanı İçin		f	%		f	%
14) Çadır	Gerekli	253	71,9	Gereksiz	99	28,1
15) Kayık	Gerekli	214	60,8	Gereksiz	138	39,2
16) Uçak	Gerekli	213	60,5	Gereksiz	139	39,5

17) Gemi	Gerekli	211	59,9	Gereksiz	141	40,1
18) Şato	Gerekli	205	58,2	Gereksiz	147	41,8
19) Araba	Gerekli	204	58	Gereksiz	148	42
20) Mağara	Gerekli	202	57,4	Gereksiz	150	42,6
21) Tünel	Gerekli	201	57,1	Gereksiz	151	42,9
22) Bot	Gerekli	195	55,4	Gereksiz	157	44,6
Geleneksel Oyun Alanı için		f	%		f	%
23) Sek sek	Gerekli	348	98,9	Gereksiz	4	1,1
24) Dama	Gerekli	345	98	Gereksiz	7	2
25) Köşe Kapmaca	Gerekli	341	96,9	Gereksiz	11	3,1
26) Geometrik Şekiller	Gerekli	340	96,6	Gereksiz	12	3,4
Yapı Oluşturma ve Yıkma için		f	%		f	%
27) Sandık	Gerekli	196	55,7	Gereksiz	156	44,3
28) Lastik	Gerekli	189	53,7	Gereksiz	163	46,3
29) Levha	Gerekli	188	53,4	Gereksiz	164	46,6
30) Tuğla	Gerekli	168	47,7	Gereksiz	184	52,3
Fonksiyonel Peyzaj Elemanları		f	%		f	%
31) Gölgelek	Gerekli	345	98	Gereksiz	7	2
32) Bank	Gerekli	342	97,2	Gereksiz	10	2,8
33) Çöp Kutusu	Gerekli	339	96,3	Gereksiz	13	3,7
34) Ağaç etrafında oturma birimleri	Gerekli	326	92,6	Gereksiz	26	7,4
35) Piknik masaları	Gerekli	292	83	Gereksiz	60	17
36) Oturmak için alçak duvarlar	Gerekli	278	79	Gereksiz	74	21
37) Çeşme	Gerekli	227	64,5	Gereksiz	125	35,5
38) Sandalye	Gerekli	225	63,9	Gereksiz	127	36,1
39) Tuvalet	Gerekli	204	58	Gereksiz	148	42
40) Fıskiye	Gerekli	111	31,5	Gereksiz	241	68,5
41) Havuz	Gerekli	107	30,4	Gereksiz	245	69,6

Tablo 11'den görüldüğü üzere ilkökul öğretmenleri hareket alanında bulunan ekipmanlar içinde en fazla kum havuzu /kasası (f=300 ve %85,2) ve oyun evini (f=286 ve %81,3) gerekli olarak görmüşlerdir, okul bahçelerinde bulunmasını istemişlerdir. Teleferik (f=81 ve %23) ilkökul öğretmenleri görüşlerine göre, okul bahçesinde bulunması en gereksiz olan ekipmandır. Macera ve hayal alanı ekipmanı olan çadır (f=253 ve %71,9) en gerekli görülen ekipman iken; bot (f=195 ve %55,4) en gereksiz görülen ekipmandır. Sek sek oyununun çizgileri (f=348 ve %98,9) en gerekli görülen geleneksel oyun ekipmanı iken; geometrik şekiller (f=340 ve %96,6) en gereksiz görülen geleneksel oyun ekipmanıdır. Tabloda dikkat çeken unsur; okulların bahçelerinde dama oyunu ekipmanı en az oranda bulunurken; ilkökul öğretmenleri ise bu oyunu ikinci sırada tercih etmektedirler, okul bahçelerinde bulunmasını istemektedirler. Yapı oluşturmak ve yıkmak için kullanılacak ekipmanların gerekli görülme oranları birbirlerine yakındır: sandık (f=196 ve %55,7), lastik (f=189 ve %53,7), levha

(f=188 ve %53,4), tuğla (168 ve %47,7). Görülmektedir ki ilkokul öğretmenleri yapı oluşturmak veya yıkmak için kullanılan ekipmanları genel anlamda gerekli bulmaktadırlar. Fonksiyonel peyzaj elemanları içinde en fazla gerekli görülen elemanlar sırasıyla gölgelik (f=345 ve %98), bank (f=342 ve %97,2), çöp kutusu (f=339 ve %96,3). Gereksiz görülen ekipmanlar da yine okullarda bulunma oranı çok düşük olan ekipmanlardır: tuvalet (f=204 ve %58), fiske (f=111 ve %31,5), havuz (f=107 ve %30,4). Bitiktaş (2015) Isparta'nın Eğirdir ilçesindeki ilkokul ve ortaokullarda yapmış olduğu araştırmasında öğrencilerin okul bahçesinde olması istenilen oturma birimlerini tercih önceliğine göre sıralamıştır: ağaç etrafında oturma birimleri (f=462 ve %25,7), piknik masaları (f=304 ve %16,9), bank (f=280 ve %15,5), sandalye (f=211 ve %11,7), alçak duvarlar (f=144 ve %8).

Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmada bahçede bulunması istenilen oyun aletlerini belirlemeye çalışmıştır ve eğitim paydaşlarından tercih sırasına göre şu cevapları almıştır: çoklu oyun aletleri (10,68), tırmanma ağı (%9,69), kum havuzu (%8,89), sallanma çubuğu (%8,62), oyun panoları (%7,71), salıncak (7,62). Bahçede bulunması istenilen oturma birimlerinin paydaşlarca tercih edilme sırası ise şu şekildedir: ağaç etrafında oturma birimleri (%24,96), piknik masaları (%17,85), banklar (%16,88).

Young (1997) New York'un Onterio eyaletinde bulunan anasınıfında başlayarak toplamda beş sınıf kademesinden oluşan Victoria Public School'da tamamladığı çalışmada ilkokul öğrencilerinin okul bahçelerinin oyun alanlarında sevdikleri ve sevmedikleri ekipmanları araştırmıştır. İlkokul öğrencileri bahçelerinin sevdikleri özelliklerini ve ekipmanlarını şu sırayla belirtmişlerdir: oyun ekipmanları (%19), kum (%15), basketbol potaları (%15), gölge yapan ağaçlar, yeşillik (%11), yarış yapma/ koşma odası (%11), beyzbol oynama alanı (%7), kışın kayma fırsatı sağlayan küçük tepe (%7), top sıçratmada kullanılan kaldırımlar (%7), gölgede oynanabilen sek sek oyunu (%4). Bahçelerinin sevmedikleri özelliklerini ve ekipmanlarını ise şu şekilde sıralamışlardır: sert asfalt yüzey (%28), çimin ve ağaçlık bölgenin olmayışı (%16), yeterli ekipmanın olmayışı (%8), gölge elemanlarının bulunmayışı (%8). Young, ayrıca çocuklara hayal ettikleri oyun alanında neler olması gerektiğini de sormuştur ve şu cevapları almıştır: jimnastik ve hareket için daha fazla ekipman (%15), oyun evi (%15), farklı sporlar için alan (%15), çim (%11), sallanma çubukları (%7), oturma ve konuşmak için sakin alanlar (%7).

Okul Bahçesindeki Ayrılmış Alanlar. İlkokul öğretmenlerinin okul bahçesindeki ayrılmış alanlara ilişkin görüşleri tablo 12'de görülmektedir.

Tablo 12. Okul Bahçesindeki Ayrılmış Alanlar							
		f	%		f	%	
1) Sert Zeminli Alan	Var	290	82,4	Yok	62	17,6	
2) Geleneksel Oyun Alanı	Var	241	68,5	Yok	111	31,5	
3) Yeşil Alan	Var	229	65,1	Yok	123	34,9	
4) Spor Alanı	Var	191	54,3	Yok	161	45,7	

5) Araç Park Yeri	Var	163	46,3	Yok	189	53,7
6) Bitkisel Materyaller ve Bitki Yetiştirme Alanları	Var	153	43,5	Yok	199	56,5
7) Gölge Alan	Var	142	40,3	Yok	210	59,7
8) Yürüme Alanı	Var	111	31,5	Yok	241	68,5
9) Koşma Alanı	Var	106	30,1	Yok	246	69,9
10) Boş arazi	Var	90	25,6	Yok	262	74,4
11) Oyun ve Oyun Aletleri Alanı	Var	76	21,6	Yok	276	78,4
12) Yumuşak Zeminli Alan	Var	53	15,1	Yok	299	84,9
13) Geniş, toplu oturma alanları	Var	51	14,5	Yok	301	85,5
14) Sessiz Alan	Var	38	10,8	Yok	314	89,2
15) Yaban Hayatı ve Yaban Hayatı Alanları	Var	30	8,5	Yok	322	91,5
16) Dev satranç alanı	Var	29	8,2	Yok	323	91,8
17) Tırmanma Alanı (yokuş, tepe, merdiven)	Var	25	7,1	Yok	327	92,9
18) Sanatsal Etkinlik Alanı	Var	17	4,8	Yok	335	95,2
19) Zıplama Alanı	Var	15	4,3	Yok	337	95,7
20) Yuvarlanma Alanı	Var	0	0	Yok	352	100
21) Trafik Eğitim Alanı	Var	0	0	Yok	352	100

Tablo 12'den görüldüğü üzere okul bahçelerinde en fazla görülen alanlar sırasıyla sert zeminli alan (f=290 ve %82,4), geleneksel oyun alanı (f=241 ve %68,5), yeşil alan (f=229 ve %65,1), spor alanı (f=191 ve %54,3). Okul bahçelerinde hiç bulunmayan alanlar ise trafik eğitim alanı, yuvarlanma alanı (f=0 ve %0). En az oranda bulunan ayrılmış alanlar ise zıplama alanı (f=15 ve %4,3), sanatsal etkinlik alanı (f=17 ve %4,8). Özaktan (2014) Ankara'nın merkez dokuz ilçesinde kamu ilkokullarında yapmış olduğu araştırmasında ilkokul bahçelerinde sanatsal etkinlik alanlarının (f=174 ve %48,1), bitki ve ağaç yetiştirme alanlarının (f=122 ve %33,7) ve çim-yeşil alanların (f=175 ve %48,3) bulunduğunu belirtmiştir. Başbay (2012) Ankara'nın Yenimahalle ve Çankaya ilçelerinde bulunan kamu ve özel anasınıfı-anaokullarında yaptığı çalışmada hareket alanları için topladığı bilgilerle kamu anaokulu-sınıflarında sırasıyla şu alanlar var olduğu sonucuna varmıştır: tırmanma alanı (f=8 ve %40), koşma alanı (f=8 ve %40), yürüme alanı (f=6 ve %30), yuvarlanma ve zıplama alanı (f=0 ve %0).

Akgül-Gök (2012) Isparta'nın kamu ve özel ilköğretim okullarında tamamladığı çalışmada ilköğretim öğrencilerine bahçelerinde en çok bulunmasını istedikleri alanı sorduğunda 2.sınıflarda bitki ve bitki yetiştirme alanı cevabını almıştır ve bu alanda da en fazla ağaç görmek istediklerini belirtmişlerdir. Olgan ve Kahrıman Öztürk (2011) Ankara'daki kamu ve özel anaokullarda tamamladıkları çalışmalarında Ankara'daki kamu anaokulu bahçelerinde doğal alanların (%5), geniş yumuşak zeminli alanların (%5,9), evcil hayvan besleme alanlarının (%5,9) bulunduğunu belirtmişlerdir. Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmada ilköğretim okullarının %30'unda öğrencilere yönelik oyun alanlarının, okulların %20'sinde özel dinlenme alanlarının ve ayrıca tamamında da spor sahalarının, tören alanlarının bulunduğunu belirtmiştir. İlköğretim

bahçelerinin hepsinde sert zeminli alanın ve yeşil alanların bulunduğunu (f=10 ve %100) da eklemiştir.

İlkokulların %45'i spor alanına sahip değildir ve ortaokul bahçelerinde altı çeşit spor alanı varken ilkokulların bahçelerinde üç çeşit spor alanı vardır. Okullarda bulunan yeşillik alanların %61'i de ağaçlarla kaplıdır. İlkokullarda en çok bulunan alanlar: sert zeminli oyun alanı, otopark alanı, spor için kullanılmayan yeşil alanlar, bitki alanı. Anaokullarında en fazla bulunan alanlar ise; sert zeminli oyun alanı, bitki alanı, otopark alanı, spor için kullanılmayan yeşil alandır. Başar (2003) altı farklı ilin (İstanbul, Kırklareli, Manisa, Yozgat, Aksaray, Kars) kamu ve özel ilköğretim okullarında tamamladığı çalışmasında okulların %47'sinden fazlasında voleybol ve basketbol alanı görüldüğünü belirtmiş ve diğer en fazla görülen ayrılmış alanları şu şekilde özetlemiştir: uygulama bahçesi (f=86 ve %29,4), futbol alanı (f=53 ve %18,2), araç park yeri (f=39 ve %13,4), trafik köşesi (f=7 ve %2,4), kümes (f=4 ve %1,4), aralık (f=1 ve %0,3). Ayrıca okullarda bulunan yeşil alanları özel çim alanı ve ağaç topluluğu bakımından değerlendirerek; sadece 70(%24,0) okulda özel çim alanın ve 174(%59,6) okulda da ağaç topluluklarının bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca okul bahçelerinin yeterliliklerine ilişkin okul yöneticisi ve öğretmen görüşlerini de almıştır. Uygulama bahçesini 109 (%32,9) yönetici ve 736 (%29,1) öğretmen; tören alanını 233 (%70,4) yönetici ve 1757 (%69,6) öğretmen; oyun alanını 193 (%58,3) yönetici ve 1316 (%52,1) öğretmen; yeşil alan ve ağaçlandırmaları 168 (%50,8) yönetici ve 921 (%36,5) öğretmen yeterli bulmuştur.

Öğretmenlerin Okul Bahçesindeki Ayrılmış Alanları Gerekli / Gereksiz Görme Durumu. Öğretmenlerin okul bahçesindeki ayrılmış alanları gerekli / gereksiz görme durumuna ait bulgular tablo 13'te görülmektedir.

Tablo 13. Öğretmenlerin Okul Bahçesindeki Ayrılmış Alanları Gerekli / Gereksiz Görme Durumu

Okul Bahçesindeki Ayrılmış Alanlar		f	%		f	%
1) Yeşil Alan	Gerekli	346	98,3	Gereksiz	6	1,7
2) Gölge Alan	Gerekli	346	98,3	Gereksiz	6	1,7
3) Spor Alanı	Gerekli	344	97,7	Gereksiz	8	2,3
4) Sanatsal Etkinlik Alanı	Gerekli	342	97,2	Gereksiz	10	2,8
5) Yumuşak Zeminli Alan	Gerekli	342	97,2	Gereksiz	10	2,8
6) Geleneksel Oyun Alanı	Gerekli	339	96,3	Gereksiz	13	3,7
7) Yürüme Alanı	Gerekli	332	94,3	Gereksiz	20	5,7
8) Sessiz Alan	Gerekli	327	92,9	Gereksiz	25	7,1
9) Dev satranç alanı	Gerekli	321	91,2	Gereksiz	31	8,8
10) Geniş, toplu oturma alanları	Gerekli	307	87,2	Gereksiz	45	12,8
11) Koşma Alanı	Gerekli	306	86,9	Gereksiz	46	13,1
12) Trafik Eğitim Alanı	Gerekli	306	86,9	Gereksiz	46	13,1
13) Oyun ve Oyun Aletleri Alanı	Gerekli	292	83	Gereksiz	60	17
14) Bitkisel Materyaller ve Bitki Yetiştirme Alanları	Gerekli	282	80,1	Gereksiz	70	19,9
15) Sert Zeminli Alan	Gerekli	270	76,7	Gereksiz	82	23,3
16) Araç Park Yeri	Gerekli	243	69	Gereksiz	109	31
17) Zıplama Alanı	Gerekli	234	66,5	Gereksiz	118	33,5

18) Yuvarlanma Alanı	Gerekli	222	63,1	Gereksiz	130	36,9
19) Tırmanma Alanı (yokuş, tepe, merdiven)	Gerekli	215	61,1	Gereksiz	137	38,9
20) Boş arazi	Gerekli	168	47,7	Gereksiz	184	52,3
21) Yaban Hayatı ve Yaban Hayatı Alanları	Gerekli	163	46,3	Gereksiz	189	53,7

Tablo 13'te ilköğretim öğretmenlerinin en gerekli gördükleri alanların okul bahçelerinde en sık rastlanan alanlar oldukları göze çarpmaktadır. İlkokul öğretmenlerinin görüşlerine göre; okul bahçelerinde en gerekli görülen ayrılmış alanlar sırasıyla şu şekildedir: yeşil alan (f=346 ve %98,3), gölgelik alan (f=346 ve %98,3), spor alanı (f=344 ve %97,7), sanatsal etkinlik alanı ve yumuşak zeminli alan (f=342 ve %97,2). Okul bahçeleri için çok fazla gerekli görülmeyen ve ayrılmış alanlar içinde en gereksiz görülen alanlar sırasıyla yaban hayatı ve yaban hayatı alanları (f=163 ve %46,3), boş arazidir (f=168 ve %47,7). Bitiktaş (2015) Isparta'nın Eğirdir ilçesindeki ilköğretim ve ortaokullarda yapmış olduğu araştırmasında okul bahçelerinde istenilen faaliyetlerin öncelik isteğine göre sıralamasında oyun ve spor faaliyetleri (f=162), eğitim faaliyetleri (f=110), sosyal ve kültürel faaliyetler (f=55) ve tören ve kutlamaların (f=28) olduğunu belirtmiştir. Buradan da öğrencilerin faaliyet tercihlerinin öğretmenlerin düşüncelerini etkileyebileceği düşüncesine varılabilir.

Öğrencilerin hissetmiş olduğu alan eksikliklerini öğretmenler de hissedebilmektedir. Öğrenciler alan tercihlerinde; açık yeşil çim alanları (f=441), sessiz alanları (f=414), dev satranç alanı (f=375) ilk üç tercihlerinde belirtmişlerdir. Ayrıca öğrenciler sert zeminli alanları en son tercihlerinde seçmişlerdir (f=156 ve %8,5). Öğrencilere sessiz ve gürültülü ayrı alan isteyip istemedikleri sorulduğunda; istediğini belirten öğrenci sayısı fazladır (f=567 ve %94,5). Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmada eğitim paydaşlarına (öğrenci, öğretmen, okul aile birliği, uzman, il-içer MEM çalışanları) okul bahçesinin kullanım amacını sorduğunda tüm paydaşlardan öncelikli olarak oyun ve spor faaliyetleri için kullanılması gerektiği cevabını almıştır (f=584 ve %100). İkinci kullanım amacıyla ise öğrencilerin eğitim faaliyetlerini, öğretmenlerin tören ve kutlamaları, diğer paydaşların (uzman, okul aile birliği, uzmanlar, il-ilçe MEM) sosyal ve kültürel faaliyetleri seçmeleri ilginçtir. Çalışmanın tamamından çıkarılan sonuç ise okul bahçelerinin öncelikle oyun ve spor aktiviteleri sonrasında sosyal ve kültürel aktiviteler en son da tören ve kutlamalar için kullanılması tercih edilmektedir. Katılımcıların eğitim ve sosyal- kültürel alanlar içinde tercihleri sıralandığında öncelik sırasına göre şu alanlar tercih edilmiştir: eğitim bahçesi, küçük aktivite alanları, yeşil-çim alanlar, sessiz alanlar, sergi alanı, küçük amfi tiyatro. Çalışmada okul bahçelerinde bulunması istenilen oyun elemanları da paydaşlara sorulmuştur ve oyun alanlarının tercih sıralamasında şu cevaplar görülmüştür: oyun bahçesi, oyun aletlerinin olduğu alanlar, yere çizilebilen oyunların oynandığı sert zeminler. McKendrick (2005) İskoçya'daki anaokulu, ilköğretim, ortaokul, özel okullarda tamamladığı araştırmasında her on kişiden dokuzunun bahçelerinde farklı alanların olmasını istediğini belirterek; ilköğretimde (%35), anaokullarında (%46) oranda en fazla korunaklı alanların bahçelerde olmasını istenildiği sonucuna varmıştır. Genel olarak okulların çoğunda oturma alanları, açık

hava alanları ve sabit oyun ekipmanları en fazla istek gören alanlardır. İlkokullarda en fazla istenen bahçe bölümleri; oturma alanı (%60), açık havada korunaklı alan (%50), sabit oyun ekipmanı (%50), piknik alanı/masaları (%47); anaokullarında ise; açık havada korunaklı alan (%40), sabit oyun ekipmanı (%39), oturma alanı (%37) en çok istenen bölümler arasındadır.

Okul Bahçesi Sorunları. “Okul Bahçesi Sorunları” boyutuna ait bulgular tablo 14’te görülmektedir.

Tablo 14. Okul Bahçesi Sorunları

Öğrenciler Arasındaki Sorunlar		f	%		F	%
Diğer öğrencilerin oyunlara müdahalesi	Evet	279	79,3	Hayır	73	20,7
Öğrenciler arasındaki kavga	Evet	277	78,7	Hayır	75	21,3
Küfür	Evet	265	75,3	Hayır	87	24,7
Öğrenciler arasındaki zorbalık	Evet	225	63,9	Hayır	127	36,1
Öğrencilerin kalabalık oluşu	Evet	164	46,6	Hayır	188	53,4
Okul Bahçesinin Eksiklikleri veya Yetersizlikleri		f	%		F	%
Zeminin sert oluşu nedeniyle yaralanmalar	Evet	315	89,5	Hayır	37	10,5
Oyun aletlerinin yetersizliği	Evet	298	84,7	Hayır	54	15,3
Gölgelik birimlerin yetersizliği	Evet	296	84,1	Hayır	56	15,9
Spor alanının yeterli olmayışı	Evet	275	78,1	Hayır	77	21,9
Oturacak birimlerin yetersizliği	Evet	274	77,8	Hayır	78	22,2
Yeşil alanın yetersizliği	Evet	268	76,1	Hayır	84	23,9
Gürültü	Evet	216	61,4	Hayır	136	38,6
Öğretimdeki kullanım yetersizliği	Evet	214	60,8	Hayır	138	39,2
Kayma/ düşme tehlikesi	Evet	205	58,2	Hayır	147	41,8
Okul bahçesinde bulunan keskin köşeler	Evet	133	37,8	Hayır	219	62,2
Okul bahçesinin yeterli büyüklükte olmaması	Evet	127	36,1	Hayır	225	63,9
Yetersiz okul bahçesi bakımı	Evet	109	31	Hayır	243	69
Denetim yetersizliği	Evet	63	17,9	Hayır	289	82,1
Bahçe temizliğinin yeterli olmaması	Evet	62	17,6	Hayır	290	82,4
Bahçe duvarının yeterli olmaması/hiç olmaması	Evet	60	17	Hayır	292	83
Hırsızlık	Evet	53	15,1	Hayır	299	84,9
Diğer(açıklayınız)	Evet	24	6,8	Hayır	328	93,2

Tablo 14’ten görüldüğü üzere okul bahçelerindeki sorunlar iki bölüm şeklinde incelenmiştir: öğrenciler arasındaki sorunlar ve okul bahçesinin eksiklikleri- yetersizlikleri. Okul bahçelerinde öğrenciler arasında yaşanan sorunlar arasında en sık rastlananlar; diğer öğrencilerin oyunlara müdahalesi (f=279 ve %79,3), öğrenciler arasındaki kavga (f=277 ve %78,7) , küfür (f=265 ve %75,3) . Bu sorunların en fazla oranda görülmesi sebepleri arasında okul bahçelerinin farklı amaçlar için kullanılmak üzere düzenlenmemiş, ayrılmış alanlara sahip olmaması, bu sebeplerden dolayı diğer problemleri tetiklemesi gelmektedir. Tabloda göze çarpan veri küfür probleminin sık görülen sorunlar arasında yer almasıdır. Bu problemin

Çankaya gibi eğitim düzeyi yüksek ve sosyo-ekonomik yönden iyi şartlarda olduğu bilinen bir ilçede bu kadar yoğun görülmesi şaşırtıcıdır. Ayrıca en az görülen okul bahçesi problemi ise; öğrencilerin kalabalık oluşudur (f=164 ve %46,6).

Araştırmacı Çankaya ilkokullarına yapmış olduğu ziyaretler esnasındaki okul yönetimi ve öğretmenlerle olan görüşmelerinde bazı bölgelerde öğrencilerin çoğunun özel okullara gittiği bilgisini edinmiştir. Bu yüzden bazı ilkokulların mevcutları diğer kamu ilkokullarına nazaran daha düşüktür. Öğrenci velilerinin özel okulları tercih etmelerinin sebeplerinin farklılaşabileceği düşünülmektedir, ama kamu okul bahçelerinin gerek dersler gerekse sosyal faaliyetler için olan yetersizliklerinin bir sebep olduğu da düşünülmektedir. Okul bahçesinin eksikliklerinden kaynaklanan sorunlar arasında en fazla görülen sorunlar zeminin sert oluşu nedeniyle oluşan yaralanmalar (f=315 ve %89,5), oyun aletlerinin yetersizliği (f=298 ve %84,7), gölgelik birimlerin yetersizliğidir (f=296 ve %84,1). Okul bahçesinde “diğer” seçeneğini işaretleyerek açıklama yapan öğretmenlerin sayısı ise en az orana sahiptir (f=24 ve %6,8). İlkokul öğretmenleri yapmış oldukları açıklamalarda bahçelerin tek parça halinde kullanıldıklarını, ayrılmış alanların bulunmayışının farklı sorunlara sebep olduklarını, tenefüslerde bahçe kontrolünün çok zor olduğunu, doğayla öğrencilerin iç içe olmalarını sağlayacak alanların bulunmadığını, okul personeli için ayrı otoparkın bulunmadığını hatta bu konuda bazen velilerle park sorunu yaşadıklarını, okul bahçelerinin bahçeyi kullanan bireylerin fikri alınmadan düzenlendiğini, iki okulun ortak kullandığı bahçelerin yetersiz geldiğini, yerel yönetimlerin ve sivil toplum kuruluşlarının okul bahçeleri için gerekli çalışmaları yapmadıkları, okullarının bahçesini düzenlemeye uğraşan okulların Milli Eğitim Müdürlüklerinden veya belediyelerden destek alamadıkları bilgilerini vermişlerdir.

Hırsızlık okul bahçelerinde görülen en az sıklıktaki sorundur (f=53 ve %15,1). Sonrasında sırasıyla bahçe duvarının yeterli olmaması / hiç olmaması (f=60 ve %17), bahçe temizliğinin yeterli olmaması (f=62 ve %17,6) gibi sorunlar yer almaktadır. Bitiktaş (2015) Isparta'nın Eğirdir ilçesindeki ilkokul ve ortaokullarda yapmış olduğu araştırmasında en fazla görülen sorunları şu şekilde sıralamıştır: zeminin sert olmasında kaynaklanan yaralanmalar (f=418 ve %23,3), yeterli yeşil alanın bulunmaması (f=404 ve %22,4), yeterli oyun aletlerinin de olmamasıdır (f=241 ve %13,4). Okul bahçelerinde az görülen sorunların sıralaması da bahçe duvarının olmaması/ hiç olmaması (f=66 ve %3,6), yeterli gölgeleme öğelerinin olmaması (f=177 ve %9,8), alanın yeterli büyüklükte olmaması (f=220 ve %12,3). Özaktan (2014) Ankara'nın merkez dokuz ilçesinde kamu ilkokullarında yapmış olduğu araştırmasında ilkokul öğretmenlerinin okul bahçesinin yeterli büyüklükte olma konusunda kararsız kaldıklarını ve birbirlerine yakın cevaplar verdiklerini belirtmiştir.

Okul bahçesinin yeterli büyüklükte olduğunu düşünen ilkokul öğretmenleri oranı %26 (f=94), kararsız kalanlar (f=74 ve %20,4), kesinlikle katılmadıklarını belirtenlerin sayısı 73'tür (%20,2). Algan (2008) Adana il merkezindeki kamu ilköğretim okullarında yapmış olduğu çalışmasında ilköğretim bahçelerinde görülen okul bahçesi sorunlarını eğitim paydaşlarına göre incelemiştir ve en fazla görülen sorunları sıralamıştır: yeterli yeşil alanın bulunmayışı

(%26,22), zeminin sert olması nedeniyle oluşan yaralanmalar (%20,64), yeterli oyun aletlerinin bulunmayışı (%19,96), alanın yeterli büyüklükte olmaması (%12,88). McKendrick (2005) İskoçya'daki anaokulu, ilkokul, ortaokul, özel okullarda tamamladığı araştırmasında ilkokulların %35'inde spor alanlarının eksikliği veya alanların nitelik yönünden düşük olmasının okullarda problem olduğu sonucuna varmıştır. İlkokullarda bahçe için yapılan çalışmaların %15'inin odak noktası spor alanları içindir. Bahçe kullanımı hava şartlarından dolayı da kısıtlanmaktadır (%97). İlkokulların %27'sinde bahçenin darlığı, alan yönünden eksik olması sorun olarak görülmüştür. Anaokulların %21'i okullarının bahçesinde sorun yaşadıklarını belirtmiştir, sorunların %40'ının yıkıcılık (vandalizm) olduğunu eklemiştir. İlkokullarda görülen yıkıcılık oranı ise %40'tır. Okulların genelinde (%71) park etme sorunu görülmektedir. Çalışmada park etme sorunu öğrencilerin güvenlik probleminden daha ön plana çıkarak daha önemli görülmüştür. İlkokullarda fazla alan isteme özellikle de bahçe alanının fazlasını isteyenlerin oranı %97 iken, bu oran anaokullarında %90'dır. İlkokullarda bahçede görülen en sık görülen sorunlar; yıkıcılık, donanım, zemin çeşitliliğinin azlığı, spor alanlarının nitelik yönünden düşük olması, yer darlığı iken anaokullarında da en sık görülen sorunlar yıkıcılık, donanım eksikliği, zemin çeşitliliğinin azlığı, yer darlığıdır.

Okul bahçesinde görülen denetim eksikliği, Çankaya'daki ilkokulların %8'inde sorun olarak görülürken; önemli bir oranda anaokulda bu sorun olarak görülmemiştir. Park etme sorunu ilkokulların %64'ünde görülürken; bu oran ilkokullarda %88'dir. Young (1997) New York'un Onterio eyaletinde bulunan anasınıfında başlayarak toplamda beş sınıf kademesinden oluşan Victoria Public School'da tamamladığı çalışmada okul bahçelerinde en sık görülen problemleri başkalarının müdahalesi, okulun kalabalık oluşu, amaçsızlık olarak özetlemiştir. Görülen diğer problemleri de küfretme, kavga etme, zorbalık, yıkıcılık olarak belirtmiştir. Aynı çalışmada okul personeli bahçede görülen fiziksel ve oyun problemlerini şu şekilde belirtmişlerdir: alanların sınırlarının belli olmayışından dolayı spor aktiviteleri esnasındaki sorunlar (yuvarlanan ve uçan top vb.), okulun mevcudunun fazla olmasına rağmen bahçenin küçük olmasından kaynaklanan sorunlar, sert ve asfalt zemin kaplamasının neden olduğu sorunlar (yaralanma, sıyrık vb.), oyun alanı çevreleme elemanının çok alçak olması sonucu oluşan sorunlar, binanın arkasında bulunan küçük çardakların sayısının yeterli olmaması, arka bahçe ve ön bahçeyi ayıran basamaklarda bulunan korkulukların hapishane atmosferini andırması, kış mevsiminde bahçede farklı aktivitelerin yapılmayışı ve karların arka bahçede yığılmasıyla oluşan küçük tepe, okul girişi alanındaki alan darlığından kaynaklanan kalabalıklık, oyun alanı bölgesinin küçüklüğü, gölgelik alanın yeterli olmayışı, çocukların sakin sessiz bir şekilde oturma yerlerinin bulunmayışı, anaokulu ve ilkokul öğrencilerini ayıran bölgenin bulunmayışıdır. Yine aynı çalışmada ilkokul öğrencileri de okul bahçelerinde görülen sorunları yetersiz oyun ekipmanları, gölgeleme elemanlarının bulunmayışı, kavga, kalabalıklık, taş atmalar, kışın aktivite kısıtlılığı, çamur, çitin arkasında kaçan toplar olarak belirtmişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Bu başlık altında araştırma verilerinden yola çıkılarak elde edilen sonuç ve öneriler yer almaktadır.

1. Okul bahçelerinin en çok ilkokul, anasınıfı ve okul ders saatleri dışında o okulun öğrencileri tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Çoğu okulun bahçesinin okul ders saatleri dışında başka okul öğrencileri ve halk tarafından kullanılmadığı bulgusuna dayalı olarak, okul bahçelerinin günümüzde de hayat boyu öğrenmenin sağlandığı alanlar haline getirilemediği sonucuna varılmıştır. Ayrıca birçok okulun bahçesinin okul saatleri dışında kullanıldığı tespit edilmesine rağmen son zamanlarda okul sonrasında okulunun bahçesini farklı sebeplerden dolayı kullanıma kapattığını belirten okul yöneticilerinin olduğu tespit edilmiştir. Okul bahçelerinin okul ders saatleri dışında kullanılıp kullanılmadığı konusunda fikri olmayan öğretmenlerin de var olduğu tespit edilerek; öğretmenlerin kendi okul bahçeleri hakkında çok fazla bilgi sahip olmadıkları sonucuna varılmıştır.
2. Okul bahçelerinin çevreleme elemanı olarak en fazla görülenlerin “beton duvar ve demir parmaklık”, “demir parmaklık”, “beton duvar”, “beton duvar ve tel” gibi yapay elemanların olduğu tespit edilmiştir. Daha doğal çevreleme elemanı olan “ağaç ve çalılarla sınırlandırma”nın çok az sayıda okulda kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Okul bahçelerinde çevreleme elemanı olarak beton, demir parmaklık gibi yapay elemanların kullanılmasının okul bahçelerinin dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunmaya çalışıldığı veya öğrencilerin kontrolsüz bir şekilde okuldan ayrılmalarının önlenmeye çalışıldığı sonucuna varılabilir.
3. Öğretmen görüşlerine sunulan çevreleme elemanları içinde en çok tercih edilenin “ağaç ve çalılarla sınırlandırma” olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları arasında ilginç olan sonuç şudur ki; “beton duvar ve demir parmaklık” öğretmenlerin tercihlerinde ikinci sırada yer almaktadır. Öğretmenlerin okullarda güvenlik sorunu yaşadıkları sonucuna varılmıştır.
4. Okul bahçelerinin hepsinde asfalt zeminin yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca “beton” zemin de asfalt zeminden sonra en çok karşılaşılan zemin çeşididir. Okul bahçeleri zeminlerinde ilgili makamlar tarafından sert zeminlerin tercih edildiği sonucuna varılmıştır. Öğrenci yaralanmalarını önlemede önemli rolü olan yumuşak zeminlerin çoğu okulda var olmadığı tespit edilmiştir.
5. Öğretmenlerin okul bahçelerinde zemin olarak en çok yumuşak zemin, çim, halı çim ve kum gibi yumuşak zemin maddelerini tercih ettikleri, gerekli gördükleri sonucuna varılmıştır. Ayrıca asfalt, beton gibi sert zeminlerin de okul bahçelerinde az da olsa tercih edildiği tespit edilmiştir.
6. Öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda okul bahçelerinin mevcut durumlarının farklı yaş gruplarına uygun olduğu, engelli bireylerin kullanımına uygun olduğu ve bahçelerde ayrılmış alanların var olduğu sonuçlarına varılmıştır, ama araştırmacının okullara olan ziyaretleri esnasında yaptığı gözlemler sonucunda bahçelerin farklı yaş

gruplarına uygun olarak düzenlenmediği, farklı etkinliklerin gerçekleştirilebileceği ortamların bulunmadığı fark edilmiştir. Engelli bireyler için genellikle sadece merdivenlere rampa yaparak düzenlemeler yapıldığı gözlemlenmiştir ve fiziksel engelli bireyler haricinde diğer engellilerin ön planda tutulmadığı sonucuna varılmıştır.

7. Okul bahçelerinde hareket alanı için olan ekipmanlar arasında en fazla kaydırak, salıncak, tahterevalli, yaylı oyuncaklar gibi geleneksel oyun alanlarında bulunan ekipmanların var olduğu tespit edilmiştir. Denge çubuğu, yapay tepe, sallanma çubukları gibi farklı donanımlar okul bahçelerinde yoktur. Öğrencilerin hayal güçlerini kullanabilecekleri ve macera dolu anlar yaşayabilecekleri donanımların (çadır, mağara, tünel vb.), yapı oluşturma ve yıkma donanımlarının (lastik, sandık, tuğla vb.) okul bahçelerinde bulunmadığı tespit edilmiştir. Geleneksel oyun alanları içinde en çok sek sek oyununun bulunduğu, fonksiyonel peyzaj elemanları içinde de en çok çöp kutusu ve bankların okul bahçelerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Tüm bulgular değerlendirildiğinde okul bahçelerinde maliyeti ucuz ve kurulumu kolay ekipmanların okul bahçelerinde bulunduğu sonucuna varılmıştır. Okul bahçelerinde bulunan ekipmanlar öğrencilerin gelişimlerini farklı yönlerden destekler nitelikte değildir.
8. Öğretmen görüşlerine göre; hareket alanları için en gerekli görülen donanımların kum havuzu, oyun evi, denge çubuğu gibi okul bahçelerinde bulunmayan ekipmanlar olduğu, macera ve hayal alanı için başta çadır olmak üzere tüm donanımların, yapı oluşturmak ve yıkmak için başta sandık olmak üzere tüm donanımların okul bahçelerinde gerekli görüldüğü tespit edilmiştir. Geleneksel oyun alanında en başta sek sek oyununun ve fonksiyonel peyzaj elemanlarından da gölgelik başta olmak üzere tüm fonksiyonel peyzaj elemanlarının öğretmenler tarafından gerekli görüldüğü tespit edilmiştir. Öğretmenlerin öğrencilerin hayal güçlerini kullanabilecekleri, bilişsel düşünme becerilerini kullanabilecekleri, bahçede daha verimli anların geçirilebileceği ekipmanları tercih ettikleri sonucuna varılmıştır. Okul bahçelerinde öğretmenlerin en gereksiz ekipman olarak teleferik, havuz ve fıskiyeyi gördükleri tespit edilmiştir. Bu ekipmanların gereksiz görülmesinin sebepleri arasında bu ekipmanlara ilişkin tehlike veya risklerin olmasından dolayı farklı problemlerin oluşabileceğini düşünmeleri yer alabilir.
9. Okul bahçelerinde ayrılmış alan çeşitleri içinde en fazla sert zeminli alanların, geleneksel oyun alanlarının, yeşil alanların olduğu tespit edilmiştir. Diğer alanların (spor alanı, araç park yeri vb.) okul bahçelerinde yaygın olarak görülmediği, yuvarlanma ve trafik eğitim alanının okul bahçelerinde hiç görülmediği, okul bahçelerinin çoğunda yaygın görülen alanların (geleneksel oyun alanı, yeşil alan vb.) bahçede yer aldığı gözlemlenmiştir. Okul bahçelerinde yeterli gölgelik alanların bulunmadığı ve bunun sonucunda da güneşli havalarda bahçe kullanımının ve etkinliklerinin sınırlandırıldığı sonucuna varılmıştır. Farklı alanların okul bahçelerinde

bulunmayışı sebebiyle öğrencilerin farklı yönlerden gelişimleri için desteklenmedikleri ve farklı sorunlarla karşılaşabildikleri sonucuna varılmıştır.

10. Öğrenciler arasında okul bahçelerinde en sık karşılaşılan sorunların diğer öğrencilerin oyunlara müdahalesi, öğrenciler arasındaki kavga olduğu tespit edilmiştir. Okul bahçelerinde ayrılmış alanların bulunmayışından dolayı bu sorunların ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır. Okul bahçelerinde görülen ve bahçenin eksikliği, yetersizliği sebebiyle ortaya çıkan sorunlar arasında en çok zeminin sert oluşu nedeniyle oluşan yaralanmaların olduğu tespit edilmiştir. En az görülen sorunlar ise; hırsızlık, bahçe duvarının yeterli olmamasıdır. Okul bahçelerinin duvarlarında, temizliğine ve denetimlerinde sorunların yaygın olmamasından dolayı bu konulara ilişkin sorunlar çoğu okulda görülmemektedir. Okul bahçelerinde donanım veya ayrılmış alanların eksikliklerinin bahçede farklı sorunlara sebep olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırma sonuçlarından yola çıkarak geliştirilen, araştırmacılara yol göstermesi açısından önemli olarak görülen araştırmaya dönük öneriler ve uygulamaya dönük öneriler iki başlık halinde sunulmaktadır.

Araştırmaya Dönük Öneriler

1. Bu araştırma Ankara ili Çankaya sınırları içindeki ilkokullarda tamamlanmıştır. Araştırmanın sınırları genişletilerek Ankara genelinde veya farklı illerdeki okul bahçeleri araştırılabilir ve karşılaştırmalar yapılabilir.
2. Bu araştırma kamu ilkokullarında tamamlanmıştır. Özel ilkokullarda yapılacak olan araştırma sonuçları ile kamu ilkokullarında tamamlanan bu çalışmanın sonuçları karşılaştırılabilir, farklı genellemelere varılabilir.
3. Okul bahçesinin fiziki şartları iyi ve donanım yönünden zengin olan örnek gösterilebilecek okullar ile okul bahçesi donanım yönünden eksik olan okullar karşılaştırılabilir.
4. Belirli bir okulun okul bahçesi incelenerek durum çalışması yapılabilir.
5. Öğretmenlerin okul bahçelerinin çevreleme elemanı tercihlerinde “ağaç ve çalılarla sınırlandırma” seçeneğinden sonra niçin “beton duvar ve demir parmaklık” gibi yapay elamanları tercih ettikleri detaylı bir şekilde araştırılabilir.

Uygulamaya Dönük Öneriler

1. Öğrenci görüşleri alınarak farklı okul bahçeleri düzenlenerek, bu bahçelerin öğrenciler üzerindeki etkileri gözlemlenebilir.
2. Okul bahçelerinde farklı yaş gruplarına hitap eden, öğrencileri çeşitli yönlerle destekleyen donanımların ve ekipmanların bulunması sağlanabilir, okul bahçeleri farklı şekillerde düzenlenebilir.
3. Okul bahçelerinden sıcak ve güneşli havalarda daha verimli bir şekilde yararlanmak amacıyla gölgelik alanların çoğaltılmasının sağlanması önerilmektedir. Bu amaç için ağaç dikimi veya yapay gölgelik donanımlarının okul bahçesine monte edilmesi öneriler arasındadır.

Kaynakça

- Akgül-Gök, Z. (2012). İlköğretim okul bahçelerinin öğrencilerin tercihleri ve doğa bilinci gelişimini destekleyici yaklaşımlar doğrultusunda tasarımı: Isparta kenti örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Aksoy, Y. (2011). Çocuk oyun alanları üzerine bir araştırma İstanbul, Isparta, Eskişehir, Erzurum, Kayseri, Ankara, Zonguldak ve Trabzon İlleri Örneği. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/319347> adresinden erişilmiştir.
- Algan, H. (2008). İlköğretim okul bahçelerinin tasarlanmasına paydaş katılımı: Adana Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Aslan, Ö. M. (2013). Anaokuluna devam eden çocukların oyun davranışları ve oyunlarında ortaya çıkan zorbalık davranışları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arslan Muhacir, E. S. ve Yavuz Özalp, A. (2011). Artvin kenti ilköğretim okul bahçelerinin nitelik ve niceliksel durumunun coğrafi bilgi sistemleri kullanılarak belirlenmesi. Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 12(2), 172-184.
- Ata, S. (2016). Okul öncesi öğretmenlerinin dış mekanda oyun uygulamaları ve çocukların dış mekanda oyun oynamalarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi/Okul Öncesi Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Başar, M. A. (2003). İlköğretim kurumlarının olanakları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Başbay, A. M. (2012). Ankara ili sınırları içindeki özel ve resmi anasınıfı ve anaokulu bahçelerinin kullanım yönünden incelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bitiktaş, G. (2015). İlkokul ve ortaokul bahçelerinin peyzaj tasarım ilkeleri açısından mevcut durumun belirlenmesi: Eğirdir ilçesi örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2016). Bilimsel araştırma yöntemleri (20. B.). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- *Declaration on the Importance of Play, (2014). <http://ipaworld.org/childs-right-to-play/the-childs-right-to-play/> adresinden erişilmiştir.
- Egemen, A., Yılmaz, Ö. ve Akil, İ. (2004). Oyun, oyuncak ve çocuk. ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi, 5(2), 39 – 42.
- Gülay, E. (2013). İlk ve orta okullarda kaynakların etkili kullanımı (Düzce ili örneği). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Huz, Ç. (2015). Eko-okullar etiketi bulunan ve eko-okullar etiketi bulunmayan anaokullarının bahçe özellikleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- *İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2012, 30 Mart) (Sayı:6287). Resmi Gazete (Sayı: 28261). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120411-8.htm> adresinden erişilmiştir.
- Kılıç, Z. (2013). Anasınıfına devam eden çocukların okul bahçesinde görmek istedikleri ortam özelliklerinin belirlenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Kuş, C. (2001). Ankara kenti Yenimahalle İlçesi'nde okul bahçeleri üzerine bir araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- *Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği (2017, 03 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 30113). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170703-8.htm> adresinden erişilmiştir.
- Malkoç, S. (2014). Sosyal bilgiler öğretiminde sınıf dışı okul ortamlarının kullanılma durumları. Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi/İlköğretim Anabilim Dalı, Eskişehir.
- *McKendrick, J. (2005). School grounds in Scotland research report. Scottish Poverty Information Unit. <http://www.playscotland.org/wp-content/uploads/assets/Documents/SchoolGroundsResearchReport.pdf> 0 adresinden erişilmiştir.
- MEB Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği (2014, 26 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı : 29072). http://mevzuat.meb.gov.tr/html/ilkveokuloncyon_0/ilkveokuloncyon_0.html adresinden erişilmiştir.
- MEB 2016-2017 yılı Eğitim İstatistiklerine <http://ankara.meb.gov.tr/www/egitim-istatistikleri/icerik/24> adresinden erişilmiştir.
- Metin, P. (2003). The effects of traditional playground equipment design in children's developmental needs. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü, Ankara.
- Milli Eğitim Temel Kanunu (1973, 24 Haziran). Resmi Gazete (Sayı: 14574). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Olğan, R., ve Kahrıman-Öztürk, D. (2011). Ankara'daki devlet ve özel okul öncesi eğitim kurumlarının açık oyun alanlarının değerlendirilmesi. Eğitim ve Bilim Dergisi, 36(161), 85-97.
- Özaktan, Ö. (2014). İlkokul öğretmenlerinin okul bina ve bahçelerinin çocukların haklarına uygunluğuna ilişkin görüşleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Özdemir, A. ve Yılmaz, O. (2009) İlköğretim okulları bahçelerinin çocuk gelişimi ve sağlıklı yaşam üzerine etkilerinin incelenmesi. Milli Eğitim Dergisi, 181, 121-130.
- Schaefer, R. S. (2003). Defining success in schoolyard design in Tucson, Arizona; evaluating schoolyards utilizing assessment, staff perceptions, and achievement test scores. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Arizona Üniversitesi, Tucson.
- Vicente, O. (2013). The outdoor environments of elementary schools: a study of schoolyards and playgrounds in Windsor and Essex County. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Windsor Üniversitesi, Windsor.
- Vural, H. (2016). Erzurum kenti okul bahçelerinin fiziki yeterlilikleri ve peyzaj tasarım sonrası eğitime katkılarının analizi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi/Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Erzurum.
- Yılmaz, Ş. (2010). Çocuk oyun alanlarının ilköğretim çağındaki kullanıcılarca değerlendirilmesi ve tasarım ilkelerinin belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, A. (2012). İlköğretim okullarının fiziksel yapılarının eğitim ve öğretim açısından değerlendirilmesi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(28), 77-107.
- Young, S. D. (1997). Children's behaviours in a school play environment: a case study at Victoria Public School. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Guelph Üniversitesi, Guelph.

Zengin, F. (2001). İlköğretim okullarında açık alan performansının değerlendirilmesi ve okul oyun alanları için tasarım kriterleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.08.2021 Kabul/Accepted: 17.11.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 259-281.

12.SINIF T.C. İNKILAP TARİHİ ve ATATÜRKÇÜLÜK DERS KİTABINDA EĞİTİMİN SİYASAL İŞLEVİNİN İNCELENMESİ

Özlem AKIN MARTⁱ, Sadık KARTALⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabının eğitimin siyasal işlevini açısından incelenmesidir. 12. sınıf ders kitabının materyal olarak kullanıldığı araştırmada, doküman incelemesiyle toplanan veriler içerik analizi tekniğiyle analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar, Atatürk, Türk milletinin özellikleri, demokrasi, Türk kadını, Türkiye'nin iç ve dış politikası, eğitim, kültür, sanat-spor ve bilime verilen öneme ilişkin temalar belirlenmiştir. Milli birlik ve beraberliği sağlayan unsurlar arasında milli birliğin güçlenmesi kavramı üzerinde daha çok durulduğu görülürken, yurt birliği kavramı ise üzerinde en az durulan kavramdır. Atatürk teması altında Atatürk ilke ve inkılapları, demokrasi teması altında milli egemenlik, Türk kadını teması altında Türk kadınının milli mücadeledeki yeri ve önemi üzerinde daha çok durulduğu belirlenmiştir. Bu ifadelerin, eğitimin devlete bağlı iyi bir vatandaş olan, milli birlik ve beraberliğe önem veren, eşitlikçi, bulunduğu ülkenin dünya politikasındaki geçmişi ve bugününün bilincinde olan, eğitim-kültür ve sanata önem veren çok yönlü bireyler yetiştirme amacına hizmet ettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı, Eğitimin Siyasal İşlevi, Doküman Analizi.

Examination of the Political Function of Education in the 12th Class T.R. Revolutionary History and Ataturk Coursebook

Abstract

In the research, in which the 12th grade textbook was used as a material, the data collected through document analysis were analyzed by content analysis technique. As a result of the analysis, the factors that strengthen national unity and solidarity, Atatürk, the characteristics of the Turkish nation, democracy, Turkish women, Turkey's domestic and foreign policy, education, culture, art-sports and the importance given to science were determined. While it is seen that the concept of strengthening national unity is more emphasized among the elements that provide national unity and solidarity, it can be said that the concept of national unity is least emphasized. It was determined that Atatürk's principles and reforms were emphasized under the theme of Atatürk, national sovereignty under the theme of democracy, and the place and importance of Turkish women in the national struggle under the theme of Turkish women. It can be said that education serves the purpose of raising multi-faceted individuals who are good citizens who are loyal to the state, give importance to national unity and solidarity, are egalitarian, aware of the past and present of the country's world politics, and attach importance to education, culture and art.

Keywords: T. R. History of Revolutionary and Ataturk Textbook Example, Political Function of Education, Document Analysis.

ⁱ Doktora öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Yönetimi, e-posta: oakin2409@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1597-1200

ⁱⁱ Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, e-posta: skartal@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6049-5656

Giriş

Her toplumda, eğitim kurumları olan okullar toplumun kendine has kültürünü aktarmak, mevcut sosyal, siyasi ve ekonomik düzenine ve ortak prensiplere göre bireyler yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (Kartal, 2018). Bu yüzden eğitimin, o toplumun hakim düşünce sisteminden farklı olmamakla birlikte, belli ahlaki, toplumsal ve ideolojik değerlerin devamının sağlanmasına hizmet eden bir sistem olduğu söylenebilir (Güneş, 2019). Bu sistemde hem bireye hem topluma yönelik amaçların gerçekleşip uygulanması için, eylem olarak ifade edilen bazı işlevlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Tezcan, 2010). Bu işlevler, açık ve gizli işlevler olarak iki başlık altında ele alınmaktadır.

Eğitimin gizli işlevlerine örnek olarak; eş seçimi, statü kazanma verilebilir. Eğitimin açık işlevleri ise; toplumsal, ekonomik, bireysel, siyasal ve felsefi olarak beş alt başlıkta incelenmektedir. Açık işlevlerden biri olan eğitimin toplumsal işlevi, bireylerin toplumun değer, norm, gelenek ve göreneklere doğrultusunda toplumsallaştırılması olarak ifade edilebilir. Toplumsallaştırma ise bireylerin biyolojik varlık olma özelliklerinin dışına çıkarak, onların belli bir toplum veya kümeyle bütünleştirilmesi sürecidir (Ozankaya 1978, akt. Kızılloluk, 2007). Eğitimin bireysel işlevi, bireylere kişilik kazandırılması, demokrasi bilincinin oluşturulması ve geliştirmesi, bireyin toplum ve yaşama uyum yeteneğinin geliştirmesi (Taşkın, 2014) olarak tanımlanabilir. Eğitimin siyasi işlevini iki yönden ele almak mümkündür. İlk işlev, mevcut siyasal sisteme bireylerin bağlılıklarını sağlamaktır, ikincisi ise bireylere siyasal eğitim vermektir. Bu sayede toplumda birlik ve dayanışmanın oluşması sağlanacaktır (Tezcan,1997). Eğitimin en önemli siyasal işlevi, toplumda siyasal yapı ile uyum ve ulus bilincinin oluşması, bunun yanında da toplumda ayrımcılık, kampçılık ve ayrışma gibi anlayışlarının oluşmasına engel olunması, oluştu ise de ortadan kaldırılması için ideolojik/siyasal bir bilincin oluşturulmasıdır (Yıldız, 2006).

İdeoloji kavramı günlük hayatta kullanılmakla birlikte, politik, sosyal ve akademik hayatta da sık kullanılan bir kavramdır ve tarihsel süreçte farklı bakış açılarıyla farklı şekillerde tanımlanmaya çalışılmıştır. Türk Dil Kurumu (TDK, 2021) ideolojiyi, “Siyasal veya toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükûmetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü.” Olarak ifade etmektedir. Yunanca kökenli bu kavramı Mardin (2004) fikir ve bilim anlamlarına gelen “idea” ve “logos” sözcüklerinden türediğini ifade etmekte olup, doğru düşünme bilimi şeklinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Gutek (2011) ise, büyük oranda 1776 Amerikan Devrimi, 1789 Fransız Devrimi gibi büyük devrimlerle ortaya çıkan ideolojinin bir grubun inanç sistemi olarak tanımlanabileceğini ileri sürmektedir. Her devlet, kendi ideolojik anlayışını gelecek kuşaklara aktararak, benimsenmesini ister. Bunu da genelde okullar ve eğitim programları yardımıyla gerçekleştirmektedir. İdeolojik devlet, kendi siyasal modeline göre oluşturmaya çalıştığı insan tipini oluşturmada, önemli bir araç olarak okulu kullanmaktadır (Candan ve Işık, 2019).

Eğitimin işlevleri, o sürecin sonucunda oluşturulması hedeflenen birey ve toplum tipi ile alakalıdır. Bu nedenle, geliştirilen eğitim sistemi nasıl bir birey ve toplum oluşturulacağına göre şekillenmektedir. Buradan eğitime verilen anlam ve eğitimin görevinin ne olduğu hakim olan ideolojik bakış açısına bağlı olarak değişmektedir (Illich, 2012). Türk Milli Eğitiminin amaçları ve temel ilkelerinin yer aldığı, 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu incelendiğinde de bu düşünceyi destekleyen bulgulara ulaşılmaktadır. Bu kanuna göre, Türk milletinin “Atatürk inkılap ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve Anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirilmesi.” amaçlanmaktadır (Millî Eğitim Temel Kanunu, 1739). Bu ifade incelendiğinde; bir yandan Türk vatandaşları ve toplumunun milli birlik ve bütünlük içinde, devlete karşı vatandaşlık vazifesini getiren yurttaşlar yetiştirilmesinin amaçlandığı açıkça görülmektedir.

Eğitimin her aşamasında, ideolojik anlayışın teorik ve pratik olarak, her süreçte ulaşılmak istenen amaçlara dönük içerikler ortaya konulmaktadır. Bu bakımdan ders kitapları en önemli içeriklerdir. Ders kitapları hem konu alanına ilişkin bilimsel içerik hem de eğitimin ideolojik işlevlerini içeren kazanımların olduğu söylenebilir. Onlar aracılığıyla istenen denetim ve gözetim gerçekleşmekte ve devletin resmi ideolojisinin bilgi ve değerlerinin aktarımında ders kitaplarının etkili oldukları ifade edilmektedir (İnal, 1998). Ders kitapları hem öğretmen hem de öğrenciler tarafından en sık kullanılan araçlardan biridir. Ders kitaplarını Gülersoy (2013) derslerde kullanılıp ve dersin geliştirilmesini sağlayan araç olarak tanımlamaktadır. Şimşek’e (1997, s. 25) göre; ders kitapları öğretmenin öğretmesini kolaylaştırırken, öğrencinin öğrenmesini sağlamakta olup, her türlü öğrenme ve öğretme yardımcıları olarak ifade edilebilir. Ders kitapları sayesinde öğrenciler öğrenecekleri konuyu bütün yönleriyle görebilmektedir (Karasu Faiz ve Avcı, 2018).

Çocukların gelişiminde, ders kitapları onların karakterini biçimlendiren ve eğitim-öğretimin gerçekleşmesini sağlayan önemli birer araçtır. Batı toplumlarında ders kitapları yardımcı veya rehber materyaller olarak görülmektedir (Karabağ, 2010, s. 155). Yanpar (2006, s. 114) Türkiye’de ders kitaplarının eğitimin amaçlarının gerçekleştirilmesi için öğrencilerin öğrenmelerine eşlik ettiğini ve çoğu durumda tek materyal olduğunu ifade ederek, ders kitaplarının önemine değinmiştir. Bu nedenle Türkiye’de ders kitapları öncelikli materyaller olarak yer almaktadır. Eğitim-öğretim sürecinde de Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) “konuların ders kitabından işleneceği ve yardımcı eğitim araçlarının ders kitabının yerine konulamayacağına” (MEB, 2004) vurgu yaparak, esas materyalin ders kitabı olduğunu vurgulamıştır.

Ders kitaplarının 2003-2004 eğitim-öğretim yılı itibariyle “İlköğretimde Ücretsiz Kitap Dağıtım Projesi” kapsamında devlet tarafından tüm öğrencilere ücretsiz dağıtılmaya başlanması, tüm ülkede aynı materyalin kullanılmasını sağlamıştır (Bayrakçı, 2005). Bunun

sonucunda ders kitaplarına, ulaşım kolaylaşmış ve ders kitapları yaygın olarak kullanılabilen kaynaklar haline gelmiştir. Bunun yanında, ders kitapları “ait oldukları dönemdeki egemen siyaseti ve bu dönemin toplumsal yapısını yansıtabilmek açısından ipuçları taşıyabilmesi gibi bir özelliğe sahiptir” (Tüfekcioğlu, 1997, s. 61). Egemen siyasetin yaygınlaştırılmasında, her dersin dolaylı etkisi olabileceği de müfredatta yer alan kazanımları incelendiğinde işleve en fazla hizmet eden dersin tarih dersi olduğu görülmektedir. Bunun nedeni olarak, tarih ders kitaplarının kapsadığı geniş zaman aralığı, tarihçilerin bakış açısıyla tarihsel kurgunun anlatılması ve siyasi etkiler gösterilebilir (Dönmez ve Yazıcı, 2013). T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı (2018) incelendiğinde de milli, manevi değer ve geleneklerin yarınlara aktarımı misyonu göze çarpmaktadır. İlkokul, ortaokul ve liselerde okutulan tarih dersinin, öğrencilerin yurt, dünya ve kimlik algılarının belirlenmesinde önemli rol oynadığı üzerinde durulmaktadır (Aslan, 2005). Tarih öğretimiyle birlikte başka milletlerin milli değerlerine saygı gösterilmesi göz önünde bulundurulmasının önemli olduğu belirtilmektedir (Özbaran, 2002). Tarih dersleri aracılığıyla bilinçli, kültürlü, değerlerine sahip yurttaşlar yetiştirmek hedeflenmekle birlikte (Alaca, 2017; Ulusoy, 2010) geçmişin bilgisinden yararlanılarak öğrenciler kendi tarihini, toplumunu ve kültürünü tanımakta ve böylece sosyalleşmesi sağlanmakta (Paykoç, 1998), farklılıklara saygı duyan, ahlaki değerlerini hem koruyan hem de geliştiren yurttaşlık becerilerini ve değerleri geliştiren bireyler yetiştirilmekte (Safran, 1993), vatandaşlık eğitimi ile doğrudan bir ilişki kurulmakta ve kültürel değerlerin aktarılması (Dewey, 2000; Nichol, 1996) sağlanmaktadır. Ayrıca ilkökuller ve lisede tarihle ilgili temel davranış ve bilgilerin geliştirilmesi açısından öğrenci üzerinde olumlu etkisinin olduğu vurgulanmaktadır (Wakefield, 2006). Bu nedenle MEB tarafından okullarda kullanılan T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi ders kitabının incelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Alan yazındaki çalışmalar incelendiğinde; sosyal bilgiler, tarih veya T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarındaki vatandaşlık bilincini nasıl ele alındığı üzerine odaklanan (İnal, 1998; Kayaalp, 2015; Özyurt, 2014; Parlak, 2005; Şimşek ve Kartal, 2020), çeşitli sınıf düzeylerindeki Sosyal Bilgiler ve T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarının görsel ve tasarımlarını inceleyen (Çakır, 2015; Eşgi ve Dursun, 2008; Şahin, 2014; Yılmaz, 2004), ideal ders kitabı arayışında sosyal bilgiler ders kitaplarının bazı özellikler açısından ele alan (Gülersoy, 2013), sosyal bilgiler etkinlik kitapları üzerine araştırma yapan (Yıldırım, 2014), sosyal bilgiler öğrenci ders ve çalışma kitapları ile öğretmen kılavuz kitaplarını, öğretmen, öğrenci ve veli görüşlerine göre değerlendiren (Kulantaş, 2007), çeşitli sınıf düzeylerinde okutulan Sosyal Bilgiler ve T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarını öğretmen görüşlerine göre ele alan (Esen, 2017; Ginesar ve Güven, 2018; Öcal ve Yiğittir, 2007) çalışmaların gerçekleştirildiği söylenebilir.

Yapılan çalışmalar ele alındığında 12. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük kitaplarını eğitimin siyasal/ideolojik temelleri açısından ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın amacı; devletin denetiminde olan ve eğitim faaliyetlerine önemli bir araç olan ders kitaplarının incelenmesi, devletin yetiştirmek istediği bireyin ne

yönde yetiştirileceği hakkında fikir sahibi olunmasını sağlayacağı için MEB'in hazırlamış olduğu 12. sınıf düzeyindeki T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük kitabının (2020) eğitimin siyasi işlevi yönünden incelenmesidir. Bu amaç için aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. 12. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında eğitimin siyasi işlevlerine ilişkin hangi tür ifadeler yer almaktadır?
2. Bu ifadelerdeki eğitimin siyasi işlevlerine hizmet eden noktalar nelerdir?

Yöntem

Araştırmanın Deseni

MEB'in hazırlamış olduğu, 12. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabındaki eğitimin ideolojik/siyasal yönlerinin ele alındığı bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırmada birey ve grupların görüşleri ya da doküman incelemesi ile elde edilmiş olan veriler yorumlanmaktadır (Creswell, 2013). Dokümanlar günlük, bilimsel dergiler, mektup, otobiyografi ve biyografiler olabilir (Creswell, 2013). Bu araştırmada da ders kitabı incelemesi olduğu için, nitel yöntem uygun olarak görülmüştür.

Örnekleme

Çalışmada örnekleme olarak; çalışmanın amacına uygun olması ve konunun detaylı olarak ele alınmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle, 12. sınıflarda okutulan T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabı seçilmiştir. Bunun nedeni, 12. sınıflarda T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersine ait öğretim programı (2018) incelendiğinde; eğitimin siyasi işlevine ilişkin yardımcı olacağı düşünülmesidir. Örnekleme seçilmeden önce; tüm sınıf seviyelerindeki MEB Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı gözden geçirilmiş ve araştırmanın amacına uygun kazanımlar açısından en çok uyan ders kitabı amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemine göre belirlenmiştir. Çünkü ölçüt örnekleme, araştırmacı tarafından daha önce belirlenmiş bazı önemli ölçütleri karşılayan olguların amaçlı olarak seçilmesine dayanmaktadır (Patton, 2001).

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından 2020-2021 eğitim-öğretim yılında kaynak olarak belirlenen Mevsim Yayınları T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabı kullanılmıştır. Nitel araştırma yönteminden faydalanarak, doküman incelemesi yardımıyla elde edilen bilgiler alt problemlere cevap verecek şekilde incelenmiş ve bu hususlara dayanarak içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde verileri tanımlanmak benzer verileri belirlenmiş tema ve kavramlar altında gruplandırmak, anlaşılır bir şekilde yorumlamak esastır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu doğrultuda, öncelikle ders kitabındaki ele alınan başlıklar ve bölümleri baştan sona incelenmiştir. Ön okumanın yapılmasının ardından; araştırma amacı doğrultusunda, eğitimin siyasi işlevini ifade eden kelime, cümle ya da paragraflar belirlenmiş ve bu ifadelere uygun

düşen kodlar oluşturulmuştur. Birbiriyle ilişkili olan ifadeler aynı kodlar verilmiş, daha sonra bu kodlar yardımıyla temalar oluşturulmuştur. Daha sonra bu veriler, temalara göre düzenlenip tanımlanmıştır. Oluşturulan cümleler listelere ilişkin temaların uygunluğunun belirlenmesi amacıyla uzman görüşüne başvurulmuştur.

Yapılan içerik analizinin geçerliğinin sağlanması için, araştırmada elde edilen veriler detaylı olarak raporlanmış ve bu veriler çeşitli alıntılarla desteklenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Kitapta bulunan ifadeler ve görsellere yer verilerek, araştırmanın inandırıcılığı yani geçerliği sağlanmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler; araştırmacı tarafından incelenmiş ve ihtiyaç duyulduğunda bu alandaki uzmana danışılmış, ardından gelen dönütlere göre ortak bir karar verilmiştir. Araştırmanın güvenilirliğinin sağlanması amacıyla, Miles ve Huberman (1994) formülündeki (Güvenirlik = Görüş Birliği x 100 / Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) uygulanmıştır. Görüş birlikleri ve ayrılıklarının, araştırmanın güvenilirliğine etkisi incelenmiştir. İnceleme sonucunda da %94 ortak görüş elde edilmiştir. Son aşamada ise elde edilen veriler, doğrudan alıntılar ve görsellere yer verilerek yorumlanmıştır. Doğrudan alıntılara yer verilirken, buldukları sayfalara da yer verilmiştir. Ders kitabındaki “İstiklal Marşı”, “Gençliğe Hitabe”, “İçindekiler”, “Organizasyon şeması”, “Proje ödevi”, “Değerlendirme soruları”, “Sözlük”, “Cevap anahtarı”, “Kronoloji”, “Kaynakça” “Görsel kaynakça” bölümleri inceleme dışı tutulmuştur.

Bulgular

Araştırmadaki ders kitabına yansıyan eğitimin siyasal işlevlerine hizmet eden ifadelerle göre oluşturulan ortak temalara Tablo 1’de yer verilmiştir:

Tablo 1. 12. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında siyasal işlevlere yönelik temalar

Tema	Tekrar sayısı
Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar	114
Atatürk	116
Demokrasi	140
Türkiye’nin iç ve dış politikası	44
Eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime verilen önem	22
Türk milletinin özellikleri	20
Türk kadını	18

Tablo 1’ e göre ders kitabındaki konulara göre “Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar”, “Atatürk”, “Türk milletinin özellikleri”, “Demokrasi”, “Türk kadını”, “Türkiye’nin iç ve dış politikası”, “Eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime verilen önem” başlıklı temalar belirlenmiştir. En çok vurgulanan temaların “Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar”, Atatürk” ve “Demokrasi” olduğu görülmektedir. Bu temalara göre, devletin Türkiye’deki vatandaşlara demokrasi bilinci edindirmeyi; milli birlik ve beraberlik duygusuyla hareket eden, Atatürk ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, Türkiye’nin iç ve dış politikasına ilişkin bilgi sahibi olan, kadına önem veren, eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime ilişkin konuların bilincinde olan çeşitli ortak özelliklere sahip bireyler yetiştireyi amaçladığı söylenebilir.

Oluşturulan temalara ilişkin alt kodlara ilişkin açıklama ve örnek alıntıları her kategori başlığının altında devam eden kısımda ele alınmıştır. Ayrıca bazı temalar ve alt kodların

desteklenmesi için ders kitabındaki görsellerden de faydalanılmıştır. Araştırmada belirlenen ilk tema olan “Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlara” dayalı belirlenen alt temalar Tablo 2’de yer almaktadır:

Tablo 2. Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar temasına dayalı belirlenen alt temalar		
Tema	Alt tema	Tekrar sayısı
Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar	Milli birlik ve beraberlik	34
	Tam bağımsızlık	15
	Kültür birliği	14
	Türk birliği	10
	Tarih birliği	10
	Dil birliği	9
	Türk İslam birliği	8
	Ülkü birliği	3
	Milli mücadele	2
	Milli marş	2
	Yurt birliği	1

Tablo 2’de “Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar” temasının altında, milli birlik ve beraberlik, Türk birliği, tam bağımsızlık, yurt birliği, milli mücadele, milli marş, tarih birliği, kültür birliği, dil birliği, ülkü birliği, Türk-İslam Birliği alt temalarının ele alındığı belirlenmiştir. En çok vurgulanan alt temanın “Milli birlik ve beraberlik” kavramı üzerinde daha çok durulduğu görülürken, “yurt birliği” kavramı üzerinde ise en az durulduğu söylenebilir. Bu bağlamda milli birlik ve beraberliğin oluşmasında, eğitim aracılığıyla bireylere bu kavramların aktarımı sağlanarak, bu doğrultuda bireylerin yetiştirilmesinin amaçlandığı söylenebilir.

Milli birlik ve beraberliğin sağlanması anlamında; yaşlısı genci, doğudaki-batıdaki, kadın-erkek, askeri veya sivil halkı fark etmeksizin tüm halkın birlikte hareket ettiği vurgusu yapılmıştır. Belirlenen bu temayla ilgili, kitaptaki örnek cümleler ve görseller aşağıda yer almaktadır.

Ankara Silahhanede orduya makineli tüfek ve top yapanlar

Cepheye mermi hazırlayan çocuklar

Görsel 1. Milli birlik ve beraberlik

“Millî duygularla harekete geçen cemiyetlerden bazıları açık olarak silahlı mücadele kararı almamakla birlikte, millî hisleri taze tutmak ve büyük bir felâketten en az zararla çıkmak için tedbirler almaya çalışmıştır.” (s.52)

Ders kitabında Türk birliği ve yurt birliğinin sağlanması ve tam bağımsızlığın elde edilebilmesi için Türk milletinin birlikte hareket ettiği vurgulanmıştır. Bu temalara ilişkin ifadeler şunlardır:

“Bu iskân faaliyetleri ile Anadolu’da Türk nüfus oranı artmıştır. Bu durum Kurtuluş Savaşı’na giden süreçte millî bir Türk Devleti’nin temellerinin atılmasına katkıda bulunmuştur. Askerî açıdan bakıldığında da yıllardır savaşlarla azalan Anadolu nüfusu güçlenmiştir. Anadolu’nun etnik yapısında Türk nüfus ağırlık kazanmaya başlamıştır. Böylece millî devletin kurulması yönünde yarar sağlanmıştır. Ayrıca göçler Türklük bilincinin üst düzeye çıkmasını sağlamıştır.” (s.26)

“Ayrıca bu kongrede başka bir devletin güdümüne girmek demek olan manda ve himaye ilk kez reddedilmişti.” (s.59)

“Vatan topraklarının bütünlüğünün ve bağımsızlığının muhafazası esastır.” (s.62)

Türk milletinin milli birlik ve beraberliğini pekiştiren unsurların arasında milli bir marş, aynı kültür, tarih, dil ve ülkeye sahip olmalarının gösterildiği; bunun yanında Türk-İslam Birliğinin de bu milli birlik ve beraberliği güçlendiren bir diğer etmen olduğu vurgulanmaktadır. Bu unsurları vurgulayan ifadelerden bazıları şunlardır:

“Atatürk, ulusun temsilcilerine şöyle sesleniyordu: “Kültür işlerimiz üzerine ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında da Türk tarihini doğru temeller üzerine oturtmak; öz Türk dilini değeri olan genişliğe kavuşturmak için candan çalışılmış olduğunu söyleyebilirim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimlere ereceğine şimdiden inanabilirsiniz.” (s.119)

“Nihayet İstanbul’da baskın sırasında tutuklanan vekillerin yerine seçimler yapıldı ve Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara Hacıbayram Camii’nde cuma namazı kılındıktan sonra dualarla açıldı.” (s.65)

Yapılan çalışmada ele alınan ikinci ana tema olan “Atatürk” temasına yönelik bulgular Tablo 3’te yer almaktadır:

Tablo 3. Atatürk temasına ait alt temalar		
Tema		Tekrar Sayısı
Atatürkün hayatı		6
Atatürk’ün özellikleri		8
Atatürk ilke ve inkılapları	Halkçılık	24
	Laiklik	21
	Milliyetçilik	19
	Devletçilik	17
	İnkılapçılık	7
	Cumhuriyetçilik	6
Atatürk İlke ve İnkılaplarını bütünlüyci etmenler	Milli Birlik	34
	Milli Egemenlik	27
	Milli bağımsızlık	15
	Çağdaşlık	10
	Batılılaşma	9
	Akılcılık	2
	Medeniyet	2

Tablo 3’e göre Atatürk temasının Atatürk’ün hayatı, özellikleri, ilke ve inkılapları, ilke ve inkılaplarını bütünlüyci etmenler olarak dört alt temada ele alındığı görülmektedir.

Atatürk'ün hayatına ilişkin; doğumundan başlayarak, eğitim hayatı, askeri hayatı, siyasi başarıları, hastalık dönemi, vefatıyla ilgili çeşitli ifadeler ve anılara yer verilmiştir. Atatürk'ün özellikleri ele alındığında ise siyasi, askeri, eğitim hayatındaki çeşitli başarıları, savaşlardaki karar anları, ilke ve inkılapları dönemindeki belirgin özellikleri, ileri görüşlülüğü, disiplinli oluşu, vatan ve millet sevgisi, idealist olduğu, iyi kalpli olduğu, eğitime ve sanata önem verdiği, yöneticilik özelliği olduğu, ümitsizliğe izin vermediği ve kritik anlarda sorunlara yaklaşımının çözümcü olduğu söylenebilir.

Atatürk'ün ilkelerinden inkılapçılık, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik şeklinde 6 ana ilkesine yer verildiği söylenebilir. Bu alt temaların arasında en çok sırasıyla Halkçılık, Laiklik ve Milliyetçilik temalarının; en az ise Cumhuriyetçilik ilkesinin vurgulandığı görülmektedir.

Atatürk ilke ve inkılaplarını bütünleyici etmenler arasında ise; milli egemenlik, batılılaşma, medeniyet, milli bağımsızlık, milli birlik, çağdaşlık ve akılcılık başlıklarının yer aldığı görülmektedir. Daha sonra Atatürk inkılapları alt temasında ise siyasi, hukuk, eğitim ve kültür, toplumsal, ekonomik ve sağlık alanında yapılan inkılaplara yer verilmiştir. Bu temaya göre Atatürk'ün özelliklerinin, önem verdiği konuların yetiştirilecek olan nesillere örnek olmasının amaçlandığı söylenebilir. Belirlenen alt temalara ilişkin Atatürk'ün doğduğu ve yaşadığı yer olan Selanik ve Selanik'in o dönemdeki özelliklerine; aile, eğitim, askeri ve vefatından önceki son dönemlerine ilişkin bilgilere, bu bilgileri destekleyen anılara ve çeşitli görsellere yer verilmiştir. Bu ifadelere yönelik alıntılar ve sayfa sayılarına aşağıda yer verilmiştir:

"...Mustafa, Haziran 1886'da önce annesinin isteği üzerine Koca Kasım Paşa Mahallesi'ndeki Hafız Mehmet Efendi'nin mahalle mektebine başlamış sonra babasının isteği üzerine Şemsi Efendi Okulunda eğitimine devam etmişti. Çağdaş bir anlayışla eğitim veren bu okul, Mustafa'nın fikrî gelişimini derinden etkiledi." (s.13)

Atatürk'ün özelliklerine ilişkin bilgilere, bu bilgileri destekleyen anılara ve çeşitli görsellere yer verilmiştir. Atatürk'ün özellikleri arasında ileri görüşlülüğü, kararlılığına yer verildiği söylenebilir. Bu ifadelere yönelik alıntılar ve sayfa sayılarına aşağıda yer verilmiştir:

"Mustafa Kemal; idadî öğrenimi boyunca meslek ve fikir bakımından gittikçe gelişen, kendine güvenen, yetişmek ve ilerlemek tutkusuna sahip, çok çalışkan, yurtsever ve seçkin bir öğrenci görünümündedir." (s.15)

Atatürk'ün milliyetçilik anlayışında çağdaş ve birleştirici özellik yer almaktadır. Milliyetçilik anlayışında; yeni kurulan Türk devletinin millî birlik ve beraberlik içerisinde, çağdaş bir hayat yaşaması, ilke ve inkılaplarını öğrenip benimsemesi önemli görülmektedir. Yeni kurulan devletin benimseyeceği ideoloji bağlamında hükümetin halk tarafından benimsenmesi büyük önem taşımaktadır. Atatürk'ün ilkelerine ilişkin bazı ifadeler şu şekildedir:

"Bugünkü hükümetimiz, devlet teşkilatımız doğrudan doğruya milletin kendi kendine, kendiliğinden yaptığı devlet ve hükümet teşkilatıdır ki onun ismi Cumhuriyettir. Artık

hükûmet ile millet arasında geçmişteki ayrılık kalmamıştır. Hükûmet millet, millet de hükûmettir. Artık hükûmet ve hükûmet mensupları kendilerinin millettten ayrı olmadıklarını ve milletin efendi olduğunu tamamen anlamışlardır.” (s.103)

Yeni Türk devletinin çağdaşlaşması anlamında gerçekleştirilen yenilikler Osmanlı Devleti’ndekinin aksine laiklik esaslı olacak olup, devletin ekonomisinin devletçilik temelli geliştirilmesinin önemi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca inkılapçılık ilkesi ile birlikte, akıl ve bilim yolunda çağdaşlaşmanın gerçekleşeceği vurgulanmaktadır. Bu ifadelerin bazıları şu şekildedir:

“Atatürk; eğitim alanındaki, siyasi ve sosyal alanlardaki inkılaplarını laikliğin dayandığı esasları göz önüne alarak uygulamaya çalışmıştır. Bu esaslardan hareketle de cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan inkılaplar yoluyla devlet, hukuk ve eğitim sistemini laikleştirmeye çalışmıştır. Böylece laiklik, devlet hayatına ve sosyal hayata birçok yenilik getirmiştir.” (s.104)

“Atatürk inkılapçılığı çağdaşlaşmanın bir gereğidir. Çağdaş bir ülke olabilmek için tam bağımsızlık ve akılcılık ilk şarttır. İnkılapçılığın özü kültürel değerlerine, gelenek ve göreneklerine bağlı fakat her türlü yeniliğe de açık bireyler yetiştirmektir.” (s.105)

Atatürk ilke ve inkılaplarını bütünleyici etmenlerin arasında batılılaşma, milli egemenlik, medeniyet, milli bağımsızlık, milli birlik, çağdaşlık, akılcılık yer almaktadır. İlke ve inkılapların gerçekleşmesi ile birlikte bu unsurların da pekişeceği söylenebilir. Ders kitabında yeni Türk Devleti ile birlikte batılılaşmanın yeni bir boyut alacağı, akılcı bir yaklaşımın bu ilke ve inkılapları güçlendireceği vurgusu görülmektedir. Bu ifadelerin bazıları aşağıda yer almaktadır:

“Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı hem çağdaşlaşmayı ve uygarlığı hem de millî benliğimize ve kişiliğimize sahip çıkmayı gerektirir. Kendi millî benliğimize sahip çıkmakla çağdaşlaşmak, millet hâline gelmekle gelişmek birbirine zıt değildir. Birbirini tamamlayıcıdır. Ne tarihîköklerinden kopmak ne de geçmişe saplanıp kalmak...” (s.103)

Dördüncü ana tema olan “Demokrasi” temasına yönelik bulgular Tablo 4’te yer almaktadır:

Tablo 4. Demokrasi temasına ilişkin alt temalar

Tema	Alt temalar	Tekrar Sayısı
Demokrasi	Milli egemenlik	27
	Hukukun üstünlüğü	21
	Seçme ve seçilme	17
	Eşitlik	12
	Meclis üstünlüğü	9
	Kuvvetler ayrılığı	6
	Çok partili hayat	6
	Oy birliği	3
	Meclise sunma	3
	Hak ve özgürlükler	1
	Çoğulculuk	1

Tablo 4 incelendiğinde; milli egemenlik, kuvvetler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, meclis üstünlüğü, eşitlik, meclise sunma, seçme ve seçilme, çok partili hayat, hak, özgürlükler ve çoğulculuk, oy birliği alt temalarına yer verildiği görülmektedir. Bu alt temalara göre,

bireylerde demokrasi bilincinin kazandırılması amacıyla “hukuk devleti” vurgusunun yapıldığı, daha sonra “milli egemenliğin” vurgulandığı, her vatandaşın “eşit” olduğunun vurgusunun yapıldığı söylenebilir. Bunun yanında “çoğunluk”, “kuvvetler ayrılığı” vurgularının diğerlerine göre daha düşük olduğu belirlenmiştir. Milli egemenlik, yeni Türk Devleti’nin temel unsurlarından biri olarak görülmektedir. İlgili alıntılarda ve yorumlarda, demokrasinin benimsenmesinin birinci koşulu milletin iradesine sahip çıkılması olarak görülmektedir.

“Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” (s.57)

“Erzurum ve Sivas Kongreleri, millî iradenin oluşması ve demokratik sürecin başlatılması bakımından çok önemli gelişmelere sebep olmuştur.” (s.61)

Demokratik sistemin gereği olan hukuk kurallarının önemli görülmesiyle birlikte, hukuk kurallarının benimsenmesiyle toplumun güvenli ve huzurlu olarak yaşaması sağlanmaktadır. Hukuk ve meclisin üstünlüğünün benimsenmesi yeni Türk devletindeki düzeni sağlayacak, eşitlik kavramı devlet ile bireylerin arasında herhangi bir ayırımın yapılmaması ve bunun yasalar yardımıyla devlet eliyle güvenceye alınmasına yardımcı olacaktır. İlgili alıntılardan bazıları şunlardır:

“Millî egemenliğin halk tarafından ve halk için yapılmasına önderlik etmek, Türkiye’yi modern bir devlet hâlinde yükseltmek, kanun önünde herkesi eşit kılmak, Türkiye’de kanunları hâkim kılmak, imtiyazsız ve sınıfsız bir halk oluşturmak” (s.143)

Demokrasıyla birlikte bireylerin seçme ve seçilme hakkına sahip olduğu, hak ve özgürlükleri elde ettiği, çoğulculuk, oy birliği, çok partili bir hayat ve meclise sunma gibi kavramlara yer vererek, öğrencilerde bu bilincin yerleştirilmesi sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. İlgili görsel, alıntı ve ifadeler aşağıda yer almaktadır:

Görsel 2. Meclise sunma

“1982 Anayasası’nın 2. maddesi tıpkı 1961 Anayasası’nın 2. maddesi gibi “insan haklarına saygılı” olma ilkesini cumhuriyetin nitelikleri arasında saymaktadır. Esasen

Türkiye Cumhuriyeti'ni "insan haklarına saygılı bir hukuk devleti" olarak tanıyan Anayasa'nın 112. maddesi "Herkesin kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve özgürlüklere sahip olduğu"ndan söz etmektedir." (s.234)

Yapılan çalışmada ele alınan beşinci ana tema olan "Türk Milletinin Özellikleri" temasına yönelik bulgular Tablo 5'te yer almaktadır:

Tablo 5. Türk milletinin özelliklerine ilişkin alt temalar		
Tema	Alt temalar	Tekrar Sayısı
Türk milletinin özellikleri	Kahramanlık	5
	Yardımlaşma ve dayanışma	4
	İnsancılık (Hümanizm)	4
	Vatan sevgisi	3
	Kararlılık	2
	Sadakat	1

Tablo 5 incelendiğinde, sırasıyla en çok Kahramanlık, Yardımlaşma ve dayanışma, İnsancılık (Hümanizm); en az ise sadakat ve kararlılık temalarına yer verildiği görülmektedir. Buradan Türk milletinin kahramanlık, kararlılık, vatan sevgisi olan, yardımlaşma ve dayanışmaya önem veren, sadık ve insancıl özelliklerinin vurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu özelliklere yer verilerek gelecek neslin de aynı özellikleri edinmesi ve bu doğrultuda yetiştirilmesinin amaçlandığı söylenebilir. Bu alt temalara ilişkin ifadeler, görseller ve sayfa sayıları aşağıda yer almaktadır:

270

"Türk kültürü kaynaştırılarak bir Türk hümanizmi meydana getirilmeye çalışıldı. Bu amaçla halkevleri, köy enstitüleri ve üniversiteler hümanist anlayışın toplumun tabanına yayılmasında etkili oldu." (s.215)

Vatan sevgisi Mehmet Akif Ersoy'un İstiklal Marşı'nı yazması sonucunda verilerek istenen ödülü kabul etmemesiyle vurgulanmaktadır. Türklerin tarih boyunca yardımlaşma ve dayanışma örneklerini gösterdiği, bu birlik ve dayanışmanın sonucunda önemli zaferlerin kazanıldığı, ayrıca yaşanan zor günlerin bu dayanışma ve birliktelikle atlatıldığı belirtilmektedir. Bu vurgu görseller, okuma metinleri ve ifadelerle pekiştirilmektedir. Aşağıdaki görselde Türk milletinin Kurtuluş Savaşı döneminde kadın, erkek, genç, yaşlı, asker, halk, ayrımı yapmadan herkesin milli birlik ve beraberlik için büyük bir dayanışma içerisinde hareket ettiği açıkça örneklendirilmektedir:

Görsel 2. *Tekâlif-i Milliye Emirleri üzerine orduya yardım etmek için seferber olan halk (Anıtkabir Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi)*

Yapılan çalışmada ele alınan altıncı tema olan “Türk kadını” temasına yönelik bulgular Tablo 6’da yer almaktadır:

Tablo 6. Türk kadını özelliklerine ilişkin alt temalar		
Tema	Alt temalar	Tekrar Sayısı
Türk kadını	Türk kadınına verilen önem	9
	Türk kadınının milli mücadeledeki yeri	7
	Kadın hakları	4

Tablo 6 incelendiğinde; Türk kadınına ilişkin alt temaların Türk kadınına verilen önem, Türk kadınının milli mücadeledeki yeri ve kadın hakları alt boyutunda vurgulandığı söylenebilir. Bu alt temalara arasında en çok Türk kadınına verilen önemin vurgulandığı söylenebilir. Buradan Türk kadınına önem veren, milli mücadeledeki öneminin bilincinde olan ve kadın haklarının neler olduğunu bilen bireyler yetiştirilmesi amaçlandığı söylenebilir. Böylelikle günümüz anlayışında kadın erkek eşitliğinin vurgulandığı görülmektedir. Buradan cumhuriyetle birlikte yapılan inkılaplarla Türk kadınının konumunun değiştiği ve erkeklerle eşit haklar elde ettiği çıkarılabilir. Belirlenen alt temalara ilişkin alıntılar, görseller ve sayfa sayıları aşağıda yer almaktadır:

“Maraş halkından Sütçü İmam’ın bir kadının başörtüsünü zorla açmak isteyen bir Fransız askerini öldürmesi üzerine halk, düşmana karşı dayanışma içinde şehrini savundu.” (s.75)

Görsel 3. Türk kadınının milli mücadeledeki yeri

Türk kadınının Kurtuluş Savaşı’ndaki kahramanlıkları, analık rolü, halkın Türk kadınına sahip çıkması ve önem vermesi bir arada ders kitabındaki okuma metinleri ve görsellerde sıklıkla yer almaktadır.

“...Türk kadını, toplum hayatı içinde çok daha fazla sorumluluk almak zorunda kalmıştı. Nitekim savaşın getirdiği koşullar nedeni ile kadınlar bir taraftan ev işleri ile uğraşırken diğer taraftan da hemşirelik, ebelik veya öğretmenlik gibi meslekler ile iş hayatında varlığını gösterdi.” (s.37)

“Makbule Hanım, her baskında yanına elinden hiç ayırmadığı Japon filintasını alır, düşmandan ele geçirdiği doru atına biner, müfrezinin artçısı olarak birliğin gerisindeki

yeri alırdı. Efelerin çoğundan daha iyi ata biner, tehlike anında silahı herkesten önce o ateşlerdi.” (s.93)

Türk kadınına verilen önemin yalnızca savaş sürecinde görülmediği, aynı zamanda cumhuriyetin ilanı sonrası Atatürk inkılapları ile birlikte kadınlara çeşitli haklar getirilerek önemin pekiştirildiği söylenebilir.

“Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Biz cumhuriyeti kurduk: O, on yaşını doldururken demokrasinin bütün gereklerini sırası geldikçe uygulamaya koymalıdır. Kadın haklarını tanımak da bunun bir gereği olacaktır. Rahat olunuz.” (s.127)

Yapılan çalışmada ele alınan yedinci “Türkiye’nin iç ve dış politikası” temasına yönelik bulgular Tablo 7’de yer almaktadır:

Tablo 7. Türkiye’nin iç ve dış politikasına ilişkin alt temalar		
Tema	Alt temalar	Tekrar Sayısı
Türkiye’nin iç politikası	Türkiye’nin iç yapısındaki milli birliğe düşman durumlar	4
	Azınlıklara karşı barışçıl yaklaşım	3
	Terörle mücadele	2
Türkiye’nin dış politikası	Türkiye’nin diğer devletlere barışçıl yaklaşımı	25
	Türk devletinin askeri başarıları	12
	Diğer devletlerin zarar veren yaklaşımları	8
	Türkiye’nin yansızlığı	3
	Destek görememe	2
	Türk azınlığı sorunu	1

Tablo 7 incelendiğinde; Türkiye’nin iç politikasına yönelik Türkiye’nin iç yapısındaki milli birliğe düşman durumlar, terörle mücadele ve azınlıklara karşı barışçıl yaklaşım alt temalarının yer aldığı görülmektedir. Türkiye’nin dış politikasına yönelik ise; Türkiye’nin diğer devletlere barışçıl yaklaşımı, diğer devletlerden destek görememesi, Türk azınlığı sorunu, diğer devletlerin zarar veren yaklaşımları, Türkiye’nin yansızlığı ve Türk devletinin askeri başarıları alt temalarına yer verildiği görülmektedir. Bu alt temaların arasında en çok Türkiye’nin iç yapısındaki milli birliğe düşman durumlar, Türkiye’nin diğer devletlere barışçıl yaklaşımı, Türk devletinin askeri başarılarına yer verilirken; en az ise Terörle mücadele, Türk azınlığı sorununa yer verildiği söylenebilir. Bu alt temalara göre Türkiye’nin iç ve dış politikasında geçmişten günümüze yaşanan olaylar ve değişikliklere ilişkin bilinçli bir nesil yetiştirilmesi gerektiği yorumu yapılabilir. Bunların bilincine varılarak, tarihin yorumlanması ve özümsemesinde iç ve dış politikanın da önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Bu alt temalara ilişkin alıntılar ve sayfa sayıları aşağıda yer almaktadır:

“I. Dünya Savaşı ve sonrası yaşanan felaketleri İttihatçıların şahıslarında görüp, onları müttefiklere teslim edip sempati kazanmak ve böylece müttefiklerin insafından yararlanmak isteyen fırka ve cemiyetlerdir.” (s.53)

Ders kitabında milli iradeye, milli birlik ve beraberliğe, vatandaşların hak ve özgürlüklerine karşı gerçekleştirilen eylemlere de vurgu yapılmıştır. Bu eylemler hem Türk devleti sınırları içinde hem de sınırlar dışında diğer devletler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu eylemlerin yanında Türk devletinin diğer devletlerden destek

görememesi de Türk devletine zarar veren unsurlardan biri olarak belirtilmektedir. Yabancı kültürlerin milliliğe zarar verdiği, buna karşın Türk devletinin azınlık ve yabancı kültürlerle barışçıl yaklaştığı vurgusunun da ders kitabında yer aldığı söylenebilir. Bu ifadelerin bazıları şunlardır:

“Darbe girişimiyle ilgili başlatılan soruşturmalar kapsamında, Türkiye genelinde silahlı terör örgütü üyesi darbe kalkışmasına katılan çok sayıda sözde güvenlik görevlisi gözaltına alındı.” (s.252)

Türk devletinin savaş sürecinde tarafsız bir tutuma sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Türklerin askeri zaferler elde ettiği ve askeri güçlerini hem geçmişte hem de bugün barış aracı olarak kullanılması ders kitabında ele alınmaktadır. Bu konunun önemi de kitapta metinlerle ifade edildiği ve doğrudan sunulduğu görülmektedir.

“İkinci cephenin Türkiye üzerinden açılmasını düşünen Müttefik Devletler Türkiye’yi ikna etmek üzere Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’yü 1943 Aralık ayında Kahire Konferansı’na davet ettiler. Ancak Türkiye’nin savaşa girmekte çekinceli bir politika takip etmesi..”(s.181)

Yapılan çalışmada ele alınan sekizinci “Eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime verilen önem” temasına yönelik bulgular Tablo 8’de yer almaktadır:

Tablo 8. Eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime ilişkin alt temalar		
Tema	Alt temalar	Tekrar Sayısı
Eğitim, Kültür ve Sanat-Spor, Bilime verilen önem	Kültür ve sanata verilen önem	12
	Eğitime verilen önem	6
	Spora verilen önem	2
	Bilime verilen önem	2

Tablo 8 incelendiğinde; eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime verilen öneme ilişkin eğitime verilen önem, kültür ve sanata verilen önem, spora verilen önem ve bilime verilen önem alt temalarının ayrı ayrı vurgulandığı görülmektedir. Bu temalar içinde en çok kültür ve sanata verilen önemin üzerinde durulduğu dikkat çekmektedir. Belirlenen alt temalar çeşitli okuma metinleri ve alıntılarla zenginleştirilmiştir:

“...Ben en iyi siyasetin her türlü anlamıyla “en çok kuvvetli olmak” bulunduğunu kabul ederim. “En çok kuvvetli olmak” tabirinden amacım, yalnız silahlı kuvvet olduğunu zannetmeyiniz. Aksine asker olmama rağmen bu, bence kuvveti meydana getiren etkenlerin sonuncusudur. Benim kastettiğim, manen, ilmen, ahlaken ve fennen kuvvetli olmaktır.” (s.41)

“Mustafa Kemal, güzel sanatları kültürün alanı içine alır ve birçok konuşmasında da kültürle sanatı yan yana anardı. Ona göre ‘güzel sanatlarda başarı, bütün inkılapların başarılı olduğunun kesin deliliydi. Konuşmalarında en güzel değerlendirmelerden birini sanatla ilgili olarak yapmıştı.” (s.121)

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

12. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabındaki eğitimin siyasi işlevlerine yönelik ifadelerin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, yapılan inceleme sonucunda “Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar”, “Atatürk”, “Türk Milletinin özellikleri”,

“Demokrasi”, “Türk kadını”, “Türkiye’nin iç ve dış politikası”, “Eğitim, kültür ve sanat-spor, bilim” başlıklı temaların yoğun olarak görüldüğü belirlenmiştir. Bu başlıklar aracılığıyla da, devletin oluşturmak istediği gelecek nesil profiline demokrasi bilincine sahip, milli birlik ve beraberlik duygusuyla hareket eden, Atatürk ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, Türkiye’nin iç ve dış politikasına ilişkin bilgi sahibi olan, kadına önem veren eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime önem veren bir nesil olmasının amaçlandığı söylenebilir. Araştırma sonucunda belirlenen temaların, Şimşek ve Kartal’ın (2020) 8. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında vatandaşlık algısına yönelik belirlediği “demokrasi”, “temel haklar ve ödevler”, “vatanseverlik”, “milli birlik ve beraberlik”, “Atatürk, ilke ve inkılapları” temalarıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Benzer şekilde; Ezer, Ulukaya ve Kaçar (2016) Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi kitabını incelemiş ve bu ders kitabının vatandaşlara bilinç kazandırılması ve onlarda millî kimliğin oluşmasında önemli bir yere sahip olduğunu, devlete karşı görev ve sorumluluklarının farkında olan, bu sorumlulukları davranış haline getiren vatandaşların yetiştirilmesi amacı olduğunu vurgulamıştır. Belirlenen temaların MEB T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersindeki öğretim programında (2018) belirtilen özel amaçlardaki Atatürk’ün kişilik özelliklerini örnek alan, Millî Mücadele örneğinden hareketle bazı değerleri edinen, çağdaşlık, laiklik ve cumhuriyet gibi kavramların Türk milleti için ifade ettiğini anlayan, Atatürk ilke ve inkılaplarının esas aldığı değerleri yaşatmaya hevesli olan, vatanını ve milletini seven, millî, manevi ve evrensel değerleri benimseyen, Türkiye’nin iç ve dış tehditlerine karşı duyarlı olan bireyler yetiştirmek amacı ile uyumlu olduğu söylenebilir (s. 8).

Çalışmada belirlenen “Milli birlik ve beraberliği güçlendiren unsurlar” temasının altında, milli birlik ve beraberlik, Türk birliği, tam bağımsızlık, yurt birliği, milli mücadele, milli marş, tarih birliği, kültür birliği, dil birliği, ülkü birliği, Türk-İslam birliği alt başlıklarının olduğu belirlenmiştir. Bu başlıklar ele alındığında eğitimin siyasal işlevi yönünden; gelecek nesilin milli birlik ve beraberlik bilinciyle hareket etmesi ve bu bilinci geliştiren unsurlara ilişkin bilgi sahibi olması amaçlandığı söylenebilir. Çalışmanın bulgusuna paralel bir şekilde; devletin, eğitim kurumlarında ideolojiyi yerleştirirken toplumsal kültür, simgeler, kavramlar ve dil öğelerini koruyucu bir şekilde yerleştirdiği vurgulanmakta (Çetin, 2001), tarih öğretiminin bazı amaçlarının, toplumu ve milleti daha iyi tanıması amaçlanan yeni neslin milli kimliğinin geliştirilmesi olduğu (Demircioğlu, 2007) üzerinde durmaktadır. Ortaokul öğretim programının özel amaçlarının 2. maddesinde öğrencilerin “Millî Mücadele örneğinden hareketle Türk milletinin millî birlik ve beraberlik anlayışı içerisinde özgürlük, bağımsızlık ve vatanseverlik ile her türlü zorluğun üstesinden gelebileceğini anlamaları.” beklenmektedir (MEB, 2018). Ayrıca 2023 Eğitim Vizyonu (MEB, 2018) belgesinde de eğitimle birlikte çocukların “millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerleri yaşantılarına geçirmeleri” hedefi de bu bulguyu desteklemektedir. Bu doğrultuda istenen özelliklerin ortaöğretim ders kitabının içinde de yer aldığı söylenebilir. Benzer şekilde Özkan (2010) “Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi” ders kitabında “birlik-beraberlik” ve “bağlılık” değerleri üzerinde diğer değerlere göre fazla durulduğunu belirlemiştir. Özkan (2010) okullarda okutulan ders

kitaplarının hepsini incelemiş ve 5. ve 8. sınıf düzeylerindeki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Sosyal Bilgiler, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ve Türkçe ders kitaplarında en fazla vurgulanan değerler birlik ve beraberlik olduğunu belirlemiştir.

Çalışmada belirlenen ikinci tema olan Atatürk teması adı altında; Atatürk'ün hayatı, özellikleri, ilke ve inkılapları, ilke ve inkılapların bütünleyici yönleri belirlenmiştir. Atatürk'ün hayatı ve özelliklerine yer verilerek yeni neslin örnek alması ve bu doğrultuda kendini geliştirmesi amaçlandığı söylenebilir. Benzer şekilde Şimşek ve Kartal (2020) da 8. sınıf düzeyindeki inkılap tarihi ders kitabında "Atatürk, ilke ve inkılapları" temasının, araştırmada belirlenmiş olan diğer temalardan daha baskın işlendiği görülmüştür. Bunun yanında Atatürk'ün inkılapçılık, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ilkelerine ve Atatürk ilke ve inkılaplarını bütünleyici etmenleri olan milli egemenlik, batılılaşma, medeniyet, milli bağımsızlık, milli birlik, çağdaşlık ve akılcılık başlıklarının yer aldığı belirlenmiştir. Bu bulgunun MEB T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersindeki öğretim programında (2018) belirtilen özel amaçlarındaki Atatürk'ün çeşitli kişilik özelliklerinin her bir üniteye işlenmesi gerektiği maddesiyle uyumlu olduğu görülmektedir. Gerçekleştirilen benzer çalışmaların bulguları da araştırmanın sonucunu destekler niteliktedir. Ezer ve diğerleri (2016) de, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersindeki laiklik, inkılapçılık, halkçılık inkılaplarının öğrenciler tarafından önemli ölçüde kabul edildiğini belirlemiştir. Akbaba (2009) İnkılap tarihi dersine yönelik öğrenci görüşlerini aldığı çalışmada, öğrencilerin bu dersin Mustafa Kemal Atatürk'e ilişkin fikirlerinin şekillenmesinde önemli bir unsur olarak belirttiklerini ifade etmektedir. Buradan eğitimin siyasal işlevinin etkisini gösterdiği yorumu yapılabilir. Arsal (2015) da lise İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programındaki milliyetçilik ile ilişkili kazanım ve içeriğin yoğun olduğunu belirtmektedir. Batılılaşma ve çağdaşlaşmanın yer verilmesini destekler nitelikte, Semiz'in (2020) Cumhuriyetin kabulü ile birlikte, kemalist ideolojinin Türkiye toplumunun batı modelinde ilerlemesini gerekli kıldığı ifadesi göze çarpmaktadır.

Araştırmanın üçüncü teması olarak belirlenen "demokrasi" teması altında milli egemenlik, kuvvetler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, meclis üstünlüğü, eşitlik, meclise sunma, seçme ve seçilme, çok partili hayat, hak, özgürlükler ve çoğulculuk, oy birliği alt temalarına yer verildiği görülmektedir. Bu temayla birlikte bireylerde demokrasi bilincinin kazandırılması amacıyla, demokrasiyi oluşturan önemli unsurların belirlenmesi ve bireylere bunların öğretilmesi amacının güdüldüğü söylenebilir. Ezer ve diğerleri (2016) çalışmalarında; Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersindeki demokrasi kavramına ilişkin öğrencilerde farkındalık oluştuğunu belirlemiştir. Baltacı ve Uysal (2012) ilköğretim 7. Sınıf ders kitaplarındaki siyasal kavramların neler olduğunu ele aldığı çalışmada; bu kavramların hükümet, egemenlik, seçim, katılma, özgürlük, demokrasi, parti, eşitlik, devlet siyasal kavramları olduğunu belirlemiştir. Benzer çalışmalarda; 6. sınıf Sosyal Bilgiler kitabında demokratik tutum sahibi olunmasının amaçlandığı (Ballı ve Kartal, 2020), Sosyal Bilgiler dersi kitaplarında demokratik değerlere yer verildiğinin (Güneş, 2019) belirlendiği görülmektedir. Şahin (2010) de Sosyal Bilgiler 5. sınıf ders kitaplarıyla ilgili öğretmen görüşlerini almış ve

vatandaşlık bilgisi konularından, demokrasi ve demokratik hayata ilişkin konulara fazla yer verildiğini belirlemiştir.

Araştırmada belirlenen diğer bir tema olan “Türk milletinin vurgulanan özellikleri” altında kahramanlık, kararlılık, vatan sevgisi, yardımlaşma ve dayanışma, sadakat, hümanizm kavramlarının vurgulandığı görülmektedir. Bu özelliklerinin kazanılmasının gelecek nesil adına önemli olduğu görülmekte ve devletin düzeni açısından da önemli kavramlar olduğu bilinmektedir. Gerçekleştirilmiş olan benzer çalışmada; ilköğretim 5. sınıflarda okutulan “Sosyal Bilgiler 5” ders kitabında da “bağlılık” ve “yardımlaşma” üzerinde yoğun olarak durulduğu, 5. ve 8. sınıflarda okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve 5. sınıflarda okutulan Sosyal Bilgiler ders kitaplarında ortak değer olarak yardımlaşmanın yoğun olarak görüldüğü belirtilmiştir (Özkan, 2010). Aynı şekilde Karasu Faiz ve Avcı (2018) 4. ve 5. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabındaki vatandaşlığa ilişkin sorumluluk duyma, vatanseverlik, dayanışma ve yardımseverlik, saygı duyma, paylaşma ve fedakârlık değerlerine yer verildiğini belirlemiştir. 6. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabını inceleyen Ballı ve Kartal (2020) da Türkler arasında yardımlaşma ve dayanışmaya ders kitabında vurgu yapıldığını belirtmektedir. Türk kadınına ilişkin alt temaların yer aldığı “Türk kadınına verilen önem” teması adı altında Türk kadınının milli mücadeledeki yeri ve kadın hakları alt boyutunda vurgulandığı söylenebilir. Bu temayla birlikte Türk kadınının milli mücadeledeki ve cumhuriyet dönemindeki yeri üzerinde durularak, kadına önem verilerek kadın erkek eşitliğinin benimsenmesi amacının güdüldüğü söylenebilir. Araştırmanın bulgusuna benzer şekilde; 6. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabını Ballı ve Kartal (2020) eğitimin siyasi işlevleri açısından ele almış olup, Türklerde kadına verilen önem vurgusunun yapıldığını belirlenmiştir.

Araştırmada Türkiye’nin iç politikasına yönelik Türkiye’nin iç yapısındaki milli birliğe düşman durumlar, terörle mücadele ve azınlıklara karşı barışçıl yaklaşım alt temalarına; dış politikasına yönelik ise; Türkiye’nin diğer devletlere barışçıl yaklaşımı, diğer devletlerden destek görememesi, Türk azınlığı sorunu, diğer devletlerin zarar veren yaklaşımları, Türkiye’nin yansızlığı ve Türk devletinin askeri başarıları alt temalarına yer verildiği görülmektedir. Bu temalara yer verilerek, tarihin öğrenilmesi ve yorumlanmasında iç ve dış politikanın önemli olduğu ve bunun bilinciyle hareket edilmesinin gerekliliği vurgusunun yapıldığı söylenebilir. Bu konuda Demircioğlu (2007) hoşgörü ile empatinin geliştirilmesi için, günümüzün anlaşılması ve geçmişle günümüz arasında bağlantı kurarak geleceğin şekillendirilmesi üzerinde durmaktadır. Benzer çalışmalarda da; 6. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında Ballı ve Kartal (2020) eğitimin siyasi işlevleri yönünden dünya barışına katkıda bulunma, askeri güç olma, diğer ülkelerin Türkiye’ye karşı olumsuz uygulamalarının yer aldığını ifade etmektedir.

Araştırmada son tema olarak “Eğitim, kültür ve sanat-spor, bilime verilen önem” üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu temaya göre, bireyleri kendilerini çok yönlü geliştirmelerinin hedeflendiği yorumu yapılabilir. Bu bulguya paralel olarak Akbaba (2009); Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersine yönelik öğrenci görüşlerinde, eğitim-kültür hayatlarında bu dersin etkili bir unsur olduğunu ifade ettiklerini belirlemiştir.

Çalışma genel olarak ele alındığında; çeşitli yönlerden eğitimin siyasal işlevine hitap eden vurguların yapıldığı, devletin oluşturmak istediği ideolojinin de bu yönden şekillendirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu çalışma, doküman incelemesi tekniği kullanarak yapılmış olup, farklı araştırma yöntem ve yaklaşımlarıyla öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin farklı seviyelerdeki sosyal bilgiler ders kitaplarına yönelik görüşlerinin alındığı ya da farklı kademelerdeki ders kitaplarının karşılaştırmasının yapıldığı çalışmaların gerçekleştirilmesi önerilebilir.

Kaynakça

- Akbaba, B. (2009). Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersinin öğretimine yönelik bir durum değerlendirmesi (Gazi Üniversitesi örneği). *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 29-52.
- Alaca, E. (2017). *Tarih eğitime giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- Arsal, Z. (2015). Ortaöğretim Tarih, Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersleri öğretim programlarında Milliyetçilik. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (30), 1-16.
- Aslan, E. (2005). Türkiye'de tarih eğitiminin sorunları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (18), 106-114.
- Ballı, F. E. ve Kartal, S. (2020). Eğitimin siyasal işlevi; Sosyal Bilgiler ders kitabı örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 36-49.
- Baltacı, C. ve Uysal, M. T. (2012). Türkiye'de bir siyasal sosyalleşme aracı olarak ders materyali: İlköğretim sosyal bilgiler dersi üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 17(3), 177-194.
- Bayrakçı, M. (2005). Ders kitapları konusu ve ilköğretimde ücretsiz ders kitabı dağıtım projesi. *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 165, 7-20.
- Candan, H. ve Işık, M. (2019). İdeolojik devletin siyasal toplumsallaşma aracı olarak okulun işlevi: kavramsal bir analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 567-585.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri*. M. Bütün and S.B. Demir, Çev. (Eds.). İstanbul: Siyasal Kitapevi.
- Çakır, U. (2016). Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabı görsellerinin bazı özellikler açısından incelenmesi. *Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 6-18.
- Çetin, H. (2001). Devlet, ideoloji ve eğitim. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 201-211.
- Demircioğlu, İ. H. (2007). *Tarih öğretiminde öğrenci merkezli yaklaşımlar*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Demirtaş, B. (2020). *Ortaöğretim 12. sınıf T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabı*. Ankara: Mevsim Yayıncılık.
- Dewey, J. (2000). Temel eğitimde tarihin amacı (Çev: B. Ata). *Milli Eğitim*, 147.
- Dönmez, C. ve Yazıcı, K. (2013). Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarında tarihi karakterlerin kullanımını etkileyen faktörler. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(3), 243-265.
- Enginer Özyurt, E. (2014). *Ortaöğretimde vatandaşlık bilincinin oluşmasında T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersinin rolü*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Esen, S. (2017). *7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının öğretmen görüşlerine göre incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Eşgi, N. ve Dursun, F. (2008). 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler öğretimi ders kitaplarının görsel tasarım ilkelerine göre değerlendirilmesi. *GÜ Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 21-34.

- Ezer, F., Ulukaya, Ü., ve Kaçar, T. (2016). İlköğretim 8. Sınıf öğrencilerinin Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersine yönelik tutumları. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 71-91.
- Karasu Avcı, E. ve Faiz, M. (2018). 4. ve 5. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitapları “etkin vatandaşlık” öğrenme alanında yer alan becerilerin ve değerlerin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi (IJONASS)*, 2(1), 1-21.
- Ginesar, Ö. ve Güven, C. (2018). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin 8. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabıyla ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 1017-1041.
- Gutek, G. L. (2011). *Eğitime felsefi ve ideolojik yaklaşımlar*. (Çev. N. Kale). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Gülersoy, A. E. (2013). İdeal ders kitabı arayışında sosyal bilgiler ders kitaplarının bazı özellikler açısından incelenmesi. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education*, 2(1), 8-26.
- Güneş, B. (2019). *2000 yılı sonrasında yayımlanan Sosyal Bilgiler ders kitaplarının sosyolojik analizi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Illich, I. (2012). *Okulsuz toplum*. (Çev. M. Özey). İstanbul: Şule Yayınları.
- İnal, K. (1998). *Türkiye’de ders kitaplarında demokratik ve milliyetçi değerler – 27 Mayıs ve 12 Eylül Askeri Müdahale dönemlerine ilişkin bir inceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karabağ, G. (2010). Tarih öğretmenlerinin mesleki becerilerini şekillendiren unsurlar İçinde: M. Safran (Ed.), *Tarih nasıl öğretilir? Tarih öğretmenleri için özel öğretim yöntemleri* (373-376), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Kartal, S. (2018). Tek parti döneminde toplanan milli eğitim şuralarında alınan kararların eğitimin siyasi işlevi açıdan analizi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(11), 196-203.
- Kayaalp, F. (2015). *İdeoloji-vatandaşlık ilişkisi bağlamında 1923-1950 Türkiye’sinde sosyal bilgiler kapsamındaki ders kitaplarının incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Kızıloluk, H. (2007). Ekonominin eğitimin amaçları ve içeriği üzerindeki etkileri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 21-30.
- Kulantaş, N. (2007). *4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler dersinde kullanılan öğrenci ders ve çalışma kitapları ile öğretmen kılavuz kitaplarının, öğretmen, öğrenci ve veli görüşlerine göre değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Mardin, Ş. (2004). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- MEB (1973). Milli Eğitim Temel Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMeti/1.5.1739.pdf> (05.05.2021).
- MEB (2004). İlköğretim Genel Müdürlüğü “Yardımcı Eğitim Araçları” Sayı: B08.0.İGM.0.08.01.02.310/, Genelge No: 2004/81 (03.05.2021).
- MEB (2018). T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=355> (01.06.2021).
- MEB (2018). 2023 Eğitim Vizyonu. Milli Eğitim Bakanlığı. http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf (10.06.2021).

- MEB (2018). Ortaöğretim TCİTA dersi öğretim programı. Ankara.
- Miles, M. B., ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Sage.
- Nichol, J. (1996). *Tarih eğitimi* (Çev. M. Safran) Ankara: Çağrı Matbaası.
- Öcal, A. ve Yiğittir, S. (2007). İlköğretim sosyal bilgiler ders kitaplarının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi (Kırıkkale örneği). *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 8(1), 51-61.
- Özbaran, S. (2002). Tarih öğretiminin güncel sorunları. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 100,66-68.
- Özkan, R. (2010). Türk eğitim sisteminde himayeci değerler: İlköğretim ders kitapları örneği. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*. 7(1),1124-1141.
- Parlak, İ. (2005). *Türkiye’de ideoloji-eğitim ilişkisi: Erken Cumhuriyet dönem tarih ve yurt bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü, Ankara.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative evaluation and research methods* (3rd ed.). London: Sage Publications.
- Paykoç, F. (1998). Tarih öğretiminde duyuşsal alanın rolü. S. Özbaran (Ed.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları içinde* (ss. 85-93). İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Safran, M. (1993). Tarih öğretiminin eğitimsel amaçları. *Belleten*, 57(220), 827- 842.
- Semiz, E. (2020). *İsmet İnönü döneminde Türkiye’de milli eğitim ve ideoloji (1938-1950)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Şahin, S. (2010). *İlköğretim sosyal bilgiler 5. sınıf ders kitaplarının öğretmen görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Şahin, M. (2014). Sosyal Bilgiler ders kitaplarının görsel tasarım ilkeleri açısından değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 31-46.
- Şimşek, A. ve Kartal, S. (2020). Ortaokul T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabına yansıyan vatandaşlık algısı. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 43-57.
- Şimşek, N. (1997). *Derste eğitim teknolojisi kullanımı*. Ankara: Anıl Matbaası.
- Taşkın, P. (2014). *Ortaöğretim okulları öğrencilerine yönelik disiplin düzenleme ve uygulamalarının çocukların temel hak ve özgürlükleri bağlamında değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tezcan, M. (1997). *Eğitim sosyolojisi*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.
- Tezcan, M. (2010). *Eğitim bilimine giriş*. 7. Baskı. Sönmez, V. (Ed.). Ankara: Anı.
- Tüfekçioğlu, H. (1993). Ders kitapları üzerine yapılmış iki çalışma ve yetişkinlere okuma yazma öğreten iki kitap hakkında inceleme. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(4), 61-90.
- Türk Dil Kurumu (TDK) (2021). <https://sozluk.gov.tr/>.
- Ulusoy, K. (2010). Değer eğitimi: Davranışçı ve yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan tarih programlarında değer aktarımı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 32-51.
- Wakefield, J. F. (2006). *Textbook usage in the United States: The case of US history*. Online Submission.
- Yanpar, T. (2006). *Öğretim teknolojileri ve materyal tasarımı*. Ankara: Anı Yayıncılık.

- Yıldırım A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, F. (2014). *8. sınıf T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi öğrenci çalışma kitaplarının Sosyal Bilgiler öğretmenlerince değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- Yıldız, R. (2006). *Eğitim Bilimine Giriş*. Erçetin, Ş ve Tozlu, N. (Ed.) Hegem Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, M. S. (2004). *İlköğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük programı içeriğinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.10.2021 Kabul/Accepted: 19.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 283-298.

PLATON'UN İDEALARI BAĞLAMINDA DESCARTES'İN RUH-BEDEN İKİLİĞİNİN İNCELENMESİ

Zehra ETİLİⁱ, Sema ÖNALⁱⁱ

Öz

Ruh ve beden arasındaki ilişkinin tam olarak nasıl gerçekleştiği felsefecilerin ilkçağlardan beri üzerinde çalıştığı en uzun süreli sorunlardan biri olmasına rağmen hala tam olarak bir çözüme ulaşamamıştır. İlkçağlarda ruh ve bedeni iki farklı töz olarak kabul eden felsefecilerin başında gelen Platon bedenin öldükten sonra ruhun var olacağını ve idealar dünyasına ulaşan ruhların kurtuluşa ulaşacaklarını savunmuştur. Bu, düalizm açısından önemli bir başlangıç sayılabilir. Platon'un idea kavramı onun ruh ve beden ayrılığına getirdiği çözümü de kapsamaktadır. Klasik dönemde ruh-beden ilişkisi olarak tanımlanan bu sorun Descartes'la beraber zihin-beden sorunu olarak anılmaya başlamış, sonrasındaki çalışmalar da zihin kavramı ve zihnin yapısı etrafında şekillenmiştir. Descartes'ın "ruh öğretisi" olarak bilinen geleneksel yapıdan uzaklaşması modern felsefede zihin-beden sorununda yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Zihin ve bedenin birbiriyle etkileşiminin beyinde bulunan epifiz bezi aracılığıyla sağlandığını savunmuş olan Descartes can ruhlarının nasıl işlev gördükleri hakkında geniş bir bilgi vermiştir. Zihin-beden sorunu önceleri sadece filozoflar tarafından incelenen bir konu olmuştur, çünkü ölümsüz ruh anlayışı dinlerin vazgeçilmez ve dokunulamaz bir görüşüdür ve ruhun ölümsüzlüğünün yanlış olduğunu tartışılması bile birçok kesimin tepkisini göze almayı gerektirdiği için bilim adamları bu konudan uzak durmayı tercih etmişlerdir. Bu çalışmada Platon ve Descartes'ın ruh ve beden ayrılığına dair bakış açılarına yer verilerek Platon'un ruh ve beden düalizmi ile Descartes'ın ruh ve beden düalizminde kullanmış olduğu can ruhları kavramı ile düalizme getirdiği açıklamalar ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Platon, Descartes, Düalizm, İdealar, Can Ruhları.

Examining Decsartes' Soul-Body Duality in the Context of Plato's Ideas

Abstract

Although it is one of the longest-standing problems that philosophers have been working on since ancient times, how exactly the relationship between the soul and the body is realized has still not been fully resolved. Plato, one of the leading philosophers who accepted the soul and body as two different substances in ancient times, argued that the soul would exist after the body died and that the souls who reached the world of ideas would reach salvation. This can be considered an important start for dualism. Plato's concept of idea also includes his solution to the separation of soul and body. This problem, which was defined as the soul-body relationship in the classical period, started to be referred to as the mind-body problem with Descartes, and later studies were shaped around the concept of mind and the structure of the mind. Descartes's departure from the traditional structure known as the "soul doctrine" marked the beginning of a new era in the mind-body problem in modern philosophy. Descartes, who

ⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü, e-posta: zehraetili82@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2067-4283

ⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Felsefe Bölümü, e-posta: semaonal@hotmail.com, ORCID ID: 0000 0002 9882 0925

argued that the interaction of mind and body with each other is provided through the pineal gland in the brain, gave extensive information about how soul spirits function. The mind-body problem was a subject that was studied only by philosophers before, because the understanding of the immortal soul is an indispensable and intangible view of religions, and since even the discussion of the immortality of the soul as a mistake requires taking the reaction of many people, scientists have preferred to stay away from this subject. In this study, Plato's and Descartes' perspectives on the separation of soul and body will be included, and Plato's soul and body dualism and the concept of soul spirits used by Descartes in soul and body dualism and the explanations he brought to dualism will be tried to be discussed.

Keywords: *Plato, Descartes, Dualism, Ideas, Soul Spirits.*

Düalizm Nedir?

Varlığa anlam vermek insanın en temel ihtiyaçlarından biridir, bu anlamı bulabilmek içinse insanın yeterli bir zihin kapasitesine sahip olması gerekir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve onu tanımlarken kullanılan en önemli özelliği olan düşünmenin mekanı olan zihin kavramını nasıl açıklarız? Hepimizin bir bedeni ve bir zihni vardır, öyleyse Descartes'ın sorduğu gibi insan bedenine mi yoksa zihnine mi daha yakındır? Descartes'a göre bir bedenimiz olduğu bilgisi zihnimiz sayesinde ulaştığımız bir bilgi ise zihin nedir? Zihin ve beden arasında nasıl bir ilişki ve etkileşim söz konusudur? Öznele zihinsel deneyimlerimiz fiziksel olan beynimiz yardımıyla mı gerçekleşir? Biz bu elde ettiğimiz deneyimleri nerede muhafaza ederiz? Eğer cevabımız zihnimiz olursa daha baştan düalist bir yaklaşım mı sergilemiş oluruz? Ya da dokulardan, damarlardan oluşan beynimiz mi bizim duygularımızın ve düşüncelerimizin muhafaza edildiği yerdir? Fiziksel olarak vücudumuzdaki uzuvları tam olarak hissedemediğimiz durumlarda örneğin görmeyen bir insanın kendi görüntüsü hakkında herhangi bir bilgisi olmaması durumunda ya da felçli bir insanın uzuvlarını algılayamadığı durumlarda bile insanların zihninden geçen her şeyden haberdar olduğunu düşünürsek insanın bedeninden daha çok zihnine yakın olduğu sonucuna mı ulaşırız?

Zihin ve beden bir arada ya da ayrı ayrı çalışmasının nasıl gerçekleştiği sorusunun cevabı hala aranmakta olmasına rağmen Antikçağdan beri bu soruna getirilen çözümlerden birisi de düalizm kuramıdır. Tüm zihinsel etkinliklerin kaynağının beyin gibi fiziksel bir varlıktan dolayı değil de bedenle birlikte var olsa bile ondan tamamen bağımsız ve fiziksel olmayan bir öz, ya da bir ruhtan kaynaklı olması durumudur. Beden ve zihnin birbirinden tamamen farklı maddelerden oluştuğunu savunan bu görüşe göre; insan birbirine indirgenemeyen iki farklı tözden oluşur. Var olan her şeyin beden ve ruh olmak üzere birbirinden tamamen farklı, birbirine indirgenemez iki tözden yapılmış olduğunu savunan bu görüşe 'Düalizm' denir. "Düalizm, günümüzün felsefe ve bilim topluluğunda en fazla tutulan görüş olmamasına rağmen, genel olarak toplumda en yaygın olan zihin kuramıdır, dünyadaki rağbet gören dinlere derinlemesine kök salmıştır ve Batı tarihinin büyük kısmı boyunca hakim zihin kuramı olmuştur" (Churchland, 2018, s. 27).

Platon ve diğer ilkçağ filozoflarının yanı sıra, Skolastik düşünce yapısı içindeki filozoflarda da beden öldükten sonra insanın bir parçası olan ruhun yaşamaya devam ettiği düşüncesiyle ruh ve beden ayrılığı savunulur. Modern dönemde ruh ve beden ayrılığını mümkün gören düşünürlerin olmayacağını sanmak bir yanılgıdır çünkü yakın tarihte Sir John Eccles, Karl Popper ve Richard Swinburne gibi isimler de düalist görüşü savunan kuramların arkasında durmuşlardır. Platon ve Descartes ruhun ölümsüz olup olmadığı sorununa cevap arayan en önemli düşünürlerden iki tanesidir. Her iki filozof da beden ve ruhun tamamen farklı malzemelerden yapıldığını ve ölümden sonra bedenimizin çürüyüp yok olsa bile zihnimizin yaşamaya devam ettiğini ve asla yok olmadığını savunmuşlardır. Düalist görüş İslamiyet, Hıristiyanlık ve daha birçok dinde yaygın olarak benimsenen bir görüştür (Sayan, 2012, s. 41). Descartes ruhun bedeni terk ettikten sonra ölümün gerçekleştiği düşüncesini bir yanılgı olarak görür, ona göre tam tersi bir durum söz konusudur. O, bu yanılgının sebebini şöyle açıklar:

Bu yanılgı şundan oluşur; tüm ölü bedenlerin sıcaklıktan ve sonra da hareketten yoksun olduğu görülünce, bu hareketleri ve bu sıcaklığı kesenin ruhun yokluğu [bedenden ayrılması] olduğu sanılmıştır. Böylece, doğal sıcaklığımızın ve bedenlerimizin bütün hareketlerinin ruhumuza bağlı olduğuna inanılmıştır; oysa tam tersine, öldüğümüz zaman, bu sıcaklığın kesilmesi ve bedeni hareket ettirmeye yarayan organların işlemez hale gelmesi sebebiyle ruhun bedenden ayrıldığı düşünülmemeliydi (Descartes, 2019c, s. 34-35).

Antikçağdan günümüze kadar etkisini sürdüren bu akım zihin felsefesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Ruhun ölümsüz olduğunu savunan bu görüş öldükten sonra bedenin yok olmaya mahkum olduğu halde ruhun değişmeden kaldığını ve tekrar başka bedenlerde hayat bulacağını savunur. Düalist bakış açısına göre kişi kendi zihnine sahip olmasına rağmen bir bedene olumsal olarak sahiptir. “Diğer bir deyimle bir kişi kendi zihnidir (kişi kendi zihni ile özdeştir) oysa kendi bedenine sahiptir” (Priest, 2019, s. 13). Yani kişi beden varlığını yitirse bile var olmaya devam edecektir ancak zihin varlığını yitirecek olursa zorunlu olarak varlığını da yitirmektedir. Kartezyen düalizmin en önemli özelliği kişinin zihinsel süreçleri hakkında sadece kendisinin bilgi sahibi olması ve bu süreçler hakkında kuşku duymamasıdır, örneğin acıktığımız, susadığımız, korktuğumuz ya da mutlu olduğumuz bilgisi kişiye özel bir bilgidir ve insan iç gözlem yoluyla bu zihinsel durumlardan emin olur. Hiç kimse bir başkasının zihinsel süreçlerini dışarıdan gözlemleyemez ancak fiziksel olarak bedenimiz dışarıdan gözlemlenebilir. Bu kuramda fiziksel olmayan zihin ve fiziksel olan bedenin sistematik olarak birbiriyle etkileşim içinde olduğu kabul edilir. Düalist kuramlar zihinsel olanın fiziksel olan hiçbir şeyle özdeş olamayacağını savunurlar, zihinsel olanla fiziksel olan özsel olarak farklıdır ve zihni başka bir şeye indirgeyerek tanımlamak mümkün değildir. Descartes’ın bu kuramı günümüzde çok popüler olmasa da aradan geçen yüzyıllara rağmen hala tartışılmaya devam etmektedir. Düalizm kuramının en önemli sorunu zihin ve beden arasındaki etkileşimin nasıl olduğuna dair net bir cevap verememesidir. Bu görüşte daha çok zihnin ne olduğu değil ne olmadığı açıklanmaya çalışılmaktadır. “Düalizm her ne kadar zihinsel olguların ontolojik olarak fiziksel olandan bağımsız bir temel bir özne veya cevhere dayandırmakla zihinsel olguların açıklanmasında kayda değer bir açılım sağlıyorsa da aynı başarıyı zihinsel öznelerin

doğasını açıklamada ortaya koyamadığı söylenebilir” (Büyük, 2013, s. 134-135). Zihin beden sorununa düalist yaklaşımlar dışında herhangi bir çözüm getirilememiştir, öznel duyularımızın nesnel fiziksel alanla nasıl bağlantılı olduğunun çözümü henüz bir açıklığa kavuşturulmamıştır. Düalist kuramlar hem fiziksel dünyaya hem de fiziksel gerçekliğin ötesinde, öznel iç dünyamızın kendi başına bir gerçekliği olduğuna inanarak iki tarafa da yeterli önemi göstermektedirler.

Platon’da Ruh ve Beden Düalizmi

Platon’un (428/7-348/7) ruha ilişkin görüşleri daha sonra geliştirilen düalist yaklaşımlar için bir giriş olmuştur. “Nesne (madde)-idea ayrımı, insanda beden-ruh ayrımını çağrıştırır. Platon’a göre, nasıl idea nesneden üstün ise, ölümsüz olması nedeniyle tanrısal bir nitelik taşıyan ruh da maddesel olan bedenden üstündür” (Ağaoğulları, 2020, s. 201). “Platon’a göre insan kendisindeki ölümsüzlüğe yakın olan yanı sıra yine ölümsüz olan Tanrı’yı bilebilirken yine ölümsüz olan hakikati, iyiliği ve güzelliği de algılayabilir ve bununla birlikte insan, ruh ile idealar dünyası arasındaki ilişkiyi de kurmuş olur” (Doğan, 2018, s. 9). Platon’un ruh ve beden anlayışına ilişkin görüşlerini özellikle *Phaidros*, *Menon* ve *Devlet* diyaloglarında bulmak mümkündür. Platon için gerçek dünya idealar dünyasıdır ve bütün ruhlar bu dünyada varlıklarını sürdürmektedirler, duyularla algıladığımız dünya değişmeye ve yok olmaya mahkumdur, bu dünya gerçekliği olmayan bir dünyadır. İdealar dünyası ise değişen dünyanın tersine hiç değişmeden kalan ve mükemmel nesnelere olduğu bir dünyadır ve amaçlanan da bu dünyaya ulaşmaktır. Pythagorasçıların ruhun ölümsüzlüğü, ölümün de ruhun içinde bulunduğu hapisneden kurtuluşu olarak görmesi Platon’un idealar kuramı ve ruhun ölümsüzlüğü görüşlerinin temelini oluşturur. Platon’un ruh-beden anlayışı Tanrı ve dünya ile ruh ve beden arasındaki ilişkiyi birbirinden ayıran, düalizm anlayışına dayalı görüştür. Platon’un iki önemli öğretisi ‘ruhun ölümsüzlüğü’ ve ‘idealar öğretisi’dir, Uslu; Platon’un varlık, bilgi ve ahlak anlayışının bu iki öğretiye dayandığını söyler, ona göre; “Ruhun ölümsüzlüğü öğretisinin büyük ölçüde Pythagorasçıların etkisi altında geliştirildiği açıktır. İdealar öğretisi ise Platon’un kendisinden önceki doğa filozofları arasında yaptığı hayranlık uyandırıcı düşünsel sentezin bir ürünüdür” (Uslu, 2010, s. 107).

Platon ruh ve beden ayrılığına dair düşüncelerini birden fazla diyalogunda dile getirmiştir, *Phaidon* diyalogunun birçok bölümünde bu ayrımı net bir şekilde bulmak mümkündür, bu diyalogunda ruhun ölümsüzlüğünü *Kebe*s ve *Simmias*’ın eleştirilerine karşı savunmaktadır ve kanıtlar ortaya sunarak düşüncesinin doğruluğunu anlatır. “Ortaya koyduğu birinci kanıt, karşıtların birbirine dönüşmek suretiyle varlığa gelmeleri ve mahvolmaları ile ilgilidir. Bu yüzden bu kanıt, ‘Devirsel Kanıt’ diye bilinir” (Priest, 2019, s. 24). Karşıtlar birbirine dönüşerek ölü olandan canlılar, canlı olandan da tekrar ölümler meydana gelmektedir, böylece ruhların başka bedenlere taşınacağı anlatılır, bu da reenkarnasyon düşüncesini aklımıza getirir. “Ölümden yaşama bir dönüş var ve yaşayanlar ölümlerden doğuyorlar. Ayrıca iyi ruhları mutlu, kötü ruhları da üzüntülü bir son bekliyor” (Platon, 2019a, s. 64). Platon gerçek dünyaya ulaşmak için bedenden kurtulmak gerektiğini düşünür, ona göre ruhun kendi başına kalması ancak öldükten sonra ruhun bedenden

ayrılmasıyla olacaktır ve bu da istenen bir şeydir. “Daha sonra bedenden kurtulacağız ve büyük olasılıkla bizimle aynı durumdaki canlılarla beraber yaşayacağız. Şeylerin, hakikatin ta kendisini oluşturan özünü ancak böylelikle kendimizde tanıyabiliriz” (Platon, 2019a, s. 56).

Menon diyalogunda ise anımsama argümanı ile ruhun başka bedenlerde dolaştığı ve idealar dünyasında bize gereken tüm bilgilerin öğretildiği anlatılır, bilgi bize önceden verilmiş ve ruhumuzda saklı bulunanların anımsanmasından başka bir şey değildir. “(...) öğrenme denen şey, ruhta zaten mevcut bulunan bir içeriğin açığa çıkarılmasından, anımsanmasından başka bir şey değildir. Bu kabul bizi Platon’un bilgi anlayışının en temel yargısına vardırır; *Bilgi anımsamadır (anamnesis)*” (Uslu, 2010, s. 112). Cevizci’ye göre anımsama kuramı şöyle tanımlanabilir: “Kurama göre, birtakım kavramların, ilkelerin ve doğruların bilgisi doğuştan olup, gerçekte bilgilenmeye karşılık gelen süreç anımsamadan, insan ruhunda örtük olarak bulunan bu bilgilerin belirtik hale getirilmesinden meydana gelir” (Cevizci, 2017, s. 30).

Ruh ölümsüz olduğu için, birçok defa doğmuş ve hem burada hem diğer yaşamda her şeyi görüp öğrenmiştir. Bu yüzden de erdem ya da başka bir şeye yönelik bir şeyi daha önceden gördüğü için hatırlayabilir. Doğanın her parçası birbiriyle ilişkili olduğundan dolayı ruh her şeyi öğrenir. Biz buna şu anki yaşamımızda öğrenmek diyoruz. İnsan öğrendiği zaman yeterince cesurca ve araştırmaktan sıkılmıyorsa diğer şeyleri de öğrenmesine bir engel yoktur. Çünkü araştırma ve öğrenme gerçekte hatırlamadır (Platon, 2018, s. 51).

Platon *Menon*’da ruhu daha önceden var olan bilgilerin hatırlanması yoluyla anlatır ve bir köleye sorular sorarak cevabını bilmediği bir problemin hatırlanarak çözebileceğini ispat eder. Buna göre bilmediğin bir sorunun cevabı ancak daha önceden var olan ve hatırlanarak açığa çıkan bilgi sayesinde verilebilir. Platon’a göre bu dünyada anımsanan bilgiler idealar dünyasındaki bilgilerin bozuk tasarımları gibidir. Priest’e göre ruhlarımızın daha doğmadan idealar ile doğrudan bir temas veya birliktelik halinde olduğu görüşü Platon’a aittir. Priest Platon’un zihin-beden düalizmini şöyle bir metafizik tabloyla anlatır:

Doğumda ruhlarımız, duyuların nesnelereyle yüzleşince unutkanlık dolu bir cehaletin içine saplandı ve duyumsal zevkler zihnimizi dağıtıp bizi şaşırtdı, böylece ruhsal doğamızı gerçek bilgiye ulaşmaktan mahrum etti. Bununla beraber, ölümden, ruh tekrar eski sıhhatli durumuna döndürülür ve bizler bir kez daha ‘İyi’yi ve bütün diğer ideaları bilebiliriz (Priest, 2019, s. 27)

Devlet diyalogunda ise ruh göçü açık bir şekilde anlatılır, Sokrates Pamphiliyalı Armenios’un oğlu Eros’u anlattığı mitosta Hades’e giden ruhların başına gelenleri ayrıntılı bir şekilde açıklar. Savaş meydanında ölen Eros’un bedeni diğer ölenler gibi bozulup kokmamıştır, gömülmek üzere eve götürülen ceset yıkanmak için hazırlandığı sırada tekrar canlanmıştır ve ölü olarak kaldığı on iki gün boyunca Hades’te gördüklerini anlatır. Bu mitosa göre Hades’teki hakimler orada olanları dünyadaki diğer insanlara anlatması için Eros’u görevlendirirler. Ölen ruhların tekrar başka bedenleri nasıl seçtiği ve dünyaya geri gönderilmeden önce Lethe Ovası’ndaki Ameletos Nehri’nin suyunu içerek nasıl daha önce yaşadıkları her şeyi unuttukları ve yeni yaşamlarına nasıl geri döndükleri uzun bir dille anlatılır.

Yaşam seçen ruhların çok farklı tercihlerde bulduklarını da anlatıyor. Birçok kimse eski yaşantısından etkileniyormuş ama komik şeylerde varmış. Örneğin Orpheus bir kuğu yaşamını seçmiş, kendisini öldüren kadınlara kızgın olduğu için bir kadından doğmak istememiş. Thamyros bülbül yaşamını seçmiş, bazı kuşlar ve hayvanlar ise insan yaşamı seçiyorlarmış. Yirminci sırada seçim yapan bir ruh, aslan yaşamı istemiş. Bu kimse Telamon'un oğlu Aias'muş. Hektos kendisine silah vermediği için insan olmak istemiyormuş. Agamemnon'a sıra geldiğinde, o da insanların yaptıklarından dolayı bir kartal olmayı tercih etmiş. Atallante atletlerin kazandıkları şerefın etkisinden kurtulamadığı için yine atlet olmak istemiş. Panopea'nın oğlu Epeus bir kadın olmuş, çalışkan bir ev kadını (Platon, 2019b, s. 410-411)

Sadece insanlar değil aynı zamanda daha önce hayvan ruhuna sahip olanlar da diledikleri şekilde seçim yapmışlar, bazıları hayvan olarak kalırken bazıları da insan olmak istemişler. Platon'un ruh ve bedenle ilgili görüşleri kendinden sonra gelen düşünürlerin ruh, zihin, bilinç konularındaki düşüncelerine kaynak oluşturmuştur.

Descartes'ta Zihin ve Beden Düalizmi

Descartes'a göre insan zihin ve beden olarak iki farklı yapıdan meydana gelmektedir. Bunlardan birisi uzayda yer kaplayan, belirli boyutları olan maddi bir varlık olarak beden (res extensa), diğeri ise temel özelliği düşünme etkinliği olan, biçimi ve boyutu olmayan, uzayda yer kaplamayan bir varlık olarak zihindir (res cogitans). Descartes'a göre zihinsel olan fiziksel olandan daha önce gelir çünkü bedeni algılayabilmek için öncelikle zihne ihtiyacımız vardır. Her şeyden kuşkulanmaya başlayarak sistematik bir çalışmaya başlayan Descartes, insanın yalnızca kendi zihninden kuşku duyamayacağı gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştır ve bunu şöyle bir önermeyle dile getirir: "...Benim, öyleyse varım, önermesini ne zaman dile getirsem ya da zihnimden geçirsem, bunun zorunlu olarak doğru olduğunu kabul etmeliyim" (Descartes, 2019a, s. 34). Bu bölümde Descartes'ın "Cogito ergo sum" önermesine ulaşmak için izlediği yöntem Descartes'ın eserlerinin kılavuzluğuyla anlatılmaya çalışılacaktır. Descartes'ın görüşü Kartezyen Düalizm adıyla bilinmektedir, zihinsel olanın fiziksel olamayacağı varsayımına dayanan bu düşünce zihin felsefesinin temel konularından birisi olmayı başarmıştır. Bu görüş fiziksel olanla zihinsel olanı birbirinden ayırarak iki farklı tözden bahseder, bu iki farklı töz birbiriyle etkileşim içindedir ancak buradaki en büyük sorun bu iki farklı tözün birbiriyle nasıl etkileşimde bulunduğu tam olarak açıklanamamasıdır.

Descartes (1596-1650) Modern dönemde bilime ve felsefi düşünceye katkılarından dolayı Modern Batı felsefesinin kurucularından biridir. "Modern felsefenin babası, Yeniçağ felsefesinin kurucusu gibi nitelemelerle anılan Rene Descartes Ortaçağ etkilerinden kurtulma yolunda tümüyle olgunlaşmış felsefi tutumun ilk büyük örneğini ortaya koyarak özgür düşünen özne felsefesinin kurucusu olma onurunu elde etti" (Çelik, 2012, s. 50). Descartes'a göre dünyadaki bir nesnenin ya da maddenin bilim açısından en önemli özelliği büyüklük, şekil ve harekettir. Descartes'ın dünyanın temel gerçekliğini maddeyle birlikte ifade edilen bu özelliklerin duyumsal olmayan, matematiksel bir tasvir yoluyla ortaya koyduğunu ve doğanın akılsallığını matematiğe indirgeyerek bu yeni bakış açısının neredeyse tümüyle Descartes'ın

eseri olduğunu düşünen Cevizci'ye göre; Descartes'ı modern çağın ilk filozofu yapan en önemli özellik budur (Cevizci, 2020, s. 43).

Modern dönemin başlamasıyla birlikte Descartes bilimle dini rasyonel bir şekilde uzlaştırma çabası içinde olmuştur. Aklı ve bilimi her şeyin başlangıcı olarak almış ve kendi yöntemini geliştirme çabası içine girmiştir. Descartes metodik şüphecilik yöntemiyle var olan bilgileri yeniden sorgulayarak akla ve mantığa uygun yeni bilgiler edinmeyi amaç edinmiş ve modern felsefenin en çok konuşulan felsefecilerinden biri olmuştur. Özneyi temel alarak, birinci şahıs bakış açısıyla modern felsefenin yeniden kurulmasına öncülük etmiştir. Bu düşünce tarzıyla geleneksel düşünce tarzından çıkmış ve otoritenin dayatmalarından uzaklaşmıştır. Metodik şüphecilik yöntemiyle her şeye şüphe ile yaklaşarak açık ve seçik bilgiye ulaşmayı ve her şeyi sağlam temellere ulaştırmayı hedefleyen Descartes bilimsel bilginin bir binanın sağlam bir temel üzerinde inşa edilmesinin şart olduğu gibi, sağlam temeller üzerinde kurulması gerektiğini düşünür. Descartes'a göre 'açıklık' bir nesnenin bilgisini doğrudan araçsız olarak kavramaktır, 'seçiklik' ise nesnenin bilgisinin birbirinden ayrılmış ve kesin olarak seçilerek kavranması demektir. "Şüphenin karanlığı içinde ilk ışık olarak bilinci bulan Descartes, buradan Tanrı'nın varoluşunu ortaya çıkarmış, bundan da cisimler dünyasının gerçekliğine inandıracak temeli hazırlamıştır. Böylece şüphenin baştan aşağı yıkılmış olduğu gerçek yeniden kurulmuş oluyordu" (Gökberk, 1985, s. 266). Descartes uyguladığı metodik şüphecilik yönteminin sonucunda tek bir inancın, kendi varlığına dair inancın şüphe edilemeyeceğini meydana çıkarmıştır.

Descartes tözü sonlu ve sonsuz olarak ikiye ayırmıştır, sonsuz töz Tanrı'yı, sonlu töz ise insanı ifade eder. İnsanı da düşünen töz ve maddi töz olarak iki ayrı töze ayırmış olan Descartes aslında üç farklı tözden bahseder. Mehmet Emin Erişirgil'e göre Descartes tözü iki anlamda kullanır ve genellikle bu iki anlam birbirine karıştırılır. İlk olarak kullanılan anlamı deneyimlerimizle öğrenmiş olduğumuz duyuşsal nitelikleri vücuda getiren şey'dir. Bu anlamıyla Descartes'ın ruh ve maddeyi ayrı ayrı kabul etmesi için herhangi bir mantıksal zorunluluk yoktur. Tözün asıl diğer anlamı ise 'bağımsız olarak mevcut olan, yani kendi kendine kaim olan şey' anlamındadır. "Bunun içindir ki, Descartes, 'tözün mahiyetinden bağımsız olarak mevcudiyet ve başka bir şeye ihtiyaç duymama anlamı vardır' diyor. Filozofun, düşünce ve uzamı ayrı ayrı düşünebildiği için, her ikisini de birbirinden ayrı töz kabul etmesi ancak bu tanım açısından doğru olur" (Erişirgil, 2006, s.127). Descartes'ın düalizminin ilk durağı Tanrı ve doğa arasındadır, ikinci olarak ise ruh ve beden düalizmine ulaşır. Descartes'a göre var olmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan töz Tanrı'dır ancak Tanrı yaratılmamış olduğu için bu töz sistemin dışında kalır. Tanrının yarattığı evrende Tanrı dışında onun yarattığı iki töz daha vardır ve Descartes'ın esas olarak incelediği bu iki tözdür. Birbirlerine eşit olan ve varlıklarını sürdürmek için birbirine ihtiyaç duymayan bu tözlerin tek ortak yanları Tanrı tarafından yaratılmış olmalarıdır. Bu tözlere ruh ve madde ismini veren ve bu iki tözün birbirleriyle yakından ilişkili olduğunu söyleyen Descartes ruhun niteliğinin düşünme ve düşünceler üretme, maddenin niteliğinin de yer kaplama olduğunu ve bunların özsel nitelikleri sayesinde varlık bulduklarını söyler. "Descartes'a göre zihnin

doğası ya da özü düşünmek olduğuna göre zihin de zamansal bir varoluştur ve zaman içinde gerçekleşen her var olma bir mevcudiyet olarak anlaşılmalıdır” (Özkan, 2019, s. 249). Dış dünyada fiziksel olan her şey uzay ve zamanın yasalarına göre varlık kazanır ve yer kaplama madde için geçerli olsa bile zamansallık her iki töz için de geçerlidir. “Tözü özü ile dile getirmek Descartes’a göre uygun olduğu için, Descartes bu töze ‘düşünen şey’ (res cogitans) adını verir. Madde tözünün özü ise uzamlı olmaktır. Bu nedenle bu töze de Descartes, ‘uzamlı şey’ (res extensa) adını vermektedir” (Çelik, 2012, s. 56). Düşünme yetisi olan şey uzamlı değildir, uzamlı olan şey ise düşünme yetisine sahip değildir.

Descartes ilk olarak duyular yoluyla elde edilen inançları sorgular çünkü en önemli kaynaklar duyulardır. Duyu verilerinin bizi her zaman doğruya götürmeyeceğini, duyular yoluyla kazanılan bilgilerin zaman zaman bizi yanıltacağını ve güvenilir olmadığını belirtir. Ancak duyular yoluyla elde edilen bilgilerin değişmez ve güvenilir tarafları da vardır. “Duyu verileri bizleri yanıltıyor olsa da ‘duyumsamanın kendisinin var olduğu’ gibi bir bilgiden şüphe edemeyiz. Nihayetinde renkleri doğru ya da yanlış görüyor olsa da bunu doğru ya da yanlış gören bir gözün var olduğundan şüphe edemeyiz” (Kurt, 2020, s. 30). Descartes duyular yoluyla elde edilen bilgileri algıdan kaynaklı yanıltmalar, rüya argümanı ve kendisini kandıran kötü bir cin olabileceğine dair düşünce deneyleriyle anlama ve açıklama yoluna gider. Descartes’ın kuşku yöntemi ilk olarak duyular yoluyla elde ettiği bilgiler üzerinedir. Şimdiye kadar edindiği bilgilerin ya duyularla ya da duyular aracılığıyla gerçekleştiğini söyleyerek bunların zaman zaman aldatıcı olabileceğini *I. Meditasyonunda* anlatır. Duyular yoluyla edindiğimiz bilgilerin yanıltıcı olması bu bilgilere karşı güvenilmez bir durum yaratmasına sebep olduğu halde kuşku duyamayacağımız bilgiler verdiğini de kabul eder. “(...) tıpkı benim şimdi burada olmam, ateşin yanında oturuyor olmam, üzerimde şu kışlık giysimin olması, elimde bu kağıdı tutuyor olmam ve buna benzer şeyler. Çünkü bu ellerin ve tüm bu bedenim benim olduğumu hangi mantık reddedebilir?” (Descartes, 2019a, s.25). Descartes bu saptamanın ne kadar doğru olursa olsun yine de yanıltıcı olabileceğini, delilik hali içinde olanları örnek vererek, kendisini kral zanneden ya da çıplak oldukları halde mor kaftan giydiklerini iddia eden insanların da kendi durumlarından emin olduklarını söyler. Böyle insanların olması, duyular aracılığıyla tam bir kesin bilgi içinde olduğunu düşünen insanların yanıltma payları olabileceklerinin de olasılık dahilinde tutulmasını gerektirir.

Rüya argümanında ise duyu deneyimlerimizin hayali olabileceğini, uyurken gördüğümüz düşlerin, uyanırken de olduğu gibi deneyimlediğimiz şeylerle benzerlik gösterdiğini söyleyerek rüya ve gerçeklik arasındaki farkı bulmaya çalışır. Uyanıklıkla uykuda olmak arasında bariz farklar olmadığını söyleyen Descartes bir düş içinde olmadığımızın kanıtlarını aramıştır. Rüya gördüğümüz sırada deneyimlediğimiz her şeyi gerçek gibi algıladığımızı ve o sırada bu bilgilerden emin olduğumuzu söyleyen Descartes aslında bir uyku durumunda olduğumuza neredeyse inanacağını söyler. Ancak uykuda görülen şeylerin adeta renkli birer resim olduğunu ve bu resimlerin de gerçek şeylere benzer olarak çizilebileceğini söyleyerek genel olan şeylerin gerçek olduğunu kabul etmek zorunda olduğumuza ikna olur. Aradığı gerçekliği bulabilmek için bilimsel hakikatlere ve matematik

doğrulara yönelir. “Çünkü ben uyanık da olsam, uykuda da olsam, iki ile üçün toplamı beş eder ve bir karenin dörtten fazla kenarı olamaz. Bunlar o kadar apaçık hakikatler ki, yanlış olduklarına dair bir şüphe uyandırmaları imkansız” (Descartes, 2019a, s. 28).

İçinde yaşadığımız dünyanın rüya olup olmadığından emin olamasa da matematiksel doğruların sabit ve değişmez doğrular olduğunu, kuşkuya gerek kalmadığını düşünen Descartes yine de kendisi emin olsa bile onu yanıltan bir başka kuvvetin olup olamayacağını sorgular. Çünkü başka insanların çok iyi bildiklerini düşündükleri şeylerde yanılıya düştüklerini ve kendisinin de yanılma ihtimalinin olabileceğini ancak bu yanılığın dışardan bir etkiyle olacağını söyleyerek bu etkinin kaynağını öğrenmeye çalışır. İlk olarak Tanrı'nın onu yanıltma ihtimalini düşünen Descartes bunun mümkün olamayacağına karar verir. Tanrı apaçık doğru ve ışığın kaynağıdır bizi aldatması olanak dışıdır, aldatabilme becerisini bir zeka belirtisi olarak gören Descartes aldatmak istemenin kötülük, düzen, korku ya da düşkünlükten doğduğunu bu yüzden bunu yapanın Tanrı olamayacağı söyler. Çünkü Tanrı insanın yanılmasına izin vermeyecek kadar iyidir, dolayısıyla tüm bunlar Tanrı'ya yüklenemez (Descartes, 2018, s. 85). O, insanı baştan çıkararak ve yanılıya düşmesine sebep olacak bir güce sahip olan, insanın kendisi dışında ne varsa hepsinin düşsel bir oyun gibi görünmesine sebep olacak güce sahip olan kurnaz ve kötü niyetli bir cin olabileceğinden bahseder. Böylece Descartes daha önceden bildiğini sandığı tüm inançların ve bilgilerin kuşkuya açık olduğunu, hiçbir şeyin kesin olmadığını varsayarak hakiki olanın peşine düşer.

Şimdiye kadar öğrendiği her şeyin yanıltıcı olma olasılığıyla her şeyden kuşku duymaya başlayan Descartes kendisinde kuşku uyandırmayacak şekilde gerçek olabilecek tek şeyin bütün bu kuşkulardan emin olan bir kendilik hali olduğunu keşfeder. Eğer bir şeye inanıyorsa, kendisini aldatan bir güç varsa hiç kuşkusuz en azından var olması ve kendi varlığını da kabul etmesi gerekir. Algıladığı bir şeyin başkaları tarafından da algılanıp algılanmadığından emin olmamakla birlikte kendisinde bu algının var olduğundan şüphe edilemeyeceğini, kuşku duyabilmesi için var olması gerektiğini çıkarsayarak sisteminin başlangıç noktasına ulaşır. “(...) böylece her şeyin yanlış olduğunu düşünmek istediğim sırada, öyle düşünen 'ben'im, mecburen herhangi bir şey olması gerektiğini fark ettim. Ve şu hakikat dikkatimi çekti: *Düşünüyorum, o halde varım*” (Descartes, 2017, s. 46). Böylece düşünen bir varlık olarak kendi var oluşunun hakikatine ulaşır. Ulaşılan bu argümanın geçerliliği özsel özelliği düşünme olan zihnin kendi içeriğinin bilincinde olan varlığının kanıtlandığı bir argümandır. *Cogito* ile birinci şahıs zihnini temele alarak bilginin ve felsefesinin hareket noktasını belirleyen Descartes gelenekten uzaklaşarak kendi sisteminin temelini atmış olur. Descartes'ın ulaştığı sonuç kendi varlığından çok daha fazlasıdır. Descartes'ın çağdaşlarından filozof Gassendi 'Düşünüyorum, o halde varım' önermesine 'Gezmeye gidiyorum, o halde varım' da diyebilirim diyerek itiraz etmiştir. Descartes bu itiraza şöyle bir açıklama getirmiştir: 'Gezmeye gidiyorum, o halde varım' önermesi söyleyiş şekline göre doğru ya da yanlış olabilir. Eğer 'Gezmeye gidiyorum' derken yalnız beden hareketim anlaşılırsa 'ben' derken burada 'beden' anlaşılıyorsa o zaman bu önerme de cisimler dünyası ile ilgili tüm önermeler gibi şüpheli olur. Ancak bu önermeyi bilinçli olarak yaşıyor, bilincimde

bunu duyumsadığım anlaşılıyorsa rüyada görmüş bile olsam bu önerme şüphelenilmeyecek kadar açık bir bilgi olur. Burada ‘gezmeğe gitmek’ bir düşünme bir bilinç halidir bu yüzden de “Gezmeğe gidiyorum, o halde varım” önermesi de “Düşünüyorum o halde varım” önermesi kadar apaçık kesin bir bilgidir. Descartes’a göre zihin ve zihnin içeriklerinden şüphe edilemez bunlar doğrudan açık bilgilerdir (Gökberk, 1985, s. 264).

Bu itirazı sorgulayan Anthony Kenny *cogito*’yu özel kılan durumu şöyle açıklar; ‘düşünme’ öncülünden şüphe etmenin kendisinin zaten düşünmekten kaynaklandığını ifade eden Kenny, ancak “Yürüdüğümü düşünüyorum, öyleyse varım” önermesinin *cogito*’yu kabul etmenin güzel bir biçimi olduğunu aktarır. “*Cogito*’dan sonra Descartes, bir bedeni olup olmadığından şüphelenir ve kayda değer ileri düzey bir akıl yürütmenin ardından, gerçekten de bir bedene sahip olduğu sonucuna varır” (Kenny, 2018, s. 131-132). Descartes *Meditasyonlar*’da bedeninden kuşkulanasına gerek olmadığını aksine bedenin doğasını ayrıntısıyla bildiğini ifade ederek zihninde canlandırdığı bedeni şöyle ifade eder:

Beden deyince, herhangi bir biçimle sınırlanabilen, bir yerle çevrelenebilen ve bir mekan içindeki bütün öteki bedenleri dışlayacak şekilde doldurulabilen, dokunularak, görülerek, işitilerek, tadılarak ya da koklanarak algılanabilen ve birçok şekilde hareket edebilen, ama kendi kendine değil, başka bir şeyin dokunmasıyla hareket edebilen her şeyi kastediyorum (Descartes, 2019a, s. 36).

Descartes bedende düşünceye bağlı olarak insan olmaya dair hiçbir işlev bulamaz, bu sebeple bedeni de doğa görüşünde olduğu gibi mekanik bir temel üzerinde değerlendirir. Cisimsel olan şeyler yer kaplar ve bu dünyadaki her değişiklik bir yer değiştirme bir hareket halidir, bu hareket de cisimlerin doğrudan birbirine temasıyla, basınç ve çarpma ile uzay içinde bir yerden başka bir yere aktarımıdır. Bu mekanik doğa anlayışı sadece cansız varlıklar için değil canlı varlıklar için de geçerlidir. Canlı ve cansız varlıkların aynı yasalara göre işlev kazandığını düşünen Descartes için canlı varlıklar biraz daha karmaşık yapıdadır. Bitki, hayvan ve insan bedeni yapısını otomat bir şekilde çalışan makinelere benzetir ve sadece insan için geçerli olarak ruhun etkisi ile meydana gelen bilinçli hareketleri mekanist açıklamanın dışında bırakır. Dolayısıyla Descartes’a göre bitki ve hayvanlar birer makinedir; “(...) bir maymunun ya da akıldan yoksun bir hayvanın organlarını ve şeklini taşıyan makineler olsaydı, makinelerin o hayvanlarla tamamen aynı tabiatla olmadıklarını teşhis etmek üzere elimizde hiçbir vasıta bulunmayacaktı; (...)” (Descartes, 2017, s.69). Aslında böyle bir tanım günümüzdeki yapay zeka çalışmalarına örnek olacak bir başlangıç gibidir. Descartes belki de yüzyıllar öncesinden günümüzdeki gelişmelerin öncülü olmuştur.

Canlı varlıkları maddi bir varlık olarak gören Descartes’a göre canlı organizmalar da maddenin uyduğu yasaya uymak durumundadır. İngiliz hekim William Harvey’in kanın dolaşımının kalbin hareketleri ile oluştuğunu fizyolojik olarak açıklaması Descartes’ın mekanik anlayışını kuvvetlendirmiştir. Harvey’in fizyolojik açıklamasını genişleten Descartes tüm duyular gibi kasların hareketlerinin sınırlara bağlı olduğunu, bu sınırların içinde de beyinden gelen küçük iplikçiklere ya da küçük borucuklara benzeyen bir tür hava ya da çok

ince bir yel içeren *can ruhları* olduğunu söyler. Descartes *can ruhlarının*¹ oluşumunu şöyle açıklar: Kalbin ısıtıp seyrekleştirdiği kanın en canlı ve en ince parçaları büyük miktarlarda beynin kovuklarına girer. Kanın bu kovuklara girmesinin sebebi aort yoluyla kalpten çıkan kanın dosdoğru buralara doğru akmasıdır. Buradaki geçitler çok dar olduğu için kanın tamamı değil sadece en hareketli ve en ince parçaları buraya girer, geri kalanı vücuda yayılır. İşte kanın bu en ince ve en hareketli parçaları *can ruhlarını* meydana getirir. Çok küçük olmaları ve çok hızlı hareket etmeleri sayesinde sınırlara ve oradan da kaslara giden *can ruhları* bedeni hareket edebildiği bütün değişik şekillerde hareket ettirirler. İstemsiz olarak yaptığımız bütün refleks hareketler *can ruhlarının* sınırlarda dolanımı sayesinde. Hayvanlardaki bilinçsiz bir şekilde yapılan bütün refleks hareketleri bu şekilde oluşur. Bunu şöyle örneklendirir; eğer birisi bize vuracakmış gibi yapacak olsa bunun şaka olduğunu bildiğimiz halde gözlerimizin kapanmasını engellemekte zorlanırsınız. Bu olay gözlerimizi kapatmamıza sebep olan şeyin ruhun aracılığıyla olmadığını gösterir, bedenimizin makinesi öyle tasarlanmıştır ki bu elin yaptığı hareket, beynimizde, *can ruhlarını* göz kapaklarını indirmeye yarayan kaslara yönlendiren başka bir harekete yol açar. İrademiz dışında kalan bütün hareketlerin nefes almak, yürümek, yemek yemek ve hayvanlarla benzer şekilde yapılan tüm ortak davranışların *can ruhlarına* bağlı olduğunu söyleyen Descartes bunu da bir saatin hareketinin zembereğin gücü ve çarklarının hareketine bağlı olmasına benzeterek örneklendirir (Descartes, 2019, s. 43).

Can ruhları basınç ve çarpma kanunlarına bağlı olarak hareket eden maddi cisimlerdir ve insanda beyne ulaştınca ruhun etkisi altına girerler. Ancak ruh, *can ruhlarının* hareketini yok edemez ya da yeniden yaratamaz, bu 'doğadaki hareket miktarının değişmezliği' yasasına aykırı bir durum oluşturur. Ruh vücudun ya da *can ruhlarının* ancak hareket doğrultularını değiştirebilir. Descartes ruh ve beden arasındaki bağlantıyı iki ayrı şey arasındaki çalışma birliği olarak tasarlamıştır. Ruh ile beden birbiri karşısında hem etkin hem de edilgin olarak birlikte çalışırlar. Ruh bedenin uyarılarını doğrudan alır ve tepki verirken, beden de ruhun istenç edimlerini hareket olarak gerçekleştirir (Gökberk, 1985, s. 273). Descartes ruh ve beden etkileşimine de şu şekilde bir açıklık getirir: Ruhun bedenle tam bir birleşme içinde olduğunu söyleyerek, ruhun beden sadece bir bölümünde bulunduğunu söylemenin ya da beden herhangi bir bölümü kesildiğinde ruhun boyutunun küçülme ihtimalinin olduğunu söylemenin anlamsız olduğunu, ruhun ancak beden organlarının oluşturduğu bütün bir toplulukla ilişkili olduğunu açıklar. Descartes'a göre ruh bedenden ancak organlarının tamamı bozulduğunda ayrılır. Descartes ruhun insan vücudunda yalnızca beyinle temas halinde olduğunu, duyu organlarıyla edindiğimiz bilgilerin ruha beyin tarafından iletildiğini söyler. Ancak bu temas tüm beyni de kapsamaz, beynin en iç bölümünde merkeze yerleşmiş tek bir noktada gerçekleşir. Bedenden gelen uyarıların ruha iletildiği, ruhun edimlerinin de bedene iletildiği bu nokta beynin çift olmayan tek organı epifiz bezidir. "Bu, insan beyninde bulunan bezelye büyüklüğünde bir organdır. Corpus callosum'un altına yerleşmiş bu organın işlevi bugün hala tam olarak anlaşılammıştır. Ayrıca beynin sağ ya da sol tarafında tam

¹ Les esprits animaux; Fransızcadan Türkçeye *can ruhları* olarak çevrilmiştir.

benzeri olmayan, beyindeki tek simetrik organdır” (Papineau ve Selina, 2019, s. 29). Ruh epifiz bezi yardımıyla *can ruhları*yla iletişim kurmaktadır.

Bu bez beynin ön boşluklarındaki can ruhlarının arka boşlukta bulunanlarla bağlanmasını sağlayan kanalın üstünde öyle asılıdır ki bezdeki en küçük hareket bu can ruhlarının akışını hayli değiştirebilir ve karşılık olarak da can ruhlarının akışında meydana gelen en küçük değişim bu bezin hareketlerinde büyük bir değişikliğe yol açabilir (Descartes, 2019c, s. 57).

Ruh ve *can ruhları* epifiz bezini çeşitli biçimlerde hareket ettirebilirler, böylece bu bezde meydana gelen hareketlerin çeşitliliği kadar da izlenime sahip olurlar. Bu bez ruh ya da başka bir neden tarafından hareket ettirilince kendisini çevreleyen *can ruhlarını* beyin gözeneklerine doğru iter, sinirler aracılığıyla kaslara giden *can ruhları* beden hareket etmesini sağlar. Aynı şekilde ruh hatırlamak istediği bir şey olduğunda *can ruhlarını* hatırlanmak istenen şeyin daha önce beyinde bıraktığı bölgeye ulaşmaya kadar iter, daha önce karşılaşılmış olmasından dolayı bu gözenekler *can ruhlarını* kolaylıkla içlerine alırlar. Bu şekilde ruha hatırlanmak istenen şeyi göstererek istediği şeyin bu olduğunu bildiren özel bir harekete yol açarlar. Descartes’a göre epifiz bezinin her hareketi, hayatımızın başlangıcından beri düşüncelerimizin her biriyle birleşmiştir ancak bunun da bilinmesi gerekir ki bu hareketler alışkanlıkla başka düşüncelere bağlanabilir. “(...) ruhumuzla bedenimiz arasında öyle bir bağ vardır ki, hayatımızın başlangıcından itibaren, bazı beden hareketleri ile birlikte oluşan düşünceler, şimdi de onlarla birlikte oluşur öyle ki bir nedenle bedende yeniden oluşan aynı hareketler ruhta da aynı düşünceleri oluşturur ve karşılıklı olarak, aynı düşünceler aklımıza gelince de aynı hareketler oluşur” (Descartes, 2019b, s. 77-78).

Descartes bazı şeylerin de doğa tarafından öğretilen doğrular olduğuna inanmaktadır. Doğanın Tanrı’nın kendisinden ve Tanrı tarafından yaratılan şeylere verilen düzenden ibaret olduğunu ve insanın doğası denildiğinde de Tanrı tarafından insana verilen özelliklerin birleşiminin anlaşılması gerektiğini açıklar. Buna bağlı olarak insan doğasının öğrettiği en açık bilgi bir bedenimiz olduğu bilgisidir. “Bütün duyularımız bedende gerçekleşse de bunları hissedebilen yalnızca ruhtur. Ancak bedeni eğitmek, bedeni doğru olana yönlendirmek gerekir. Çünkü ruhta olan şey, bedende eylem olarak gerçekleşir” (Tarhan, 2019, s.29). Beden ve ruhun birbirine tek bir varlık olacak biçimde kenetlendiğini vurgulayan Descartes bedenimizde bir kaptanın gemisinde bulunduğu gibi bulunmadığımızı, aksine bedenle ruhun birbirine sınıksız bir şekilde kaynaşmış olduğunu şu şekilde açıklar:

Çünkü böyle olmamış olsaydı, düşünen bir varlıktan başka bir şey olmayan ben, bedenim yaralandığında bir acı hissetmezdim, salt zihinsel olarak yaralandığımı algıladım, tıpkı bir denizcinin gemisindeki herhangi bir hasarı gözüyle görerek algılaması gibi. Benzer şekilde bedenim yemek ya da içmek istediğinde, ben bunu açlık ve susuzluk hislerimi hiç birbirine karıştırmadan bariz şekilde anlardım. Çünkü ne de olsa bu açlık, susuzluk, acı ve benzeri hisler zihnin bedenle birleşmesinden, yani kaynaşmasından doğan bir takım bulanık düşünme biçimlerinden başka bir şey değil (Descartes, 2019a, s. 114).

Descartes ruh ve beden birbirinden tamamen farklı tözler olduğunu savunmuş ancak bu iki tözün birbiriyle tek bir varlık olacak biçimde kenetlendiğini ve bu etkileşimin de epifiz

bezi sayesinde olduğunu açıklamıştır. Descartes'ın kuramına en fazla eleştiri ruh ve beden in epifiz bezi aracılığıyla etkileşime girdiğinin inandırıcı bulunmamasıdır. Bu kuramın en büyük sorunu da bu etkileşimin nasıl gerçekleştiğinin tam olarak açıklanamamasından kaynaklanmaktadır. Descartes'ın ruh ve bedeni ayrı ayrı tözler olarak açıklamasından sonra farklı düalist kuramlar da ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Genellikle Descartes'ın ortaya koyduğu düşünülen ruh ve beden in ayrı ayrı iki varlık olduğu düşüncesinin kökenlerine ilk olarak Antikçağda rastlanmaktadır. Descartes'ın düalizm anlayışının temelinde Platon'un ruh ve bedenle ilgili düşüncelerinin etkisi görmezden gelinemez. Platon'un da başlangıç noktası olarak Pythagorasçı düşünce tarzından etkilenecek ele aldığı ruh ve beden ayrılığı düşüncesini, idealar dünyası aracılığıyla açıkladığını söylemek mümkündür. Platon'un ruh ve bedenle ilgili düşüncelerinin etkisi altında kaldığı Pythagorasçı düşünce tarzı ruhun ölümsüz olduğu, ölüm sonucunda bedeni terk eden ruhun başka bedenlerde tekrar varlığını sürdürmeye devam ettiği görüşünü savunmuştur. Pythagoras'ın ruh göçü anlayışı Orphik Mistisizm olarak ortaya çıkmıştır. İlk defa Pythagorasçılar ruh ve beden in ayrı ayrı varlık sahibi olduklarını ve beden in değil ama ruhun ölümsüz olduğunu dile getirmişlerdir. Pythagorasçıların ruhun ölümsüzlüğü, ölümün de ruhun içinde bulunduğu hapishaneden kurtuluşu olarak görmesi Platon'un idealar kuramı ve ruhun ölümsüzlüğü görüşlerinin temelini oluşturur. Platon'un ruh-beden anlayışı Tanrı ve dünya ile ruh ve beden arasındaki ilişkiyi birbirinden ayıran, düalizm anlayışına dayalı görüştür. Platon'un neredeyse bütün diyaloglarında ruhun varlığı idealar dünyasında yerini alırken beden ise sadece görünüşler dünyasında varlık bulabilmektedir. Platon ruh ve beden ayrılığına dair düşüncelerini birden fazla diyalogunda dile getirmiştir, *Phaidon* diyalogunda ruhun ölümsüzlüğünü *Kebe*s ve *Simmias*'ın eleştirilerine karşı devr sel kanıt yoluyla savunmaktadır, *Menon* diyalogunda anımsama argümanı ile ruhun başka bedenlerde dolaştığı, *Devlet* diyalogunda ise ruh göçü anlayışı açık bir şekilde anlatılır.

Klasik dönemde ruh-beden ilişkisi olarak tanımlanan ruh-beden sorunu Descartes'la beraber zihin-beden sorunu olarak anılmaya başlamış, sonrasındaki çalışmalar da zihin kavramı ve zihnin yapısı etrafında şekillenmiştir. Descartes'ın "ruh öğretisi" olarak bilinen geleneksel yapıdan uzaklaşması modern felsefede zihin-beden sorununda yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Descartes ruh ve beden ayrılığını uzun bir düşünce döneminden sonra metodik şüphecilik yöntemiyle her şeye şüphe ile yaklaşarak ortaya koymuştur. Zihnin insanın temelini oluşturduğunu zihin olmadan beden in varlığının mümkün olamayacağını, tek bir inancın, kendi varlığına dair inancın şüphe edilemez olduğunu ortaya koymuştur. İnsanın ancak düşünce aracılığıyla varlık bulabildiğini, "...Benim, öyleyse varım, önermesini ne zaman dile getirsem ya da zihnimden geçirsem, bunun zorunlu olarak doğru olduğunu kabul etmeliyim." diyerek "cogito ergo sum" gibi yüzyıllara yayılan bir mottoyla ilan etmiştir. Descartes'ın da söylediği gibi fiziksel olanı algılayabilmek için öncelikle zihne ihtiyaç duymaktayız. Descartes'ın *Ruhun Tutkuları* isimli eserinde zihin ve beden in can ruhlarının epifiz bezi aracılığıyla nasıl etkileşime geçtiği geniş bir şekilde açıklanmıştır. Descartes zihin

ve bedeninin ayrılığını tanımlarken birisini uzayda yer kaplayan, belirli boyutları olan maddi bir varlık olarak beden, diğerini ise temel özelliği düşünme etkinliği olan, biçimi ve boyutu olmayan, uzayda yer kaplamayan bir varlık olan zihin olarak açıklar.

Platon ve Descartes'ın ruhla ilgili bazı durumlarda farklı düşüncede oldukları görülmektedir. Platon'un düalizm anlayışında ruh ve bedeninin görünüşler dünyasında birleşik olduğu ancak öldükten sonra ruhun bedenden ayrıldığı düşüncesi vardır. Platon'un düşüncesinin temelinde bileşik bir şeyin onu oluşturan parçaları bir arada tutan noktalardan ayrılabilmesi ancak bileşik olmayan bir şeyin dağılma veya bozulma gibi bir durumla karşılaşma ihtimalinin olmaması yatmaktadır. Dağılma ve bozulmanın karşılığı olarak bileşik olma durumu anlayışına göre; daha önce bileşik olan bir şey dağılabilirken bileşik olmayan bir şey hiçbir zaman dağılmaz. Descartes ise zihin ve bedeninin birbirinden tamamen ayrı ancak birbiriyle devamlı etkileşim halinde olduğunu savunmaktadır. Descartes'a göre bir bedene sahip olup olmadığımızdan şüphe duyabiliriz ancak düşünme edimimiz son bulursa herhangi bir var olma durumunun olmasından söz edilemez. Descartes düşünmenin sonlanmasıyla şimdiye kadar tasavvur ettiğimiz her şey gerçek olsa bile var olduğumuza inanacağımız bir sebebe sahip olamayacağımızdan söz eder. Ona göre zihin bedenden tümüyle ayrıdır ve zihni bilmek bedeni bilmekten daha basittir. Bir başka fark ise şudur; Platon *Phaidon* diyalogunda ölümle karşılaşan kişinin ölümlü olan kısmının öldüğünü ölümsüz olan kısmının ise ölmemiş olarak bedenden ayrılarak bozulmadan ve yok olmadan idealar dünyasına geri döndüğünü anlatmaktadır. Platon'un düşüncesinde ölüm sırasında ruh bedenden ayrılır. Oysa Descartes ruhun bedeni terk ettikten sonra ölümün gerçekleştiği düşüncesini bir yanılgı olarak görmektedir. Ona göre bu yanılığın sebebi ölü bedenlerin sıcaklıktan ve hareketten yoksun olduğu anlaşılınca bunun sebebinin ruhun bedenden ayrılması olarak düşünülmektedir. Ancak Descartes bu sıcaklığın kesilmesi ve bedeni hareket ettiren organların işlemez hale gelmesi sebebiyle ruhun bedenden ayrıldığını düşünmektedir.

Bir başka farklılık bilginin kazanılması ile ilgilidir. Platon'un öğretisinde bilgi anımsamadır. Ona göre bilgi biz bu dünyaya gelmeden önce bulunduğumuz maddi olmayan bir dünyadan edinilmiş olmalıdır. Yani idealar dünyasından gelerek yeni bir bedene kavuşan ruh, orada öğrendiklerini tekrar hatırlayarak bilgi sahibi olmaktadır. Sahip olduğumuz bilgi gerçekte tamamen hatırlamadan ibarettir. Descartes ise zihnin öznel algısıyla ortaya çıkan kavramların bilginin kaynağı olduğunu düşünmektedir. Descartes'ın düalizminde ruhun iki farklı yönü vardır. Descartes ruhu canlılık veren bir organizma olarak görürken, düşünceyi rasyonel aklın sonucu olarak tasavvur etmektedir. Düşünce sayesinde insan önce kendi varlığının daha sonra da Tanrı'nın varlığının bilgisine ulaşacaktır. Bilgiye ulaşmak için rasyonel aklın işlevine önem veren Descartes bu konuda da Platon'dan farklı bir düşünceye sahiptir. Descartes ruh ve ruhun ölümsüzlüğü kavramlarını başlangıç olarak almıştır. Daha sonra ise zihin kavramının kullanımına geçerek rasyonel aklın önemini vurgulamıştır. Descartes zihni ruh veya akılla düşünmekten ayrı düşünmemiştir. Platon'un düşüncesinde sadece ruh ve ruhun ölümsüzlüğü söz konusuysen Descartes kademeli olarak önce ölümsüz bir varlık olarak ruh kavramından söz eder, daha sonra zihin ve düşünce olarak rasyonel akıl

ve can ruhları kavramlarının kullanımına yer verir. Platon ve Descartes'ın ruhla ilgili düşüncelerindeki bir başka farklılık ruha sahip olan varlıklar arasındadır. Descartes'a göre ruh ve düşünce aynı anlamlarda kullanılmaktadır ve sadece insan düşünme edimine sahiptir. Bu yüzden sadece insanların ruhu vardır, hayvanlar düşünemediği için Descartes hayvanların bir ruhu olduğunu kabul etmez. Descartes bitki, hayvan ve insanın beden yapısını otomat bir şekilde çalışan makinelere benzetir. *Metod Üzerine Konuşmalar* isimli eserinde akıldan yoksun hayvanların organlarını ve şeklini taşıyan makinelerin olduğunu varsayarsak bu makinelerin hayvanlardan ayırt edilmesi için elimizde hiçbir vasıtanın olmadığını söyler. Descartes'ın aksine Platon ise hayvanların bir ruha sahip olduğunu düşünmektedir. Bedenlerinden ayrılan ruhlar daha sonra başka bedenlerde tekrar yaşama dönmektedirler. Yaşama döndürülen ruhların bir kısmı hayvan bedenlerinde geri dönmektedirler. *Devolet* diyalogunun son bölümünde bu konuya yer vererek geniş bir açıklama getirmektedir. Pythagorasçı düşünce tarzından etkilenen Platon'un hayvanların bir ruha sahip olduğu düşüncesini buradan almış olması mümkündür.

Platon ve Descartes felsefe tarihinde birçok konuda sağlam eserler bırakmış etkin düşünürler olarak düalizm konusunda da hala varlığını sürdüren düşüncelerini kendi yöntemleriyle birlikte açıklamışlardır. Bu çalışmada da bu iki düşünürün düalizm konusundaki düşüncelerine yer vermeye çalışılmıştır. Düalizmin en büyük sorunu fiziksel olmayan bir nesne olarak ruhun tam olarak ne tür bir şey olduğu hakkında kanıtsal bir veri sunamamasıdır. Düalistler ancak ruhun ne olmadığını söylemektedirler "ruh" fiziksel değildir, fiziksel olmayan bir yapıya sahiptir. Bilinç kavramı fiziksel olmayan bir yapıya sahipse, nasıl bir yapısı vardır, bedenle ilişkisini nasıl sağlar, bu öznel yapıya sahip olan şey tam olarak vücudumuzun neresindedir gibi soruları betimleyecek bir kurama duyulan ihtiyaç hiçbir zaman tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Ayrıca ruhun beden ile olan ilişkisinin nasıl gerçekleştiği hakkında da ikna edici bir sonuca varılamamıştır. Ancak düalizmin başlattığı ruh ve beden sorununa bağlı olarak ortaya çıkan bilinç kavramı çağımızda çözüm arayışında olan popüler bir sorun haline gelmiştir. Çağımızda bilim ve teknolojinin ilerlemesini dayanak alarak zihin beden sorununun yeniden değerlendirilmesi ve bu sorunun yakın bir tarihte doğal sınırlar içinde kalınarak çözüleceği inancı günümüz felsefecilerinin farklı yaklaşımlarla bu soruna çözüm getirme çabalarına önyak olmuştur.

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. A. (2020). *Kent Devletinden İmparatorluğa* (8. baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Büyük, C. (2013). Düalizm, Bilinç ve Tanrı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Erzurum, 39, 133-158
- Cevizci, A. (2017). *Felsefe Sözlüğü* (6. baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2020). *Felsefe Tarihi* (10. baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Churchland, P. M. (2018). *Madde ve Bilinç* (Çev: S. M. Tura). İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Çelik, S. (2012). *Modern Felsefe I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Descartes, R. (2017). *Metot Üzerine Konuşma* (Çev: A. Altınörs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Descartes, R. (2018). *Felsefenin İlkeleri* (Çev: M. Akın). İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, R. (2019a). *Meditasyonlar* (Çev: Ç. Dürüşken). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Descartes, R. (2019b). *Ahlak Üzerine Mektuplar* (Çev: S. Sollers). İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, R. (2019c). *Ruhun Tutkuları* (Çev: M. Erşen). İstanbul: Say Yayınları.
- Doğan, Y. (2018). Antikçağdaki Ruh Anlayışlarının Zihin Felsefesi Tarihindeki Yansımaları Üzerine. Yüksek Lisans Tezi. *Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Erişirgil, M. E. (2006). *Descartes ve Kartezyenler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Gökberk, M. (1985). *Felsefe Tarihi* (5. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kenny, A. (2018). *Modern Felsefenin Yükselişi* (Çev: V. Uzundağ). İstanbul: Küre Yayınları.
- Kurt, R. (2020). *Michel Foucault-Jaques Derrida: Descartes Bağlamında Tartışılan Delilik Cogito, Söylem ve Metin*. İstanbul: Urzeni Yayınevi.
- Özkan, C. İ. (2019). Descartes'ın Zihin Teorisi ve Sınırları. *Metazihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2(2), 243-254.
- Papineau, D. ve Selina, H. (2019). *Bilinç Bilincin Kaynağı ve Zihin ile İlişkisini Daha İyi Anlamak İçin Çizgibilim* (Çev: S. Köseoğlu). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon (2018). *Menon* (Çev: F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon (2019a). *Phaidon* (Çev: F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon (2019b). *Devlet* (Çev: F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Priest, S. (2019). *Zihin Üzerine Teoriler* (Çev: A. Dereko). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Sayan, E. (2012). Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış. Bursa *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Kaygı Dergisi* Bursa, 19, 37-54.
- Tarhan, E. (2019). Descartes ve Spinoza Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi. Yüksek Lisans Tezi. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Mersin.
- Uslu, S.(2010). *İlkçağ Felsefesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.08.2021 Kabul/Accepted: 23.12.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 299-310.

الْوَاسِطَةُ بَيْنَ الْمُتَقَابِلَيْنِ فِي النَّحْوِ

Hüseyin YUSUFⁱ

ملخص

يدور هذا البحث حول مسائل نحوية حكم عليها بالتوسط بين حكيمين، وذلك كالتوسط بين الإعراب والبناء في الأسماء، والتعدي وال لزوم في الأفعال، وغير ذلك مما هو موجود في بطون أمات الكتب النحوية، فقد وقع بصري غير مرة على مسائل نحوية ذهب بعض العلماء فيها إلى القول بالتوسط، فعقدت العزم على جمع ما وقع عليه بصري، ومعالجته في موطن واحد؛ ليكون في متناول مبتغيه، وسهل الوصول إليه على شاديه، وقد سلكت في هذه الدراسة المنهج الوصفي، فجمعت المسائل الموسومة بالتوسط بين حكيمين من الكتب النحوية، وفصلت القول فيها، ووقفت عند آراء النحاة فيها، ذكرا لكل حجته في مذهبه ومشربه، وقد ذيلت كل مسألة بما أراه، وأميل إليه دون سواه، وتنصرف عنه نفسي مطمئنة، وقد واجهت صعوبة في جمع هذه المسائل المتناثرة في الأبواب النحوية المتفرقة، وذلك لندرة هذه المسائل، وعدم اشتهاها، فتبعتها في مظانها، ورصدتها في أبوابها، ثم ذيلت البحث بما أراه من نتائج، فنبت للمصادر والمراجع.

الكلمات المفتاحية: الواسطة، بين، المتقابلين، في النحو.

Nahivde Zıtlıklar Arasındaki Arabulucu

Öz

Bu araştırma iki hüküm arasındaki arabuluculuğa göre nahiv sorunları etrafında dönmektedir. Ayrıca isimlerde irab ve binae, fiillerde müteaddi (geçişli) ve istek kipleri ve nahiv kitaplarının ana konularında bulunan diğer arabulucuları ele almaktadır. Bazı bilim adamlarının arabuluculuk ile ilgili kastettiği nahiv sorunlarıyla birçok kez karşılaştım. İstenilen şeylerin el altında ve kolayca ulaşılabilir olması için karşılaştığım sorunları tek bir noktada toplama kararı aldım. Bu çalışmada betimsel yöntemi kullandım ve nahiv kitaplarından iki hüküm arasında arabuluculuk ile nitelenen sorunları toplayıp kendi içerisinde detaylandırdım. Gramercilerin bu konudaki görüşlerinin üzerinde durdum. Bu makale içerisinde gramercilerin her birinin öğretilerindeki argümanlarından zikrederek görüşleri üzerinde de durdum. Gördüğüm her problemi ekledim ve yalnızca buna yöneldim ve bu konuda kendimi serbest bıraktım. Çeşitli nahiv konularındaki dağınık sorunları biraraya getirmede zorluklarla karşılaştım, bunun sebebi sorunların azlığı ve kısıtlı olmasından kaynaklanıyor, bulunabileceği her yeri takip ettim ve konularını gözlemledim, daha sonra kaynaklar ve uzmanlar tarafından kontrol edilen ulaştığım sonuçları araştırmaya ekledim.

Anahtar Kelimeler: Arabulucu, Arasında, Zıtlıklar, Nahivde.

The Middle Judgment Between Two Opposite Issues Syntax

Abstract

This research considers the syntax issues which are adjudged by means of following a middle course between two judgments. Our research includes to follow a middle course between irab and nouns' structure, transitive and intransitive verbs and various similar subjects in the syntax books. The syntax

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı, e-posta: hyusuf@29mayis.edu.tr, dr.husseinelyousef@gmail.com., ORCID ID: 0000-0002-0663- 0754

issues that some scholars adjudged on “following a middle course” about them have gotten my eyes many times. Therefore, I determined in gathering the issues which got my eyes and providing a solution in a single place. My goal is to help those who are interested in this subject and to provide that the students of this science can easily reach to the relevant subject. In this research, I used the definitional method. So I brought the issues together which have the subject on “holding the middle course between two judgment” from the syntax books. I considered those in details which were said about the issues, and I included the views of syntax scholars about that subject. I mentioned about the evidence of each scholars which adapting to the sect and disposition. At the end of each issue, I additionally gave each of my views and idea that I only inclined to it and my heart accepted it peacefully. I sought those issues in sources where they can be found and I observed and controlled them in the relevant babs. Then, I added my results to the research; I determined on the resource and reference Works.

Keywords: The Middle Judgment, Between, Two Opposite Issues, In Syntax.

مقدمة

ي شيع في كتب النحو قولهم: (واسطة بين كذا وكذا)، بمعنى أنه ليس من هذا القبيل ولا ذاك، فليس له حكم أحد المتقابلين، وحين كنت أقف عند بعض المسائل النحوية، لفت نظري شيوع مثل هذه الأحكام في بعض الأبواب، كقولهم في باب المعرب والمبني: ليس معرباً ولا مبنياً، بل هو واسطة بينهما، وكقولهم في باب المتعدي واللازم: ليس متعدياً ولا لازماً، بل هو واسطة بينهما، وكقولهم في باب العلم: ليس منقولاً ولا مُرْتَجِلاً، بل هو واسطة بينهما، وقد عزمت على جمع شتات هذه الأمور، ونظمها في بحث، ثم دراستها وتذليلها بما أراه، فبدأت بجمعها من بطون أمات الكتب، ووقفت عندها دارساً لها دراسة ناقدة تحتم عليّ أن أفصح عن رأيي في ختام كل مسألة.

ثم يجدر بنا أن نقف عند تعريف الواسطة لغة، واصطلاحاً، فأما لغة: فالواسطة: هي ما يكون وسطاً شيعين حقيقة، أو حكماً، ومن ذلك واسطة العقد: أي: الجوهرة الكبيرة وسط العقد، وكقولنا: هذا الرأي واسطة بين الرأيين، أي: هو وسط بينهما. مجمع اللغة العربية بالقاهرة، ج 2/ص 1032). وفي الاصطلاح: تَوْسُطُ حُكْمٍ بَيْنَ حُكْمَيْنِ مُتَقَابِلَيْنِ، وَذَلِكَ بِنَقْيِ حُكْمَيْهِمَا عَنْهُ.

التَّوَسُّطُ بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ

من المعلوم أن الاسم يبنى حين يشبه الحرف، وهذا الشبه بين الحرف والاسم له أضرب لسنا بصدد الوقوف عندها، فالاسم معرب، أو مبني، ولكن بعض العلماء نحو منجى آخر، وسلكوا منهجاً مغايراً، فأروا أن هناك أسماء ليست معربة، وليست مبنية، بل هي واسطة بين الإعراب والبناء.

جمهور النحاة يرى أن القسمة ثنائيتة لا غير، فالاسم معرب، أو مبني، وليس هناك ما يطلقون عليه: واسطة بين المعرب والمبني، وتحت (التَّوَسُّطُ بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ) سنقوم بدراسة ثلاث مسائل، وهي: (الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ المُضَافِ إِلَى يَاءِ المِتْكَلِمِ بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ). و(الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ المُنَادَى العَلَمِ بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ)، و(الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ الأَسْمَاءِ قَبْلَ تَرْكِيبِهَا بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ)، فأقول - وباللغة التوفيق -:

الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ المُضَافِ إِلَى يَاءِ المِتْكَلِمِ بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ

ثمّة بعض المذاهب في الاسم المضاف إلى الياء التي للمتكلم، يجدر بنا أن نذكرها، وأن نرجح ما نراه مناسباً منها، وهي:

1. الاتجاه الأول: مذهب الجمهور، وهو أنه مُعْرَبٌ، ويكون إعرابه بحركات غير ظاهرة في الأحوال الثلاثة، في الرفع، والنصب، والجر، وهذا ما أراه وأرجحه على غيره، فهو مُعْرَبٌ في حالة كونه مرفوعاً بضمّة غير ظاهرة، منع من ظهورها كون المحل - وهو الحرف الأخير - مشغولاً بحركة تناسب ياء المتكلم، وكذلك في حالتي النصب، والجر.

٢. الاتجاه الثاني: مذهب ابن مالك، فهو يرى أنّ المضاف إلى ياء المتكلم معرب بحركات مقدّرة في حالتي الرفع والنصب، ومجور بالكسرة الظاهر في حالة الجرّ، وذلك لأنّ حركة البناء تجانس حركة الإعراب، فرأى أنه من الحسن أن نطلق على الكسرة قبل ياء المتكلم في حالة الجر كسرة إعراب لا بناء، والحقيقة أن ما ذهب إليه ابن مالك لا تسانده حجة، ولا يقوم على دليل، فالكسرة التي كانت موجودة في حالتي الرفع والنصب هي ذاتها الموجودة في حالة الجر، فما ذهب إليه ابن مالك بعيد عن الصواب، ولا يستند على حجة قوية. (ابن مالك، ١٤١٠هـ، ج ٣/ص ٢٧٩).

٣. الاتجاه الثالث: وهو مذهب الجرجانيّ، و وافقه ابن الحشّاب، والمُطَرِّزِيّ، ويرى هؤلاء أن المضاف إلى ياء المتكلم مبني، لأن ما قبل الياء يُلازِمُ الكسرة في حالات الإعراب جميعها، فهذه الملازمة دليل البناء، والحقيقة أن هذا المذهب قائم على نَظَرَةٍ سَطْحِيَّةٍ، فالكسرة جيء بها لمناسبة الياء، ولا سبب للبناء في المضاف إلى ياء المتكلم، بل إنّ الإضافة تُبَعِّدُ الكلمة عن البناء، وهذا ما حصل ل (أَيّ) الاستفهامية، فهي معربة على خلاف أدوات الاستفهام الأخرى، وذلك بسبب ما يلازمها من الإضافة.

٤. الاتجاه الرابع: مذهب ابن جنيّ، فهو يرى أن المضاف إلى ياء المتكلم واسطة بين المعرب والمبني، والذي دفعه إلى القول بذلك أنّ قولنا: (عُلامِي)، لم تظهر على حرفه الأخير علامات الإعراب، وهذا دليل عنده على كونه غَيْرَ معرب، كما أنه غير مبني لأنّ ليس ثمة سببٍ داعٍ إلى البناء من الأسباب المعروفة: (السَّبَبُ الوُضْعِيّ، والمعنوي، التّياغة عن الفعل، الافتقار المتأصل)؛ لذا فالمضاف إلى ياء المتكلم له منزلة بين منزلة الإعراب والبناء.

قد عقد ابن جني في الخصائص باباً سمّاه (باب في الحكم يَقِفُ بَيْنَ الحُكْمَيْنِ)، فقال: "هَذَا شيء موجود في اللغة العربية في النطق... وذلك مثل كسرة ما قَبِلَ الياء في الاسم الذي هو مضاف إلى ياء المتكلم في نَحْوِ: كتابي، وأبي، فهذه الحركة ليست حركة إعرابٍ ولا حركة بناءٍ، أمّا كونها غير حركة إعراب، فلأنّ الاسم في العربية يكون أحياناً مرفوعاً وأحياناً منصوباً، وهي فيه، نَحْوُ: هذا كتابي، ورأيت أبي... وأمّا عدها غير حركة بناء، فلأنّ الكلمة التي دخلت عليها معربة متمكّنة، فليست تلك الحركة التي دخلت عليها في آخرها بحركة بناء". (ابن جنيّ، ج ٢/ص ٣٥٩).

قال ببناء المضاف إلى ياء المتكلم غير واحد من النحاة، فقد قال الزمخشري في مفصله: "وَمَا يضاف إلى الياء التي للتكلم، فَحُكْمُهُ في العربية الكسرة، مثل قولك في الاسم الصّحِيح والاسم الجارِي مجرّاه: كتابي، ودُلُوي". (الزمخشريّ، ١٩٩٣م، ص ١٣٩). وأخيراً، فالذي أراه، وتنصرف عنه نفسي مطمئنة أن المضاف إلى ياء المتكلم معرب غير مبني، غير أنه لازمت آخره الكسرة للمناسبة، لا لِشَيْءٍ آخَرَ.

القَوْلُ بِتَوَسُّطِ المُنَادَى العِلْمِ بَيْنَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ

من المعلوم نحوياً أنّ المنادى العلم نحو: (يا محمد) ونحوه، مبني على ما يرفع به، وليس من الإعراب في شيء، هذا ما عليه جمهور النحاة ومن تَابَعَهُمْ، غَيْرَ أنّ بعض النحويين ذكر أن هناك من يرى أن المنادى العلم لا هو معرب ولا مبني، بل هو واسطة بين الإعراب والبناء.

وبالرجوع إلى شرح المفصل لابن يعيش نجده يذكر ثمة هذا الخلاف، ولكنه يرى ما يراه جمهور النحاة من كون المنادى العلم معرباً، فقد جاء في شرح المفصل: "وإن قيل: إذا قلت: (يا زيد) و(يا خالد)، أمبنيّ هو أم معرب؟ وهل الضمّة فيه حركة بناء أو حركة إعراب؟ فالجواب أنّه مبنيّ على الضمّ، والذي يدلّ على ذلك حذف التنوين منه، ولو كان معرباً، لَمَا حُذِفَ التنوين منه... ومّا يشير إلى أنّه غير معرب أنّ محله نصب، ألا ترى أنّ الاسم المضاف في العربية إذا وقع موقعه، يكون منصوباً، نحو: (يا عبد الله)، وأنّ نَعَتَ المفرد والمعطوف يجوز فيهما الرفع على اللفظ والنصب، نحو: (يا زيد الظريف، والظريف)، و(يا زيد، والحارث، والحارث). قال الشاعر:

ألا يا قَيْسُ وَالضَّحَّاكُ سِيرًا**فَقَدْ جَاوَزْنَا حَمَرَ الطَّرِيقِ(٢)

يُروى برفع "الضحك" ونصبه، ولولا أن موضعه نصب، لَمَا جاز النصب في نَعْتِه وما عُطِفَ عليه. وذلك أن العامل إذا عمل من رفع، أو نصب، أو جرّ، لم يكن لذلك الاسم موضعٌ سوى ما ظهر، ألا ترى أن المضاف لما لم يكن له موضعٌ سوى ما هو عليه، لم يجز في نَعْتِه غيرُ النصب، فَبَانَ بذلك أنه مبنيٌّ مضمومٌ.

وقد ذهب قومٌ إلى أنه بين المعرب والمبني، والمذهب الأول، إلا أن حركته، وإن كانت حركة بناء، إلا أنها مشبهةٌ بحركة الإعراب بسبب أن كل اسم منصرف يكون في هذا المحل يُضَمُّ، فأشبهه بسبب ذلك المرفوع بـ "قام" ونحوه من الأفعال، لأن كل اسم متمكّن -أي: منصرف في العربية- يُسند إليه الفعل، فهو مرفوعٌ، ولذلك من الجيد أن تتبعه الصفة على اللفظ، فتقول: "يا خالد العظيم"، كما تقول: "جاء خالد العظيم". (محمد الفارسي، ١٤٠٩هـ، ج ١/ص ٤٥).

وقد ذكر العلامة شمس الدين الفارسي في شرحه على ألفية ابن مالك أن بعض العلماء يرى أن العلم المنادى واسطة لا معرب ولا مبني، فقال: "ذكر ابن يعيش في شرح المفصل أن نحو (يا زيد)، واسطة لا معرب ولا مبني". (ابن يعيش، ١٤٢٢هـ، ج ١/ص ٣٢١).

أخيراً، فالذي أرجحه أن المنادى المفرد العلم في قولنا: (يا محمد) وما كان على شاكلته لا يعدو كونه مبنيًا؛ إذ لو كان معربًا، لوجدنا تنوين النصب على آخره؛ لأنه في محل نصب مفعول به، فحين نقول: يا محمد، فتقديره: أناادي محمدًا، فلو كان معربًا، لظهر التنوين على آخره، وغاية ما في الأمر أنه مبني، ويبقى أن نذكر سبب بناء المنادى العلم، فقد ذكر المرادي ذلك في شرحه على ألفية ابن مالك، فقال: "فإن قلت: ما سبب بناء الاسم المنادى حال كونه مُفْرَدًا؟ قُلْتُ: كونه شبيهًا بالضمير من نحو: (يا أنت) في كونه معرفة ومفردًا، وكونه مشتتملاً على معنى الخطاب. وقيل: كونه جاريًا مجرّي الأصوات، وينسب هذا القول شيخ النحاة سيبويه". (المرادي، ابن مالك، ١٤٢٨هـ، ج ٢/ص ١٠٥٩). وأما دعوى كونه بين الإعراب والبناء، فهي دعوى باطلة، لا تقوم على حجة، ولا يساندها دليل.

الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ الْأَسْمَاءِ بَيْنَ الْإِعْرَابِ وَالْبِنَاءِ قَبْلَ تَرْكِيبِهَا

من المعلوم أن الأسماء تعرب حين تُنظَّمُ في سِلْكِ جَمَلَةٍ، فتظهر عليها علامات الإعراب التي تشير إلى حالتها من حيث الفاعليَّة والمفعوليَّة والإضافة وما سِوَى ذلك، ولكن ما حكم الأسماء المفردة قبل أن تُعقَدَ منها جملة؟ أهى معربة؟ أم أنها مبنية لِعَدَمِ تَعَاوُرِ معاني الفاعلية والمفعولية والإضافة عليها؟ أم أنها واسطة بين الإعراب والبناء لعدم ما يدعو إليهما؟ هذا ما سأقف عنده في السطور التالية.

وبالرجوع إلى كتب النحو، نجد أن النحاة اختلفوا في حكم الكلمة قبل تركيبها على ثلاثة أقوال، وهي:

الفريق الأول: يقول بإعرابها.

الفريق الثاني: يقول ببنائها.

الفريق الثالث: يراها واسطة بين الإعراب والبناء.

ذكر السيوطي في همع الهوامع مختصر هذا الخلاف، فقال: "في الأسماء العربية قَبْلَ أَنْ تُكُونَ مُرَكَّبَةً أَقْوَالٌ ثَلَاثَةٌ: الأول: وَيُنَسَّبُ إِلَى ابْنِ الْحَاجِبِ - أَنَّ الْأَسْمَاءَ قَبْلَ تَرْكِيبِهَا مَبْنِيَّةٌ؛ لِأَنَّهَا عَدَمَ تَرْكِيبِ الْأَسْمَاءِ سَبَبًا مِنْ أَسْبَابِ الْبِنَاءِ، وَذَهَبَ غَيْرُهُ إِلَى أَنَّهَا فِي هَذِهِ الْحَالَةِ شَبِيهَةٌ بِالْمُتَعَرِّفِ الْمُهْمَلَةِ فِي أَنَّهَا لَيْسَتْ عَامِلَةً وَلَا مَعْمُولَةً. الثَّانِي: أَنَّ الْأَسْمَاءَ قَبْلَ التَّرْكِيبِ مُعْرَبَةٌ وَذَلِكَ بِنَاءٌ عَلَى أَنَّ

(١) البيت من البحر الوافر، ومعنى قوله: حَمَرَ الطَّرِيقِ: أي: ما فيه من أشجار ونحوها. والبيت موجود في: (ابن جني، اللمع في العربية، د.ط، ص ١١١).

عَدَمَ تَرْكِيْبِ الْأَسْمَاءِ لَيْسَ سَبَبًا مِنْ أَسْبَابِ الْبِنَاءِ، وَالشَّبَهُ الَّذِي ذَكَرَ مَمْنُوعٌ؛ لِأَنَّهَا قَابِلَةٌ لِلْعَمَلِ. وَالثَّلَاثُ: أَنَّهَا وَاسِطَةٌ بَيْنَ حَكَمَيْنِ، فَهِيَ لَا مَبْنِيَّةٌ وَلَا مُعْرَبَةٌ لِعَدَمِ الْمَوْجِبِ لِكُلِّ مِنْهُمَا... وَهَذَا هُوَ الْمُخْتَارُ عِنْدِي تَبَعًا لِأَبِي حَبَّانَ". (السيوطي، ج ١/ص ٧٥).

وقد ذكر ابن الحاجب رأيه في معرض رده ما يراه الزمخشري من إعراب الكلمات غير المسبوكة في جملة، فقال: "وهذا الأمر منه غريب، كيف يُعْرَبُ الإِسْمُ دُونَ دَاعٍ لِلإِعْرَابِ! ... ثُمَّ لَنَا أَنْ نَقُولَ: إِنَّ مِثْلَ تِلْكَ الْكَلِمَاتِ فِي الْعَرَبِيَّةِ سَوَاءٌ أَكَانَتْ مِنَ الْأَسْمَاءِ الَّتِي هِيَ لِخُرُوفِ الْهَجَاءِ فِي الْعَرَبِيَّةِ، أَوْ مِنْ أَسْمَاءِ الْعَدَدِ كَقَوْلِكَ: (وَاحِدٌ، ثَلَاثَةٌ، خَمْسَةٌ)، أَوْ مِنْ غَيْرِهَا ك(مُحَمَّدٌ، خَالِدٌ، بَكٌّ)، وَإِنْ اتَّصَلَ بَعْضُهَا بِالْبَعْضِ الْآخَرِ فِي اللَّفْظِ، غَيْرَ أَنْ آخِرَ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا فِي دَرَجَةِ مَا تَمَّ الْوُفُوفُ عَلَيْهِ، وَإِنَّمَا تَحْتَمُّ ذَلِكَ فِيهَا لِكُونَ كُلِّ كَلِمَةٍ مِنْ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ مُنْفَصِلَةً عَمَّا يَأْتِي بَعْدَهَا مِنْ حَيْثُ الْمَعْنَى... فَهَذِهِ الْأَسْمَاءُ مَبْنِيَّةٌ، وَبِنَاؤُهَا عَلَى السُّكُونِ، وَقَدْ أُجْرِيَتْ عَلَيْهَا حُكْمٌ مَا يُوقَفُ عَلَيْهِ". (الرضي، ١٩٧٥م، ج ٢/ص ٢٢٢).

أشار الشيخ محيي الدين عبد الحميد في حاشيته "منحة الجليل بشرح ابن عقيل" إلى ما ينسب إلى ابن الحاجب، وحكم عليه بالفساد، فقال: "وَدَهَبَ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ - مِنْهُمْ ابْنُ الْحَاجِبِ - فَقَالَ: إِنَّ مِنَ الْأَسْبَابِ الَّتِي تَدْعُو إِلَى الْبِنَاءِ فِي الْعَرَبِيَّةِ كَوْنُ الْكَلِمَةِ غَيْرَ مُرَكَّبَةٍ، وَهَذَا تَكُونُ الْأَسْمَاءُ الْعَرَبِيَّةَ قَبْلَ أَنْ تَكُونَ مُرَكَّبَةً فِي جُمْلَةٍ مَبْنِيَّةٍ، وَهَذَا الْقَوْلُ ظَاهِرٌ فِي أَنَّهُ فَاسِدٌ. وَالصَّحِيحُ: أَنَّ الْأَسْمَاءَ فِي الْعَرَبِيَّةِ قَبْلَ كَوْنِهَا مُرَكَّبَةً فِي جُمْلَةٍ، لَيْسَتْ مُعْرَبَةٌ وَلَا مَبْنِيَّةٌ، وَذَلِكَ لِكُونَ الإِعْرَابِ وَالبِنَاءِ حُكْمَيْنِ مِنَ الْأَحْكَامِ الْخَاصَّةِ بِالتَّرْكِيبِ، أَلَيْسَ تَرَى أَنَّهُمْ يَقُولُونَ فِي تَعْرِيفِ الإِعْرَابِ بِأَنَّهُ: أَمَّا يَكُونُ ظَاهِرًا أَوْ مُقَدَّرًا يَفْتَضِيهِ الْعَامِلُ؟ أَوْ يَقُولُونَ فِي تَعْرِيفِهِ: تَغْيِيرٌ فِي أَوَاخِرِ الْكَلِمِ بِسَبَبِ اخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ الَّتِي تَدْخُلُ عَلَيْهِ، وَمَعْلُومٌ أَنَّ الْبِنَاءَ عَكْسُهُ، فَمَا لَمْ يَكُنْ فِي حَالَةِ تَرْكِيبِ، فَلَيْسَ مِنَ الْمُمْكِنِ الْحُكْمُ عَلَيْهِ بِإِعْرَابٍ أَوْ بِنَاءٍ". (محمد محيي الدين عبد الحميد، ١٤٢٠هـ، ج ١/ص ٢٩).

وقد كان الزمخشري ممن يرى إعراب الكلمات قبل تركيبها في جملة، وقد أشار إلى ذلك في الكشاف، فقال: "فإن قيل: من أي نوع هذه الأسماء، أهي من الأسماء المعربة أم المبنية؟ قلت: بل هي من قبيل الأسماء التي دخلها الإعراب، والذي دفع إلى كونها ساكنة مثل كلمة (زيد، وعمرو) وما شابه ذلك من الأسماء؛ لأنه لا يدخلها الإعراب لعدم وجود ما يطلبه ويقتضيه". (الزمخشري، ١٤٠٧هـ، ج ١/ص ٢٢).

هكذا كما نرى، ليست كلمة النحاة سواء فيما يتعلق بالكلمات قبل تركيبها من حيث الإعراب، والبناء، والتوسط، والذي أراه راجحاً على غيره، وتنصرف عنه النفس مطمئنة أن الكلمات قبل تركيبها لا توصف بكونها معربة أو مبنية، بل هي متوسطة بين الإعراب والبناء، فإذا ما نظمت الكلمة في جملة، فحينها نستطيع أن نحكم عليها بالبناء أو الإعراب لحصول ما يقتضيه.

الْقَوْلُ بِتَوَسُّطِ بَعْضِ الْأَعْلَامِ بَيْنَ النَّقْلِ وَالرَّجَالِ

بداية وقبل أن نشرع في تفاصيل هذه المسألة يجدر بنا أن نقف عند معنى العلم المنقول، والعلم المرتجل؛ ليكون القارئ على بينة، فالعلم المرتجل: ما لم يكن له استخدام قبل أن يكون علماً في غير العلمية، بل تم استخدامه ابتداءً علماً، ك(سعاد) و(عمر). والعلم المنقول: -وهو الأكثر استخداماً في الأعلام-: ما تم أخذه من شيء لم يكن علماً، ثم استخدم في العلمية، وهو إما مأخوذ من المصادر، ك(فضل) وإما عن اسم جنس ك(أسد)، وإما عما أصله صفة، ك(حارث) و(مسعود) و(سعيد)، وإما عن فعل ك(شمر) و(أبان) و(يشكر) و(يجي) و(اجدم) و(قم)، وإما عن جملة ك(جاء الحق)، و(تأبط شراً). (الغلاييني، ١٤١٤هـ، ص ١١١ و ص ١١٢).

هكذا كما نلاحظ أن القسمة ثنائية، فالعلم لا يعدو كونه مرتجلاً أو منقولاً، وهذا ما عليه جمهور النحاة، بيد أن هناك طائفة نحت منحى آخر، ورأت أن القسمة ثلاثية، فالعلم مرتجل، أو منقول، أو واسطة بين المنقول والمرتجل.

ذكر الأشموني في شرحه على ألفية ابن مالك هذا الخلاف، فقال: "إِذْ لَا وَاسِطَةَ عَلَيَّ مَا هُوَ مشهور بين أهل اللغة، وذكر بعض العلماء أن ما كانت علميته بالغلبة لا هو منقول ولا مرتجل، وقد نقل عن سيبويه أنه يرى أن الأعلام كلها منقولة، بينما نقل عن الزجاج أنها كلها مرتجلة". (الأشموني، ١٤١٩هـ، ج ١/ص ١١٤).

كما نلاحظ في نصّ الأشموني السابق أنّ ثمة خلافاً في الأعلام من حيث النقل والارتجال، فنقل أنّ سيبويه يرى أنّ الأعلام كلها منقولة، وقد وافق سيبويه في ذلك ابن عصفور في الممتع، فقال: "هَذَا هُوَ الْمَذْهَبُ الصَّحِيحُ فِي الْأَعْلَامِ، أَعْنِي أَنَّهَا كُلُّهَا مَنْقُولَةٌ". (ابن عصفور، ١٩٩٦م، ص ٣١٥).

وقد رجعت إلى كتاب سيبويه، فلم أقف على ما يدل على رأيه، ونقل عن الزجاج أنها كلها مرتجلة، وذكر قبل ذلك أن هناك ضرراً لا يبعد من المنقول ولا المرتجل، وهو العلم بالعلبة، والعلم بالغلبة هو أن يغلب على لفظ استعماله في شيء خاص، وفي الأصل يمكن أن يطلق عليه وعلى غيره، وقد أشار إلى ذلك ابن مالك في ألفيته حين قال:

وَقَدْ يَكُونُ عَلَمًا بِالْغَلْبَةِ**مُضَافًا أَوْ مَصْحُوبًا "أَل" كَالْعَقَبَةِ

فالعلم بالغلبة قد يكون مضافاً ك(ابن عمر)، و(ابن عباس)، و(ابن مسعود)، فصارت هذه المضافات أعلاماً بغلبة استخدامها على العبادة المشهورين، والحقيقة أن هناك الكثيرين مما يمكن أن يطلق عليهم (ابن عمر، وابن عباس، وابن مسعود)، ولكنه لم يغلب عليهم ذلك، فصارت هذه المضافات أعلاماً، فحين استخدامها، لا يتبادر إلى الذهن غير من غلبت عليهم. والمقترن ب(أل) يكون علمًا بالغلبة نحو: (المدينة) و(الكتاب)، فإنّ الأصل أن تطلق كلمة مدينة على جميع المدن، كما أن حق كلمة كتاب أن تطلق ويراد بها كل كتاب في أيّ علم كان، ولكن غلب استخدام كلمة المدينة على مدينة المصطفى ﷺ، والكتاب على كتاب تلميذ الخليل سيبويه.

وتطرق الإمام السيوطي في همع الهوامع إلى هذه المسألة، وذكر ما فيها بالتفصيل، وذكر أن الأكثرين يرون القسمة ثلاثية، فقال: "إِنَّ الْعَلَمَ قِسْمَانِ: مَنْقُولٌ، وَمَرْتَجَلٌ، وَمَا هُوَ وَاسِطَةٌ بَيْنَهُمَا لَا يُمْكِنُ أَنْ نَسَمِيَهُ مَنْقُولًا، وَلَا مَرْتَجَلًا، وَهَذَا رَأْيُ أَكْثَرِ عُلَمَاءِ النَّحْوِ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ". (السيوطي، د.ط، ج ١/ص ٢٨٥).

وفي ختام هذه المسألة، أرى أن القسمة لا تخرج عن كونها ثنائية، فالعلم إما منقول، وإما مرتجل، وأما ما قيل عن العلم بالغلبة بأنه لا من هذا ولا ذاك، فلا تنصرف النفس عنه مطمئنة، وذلك أنّ قولنا: (الكتاب) قد غلب على كتاب سيبويه دون غيره، وأرى أن هذا ضرب من النقل، وهو النقل من العام إلى الخاص، فكلمة الكتاب كانت مشاعراً ينطوي تحتها كل كتاب، ثم خصصت بكتاب سيبويه، وقس على ذلك ما قيل في المدينة، وابن عباس، وغير ذلك، وبهذا تسقط دعوى الوسطية.

الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ بَعْضِ الْأَفْعَالِ بَيْنَ التَّعَدِّيِّ وَاللُّزُومِ

يشيع في كتب النحو وسمّ الأفعال بالتعدي واللزوم، فالقسمة ثنائية، وهذا ما عليه جمهرة أهل اللغة بشيئ مذهبهم، وتشعب مشاربهم، ونظرة خاطفة في كتب النحو تثبت ذلك، لكن القول بوجود أفعال لا متعدية ولا لازمة، بل هي واسطة بين التعدي واللزوم، ما لم يشيع في كتب النحو بكثرة، وأياً كان الأمر، فهناك من يقول بذلك، ويدعيه، وهذا ما سأقف عند بيانه ورصده، ودراسته في هذه المسألة.

وحين نتحدث عن الأفعال التي هي واسطة بين التعدي واللزوم، فهذا يعني أننا سنتناول ضربين من الأفعال، الضرب الأول: كان وأخواتها، والضرب الثاني: الأفعال التي وردت بوجهين متعدية ولازمة، وذلك كقولنا: شكرته وشكرت له، ونصحت له، ونصحت له، وما كان على شاكلة ذلك.

وبالرجوع إلى كتب النحو واللغة، نجد أن معظمها خلّو من الوقوف عند هذه المسألة، وقد وقف بعضها - وهو قليل - عند كان وأخواتها من حيث التعدي واللزوم، وكذلك الأفعال ذات الوجهين من حيث التعدي واللزوم.

وبالعودة إلى شرح ألفية ابن مالك للأشْمُونِي، نجد أنه قد تَطَرَّقَ إلى هذه المسألة، فقال في أحد تبسيطاته في مَعْرِضِ حديثه عن علامة الفعل المتعدي وهي اتصال هاء غير المصدر به: "حَرْفُ الهَاءِ يُمْكِنُ أَنْ يَتَّصِلَ بِ(كَانَ) وَأَخَوَاتِهَا وَالْمَشْهُورُ عَنْ عُلَمَاءِ النَّحْوِ أَنَّ هَذَا الضَّرْبَ مِنَ الْأَفْعَالِ لَا يُمْكِنُ وَصْفُهُ بِتَعَدُّ وَلَا لَزُومٍ، وَلَعَلَّ الَّذِي دَفَعَ ابْنَ مَالِكٍ إِلَى عَدِّ هَذِهِ الْأَفْعَالِ مِنَ الْمُتَعَدِّيةِ هُوَ شَبَّهُهَا بِهَا، وَمِنَ الْمُمْكِنِ أَنْ يَسْمَى خَيْرُ هَذِهِ الْأَفْعَالِ مَفْعُولًا". (الأشْمُونِي، ج ١/ص ٤٣٨).

وقف الخُضْرِيُّ في حاشيته على شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك عند هذه المسألة، فقال: "ولازِمٌ غيرُ المُعَدِّي". (٣) هذا الكلام واضح في انحصار الكلام في قسمين لا غير، وهما: المتعدي، واللازم، يُبَيِّنُ أَنَّ الْجُمْهُورَ يرون أن "كان" وأخواتها بين المتعدي واللازم، فهي واسطة، وقد أجيب عن ذلك أَنَّ ابْنَ مَالِكٍ أَدْخَلَهَا فِي قِسْمِ الْمُتَعَدِّ لِشَبَّهَهَا بِهِ لِكُونِهَا تَرْفَعُ وَتَنْصَبُ، وَأَنَّهَا تَتَّصِلُ بِهَا هَاءُ غَيْرِ الْمَصْدَرِ، وَفِي التَّسْهِيلِ ذَكَرَ ابْنَ مَالِكٍ أَنَّ الْأَفْعَالَ الَّتِي وَرَدَتْ بِوَجْهَيْنِ، مَرَّةً مُتَعَدِّيةً بِنَفْسِهَا وَمَرَّةً بِحَرْفِ الْجَزْرِ تَعَدُّ مِنْ قَبِيلِ الْوَاسِطَةِ، كَقَوْلِكَ: "شَكَرْتَهُ، وَشَكَرْتَ لَهُ" وَ "نَصَحْتَهُ، وَنَصَحْتَ لَهُ"، وَهَذَا هُوَ الْقَوْلُ الْأَصْحَحُ، وَقَدْ أَشَارَ أَبُو حِيَانَ إِلَى أَنَّ هَذَا الضَّرْبَ مِنَ الْأَفْعَالِ قِسْمٌ بِرَأْسِهِ يَنْدَرُجُ تَحْتَ السَّمَاعِ". (الخضري، ج ١/ص ٤٠٣، و ص ٤٠٤).

وإذا ما أردنا الرجوع إلى سيبويه للوقوف على رأيه في هذه المسألة، فنسجده قد أفرد بابًا لـ"كان وأخواتها"، فقال مَبْوِّبًا لـ(كَانَ وَأَخَوَاتِهَا): "الْفِعْلُ الَّذِي يَتَعَدَّى إِسْمَ الْفَاعِلِ إِلَى إِسْمِ الْمَفْعُولِ، وَاسْمُ الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُولِ فِيهِ لِشَيْءٍ وَاحِدٍ". (سيبويه، ١٨٨٨م، ج ١/ص ٤٥، و ص ٩٣).

لم يُعَنَّ سيبويه بتقسيم الأفعال من حيث التعدي واللازم كما فعل المتأخرون، وقد ذكر كان في قسم مستقل ليس تحت المتعدي أو اللازم، وَفَهَّمُ مِنْ هَذَا أَنَّ سيبويه يرى في كان وأخواتها ضربًا مستقلًا من الأفعال لا يُوصَفُ بِتَعَدُّ أَوْ لَزُومٍ. والحقيقة أن آراء النحاة في هذه المسألة متشعبة ومختلفة، فليست سواء فيما يتعلق بوجود قسم ثالث غير المتعدي واللازم، فمنهم من يرى أن لأفعال التي تتعدى تارة بنفسها وتارة بحرف الجر واسطة بين التعدي واللازم، وأرى أن هذا الضرب من الأفعال ذو وجهين، فهو في بعض استعمالاته متعدي، وفي بعضها لازم، فقولنا: شكرته، فعل متعدي، وحين نقول: شكرت له، فهو فعل لازم. وأما يتعلق بـ(كان وأخواتها) من حيث التعدي واللازم، فلا أرى قول من قال بوسطيتها بين التعدي واللازم صوابًا، بل إن مفهوم التعدي أشمل من نصب الكلمة على المفعولية، فكان وأخواتها - في رأبي - من الأفعال المتعدية؛ لأنها تتعدى المرفوع إلى منصوب يتم معناها، أضف إلى ذلك أَنَّ القاعدة التي وضعها ابن مالك لمعرفة الفعل اللازم من غيره وهي: اتصال هاء غير المصدر بالفعل تنطبق على (كان وأخواتها)، فقد ورد أن (كَانَ) اتصلت بها هاء غير المصدر في سَعَةِ الْكَلَامِ وَقَرَيْبِهِ، وَذَلِكَ كَقَوْلِ النَّبِيِّ - ﷺ - لِعَمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - فِي ابْنِ صَيَّادٍ: "إِنْ يَكُنْهُ، فَلَنْ تُسَلِّطَ عَلَيْهِ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْهُ، فَلَا حَيْرَ لَكَ فِي قَتْلِهِ". (البخاري، ١٤٢٢هـ، ج ٢/ص ٩٣). وهذا دليل على أن "كان" فعل متعدي، وقد قال في ذلك ابن مالك:

عَلَامَةُ الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي أَنْ تَتَّصِلَ بِهَا غَيْرُ مَصْدَرٍ بِهِ نَحْوُ عَمَلِ

الْقَوْلُ بِتَوْسِطِ بَعْضِ الْأَسْمَاءِ بَيْنَ التَّعْرِيفِ وَالتَّنْكِيرِ

بمّا هو معلوم في كتب النحو أن الاسم لا يَغْدُو كونه نكرة أو معرفة، والكلام عن ذلك مبسوط في كتب النحو، ولا يكاد يخلو منه كتاب، ولكن القول بوجود أسماء لاهي معرفة، ولاهي نكرة، بل واسطة بين التعريف والتنكير، مما لم يشع في كتب النحو، فالقسمة المعلومة ثنائية، ولكن ما حكم الأسماء التي لا تقبل حرف التعريف (أل) ولا تقبل التنوين في الوقت نفسه؟، وذلك مثل (مَنْ، مَا، أَيْنَ، مَتَى، كَيْفَ)، أهي معرفة أم نكرة؟ أم أنّها واسطة بين المعرفة والنكرة؟ هذا ما سأقف عنده في السطور التالية.

(٢) إشارة إلى قول ابن مالك في ألفيته: وَلَازِمٌ غَيْرُ الْمُعَدِّي وَخَتِيمٌ *** تَزُومُ أَفْعَالِ السَّجَايَا كَرْتِيمِ

تشير كتب النحو إلى أن الاسم من حيث التعريف والتنكير قسمان: معرفة، ونكرة، والمعارف سبعة، وهي: الضمير، وذلك كقولك: أنا، وأنتم، وهي...، واسم العلم، مثل: خالد، وليلى...، واسم الإشارة: مثل: ذلك، وتلك، وهؤلاء...، والاسم الموصول، مثل: التي، والذي...، والمبدوء ب(أل المعرفة)، أي: التي تجعل ما بعدها معرفة، مثل: الرجل، والمرأة، والأسرة...، وما كان مضافاً إلى معرفة؛ وذلك نحو قولك: رأيت قريبتك من رأيتك، وهذا شريطة أن يكون الاسم المضاف مُمَكَّرَ التعريف؛ فلا يكون من الكلمات المتأصلة في الإجماع التي لا تتعرف بإضافة أو غيرها، ك(شبيهه، ومثل، ونظير، وغير) في غالب الأحوال، والنكرة التي تكون مقصودة من أنواع المنادى، مثل: يا طالب، أو يا معلم؛ إذا كان المقصود من النداء شخصاً واحداً محدداً تلتفت إليه قاصداً النداء، وتريده دون غيره. (عباس حسن، ط ١٥، ج ١/ص ٢١١).

والنكرة ما سوى ذلك، وهي ما تقبل (أل) مؤنثةً فيها ك(رجل)، فإن (أل) أثرت في كلمة (رجل)، وجعلتها معرفة، أو واقعة موقع ما يقبل (أل) ك(ذو)، فإنها بمعنى صاحب، وكلمة صاحب تقبل (أل)، فنقول: صاحب. ويرى بعض النحويين أن ما لا يقبل (أل) ولا التنوين، فهو واسطة بين المعرفة والنكرة، وقد أشار إلى ذلك السيوطي، فقال: "جماهير النحاة يرون عدم وجود ما يسمى واسطة بين النكرة والمعرفة، وذهب فريق منهم إلى القول بذلك، ورأى بعضهم أن ما كان خالياً من التنوين، وأداة التعريف (أل) وَقَالَ بِمَا بَعْضُهُمْ، الْخَالِي مِنَ التَّنْوِينِ وَاللَّامِ، نَحْوُ: (كيف، ومتى، وأين، ومن، وما). (السيوطي، ج ١/ص ٢٢٢).

وقد أشار الأشموني في شرحه على ألفية ابن مالك إلى أنه لا واسطة بين المعرفة والنكرة، وقد كانت إشارة سريعة دون التطرق إلى ذكر أيّ تفصيل في هذه المسألة، فقد تناول ذلك في معرض شرحه قول ابن مالك:

وَعَبْرَةُ مَعْرِفَةٍ كَهُمْ وَذِي *** وَهِنْدَ وَابْنِي وَالْعَلَامَ وَالَّذِي

فَقَالَ: "(وَعَبْرَةُ) يقصد ما كان قابلاً ل(أل) المعرفة، أو كان من الأسماء التي تقع موقع ما يقبل (أل) المعرفة، والحق أنه لا واسطة بين المعرفة والنكرة، واكتفي بتعريف النكرة". (الأشموني، ج ١/ص ٨٦).

والحاصل أن الاسم - في رأيي - لا يخرج عن كونه نكرة أو معرفة، والقول بتوسط بعض الأسماء بين المعرفة والنكرة بحجة أنها لا تقبل (أل) ولا التنوين، قول ضعيف يقوم على حجج واهية، ولو كان ما ذهبوا إليه صحيحاً، لكان الضمير - وهو معرفة بلا منازع - واسطة بين المعرفة والنكرة؛ لأنه لا يقبل (أل) ولا التنوين، وبهذا تسقط دعوى من قال بوجود واسطة بين المعرفة والنكرة.

الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ بَعْضِ أَنْوَاعِ الْإِضَافَةِ بَيْنَ الْإِضَافَةِ الْمَحْضَةِ، وَغَيْرِ الْمَحْضَةِ

إن الإضافة في المشهور على نوعين: الإضافة المحضة، وغير محضة، فالمحضة: هي إضافة الاسم الذي ليس وصفاً - اسم المفعول، والصفة المشبهة، واسم الفاعل - يشبه الفعل المضارع، وذلك مثل قولنا: باب المسجد، ودفترا الطالبة، وهذه الإضافة تؤثر في الاسم بجعله معرفة إن كان المضاف إليه معرفة، وتخصه إن كان المضاف إليه اسماً نكرة. والإضافة غير المحضة: هي تلك الإضافة التي يكون فيها المضاف اسم فاعل أو صفة مشبهة وما شابه ذلك، وذلك نحو قولنا: آكل الطعام، وكريم الحي، ومضروب اليد، وهذه لا تفيد الاسم الأول تخصيصاً ولا تعريفاً.

ولكن من أي نوع إضافة الاسم إلى ما هو صفة في الأصل؟ وذلك كقولهم: (مسجد الجامع)، و (جانب الغزي)، و (صلاة الأولى)، و (بقلة الحمقاء)، أهذه الإضافات من قبيل المحضة، أم غير المحضة؟ أم أنها ليست من هذه ولا تلك؟ بل هي إضافة واسطة بين المحضة وغير المحضة؟ هذا ما ستدور حوله هذه المسألة. (ابن عقيل، ١٤٠٠هـ، ج ٣/ص ٤٥).

المشهور في كتب النحو أن الإضافة محضة، أو غير محضة، فالقسمة ثنائية، غير أن ابن مالك يرى أن إضافة الاسم إلى ما هو صفة في الأصل لا يعدّ من قبيل الإضافة المحضة ولا غير المحضة، بل واسطة بينهما، وقد أشار ابن مالك إلى ذلك في شرح

التسهيل، فقال: "وَبَبَّهْتُ -أيضاً- على أن إضافة الاسم إلى ما كان صفة في أصله، كقولهم: (مَسْجِدِ الْجَامِعِ) ليس إضافة محضة، ولا غير محضة، بل بينهما على الأصح". (ابن مالك، شرح تسهيل الفوائد، ج 3/ص 229).

وثمة خلاف بصري كوفي في مسألة إضافة الاسم إلى اسم آخر يوافق في المعنى، ومسألتنا هذه تنطوي تحت هذا الخلاف، وفذلكته: أن أهل الكوفة يرون إضافة الاسم إلى اسم آخر بمعناه جائزة، ودليلهم ما ورد من ذلك في قوله تعالى: ﴿إِنَّ هَذَا هُوَ حَقُّ الْيَقِينِ﴾ [الواقعة/ 95].

والحاصل أن اليقين في المعنى نعت لكلمة (الحق)؛ لأن معناه (الحق اليقين)، والوصف في المعنى هو الموصوف نفسه، فأضاف الموصوف إلى الصفة، وهما بمعنى واحد، وقوله تعالى: ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ﴾ [يوسف/ 109]. والآخرة في الحقيقة صفة الدار، والمعنى: ولدار الآخرة خير، وكقوله تعالى: ﴿فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ [ق/ 9]. والأصل أن الحب نفسه هو الحصيد، وقد تمت إضافته إليه ومن ذلك قولهم: (صَلَاةُ الْأُولَى)، و(مَسْجِدُ الْجَامِعِ)، و(بَقْلَةُ الْحَمَقَاءِ)، و الأصل: أن الأولى هي الصلاة، والجامع عين المسجد، وبقلة الحمقاء، وقد تمت إضافتها إليها.

ولم يَرْتَضِ أهل البصرة ما قاله الكوفيون، و تناولوا ما جاء من ذلك مما ظاهره إضافة الاسم إلى صفته، فقالوا عن الآية الأولى: إن أصلها حق الأمر اليقين، والثانية: ودار الساعة الآخرة، والثالثة: حب الزرع الحصيد، ورأوا أن قولهم: (صلاة الأولى) تقدير: (صلاة الساعة الأولى)، وقولهم: (مسجد الجامع)، تقديره: (مسجد المكان الجامع)، وقولهم: (بقلة الحمقاء) تقدير فيه: بقلة الحبة الحمقاء، وهكذا.

وقد ذكر الأشموني في شرحه على ألفية ابن مالك أن إضافة الأسماء إلى صفاتها كقولك: (مسجد الجامع) غير محضة عند أبي عليّ الفارسي، وعند غيره إضافة محضة، فقال: "إِضَافَةُ الْأَسْمَاءِ إِلَى الصِّفَاتِ، مِثْلُ: (مَسْجِدُ الْجَامِعِ)، و(بقلة الحمقاء)، ونحو ذلك، فَإِنَّ مَذَهَبَ الْفَارِسِيِّ أَنَّهُ لَا لِيَسْتِ مِنْ قَبِيلِ الْإِضَافَةِ الْمُحْضَةِ، وَعِنْدَ غَيْرِ الْفَارِسِيِّ تَعَدُّ مُحْضَةً". (الأشموني، ج 2/ص 27).

والذي أراه في هذه المسألة أن هذه الإضافة لا تعدو كونها إضافة محضة، وغاية ما في الأمر أن المضاف إليه قد سقط من الجملة وقامت صفته مقامه، وهذا لا يغير حكم الإضافة، فيجعلها غير محضة أو واسطة بين المحضة وغير المحضة، وقد عهدنا في العربية حذف الموصوف وإقامة الصفة مقامه، ومن ذلك قوله تعالى: ﴿أَنْ أَعْمَلَ سَبْعِينَ﴾ [سبأ/ 11] أي: دروعاً سابغات.

الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ بَعْضِ الْأَسْمَاءِ بَيْنَ الْأِسْمِ الْمُنْصَرِفِ وَعَدَمِ الْمُنْصَرِفِ

لا يخلو كتاب في النحو من التطرق إلى تقسيم الاسم إلى منصرف، وغير منصرف، فالاسم المنصرف هو ذاك الاسم الذي يلحقه التنوين لعدم مشابهته الفعل، والاسم غير المنصرف هو الاسم الذي لا يقبل التنوين لاجتماع علتين كالعلمية مع سبب واحد من ستة أشياء وهي: العجمة، مثل: إبراهيم، والتأنيث، مثل: عائشة، وزيادة الألف والنون، مثل: عثمان، والعدّل، مثل: عمر، و وزن الفعل المضارع على الأصح، مثل: يزيد، والتركيب المَرْجِيّ، مثل: حَضْرَمَوْت. أو الوصفية مع سبب واحد من ثلاثة أشياء، وهي: زيادة الألف والنون، مثل: جوعان، و وزن (أَفْعَل)، مثل: أطول، و وزن (فُعَال، وَمَفْعَل) في الأعداد من واحد إلى عشرة، نحو: ثَلَاث، وَمَثَلث، ووزن (فُعَل) في كلمة: أُخْر. وقد تمنع الكلمة من الصرف لسبب واحد وهو اشتغالها على ألف التأنيث الممدودة أو المقصورة، نحو: صحراء، كبرى، ولا بد أن تكون الألف للتأنيث، وأوزانها مبسطة في كتب الصرف، كذلك تمنع الكلمة من الصّرف لسبب واحد إذا كانت على صيغة منتهى الجموع نحو: مساجد، ومصاييح، وحدّه: كل جمع بعد ألفه حرفان أو ثلاثة أحرف أو وسطها ساكن.

كما نرى، فالقسمة ثنائية في كتب النحو، ولكن ما حكم الاسم المحلي ب(أل)، ك(الرجل)، والمضاف ك(كتاب الطالب)، والمثنى والجمع، ك(طالبين، مسلمين)، أتعُدُّ هذه الأقسام من قبيل الاسم المنصرف؟ أم أنها غير منصرفة؟ أم أنها واسطة بين الاسم المنصرف، والاسم غير المنصرف؟ هذا ما سيكون محور مسألتنا هذه في السطور التالية.

ويعد ابن جني من أوائل من تطرقوا إلى هذا الخلاف، فقد عقد باباً في خصائصه أسماء (باب في الحُكْمِ يَقِفُ بَيْنَ حُكْمَيْنِ)، وذكر فيه أشياء واسطة بين حكمين، ومنها مسألتنا هذه، فقال: "وَمِنْ هَذَا الْقَبِيلِ مَا كَانَ مَحَلِّيَّ بِ(أَل) أَوْ كَانَ مِضَافًا، نَحْوُ: الْبَيْتِ، وَكِتَابِهِ، وَشَجَرِ الْحَقْلِ، فَهَذِهِ الْأَسْمَاءُ وَمَا شَاطِئُهَا بَيْنَ الْمُنْصَرِفِ وَعَيْرِ الْمُنْصَرِفِ. لِأَنَّهَا لَيْسَتْ مَنْوَنَةٌ، فَنَقُولُ إِنَّهَا مَنْصَرِفَةٌ، وَفِي الْوَقْتِ نَفْسُهُ لَا تَقْبَلُ التَّنْوِينَ، وَلَيْسَ ثَمَّةَ سَبَبٍ مِنْ أَسْبَابِ مَنْعِ الصَّرْفِ... وَكَذَلِكَ مَا كَانَ مِثْلِيَّ أَوْ جَمْعًا، فَتَقُولُ: الْمَعْلَمَانِ، وَالطَّالِبَانِ، وَالْمُحَمَّدُونَ، فَهَذِهِ الْأَسْمَاءُ لَيْسَتْ مَنْصَرِفَةٌ، وَلَا غَيْرَ مَنْصَرِفَةٌ، وَلَا فَرْقَ بَيْنَ أَنْ تَكُونَ مَعْرِفَةً، أَوْ نَكِيرَةً". (ابن جني، ج ٢/ص ٣٥٩).

كما أشار إلى هذا الخلاف ناظر الجيش في شَرْحِهِ عَلَى تَسْهِيلِ ابْنِ مَالِكِ الْمُسَمَّى: تَمْهِيدُ الْقَوَاعِدِ بِشَرْحِ تَسْهِيلِ الْفَوَائِدِ، فَقَالَ: "الْأَسْمَاءُ ثَلَاثَةٌ أَنْوَاعٍ: مَا يُسَمَّى مُنْصَرِفًا، وَمَا يُسَمَّى عَيْرَ مُنْصَرِفٍ، وَمَا كَانَ بَيْنَهُمَا، وَهُوَ أَرْبَعَةٌ: الْمِضَافُ، وَمَا عُرِفَ بِالْأَلِ، وَالتَّنْبِيَةُ، وَالْجَمْعُ، لَا يُقَالُ فِيهَا: مُنْصَرِفَةٌ إِذْ لَيْسَ فِيهَا تَنْوِينٌ وَلَا عَيْرَ مُنْصَرِفَةٍ إِذْ لَيْسَ فِيهَا عِلَّةٌ تَمْنَعُ الصَّرْفَ". (ناظر الجيش، تَمْهِيدُ الْقَوَاعِدِ، د.ت، ج ٨/ص ٣٩٦٢).

وقد تطرق السيوطي في هَمْعِ الْهَوَامِعِ إِلَى هَذَا الْخِلَافِ كَذَلِكَ، فَقَالَ ثَمَّةَ بَعْدَ تَنَاوُلِهِ هَذِهِ الْمَسْأَلَةَ: "الاسم لا يَعْدُو كَوْنَهُ مَنْصَرِفًا أَوْ غَيْرَ مَنْصَرِفٍ، وَلَا تَوَسُّطَ بَيْنَهُمَا، وَقَالَ بِذَلِكَ ابْنُ جَنِّي فِي الْمِحْلَى بِ(أَل)، وَالاسم المضاف، فَإِنَّ مَا كَانَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ لَا يُسَمَّى مَنْصَرِفًا؛ لَعَدَمِ قَبُولِهِ التَّنْوِينَ، وَلَا غَيْرَ مَنْصَرِفٍ لَعَدَمِ السَّبَبِ، وَمِثْلُ هَذَا يُقَالُ فِي التَّنْبِيَةِ وَالْجَمْعِ، وَقَدْ سَبَقَ ابْنُ جَنِّي فِي هَذَا الرَّأْيِ شَيْخَهُ الْفَارِسِي (٤)". (السيوطي، د.ت، ج ١/ص ١٣٣).

كما نلاحظ، فَإِنَّ مَا كَانَ مَقْتَرِنًا بِالْأَلِ وَالْأَلِ، أَوْ مَا كَانَ مِضَافًا، إِضَافَةٌ إِلَى جَمْعِ الْمَذْكَرِ السَّالِمِ وَالْمِثْنِيِّ لَا يُمْكِنُ تَنْوِينُهُ، وَلَيْسَ السَّبَبُ أَنَّهُ مَمْنُوعٌ مِنَ الصَّرْفِ، فَلَيْسَ هُنَاكَ عِلَّةٌ مِنَ الْعِلَلِ الَّتِي تَقْدِمُ ذِكْرَهَا تَحْوِيلَ دُونَ صَرْفِ هَذِهِ الْأَسْمَاءِ، وَالْحَقِيقَةُ أَنَّ الْاسْمَ مَا دَامَ مِتَّصِفًا بِمَا سَبَقَ، فَلَا يُمْكِنُ وَصْفُهُ بِأَنَّهُ مَنْصَرِفٌ أَوْ غَيْرَ مَنْصَرِفٍ، بَلْ هُوَ نَوْعٌ ثَالِثٌ لَا يُوصَفُ بِانْصِرَافٍ أَوْ عَدَمِهِ، فَهُوَ وَاسِطَةٌ بَيْنَ الْمَنْصَرِفِ وَغَيْرِ الْمَنْصَرِفِ.

الْقَوْلُ بِتَوَسُّطِ الضَّمِيرِ الْمُسْتَتِرِ بَيْنَ الضَّمِيرِ الْمُتَّصِلِ وَالْمُنْفَصِلِ

من المعلوم أَنَّ الضمير قسمان: بارز: وهو ماله شكل في التلفظ، وهو ذو قسمين: متصل: وهو ما لا يمكن الابتداء به ولا يلي إلا في السَّعَةِ أَي: فِي النَّثْرِ، وَذَلِكَ مِثْلُ الْكَافِ فِي قَوْلِكَ: (كِتَابُكَ) وَمَا شَابَهُ ذَلِكَ. وَمِنْفَصِلٌ: وَهُوَ مَا يَجُوزُ الْإِبْتِدَاءُ بِهِ، وَيَجُوزُ أَنْ يَلِيَ إِلَّا فِي الْإِخْتِيَارِ، أَي: فِي النَّثْرِ، وَذَلِكَ مِثْلُ: أَنَا، وَأَنْتَ، وَهُوَ...إِلخ، وَالْقِسْمُ الثَّانِي لِلضَّمِيرِ: الْمُسْتَتِرُ: وَهُوَ مَا لَيْسَ لَهُ صُورَةٌ فِي الْلَفْظِ، وَلَكِنْ مِنْ أَيِّ الْقِسْمَيْنِ الضَّمِيرِ الْمُسْتَتِرِ؟ أَمْ مِنْ قَبِيلِ الضَّمِيرِ الْمُتَّصِلِ؟ أَمْ أَنَّهُ مِنْ قَبِيلِ الضَّمِيرِ الْمُنْفَصِلِ؟ أَمْ أَنَّهُ لَا يَعْدُ مُتَّصِلًا وَلَا مَنْفَصِلًا وَهُوَ وَاسِطَةٌ بَيْنَ الْمُتَّصِلِ وَالْمُنْفَصِلِ؟ هَذَا مَحْوَرُ مَسْأَلَتِنَا هَذِهِ، الَّذِي سَتَتَنَاوَلُهُ السُّطُورُ التَّالِيَةُ.

تشير كتب النحو القديمة والحديثة إلى القسمة التي ذكرتها للضمير، فقد جاء في شرح ابن عقيل على الألفية: "الضمير قسمان: بارز: وهو الضمير الذي يرى في اللفظ، كالتاء في قول: (قُمْتُ)، وإلى مستتر: وهو بخلاف البارز، فليس له صورة في اللفظ؛ كالمقدّر في (قم). وينقسم البارز إلى: متصل: وهو ما لا يمكن أن نبتدئ به كلامنا، ولا يجوز أن يأتي بعد (إلا)، وذلك نحو الباء من (أبي)، والكاف من (كتابك)، وأما المنفصل، فهو ما يمكن أن يكون في مطلع الكلام، ويجوز أن يقع بعد (إلا)، نحو: أنا، وما شابهه، فيجوز أن تقول: أنا شافعي، وما قام إلا أنا". (ابن عقيل، ج ١/ص ٨٨).

وَقَدْ أَشَارَ عَبَّاسُ حَسَنِ فِي التَّحْوِ الْوَاقِفِ إِلَى أَنَّ هُنَاكَ مِنْ يَرَى أَنَّ الضَّمِيرَ الْمُسْتَتِرَ قِسْمٌ مُسْتَقِلٌ، وَرَأَى ثَمَّةَ أَنَّهُ مِنْ أَنْوَاعِ الضَّمِيرِ الْمُتَّصِلِ، فَقَالَ: "الرَّاجِحُ أَنَّ الْيَكُونَ الضَّمِيرَ الْمُسْتَتِرَ ضَرْبًا مِنَ الضَّمِيرِ الْمُتَّصِلِ، وَلَيْسَ نَوْعًا مِنَ الضَّمِيرِ الْمُنْفَصِلِ، وَلَيْسَ ضَرْبًا مُسْتَقِلًا بِنَفْسِهِ، وَهُوَ مَا يُسَمُّونَهُ: "وَاسِطَةٌ" بَيْنَ الْمُتَّصِلِ وَالْمُنْفَصِلِ. (عباس حسن، ج ١/ص ٢٢٠).

(٣) لم أعتد إلى قول الفارسي فيما بين يدي من كتبه.

وقد رجعت إلى ما استطعت الرجوع إليه من الكتب النحوية القديمة والحديثة؛ لأقف على شيء من هذا الخلاف، فلم أقف على غير ما في النحو الوافي، وقد أشار عباس حسن إلى أن هذا الخلاف يمكن الرجوع إليه في حاشية الخضري، وشرح التصريح على التوضيح، وقد رجعت إليهما باحثًا عن شيء من هذا الخلاف، فلم أهنأ إلى شيء من ذلك.

والحاصل أن الجمهور يرى أن الضمير المستتر نوع من الضمير المتصل، وليس منفصلاً أو واسطة بين الضمير المتصل والمنفصل، والحقيقة أن الضمير المستتر لا يمكن عده من قبيل الضمير البارز المتصل؛ لأنه لا صورة له مُتَّصِلَةٌ بالفعل، فهذا يمنعنا من القول بكونه ضميراً متصلاً، والذي أرجحه، وأميل إليه أن الضمير المستتر من قبيل الضمير البارز المنفصل لا المتصل، وقولنا: الفاعل ضمير مستتر تقديره (هو) دليل على كونه منفصلاً، ولا يَتَأْتِي غير ذلك.

الخاتمة

في نهاية هذا البحث، وبعد سبر هذه المسائل الموسومة بالتوسط بين حكمين متقابلين، ودراستها دراسة تحليلية وصفية، نستطيع أن نخلص إلى النتائج التالية:

١. القول بالتوسط بين حكمين من الأقوال المرجوحة في الغالب، فبعد النظر في هذه المسائل، ودراستها، والاطلاع على حجج القائلين بالتوسط، تبين لي أن معظم المسائل التي وسمت بالتوسط بين حكمين مرجوحة، وتقوم على أدلة جد ضعيفة.
٢. رجحت القول بالتوسط في مسألة: (الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ الْأَسْمَاءِ بَيْنَ الْإِعْرَابِ وَالْبِنَاءِ قَبْلَ تَرْكِيبِهَا)، ففي هذه المسألة أرى أن الأقوم والأصح أن يقال: إن الكلمات قبل أن تنظم في سلك جملة لا تعدو كونها واسطة بين الإعراب والبناء؛ وذلك لعدم مقتضي أحدهما.
٣. كذلك رجحت مذهب التوسط في مسألة: (الْقَوْلُ بِتَوْسُطِ بَعْضِ الْأَسْمَاءِ بَيْنَ الْإِسْمِ الْمُنْصَرِفِ وَعَدَمِ الْمُنْصَرِفِ)، فالحلي بالألف واللام ك(الرجل) لا يمكننا القول سوى أنه واسطة بين المنصرف وغيره؛ وذلك لعدم جواز تنوينه، ولعدم وجود ما يقتضي منعه من الصرف.

ثَبْتُ الْمَصَادِرِ وَالْمَرَاجِعِ

القرآن الكريم.

- أبو البقاء، يعيش بن علي بن عيش، شرح المفصل، تقديم: د.إميل بديع يعقوب، (لبنان: دار الكتب العلمية، ١٤٢٢هـ، ط ١).
- أبو الفتح عثمان بن جني، الخصائص، (مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط ٤).
- أبو الفتح عثمان بن جني، اللمع في العربية، تح: فائز فارس، (الكويت: دار الكتب الثقافية).
- أبو القاسم جار الله الزمخشري، المفصل، تح: علي بو ملحم، (بيروت: مكتبة الهلال، ط ١، ١٩٩٣م).
- أبو القاسم محمود بن عمرو الزمخشري، الكشاف، (بيروت: دار الكتاب العربي، ط ٣، ١٤٠٧هـ).
- أبو بشر، عمرو بن عثمان سيويه، الكتاب، تح: عبد السلام هارون، (القاهرة: مكتبة الخانجي، ط ٣، ١٤٠٨هـ، ١٨٨٨م).
- أبو محمد بدر الدين حسن بن قاسم المرادي، توضيح المقاصد والمسالك بشرح ألفية ابن مالك، تح: عبد الرحمن علي سليمان، (القاهرة: دار الفكر العربي، ط ١، ١٤٢٨هـ).
- جمال الدين محمد بن عبد الله بن مالك، شرح تسهيل الفوائد، تح: د.عبد الرحمن السيد، و د. محمد بدوي المختون، (مصر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، ط ١، ١٤١٠هـ).
- شمس الدين محمد الفارسي، شرح ألفية بن مالك، تح: مصطفى شحاتة الحسين أبو سمرة؛ لنيل درجة العالمية "الدكتوراه"، إشراف: أ.د. حمدي عبد الحميد المقدم، (القاهرة: جامعة الأزهر، كلية اللغة العربية، ١٤٠٩هـ).
- عباس حسن، النحو الوافي، (مصر: دار المعارف، ط ١٥، د.ت).
- عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، تح: عبد الحميد الهنداوي، (مصر: المكتبة الوقفية، د، ط).
- عبد الرحمن بن عبد الرحمن بن عقيل، شرح ابن عقيل على ألفية بن مالك، تح: محيي الدين عبد الحميد (القاهرة: دار مصر للطباعة، ط ٢٠، ١٤٠٠هـ).
- علي بن مؤمن الشهير بابن عصفور، الممتع الكبير في التصريف، (لبنان: مكتبة لبنان، ط ١، ١٩٩٦م).
- مجمع اللغة العربية بالقاهرة، المعجم الوسيط، (مصر: دار الدعوة، د، ط).
- محمد بن إسماعيل البخاري، صحيح البخاري، تح: محمد زهير الناصر، (السعودية: دار طوق النجاة، ط ٩، ١٤٢٢هـ).
- محمد بن الحسن الرضي الإستراباذي، شرح شافية ابن الحاجب، تح: محيي الدين عبد الحميد، محمد نور الحسن، محمد الزفزاف، (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٧٥م).
- محمد بن علي الصبان، حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية بن مالك، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ١، ١٤١٩هـ).
- محمد بن مصطفى الخضري، حاشية الخضري على شرح ابن عقيل على ألفية بن مالك، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ٢، ٢٠٠٥هـ).
- محمد بن يوسف المعروف بناظر الجيش، تمهيد القواعد بشرح تسهيل القوائد، تح: علي محمد فاخر، وآخرون، (القاهرة: دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة).
- محمد محيي الدين عبد الحميد، منحة الجليل بشرح ابن عقيل، (القاهرة: دار مصر للطباعة، ط ٢٠، ١٤٢٠هـ).
- مصطفى الغلابي، جامع الدروس العربية، (بيروت: المكتبة العصرية، ط ٢٨، ١٤١٤هـ).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.11.2021 Kabul/Accepted: 21.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 311-324.

آراء حسين عطوان النقدية في مقدمة القصيدة العربية القديمة؛

Omar Ali Issa DOUDINⁱⁱ

ملخص

يهدف هذه البحث إلى تناول الآراء النقدية عند ناقد من النقاد المحدثين البارزين في فلسطين والأردن والوطن العربي، والذي كتب العديد من الدراسات التي تناولت الأدب العربي القديم منذ العصر الجاهلي وحتى نهاية العصر العباسي الثاني، ويركز هذا البحث على آراء حسين عطوان النقدية في مقدمة القصيدة العربية القديمة.

وقد جاء هذا البحث في قسمين، أولهما تناول فيه الباحث تعريفاً بالناقد حسين عطوان وبيان نتاجه العلمي ودراساته المختلفة، أما القسم الثاني فتناول الآراء النقدية في مقدمة القصيدة العربية عند حسين عطوان.

الكلمات المفتاحية: عطوان، النقدية، القصيدة، مقدمة، آراء.

Eski Arap Kaside Önsözünde Hüseyin Atvan'ın Eleştirel Görüşleri

Öz

Bu araştırma Cahiliye döneminden ikinci Abbasi döneminin sonuna kadar eski Arap edebiyatını ele alan birçok çalışma yazan Filistin, Ürdün ve Arap Ülkelerinin önde gelen eleştirmenlerden birinin eleştirel görüşlerini ele almayı amaçlamaktadır. Bu çalışma eski Arap kasidesi önsözünde Hüseyin Atvan'ın eleştirel görüşlerini hedeflemektedir.

Bu çalışma iki kısımda ele alındı. İlk bölüm araştırmacı, eleştirmen Hüseyin Atvan'ın bilimsel sonuçlarını ve çeşitli çalışmalarını açıklamaktadır ve ikinci bölümde ise Arap kasidesi önsözünde Hüseyin Atvan'ın eleştirel görüşlerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Atvan, Eleştirel, Kaside, Önsöz, Görüşler.

Hussein Atwan's Critical Opinions in The Introduction to The Old Arabic Poem

Absract

This research aims at addressing the critical opinions of a prominent modern critic in Palestine, Jordan and the Arab world, who wrote many studies that dealt with ancient Arabic literature from the pre-Islamic era until the end of the second Abbasid era, and this research focuses on Hussein Atwan's critical views in the introduction to the Arabic poem Old.

This research is in two parts, the first of which the researcher dealt with an introduction to the critic Hussein Atwan and an explanation of his books and various studies, while the second part dealt with critical opinions in the introduction to the Arabic poem by Hussein Atwan.

Keywords: Atwan, Criticism, Poem, Introduction, Opinions.

ⁱ Bu makale Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde devam eden "Tenkitçi ve Edebiyatçı Yönüyle Hüseyin Utvan" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, e-posta: omardod71@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8288-0720

مقدّمة

عدّ مقدمة القصيدة العربية القديمة من أبرز القضايا النقدية التي تناولها النقاد القدماء والمحدثون بالدراسة والتحليل، وقد اختلفت طرق تناولها ومعالجتها عند الكثيرين منهم، وكانت لهم آراء مختلفة حولها.

ويرى الباحث أن الناقد حسين عطوان كان من أبرز النقاد المحدثين الذين تناولوا مقدمة القصيدة العربية، حيث أفرد لها مجموعة من الدراسات النقدية، جاءت في سلسلة مكونة من خمسة كتب بدأت بالعصر الجاهلي وانتهت بالعصر العباسي الثاني. من هنا تعد آراء حسين عطوان النقدية في مقدمة القصيدة العربية من أهم الآراء التي تناولت هذه القضية بشكل مفصل ودقيق، وسيعمد الباحث إلى بيان هذه الآراء عند عطوان مقارنةً بينها وبين الآراء الأخرى عند غيره من النقاد القدماء والمحدثين، وسيحاول الباحث رصد أهم الآراء في وحدة القصيدة العربية أيضاً.

المبحث الأول: تعريف الناقد حسين عطوان

١. السيرة العلمية والمكونات الثقافية (المبعضين، ٢٠٠٣م، ٩-١١)

هو حسين أحمد عطوان، فلسطيني الجنسية، ولد في اليوم الأول من شهر تشرين الأول عام ألف وتسعمائة واثنين وأربعين في مدينة أسدود جنوب فلسطين، وهي مدينة ساحلية على البحر الأبيض المتوسط، وقعت تحت الاحتلال الإسرائيلي عام ألف وتسعمائة وثمانية وأربعين، وبدأ حسين عطوان حياته العلمية من مدراس خان يونس والعريش حيث تلقى فيهما تعليمه الابتدائي والثانوي؛ فنال شهادة الدراسة الابتدائية من مدرسة العريش الثانوية عام ألف وتسعمائة وأربعة وخمسين، وشهادة الدراسة الإعدادية من مدرسة خان يونس الإعدادية عام ألف وتسعمائة وستة وخمسين، وشهادة الدراسة الثانوية من مدرسة خان يونس الثانوية عام ألف وتسعمائة وتسعة وخمسين ميلادية.

وبعد ذلك التحق حسين عطوان بقسم اللغة العربية وآدابها في كلية الآداب بجامعة القاهرة عام ألف وتسعمائة وتسعة وخمسين، ونال درجة الليسانس في الأدب العربي بتقدير جيد جداً مع مرتبة الشرف الثانية عام ألف وتسعمائة وثلاثة وستين. ثم عُيّن معيداً بقسم اللغة العربية وآدابها في كلية الآداب بالجامعة الأردنية عام ألف وتسعمائة وأربعة وستين. ولم ينته طموح عطوان عند هذه الدرجة العلمية، بل واصل طريقه العلمي والتحق بكلية الآداب بجامعة القاهرة، ونال درجة الماجستير في الأدب العربي من قسم اللغة العربية وآدابها بتقدير ممتاز مع مرتبة الشرف الأولى عام ألف وتسعمائة وستة وستين، وكذلك نال من الجامعة نفسها درجة الدكتوراه في الأدب العربي بتقدير جيد جداً مع مرتبة الشرف الثانية عام ألف وتسعمائة وثمانية وستين، ثم عاد للتدريس في الجامعة الأردنية، إذ ترقّى إلى رتبة أستاذ مساعد عام ألف وتسعمائة وتسعة وستين، ورقّي إلى رتبة أستاذ مشارك عام ألف وتسعمائة واثنين وسبعين، ثم رُقّي إلى رتبة أستاذ عام ألف وتسعمائة وستة وسبعين.

ولقد تقلّد عطوان عدة مناصب إدارية في مسيرته التدريسية في الجامعات الأردنية؛ فقد عمل رئيساً لقسم اللغة العربية وآدابها في كلية الآداب بالجامعة الأردنية بين عامي ألف وتسعمائة وثمانية وثمانين وألف وتسعمائة وتسعة وثمانين، وعمل عميداً لكلية الآداب في الجامعة نفسها من عام ألف وتسعمائة وتسعة وثمانين إلى عام ألف وتسعمائة وواحد وتسعين. ثم شغل منصب عميد كلية الآداب والعلوم بجامعة عمان الأهلية من عام ألف وتسعمائة واثنين وتسعين إلى عام ألف وتسعمائة وثلاثة وتسعين. ثم عمل عميداً لكلية الآداب والفنون بجامعة فيلادلفيا الأهلية بين عامي ألفين وواحد وألفين واثنين.

وقد عُرف عن عطوان الجد والاجتهاد في عمله، لذلك نرى الجامعة الأردنية عام ألف وتسعمائة وسبعة وثمانين تمنحه ميدالية العيد الفضي بمناسبة مضي عشرين عاماً وتيّف على عمله بالجامعة، وكذلك منحتة وزارة الثقافة والإعلام في جمهورية العراق

جائزة صدام حسين للآداب في ميدان تاريخ الأدب، ووشاح صدام للآداب عام ألف وتسعمائة وسبعة وثمانين، وذلك تقديراً لما قدمه من أعمال علمية متميزة في حقل تاريخ الأدب.

ولأن حسين عطوان يتمتع بمكانة علمية وقدرة على تحكيم الأعمال الأدبية والعلمية فقد أوكلت إليه مهمة تقويم الإنتاج العلمي للترقية إلى رتبتي أستاذ مشارك وأستاذ لعدد من أعضاء هيئة التدريس في العديد من الجامعات الأردنية والعربية، وهذه المهمة تتطلب ناقدًا على درجة عالية من الكفاءة والمهوبة والعلم والاطلاع. كما شارك عطوان في عضوية العدد من لجان التحكيم لجوائز ثقافية وأدبية على مستوى الأردن والوطن العربي.

ومن الجوانب الأخرى التي ساهمت في التكوين الثقافي للدكتور حسين عطوان عمله في تقويم عشرات البحوث والكتب للجامعات والجامع الأردنية والعربية، كما شارك في العديد من المؤتمرات والندوات العلمية التي تقام في الأردن والعراق والإمارات العربية والهند؛ فقد اشترك في إدارة حلقة الدراسة النقدية لأكثر من سبعة وعشرين مؤتمراً وندوةً ومهرجاناً ثقافياً، وهذا يعكس صورة مشرقة عما يمتلكه عطوان من إمكانيات ثقافية وقدرة ذهنية وفكرية تحفز على الاطلاع والدراسة.

والمتتبع لحياة حسين عطوان يجد أنه قد حقق قدراً كبيراً من النجاح والتقدم العلمي، وأخذ اسمه يلعب، وبدأت شهرته تزدحج في محافل الأدب في الأردن والوطن العربي، ولهذا لا نعجب من إشرافه على حوالي عشرين من رسائل الماجستير والدكتوراه في الجامعة الأردنية، وناقش حوالي عشرين رسالة أخرى.

٢. نتاجه العلمي

يعد حسين عطوان من الأوائل الذين شاركوا في بناء الحركة الأدبية والنقدية في الأردن، إذ بدأ الكتابة بعد حصوله على درجة الماجستير من جامعة القاهرة عام ١٩٦٦م، ويتميز عطوان بجزارة إنتاجه الأدبي وتنوعه، فخلال مسيرة حياته العلمية أصدر ما يقارب أربعة وأربعين كتاباً مطبوعاً ومنشوراً حول الأدب العربي شعره ونثره في عصوره المختلفة، وحول موضوعات فكرية وسياسية وتاريخية ونقدية مختلفة.

وسأعرض فيما يأتي الكتب التي ألفها الناقد حسين عطوان، متمثلة بنتاجه العلمي، من خلال ما أنجز من كتب أو تحقيقات، وقسمتها إلى أربعة أقسام حسب العصور الأدبية، وهي:

أ. العصر الجاهلي

- مقدمة القصيدة العربية في الشعر الجاهلي، دار المعارف، مصر، ط ١، ١٩٧٠.
- بيغات الشعر الجاهلي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٣.

ب. العصر الإسلامي

- مقدمة القصيدة العربية في صدر الإسلام، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٧.
- شعر عمرو بن أهر الباهلي، مطبوعات مجمع اللغة العربية، دمشق، ١٩٧٠م.

ج. العصر الأموي

لقد تعددت الموضوعات التي تناولها عطوان في هذا العصر وتنوعت بين المؤلفات التاريخية والفكرية والسياسية، والدراسات الأدبية والنقدية بشكل عام، وهي:

- الرواية التاريخية في بلاد الشام في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٦م.
- رواية الشاميين للمغازي والسير في القرنين الأول والثاني الهجري، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٦م.

- الفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٦ م.
- نظام ولاية العهد ووراثة الخلافة في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩١ م.
- الأمويون والخلافة، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٦ م.
- الجغرافية التاريخية لبلاد الشام في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٧ م.
- الفقهاء والخلافة في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩١ م.
- الشورى في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٠ م.
- ملامح من الشورى في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩١ م.
- القراءات القرآنية في بلاد الشام، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٣ م.
- الدراسات الدينية بخراسان في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٣ م.
- المرجئة والجهمية بخراسان في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٣ م.
- الرواية الأدبية في بلاد الشام في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٨ م.
- مقدمة القصيدة العربية في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ٢، ١٩٨٧ م.
- الشعر في خراسان من الفتح إلى نهاية العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ٢، ١٩٨٩ م.
- الشعراء الصعاليك في العصر الأموي، دار المعارف، مصر، ط ١، ١٩٧٠ م.
- ديوان الوليد بن يزيد، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٨ م.
- الوليد بن يزيد "عرض ونقد"، دار الجيل، بيروت، ١٩٨١ م.
- الشعر والشعراء في بلاد الشام في العصر الأموي، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٩ م.
- نصوص من الأدب الأموي، دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة، عمان، ط ٢، ٢٠١١ م.
- مختارات من الشعر الأموي، (١-٥)، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٨ م.
- خطب عمر بن عبد العزيز ورسائله، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٨ م.
- جمهرة الخطب الأموية، (١-٤)، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٨ م.
- جمهرة الرسائل الأموية، (١-٣)، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٨ م.

د. العصر العباسي

وجاءت الدراسات في هذا العصر متنوعة بين تاريخية وسياسية وشعرية ونقدية، وهي:

- الدعوة العباسية: تاريخ وتطور، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٤ م.
- الدعوة العباسية: مبادئ وأساليب، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٤ م.
- الزندقة والشعبوية في العصر العباسي الأول، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٤ م.
- مقدمة القصيدة العربية في العصر العباسي الأول، دار الجيل، بيروت، ط ٢، ١٩٨٧ م.
- مقدمة القصيدة العربية في العصر العباسي الثاني، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٢ م.

- الشعراء الصعاليك في العصر العباسي الأول، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٨م.
- شعراء الشعب في العصر العباسي الأول، مكتبة عمان، الأردن، ١٩٧٠م.
- شعر الحسين بن مطير الأسدي، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٢م.
- شعر إبراهيم بن هرمة القرشي، (بالاشتراك مع محمد نفاع)، مطبوعات مجمع اللغة العربية، دمشق، ١٩٦٩م.
- شعر مروان بن أبي حفصة، دار المعارف، مصر، ط ٣، ١٩٨٢م.
- شعر علي بن جبلة الملقب بالعكوك، دار المعارف، القاهرة، ط ٣، ١٩٨٢م.
- أما الكتب التي تناولت العصور بشكل عام ولم يقصرها على عصر دون غيره فهي:
- وصف البحر والنهر في الشعر العربي من العصر الجاهلي حتى العصر العباسي الثاني، دار الجيل، بيروت، ط ٢، ١٩٨٢م.
- الشعراء من مخزومي الدولتين الأموية والعباسية، دار الجيل، بيروت، ط ٣، ١٩٩٧م.
- مقالات في الشعر ونقده، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٨٧م.
- دراسات أدبية، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٧م.
- دراسات إسلامية، دار الجيل، بيروت، ط ١، ١٩٩٧م.

المبحث الثاني: الآراء النقدية في مقدمة القصيدة العربية عند حسين عطوان

درس حسين عطوان مقدمات القصائد العربية منذ العصر الجاهلي وحتى نهاية العصر العباسي، وعالجها معالجة تاريخية وفق العصر الذي جاءت فيه؛ لذلك سأعرض لهذه المقدمات، ثم سأذكر آراء النقاد حولها.

١. أقسام المقدمات في دراسات حسين عطوان النقدية

قسّم حسين عطوان مقدمات القصائد إلى قسمين كبيرين: قسم قديم، وقسم جديد، وقد اعتمد في قسمته لهذه المقدمات على كثيرتها وقتتها في صدور القصائد (عطوان، ١٩٧٠م، ١١٥).

أ. القسم القديم

ويقصد بها المقدمات التي ظهرت في العصر الجاهلي وبقية مستمرة عند الشعراء حتى نهاية العصر العباسي، وهي: المقدمة الطللية، والمقدمة الغزلية، ومقدمة وصف الظعن، ومقدمة وصف الطيف، ومقدمة الشباب والشيب، ومقدمة الفروسية. يرى الناقد حسين عطوان أن المقدمة الطللية كانت أكثر المقدمات تكراراً في صدور القصائد على امتداد العصور، على الرغم من أن صورتها قد اختلفت من عصر إلى آخر؛ ففي الوقت الذي حافظ فيه الشعراء الأمويون على صورة المقدمات الجاهلية، نجد أن الشعراء العباسيين قد جددوا فيها من ناحيتين: أما الناحية الأولى فهم لم يحتفظوا بكل تقاليد المقدمة، إذ أسقطوا ما يتصل بالبيئة الصحراوية وما بدّل الديار، وما نزل بها من الحيوان، وركّزوا على وصف الأمطار التي نزلت بالديار، وما نبت فيها من ورود وأعشاب، وما تفتح فيها من أزهار (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٤).

أما الناحية الثانية فقد ابتدعوا المعاني والصور الجديدة؛ ومن ذلك تشبيههم بقايا المنازل الدائرة بالخال، وتشبيههم أسراب النعام المنتشرة في الديار بمشي النساء إلى المساجد (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٤ - ٢٥)، وغير ذلك الكثير، وصوّر ابن الرومي الأطلال تبكي وتنوح على أصحابها الذين فارقوها (عطوان، ١٩٨٢م، ١٨٢)، وجعل ابن المعتز الطلل ينطق ويتكلم ويسأل ويجاور (عطوان، ١٩٨٢م، ٢٤٧).

أما المقدمة الغزلية فلا تقلّ شيوعاً في صدور قصائد شعراء العصر الأموي عن المقدمة الطللية، إذ افتتحو عدداً كبيراً من قصائدهم بالغزل الذي التفتوا فيه إلى الجمال الحسي في محبوباتهم (عطوان، ١٩٨٧م، ٥٩)، فجاءت ألفاظهم وتراكيبهم قوية صعبة (عطوان، ١٩٨٧م، ٧٦)، ولم يخرج على هذا إلا ابن قيس الرقيات الذي استغل مقدماته الغزلية للتعبير عن مذهبه السياسي حين تغزل بنساء خصومه من بني أمية غزلاً مكشوفاً شنيعاً (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٠٢).

وطوّر الشعراء العباسيون المقدمة الغزلية، وتحدثوا عن عشقهم وأشواقهم لمحبوباتهم، وصوّروا ما يعانون من الآلام لإعراض محبوباتهم عنهم، مع اهتمامهم بالجمال الحسي في محبوباتهم (عطوان، ١٩٨٢م، ٨٨)، واختاروا لهذه المقدمات الأوزان القصيرة، كما اختاروا أيضاً الكلمات العذبة الحلوة (عطوان، ١٩٨٢م، ٤٢). ويلاحظ أن الباحثي قد تحوّل بالمقدمة الغزلية إلى "مقدمة موسيقية"، إذ عُني بالأنغام الموسيقية من خلال اختياره للأوزان الخفيفة، وانتقائه للكلمات الرشيقية، وملاءمته بين الحروف والحركات وتقسيمها في البيت الواحد تقسيماً يُحدثُ غير قليل من الأصوات والأجرام التي تُعجبنا، ولا نفكر في معانيها (عطوان، ١٩٨٢م، ٤٠، ٩٣).

أما مقدمة وصف الظعن فقد أقلّ الشعراء الأمويون من افتتاح قصائدهم بها، وعلى الرغم من ذلك نجد أن بعضهم كالأخطى وجريز قد احتفظوا بشكلها القديم؛ إذ صوروا مشاهد التحمل والارتحال والموادج وغيرها من التقاليد الموروثة (عطوان، ١٩٨٧م، ٨٥)، وعلى الرغم من قلّتها فقد أصابها بعض التجديد؛ وهو تجديد يتضح في وصف النابغة الشيباني الذي أضاف البغال التي تحمل الموادج على ظهورها إلى جانب الإبل، ويتضح ذلك أيضاً في وصف عبيد الله ابن قيس الرقيات للظعنات المرتحلات في النيل لا في الصحراء، وفي السفن لا على ظهور الإبل (عطوان، ١٩٨٧م، ١٨٥). ويرى حسين عطوان أن هذا التجديد بإضافة البغال والسفن والنيل هو مظهر من مظاهر الحضارة المستحدثة في العصر الأموي (عطوان، ١٩٨٧م، ١٨٧).

وسار الشعراء العباسيون على نهج الأمويين وأقلّوا من استهلال قصائدهم بهذا النوع من المقدمات، وتركوا وصف الموادج والثياب، وتركوا وصف الحادي الذي يرشد القافلة، واهتمّوا بوصف آثار الرحيل في نفوس المحبين، فهم يعتنون بالمعاني التي يثيرها الفراق والوداع في نفوسهم، ويهملون رسم مشاهد التحمل والارتحال، وسبب ذلك أنهم فارقوا الحياة الراحلة، واستقروا في حياتهم وتحضّروا (عطوان، ١٩٨٧م، ٣٢-٣٣)، وقد اختفت هذه المقدمة تماماً عند بعض الشعراء العباسيين كابن الرومي والمنيبي (عطوان، ١٩٨٢م، ٤١١).

وحافظت مقدمة وصف الطيف على وجودها في العصر الأموي، كما كانت عند الجاهلین والمخضرمين، وهي من المقدمات القليلة النادرة التي لم يستكثر الشعراء من التقديم لقصائدهم بها، ولم يجددوا في شكلها، ولم يضيفوا إلى معانيها وصورها الجاهلية (عطوان، ١٩٨٧م، ٦١)، وحرصوا على مقوماتها وتقاليدها القديمة، إذ عرضوا للوقت الذي يزورهم فيه طيف المحبوبة وهو آخر الليل قبل طلوع الفجر، وللأمكنة التي اجتازها من صحراء موحشة ودروب متداخلة، وذكروا النوق والرحلة ومشقة السفر وتعبه (عطوان، ١٩٨٧م، ٨٦).

ولم يعن الشعراء العباسيون جميعاً بهذه المقدمة، بل أعرضوا عنها، ولم يتوصلوا إلى جديد في معانيها، ما عدا الباحثي الذي توسّع في افتتاح قصائده المدحية بها، وولّد كثيراً في معانيها، وأثرها بطائفة من المعاني والصور القديمة والمستحدثة والمحوّرة والمبتكرة، إثراءً شهد له القدماء به واتخذوه وسيلةً إلى دراسة وصف الطيف، وتبيان أهم مقوماته وتقاليدته، على نحو ما جاء في كتاب: "طيف الخيال" للشريف المرتضي (عطوان، ١٩٨٢م، ٤٤-٤٥).

أما مقدمة الشباب والشيب فقد تراجعت عند الشعراء الأمويين، ولم يهتم بها كثيراً إلا الفرزدق، وحافظ على مقوماتها الجاهلية ومعانيها القديمة، ويرى حسين عطوان أن سبب تحسّر الفرزدق على ضياع شبابه وحزنه من مشيبه يعود إلى أنه كان في صدر حياته متهاكاً على الم لذات منغمسا في اللهو (عطوان، ١٩٨٧م، ٩١-٩٢).

واستمر الشعراء العباسيون يفتتحون بعض مدائحهم بهذه المقدمة، ليكون على شبابهم ويتحسرون عليه، ويجزعون من مشيهم ويكرهونه، وتميز أبو تمام بالإكثار من هذه المقدمة وعُني عناية خاصة ببكاء شبابه في صدور مدائحه، وهو يحاول في بعضها الاحتجاج للشيب وتحسينه، ومدحه وتفضيله على الشباب (عطوان، ١٩٨٧، ٢٣٤-٢٣٧). ومثل هذا فعل البحري الذي أكثر من التفجع على الشباب والتوجع من المشيب، وأقلّ في مقابل ذلك من تزيين الشيب والاحتجاج له، والرضا عنه (عطوان، ١٩٨٢، ٩٨).

ولعل أهم شاعر عباسي أكثر من البكاء على شبابه والجزع من مشييه في مقدمات قصائده هو ابن الرومي، ويبدو أن حياته وما عاش فيه من الحرمان، وما عُرف عنه من اعتلال جسده ونفسه وحدة مزاجه هي التي جعلته أكبر متخصص في بكاء الشباب والحياة وحظه العاثر (عطوان، ١٩٨٢، ١٥١).

ولم يتميز ابن الرومي باستكثاره من هذه المقدمة فحسب، بل تميزت هذه المقدمات عنده بالطول والتفصيل في الوقت الذي لم تكن طويلة عند غيره من الشعراء، ويرى حسين عطوان أن السبب في ذلك يعود إلى أنه وجد في هذه المقدمة متنفساً بثّ فيه ما كان يعاني من الأحزان والحرمان، لتهالكه على متاع الحياة، وعلى رأسها المرأة التي فقدها بفقد شبابه (عطوان، ١٩٨٢، ١٥٣).

وتضائل شأن مقدمة الفروسية في العصر الأموي حتى كادت تختفي من دواوين الشعراء سوى مقدمة واحدة للأخطل ردد فيها الكثير من المعاني والصور والتقاليد التي وردت عند الشعراء الجاهليين وخاصة حاتم الطائي (عطوان، ١٩٨٧، ٩٦-٩٩). وفي العصر العباسي اختفت هذه المقدمة اختفاء من صدور قصائد الشعراء العباسيين إلا بقايا باهتة، وتحوّلوا ببقاياها إلى نوع من الاستجداء والتصلعك (عطوان، ١٩٨٧، ١٩٩).

وتشاء الأقدار أن يأتي أبو تمام الذي بعث الحياة في هذه المقدمة وخلقها خلقاً جديداً، فهو يحافظ على إطارها الخارجي وعلى الشخصيتين الأساسيتين فيها، وهما: الزوجة وفارسها، كما يحافظ على الحوار بينهما، ولكنه يُعبر مضمون الأدوار التي يمثلها البطلان، إذ لا تلومه زوجته ولا تعنفه على كثرة إنفاقه لأمواله، ولا على تعريض نفسه للمهالك، وإنما تلومه على كثرة أسفاره ورحلاته سعياً وراء المجد لتحقيق وجوده (عطوان، ١٩٨٧، ٢٠١).

ب. القسم الجديد

ويقصد بما المقدمات الجديدة التي لم تكن موجودة في العصر الجاهلي، بل ظهرت عند الشعراء في العصور اللاحقة، وهي: المقدمة الخمرية، ومقدمة مظاهر الطبيعة، ومقدمة الشكاية من الدهر.

أما المقدمة الخمرية فيرى حسين عطوان أن الشاعر الأموي الأخطل هو أول من حاول ابتكارها في صدور بعض مدائحه وأهاجيه، إلا أن هذه المحاولة لم يكتب لها الشروع؛ لأن الشعراء الأمويين لم يتخذوا الأخطل إماماً لهم، بل عرضوا عنه، وغضوا أبصارهم عن محاولته التجديدية، ورأوا فيها خروجاً على التقاليد الفنية والأعراف الاجتماعية، والتعاليم الدينية، وظلوا يفتتحون قصائدهم بالأشكال التقليدية القديمة من المقدمات (عطوان، ١٩٨٧، ٣١).

وفي العصر العباسي استهلّ كثيرٌ من الشعراء قصائدهم بالمقدمة الخمرية التي دعا لها أبو نواس دعوة قوية واستكثر منها في صدور مدائحه، لتصبح هذه المقدمة أكثر اتجاه جديد في مطالع قصائده وقصائده غيره من الشعراء كمسلم ابن الوليد، وديك الجن الحمصي، وأبان بن عبد الحميد وغيرهم، وهذا اللون من المقدمات تطوّر مع تطوّر الحياة في العصر العباسي، ومع تطور البيئة الاجتماعية والحضارية فيه (عطوان، ١٩٨٧، ٤٣)؛ إذ تغيرت حياة العرب، وسكنوا المدن التي تجري فيها الأنهار، وتزخر بالأشجار والورود والرياحين، وتطورت وسائل اللهو، وكثرت الحانات، وانتشرت دور الرقص والغناء، وأقبل عليها الشباب يطلبون المتاع واللذة (عطوان، ١٩٨٧، ١١٣).

وامتازت المقدمة الخمرية عند شعراء العصر العباسي بتناولهم مجالس الخمر وما يحدث فيها من لهُو وشرب وغناء، ويصفون الخمر وقدمها ورائحتها، ويتحدثون عن صفاتها وكؤوسها، ويصورون الساقى والقيان تصويراً دقيقاً، وعمد الشعراء إلى اختيار أخف الأوزان وأرشفها، واختاروا أسهل الكلمات ولأءموا بين الحروف حتى يستحدثوا منها نغمات تشبه أصوات القيان المبحوحة التي كانوا يستمعون إليها في مجالسهم (عطوان، ١٩٨٢م، ٢٠٠).

ومن المقدمات التي ابتكرها الشعراء العباسيون مقدمة **مظاهر الطبيعة** من سحب ماطرة تحيي الأرض بعد موتها، وربيع جميل بأزهاره ووروده وأطيابه، وانتشر هذا التقليد في صدور قصائد أبي تمام الذي تميّز بأنه أكثر في هذه المقدمات من المعاني النادرة المبتكرة التي زيتها بألوان البديع من جناس وطباق جعلها رائعة جميلة، وتميز كذلك بأنه لم يترك وصف الطبيعة مفصلاً عن موضوع المدح، فهو ينتقل من وصف الطبيعة إلى المدح انتقالاً متصل فيه المقدمة مع الموضوع، إذ كان في الغالب يذكر في آخر بيت يصفها فيه بأنها من خير الممدوح أو أنها تشبه خيره (عطوان، ١٩٨٧م، ١٨٢).

وتبني هذا التقليد الذي اخترعه أبو تمام كل من البحري وابن الرومي وابن المعتز، وفي ذلك دلالة على أن هذه المقدمة مرتبطة أشد الارتباط بحياتهم المتحضرة وبيئتهم الجميلة؛ فلولا تغير البيئة واختلاف طبيعتها وانتشار مناظر الربيع في نواحيها، لما استهوتهم ولما كان يمكن أن يفتتحوها بعض مدائحهم بوصف مناظرها (عطوان، ١٩٨٢م، ٢٠٤).

وهناك مقدمة أخرى ابتكرها الشعراء العباسيون، وهذه المقدمة متصلة اتصالاً مباشرة بالحياة العباسية، وما فيها من الفقر وسوء الحال وظلم الزمان، هي **مقدمة الشكاية من الدهر** وحوادثه، نثرها أبو تمام في تضاعيف مقدماته المختلفة (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٣٧)، وظهرت بشكل أوضح عند البحري إذ أفرد لها بعض المقدمات الكاملة التي لا تختلط غيرها من الافتتاحات الأخرى (عطوان، ١٩٨٢م، ٥٣، ١٢٩)، ثم تبعه في ذلك ابن المعتز الذي شكى من الدهر وتقلبه كما شكى من الفساد والظلم السياسي الذي وقع على قومه من الأعاجم ودعا للثورة عليهم، واغتصاب الحكم منهم (عطوان، ١٩٨٢م، ٥٤ - ٥٥)، وأخذت هذه المقدمة صورتها التامة على يد المتنبي، إذ كانت مقدماته تصور أدوار حياته ونفسيته (عطوان، ١٩٨٢م، ٥٥).

ويوجد مقدمات أخرى مبتكرة، ولكن لم يكتب لها الشيوخ والاستمرار؛ لأنها كانت محاولات فردية عند بعض الشعراء ولم تنتقل إلى غيرهم، ويصل عددها إلى ثماني مقدمات، كان أولها **مقدمة وصف الرحلة في السفن** التي ابتكرت في العصر الأموي على يد عبيد الله بن قيس الرقيات الذي وفد على عبد العزيز بن مروان بمصر، ورأى نيلها وما يجري فيه من السفن، فأعجب بهذا المنظر، وصور نساء عبد العزيز وهن ينتقلن بالسفن من مكان إلى آخر (عطوان، ١٩٨٧م، ١٨٥، ١٨٨)، وجعل هذا الوصف مقدمة لقصيدته القافية التي امتدح بها ابن مروان (ابن قيس الرقيات، ١٩٥٨م، ١٥٨). وفي العصر العباسي قام ابن الرومي بتقليد ابن قيس الرقيات؛ ففي ديوانه مقدمة واحدة وصف فيها رحلته في السفينة إلى الممدوح (عطوان، ١٩٨٢م، ٢٠٤).

وكانت المقدمة الثانية مقدمة **الحنين إلى الوطن** التي ابتكرها بعض الشعراء الذين اشتركوا في جيوش الفتوح التي زحفت إلى بلاد فارس والروم، وهي مقدمة يضمنها الشاعر المجاهد أشواقه وحنينه إلى وطنه وأهله (عطوان، ١٩٨٧م، ٨٥)، ولم تظهر هذه المقدمة إلا مرة واحدة عند أبي نواس وصف فيها حنينه وهو بمصر إلى الكرخ ومجالسها ويصور حياة الغربة وشوقه إلى ابنته (عطوان، ١٩٨٧م، ١٤٥)، وظهرت مرة أخرى عند البحري صور فيها حنينه إلى منبج وإلى أهله وعشيرته فيها، وذلك لكثرة غيابه عنهم (عطوان، ١٩٨٢م، ١٤٢).

أما المقدمة الثالثة فكانت **المقدمة الدينية** التي ابتكرها لبيد بن ربيعة واستوحى معاني بعض الآيات القرآنية وصاغها صياغة جديدة وافتتح بها بعض قصائده (عطوان، ١٩٨٧م، ٩٠)، وتكررت هذه المقدمة مرتين عند ابن الرومي في قصائده التي امتدح فيها شخصيتين تشتغلان بالقضاء (عطوان، ١٩٨٢م، ٢٠٩).

وكانت المقدمة الرابعة مقدمة وصف الحراقات التي لم ترد إلا عند أبي نواس(عطوان، ١٩٨٧م، ١٤٤)، واخترع أبو تمام المقدمة الخامسة وهي مقدمة التنجيم التي افتتح بها قصيدة فتح عمورية(عطوان، ١٩٨٧م، ١٩٦)، وابتكر البحري المقدمة السادسة وهي مقدمة وصف الحلبلة(عطوان، ١٩٨٢م، ١٤٦)، وجاء ابن الرومي بالمقدمة السابعة وهي مقدمة وصف المهرجان، وجاء كذلك بالمقدمة الثامنة وهي مقدمة وصف العيد وأفراحه، وهذه المقدمات ترتبط ارتباطاً وثيقاً إما بالظرف الذي نظم فيه القصائد التي افتتحها بها، وإما بشخصية الممدوح الذي قدّم مدحته فيه بها(عطوان، ١٩٨٢م، ٢٠٨).

يتضح لنا من خلال ما سبق أن الناقد حسين عطوان قد قام بدراسة مقدمات القصائد دراسة تفصيلية منذ العصر الجاهلي وحتى نهاية العصر العباسي، ووقف على التطور الذي شهدته هذه المقدمات من عصر إلى آخر، وذكر أسباب هذا التطور والتغير وأرجعه إلى الظروف الحضارية والبيئية والاجتماعية والدينية التي عاش فيها الشعراء.

٢. آراء النقاد في مقدمات القصائد

ثم تحدث عطوان عن آراء النقاد القدماء في مقدمات القصائد، ولاحظ أن آراءهم كانت تدور حول افتتاحات القصائد ومطالعاتها، أي البيت الأول منها، وكانت ملاحظاتهم تدور على استحسانهم أو استقباحتهم لبعض هذه المطالع، ووجد أنهم لم يلتفتوا للمقدمة كاملة(عطوان، ١٩٧٠م، ٢١٠-٢١٢).

وقسم عطوان أقوال القدماء في المطالع إلى قسمين: قسم أعطوا فيه ملاحظات، وقسم قدموا فيه نصائح للشعراء، أما الملاحظات فقد تحدث أبو هلال العسكري(العسكري، ١٩٥٢م، ٤٣٣) وابن رشيق القيرواني(ابن رشيق القيرواني، ١٩٥٥م، ٢١٨) وابن الأثير(ابن الأثير الكاتب، ١٩٦٢م، ٩٦) وابن طباطبا(ابن طباطبا العلوي، ٢٠٠٥م، ١٢٦) عن المطالع الحسنة التي أعجبوا بها، وتحدثوا كذلك عن المطالع التي استقبحوها. وقام بعضهم بإحصاء المطالع الجيدة والرديئة عند بعض الشعراء(الجرجاني، ١٩٥١م، ١٥٥).

وأما النصائح فأخذ النقاد القدماء يطالبون الشعراء بمراجعة مجموعة من القواعد، وأهمها أن يوازن الشاعر موازنة دقيقة بين أقسام القصيدة بحيث لا يطغى أحد أجزائها على الأجزاء الأخرى، ولا يكون أطول منها، بل تكون كل الأجزاء متناسقة متناسبة(عطوان، ١٩٨٧م، ٢٤٥)، يقول ابن رشيق القيرواني: "من عيوب هذا الباب أن يكثر التغزل ويقل المدح" (ابن رشيق القيرواني، ١٩٥٥م، ٢٣٢)، ونصحوا الشعراء أن يتجنبوا ولا يكثروا من استخدام كلمات: (ألا، وخليلي، وقد)؛ لأنها تدل على ضعف الشاعر(ابن رشيق القيرواني، ١٩٥٥م، ٢١٨)، ونصحوهم أيضاً أن يتعدوا عن التعقيد في الابتداء وعن الأقوال التي يُتطير بها خصوصاً في قصائد المدح(ابن طباطبا العلوي، ٢٠٠٥م، ١٢٦).

ويرى حسين عطوان أن النقاد القدماء كانوا لا يقيمون للشاعر وزناً، بل كان الشاعر عندهم منسياً، إذ أخذوا يقيّدونه ويحاصرونه بقواعدهم فاصلين بينه وبين مشاعره، ومبعدين له عن نفسه، ومسخرين إياه لخدمة الممدوح، ظناً منهم أن الشاعر لا يقصد إلى التعبير في مدحته عن رأيه، بل يقصد إرضاء الممدوح لنيل المكاسب المادية أو المكانة الرفيعة عنده(عطوان، ١٩٨٧م، ٢٤٧).

ولاحظ عطوان أن القدماء قد اعتنوا بمطالع المدائح وفواتحها، ظناً منهم أن الأشعار كلها مدائح، وأنه لا هدف للشاعر من مدحته إلا الكسب، وعرض لرأي ابن قتيبة الذي يصف فيه شكل المدحة الجاهلية التي تبدأ بالموقوف على الأطلال، ويبين أقسامها، ويطلب من الشعراء الالتزام بشكلها الذي استخرجه من دراسته للنماذج القديمة(عطوان، ١٩٧٠م، ٢١٥).

وعارض عطوان رأي ابن قتيبة الذي حاول أن يلزم فيه كل الشعراء بشكل المدحة القديمة، وكأنه متناسياً أن الشعراء الأقدمين قد استهلوا مدائحهم بوصف الأطلال لأن حياتهم الاجتماعية كانت سبب ذلك، ونسي ابن قتيبة أن يفسح المجال أمام

الشعراء المتأخرين حتى يعدلوا في هذا الشكل، ويغيروا فيه، ويخترعوا شكلاً آخر يتناسب مع حياتهم الجديدة المتحضرة (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٤٩).

ويؤكد حسين عطوان أن الشعراء المتأخرين لم يستجيبوا لنصائح ابن قتيبة؛ لأن دراسة مقدمات قصائدهم تثبت أنهم عدلوا فيها، وأضافوا إليها ما تلائم مع حياتهم وبيئتهم، وغيروا في كثير من عناصر المقدمة الطللية، ووصفوا ارتحالمهم في السفن وتركوا الناقية، واخترعوا مقدمات جديدة كالمقدمة الخمرية ومقدمة وصف مظاهر الطبيعة وغيرها (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٤٩).

ويفسر القدماء تمسك الشعراء بالمقدمات وحرصهم عليها بهدف تهيئة السامعين وجذب انتباههم لكي يصغوا إلى الموضوعات الأساسية لقصائدهم، فالمقدمة عندهم وسيلة إلى غاية أخرى هي خدمة الموضوع الأساسي للقصيدة، وإعداد السامعين لاستقباله والإنصات له، يقول القاضي الجرجاني: "الشاعر الحاذق يجتهد في تحسين الاستهلال...، فإنها المواقف التي تستعطف أسماع الحضور وتستميلهم إلى الإصغاء" (الجرجاني، ١٩٥١م، ٤٧)، ويقول أبو هلال العسكري: "إذا كان الابتداء حسناً...، كان داعية إلى الاستماع لما يليء بعده من الكلام" (العسكري، ١٩٥٢م، ٤٣٧)، ويقول ابن الأثير: "إنما خصت الابتداءات بالاختيار لأنها أول ما يقرع السمع من الكلام، فإذا كان الابتداء لائقاً بالمعنى الوارد بعده توفرت فيه الدواعي إلى استماعه، وكان سبباً للتطلع نحوه والإصغاء إليه" (ابن الأثير الكاتب، ١٩٦٢م، ٩٨).

يتضح مما سبق أنه لا خلاف بين النقاد القدماء في أن الشعراء إنما كانوا يمهّدون لقصائدهم بتلك المقدمات لكي يهيئوا المستمعين، ويستميلوا قلوبهم حتى إذا بدأوا في الموضوعات الأساسية لقصائدهم ضمنوا استماعهم لها (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٥٨). أما بالنسبة لآراء النقاد المحدثين فإننا نجد حسين عطوان ينتقدهم لأنهم يصدرن أحكاماً على الشعر الجاهلي دون استقراء لنصوصه كلها، فهو يرد على بروكلمان وغيره من المحدثين ممن قالوا إن الشعراء الجاهليين لم يفتتحوا قصائدهم إلا بالمقدمة الطللية (بروكلمان، ١٩٥٩م، ٥٩)، ويظهر هذا الرد في قوله: "وهو وهم مردّه إلى أن أحكامهم على الشعر الجاهلي لم تصدر عن استقراء لنصوصه كلها، ولا عن دراسة لأشعاره ودواوينه جميعها، وإنما قامت على النظر في مجموعة بعينها أو في مختارات منه دون غيرها" (عطوان، ١٩٧٠م، ١١٤).

وناقش حسين عطوان رأي كل من: المستشرق الألماني "فالتر براون" (فالتر براون، ١٩٦٣م، ١٥٦)، وعز الدين إسماعيل (إسماعيل، ١٩٦٤م، ٣)، فهما يريان أن المقدمة الطللية جاءت لتعبر عما يشعر به عرب الجاهلية من القلق والحيرة، وهي تعبر كذلك عن أزمة الإنسان الجاهلي، وعن موقفه من الكون وخوفه من المجهول، فالشاعر في هذه المقدمة يجمع بين الحب المهدد برحيل المحبوبة وبين الحياة المهددة بالخراب (عطوان، ١٩٧٠م، ٢١٦ - ٢٢٠).

ويرى يوسف خليف (خليف، ١٩٦٥م، ١٦) ومحمد جابر الحيني (الحيني، ١٩٦٣م، ٤٣) أن المقدمة الطللية ترجع إلى طبيعة الحياة الجاهلية، فهي وثيقة الصلة بالحياة الاجتماعية للعرب والتي قامت على البحث عن أماكن الماء وتتبع وجود العشب (عطوان، ١٩٨٧م، ٢٥٨)، وبعد مناقشة عطوان لهذه الآراء وجد أن القصيدة الجاهلية تقسم إلى قسمين: مقدمتها وهي القسم الذاتي الذي يعبر فيه الشاعر عن ذاته وواقع حياته، وموضوعها وهو القسم الغيري وهو الموضوع الأساسي الذي يعبر فيه الشاعر عن رأي قبيلته (عطوان، ١٩٧٠م، ٢٣١). وهذا التقسيم الذي ارتضاه حسين عطوان يعني أنه يرفض ويعارض رأي أحمد أمين الذي يخاطبك بأنك: "تشعر حين تقرأ الشعر الجاهلي - غالباً - أن شخصية الشاعر اندمجت في قبيلته حتى كأنه لم يشعر لنفسه بوجود خاص...، وقل أن تعثر على شعر ظهرت فيه شخصية الشاعر، ووصف ما يشعر به وجدانه، وأظهر فيه أنه يحس لنفسه بوجود مستقل عن قبيلته" (أمين، ١٩٦٩م، ٥٩). وذهب عطوان إلى أبعد من ذلك حين وجد بعض القصائد الجاهلية الذاتية التي أفردتها أصحابها للحديث عن أنفسهم دون قبائلهم، وضرب مثلاً على ذلك معلقة امرئ القيس؛ فإنه لم يتعرض فيها إلا لوصف الأطلال، ومحوباته ومغامراته، وفرسه وخروجه للصيد، ووصف سيل من السيول الجارفة (عطوان، ١٩٧٠م، ٢٣٢).

أما آراء النقاد المحدثين في مقدمات القصائد في العصور الأخرى فهي قليلة جداً اقتصر على إشارات بسيطة عند طه حسين في شرحه لبعض مقدمات قصائد المتنبي (حسين، د.ت)، (٢٩٨ - ٣٠٠)، وكذلك فعل يوسف خليف عندما تحدث عن مطالع قصائد المتنبي في كافور الإخشيدى وبين أنها تصور نفسية المتنبي (خليف، ١٩٥٨ م، ٨٥)، ووقف عند كل منها، محلاً لها تحليلاً عميقاً (عطوان، ١٩٩٧ م، ٩٠).

ويرى حسين عطوان أن المقدمات تقليد ابتدعه الجاهليون، ثم استمر في العصور التالية مرتبطاً بالبيئة ونوع الحياة والحضارة فيها، وظلت المقدمات موصلة بذلك ومتطورة معه، وهي تدور حول معاني الشوق والحنين إلى الماضي، ومعنى ذلك أن المقدمات قديمها وحديثها كانت تقليداً استغله الشعراء لتصوير حياتهم العاطفية والفكرية، والتعبير عن تأثرهم بها وموقفهم منها (عطوان، ١٩٨٧ م، ٢٦٠ - ٢٦٣).

يتضح لنا مما سبق أن آراء النقاد القدماء والمحدثين في المقدمات كانت مختلفة؛ حيث ركز القدماء اهتمامهم على البيت الأول من القصيدة (المطلع)، وأخذوا ينصحون الشعراء بالمطلع الحسنة التي تجذب اهتمام السامع، وينتقدون المطالع التي تنفر السامع عن موضوع القصيدة، ونصحهم بالملاءمة بين المطالع وموضوع القصيدة خاصة في المدح. أما آراء النقاد المحدثين فذهب أغلبهم إلى أن المقدمات جاءت لتعبر عن ذات الشاعر وموقفه من الحياة، ورجح عطوان أن تكون المقدمات نوعاً من التعبير عن الذكريات والحنين إلى الماضي، وهذا متصل بنفسية الشاعر وعواطفه وشعوره بما يحيط به.

٣. رأي النقاد القدماء في وحدة القصيدة العربية

إن الاختلاف عند بعض النقاد القدماء حول ملاءمة مقدمات القصائد لموضوعاتها قاد الناقد حسين عطوان للحديث عن قضية نقدية هامة وهي: "رأي النقاد القدماء في وحدة القصيدة العربية" فبعض القدماء يعدون القصيدة متماسكة، لا انفصال فيها بين المقدمة والموضوع، ويرون أنهما يرتبطان ارتباطاً يشبه الوحدة العضوية التي يؤدي فيها كل جزء وظيفته ويتلاحم مع ما بعده، حتى تكتمل صورة القصيدة، وإذا حدث خلل أو سقط بيت من القصيدة انهدم بنيتها (عطوان، ١٩٨٧ م، ٢٠٩). يتضح هذا الرأي في قول ابن طباطبا: "أحسن الشعر ما ينتظم القول فيه انتظاماً يُسَقُّ به أوله مع آخره على نحو ما ينسقه قائله، فإن قُدِّمَ بيتٌ على بيتٍ دخله الخلل... بل يجب أن تكون القصيدة كلها ككلمة واحدة في اشتباه أولها وآخرها... ويكون خروج الشاعر من كل معنى يصنعه إلى غيره من المعاني خروجاً لطيفاً حتى تخرج القصيدة كأنها مفرغة إفراغاً، لا تناقض في معانيها، ولا وهْي في مبانيها، ولا تكلف في نسجها، تقتضي كل كلمة ما بعدها، ويكون ما بعدها متعلقاً بما مفتقراً إليها" (ابن طباطبا العلوي، ٢٠٠٥ م، ١٣١).

ويتضح كذلك في رأي الحاتمي الذي نقله ابن رشيق: "إن القصيدة مثلها مثل خلق الإنسان في اتصال بعض أعضائه ببعض، فمتى انفصل واحدٌ عن الآخر وبأينته في صحة التركيب، غادرَ بالجسم عاهةً تتحوَّنُ محاسنه وتُعْفِي معالمه" (ابن رشيق القيرواني، ١٩٥٥ م، ١١٧).

من خلال النصين السابقين نجد أن ابن طباطبا والحاتمي قد ذهبا إلى أن القصيدة العربية القديمة تتوافر فيها الوحدة الموضوعية والوحدة العضوية، التي يكون فيها كل قسم متصلاً بما بعده، فلا تنتهي الأقسام حتى تكتمل صورة القصيدة، وتأخذ شكلها النهائي الذي لا نستطيع أن نزيد عليه أو ننقص فيه، ولا نستطيع أن نقدم جزءاً أو نؤخره، ولا نستطيع أن نحذف بيتاً أو نضيفه (عطوان، ١٩٨٧ م، ٢١٠).

ولكن حسين عطوان يعارض الرأي السابق إذ وجد أن معظم قصائد الشعر العربي القديم لا تتوافر فيها الوحدة الموضوعية ولا الوحدة العضوية؛ لأنها تتألف غالباً من قسمين: المقدمة، والموضوع، وهما قسمان متعددان الأشكال ومتنوعان الأغراض، لا رابط بينهما، ويتفق في ذلك مع رأي محمد غنيمي هلال الذي يرى أن النقاد العرب صبّوا جهودهم على وصل الأفكار الجزئية

بعضها بعض داخل البيت أو البيتين المتجاورين، فلم يصلوا في فهمهم إلى وحدة الموضوع، ولا إلى تألف أجزائه في داخله، ولا إلى الوحدة العضوية (هلال، ١٩٩٧م، ٢٠٣).

ويرى حسين عطوان أن النقاد القدماء لم يفهموا قضية الوحدة في القصيدة القديمة فهما صحيحاً؛ لأنهم يعترفون بأن القصيدة تتكون من مقدمة وموضوع، ولكنهم يرون أن الشاعر إذا أحسن الانتقال من المقدمة إلى الموضوع بحيث يصل آخر أبيات المقدمة بأول أبيات الموضوع فإنه يحقق الوحدة الموضوعية أو الوحدة العضوية في القصيدة، وإذا لم يُحسن وصل المقدمة بالموضوع فإن قصيدته تكون مفككة غير مترابطة (عطوان، ١٩٨٧م، ٢١١).

ووجد عطوان أن النقاد القدماء يتحدثون عن التخلص وهو الخروج من معنى إلى معنى آخر، وقد فرقوا بين نوعين من التخلص: نوع لا يكون معه أي اتصال بين المقدمة والموضوع، وهو كثير عند الشعراء الجاهليين، ونوع آخر يكون فيه اتصال بين المقدمة والموضوع، وهو كثير عند الشعراء العباسيين (عطوان، ١٩٨٧م، ٢١١)، واستشهد على ذلك بعدة آراء منها قول ابن الأثير الذي يعرف التخلص على أنه انتقال الشاعر من معنى إلى معنى آخر بحيث يجعل المعنى الأول سبباً إلى المعنى الثاني، فيكون الكلام متصلاً ببعضه، دون أن يقطع الشاعر كلامه ويستأنف كلاماً آخر، ويعرف الاقتضاب على أن الشاعر يقطع كلامه الذي يقوله، ويبدأ كلاماً غيره من مديح أو هجاء، ولا يكون للثاني علاقة بالأول (ابن الأثير الكاتب، ١٩٦٢م، ١٢١).

فمسألة وحدة القصيدة عند القدماء تعني أن تتألف القصيدة من عدة موضوعات أو أقسام يُحسن الشاعر ربط كل قسم منها بالآخر بأي وسيلة من الوسائل، وبذلك تكون قصيدته عندهم متماسكة مترابطة في معانيها ومبانيها، وهي في رأي عطوان ليست كذلك، كما أنها لا تشكل وحدة موضوعية ولا وحدة عضوية، وإنما تبقى مكونة من معانٍ متعددة وموضوعات مختلفة، والربط بينها على تنوعها لا يجعل منها عملاً فنياً متماسكاً متكاملًا (عطوان، ١٩٨٧م، ٢١٥).

يتضح مما سبق أن حسين عطوان يميل إلى أن غالبية القصائد العربية القديمة لا تتوافر فيها الوحدة العضوية ولا الوحدة الموضوعية، لأنها تدور حول موضوعين مختلفين هما: المقدمة والموضوع، وهما قسمان مختلفان اختلافاً كبيراً، والربط بينهما لا يجعلهما موضوعاً واحداً، ولكنه (حسين عطوان) يميل إلى وجود الوحدة النفسية في القصائد الجاهلية.

ومعنى الوحدة النفسية أن الشاعر إذا كان منفِعلاً بمناسبة قصيدته، وكان موقفه من القضية التي يتناولها صادقاً، فإنه كان يبت في قصيدته لوناً من الشعور ينبثق من مناسبتها وموقفه منها انبثاقاً دقيقاً، فينتشر في قصيدته كلها نوعٌ من العاطفة، ويظهر ذلك في مقدمتها وموضوعها، وفي بقية أجزائها (عطوان، ١٩٨٧م، ١١).

ويشير عطوان إلى أن المستشرق "غوستاف فون غرنباوم" قد أحس الوحدة النفسية إحساساً ضعيفاً غامضاً، ولم يوضحه، ولم يأت بالأمثلة التي تدل عليه، ولم يتحدث عنه بشكل مفصل، واكتفى بهذا القول: "إنّ هناك نوعاً من رابطةٍ نفسيةٍ بين القفز الاستطراذي من موضوع إلى موضوع، وبين الانتقالات العاجلة من حال إلى حال، ومن انتباه إلى انتباه في القصائد الجاهلية" (غرنباوم، ١٩٥٩م، ٤٢).

ويرى عطوان أن الوحدة النفسية تتمثل في غير قليل من القصائد الجاهلية، وهي وحدة متنوعة الأشكال، إذ كان يشيع في قصائد كل موضوع من الموضوعات نوع من العاطفة، وكانت المناسبات والغايات التي تحيط بكل قصيدة تحدد نوع العاطفة التي تغلب عليها، وكان الشعراء يحققون الوحدة النفسية في قصائدهم بوسائل مختلفة، ومثال ذلك أن الشاعر إذا قال قصيدة في الرثاء فإنه لا يفتتحها بمقدمة طليئة ولا بمقدمة غزلية، بل كان يفتتحها بأبيات معدودة من الحكمة تلائم مقامها وموضوعها، وحتى المراثي القليلة التي افتتحها بعض الشعراء بالأطلال، فإنهم أحسنوا فيها؛ لأن مشهد الديار الخالية وما يثير من حزن وألم ومواجع وهموم، وما يبعث من تغير في البقاء والفناء، يتفق مع موضوع الرثاء ومناسبته المؤلمة أكبر اتفاق، وكذلك الأمر حين افتتحوا بعض المراثي بالغزل، فأفهم عبّروا فيه عن بعدهم وهجرهم للمحبة لا عن شوقهم لها (عطوان، ١٩٨٧م، ١٢، ٣٥).

وبعد أن وضع عطوان مفهوم الوحدة النفسية في القصيدة الجاهلية، وجاء بالأمثلة التي تدل على ذلك، وتحدث عن ذلك بشكل مفصل نستطيع القول بأنه أثبت وجود هذه الوحدة في الشعر الجاهلي، ورفض وعارض وجود الوحدة الموضوعية أو الوحدة العضوية في معظمه.

الخاتمة

يرصد الباحث بعد هذه الدراسة النتائج الآتية:

أولاً: يعدّ حسين عطوان من النقاد المحدثين الذين درسوا الأدب القديم وفق مناهج النقد الحديث، خاصة المنهج التاريخي الذي طبقه في دراسته للعديد من المسائل النقدية ومنها مقدمة القصيدة العربية في عصورها المختلفة.

ثانياً: قسّم حسين عطوان المقدمات إلى قسمين: قديم وجديد، وكانت المقدمة الطللية هي أكثر المقدمات القديمة انتشاراً في صدور القصائد تليها المقدمة الغزلية، ثم مقدمة وصف الطعن، ثم مقدمة وصف الطيف، ثم مقدمة الشباب والشيب، ثم مقدمة الفروسية، أما المقدمات الجديدة فهي المقدمة الخمرية، ومقدمة مظاهر الطبيعة، ومقدمة الشكاية من الدهر.

ثالثاً: ابتكر الشعراء مقدمات جديدة أخرى هي مقدمة وصف الرحلة في السفن، ومقدمة الحنين إلى الوطن، ومقدمة وصف الحراقات، ومقدمة التنجيم، ومقدمة وصف الحلبة، والمقدمة الدينية، ومقدمة وصف المهرجان، ومقدمة وصف العيد وأفراحه.

رابعاً: بيّن حسين عطوان أن المقدمات تقليد ابتدعه الجاهليون، ثم استمر في العصور التالية مرتبطاً بالبيئة ونوع الحياة والحضارة فيها، وظلت المقدمات موصولة بذلك ومتطورة معه، وهي تدور حول معاني الشوق والحنين إلى الماضي، ومعنى ذلك أن المقدمات قديمها وحديثها كانت تقليداً استغله الشعراء لتصوير حياتهم العاطفية والفكرية، والتعبير عن تأثرهم بها وموقفهم منها.

خامساً: أوضحت الدراسة أنه لا خلاف بين النقاد القدماء في أن الشعراء إنما كانوا يمهّدون لقصائدهم بتلك المقدمات لكي يهيئوا المستمعين، ويستميلوا قلوبهم حتى إذا بدأوا في الموضوعات الأساسية لقصائدهم ضمّنوا استماعهم لها.

سادساً: بيّنت الدراسة أن حسين عطوان يميل إلى أن غالبية القصائد العربية القديمة لا تتوافر فيها الوحدة العضوية ولا الوحدة الموضوعية، لأنها تدور حول موضوعين مختلفين هما: المقدمة والموضوع، وهما قسمان مختلفان اختلافاً كبيراً، والربط بينهما لا يجعلهما موضوعاً واحداً، ولكنه (حسين عطوان) يميل إلى وجود الوحدة النفسية في القصائد الجاهلية.

قائمة المصادر والمراجع

- الأمدي، الحسن بن بشير، الموازنة بين شعر أبي تمام والبحرّي، تحقيق: السيد أحمد صقر، دار المعارف، مصر، ط ٤، ١٩٦١ م
 ابن الأثير الكاتب، أبو الفتح، ضياء الدين نصر الله بن محمد، المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، تحقيق: أحمد الحوفي، وآخر،
 مكتبة نهضة مصر، ط ١، ١٩٦٢ م
 إسماعيل، عز الدين، النسب في مقدمة القصيدة الجاهلية في ضوء التفسير النفسي، مجلة الشعر، مصر، العدد ٢، السنة ١، فبراير،
 ١٩٦٤ م
 أمين، أحمد، فجر الإسلام، دار الكتاب العربي، ط ١٠، بيروت، ١٩٦٩ م
 بروكلمان، كارل، تاريخ الأدب العربي، ترجمة: عبد الحليم النجار، دار المعارف، ط ٥، مصر، ١٩٥٩ م
 الجرجاني، القاضي علي بن عبد العزيز، الوساطة بين المتنبي وخصومه، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، وآخر، دار إحياء الكتب
 العربية، ط ٣، (د.م)، ١٩٥١ م
 حسين، طه، مع المتنبي، دار المعارف، (د.ط)، مصر، (د.ت)
 الحيني، محمد جابر، أنوار في دراسات وأبحاث، دار القلم، (د.ط)، القاهرة، ١٩٦٣ م
 خليف، يوسف، مطالع الكافوريات وكيف تصور نفسية المتنبي، مجلة المجلة، العدد ١٦، السنة ٢، إبريل، ١٩٥٨ م
 _____، مقدمة القصيدة الجاهلية: محاولة جديدة لتفسيرها، مجلة المجلة، العدد ٩٨، السنة ٩، فبراير، ١٩٦٥ م
 ابن رشيق القيرواني، أبو علي الحسن، العمدة في محاسن الشعر وآدابه، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، مطبعة السعادة، ط ٢،
 مصر، ١٩٥٥ م
 ابن طباطبا العلوي، محمد بن أحمد، عيار الشعر، تحقيق: عباس عبد الساتر، دار الكتب العلمية، ط ٢، بيروت، ٢٠٠٥ م
 العسكري، أبو هلال، الحسن بن عبد الله بن سهيل، كتاب الصناعتين، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، وآخر، دار إحياء الكتب
 العربية، ط ١، (د.م)، ١٩٥٢ م
 عطوان، حسين، دراسات أدبية، دار الجيل، ط ١، بيروت، ١٩٩٧ م
 _____، مقالات في الشعر ونقده، دار الجيل، ط ١، بيروت، ١٩٨٧ م
 _____، مقدمة القصيدة العربية في الشعر الجاهلي، دار المعارف، ط ١، مصر، ١٩٧٠ م
 _____، مقدمة القصيدة العربية في صدر الإسلام، دار الجيل، ط ١، بيروت، ١٩٨٧ م
 _____، مقدمة القصيدة العربية في العصر الأموي، دار الجيل، ط ٢، بيروت، ١٩٨٧ م
 _____، مقدمة القصيدة العربية في العصر العباسي الأول، دار الجيل، ط ٢، بيروت، ١٩٨٧ م
 _____، مقدمة القصيدة العربية في العصر العباسي الثاني، دار الجيل، ط ١، بيروت، ١٩٨٢ م
 غزناوم، غوستاف فون، دراسات في الأدب العربي، ترجمة: إحسان عباس وآخرون، دار الحياة، (د.ط)، بيروت، ١٩٥٩ م
 فالترراونة، الوجودية في الجاهلية، مجلة المعرفة، سوريا، العدد ٤، السنة ٢، حزيران، ١٩٦٣ م
 ابن قيس الرقيات، عبید الله، ديوان عبید الله بن قيس الرقيات، تحقيق وشرح: الدكتور محمد يوسف نجم، دار صادر، (د. ط)،
 بيروت، ١٩٥٨ م
 المبيضين، ماهر، د. حسين عطوان: المنهج وصدق التجربة، مجلة أفكار، وزارة الثقافة الأردنية، العدد ١٧٦، حزيران، ٢٠٠٣ م
 هلال، محمد غيمي، النقد الأدبي الحديث، دار نهضة مصر، (د.ط)، مصر، ١٩٩٧ م

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.11.2021 Kabul/Accepted: 26.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 325-340.

الضمائر دراسة تأصيلية: ضمائر الرفع المنفصلة أمودجاً

Fadi Aowni Mahmoud ALSHELALDEHⁱ

ملخص

يُعد الضمير من الأدوات الرابطة لأجزاء الكلام في النص، فقد قرر اللغويون أن الضمير إما أن يعود على اسم ملفوظ به سابق له، ويعود على لفظ متضمن له، فهو يقوم مقام اللفظ الظاهر، فيُغني عن تكراره، فنجد أنه يصل الجُمْل بعضها ببعض ابصلاً مُحْكماً بما يتضمنه الكلام، ويحيل ما هو لاحق على ما هو سابق، فيربط آخر الكلام بأوله، وقد استعمل الضمير في كلام العرب وخضع عندهم لقواعد تحكمه وتربطه في سياق الكلام داخل نسيج النص.

يهدف هذا البحث إلى دراسة تطور الضمائر، فالبحث فيها يكشف لنا الأسرار في تطورها عبر العصور، من حيث تطورها وأصلها الذي كانت عليه، وكيف نمت وتطورت إلى أن وصلت إلى هذه الصورة التي عليها الآن. فقد قام الباحث بدراسة أصول هذه الضمائر وكيفية تطورها تاريخياً، وتحليل ما قاله النحاة العرب القدماء والمحدثين في بنية هذه الضمائر وصيغها الأساسية في اللغة العربية وأحوالها الساميات. فتناول الباحث في هذه الدراسة: مفهوم الضمير في اللغة والاصطلاح، ثم آلية تطور الضمائر المنفصلة من الأقدم إلى الأحدث عبر العصور التاريخية، فكان أولها ضمائر المتكلم، ثم ضمائر الخطاب، ثم ضمائر الغيبة أحدثها.

الكلمات المفتاحية: الضمائر، الأصل، النحاة، تطور، اللغات السامية.

Zamirler Üzerine Özel Bir Çalışma: Örnek Olarak Ayrı Zamirler

Öz

Zamir bir metindeki konuşma bölümleri için bir bağlantı aracıdır. Dilbilimciler, zamirin kendisinden önce telaffuz edilen bir isme atıfta bulunabileceğine karar vermişlerdi. Kastettiği lafza döner ve görünen ifadenin yerini alır. Böylece tekrardan kaçınır ve konuşmaların içeriği de dahil olmak üzere cümleleri birbirine bağladığını görürüz. Sonraki gelen öncesine atıfta bulunur ve konuşma kendinden öncesine bağlanır. Araçların sözcüklerinde/cümlelerinde kullanılan zamir, belirlenen kurallara tabidir ve metnin yapısı içerisinde konuşmaya bağlıdır.

Bu araştırma zamirlerin geliştirilmesiyle ilgili bir çalışma hedefliyor ve ayrıca yapılan bu araştırma bize asırlar boyunca gelişimi ve kökeni bakımından zamirlerin gelişim sırlarını ve nasıl büyüyüp geliştiğini ve şimdiki bu haline nasıl ulaştığını ortaya koymaktadır. Araştırmacı, bu zamirlerin kökenlerini ve tarihsel olarak nasıl geliştiğine dair bir çalışma yapmış, eski ve modern Arap gramercilerinin bu zamirlerin yapısı ve Arap dilindeki temel biçimleri ve Sami kardeşleri hakkında söylediklerini analiz etmiştir.

Araştırmacı bu çalışmada şunları ele almıştır: Dil de zamir kavramı ve terimler, daha sonra tarihi asırlar boyunca en eskiden en yeniye ayrı zamirlerin gelişim mekanizması. Bunlardan ilki birinci şahıs zamirleri, daha sonra hitap zamirleri ve en yenileri ise gaib (gizli) zamirler oldu.

Anahtar Kelimeler: Zamirler, Köken, Dilbilimciler, Gelişme, Sami Dilleri.

ⁱ Dr., Filistin, e-posta: shelaldefadi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9682-5581

Pronouns: Native Study: Separate Nominative Pronouns As A Model

Abstract

The pronoun is one of the tools that connect the parts of speech in the text. Linguists have decided that the pronoun can either return to a noun pronounced before it, and return to an inclusive pronunciation, so it takes the place of the apparent pronunciation, so it dispenses with its repetition. Speech, and refers what is later to what is previous, linking the last of the speech to the beginning, and the pronoun was used in the speech of the Arabs and subjected to them to rules governing it and linking it in the context of speech within the fabric of the text.

This research aims to study the development of pronouns, researching them reveals to us the secrets of their development over the ages, in terms of their development, their origin, which they were, and how they grew and developed until they reached as they are now. The researcher studied the origins of these pronouns and how they developed historically, and analyzed what ancient and modern Arab grammarians said about the structure of these pronouns and their basic formulas in the Arabic language and its Semitic sisters.

In this study, the researcher dealt with the concept of pronoun in language and idiom, then the mechanism of the development of separate pronouns from the earliest to the most recent through historical eras.

Keywords: Pronouns, Origin, Grammarians, Evolution, Semitic Languages.

مقدمة

اللغة العربية عريقة في القدم، فهي أقدم اللغات الحية، فليس ثمة في العالم لغة محكية أقدم منها، فقد نشأت وتطورت حتى وصلت إلينا ناضجة في نصوصها الموثوق بصحتها، فهي اللغة الأم التي بقيت من أخواتها الساميات صامدة، وتلتقي مع هذه اللغات البائدة "في خصائص مشتركة" منها "كثيرة الأصول الثلاثية أو المبنية قياساً على تلك الأصول، ووجود الزمنين الرئيسين لحدوث الفعل، وتغير الدلالة بتغيير حركات الكلمة الداخلية. وفيما عدا ذلك نلاحظ المشابهة في بناء الموازين الاسمية والفعلية، وكذلك اتفاق في صيغ الضمائر وطريقة الاستعمال، هذا إلى بناء صيغ الفعل، والمشابهة الكبيرة نوعاً ما في تركيب الكلام وبناء الجمل وكثرة المترادفات المشتركة بين هذه اللغات". (عمايرة، ١٩٨٧م، ص ١٠).

ويهدف البحث إلى دراسة تطور الضمائر، فالبحث فيها يكشف لنا عن أسرار عجيبة تذهل الدارس، من حيث تطورها وأصلها الذي كانت عليه، وكيف نمت وتطورت إلى أن وصلت إلى هذه الصورة التي عليها. فدرس الباحث أصول هذه الضمائر وتطورها ضمن المراحل التاريخية التي مرت بها، وما قاله النحاة العرب القدماء والمحدثين في بنية هذه الضمائر وصيغها الأساسية في اللغة العربية وأخواتها الساميات.

فجاء البحث مشتملاً على أربعة أقسام: تناولت فيها مفهوم الضمير لغة واصطلاحاً، ثم تطور الضمائر المنفصلة، درستها حسب الأقدم إلى الأحدث، فكان أولها ضمائر المتكلم، ثم ضمائر الخطاب، وضمائر الغيبة أحدثها.

أولاً: مفهوم الضمير:

١,١ الضمير لغة: الضمير في اللغة مشتق من المادة المعجمية (ضَمَرَ) والفعل: ضَمَرَ يَضْمُرُ ضُمُوراً فهو ضَامِرٌ، نقول: أضمره أي أخفاه، وما يضمّر الإنسان قلبه: ما يخفيه، والضمير: الشيء الذي تُضمّره في ضمير قلبك. (الفراهيدي، ٢٠٠٣، ٢٤/٣)، فهو يعني المستور، فيعمل بمعنى مفعول، أطلق على العقل لكونه مستوراً عن الحواس. (الكفوي، ١٩٨٢، ٣/١٣٥).

١,٢ الضمير اصطلاحاً: هو الاسم المتضمن للإشارة إلى المتكلم أو المخاطب أو الغائب بعد سبق ذكره لفظاً أو تقديراً أو معنى أو حكماً. (باشا، ٢٠٠٢، ص ١٧٠) يقول السهيلي: "اعلم أنّ الكلام صفة قائمة في نفس المتكلم يعبر للمخاطب عنه بلفظ

أو لحظ أو بخط، ولولا المخاطب ما احتيج إلى التعبير عمّا في نفس المتكلم، فإذا تقدم في الكلام اسم ظاهر ثم أُعيد ذكره، فإذا أضره في نفسه أي: أخفاه، دلّ المخاطب عليه بلفظة مصطلح عليها سُميت تلك اللفظة اسماً مضمراً؛ لأنها عبارة عن الاسم الذي أُضمر استغناءً عن لفظة الظاهر". (السهيلي، (د.ط)، ص ٢١٨) والضمير أو المضمّر اصطلاح بصري، أمّا الكوفيون فيستعملون المصطلح "كناية" أو "مكني". ولا فرق في المعنى بين الضمير والمكني أو الكناية عند الكوفيين. فهي من قبيل الأسماء المترادفة عندهم، والعلاقة بينها علاقة بين متكافئين. أمّا البصريون فمدلول الكناية أو المكني أعمّ عندهم من مدلول الضمير، فكل مضمّر مكني، ولكن ليس كل مكني مضمراً. (الشايب، ١٩٨٧، ص ١٢).

وتعد الضمائر من أقدم المفردات اللغوية، فهي تنسب إلى أساس لغوي يصعب تحديده تماماً، وربما كانت آتية من اللغة الانفعالية: لغة النداء والندبة: كالتعجب والكلمات الاشارية وخاصة الضمائر الاشارية. وعتقها أو قدمها هذا هو الذي أبقى عليها خارج النظام الثابت للأسماء والأفعال، كما أنه جعلها تمر في تاريخ حياتها الطويل بمراحل كثيرة من التطور، انتهى بها الأمر إلى أن أصبحت مجرد دوال نسبة، وليس ثمة شك في أن دوال النسبة هذه آتية في الأصل من كلمات مليئة، كانت لها في اللغة دلالة مشخصة. (الشايب، ١٩٨٧، ص ١٢).

ولعلنا نخالف ما ذهب إليه فوزي حسن الشايب في نسبة الضمائر إلى اللغة الإنفعالية، فهي أثرت في تطور بعض الضمائر، ولكنها ليست الأساس في توليد الضمائر وتطورها.

وتختلف الضمائر عن الأسماء في بنائها وفي تكوينها من عناصر مختلفة وفي صيغها المختلفة المستخدمة في الرفع والنصب والجر، وفي صيغها المستخدمة في الإفراد والتثنية وفي الجمع وفي التذكير والتأنيث فصيغها المستخدمة في المفرد غير أصيلة النشأة وليست مشتقة كالأسماء والأفعال من جذر ثلاثي، ولكنها مكونة من حروف وعناصر مختلفة ألفت الجماعات السامية الأولى بينها، وكونت منها الضمائر المنفصلة (نامي، (د.ط)، ص ٧٧-٧٨)، والمنفصلة أحدث في بنائها وفي وجودها من الضمائر المتصلة؛ لأنّ الضمائر المنفصلة بُيِّتت أو كوّنت من عناصر أو من حروف مختلفة تآلفت مع بعضها، بل إن بعض الضمائر المنفصلة كوّنت بعض عناصرها من الضمائر المتصلة والمعروف أنّ العناصر أقدم من الأشياء المركبة. (نامي، (د.ط)، ص ٧٧).

وأقدم ما كوّن من تلك الضمائر هو المتكلم فالمخاطب فالغائب؛ لأنّ الكلام من طبيعته وجوهره كلام متكلم، فضمير المتكلم أصل كل كلام، ويكلم المتكلم شخصاً آخر أو يخاطبه، لذلك المخاطب أصل ثانٍ للكلام، ومرتبته تلي مرتبة المتكلم في الوجود والقدم، وضمير الغائب مشترك بين الضمائر وأسماء الإشارة، فهو حديث بين الضمائر، وإن كان أقدم منها في نشأته كاسم إشارة. (نامي، (د.ط)، ص ١١).

وإذا كان هذا هو ترتيب الضمائر من حيث النشأة والتكوين فإن هذا هو ترتيبها من حيث التعريف أيضاً (الشايب، ١٩٨٧، ص ١٣)، ونستدل على ذلك بقول ابن يعيش (ت ٦٤٣ هـ): "فأعرف المضمرات المتكلم؛ لأنه لا يوهك غيره. ثم المخاطب، والمخاطب تلو المتكلم في الحضور والمشاهدة. وأضعفها تعريفاً كناية الغائب؛ لأنه يكون كناية عن معرفة ونكرة، حتى قال بعض النحويين كناية النكرة نكرة". (ابن يعيش، ٢٠٠١، ٢/٢٩٢-٢٩٣).

ثانياً: ضمائر المتكلم:

١،١ ضمير المتكلم المفرد (أنا)

الصيغ الأساسية لهذا الضمير في اللغات السامية على النحو الآتي:

العربية: ورد عن العرب في هذا الضمير لغات هي:

أنا: بإثبات الألف في الوقف وحذفها في الوصل، وهذه الصيغة التي شاعت في اللغة المشتركة

أنا: بإثبات الألف وصلًا ووقفًا ونسبت إلى تميم

هنا: بإبدال الهمزة الأولى هاء

أن: بتسكين النون

أن: بتحريك النون (الباقي، ١٩٨٥، ص ٣٥١).

أنه: بدل من الألف (السيوطي، ١٩٩٨، ١/٢٠١).

أن: بمدّه بعد الهمزة (ابن مالك، د.ت، ١/٥١).

الأكدية: (anaku)

العبرية: (anni)

آرامية العهد القديم: (ana)

السريانية: (ena)

الفنيقية: (nk)

الأوجاريتية: (n k,n)

الحبشية: (aha)(بعلبكي، ١٩٩٥، ص ١٩٦).

اختلفت النحاة العرب في أصل الألف في ضمير المتكلم (أنا) فقال بعضهم: إن الفتحة الممدودة في "أنا" أصلية وقال

آخرون: أنها زائدة، وذكر سيبويه: "ولا تكون في الوقف في "أنا" إلا الألف". (سيبويه، ١٩٨٢، ٤/١٦٤)

ذهب جمهور البصريين إلى أنه مركب من (أن) والألف في آخره، "فالألف والنون هو الاسم عند البصريين، والألف

الأخيرة أتت بها في الوقف لبيان الحركة". (ابن يعيش، ٢٠٠١، م، ٢/٣٠٤)، وحجتهم في ذلك كما يذكرها ابن جني (ت ٣٩٢هـ):

"أما الألف في (أنا) في الوقف فزائدة ليست بأصل. ولم نقض بذلك ولكن قضينا بزيادتها من حيث الوصل يزيلها ويذهبها، كما

يذهب الهاء التي تلحق لبيان الحركة في الوقف ألا ترى أنك تقول في الوصل: أن زيد...". (البغدادي، ١٩٧٦، ٥/٢٤٢) في

حين ذهب الكوفيون إلى أن الألف أصل في الضمير (ابن يعيش، ٢٠٠١، م، ٢/٣٠٤)، وحجتهم في ذلك وروده بالألف وصلاً عند

بعض العرب "وبنو تميم يثبتون الألف في الوصل في السعة وغيرهم لا يثبتونها في الوصل إلا في ضرورة". (الاستراباذي، ١٩٩٦، ٢/٤١٧)

وذهب الفراء إلى أن "أن فعلت: بقلب الألف إلى موضع العين، فإن صحّت الرواية كان فيها تقوية لمذهبهم، فهو عند

الكوفيين مبني على السكون وهي الألف، وعند البصريين مبني على الفتح". (ابن يعيش، ٢٠٠١، م، ٢/٣٠٦)

ولغة تميم فيها إثبات الألف في الوصل والوقف، وبها قرأ ابن عامر، ونافع وورش وأبو عمر وغيرهم، يحذف ألفها وصلاً

ويثبتها وقفاً، ولا يكون إثباتها وصلاً إلا في الضرورة. (المطلبي، (د.ط)، ص ١٦٤) وأرى أن رأي الكوفيين أقرب إلى الصواب؛ لأن

لغة تميم تثبت الألف في الوصل والوقف وعليها جاءت القراءات السابقة، وهذا ما نصّ عليه سيبويه. (سيبويه، ١٩٨٢، ٤/١٦٣-

١٦٤).

أما المحدثون فذهبوا إلى أن الضمير (أنا) مركب من (أن) والهمزة، والضمير عندهم الهمزة، فقد ذهب بروكلمان إلى أن

الضمير (أنا) مركب من الضمير (أ) (a) التي لا تزال تقابلنا وحدها في الفعل المضارع (an). (بروكلمان، ١٩٧٧، ص ٨٦).

فالضمير "أنا" لو نظرنا إلى بنيتها الأساسية نجدها (أنا) فحصلت مخالفة ما بين الهمزة الأولى والثانية، فحذفت الهمزة

الثانية، وجاء المد ليعوض عنها حركتها وبناء على ذلك أصبحت الصيغة "أنا"، فقد أشار عبد العزيز مطر إلى "أن السّر في مجيء

الضمير "نا" بدلاً من "أنا" هو تخلص البدو من الهمزة". (مطر، ١٩٧٦، ص ١٣٧) ولو تتبعنا ضمير المتكلم المفرد في اللغات

السامية، وفي الكتابات العربية التي كتبت في شمال الجزيرة العربية قبل الإسلام تبين لنا أن الألف الموجودة في نهايته هي من بنية

ضمير المتكلم "أنا" وأن أصل هذه الألف كان همزة، وأنها خففت إلى ألف في زمن قديم جداً (نامي، (د.ط)، ص ٨٣)؛ لأنّ حروف

اللين أو الحركات الطويلة تخفف أو تحذف إذا وقعت في نهاية الكلمات، لذلك حذف العرب الألف من ضمير المتكلم (أنا) فقالوا: (أَنْ) بنون مفتوحة، ولذلك فإن فتح النون في ضمير المتكلم المحذوف ألفه في حالة الوصل دليل قاطع على أن هذه الفتحة كانت ألفاً ثم قصرت الألف إلى فتحة لوقوعها في نهاية الكلمة عند اتصال الكلام، أي أَنْ أَلْف (أنا) أصلية وأنها من بنية الضمير وأنَّ أصلها كان (أنا) بهمزة نائية. (نامي، د.ط، ص ٨٣).

ويشير محمود فهمي حجازي إلى أنَّ (أنا) الضمير الأساسي (أَنْ) (an) هذه النهاية مأخوذة من حرف المضارعة an + a → ana (حجازي، د.ط، ص ٢٠٣)، وفي الأكديّة (anaku) الأساسي (ku) هذه النهاية هي الضمير المتصل بالفعل الماضي للمتكلم، وهو الكاف المضمومة في الأكديّة (حجازي، د.ط، ص ٢٠٤)، في حين ذهب السيد يعقوب بكر إلى أنَّ الضمير (أنا) مركب من الضمير (أ) المتصل بالمضارع والنهاية الإشارية (نا) (بكر، د.ط، ص ٤١)، وذهب مهدي المخزومي إلى أنَّ الضمير مركب من (أَنْ) والألف فالضمير عنده الألف و (أَنْ). (المخزومي، ١٩٦٦، ص ٥٠).

وبناءً على ما سبق يمكن تلخيص مراحل تطور ضمير المتكلم المفرد (أنا) بما يأتي.

أَنْ ← أَنْ ← أَنْ ← أَنْ
 أَنْ ← أَنْ ← أَنْ ← أَنْ (في حالة الوصل).
 أَنْ ← أَنْ ← أَنْ ← أَنْ (في حالة الوقف). (أبو موسى، ١٩٩٥، ص ٢٠)

١،٢ ضمير جماعة المتكلم (نَحْنُ):

الصيغ الأساسية في اللغات السامية هي:

العربية: نحن (nahnu)

الأكديّة: ninu: وفي النصوص المتأخرة (hini) و (anenu) و (aneni)

العبريّة: nahnu

آرميّة العهد القديم: anahna

السريانية: (hnan) و (enahnan)

الفينيقية: nhn

الأوجاريتيّة: هذا الضمير غير وارد في نصوصها المعروفة.

الحبشية: nehna (بعلبكي، ١٩٩٥، ص ٢٠٢)

المصرية القديمة والقبطية: anon

سبئي معيني: nahnu

بابلي آشوري: anini- nini- aninu- ninu (جبر، ١٩٨٣، ص ٢٥)

اختلف في علة بنائه على الضم، فقال الفراء وثعلب: لما تضمن معنى التثنية والجمع قُوِيَ بأقوى الحركات وهي الضمة، وقال أبو اسحق الزجاج: نحن للجماعة ومن علامة الجماعة الواو، والضمة من جنس الواو. (السيوطي، ١٩٩٨، ٢٠٢/١) وقال أبو الحسن الأخفش الصغير أنَّ الضمير (نحن) للمرفوع فحزك بما يشبه الرفع، وقال أبو العباس المبرد أنَّ ضمير نحن شَبَّه يُقْبَلُ وبعد لأتّه متعلق بشيء هو الإخبار عن اثنين فأكثر. (السيوطي، ١٩٩٨، ٢٠٢/١)؛ لذلك حُرِّك بالضم كما حركت قبل وبعد؛ لأنهما يصلحان للشيء وللشيئين فما فوقهما، ولذلك صارت (نحن) غاية كقبل وبعد. وقال قطرب: الأصل (نحن) بضم الحاء وسكون النون، ثم نقلت حركة الحاء على النون، وهي الضمة، واسكنت الحاء. (نامي، د.ط، ص ٨٨).

يقول خليل نامي: "والصحيح في تلك الآراء كما يظهر لنا أن (نحن) حركت بالضمة؛ لأنّ الضمة من جنس الواو التي هي من علامة الجمع؛ لأننا نعرف من المقارنات اللغوية أنّ ضمة (نحن) أصلها ضمة مشبعة أي واو، وقد قصرت الواو إلى ضمة لوقوعها في نهاية الكلمة، ولوقوع النبر عليها.... أي أنّ ضمير نحن عند وضعه أضيفت إليه الحركة أو العلامة التي أضيفت إلى جمع المخاطبين والغائبين، أي أنّ الواو كانت علامة من علامات جمع الضمائر الثلاثة (المتكلم والمخاطب والغائب) عند الجماعات السامية. (نامي، (د.ط)، ص ٨٨)

فقد ذكر بروكلمان الغموض الذي يكتنف هذا الضمير بقوله: "أما بناء ضمير المتكلم الجمع، فهو غامض، وأقدم صيغة توجد في العربية والعبرية". (بروكلمان، ١٩٧٧، ص ٨٦)

ففي العربية "نحن" في السريانية "حنن" أما في العبرية فقد رأيت أنه حفظ في المفرد والجمع ولكنه فُقد من هذا الأخير في أزمنتها المتأخرة، فإنّ ضمير المتكلمين كان في العبرانية في أول أزمانها (انحنو) ثم بكثرة الاستعمال أسقطوا لفظ الحاء أحياناً فقالوا: "انو". (زيدان، ١٩٨٢، ص ٩٠) في حين ذهب براجشتراسر إلى أنّ أصل (نَحْنُ) هو (نَحْنُ) أي أنّ الأصل (i) وإبدال الكسرة بالفتحة لتشابه الحركة للحرف الحلقي (الحاء). (براجشتراسر، ١٩٨٢، ص ٧٧) وعارضه رمزي بعلبكي بقوله: "أنّ هذا التفسير غير مقنع؛ لأنّ القواعد الصوتية في كل من الأكديّة والحبشيّة تختم انقلاب الفتحة الأصلية إلى كسرة في مثل هذه الكلمة. ومثال ذلك في الأكديّة. (belum) التي أصلها (balum)..... وفي الحبشيّة كثيراً ما تتحول الفتحة في المقطع المفتوح إلى كسرة بعد عدد من الصوامت، من بينها الحاء، وعلى ذلك يكون الأصل (nehna) هو (nahna)، ولذلك نعتقد أنّ الأصل في السامية هو (nahnu) بالفتح". (بعلبكي، ١٩٨٠، ص ٢٩) وأما قولهم في (الحاء) فقد ذهب السهيلي إلى أنّ العرب: "جعلوا بين النونين (حاء) ساكنة لقرّبها من مخرج الألف الموجودة في ضمير المتكلم قبل النون وبعدها". (السهيلي، (د.ط)، ص ٢٢٤)، وذهب عبد الحق فاضل إلى أنّ الحاء زائدة دون أن يعلل سبب وجودها زائدة في الضمير (نحن) فيقول: (نحن = نا + ح (زائدة)). (فاضل، ١٩٦٧، ص ٢٨٠) وذهب محمد سالم الجرح بقوله: "عندما أردنا أن نصل العنصر الجوهري للضمير (وهو نون جمع المتكلمين) بالقاعدة الضميرية "أنّ" وجدنا من الأنسب الإيتان بحركة طويلة لتفصل بين النونين خوفاً من إدغامهما أو سقوط أحدهما، وهكذا صار الضمير "أنأنو" وفي اللغات السامية صور للضمير جمع المتكلمين تطابق هذه الصورة، ثم حوّل هذا المد الحركي إلى هاء كلون من إغلاق المقطع المفتوح كما تُحوّل بعض اللهجات القديمة في جنوب الجزيرة العربية ألف التثنية إلى هاء، فتقول في "كتابان" مثلاً "كِتَابَيْنِ" فصار الضمير "أهنّو"، ثم كان من السهل أن تتحول هذه الهاء إلى حاء". (الجرح، ١٩٦٧، ص ٥٩_٦٠) فيكون التركيب لها

أنا نو ← أهنّو ← أنحنو ← نحنُ.

وهكذا صار الضمير "أنحن" ، " أنحنو" فإذا لم تأت بحركة فاصلة فإننا نضطر إلى أدغام النونين أو إسقاط إحداهما، وهذا ما فعلته العبرية في الصورة الأخرى لهذا الضمير وهي "أنو" فوجد هذا الضمير العبري بلا حاء يدل على أنّ الحاء ليست عنصراً أصلاً في الضمير وإلا لما جاز حذفها. (الجرح، ١٩٦٧، ص ٦٠).

وأما قولهم في النون الأخيرة من الضمير (نحن)، فقد ذهب النحاة إلى أنّ النون هي نون الضمير المفرد "أنا" وأنّ هذه النون أصلية وهذا ما نص عليه السهيلي على اعتبار النونين شيئاً واحداً وهما عنده نون المتكلم المفرد. (السهيلي، (د.ط)، ص ٢٢٤)، أما عند محمد سالم الجرح نون جمع المتكلمين وأطلق عليها العنصر الجوهري في مقابل القاعدة الضميرية (أنّ) التي يبدأ بها ضمير المتكلم (أنا) وأما الضمة فقد أطلق عليها المكيف الضميري. (الجرح، ١٩٦٧، ص ٥٩). فهو في هذا الرأي يجعل النون أصلية مستمدة من ضمير المتكلم المفرد "أنا" وهذا ما ذهب إليه السهيلي.

ويرى الباحث أن أصل هذا الضمير (نحن) ما ذهب إليه خليل نامي (نحن) هو (أنحو) أصل الصيغ التي استخدمتها اللغات السامية، فقد تطورت عن طريق تقصير الضمة الطويلة إلى ضمة قصيرة لوقوعها في نهاية الكلمة، ولوقوع النبرة عليها. (نامي، (د.ط)، ص ٨٨)، فاخترت الضمة تشبيهاً لها بحركة الفاعل؛ لأنه لما وقع على التثنية والجمع والمؤنث والمذكر أعطي الضمة؛ لأنها أقوى الحركات (الثماني، ٢٠٠٣، ص ٤٠٠).

ثالثاً: ضمائر الخطاب:

١،١ ضمير المخاطب (أنت) والمخاطبة (أنت):

الصيغ الأساسية لهذا الضمير هي:

العربية: أنت (anta) للمذكر، وأنت (anti) للمؤنث.

الأكدية: (atta) للمذكر، (atti) للمؤنث.

العبرية: (atta) للمذكر، (att) و (atti) للمؤنث.

آرامية العهد القديم: (anta) للمذكر والمؤنث.

السريانية: (att) للمذكر و (att) للمؤنث.

الفينيقية: (t) للمذكر ومثله للمؤنث

الأوجاريتية: (anta) للمذكر، (anti) للمؤنث (بعلكي، ١٩٩٥، ص ١٩٨).

البابلي الآشوري: (atta)

المعيني: (anta)

الحبشي: (anta) (جبر، ١٩٨٣، ص ٢٨).

اختلف النحاة في أصل هذا الضمير، فذهب البصريون إلى أن ضمير المخاطب هما (المهزة والنون) اللتان كانتا للمتكلم وبقية الحروف زوائد، فإذا خاطبت واحداً زدت على المهزة والنون تاء المخاطب، وهي حرف متحرك لوقوع الساكن قبلها، وخصصت التاء بالفتحة لتكون حركتها كحركة التاء التي للمخاطب في الفعل ضربت، وَحَرَّكَتْ بالكسرة في أنت؛ لأنّ الكسرة من الياء والياء مما يؤنث بها في نحو تضربين. (نامي، (د.ط)، ص ٩١) في حين عدّ الكوفيون التاء في (أنت) من نفس الكلمة، الكلمة بكاملها اسم، وقال بعض الكوفيين كما قال بذلك أيضاً محمد بن كيسان وكان من البصريين الذين كانوا يميلون إلى بعض آراء الكوفيين، إنّ الضمير المرفوع هو التاء، هو تاء فعلت، فلما أرادوا انفصالها دعموها بأن لتسقل لفظاً (أبو حيان، ١٩٩٢، ٢/٩٢٧).

يقول السهيلي: "اشتركا المتكلم والمخاطب في اللفظ الدال على الاسم الظاهر، وهو الألف والنون، وفُزِّقَ بين ضمير المخاطب وضمير المتكلم بالتاء خاصة، فقالوا: أنت وخصت التاء" بذلك لثبوتها علامة لضمير المخاطب الفاعل في "فَعَلْتَ إِلَّا أنّها هناك اسم، وفي (أنت) لا موضع لها من الإعراب". (السهيلي، (د.ط)، ص ٢٢٠) وذكر صاحب شرح الكافية: "إنّ الضمير المرفوع هو "التاء" المتصرف، فكانت مرفوعة متصلة، فلما أرادوا انفصالها: دعموها بـ (أن) المستقل لفظاً. (الاستراباذي، ١٩٩٦، ٢/٤١٨) وهو بذلك يذهب مذهب الكوفيين وابن كيسان.

وإذا جردنا ضمير المخاطب (أنت) من مميزات العدد والجنس ومن النون الزائدة أتضح جلياً أنّ الأصل فيه (التاء) أو أحد تنوعاتها. فالنون هي الزائدة في هذا الأصل غير ثابتة في جميع اللغات الشرقية على السواء، فإنها في "أنت" مثلاً تكتب ولا تلفظ في العربية (وهكذا في الكلدانية والمصرية) وتكتب ولا تلفظ في السريانية، والعبرانية، وبناء عليه فلا يعتمد عليها متى وجدت، وإنّما الاعتماد في المخاطب على التاء فهي الأصل في جميع أوجه تصريفه، ويؤيد ذلك حالته فيما بقي من اللغات، فإنها التاء أو أحد تنوعاتها في سائر اللغات الآرية فهي في اللاتينية (tu) وفي اليونانية (su) و (السين تبدل تاء) وفي الفرنسية (tu) وأخواتها في

الإنجليزية (thou) وفي الجرمانية (tu) أو (du) وفي السنسكريتية (tua) وفي الفارسية "تو" وفي الآشورية (أتا) وفي الكلدانية "أنت" وفي المصرية القديمة (entuk) وفي القبطية (ntok). (زيدان، ١٩٨٢، ص ٩١) أما بروكلمان فقد جعل ضمائر الخطاب مركبة من (ta) و (ti) التي لا تزال تقابلنا وحدها في الفعل. (بروكلمان، ١٩٧٧، ص ٨٦).

ويرى الباحث أنَّ الضمير المخاطب (أنت) و (أنت) صاغته العربية من العنصر الإشاري (أن) ثم أضافت إليها التاء الدالة على الخطاب التي ترد في بداية الأفعال المضارعة وأواخر الفعل الماضي، ثم ميزت بين المذكر والمؤنث، فاختارت الفتح للمذكر والكسر للمؤنث وهذا ما ذهب إليه رمزي بعلبكي بقوله: "يبدو أنَّ الفرق بين الفتحة النهائية في المذكر والكسرة النهائية للمؤنث مشترك بين هذه اللغات، ولذلك نستنتج أنه كان قائماً في اللغة السامية الأم". (بعلبكي، ١٩٨٠، ص ١٩٨). وقال الزجاجي: "إنَّما فتحوا (التاء) في (أنت) للمذكر وفي المؤنث (أنت) بالكسرة ليفرقوا بين المخاطبين .....". (الزجاجي، ١٩٨٣، ص ١٠٥).

١,٢ ضمير المخاطبين (أنتم)

الصيغ لهذا الضمير في اللغات السامية هي:

العربية: أنتم (antumu) للمذكر

الأكدية: (attunu) للمذكر، (attina) للمؤنث.

العبرية: (atten) للمذكر، و (attena) وأحياناً (attenna) للمؤنث.

أرامية العهد القديم: (antun) للمذكر.

السريانية: (atton) للمذكر، (atten) للمؤنث

الحبشية: (ante mmu) للمذكر، (anten) للمؤنث. (بعلبكي، ١٩٩٥، ص ٢٠٤)

اختلف النحاة في أصله، فذهب البصريون أنَّ اختيار الميم في هذا الضمير لمجازرة الواحد، وقالوا: إنَّ ثبوت (الواو) في (أنتم) هو الأصل؛ لأنَّ الواو للجمع.

أما الكوفيون، فذهبوا إلى أنَّ الضمير (أنتم) بكماله هو اسم من غير تفصيل وشاركهم في هذا الرأي أيضاً بعض البصريين. (نامي، (د.ط)، ص ٩١-٩٢) يقول عمر بن ثابت الثماني (ت ٤٤٢هـ)، "فإن جمعت زدت بعد الميم وأوَّقلت: (أنتمو) هذا هو الأصل. وقد يحذفون (الواو) فإذا حذفوها أسكنوا الميم فقالوا: (أنتم فعلتم) وإنَّما حذفوا الواو لأمرين:

احدهما: أنه ليس في أسماء العرب اسم في آخره واو قبلها ضمة.

والثاني: فراراً من ثقل الواو، وأنَّ اللبس عنه مرتفع؛ لأنه ليس في الواحد ميم. فيلتبس به، ..... وتسكن الميم؛ لأنَّ في

إبقاء ضميتها اجتناباً للواو التي فرّ من ثقلها. (الثماني، ٢٠٠٣، ص ١٤٠)

فالصيغة الأصلية هي (أنتمو) بضم محدود، فالأصل (أن + ت + مو) و (أن) هي القاعدة الضميرية، وأنَّ (التاء) هي العنصر الجوهرى للخطاب، وضمها راجع إلى مجازرة (مو). وقد شاع اختصار الصيغة الأصلية "أنتمو" إلى "أنتم" بحذف الضمة الطويلة وإسكان الميم. (جبر، ١٩٨٣، ص ٣٥).

يقول ابن يعيش: "فإن خاطبت جماعة قلت: (أنتمو)، وإن شئت قلت: (أنتم)، وثبوت الواو هي الأصل؛ لأنَّ الواو تكون علامة ضمير الجمع في الفعل، نحو: "قاموا"..... وحذف الواو تخفيف لثقلها عند أمن اللبس وزوال الإشكال؛ لأنه لا يلبس بالواو لوجود الميم. (ابن يعيش، ٢٠٠١، ٢/٣٠٧-٣٠٨) وبناءً على ذلك إنَّ علامة الجمع في (أنتم) هي الميم والواو، ولكننا لا نجد الميم علامة للجمع في اللغة العربية، بل نجد أنَّ (الواو) هي علامة للجمع في الفعل الماضي (قاموا)، وفي جمع المذكر السالم (مسلمون) وفي الفعل المضارع (يقومون) و (يفعلون)، وعرفنا أيضاً أنَّ عند الكلام عن ضمير المتكلمين أنَّ (الواو) كانت علامة للجمع (نحن)، وقصرت بعد ذلك الواو إلى ضمة. (نامي، (د.ط)، ص ٩٣).

ويرى الباحث أنّ الرأي الذي جاء به ابن يعيش وخلييل نامي هو الصواب في أصل الضمير (أنتم) والأصل فيه (أنتمو) فُصِّرَت الضمة الطويلة إلى ضمة قصيرة، وأسكنت الميم خوفاً من الالتباس وهذا ما حصل في ضمير المتكلمين (نحن).

١,٣ ضمير خطاب المثني (أنتما)

انفردت العربية بصيغتي التثنية في ضمائر الخطاب والغيبة، فلا نجد ما يقابلها في اللغات السامية. (جبر، ١٩٨٣، ص ٣٠) وفي هذا المقام يقول براجشتراسر: "والعرب كانوا يستحبون التثنية أكثر من سائر الساميين، ويستعملونها استعمالاً أوسع منهم". (براجشتراسر، ١٩٨٢، ص ٧٨)

فقد اختلف النحاة في أصل هذا الضمير، فذهب الكوفيون إلى أنّه بكماله اسم من غير تفصيل؛ لأنّ هذه الصيغة دالة على التثنية، وذهب إلى هذا الرأي بعض البصريين، وقالوا بذلك أيضاً في الجمع، وقال ابن كيسان: "إنّ التاء هي الضمير وكثرت بأن وزيدت الميم للتقوية والألف للتثنية والنون للتأنيث" وقال البصريون عن تحريك تاء (أنتما) بالضم إنّها لو فتحت أو كسرت لجاز أن يتوهم أنّها كلمتان منفصلتان، فاجتلبوا حركة لم تكن لتدل على أنّها كلمة واحدة، وأجروا جميع المضمر في التثنية والجمع هذا الجرى. (نامي، (د.ط)، ص ٩١-٩٢)، وقيل إنّ (التاء) ضمت في التثنية حملاً على الجمع؛ لأنّها في التقدير كأنّها وليت الواو في (أنتمو) وحملت التثنية على الجمع لكي يشتركا في ذلك كما اشتركا في الضمير (نحن)، وقال البصريون أيضاً: أنّ الميم زيدت في التثنية لوجهين: أحدهما أنّ التثنية أكثر من الواحد، وفي المضمرات ما هو على حرف واحد فكثير اللفظ كما كثر العدد لذلك زيدت في التثنية حرف، وجميع المضمرات عليه، والوجه الآخر: أنّ القافية في ضمير المخاطب إذا كانت مطلقة وحرف الروي مفتوح وصل بالألف، ولهذا سمي ألف الوصل والصلة. كما في قول الشاعر:

أخوك أخو مكاشرة وضحك   وحياك الإله وكيف أنتا

فلو لم يزيدوا الميم لالتبس الواحد بالتثنية، فزادوا الميم كراهية الالتباس. (نامي، (د.ط)، ص ٩٢)، ويذهب براجشتراسر إلى أنه مشتق من المجموع بإلحاق فتحة ممدودة، وهي علامة التثنية فيها..... ويتضح ذلك أنه حديث بالنسبة إلى سائر الضمائر ولا يوجد في إحدى اللغات السامية غير العربية". (براجشتراسر، ١٩٨٢، ص ٧٨) ومما يجب الإشارة إليه، أنّ العربية لا تحفل بالدلالة على الجنس في ضمائر التثنية، فإذا كانت تثنية المذكر (أنتما) بزيادة ألف على جمع الذكور، فكان الأولى أن تكون صيغة تثنية المؤنث (أننتنا antuna) غير أنّ ذلك لم يرد، إمّا تغليباً للمذكر على المؤنث، فاستعملت العربية ضمير المذكر دالاً على الإناث، كما يحدث في كثير من اللهجات اليوم، حين تُغَلَّبُ (إنثو) وهو ضمير للذكور على الإناث، أو أنّ العربية قامت بقلب نون (أننتنا) إلى ميم بتأثير ضمير المذكر، كما حدث في ضمير جماعة الذكور في الأكديّة، إذ قلبت فيها الميم نوناً قياساً على المؤنث. (أبو موسى، ١٩٩٥، ص ٣٧-٣٨).

ويرى الباحث أنّ أصل الضمير (أنتما) هو (أنتمو) وُفُصِّرَت الواو إلى ضمة فأصبح (أنتم)، وأضيفت له ألف التثنية للدلالة على الجمع؛ لأنه دلّ على أكثر من واحد.

١,٤ ضمير المخاطبات (أننن)

الصيغ الأساسية في الساميات لهذا الضمير هي:

العربية: (antunna)

العبرية: (atten(a))

البابلي والآشوري: (attina)

الآرامي والسرياني: atten

الحبشي: anten (جبر، ١٩٨٣، ص ٣٥)

أصل (أنتن) هو (أنت) فزادوا فيه نوناً مشددة مضمومة على ضمير المخاطبة ليكون (أنتن) وقياساً على المذكر (أنتم) حُرِّكت تأؤه بالضم كما قال النحاة، وقد وافقهم في هذا الرأي خليل نامي فيما ذهبوا إليه؛ إذ يقول في حركة التاء في (أنتن) " كانت في الأصل هي الكسرة بدليل وجودها في ضمير المخاطبة وفي ضمير المخاطبات في كثير من اللغات السامية.... وحركتها العرب بعد ذلك بالضمة قياساً على ضم تاء الجمع في ضمير المخاطبين أنتم" (نامي، (د.ط)، ص ٩٤). وينطق في الجبالية (ت ن) وفي المهرية ينطق بإمالة التاء (ت ن)، وهناك تشابه بين ضمير المخاطبات (ت ن) الذي في لهجات الأحقاف وضمير المخاطبات الذي في الفصحى (أنتن)، ومن خلال (ت ن) نستطيع القول: إن (ت ن) كانت تمثل أقدم صورة لضمير المخاطبات في العربية عموماً. إن ذلك الضمير طرأت عليه تطورات في مراحل متقدمة، فأضيفت إليه الألف والنون سابقتين للتاء وبعد هذه الإضافة سيصبح (تن ← أنتن). (مريخ، ٢٠٠١، ص ١٠٩).

وورد في اللهجة البحرينية أنَّ الضمير (إنتين) بكسر التاء يستخدمونه للمفردة المخاطبة، والضمير (إنتون) لجمع المخاطبين والمخاطبات مثل: إنتين سمعتين، وأنتون سمعتون. (مطر، ١٩٧٦، ص ٧٣).

فالضمير " أنتين" من الضمائر الآرامية، والسريانية (وهي لهجات الآرامية.... ولكن الضمير (أنتين) فيما لجمع المخاطبات، فيحتمل أنه تطور من لهجة البحارنة، وربما في فترة بعيدة، للدلالة على المفردة بضمير الجمع، ووجد هذا الضمير في اليمن ويستعملونه للمثنى والمؤنث فقط. (مطر، ١٩٧٦، ص ٧٤).

وتفسير وجود الضم (u) بعد التاء في ضمير المخاطبات.... فالأصل هو الكسرة (antinna)، ثم قلبت الكسرة ضمة بتأثير من ضمير المخاطبين فأصبح الضمير على صيغته المعروفة (أنتن antunna). وقد احتفظت بعض اللغات السامية بالأصل كالبابلية، والأشورية، والعبرية، والآرامية، والحبشية، كما احتفظت بالكسرة العديد من اللهجات العربية الحديثة، كما في العراق (inten) وعُمان (nten) يضاف إلى ذلك أنَّ الصيغة (inten) تسمع في الأردن وفلسطين. وفي مقابل قياس العربية المؤنث على المذكر قامت العبرية بقياس المذكر على المؤنث، إذا قلبت الضمة التي في (antum) السامية إلى كسرة قياساً على المؤنث فأصبحت (attem) مع إدغام النون في التاء والتخلص من الضمة الأخيرة. (أبو موسى، ١٩٩٥، ص ٣٤-٤٥).

أما سبب تضعيف النون هو وقوع النبر على هذا المقطع "تن" ذي الضمة القصيرة، مع وجود حركة مخالفة هي الفتحة التالية. (جبر، ١٩٨٣، ص ٣٥) ويرى رمزي بعلبكي أن التشديد هو "ظاهرة لهجية لا تشترك فيها اللغات السامية إلى حد يمكن اعتبار هذا التشديد موجوداً في السامية الأم". (بعلبكي، ١٩٨٠، ص ٣١).

ويرى الباحث أنَّ الضمير (أنتن) الأصل فيه أنهم قاسوه على ضمير المخاطبة (أنت) والدليل على ذلك أنه جاء في اللغات الجبالية والمهرية بكسر التاء قياساً على ضمير المخاطبة ثم قلبت الكسرة ضمةً تأثيراً بضمير المخاطبين حتى أصبح على صيغته الموجودة (أنتن).

رابعاً: ضمائر الغائب:

١،١ ضميرا الغائب (هو) والغائبة (هي):

الصيغ الأساسية هي:

العربية: هو (huwa) للمذكر وهي (hiya) للمؤنث

الأكدية: (su) للمذكر، (Si) للمؤنث

العبرية: (hu) للمذكر، (hi) للمؤنث

آرامية العهد القديم: (hu) للمذكر، (hi) للمؤنث

السريانية: (hu) للمذكر، (hi) للمؤنث

الفنيقية: (h) و (ht) للمذكر، (h) للمؤنث

الأوجاريتية: (hw) للمذكر، (hy) للمؤنث

الحبشية: (wetu) للمذكر، والمؤنث (yaeti) للمؤنث. (بعلبكي، ١٩٩٥، ص ١١٩)

فقد ورد في الضمير (هو) ثلاث لغات: يقال: هُوَ، وهُوَ، وهُوَّ، فأما من قال "هُوَ" فإنه حرّك الواو، وطلب التثقيب، وأما من قال: "هُوَ" فإنه كره أن يكون الاسم على حرفين فعمدة بالتشديد ..... وبعضهم يسكن الواو إذا تقدمها واو. (الفراهيدي، ١٩٨٥، ص ٢٦٧).

واختلف النحاة في أصلهما، فذهب الكوفيون أن الاسم من "هُوَ" وهي "الهاء وحدها، وذهب البصريون إلى أن الهاء والواو من "هو" والهاء والياء من "هي" هي الاسم بمجموعهما.

أما الكوفيون فاحتجوا بأن قالوا: الدليل على أن الاسم هو الهاء وحدها دون الواو والياء أن الواو والياء تحذفان في التثنية، نحو "هما" ولو كانت أصلاً لما حذفتا. والذي يدل على ذلك أنهما تحذفان في حالة الإفراد أيضاً وتبقى الهاء وحدها، كقول الشاعر العجيري السلولي:

فَبَيْتَاهُ بِشْرِي رَحْلُهُ قَالَ قَائِلٌ: لِمَنْ جَمَلٌ رِحْلُو المِلاطِ نَجِيْبٌ

أراد "بَيْنَاهُ". (الأنباري، ٢٠٠٧، ١/٥٥٧)

وقال آخر:

هَلْ تُعْرِفُ الدارَ على تِراكا دَارٌ لِشُعْدَى إِذِهِ مِنْ هَوَاكا

أراد "إذ هي" فحذف الياء، فدل على أن الاسم هو الهاء وحدها، وأما زادوا الواو والياء تكثيراً للاسم، كراهية أن يبقى الاسم على حرف واحد، كما زادوا الواو في قولهم: "ضربتهُ، وأكرمتهُ". (الأنباري، ٢٠٠٧، ١/٥٥٧-٥٥٨).

وأما البصريون فاحتجوا بأن قالوا: الدليل على أن الواو والياء أصل أنه ضمير منفصل، والضمير المنفصل لا يجوز أن يبنى على حرف واحد؛ لأنه لا بد من الابتداء بحرف والوقف على حرف، فلو كان الاسم هو الهاء وحدها، لكان يؤدي إلى أن يكون الحرف الواحد ساكناً متحركاً، وذلك محال، فوجب أن تكون الهاء وحدها هي الاسم. (الأنباري، ٢٠٠٧، ١/٥٥٩)

وَيُرَدُّ خليل نامي على الكوفيين بقوله ".... فحذف الواو والياء من (هو) و (هي) كما رُوِيَ في تلك الشواهد فتلك لضرورة الشعر، وقد جاء في الشعر حذف الحروف الصحيحة، والواو والياء من حروف العلة، والمعتل أضعف من الصحيح، فإذا جاز حذف الأقوى لضرورة الشعر فحذف الأضعف أولى وهذا مجمل لآراء البصريين والكوفيين في ضمائر الغائب". (نامي، د.ط)، (ص ٩٨).

ويقول في موضع آخر: "حرف المذكر في اللهجات القديمة هو (الهاء) كما هو الحال في العربية وفي كثير من اللغات السامية الأخرى، وحرف المؤنث هو (السين) المقابلة للشين في اللغات السامية الشمالية، ولم تحافظ على الشين لغة من اللغات السامية الشمالية غير الأكادية التي أشاعتها بدورها ونقلتها إلى المذكر عوضاً عن (الهاء) التي كانت موجودة فيها فصارت ضمائر الغائب في اللغات الأكادية هي (شسو) للمذكر و (شسي) للمؤنث أي للغائبة.....". (نامي، د.ط)، (ص ٩٨) كما احتفظت بعض اللغات العربية الجنوبية القديمة — (السين) الغائبة وأشاعتها بدورها، ونقلتها إلى المذكر أيضاً وبنو ذلك في اللغات المعينية والحضرية والقبتانية، إذ نجد فيها (سو) للغائب و (سي) للغائبة.... ونعرف من المقارنات اللغوية. أن ضمير الغائب كان في الأصل (هأ) والغائبة (سأ) وقلبت الهمزة بعد ذلك وأو في العربية فصار ضمير الغائب المذكر فيها "هو" وأشاعت اللغة العربية الهاء ونقلتها إلى المؤنث فصار (هأ) ثم قلبت الهمزة ياء فصار الضمير (هي) وأشاعت لغات سامية أخرى هاء المذكر فيها فنقلتها إلى المؤنث فصاعت علامة المؤنث وهي (السين) أو (الشين) من كثير من اللغات ولم تبق إلا في المهريّة". (نامي، د.ط)، (ص ٩٩)، فقد تطور

هذان الضميران، بتقصير العنصر الحركي فيها. أدى إلى تطورهما، فالأصل في هذين الضميرين هو (الهاء) كما يظهر من مقابلة اللغات السامية، ومثل ذلك في اللغات الآرية فهو في اليونانية (i) وما يركب منها، وفي اللغات الجرمانية (hua) و (hu) و (hue) و (ho) و (he) و (hei) فبناء عليه يرجح أن الهاء هي الأصل في جميع أحوال ضمير الغائب فقد انثنت بالكسرة فصارت "هي". (زيدان، ١٩٨٢، ص ٩٢)، ودليل ذلك أيضاً أن هذا الحرف (هـ) يعبر في النصوص الصفوية في ضمير الغائب المذكور وعن ضمير الغائبة. (درويش، ٢٠٠٣، ص ٦١).

فالمراحل التي أدت إلى تطورهما هي (هُؤ) و (هِيء)، فالذي حصل في البداية هو سقوط الهمزة طلباً للخفة، فمعروف أن الهمزة تعد أصعب الأصوات إخراجاً، وأكثرها اجتهاداً، ولا سيما إذا كانت في آخر الكلمة الذي هو موضع الأذن والاستراحة، لهذا كله سقطت من الطرف، وهذا ما حدث في ضمير المتكلم (أنا) للسبب نفسه سقطت الهمزة حتى صار (أنا) وسبب سقوط الهمزة في (هُؤ) و (هِيء) هو تتابع حركتين مختلفتين تتابعاً مباشراً بسقوط الهمزة (hua) و (hia) بسقوط الهمزة (hia) فتتبع الضمة والفتحة في الأولى والكسرة والفتحة في الثانية، وهذا الوضع مرفوض البتة في اللغات السامية، ولتخلص من هذا السياق الصوتي المرفوض يحصل بشكل تلقائي انزلاق حركي يتخلق على أثره شبه الحركة ليفصل بين الحركتين وبالانزلاق الحركي من الضمة إلى الفتحة تتخلق الواو، وبذلك يتحول الضمير من: a → hu بالانزلاق إلى (huwa) أي "هو" وبالانزلاق الحركي من الكسرة إلى الفتحة تتخلق الياء، وبذلك ينتقل الضمير من: a → hi بالانزلاق إلى (hiya) أي "هي". (الشايب، ١٩٨٧، ص ٢٢)، فالأصل فيهما (الهاء).

١,٢ ضمير الغائبين (هم) والغائبات (هِنَّ):

تطور هذان الأصلان في العربية بانكماش الحرف الأول (i, u)؛ لأن العربية لا تستحب المقاطع الطويلة المتتابعة، وتحاول التخلص منها عن طريق تقصيرها، فأصبحت صيغة الذكر: hu + mu ← humu (هومو)، والمؤنث hi + na ← hina (هينا) هاتان هما صورتان البدائيتان لضمير الغيبة الجمع بنوعية، ثم حصل انكماش في العناصر الحركية فيهما، فتحول ضمير جماعة الغائبين من: هومو: humu ← humu: "هومو" وهذه هي الصورة الأصلية التي أجمع القدماء والمحدثون حتى المستشرقون على أنها أصل ضمير جماعة الغائبين (الشايب، ١٩٨٧، ص ٣٥). يقول السيوطي: "والأصل في ضمير الجمع الإشباع بالواو كما اشبع ضمير المثني بالألف". (السيوطي، ١٩٩٨، ١/١٩٤).

ف (هومو) محذوفة من "هومو" وبالمثل حصل انكماش في حركة النون من ضمير جماعة الغائبات فتحول من "هينا: hina بانكماش حركة النون إلى (hina) هين" ثم تطور هذا الضمير عن طريق اختزال حركة الهاء هذه المرة وتعويض عنها بمدّ النون، فتحول بذلك من: hina بانكماش الحركة والتعويض إلى (hinna)، هِنَّ، وهذه الصورة لضمير جماعة الغائبات لا تزال حيّة في اللهجات الدارجة لبلاد الشام وتكسر النون في بعض اللهجات فيقال: "هِنَّ". (الشايب، ١٩٨٧، ص ٣٤)، وفي العربية الفصحى تغلبت ضمة المذكر على كسرة المؤنث، فتحولت بذلك كسرة الهاء في "هِنَّ" إلى ضمة قياساً على المذكر وبذلك أصبح الضمير "هِنَّ". (الشايب، ١٩٨٧، ص ٣٥-٣٦)، وحركة الهاء في معظم الصيغ السامية هي الكسر علامة التأنيث أو الإمالة، ولكنها في العربية مضمومة، وهذا يرجع إلى تأثير صيغة جمع المذكر (هم). (جبر، ١٩٨٣، ص ٤٣).

أما سبب تشديد نون "هِنَّ" قال المبرد "فكل موضع لا تكون علامة المذكر فيه واواً في الأصل، فالنون للمؤنث فيه مضاعفة، ليكون الحرفان بإزاء الحرفين وكل موضع علامة المذكر فيه الواو وحدها، فنون المؤنث فيه مفردة. (المبرد، ١/٢٩٧، ١٩٩٩)، فالعربية عمدت إلى تشديد النون بعد أن قُصرت الحركتان الطويلتان: الأولى (i) للتخلص من تتابع المقاطع الطويلة المفتوحة، والثانية: (u) تخفيفاً، ويمكن تفسير تشديد النون على أنه كان بسبب ميل العربية لتشديد الحرف الأخير إذا سبق بمقطع منبور. (أبو موسى، ١٩٩٥، ص ٥٤-٥٥). يقول بروكلمان: "وفي العبرية والآرامية غالباً ما يوجد تضعيف ثانوي كذلك، بعد حركة

قصيرة وقبل مقطع منبور. (بروكلمان، ١٩٧٧، ص ٤٤)، خصوصاً إذا كان الحرف الأخير متلوّاً بفتحة وفي هذا تفسير عدم تشديد ميم (هُم) أو (هُؤ) في العربية، غير أنّ بعض اللهجات العربية في مصر وطرابلس (ليبيا) والعراق وسوريا، شددت الميم (hummu) قياساً على المؤنث مع تحريكها بالفتح، وربما أمالت بعض اللهجات هذا الفتح (humme). (أبو موسى، ١٩٩٥، ص ٥٥).

١,٣ ضمير مثنى الغائب (هما):

الضمير (هما) مشتق من ضمير الجمع "هم" بزيادة فتحة طويلة على آخره للدلالة على التثنية، وبناء على القاعدة التي تقوم بأسبقية المشتق منه على المشتق، فقد حكم اللغويون على ضمائر التثنية بأنها حديثة. (الشايب، ١٩٨٧، ص ٣٣) وحقيقة الضمير (هما) اختلف فيه القدماء: فأبو علي الفارسي (ت ٣٧٧هـ) ذهب إلى "أنّ الهاء والميم والألف في (هما) كلها أصول". (السيوطي، ١٩٩٨، ٢٠٢/١) في حين أجمع باقي النحاة على أنّ الميم مزيدة فيه للدلالة على مجاوزة الواحد، وأنّ الألف مزيدة للدلالة على التثنية. (الشايب، ١٩٨٧، ص ٣٣).

وأورد ابن يعيش في هذا الضمير قوله: "وقيل إنّ أصل (هما) هو (هوما)، فحذفت الواو، قالوا: لأنّها لو بقيت لوجب ضمها؛ لأنّ هذه الميم يُضم ما قبلها، والضمّة تستقل على الواو المضموم ما قبلها، فحذفت الضمة للثقل، ولما سكنت الواو تطرق إليها الحذف لضعفها، وذلك لئلا يتوهم أنّهما كلمتان منفصلتان أعني: (ما) و (هُؤ) وثبتت الألف في (هما) كما ثبتت في (أنتما)". (ابن يعيش، ٢٠٠١، ٣٠٩/٢).

أمّا الكوفيون فقد ذهب الفراء (ت ٢١٥هـ) أنّ (الواو) و (الياء) صلة في الضميرين فيقول: "والصلة تسقط إذا ثنيت فلما تُثني الاسمان ألحقوا ميماً ثم جاءوا بالألف للتثنية.... فإذا قلت (هما) أدخلت الميم ورجعت الياء إلى ضميتها، فإن قلت: قد كانت مكسورة في المؤنث، فإنما كسروا؛ لأنّ الياء لا تنحوها إلا الكسرة". (الزجاجي، ١٩٨٣، ٩٢/١).

في حين ذهب الخليل إلى أنّ أصله: "فحذفوا الواو الزائدة وأتوا بالميم لما كانت من الزوائد". (الفراهيدي، ١٩٨٥، ص ٢٦٦) ورَدَّ عليه فوزي الشايب "فهذه نماذج من تعليلاتهم لزيادة الميم والألف في ضمير الغيبة المثنى "هما" بعضها مقبولة وأكثرها مرفوض، مثلها ذلك مثل تعليلهم لاختصاص الضمير "هو" بالهاء والواو هي في جملتها تعليلات أملتتها في الغالب معايير فلسفية ومنطقية لا تتفق وطبيعة اللغة.....؛ لأنّها في معظمها تعليل وضعيات. والوضعيات لا تعلل" (الشايب، ١٩٨٧، ص ٣٤-٤٥). فالضمير (هما) يتكون من القاعدة الضميرية الهاء، و الميم التي تدل على مجاوزة الواحد، ثم ألفت التثنية (جبر، ١٩٨٣، ص ٤١)، وهذا ما يميل إليه الباحث في أصل هذا الضمير وتطوره.

الخاتمة

بعد هذه الدراسة أرصد النتائج والتوصيات:

- درس البحث التطور التاريخي لضمائر الرفع المنفصلة وخرج بالنتائج الآتية:
أولاً: أنّ ضمائر المتكلم هي أقدم صيغ ضمائر الرفع المنفصلة وهذا ما ذكره النحاة.
ثانياً: الصيغة الأساسية لضمائر المتكلم والخطاب هي (أنّ) وتطورت عنها هذه الضمائر حتى وصلت إلى صورتها الحالية.
ثالثاً: ضمائر الغيبة هي أحدث الضمائر من حيث تطورها التاريخي وهذا ما ذهب إليه فوزي حسن الشايب.
رابعاً: الصيغة الأساسية لضمائر الغيبة هي العنصر الإشاري (الهاء).
أما التوصيات التي خرج بها الباحث في هذه الدراسة، فكانت على النحو الآتي:

١. يوصي الباحث بضرورة تتبع باقي الضمائر ودراستها دراسة تأصيلية لاستكمال الصورة التأصيلية المتكاملة الخاصة بالضمائر.

٢. ضرورة إجراء دراسة نقدية مقارنة بين اللغات السامية في هذا الجانب للوقوف على مواطن التشابه والاختلاف.

المصادر والمراجع

١. الاستراباذي، نجم الدين محمد بن الحسن الرضي (ت- ٦٨٦هـ)، شرح الرضي على الكافية، تصحيح وتعليق: يوسف حسن عمر، منشورات جامعة قارونوس، ط٢، بنغازي، ١٩٩٦م.
٢. عمارة، إسماعيل أحمد، خصائص العربية في الأفعال والأسماء: دراسة لغوية مقارنة، دار الملاحى، ط١، إربد، ١٩٨٧م.
٣. الأنباري، كمال الدين أبي البركات عبد الرحمن بن محمد بن أبي سعيد (ت- ٥٧٧هـ)، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، (د. ط)، بيروت، ٢٠٠٧م.
٤. براجشتراسر، التطور النحوي للعربية، أخرجه وصححه: رمضان عبد التواب، مكتبة الخانجي، (د. ط)، القاهرة، ١٩٨٢م.
٥. بروكلمان، كارل، فقه اللغات السامية، ترجمة: رمضان عبد التواب، جامعة الرياض، (د. ط)، الرياض، ١٩٧٧م.
٦. بعلبكي، رمزي منير، فقه العربية المقارن: دراسات في أصوات العربية وصرفها ونحوها على ضوء اللغات السامية، دار العلم للملايين، ط١، بيروت، ١٩٩٥م.
٧. البغدادي، عبد القادر بن عمر (ت- ١٠٩٣هـ)، خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب، تحقيق: عبد السلام هارون، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (د. ط)، القاهرة، ١٩٧٦م.
٨. بكر، السيد يعقوب، دراسات في فقه العربية، مكتبة لبنان، (د. ط)، بيروت، ١٩٦٩م.
٩. الثماني، عمر بن ثابت (ت- ٤٤٢هـ)، الفوائد والقواعد، دراسة وتحقيق: عبد الوهاب محمود الكحلة، مؤسسة الرسالة، ط١، بيروت، ٢٠٠٣م.
١٠. جبر، محمد عبد الله، الضمائر في اللغة العربية، دار المعارف، ط١، القاهرة، ١٩٨٣م.
١١. حجازي، محمود فهمي، علم اللغة العربية، وكالة المطبوعات، (د. ط)، الكويت، (د. ت).
١٢. أبو حيان الأندلسي، محمد بن يوسف (ت- ٧٤٥هـ)، ارتشاف الضرب من لسان العرب، تحقيق: رجب عثمان محمد، مكتبة الخانجي، ط١، القاهرة، ١٩٩٨م.
١٣. درويش، محمود جاسم، اللهجات العربية البائدة وعلاقتها بعربية القرآن، دار الأعلام، ط١، عمان، ٢٠٠٣م.
١٤. الزجاجي، أبو القاسم عبد الرحمن بن إسحاق (ت- ٣٤٠هـ)، مجالس العلماء، تحقيق: عبد السلام هارون، مكتبة الخانجي، ط٢، القاهرة، ١٩٨٣م.
١٥. زيدان، جرجي، الفلسفة اللغوية، دار الجيل، ط١، (د. م)، ١٩٨٢م.
١٦. السهيلي، أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله (ت- ٥٨١هـ)، نتائج الفكر في النحو، تحقيق: محمد إبراهيم البناء، دار الاعتصام، (د. ط)، القاهرة، (د. ت).
١٧. سيوييه، أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر (ت- ١٨٠هـ)، الكتاب، تحقيق: عبد السلام هارون، مكتبة الخانجي، ط٢، القاهرة، ١٩٨٨م.
١٨. السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر (ت- ٩١١هـ)، همع الهوامع في شرح جمع الجوامع، تحقيق: أحمد شمس الدين، دار الكتب العلمية، ط٢، بيروت، ١٩٩٨م.
١٩. الشنقيطي، أحمد بن الأمين (ت- ١٣٣١هـ)، الدرر اللوامع على همع الهوامع شرح جمع الجوامع، تحقيق: أحمد السيد سيد أحمد علي، المكتبة التوفيقية، (د. ط)، القاهرة، (د. ت).
٢٠. عبد الباقي، ضاحي، لغة تميم دراسة تاريخية وصفية، الهيئة لشؤون المطابع الأميرية، (د. ط)، القاهرة، ١٩٨٥م.

٢١. علي، حازم كمال الدين، **معجم المشترك السامي في اللغة العربية**، مراجعة وتقديم: رمضان عبد التواب، مطبعة العمرانية للأوفست، (د.ط)، القاهرة، (د.ت).
٢٢. عمارة، إسماعيل أحمد، **خصائص العربية في الأفعال والأسماء: دراسة لغوية مقارنة**، دار الملاحى، ط١، إربد، ١٩٨٧م.
٢٣. الفراهيدي، الخليل بن أحمد (ت- ١٧٠هـ).
- **الجمل في النحو**، تحقيق: فخر الدين قباوة، مؤسسة الرسالة، ط١، بيروت، ١٩٨٥م.
- **معجم العين**، تحقيق: عبد الحميد هندواوي، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت، ٢٠٠٣م.
٢٣. الكفوي، أيوب موسى الحسيني (ت- ١٠٩٤هـ)، **الكليات**، تحقيق: عدنان درويش ومحمد المصري، وزارة الثقافة والإرشاد القومي، (د.ط)، دمشق، ١٩٨٢م.
٢٤. ابن كمال باشا، شمس الدين أحمد بن سليمان، **أسرار النحو**، تحقيق: أحمد حسن حامد، دار الفكر، ط٢، عمّان، ٢٠٠٢م.
٢٥. ابن مالك، جمال الدين محمد بن عبد الله الطائي (ت- ٦٧٢هـ).
- **شرح الأشموني على ألفية ابن مالك**، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، مطبعة السعادة، ط١، القاهرة، (د.ت).
- **شرح التسهيل "تسهيل الفوائد وتكميل المقاصد"**، تحقيق: محمد عبد القادر عطا وطارق فتحي السيد، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت، ٢٠٠١م.
٢٦. المبرد، أبو العباس محمد بن يزيد (ت- ٢٨٥هـ)، **المقتضب**، تحقيق: حسن حمد، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت، ١٩٩٩م.
٢٧. المخزومي، مهدي، **في النحو العربي قواعد وتطبيق على المنهج العلمي الحديث**، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، ط١، القاهرة، ١٩٦٦م.
٢٨. مريخ، عادل محاد مسعود، **العربية القديمة ولهجاتها: دراسة مقارنة بين ألفاظ المعجم السبئي وألفاظ لهجات عربية قديمة الجبالية والمهريّة**، دار العلوم، (د.ط)، القاهرة، ٢٠٠١م.
٢٩. مطر، عبد العزيز.
- **لهجة البدو في إقليم ساحل مريوط دراسة لغوية**، دار الكتاب العربي، (د.ط)، القاهرة، ١٣٨٦هـ- ١٩٦٧م.
- **ظواهر نادرة في لهجات الخليج العربي**، (د.ن)، (د.ط)، (د.م)، ١٩٧٦م.
٣٠. المطليبي، غالب فاضل، **لهجة تميم وأثرها في العربية الموحدة**، وزارة الثقافة، (د.ط)، العراق، (د.ت).
٣١. ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (ت- ٧١١هـ)، **لسان العرب**، دار الحديث، ط٢، القاهرة، ٢٠٠٣م.
٣٢. نامي، خليل يحيى، **دراسات في اللغة العربية**، دار المعارف، (د.ط)، القاهرة، (د.ت).
٣٣. ابن هشام، أبو محمد جمال الدين بن يوسف (ت- ٧٦١هـ)، **شرح شذور الذهب في معرفة كلام العرب**، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار الطلائع، (د.ط)، القاهرة، ٢٠٠٤م.
٣٤. ابن يعيش، موفق الدين بن علي بن يعيش الموصلي (ت- ٦٤٣هـ)، **شرح المفصل**، قدم له ووضع هوامشه وفهارسه: إميل بديع يعقوب، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت، ٢٠٠١م.
- المجلات العلمية:**
- ١- بعلبكي، رمزي منير، **المقايسة في صيغ الضمائر العربية والسامية**، مجلة الأبحاث، الجامعة الأمريكية، بيروت، ع ٢٨، ١٩٨٠م.

- ٢- الجرح، محمد سالم، نظرة تحليلية مقارنة على الضمائر العربية، مجلة مجمع اللغة العربية، ع٢٢، عمان، ١٩٦٧م.
- ٣- الشايب، فوزي حسن، ضمائر الغيبة أصولها وتطورها، حوليات كلية الآداب، الحولية الثامنة، ع٤٦، جامعة الكويت، الكويت، ١٩٨٧م.
- ٤- فاضل، عبد الحق، أسرار الضمائر، مجلة اللسان العربي، ع٤٤، الرباط، ١٩٦٧م.
- الرسائل العلمية:**
- ٥- أبو موسى، محمود حماد محمود، الضمير وأثره في بناء الجملة العربية وتركيبها، رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، إربد، ١٩٩٥م.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 17.11.2021 Kabul/Accepted: 20.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 341-352.

نقد النقد في ديوان "بيان العار والرجوع" لعبد اللطيف عقل

Ali GHAREEBⁱ

ملخص

يشكل ديوان "بيان العار والرجوع" لعبد اللطيف عقل الصادر عن اتحاد الكتاب الفلسطينيين بطبعته الأولى سنة ١٩٩٢م انجاءً جديدًا في الشعر الحديث عامة والشعر الفلسطيني خاصة، حيث يمكن تصنيفه بوصفه كتابًا نقديًا بكل ما للوصف من معنى؛ إذ يعرض فيه عقل رؤيته من الحركة الشعرية والثقافية الفلسطينية على مستويين؛ الأول نثري جاء في صورة مقدمة تحمل عنوان "فعل الانتفاضة والخطاب الثقافي"، أما الآخر فجاء شعريًا يتمثل في مطولته المعنونة بـ (بيان العار والرجوع)؛ التي جاءت عنوانًا للديوان؛ وقد عبر عقل في كلا الخطابين عن مواقف نقدية تتصل بالخطاب الثقافي الفلسطيني والخطاب الشعري اللذين واكبا الانتفاضة الأولى؛ من هنا، تأتي هذه الورقة البحثية لتتبع وتحلل المواقف النقدية التي تبناها عقل في ديوانه المذكور؛ علما أن عقلا بالمفهوم الإبداعي كاتب مسرحي وشاعر وأكاديمي كان وما زال ذا حضور بارز في الساحة الثقافية والأدبية الفلسطينية.

الكلمات المفتاحية: عقل، بيان العار، الخطاب، نقد.

Abdullatîf Akl'ın "Utanç ve Dönüş Bildirisi" Divanında Eleştiri

Öz

Filistin Yazarlar Birliği tarafından 1992'de yayınlanan Abdel Latif Akl'ın "Utanç ve Dönüş Bildirisi" Divanı, genel olarak modern şiirde ve özel olarak Filistin şiirinde yeni bir yönelim oluşturuyor. Açıklayacak olursak bu kitap bir eleştiri kitabı olarak tanımlanabilir, Öyleki Akl, kitabın içerisinde Filistin şiiri ve kültürel hareketine ilişkin görüşünü iki düzeyde sunuyor. İlki "Ayaklanma Eylemi ve Kültürel Konuşma" başlıklı önsöz olarak gelen bir nesirdir, ikinci kısımda ise, Divan'ın başlığı olan (Utanç ve Dönüş Bildirisi) manevi uzunluğu temsil eden şiirsel bir biçimde gelmiştir. Akl, her iki konuşmada da ilk ayaklanmaya eşlik eden Filistin kültürel konuşması ve şiirsel söylemiyle ilgili eleştiri noktalarını dile getirdi. Bu nedenle, bu araştırma makalesi, Akl'ın yukarıda zikredilen Divan'ında benimsediği eleştiri noktalarının izini sürmek ve analizi üzerine gelmiştir. Ve ayrıca Akl'ın yaratıcı anlamda bir tiyatro yazarı, şair ve akademisyen olduğunu, Filistin kültürel ve edebiyat alanında önemli bir yere sahip olduğunu bilmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Akl, Utanç Bildirisi, Konuşma, Eleştiri.

Criticism in Abdullatîf Akl's "Shame and Return Edict" Diwan

Absract

Abdul Latif Akl's "Statement of Shame and Return", published by the Palestinian Writers Union in its first edition in 1992 AD, constitutes a new trend in modern poetry in general and Palestinian poetry in particular, as it can be classified as a critical book in all the meaning of the description. Akl presents his vision of the Palestinian poetic and cultural movement on two levels; The first was a prose that came in the form of an introduction entitled "The Act of the Intifada and the Cultural Discourse", while the other came in verse, represented by its lengthy, entitled (Statement of Shame and Return). Which came as the title of the poetical works; In both speeches, Akl expressed critical positions related to the Palestinian

ⁱ Dr., Filistin, e-posta: aliihda2014@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0536-7437

cultural discourse and the poetic discourse that accompanied the first intifada; From here, this research paper comes to trace and analyze the critical positions adopted by *Akl* in his aforementioned book. Note that *Akl* in the creative concept is a playwright, poet and academic who was and still is a prominent presence in the Palestinian cultural and literary arena.

Keywords: *Akl, Statement of Shame, Discourse, Criticism.*

أهمية البحث

كمن أهمية هذه الدراسة في كونها ترصد ظاهرة بارزة من ظواهر الثقافة في الأدب الإنساني عامة والأدب العربي خاصة، وهي ظاهرة يتوحد فيها الشاعر الناقد، فيمتزج فيها الوعي باللاوعي، فإذا كان الشعراء الجاهليون ومن جاء بعدهم من شعراء الحقب القديمة قد اهتموا بالقصيدة ووقفوا عند خصائصها ومعايير جمالها وقبحها، فكانوا عبيدا للشعر - كما سماهم الأصمعي - فلم ينحصر عملهم في خلق العمل الفني، بل تعدوا ذلك إلى مرحلة التقويم والتنظير، فإن شعراء العصر الحديث قد امتلكوا الحاسة النقدية نتيجة ثقافة عصرهم الواسعة، حيث إنهم لم يكونوا نقادا على مستوى النص فقط، يتذوقون الأدب، مازجين بين النظرية والتطبيق، مدركين مواطن القوة والضعف، الجمال والقبح، بل تعدوا ذلك في أكثر من جانب، حيث أنتجوا النصوص الغنية التي تتماهى مع معايير التجديد فجوّدوا هذه النصوص، وانطلقوا في جانب آخر ليجعلوا النص قاعدة لنقد ما هو خارج النص، أي نقد الأيديولوجيا أيا كانت عندما يتطلب الأمر ذلك، بل ونقد الذات والآخر، وعليه فقد تراحت هذه الفكرة في الشعر الفلسطيني الحديث، فوجدنا الكثير من الشعراء النقاد، الذين وضعوا قواعد للشعر ونظروا له، وفي المقابل شكل شعرهم منصة لامعة لنقد الواقع والمجتمع والفكر بكل صوره، ووصل بهم المقام لنقد الناقد نفسه. من هنا وقف البحث عند شاعر من هؤلاء الشعراء وهو الشاعر عبد اللطيف عقل الذي جادت عليه قريحته بمجموعة من مظاهر النقد الخطائي الأيديولوجي التي لا تتأتى للكثير من الشعراء في زماننا هذا.

أهداف البحث

يسعى البحث لـ:

١. الكشف عن رؤية عقل النقدية في النطاقين الثري والشعري.
٢. معرفة مدى قدرة عقل الناقد على التوفيق بين النطاقين.
٣. رصد بعض المظاهر النقدية في شعره.

مشكلة البحث

تكمن مشكلة البحث في التساؤلات الآتية:

١. هل شكل عقل الأديب الناقد مثلا ناجحا لاتحاد الشاعر الناقد، دون أن يتمزق في صراعه الداخلي بين العاطفة والعقل؟
٢. ما مدى قدرة عقل على استنهاض الفكر النقدي في شعره؟
٣. ما القضايا الفكرية النقدية التي استنتق عقل من خلالها نصّه؟
٤. هل كان عقل صاحب رؤية تأملية استقرائية ليومنا الحالي؟

منهج البحث

يعتمد الباحث المنهج الوصفي التحليلي في الوقوف على أبرز آراء عقل النقدية المثبوتة في ثنايا سطور مقدمة ديوانه النثرية، وكذلك رصد الشعر الذي تجلت فيه مواقفه النقدية ولاسيما مطوّلته المعنونة باسم الديوان، حيث تم تحليل النصوص النثرية والشعرية، وبيان ما فيها من قضايا.

أقسام البحث

في ضوء ما تساءلت عنه مشكلة الدراسة، فقد جاء البحث في مدخل ومحورين وخاتمة، وُسمّ المحوران بالآتي:

١. المحور الأول: مواقف عقل النقدية في مقدمة الديوان.

٢. المحور الثاني: مواقف عقل النقدية في شعره.

مدخل

يشكل الحديث عن فعل الثقافة والخطاب الثقافي في آلية تشكل الانتفاضة، وطرق تبلورها، مع التركيز على بؤرة الزمان والمكان وما بينهما (متوسط الإنسان)، نقطة الانطلاق الأساسية في الجانب النقدي لديوان عقل "بيان العار والرجوع". إذ يرى عقل أن الحديث عن مظاهر القهر عند الفلسطيني صاحب هذه الانتفاضة ومفجرها، وما ينتج عن ذلك من انطلاق للحالة الفردية التي ينتج عنها الاستشهاد، والحالة الجماعية التي تنتج عنها الثورة، سببه الوعي والإدراك وانصهارها في الكل بالكل. (عقل، ١٩٩٢، ص ١٢-١٤)

كما ذكر عقل أن اللوحة النضالية للشعب الفلسطيني تتمثل في جانبين، هما:

أ. المعاني الكلية المتمثلة في دوافع الإدراك والحالة التي يعيشها هذا الشعب.

ب. المعاني الجزئية المتمثلة في الإرادة الفردية التي شرطها السلوك الثوري -أفعال الانتفاضة- القائم على الوعي المهدد في

وجوده والمشروط بالزمان والمكان (التاريخ والأرض). (عقل، ١٩٩٢، ص ١٤)

وعليه، فإن الوقوف على حالة الفعل (الثورة) تتطلب في نظر عقل الاغتراب عن الوسط الذي تحاول القوة المدمرة إخفاءه في ظل اغتراب الوسط نفسه عن ذاته، وهذا بدوره أدى إلى إيجاد طرق لإزالة هذا الاغتراب بهدف إعادة التوازن للوسط الفلسطيني، وذلك بإعادة الإدراك غير المحتمل والوجدان غير المحتمل والسلوك غير المحتمل. بمعنى استعادة الإرادة لحريتها التي يصادها المحتل، وهذا يتطلب من الكل الانتفاضة، التي قصد بها عقل بأنها فعل جماعي يكشف إيجابيات وجود الذات الوطنية باتجاه الآخر، التي أساسها لنفي الآخر. (عقل، ١٩٩٢، ص ١٨-١٩)

وانطلاقاً مما سبق ركز عقل في ديوانه على شروط وجود الذات من خلال رمزين أساسيين، هما:

أ. الزمان: ويشمل التاريخ والثقافة.

ب. المكان: ويشمل الأرض المراد بها الوطن.

وقد عبر عن هذين الرمزين عن طريق استخدام الصور والأخيلة ومقابلتها مع بعضها البعض ضمن الحق (صاحب

الأرض) والباطل (المحتل).

من هنا حاول عقل في ديوانه أن يرسم الوجه الحقيقي للخطاب الثقافي جاعلاً إياه في مستويات تدرج ضمنها مجموعة من الفسيفسائيات الفكرية التي تتماهى بشكل واضح في جانبيها النثري والنقدي لتشكّل نقطة ارتكاز واضحة لوضع قواعد الخطاب النقدية، حيث كانت صالحة في زمانها، وتعدت ذلك لتثبت للمتلقي أن عقلاً توقع ما لم يتوقعه الكثيرون، فكان صاحب نظرة ثاقبة صلحت لزماننا الحالي.

المحور الأول: مواقف عقل النقدية في مقدمة الديوان (نقد النقد - نقد الخطاب الثقافي - عند عقل)

يرى عقل أن الانتفاضة نص ثقافي يحفره الشعب في لوحة الزمان والمكان، فإذا رويت على الألسنة واعتبرت الانتفاضة نصاً، فهنا يمكننا أن نسمي هذا النص خطاباً يحمل في طياته الثقافة، وكلما برزت عناصر الثقافة في النص زادت قيمته في ميزان النقد، وذلك من خلال الوقوف على الجذور التاريخية الأولى للانتفاضة، ورصد تطوراتها الممتدة زمانياً ومكانياً، وبلورة مدلولات هذه الانتفاضة من خلال فعل الانتفاضة الذي يقوم به الفلسطيني الناصر، حيث تُنقل الرسالة من خلاله سواء بوسيلة اتصال أو غير وسيلة اتصال؛ لأنه يعيش داخل مكان الانتفاضة وداخل زمانها. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٣-٢٥)

أما العربي المبدع (الروائي، الكاتب، المسرحي، الشاعر، المثقف، الدارس، ...)، فهو خارج مكان الانتفاضة وخارج زمانها، لذلك فإن الرسالة تصله من خلال الفلسطيني القائم بفعل الانتفاضة، وبطرق التعبير المختلفة، وينقل الرسالة يتحول نصها إلى خطاب ثقافي. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٥)

من هنا يعمد العربي لترجمة الرسالة الخطابية إلى صورة إبداعية ثقافية نصية، ولكنها صورة من الدرجة الثانية إذ إن صاحب فعل الانتفاضة (الفلسطيني) هو الأساس في نقل الرسالة الأولى وتحويلها إلى خطاب ثقافي. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٥-٢٦)

وعليه "يمثل الخطاب الثقافي الدرجة الثالثة بعد صاحب الانتفاضة والعربي المبدع، ومن هنا يسأل عقل سؤالاً: هل استطاعت جذوة المبدع العربي أن تعوض الجذوة الحقيقية المفقودة في النص والتي خفضت درجتين؟" (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٦) إن الفلسطيني - من وجهة نظر عقل - مغترب عن وسطه العربي، وفي المقابل فإن العربي مغترب عن فعل الانتفاضة، لذلك فهناك معيقات وعراقيل أمام الطرفين في نقل الرسالة، وعليه فإن كلاهما يمارس التحدي لوسطه، ونتيجة لذلك جاء الخطاب الثقافي العربي مختلفاً عن نص الانتفاضة في الشكل والمضمون. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٦-٢٧)

وفي هذا الإطار حاول عقل إثبات أن الخطاب الثقافي محكوم بشروط الخطاب، وفي المقابل فإن فعل الانتفاضة ونصها وجذوتها محكوم بشروط الخطاب السياسي الاحتلالي، لكن فعل الانتفاضة حسم الصراع وتجاوز غربته في الوسط. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٧)

في الجهة المقابلة تتبع عقل مقصدية المبدع العربي، فبيّن أن سبب اهتمام المبدع العربي بفعل الانتفاضة يكمن في أنه وجد فيه موضوعاً لإبداعه؛ فالمبدع العربي كالمبدع السياسي، وهذا ليس خطأ ولكنه خطيئة. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٧)

إن الخطاب الثقافي عند عقل هو (امتداد) فيه قدرة للتعبير عن الذات بتمعن ودون تعجل، وبما أن الانتفاضة تقحم نفسها في كتب التاريخ، فإنها تُدخل التاريخ إلى حمام الدم ليصبح أكثر نظافة وبذلك تعود الأمة إلى وسطها المبدع، وهذا بدوره يجعل الخطاب الثقافي يستوعب السمات الثقافية العروبية على امتدادها. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٩-٣٢)

ويؤكد عقل على أن الانتفاضة جاءت - بما أنتجته من وعي حر - لتلغي الشعور بالاعتزاز، وتعمل على تنظيف الوسط الذي تعيش في كنفه، وتخلق التحدي المطلوب للآخر، وهذا بدوره استلزم من فعل الانتفاضة أن يظل (مشتدداً). (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٨)

وحتى يظل فعل الانتفاضة مشتدا دعا عقل المبدع العربي إلى التهيؤ للاستفادة مما ترسله الانتفاضة من رسائل ثقافية كي يخرج الخطاب الثقافي لحالة الاشتداد دوماً. (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٨)

لقد حاول عقل في صفحات ديوانه التمرد والاشتداد مع نبض الواقع، فأسدل الستار عن الخطاب الثقافي العربي وبيّن أنه محكوم بالخطاب الثقافي السياسي، مما جعله يتجه نحو أن تكون الانتفاضة مطبّعة ممتدة تميل إلى حالة من الارتخاء القريبة من التنظير بعيداً عن الآفاق، فالسياسي -من وجهة نظره- مشغول بأسباب اندلاع الانتفاضة كمشاهد (متفرج) فقط. وعليه، رأى أن الخطاب الثقافي العربي يستبدل المشتد بالمتمد المطبّع، وهو ما ينعكس من خلال الغرق في الخطابية والصراخ والابتعاد عن الغوص في جزئيات الانتفاضة. (عقل، ١٩٩٢، ص ٣٢-٣٣)

ورغم ما سبق لم يفقد عقل الأمل المشحون بالألم، حيث دعا المبدعين العرب إلى الاهتمام بالفلسطيني المناضل الذي حمل الحجر وجعل منه أسطورة للنضال، وليس أن يجعلوا الحجر أميراً للشعراء عوضاً عن حامل هذا الحجر. (عقل، ١٩٩٢، ص ٣٣)

المحور الثاني: مواقف عقل النقدية في شعره

لقد تماهت رؤية عقل النقدية في مقدمة ديوانه مع رؤيته المبثوثة في ثنايا شعره لاسيما مطولته التي حملت اسم الديوان نفسه "بيان العار والرجوع"، ولبيان ذلك قصرت حديثي في هذا الجانب على المحاور الآتية:

أولاً: ثنائية الشاعر والناقد

تشكل ثنائية العلاقة بين الشاعر والناقد صورة من صور العلاقات غريبة الأطوار، إذ تتموّج هذه العلاقة بين الحب والكراهية، الإثبات والنفي، والوجود واللاوجود.

وفي الوقت الذي يحرص فيه الشاعر على قراءة شعره ليظل حياً، إلا أنه يخشى في الوقت نفسه من سطوة الناقد ومزاجه وفي كثير من الأحيان تبعيته.

فالشاعر ملهم بخياله يتبع ذوقه وعاطفته الشعرية وفكره، أما الناقد فعندما يبدأ قلمه بالكتابة عن الشعر فإنه يخضع لذائقته التي قد تتبع مسارا دون آخر، وفي ظل هذا الاحتدام بين الطرفين، يطل علينا الشاعر الناقد -حال شاعرنا عقل- الذي لا يحرص نقده للنص الأدبي، بل يتعداه للفكر والخطاب والناقد نفسه، حيث تظهر بصمة جديدة في عالم النقاد، تنطلق من عالم الإبداع الشعري نفسه، لتتزاخم معه الأفكار وتتجاذب الآراء، وتتلبور الصور بشتى جوانبها، لتتشكل بعد ذلك لوحة سيفسائية قريبة المسافات بعيدة الرؤى.

وفي ظل غضب الشاعر الناقد، فإن آلية هذا البحث تطلبت إظهار حقيقة الناقد، فهو إنسان كسائر البشر، تحكمه صفاته البشرية وأخلاقه وأيديولوجيته وذائقته للشعر بكل معاييرها الفنية إضافة لقدرته المتفاوتة على التحليل، فهو عندما ينقد نصا يعمد إلى استنهاض ثقافته، ليكون محكوماً في نقده بسعة اطلاعه، وفي الوقت نفسه تصطدم نصوص الشعراء بتبعية النقاد من جهة، وأهوائهم من جهة أخرى، ونتيجة لهذه التبعية تتبعثر الآراء، وتتلاشى المصادقية، مما يولّد نبضا من الكراهية.

وفي المقابل فإن كثيرا من الشعراء يجب ألا ينتظروا مصطلح الإعجاب عندما يعرضون نصوصهم للناقد من جهة والمتلقي من جهة أخرى، فبمجرد خروج النص ينتهي دور المبدع، وكما أن من النقاد من يكون تابعا، فإن قسما منهم سيكون عادلا، وفي خضم ذلك تتراوح الأحكام.

من هذا المنطلق تتبعت عقلا، وحاولت تلمّس خطاه كمبدع، في ضوء جدلية الخفاء والتجلي بينه وبين الناقد، فوجدته لا يخشى الناقد ولا ينظر للمتلقى، بل يمضي في شعره واثق الخطا يفعل ما يريد، حتى إنني استحضرت فيه المتنبي عندما قال: (العكبري، د.ت، ٣/٣٦٧)

أنا الذي نظر الأعمى إلى أدبي وأسمعت كلماتي من به صمم؟

ولكن استحضاره هنا لم يكن ليعكس مضمون ما أراده المتنبي من تفخيم للذات والتدليل على الثقة الزائدة، بل هو تضخيم للموقف الذي يشعر به عقل، وهو موقف نابع من الحالة المزرية التي يلاحظها عقل عند النقاد والمثقفين، لذلك فهو كالمثني يدل على أن رسائله واضحة تُسمع الجميع دون استثناء، وهو بهذا أيضا يشهر عداءً دينا بينه وبين النقاد.

ومن النماذج الدالة على موقفه من النقاد، قوله: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤١-٤٢)

سلام على الناقد العبقري

يوازنُ تسعيرةَ القُدحِ والمدحِ،

يَحسبُ سعرَ المقالِ الرّخيصِ،

بِعَدِّ السطورِ

كَمِثْلِ المقالِ الذَّهَبِ

وفي جوهر الأمرِ ليس يُميّزُ

بين نقيقِ الضفادعِ

في البركِ الآسناتِ وبين أصيلِ الطَّرَبِ

ينظرُ للفكرِ معتمداً منطلقَ القرشِ

ففي هذه اللوحة الساخرة يوجه عقل لومه للنقاد، مظهرا عالم التناقضات الذي يعيشونه، في ظل اللامعقول، فهم متكسبون بمتهنون مهنة الشاعر المداح المتكسب لإرضاء صاحب السلطة والمال والجاه، يزنون عباراتهم بالمال المبتذل الرخيص، وهم في الوقت نفسه مُعدمون من التجربة الحقيقية، فكبرهم واهنٌ بعيد عن الأصالة، حتى أصبحوا متلقين دون تمييز بين الكلام الغث والكلام السمين، فعالمهم قائم على التسعيرة والقياس ووزن الكلام بالمال.

ولعل عقلا -أيضا- أراد هنا أن يثبت بأن رؤية الناقد لم تعد موضوعية، بل أصبحت شكلية بعيدة عن المضمون، كما أنها بعيدة عن المكونات الفنية للإبداع من لغة، وأسلوب، وصورة، وإيقاع، كما أنهم يركزون على حجم العمل الفني لا قيمته.

ثانيا: مفهوم الشعر ووظيفته

يعد الشعر وسيلة من وسائل التعبير المهمة عن الذات والواقع، لذلك يجب أن يتسم بقدر من الحرية المطلقة والابتكار، والشاعر في هذا المقام إما أن يكون حرا طليقا، وإما أن يقع أسير عبودية البشر، فكما أن الشعر يزين الحياة وملذاتها، فهو يفتح أذنيه -أيضا- ليعبر عن الآهات والآلام، وتمتد خطواته لتصل المكان بكل حالاته فيصور القصر والسجن، يصور المدينة والصحراء.

وفي هذا المقام، يبين أدونيس أن الخيانة الكبرى تتمثل في الفنان الذي يسكت على الطاغية المستعمر ويهادنه، أو يعيش في الريش والحريير، حيث لا وجود لغير المعذبين، ولغير الدم والفقر والعبودية، مثل هذا العالم سجن، ومهمة الشاعر أو الفنان هي أن يقوض جدرانها. (أدونيس، ١٩٨١، ص ٢٨)

والمتتبع لديوان "بيان العار والرجوع" لعقل، يجد أن عقلا قد ركز على حرية الشاعر في عمله الشعري، وألا يكون في عبودية وإذلال كما هو حال عدد من شعراء هذا الزمن، فيجب على الشاعر ألا يستسلم للطغاة، وألا يقبل الإذلال، لأن الشاعر الحقيقي هو الفناع الحقيقي الثائر. وعليه فإن أعماله الشعرية هي تجسيد حي لرؤيته الشعرية، وفي هذا المقام يقوم الشاعر بدور الناقد.

وعلى كافة الأصعدة يقدم الشعر رسالة بهدف التعبير عن مجالها أيا كان حتى تصل المتلقي وتتناغم مع الوسط الذي تعيش فيه، وفي هذا المقام يعتبر عقل على الشعراء الذين جعلوا شعرهم محصورا محبوسا منبوذا لأنهم جعلوا الواقع الذي يعيشون فيه يتزح ويتزح دون مبالاة.

فالشعر في نظر عقل ملجأ للشعوب، فيه تولد أحاسيسهم وتسكن، وخلق ليحيا لا ليموت، وهو أسمى من أن يستغل من قبل البعض ليكون مدافعا عن المتطرسين بخطابات واهية مليئة بالافتراءات، يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤٩)

ففي الشعر يسكن حسّ الشعوب
كما تسكن النار في الموقدِ
ومن يقتل الشعرَ في المهرجان
كمن يقتلُ الطفلَ في المولدِ

ويؤكد المعنى السابق لوظيفة الشعر في موضع آخر، مبينا أن الشعر سلاح شريف إذا حسن استخدامه؛ ولكنه يفقد توازنه ويسقط إذا خرج عن وظيفته الحقيقية وأخذ صاحبه يتملق وينافق؛ بهدف التكسب والوصول وإرضاء الآخرين، لأن ذلك يتجاوز في مصيئته الخيانة، خيانة الذات وخيانة الوسط الذي نعيشه، وخيانة الكلمة لوظيفتها وغايتها، يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٦٠):

هو الشعرُ لما يقاتل يزهو
ولما يداهن يكيو
ولما ينافق أقسى من الطعن في الخاصرة

ويؤكد عقل في حديثه عن وظيفة الشعر على ضرورة التجديد لا التقليد، محاربا شعراء العصر الحديث الذين يقيدون فنهم وإبداعهم بتقليد الشعراء السابقين، وفي هذا الإطار، يقول ساخرا منهم: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤٨-٤٩)

هلا بالأديبِ اللئيمِ،
وبالمخرجِ الجبّدِ.
وبالمستجديّينِ في جَوْفَةِ الطبلِ والرّمْرِ،
والوارثينِ الكفاءاتِ منذ ابْتَدَأَ الشّعْرُ
في المُرَبّدِ.
ومَنْ قَلَّدُوا السّالفيْنَ،
ومَنْ تَبِعُوا السّافليْنَ...

من هنا يرى عقل أن للشعر وظيفة تقويمية إصلاحية تنويرية، لذلك يجب عدم قتله في المهرجانات والخطابات، وألا يكون وسيلة لنشر الظلم والظلام، أي أنه يركز على الدور الإيجابي للشعر لا السلبي.

ثالثاً: الخطاب الثقافي العربي بين التعريض والفهم الخاطئ

يشكل الخطاب الثقافي العربي عامة والفلسطيني خاصة لاسيما منذ عام ١٩٤٨م نقطة مركزية للقضية الفلسطينية والمأساة الإنسانية المتمثلة باحتلال الأرض وتهجير الفلسطينيين، حيث تبني هذا الخطاب قيادة الحرب مع الآخر المحتل فبدأ بمواجهة سرقة الأرض والتراث والهوية، كما أصبح سجلاً يوثق حجم المأساة الفلسطينية المتمثلة في النكبة وما لحقها من أحداث أخرى لا يزال يمر بها الشعب الفلسطيني حتى يومنا هذا. لكن السؤال القائم هنا: هل استطاع هذا الخطاب تحقيق الغاية المنشودة منه شكلاً ومضموناً؟ أو أنه تراوح في مستواه المطلوب؟ أم تبّنى الشكل فقط دون المضمون؟

من ذلك أستحضر قوله: "الخطاب الثقافي العربي يستبدل المشتد بالمتد والآفاقي بالمنظوري، فيقع في تمجيد المجرّد على حساب الحسي، والجامد على نفقة الإنسان الحي" (عقل، ١٩٩٢، ص ٣٢)، وتزداد قوة التعبير لديه عندما يقول في موطن آخر: "والخطاب الثقافي العربي في هدأة الامتداد ورخواته، يحمل كل سمات الثقافة العربية الممتدة". (عقل، ١٩٩٢، ص ٢٩) ومن القولين السابقين، ينطلق عقل مقلداً من قيمة الخطابات العربية الخالية إلى حد كبير من عمل المقاومة، فهو يبحث عن خطاب ثقافي يسهم في بث الروح في الفعل المقاوم من خلال التحول لدرجة الاشتداد المرجوة. فالفعل المقاوم -في نظره- هو جسر العبور لبرّ الأمان من أجل تطهير الخيانات القائمة، واستدراك الخطيئة والتكفير عنها.

وفي هذا الإطار يعرّض عقل بالشعراء العرب الذين لم يعد شعرهم يوازي الفعل من اتجاهات عدّة، كما يعرّض بنجوم الثقافة والأدباء الذين يركزون على الكم في نتاجهم ويأخذون في أشعارهم دور المشرّع الذي يسنّ القوانين الخالية من الفكر، وفي هذا التعريض سخريّة واضحة، يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٣٧)

هلا أيها الشعراء الذين نموا،
بين وهران والشام زهرا جميلا...
هلا بنجوم الثقافة،
والأدب الجمّ،
الشارعين الشرائع،
الآكلين الودائع،
والخارقين الجبال عرضاً وطولاً.

ويتجلّى الانحزام في الخطاب الثقافي، في قوله لهم: (عقل، ١٩٩٢، ص ٣٨)

ناموا على صورٍ للخيول الهزيلة
إن همزوها تقوّمُ خيولاً

وفي كشف الستار عن الظلام السابق، يظهر عقل العلاقة بين المثقف والسلطة، فيتهم الشعراء بإمكاناتهم الثقافية، وحرصهم على تلبية رغبات السلطة السياسية، من خلال تملقهم، يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤٠)

هلا بالذي ما قرأ مرّة ما كتب... .

ويُحَفُّنا برديء الكلام إذا ما خطب... .

ولكنّه يرأس الاتحاد بأمر الأمير

وما اختارُهُ ناخبٌ

في الزمان، وفي عمره ما انتخب.

وتبرز صورة التملق عندهم، في قوله: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤٠)

هلا بالذي قبل أن بدأ الحرب منها انسحب.

هلا بالحروف المريضاتِ،

إن أكرمتها الجرائدُ صارت أدبٌ.

وفي خضم هجومه على المثقف، يؤكد عقل على أهمية الكلمة وأثرها مؤمنا بفعلها القوي، متهكما بجهل المثقف بذلك،

يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤٢)

هلا بالذي ليس يدري بأن إله

السموات والأرضِ أوّل ما أنشأ

الكون أنشأ كلاماً نبيلاً... .

وتزداد سخريته الغاضبة متهما الأدباء والمثقفين بابتعادهم عن قضايا الأمة المحورية الكبرى، وانشغالهم بسفاسف الأمور

وجمال المقل على حساب ضياع الأوطان، يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٤٤)

هلا بالذي فقأوا عين أمّته،

وهو منشغلٌ بجمال المقل.

هلا بالذي سرق الغاصبون السفوح،

السهول بموطنه، واستباحوا النساء الصغيراتِ والعاجزاتِ،

وما زال يسترق السّمعَ للشرفِ المستباح،

وراء الجبل.

ويؤمن عقل بأن التغيير صعب، في ظل وجود مثقف بمذه النظرة البعيدة عن المرجو منه، لذلك يقول: (عقل، ١٩٩٢،

ص ٧٠)

أودّعكم واحدا بعد واحد.

شاعرا دون شعير،

راويا قد روته التّدالات،

ودعياً، بالتّقدي ناقداً.

والمُتبع لقصيدة "بيان العار والرجوع" يجد أن الشاعر قد استخدم كلمة "هلا" كأسلوب تهكم وسخرية ثانياً وأربعين مرة، ولعل هذا العدد عند شاعر مثل عقل لم يأت عفواً، فكانت وراءه قصيدة لامعة، تذكر من يسخر منهم بواقع أليم في عام ١٩٤٨م وهو واقع النكبة، لقد استخدم عقل هذا المصطلح الشعبي ليؤكد على الحالة المتردية التي يعيشها المثقف العربي في ظل السلطة الجاحمة، مما جعل ثقافته تقصر عن فهم دوره تجاه قضايا الأمة والواقع، كما كان لهذه الكلمة دور في إيصال رسالة عقل للمتلقي فهي كلمة شعبية قريبة من الجمهور اعتاد العربي على استخدامها في استقبال الضيف، فإن كانت تسخر من المثقف العربي الذي أصبح غريباً عن القضية المركزية - قضية فلسطين، فهي في المقابل تدعو الشعوب بكل ترحيب ومتابعة هذه القضية والعيش في كنفها لأنهم الزيت الذي يشعل قنديل الضوء الخافت كبريق أمل للحالة المتردية.

ويظهر بحثه عن هذا الأمل المرجو البعيد، عندما يبين سبب إطالته لقصيدة "بيان العار والرجوع"، فلعل تقليب الكلام والإفصاح عنه بغير طريقة قد يصل القلب أو العقل فتحصل معجزة تغير الواقع المرير، يقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٧٠-٧١)

لم أكن أسهبُ الكلامَ بعمرِي
ولم أعشق التطويلاً.
غير أنّي أدوّرُ القولَ مراراً،
فقد يلمسُ القلبُ مرّةً،
أو مرّةً يستثيرُ العقولاً.

ولكنّه رغم كل ما سبق، يؤمن بأنه قد أوصل رسالته العشقية الدفينة تجاه القدس للمثقف المفترغ من ثقافته الأصيلة، ويعلم بأنه قد يقتل أو يعتقل أو يتعرض للقمع، إلا أنه لا يأبي النتيجة وما سيحصل له بعد هذا الكلام، فيقول: (عقل، ١٩٩٢، ص ٧٤)

عاشقُ القدس ليس يحسبُ يوماً

الخاتمة

بعد أن طوّف الباحث في حديقة عقل الفكرية الإبداعية، اتضح زخم الفكر عنده، ومدى ارتباطه بالقضية، فعبّر الشاعر الناقد عن رؤيته النقدية بمختلف أبعادها، ورسم ملامح الطريق الصحيح للإبداع، دون أن يغفل مكونات هذا الإبداع، كما تجلت بصورة واضحة نظرتة للمثقفين من شعراء ونقاد وأدباء، والذين ابتعدوا عن أساس عملهم القائم على التقويم والتنوير والإصلاح، فقدم لهم نقداً ساخراً متهمكماً لاذعاً.

لقد قرع عقل الجرس، وحذر من بقاء الخطاب الثقافي العربي منحدرًا دون المطلوب، لاسيما في ظل عدم ارتقائه للمستوى الخاص بالفعل المقاوم.

النتائج

توصل الباحث إلى مجموعة من النتائج، يمكن حصرها بالآتية:

١. المدقق في ديوان عقل يجد أن آراءه النقدية في المقدمة قد تماهت إلى حد التناوب مع آرائه المبتوثة في سطره

الشعرية.

٢. إن الخطاب الثقافي اليوم ما زال دون المطلوب إذا ما قورن مع الفعل، وسبب ذلك من وجهة نظر عقل هو ارتباطه بالخطاب السياسي الأمر الذي انعكس على الأمة، فأصبح حالها متردياً، وللخروج من هذه الأزمة يجب أن يرتقي الخطابان السياسي والثقافي نحو القمة المقصود بها الفعل المقاوم حتى لا يظل هذان الخطابان غريبين عن الوسط الذي يعيشان فيه.
٣. تجلّى عقل في صورة المفكر الفيلسوف الناقد، فقدم الكثير للخطاب، بل شكل عقل -من وجهة نظر الباحث- نقطة انطلاق لناقد آخر مشهور وهو عبد الله الغدامي، الذي روج لفكرة المنهج الثقافي، فكان عقل سابقاً لهذه الفكرة، وكأنه كان صاحب نبوءة ذات جوانب عدة، منها ما يرتبط برسم المنهج، ومنها ما يرتبط بحال المثقف العربي الآن، والذي دلّ على صدق التوقع عند عقل، فحال مثقف اليوم لا يخفى على أحد، وهو متأثر بشكل كبير بالخطاب السياسي.

أما التوصيات فيمكن حصرها بالآتية

١. يدعو الباحث إلى عقد مقارنات بين شعراء فلسطينيين وشعراء عرب للتثبت من نبوءة عقل، والوقوف على آليات التعامل معها، لعلها تسهم في العلاج.
٢. يرى الباحث ضرورة تتبع عدد من الشعراء الفلسطينيين الذين لم يأخذوا حقهم في الدراسات.

قائمة المصادر والمراجع:

١. أدونيس، فاتحة لنهايات القرن: بيانات من أجل ثقافة عربية جديدة، دار العودة، ط ١، بيروت، ١٩٨١م.
٢. عقل، عبد اللطيف، بيان العار والرجوع، اتحاد الكتاب الفلسطينيين، ط ١، القدس، ١٩٩٢م.
٣. العكبري، شرح ديوان أبي الطيب المتنبي المسمى "التبيان في شرح الديوان"، دار المعرفة، (د.ط)، بيروت، (د.ت).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.11.2021 Kabul/Accepted: 21.01.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 353-367.

مظاهر القهر في شعر سحيم عبد بني الحسحاس

Musa NAJADAⁱ

ملخص

سحيم عبد بني الحسحاس شاعر مخضرم، عاش طفولة بائسة دفعته للانتقام من المجتمع، وما هذه الدراسة إلا محاولة لتتبع مظاهر القهر عنده، وبيان العوامل التي أدت إلى ذلك من خلال تتبع أشعاره التي جاءت مثقلة بالألم والأسى، في ظل مجتمع يُعلي من شأن النسب واللون؛ لدرجة أن مَنْ يفقد هذين المحورين يفقد كرامته.

وتتعدد مظاهر القهر في شعر سحيم بتعدد أسبابها وعواملها؛ لتكشف لنا عن معاناة إنسان في مواجهة الواقع، فيلجأ إلى الانتقام ممن يقف في طريق سعادته، رغم معرفته بضعفه، وعجزه عن الانتصار، وفشله في التغيير.

لقد عاش سحيم صراعاً نفسياً حاداً، حاول التغلب عليه لكنه فشل أمام جبروت المجتمع وتقاليده، فتولد عنده شعور بالنقص لم يستطع تحمله، فلجأ إلى إثبات وجوده بتحديه وعناده، وكأنه يدافع عن قضية اجتماعية عادلة، ويرحل شاعرنا تاركاً خلفه سجلاً شعرياً حافلاً بالمشاعر الإنسانية.

الكلمات المفتاحية: القهر، سحيم، مظاهر.

Süheym Abd Benî el-Hashas'ın Şiirinde Baskı Olguları

Öz

Süheym Abd Benî el-Hashas muhadram (iki dönemi birden yaşayan) şairlerdendir. Toplumdan intikam almaya yiten sefil bir çocukluk yaşadı. Bu çalışmanın amacı ise ondaki baskı olgularını izlemek, soy ve renge değer veren öyle ki bu iki mihveri kaybeden saygınlığını da kaybeder anlayışı olan bir toplumun gölgesinde acı ve hüznü yüklü şiirlerinin izini sürerek buna neden olan etkenleri açıklığa kavuşturmaktan başka bir şey değildir.

Süheym'in şiirinde gerçeklik karşısında bir insanın acısını bize göstermek için birçok sebep ve faktörden dolayı baskı olguları oldukça fazladır. Zayıflığını, kazanmaktaki aciziyetini ve değişimdeki başarısızlığını bilmesine rağmen, mutluluğunun önünde duranlardan intikam almaya başvurur.

Süheym içinde şiddetli bir psikolojik savaş yaşadı. Bunun üstesinden gelmeye çalıştı, ancak toplumun zorbalıkları ve gelenekleri karşısında başarısız oldu. İçinde dayanamayacağı bir yetersizlik duygusu doğdu. Meydan okuması ve inatçılığıyla varlığını kanıtlamaya başvurdu. Şairimiz, sanki adil bir toplumsal davayı savunuyormuş gibi ardında insani duygularla dolu bir şiirsel kayıt bırakarak yola çıkar.

Anahtar Kelimeler: Baskı, Süheym, Olgular.

Manifestations Of Oppression In The Poetry of Suhim Abd Bani Al-Hashas

Absract

Suhaim Abd al-Bani al-Hasasas is a veteran poet who lived a miserable childhood that led him to avenge the society. This study is only an attempt to trace the manifestations of this oppression and to explain the factors that led to the following poetry, which was full with pain and sorrow, there are many extent

ⁱ Dr., Filistin, e-posta: musa_najada@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1303-7948

that losing these two axes by losing his dignity and manifestations of oppression in the hair of Suhaim with its many causes and factors; to reveal to us the suffering of man in the face of reality, resorted to revenge from those who stand in the way of happiness, despite his knowledge of weakness and inability to victory and failure to change these norms.

Suhim lived a severe psychological struggle, which he tried to overcome, but he failed in the face of the power and traditions of society. He created a sense of inferiority that he could not tolerate. He tried to prove his existence by defying him and defending him, as if he were defending a just cause and leaving our poet with a poetic record full of human feelings.

Keywords: Subjugation, Depression, Manifestations.

مقدمة

لأدب الجاهلي أدب أثر، لا يرد قاصداً ولا يمنع وارداً، رغم ذلك الكم الهائل من الدراسات التي تناولته من جوانب شتى، فالشعر لم يكن تعبيراً عن تجربة عارضة مرّاً بها الشاعر، بل هو أبعد من ذلك، إنه يحمل رواسب جذور عميقة في نفس الشاعر، قد تكون اختفت في اللاشعور عنده، وبالتالي فإن قيمة التجربة الجديدة للشاعر، تكمن في كونها مناسبة لتفجير الطاقات النفسية عنده، وإيقاظ مكنوناتها، وما من شك في أن تجارب الماضي وخبراته لها تأثيرها على الحاضر.

فسحيم ولد عبداً يُباع في سوق النخاسة، لا نعرف عن طفولته شيئاً، لكن لا شك أنها طفولة بائسة تحمل الكثير من تجارب الشقاء، شكلت في مجموعها عوامل قهر دفعته للانتقام من المجتمع الذي كان مسؤولاً بشكل مباشر عن بؤسه وشقائه.

وتهدف هذه الدراسة إلى الوقوف على مظاهر القهر في شعر سحيم، ومعرفة العوامل التي دفعته إلى ذلك من خلال البحث في شعره، وبما أن الإحساس بالقهر يدخل في إطار العواطف الإنسانية، التي يصعب تصنيفها في سياق المقولات أو الظواهر ذات المعايير المحددة، فقد اعتمدت الدراسة على النص الشعري للوقوف على حقيقة هذه القضية، وتقصي ملامحها وتجلياتها عند سحيم. وتعتمد هذه الدراسة المنهج الاستقرائي الوصفي التحليلي، وذلك بتتبع مظاهر القهر عند الشاعر، ووصف هذه الظاهرة عنده، وتحليلها، وبيان أثر البيئة التي عاش فيها وعانى منها قهره، ثم محاولة اندماجه الفاشلة في القبيلة، ثم عقدة اللون الأسود وما سببته له من شقاء، فقد وسمته بوسمة عار عانى منها طوال حياته، وكانت علامة نقص توجب له الامتھان والازدراء في المجتمع.

ركزت الدراسة بشكل عام، على شدة القهر التي عانى منها سحيم، ورفضه لواقعه وتمرده عليه، رغم عيشه في مجتمع يقوم أساسه على العصبية القبلية، التي تركز في الأساس على النسب النقي الصريح، واللون الأبيض لا الأسود، ومن يفقد هذين الأساسين، يكبل بنير العبودية، وينبذ من المجتمع.

وما هذه الدراسة سوى لبنة في صرح أدبنا القديم، لسبر غوره وكشف تجلياته، فإن تكن، فما توفيقى إلا بالله، وإلا فحسبي أنني لم أدخر جهداً في سبيل ذلك، والله ولي التوفيق.

تمهيد

التعريف بالشاعر

سحيم عبد حبشي، ترك موطنه الأصلي وعاش غريباً في جزيرة العرب، يكنى بأبي عبد الله، وعرف بسحيم عبد بني الحسحاس. (الكتبي، ١٩٧٣\١٦٦).

وسحيم تصغير ترخيم للأسحم أي الأسود (ابن منظور، ١٩٩٥، مادة سحيم)، وقيل إن اسمه حية (البكري، ٢٠٩، ١٩٣٦) غير أن المرجح أن حية لقب لحق به بناءً على أفعاله، تشبيهاً لها بأفعال الحية "أي الأفعى" لما فيها من لؤم وخبث، أو لأن الأسود

اسم من الأسماء التي تطلق على الأفعى، وبذلك يكون للونه وحجمه دور في ذلك (زمباوي، ١٩)، غير أن الاسم الذي انتشر بين الناس وعرف به صاحبنا هو "سحيم عبد بني الحسحاس" وأغلب الروايات تتفق على أنه حبشي.

أما عن طفولته، فغامضة غموض أبويه، وكذلك الظروف التي أحاطت بطفولته، لا نعرف عنها شيئاً، غير أنها بلا شك لم تكن ظروفًا جيدة، وأنه لم يعيش حياة الطفولة كما عاشها غيره، فهو من طبقة الرقيق، يباع في أسواق النخاسة، ولا غرابة إن كان أبواه ينتميان لتلك الطبقة .

وسحيم من الشعراء المخضرمين، عاش فترة لا بأس بها في الجاهلية، في قبيلة بني أسد، عند بني الحسحاس تحديداً (الأصفهاني، ١٩٩٢، ٢٢\٣٩٢)، إذ اشتراه أحد أفراد القبيلة، وكان شاعراً استوت شاعريته في الجاهلية، مما جعل ابن سلام يعده في الطبقة التاسعة بين طبقات فحول الشعراء (ابن سلام، ١٨٧).

وتتفق الروايات على أن مقتل سحيم كان في زمن الخليفة عثمان بن عفان - رضي الله عنه - وتتشعب الروايات في كيفية ذلك وقصته (سحيم، ١٩٥٠، ٥) .

مظاهر القهر في شعر سحيم

أولاً: البيئة وأثرها في قهره:

قبيلة أسد من أكبر القبائل العربية، عُرفت مواطنها بخصبها، وكثيراً ما تغتّى بها الشعراء، كما نجده نجد في قول الأعشى (الأعشى، ٥٧):

ما رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْحَزْنِ مُعْشِبَةٌ   خَضْرَاءَ جَادَ عَلَيْهَا مُسْبِلٌ هَطْلٌ

فالحزن من مواطن بني أسد في نجد (الحموي، ١٩٢٥، ٨٨\٣).

وما دامت الأرض خصبة، يتوافر فيها الكلاً والماء، فإن هذا يقودنا إلى القول: إن مثل تلك البيئة القبيلة تكون محط أنظار القبائل الأخرى، وبالتالي محل صراع دائم بين هذه القبيلة وغيرها من القبائل.

فالبيئة التي احتضنت سحيماً، تسكنها أكثر من قبيلة، وبالتالي فهي بيئة غير مستقرة، خاضت فيها القبيلة التي انضم إليها سحيم حروباً عدة، وترى أفرادها على الشدة والبأس، فرجالها رجال حرب، وليس أدل على ذلك من اعتماد سعد بن أبي وقاص عليهم يوم القادسية (شمس الدين، ٢٠٠٢، ٢٧٤).

وبنو أسد - كغيرهم من القبائل العربية - استوطنوا الصحراء وعاشوا فيها تحت الخيام، بعيداً عن أسباب التمدن، (الخلواني، ٢١، ١٩٧٣)، الأمر الذي جعل كثيراً من العادات تسود عندهم، كالبساطة وانشغال الرجال عن تصريف شؤون البيت، وترك ذلك للنساء والعبيد، الأمر الذي يتيح للعبيد - وفيهم سحيم - الاطلاع على عورات النساء، مما لا يستطيع غيرهم الاطلاع عليه، ناهيك عن نظرة تلك النساء للعبيد، فهم في نظرهن لا يرتقون إلى مستوى الرجال؛ لذا فلا ضير إن رأى منهن ما لا يراه إلا الصبي الذي لم يبلغ الحلم، وتلك عادة متأصلة في أهل الصحراء، إذ إن المرأة تبدي حياءها أمام رجال قبيلتها، أو من تعرفهم من القبائل الأخرى، أما أصحاب الحرف الذين يجوبون البيوت لعرض سلعهم، أو العبيد الذين يقومون بأعمال المنزل، أو الرعي، أو غير ذلك، فهم دون أن تبدي حياءها منهم.

وثمة أمر آخر ساهم في اطلاع سحيم على عورات نساء أسياده، هو أن سحيماً كان يقول الشعر قبل أن يشتريه سيده، فرمما كانت هناك رغبة من بعض النساء أن تشتهر بجمالها بين الرجال، ولا يتسنى لها ذلك إلا عن طريق ذلك العبد الشاعر، الذي لا يُنظر إليه كما لو كان شاعراً حراً، لذا فلا ضير أن تعرض بعض النساء مفاتها أمامه قصداً، أو تبدي دلالها أمامه عمداً، لتفخر بما يقوله فيها من الشعر، ويصل ذلك إلى مسامع فرسان القبيلة وشبابها، دون أن تُتَّهم في عفتها أو بجهه، فهو ليس أكثر من عبد حبشي يقول ما يرى. (سحيم، ١٥)

ويبدو لنا أن سحيمًا عاش حياة عابثة في ظل النظرة الدونية إليه، التي لا تتعدى كونه عبداً دميماً أسوداً حبشياً، وهذا ما مكّنه من الاطلاع على أسرار عالم النساء الخاص، كما نجد ماثوثة في أشعاره، مثل قوله يصف لهو مع نساء بني صبير: (سحيم، ١٥)

كَأَنَّ الصُّبِيرِيَّاتِ يَوْمَ لَقِينَا   طِبَاءٌ حَتَّ أَعْنَاقَهَا فِي الْمَكَانِ
وَهِنَّ بَنَاتُ الْقَوْمِ: إِنَّ يَشْعُرُوا بِنَا   يَكُنُّ فِي بَنَاتِ الْقَوْمِ إِحْدَى الدَّهَارِ
فَكَمْ قَدْ شَقَقْنَا مِنْ رِدَائِ مُنِيرٍ   وَمِنْ بُرْقِعٍ عَن طَفَلَةٍ غَيْرِ عَانِسِ
إِذَا شَقُّ بُرْدٍ شَقُّ بِالْبُرْدِ بُرْقِعُ   دَوَالِكَ حَتَّى كُنَّا غَيْرَ لَابِسِ

ويبدو أن سحيمًا صاحب تجربة وقصص مع المرأة، وستتناول ذلك في موضعه.

ثانياً: محاولة الاندماج في القبيلة

للهولة الأولى يظن القارئ لديوان سحيم أنه لم يفكر إلا في الشهوة، وأنها كانت همه وشغله الشاغل، لكن من خلال نظرة نافذة متمحصة نجد أن سحيمًا كان يتأرجح بين قطبين: ذاتي يدفعه إلى تحقيق ذاته، والبحث عنها بين الجماعة. وقبلي يدعو إلى الذوبان في كيان القبيلة، والذود عن حماها، كأبي رجل من رجالها، أو أي شاعر من شعرائها.

وقد حاول سحيم الذوبان في كيان القبيلة، ورغم أنه طارئ على قبيلة بني أسد، إلا أن حياته بينهم كانت كفيلة ليكون واحداً منهم، يفرح لفرحهم، ويحزن لحزنهم، وتلك عادة دارجة في الجاهلية أن يلجأ الضعيف إلى قبيلة لتحميه. لقد ظل سحيم أن شاعريته مفتاح حريته، فلجأ إلى توظيف تلك المقدرة الشعرية الفذة؛ لتخدم هدفه النبيل، وليخفف من سطوة واقعه، فمدح بني أسد، وأشاد ببطولات فرسانهم، ومجد انتصاراتهم، كأبي شاعر حر ساد بشعره قبيلته.

ويبدو أن سحيمًا كان على صلة ببني أسد جميعاً، ولم تقتصر صلته على بني الحسحاس وحدهم، فقد مدح غير بطن من بطونهم، كما في مدحه بني نصر، إحدى بطون أسد الكبيرة، يقول: (سحيم، ٥٣)

فِدَى لِبَنِي نَصْرٍ قَلُوصِي وَقِطْعُهَا   وَقَلَّ إِلَيْهِمْ نَاقَتِي وَقُطُوعُهَا
هُمُ أَكْرَمُونِي بِالْجَوَارِ وَخَلْتَنِي   إِذَا كُنْتُ مَوْلِي نِعْمَةً لَا أُضِيعُهَا
لِعَمْرِي لِنَعْمِ الْحِي حَلْمًا وَنَجْدَةً   إِذَا ضَيْعَ الْبَيْضِ الْحَسَانِ مَضِيعُهَا
مَسَاعِيرُ مَا حَرِبَ وَأَيْسَارُ شَتْوَةٍ   إِذَا أَقْوَرَ مِنْ دُونَ الْفِتَاةِ ضَجِيعُهَا
هُمُ يَعْقِرُونَ الْكُومَ فِي كُلِّ لَزْبَةٍ   إِذَا الشَّوْلُ رَاحَتْ مُقَشَعَرٌ ضُرُوعُهَا

فالأبيات تسري فيها روح الولاء والانتماء، لا روح المديح المألوف، الذي يقف فيه الشاعر عند حدٍ ذكّر مناقب الممدوح الخارجية؛ لينال غرضاً معيناً، فهو يبين لنا أن مدحه وفاءً لهم؛ لأنهم أكرموا بالجواري، وهذا يقودنا إلى القول بصلته القوية بهم، وهي صلة تقوم على التوادد والتعاطف، ولا بد للوصول إليها من زمن تتهيأ فيه الأسباب والدواعي" (الحلواني، ٦٤، ١٩٧٢)، تلك الصلة، هي التي دفعته إلى الطموح إلى الحرية، ومحاولة التخلّص من ثوب العبودية الذي لَبَسَهُ منذ ولادته.

وفي قصيدة أخرى، نجد مدح بني غاضر، إحدى بطون قبيلة أسد، قائلاً: (سحيم، ٥٢)

أَغَاضِرَ حَيَاتِكَ الْإِلَهَ وَأَسْقِيَتِ   بِلَادُكَ صَوْبَ الرِّايِحِ الْمُتَحَيِّرِ
وَكُنْتُمْ زَمَانًا مِنْ أَرْوَمَةِ مَالِكٍ   وَفَضْلُكُمْ يَجْرِي عَلَى كُلِّ مُقْتَرِ

ولا يكتفي بالوقوف عند المناقب من الخارج، بل يقف ناصحاً مرشداً لبني أسد، يستشير فيهم المهمة للحرب، والوقوف صفاً

واحدًا ضدّ الأعداء، يقول: (سحيم، ٤٩)

بَنِي أَسَدٍ سِيرُوا جَمِيعًا فَقَاتِلُوا   مَعَدًّا إِذَا ازْبَدَتْ بِشَرِّ جُلُودِهَا

أرى أسدًا والحمد لله أصبحت
على خير حالٍ والإله يريدها
ونحن جلبنا الخيل من جانب العصى
إلى أن تلاقى بالرشاء جلودها

ألا ترى أنه يتكلم بضمير الجماعة "نحن جلبنا"، وكأنه شيخ من شيوخهم، أو فارس من فرسانهم، حريص عليهم، رؤوف بهم، ذو خبرة وحنكة بالحرب؟، وما هذا الشعور إلا محاولة منه للانتماء إليهم، والاندماج بينهم، ألا تراه يهب إلى الصلح بين بطون بني أسد، عندما اشتدت العداوة بينهم، ودقت الحرب طبولها؟ فهو يقف موقف الرجل الرشيد، سديد الرأي، ناصحاً مرشداً لهم، مُبدياً خوفه من تفرقهم، يقول: (سحيم، ٥١)

بني عمنا من تجعلون مكاننا
إذا نحن سرنا نبتغي من نحالف
ألم تعلموا أننا فوارس نجدة
إذا خام في الهيجا الضعاف الرعانف
وكنا لهم كالغيث مال نبأته
حيا سنة أزعج إليه الضعائف
وصرنا إلى السعدين سعد بن مالك
وسعد بني الأخلاف تلك العجائف
وقلنا هم والخيل تردى بنا معاً
نحارب من حاربتهم ونحالف

فالشاعر يتكلم بلسان الجماعة، بل يرى نفسه كأحد أصحاب الرأي والشجاعة في بني أسد، فيبدي حرصه على وحدتها، ويظهر وكأنه عارف بكل تفاصيلها الدقيقة وأخبارها الجزئية. (الحلواني، ١٩٧٢، ٦٥).

ولعل هذا الشعور القوي بالانتماء للقبيلة، أو الأمل القوي بأن يكون أحد أفراد ذلك الكيان، يفسر لنا شعوره بالألم والغصة، حين باعه أسياده وحاولوا التخلص منه، فيذكرهم بإخلاصه لهم وشوقه إليهم، وإقامته زمناً طويلاً بينهم، حتى أصبح واحداً منهم، فكيف يهون عليهم بيعه؟، يقول: (سحيم، ٥٦)

أشوقاً ولما تمضي بي غير ليلة
فكيف إذا صار المضي بنا عشرا
أحوكم ومولى خيركم وحليفكم
ومن قد توى فيكم وعاشركم ذهرا
وما خفت سلاماً على أن يبيعي
بشيء ولو أمست أنامله صيفرا

ويبدو من خلال هذه الأبيات أن الشاعر قد أقام زمناً طويلاً بين بني الحسحاس حتى ألقاهم، وشعر أنه واحداً من كيانهم، وهذا الشعور نجده عند شعراء القبائل الأقحاح، المرتبطين بالقبيلة برابطة الدم، الممتزجين بها والمتعصبين لها، فالزمن الذي أقامه سحيم عند بني أسد عامة، وبني الحسحاس خاصة، كان كفيلاً أن يصهر الشاعر في كيان القبيلة، وأن يجعله يشعر بشعور أحد أبنائها الأقحاح، فيوفق بذلك بين ذاته والقبيلة.

ورغم ذلك، فهل نجح سحيم في الانتماء الحقيقي إلى القبيلة؟.

كان الزمن كفيلاً له أن يسيّر غورهم ويعرف أحوالهم، ويشعر بشعورهم، لكن هل كان كفيلاً لأن يقبله أفراد القبيلة، ويشعروا به كواحد منهم؟ أو على الأقل كجار لهم؟ وهل استطاع سحيم أن يقنع القبيلة أن شاعريته الفذة مفتاح اندماجه وحرية؟. نحن على قناعة أن الشاعر كان مدركاً لأهمية الشعر كوسيلة إعلام، يثبت للقوم أنه لا يقل أهمية عن أي فرد منهم، وأن بإمكانه الدود عن حماهم، إن لم يكن بسيفه فبلسانه، كأي بطل من أبطالهم.

لقد كان يطمح أن يعاملوه على هذا الأساس، لكن هل تحقق ذلك؟ والصورة التي حاول سحيم أن يرسمها لنفسه، هل استطاع أن يجسدها في الواقع؟ كل هذه الأسئلة وغيرها، تتحطم على صخرة الحقيقة المرة التي تواجه سحيمًا. الحقيقة أنه عبد حبشي عاش غريباً، وأخفق في الاندماج في كيان القبيلة؛ لأنه ينتمي إلى تلك الطبقة السوداء الملعونة في نظر ذلك المجتمع، فلا أصل ولا لون، فكيف يكون أحد أبنائهم؟ ونحن نعلم أن عنتره - على فروسيته وشاعريته - عانى قبله من هذه العقدة، وبذلك فإن سحيمًا لا يملك الهوية التي تؤهله للانتماء إلى القبيلة.

فسحيم إذن، لم يستطع إقناع بني الحسحاس بالانتماء إليهم، بل بقي عنصراً دخيلاً بينهم، وكيف يتم له القبول وهو مختلف عنهم لوناً وعرقاً؟ والعرب كما نعلم " تتشبت بالصفاء السلالي والعرفي " (علي، ٢٠٠٦، ٤٧).

وهكذا، فقد عاش سحيم غريباً كما مات غريباً، شأنه في ذلك شأن أفراد جنسه، يُنظر إليهم نظرة دونية كمنبوذين في المجتمع، ولم يشعروا يوماً بطعم الحرية أو القبول في المجتمع، رغم امتلاك بعضهم مقومات الاندماج كالشعر مثلاً، ولكن أتى لهم ذلك في مجتمع يؤمن بوحدته وجنسه إيماناً عميقاً، ويمثل العنجهية الجاهلية - بكل ما فيها من معاني الطغيان والجبروت والاستبداد - أقوى تمثيل (خليف، ١٠٧، ١٩٥٩)، فكانت عبودية سحيم عائقاً أمامه، وحائلاً حالت دون قبوله في المجتمع الذي يعتز بعرقته وأبنائه، فكل محاولاته لإثبات مقومات انتمائه إلى القبيلة، من رجاحة العقل، وصفاء الذهن، وعزة النفس، لم تشفع له أمام عبوديته، فقد ظل الرقيق اللعين الذي يقصر عن الرقي إلى مصاف الأحرار، وكيف يكون له ذلك، وقد جاء في وصفه أنه كان أسوداً قبيحاً معلطاً، (الدينوري، ١، ١٩٨٥، ٤٠٨)، أي موسوماً على وجهه كما توسم الدواب (ابن منظور، ١٩٩٥، مادة علط)، فالعبيد والدواب - في نظر ذلك المجتمع - طبقة متساوية، تباع وتشترى من أجل الخدمة وتوسم على وجوهها حفظاً لها من الضياع.

وهكذا، فإن محاولة سحيم للاندماج في القبيلة، قد باءت بالفشل، ولم يكتب لها النجاح، مما ولد لديه شعوراً بالنقمة على المجتمع، الذي يتشدد في اعتزازه بالنوع والأصل، ويتشدد في مقاييس الانتماء إليه، ويرى أن أبناءه أسمى من أن يلحق بهم من هو أدنى منزلة منهم.

ثالثاً: عقدة اللون

عقدة اللون، هي أساس أحزان الشاعر الأسود ومآسيه، وهي أساس عبوديته، وأساس فقره، وأساس رفضه في مجتمع يقدر اللون الأبيض، ويجعل منه عنصراً مهماً في حرية الشخص.

فاللون الأسود يورث المآسي، ويورث الفشل في الاندماج في المجتمع، ويورث الفشل في الحب واستمالة قلوب الجميلات، ألا ترى أن كلمة "ابن السوداء" كانت بمثابة مسبة في المجتمع الجاهلي، (الأصفهاني، ١٩٩٢، ١٨، ٢٤١)، بل قد تصل إلى حد العار الذي لا يحويه شيء، (بدوي، ٢٨٢، ١٩٨٨) فقد ظلت تلاحق عنتره، حتى وهو عائد من الحرب منتصراً، بل كانوا ينادونه في السلم "بابن زبيبة"، وفي الحرب "بابن الأطايب"، الأمر الذي أورثه إحساساً بالمرارة قوياً، حتى وهو يتكلم عن عبلة، يقول: (عنتره، ٣٥، ١٩٧٦)

حَدَمْتُ أَنَسًا وَاتَّخَذْتُ أَقَارِبًا   لِعَوْنِي وَلَكِنْ أَصْبَحُوا كَالْعَقَارِبِ
يُنَادُونِي فِي السَّلْمِ يَا ابْنَ زَبِيْبَةٍ   وَعِنْدَ صِدَامِ الْخَيْلِ يَا ابْنَ الْأَطَايِبِ

وهكذا، فإن الإحساس بعقدة اللون كان حاداً لدى الشعراء السود عامة في المجتمع الجاهلي، بل كان سبباً في النظرة الدونية إليهم، وسبباً في مهانتهم وعبوديتهم، وسحيم - كما جاء في ترجمته - أسود قبيح الوجه، (الدينوري، ١، ١٩٨٥، ٣٩٦)، عاش في مجتمع عربي ينفّر من هذا اللون، ويرى فيه مسبة وعاراً، ويؤثر اللون الأبيض ويجعل منه رمزاً لنقاء العرض والصفاء من العيوب، ألا ترى قول حسان بن ثابت في مدح أبناء جفنة: (الأنصاري، ١٨٤، ١٩٩٤)

بِيضُ الْوَجْهِ كَرِيْمَةٌ أَحْسَابُهُمْ   شَمُّ الْأَنْوْفِ مِنَ الطَّرَازِ الْأَوَّلِ

وقبله قال طرفة يفخر في نداماه: (ابن العبد، ٨٩، ٢٠٠٣)

نداماي بيض كالتجوم وقينة   تزوح إلينا بين برد ومجسد

وغير ذلك كثير في ديوان الشعر العربي، بل إن الأمر يتجاوز الشعر إلى ثقافة المجتمع الذي يكتي عن السعادة باللون الأبيض، وعن الشقاء باللون الأسود، وقد وصف القرآن الكريم حالهم هذه في قوله تعالى: " وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ

مُسَوِّدًا وَهُوَ كَظِيمٌ" (البقرة، ٥٨)، فلا غرابة أن نرى سحيمًا يعاني المرارة من سواده، ويتألم لحاله، ويحاول أن يعوّض شعوره بالنقص، بالحديث عن مزاياه، وعلوّ أخلاقه، يقول: (سحيم، ٦٩)

وما ضَرَّ أَنْوَابِي سَوَادِي وَإِنِّي
كُسيْتُ قَمِيصًا ذَا سَوَادٍ وَحَنَّتُهُ
لَكَامِلِسِكٍ لَا يَسْأَلُو عَنِ الْمِسِكِ ذَائِقُهُ
قَمِيصٌ مِّنَ الْفُوهِ يَبِيضُ بِنَائِقُهُ

ويحاول أن يخفّف بشعره من الألم الذي لحقه بسبب دُنُو أصله، ونظرة الازدراء التي ظلت تلاحقه بسبب لونه، يقول: (سحيم، ٥٥)

أَشْعَارُ عَبْدِ بَنِي الْحَسْحَاسِ قُتِمَنَ لَهُ
إِنْ كُنْتُ عَبْدًا فَتَفْسِي حُرَّةٌ كَرَمًا
يَوْمَ الْفَحَارِ مَقَامَ الْأَصْلِ وَالْوَرِقِ
أَوْ أَسْوَدَ اللَّوْنِ إِنِّي أَبْيَضُ الْخُلُقِ

فهي محاولة منه للمدعاة ما يشعر به من نقص؛ بشاعريته التي تقوم له مقام الأصل الذي حُرِمَ منه، وعن رِقِّه وعبوديته، بكرم نفسه وطيب أخلاقه، ولا يخفى ما في الأبيات من ألمٍ نفسيٍّ، يحاول الشاعر أن يداريه، كي يبدو بصورة القوي لا الضعيف، إذ لا مكانة للضعيف في ذلك المجتمع.

وكما يرى علماء النفس، فإن الرجل القبيح يحاول أن يُخفي ذلك بتحمّله بمكارم الأخلاق، أو التفوق الجسدي والعقلي، (عبد الرحمن، ١٧١، ١٩٩٨)، وإن كان سحيم لا يمتلك مثل تلك المقدرة، فلا بد أن يتظاهر بما ويدعيها، ليدراً عن نفسه صفات العبودية والقبح، بل ويحاول أن يقنع نفسه قبل المجتمع، بأنه يتمتع برجاحة العقل وصفاء الذهن وما شابه ذلك. يقول: (سحيم، ٥٤)

لَيْسَ يُزْرِي السَّوَادُ يَوْمًا بِذِي اللَّبِّ
إِنَّ يَكُنْ لِلسَّوَادِ فِي نَصِيبِ
وَلَا بِالْقَتَى اللَّبِيبِ الْأَدِيبِ
فَبِيَاضِ الْأَخْلَاقِ مِنْهُ نَصِيبِي

فمثل تلك الخصال التي يحاول أن يُثبتها لنفسه، هي خصال يفخر بها المجتمع الجاهلي، لذا فقد كان سحيم يحاول أن يثبت للمجتمع قُصورَ نظرهم إليه، بل خطأ تلك النظرة من الأساس، في محاولة منه لتغيير تلك العادات والتقاليد المتأصلة في المجتمع، علّه ينال حظوة عند الناس، ويحظى بمنزلة رفيعة في المجتمع، ويعيش بعزة وكرامة كغيره من أبناء جنسه.

وعقدة اللون الأسود، تلح في حضورها في ذهن الشاعر، وتفرض نفسها رغم محاولة تجاهلها، من خلال تفاخره بطيب أخلاقه ورجاحة عقله، مواساة لنفسه عما يلاقيه من معاملة، وما تقتحمه من نظرات الازدراء، إلا أننا نراه يستكين ويخضع ويتملكه الحزن في بعض الأحيان، نتيجة شعوره بالهوان لمعاملة المجتمع له، يقول معلناً حزنه وألمه بسبب عزوف النساء عنه: (سحيم، ٢٦)

فَلَوْ كُنْتُ وَرَدًا لَوُنْتُ لَعَشِقَنِي
فَمَا ضَرَبَنِي إِنْ كَانَتْ أُمِّي وَوَلِيدَةً
وَلَكِنَّ رَيِّي شَانِي بِسَوَادِيَا
نُصِرُّ وَتَبْرِي بِاللِّفَاحِ التَّوَادِيَا

لقد شاء له القدر أن يتوسّخ بالسواد، وأن يكون ابن وليدة، ينتمي لطبقة العبيد لا طبقة الأشراف، وهذان السببان: اللون والنسب، سببٌ لتعاسته وشعوره بالنقص، ومهما حاول أن يتجاوزهما فلا سبيل إلى ذلك.

وبسبب ذلك تغلغل اليأس في نفسه، وحصر تفكيره لإيجاد وسيلة للعيش الكريم، وإثبات وجوده في المجتمع، كي يخرج من تصنيفه الطبقي الذي لحقه؛ لأنه ابن السوداء؛ لذا فإننا نحسُّ بطعم المرارة التي كابدها وهو يحاول تبرير سواده، كما نحسُّ بضعفه في حديثه عن أمه، بل وفي حديثه عن نفسه، كما في قوله: (سحيم، ٦٣)

أَرْقًا وَتَغْنِيظًا وَنَابِيًا وَفُرْقَةً
عَلَى حِينِ أَبْصَرْتُ الْمَشَارِعَ تَنْشَفُ

فنشأف المشاريع التي يُصيرها، دليل على إحساسه باليأس والقنوط، وشعوره بمرارة الحياة، وملازمة ذلك له، والرُق والغَيْظ والفرقة، سدّت أبواب الحياة في وجهه، وأورثته الألم الذي جعله يغص بالحياة.

ولعلّ تلك المشاعر التي تتقاذف الشاعر، جعلت شعره يتحول إلى نوع من التدب على واقعه التبعيس؛ لذا نجدته يتحوّل في شعره من ضمير الجماعة إلى المفرد، للتعبير عن ذاته، لا عن القبيلة التي رفضته لا لشيء اقترفه، ولا لذنب اجتريه، بل لشيء أورثه إياه القدر، فاللون الأسود يطارده أينما ذهب، ووضاعة الأصل أورثته الفقر، وجعلته عرضة للرق والنبد، ولا شك أن هذين السببين كانا وراء تمرده على المجتمع.

وحديثه عن تجربته الذاتية، يشكّل له نافذة، يطل منها على المجالات الإنسانية والاجتماعية المؤثرة في حياة المجتمع. (هلال، ١٩٧٣، ٣٩١) وحياة سحيم ليست سوى صراع، أوجدته الظروف التي كانت نتيجة طبيعية للقضايا الذاتية ذات الصفة الجماعية .

رابعاً: رفض المرأة له

نؤمن ونقرّ باختلاف البشر في أحاسيسهم ومشاعرهم، بل إنّ الحب أنواع مختلفة باختلاف البشر، وكذلك الأحاسيس التي يعبر عنها الشعراء، وأساليب تعبيرهم، غير أن الذي يدور في الأذهان كيف واجه سحيم هذا الشعور في مجتمع ينظر إليه نظرة دونية؟.

فالمرأة عند سحيم، لها طابعها الخاص؛ فلم تتح له السعادة في هذا المجال، كغيره من أبناء جنسه، (بدوي، ١٩٨٨، ٢٨٩)، بل إن الإحباط كان له المرصاد؛ لأن حبه محكوم عليه بالفشل قبل ولادته، وهذا ما جعل الحب عنده يتحول إلى نوع من الألم والقهر، إذ كيف تميل امرأة حرة بيضاء إلى عبد أسود قبيح؟.

فسحيم لم يكن هم أن يصف الأطلال، ولا مشاهد التحمل والارتحال، ولا أن يبث لواعج الألم التي خلّفها البين، فتجربته مع المرأة مختلفة تماماً؛ هي تجربته حركت أشجانها، وأيقظت همومه، وأثارت لواعج آلامه، حتى أصبح حديثه عن المرأة متنفساً لهومومه الكثيرة، التي لم تنشأ عن علاقته بالمرأة فحسب، بل هي هموم إنسان يشعر بظلم اجتماعي كبير، فاللون يشكل له عقدة – كما رأينا – والنسب هم آخر ترتب عليه عقدة أخرى، والعلاقة مع المرأة المحكوم عليها بالفشل شكلت له عقدة ثالثة، فلا غرابة أن نراه محطم القلب، بائس النفس، كسير الجناح، وأحياناً ثائراً ناقماً على المجتمع، أو مستسلماً راضياً بالواقع على كره منه. (زمباوي، ٢٠٠٦، ١٤٢).

وسحيم كلما مر ذكره في كتب الأدب، تبادر إلى الذهن صورة ذلك العبد الدميم، الذي لا يُخفي تجاربه، ولا يكتف مغامراته، بل يتحدث عنها بنوع من الفجور والفحش، وربما تكون تلك السمعة صادقة بعض الشيء، خاصة إذا عرفنا نهاية حياته على نحو ما نقله الرواة، لكن ما الذي دفعه إلى ذلك؟ وهل كانت حياته تسير على ذلك النحو الفاحش؟.

الحق أنّ سحيماً إنسان له مشاعره وأحاسيسه كغيره من البشر، ثم هو شاعر لا يختلف عن غيره من شعراء عصره، يترسم في غزله الخطوط العريضة لشعراء الغزل السابقين له، إلا أن هناك بعض الظروف التي أحاطت به وأثرت في غزله، منها ما تحدثنا عنه عند محاولته الاندماج في القبيلة وقد باءت بالفشل، ومنها ما سببته له عقدة اللون الأسود التي كانت سبباً في عبوديته، ومنها دمامة وجهه وعدم قبوله عند النساء.

أما علاقته بالمرأة، وتجربته معها، فالمتصفح لشعره يجد أنه عبّر عنها بأشكال مختلفة منها: (الخلواني، ١٩٧٢، ١١٨).

- نظرته إلى المرأة نظرة جنسية محضة، عبّر فيها عن علاقته معها بشكل سافر، ولم تكن كلها صادقة أو واقعية، بل نلمس وراءها نبرة الانتقام، وشعوراً بالتقص يحاول الشاعر أن يعوّضه بادعاء تلك التجارب.
- ونظرة وجدانية، ربما تعبّر عن حسّ صادق لأمس شغاف القلب، وهذا أيضاً لا يخلو أحياناً من روح النظرة الجنسية.
- ونظرة ثالثة قبيّة محضة، لا يعبر فيها عن تجربة معينة، ولا عن إحساس صادق، وإنما كان يصدرها مجازة لتقاليد الشعر العربي، وادعاء بعض المثل العليا في المجتمع.

والذي يبدو من حياة سحيم ، أنه عاش حياة عابثة تحت ظلّ النظرة إليه بأنه عبد دميم لا خطر منه (بدوي، ١٩٨٨، ٨٩) وبما أن نظرة المجتمع إليه نظرة دونية، فقد نظرت إليه النساء نظرتهما إلى الطفل الذي لم يبلغ الحلم، وهذا الأمر وإن أثار سخطه، إلا أنه مكّنه من الدخول إلى محادثهن ومعرفة أسرارهن، وبذلك عاش ، في جوّ من الانفتاح في صلته بالمرأة، هذا من جانب، ومن جانب آخر؛ فإن الأعمال التي توكل إليهم كعبيد من الطبقة الدنيا، كانت تتيح لهم أن يختلطوا بنساء السادة، دون أن تكون هناك حواجز محددة لهم، فلم تكن تلك النساء تخشى الانكشاف أمام عبيدهن. (الخلواني، ١٩٧٢، ٩١ وما بعدها)

واستغلّ سحيم هذه الأمور ليتستّر خلف ستار العبودية، ويدلف حدود نساء السادة، ويطلع على أسرارهن، وينال من ملذات الحياة ومتعتها ما لا يناله غيره من العبيد، وقد عبّر عن ذلك بشعره من غير أن يكنى، فجاءت صورته غير مشرفه تكشف لنا عن نفسية مقهورة تستغل تلك العلاقات والأسرار لإشباع غرائزه وشهواته، والانتقام من مجتمع سامه ألوان الذلّ والعذاب.

فسحيم أراد أن يعيش إنسانيته كغيره من البشر، أراد أن يشعر بكيونته وذاته، فرأى في التقرب من الجنس الآخر شيئاً من الحرية المفقودة التي يبحث عنها، رأى فيها تخلصاً له من قيود العبودية التي يعيشها، ولكن أئى له ذلك وهو عبد دميم الوجه، لا حسب له ولا نسب، ولا مال، لا شيء فيه يجذب إليه النساء، ويجعله محبوباً أو مقبولاً لديهنّ، يقول: (سحيم، ٢٦)

فَلَوْ كُنْتُ وَرَدًا لَوْنُهُ لِعَشِقْنِي   وَلَكِنْ رَيِّي شَانِي بِسَوَادِيَا

فهذا اللون الأسود جعله موضع سخرية المرأة التي يسعى إليها، بل ليس من مستوى الرجال الذين تمدّ عينيهما إليهم، وهذه النظرة الدونية له، كان لها صداها في نفسيته، يقول: (سحيم، ٢٥)

أَشَارَتْ بِمِدْرَاهَا وَقَالَتْ لِتَرْيَمَا   أَعْبُدُ بَنِي الْحَسْحَاسِ يُزْجِي الْقَوَايَا
رَأَتْ قَتَبًا رَنًّا وَسَحَقَ عَبَاءَةَ   وَأَسْوَدَ مِمَّا يَمْلِكُ النَّاسَ عَارِيَا
يُرْجَلْنَ أَقْوَامًا وَيَتْرَكْنَ لِمَتِّي   وَذَاكَ هَوَانٌ ظَاهِرٌ قَدْ بَدَا لِيَا

فاحتقاره وتعلي النساء عليه، وتفضيل غيره من الرجال، أمرٌ يخدش كرامته، ويدفعه بشدة نحو تيار معاكس، فيترك لنا صورة جريئة تصف تجربته مع النساء، ومعاناته معهن، ضارباً بعرض الحائط كلّ الأعراف والقيم التي تسود المجتمع، فجاءت قصائده مادية، تمتزج بميول شهوانية وعواطف خالية من الترحج، وأوصاف ربما لا يرضى عنها إلا أصحاب الأدب المكشوف (حسين، ١٩٦٤، ٧٤) .. فنظرت إلى المرأة في هذا المجال، لا تتعدى مجال الجنس، أو هي : "نظرة مراهق استحوذت عليه شرارة الشهوة" (الخلواني، ١٢، ١٩٧٢)، فلا يكتفي بامرأة بعينها، ساعده في ذلك نظرة المرأة إليه، فهي لا تعيره اهتماماً، إلا كما تعير صبيّاً لم يبلغ الحلم بعد، ولم يدرك من شأن النساء شيئاً، ومن أبياته التي يذكر فيها مجلسه مع نسوة من بني صبير بن يربوع، وتصريحه بذلك دون مبالاة أو اكتراث بالعواقب التي قد تترتب على ذلك، يقول: (سحيم، ١٥)

كَأَنَّ الصُّبْرِيَّاتِ يَوْمَ لَقِينَا   ظِبَاءٌ حَتَّ أَعْنَاقَهَا فِي الْمَكَانِسِ
وَهَنَّ بَنَاتُ الْقَوْمِ: إِنَّ يَشْعُرُوا بِنَا   يُكُنُّ فِي بَنَاتِ الْقَوْمِ إِحْدَى الدَّهَارِسِ
فَكَمْ قَدْ شَقَقْنَا مِنْ رِدَائِ مُنَيِّرٍ   وَمِنْ بُرْقِعٍ عَن طَفَلَةٍ غَيْرِ عَانِسِ
إِذَا شُقُّ بُرْدٍ شُقٌّ بِالْبُرْدِ بُرُقِعَ   دَوَالِيكَ حَتَّى كُنَّا غَيْرَ لَابِسِ

فالمرأة التي يُنشد سحيم وصلها، ليست من الإماء ، بل هي من السادة الأحرار، هي المرأة البيضاء لا السوداء، مما يدفعنا إلى القول بأنه لم يتقبل واقع العبودية الذي يعيشه، واندفع إلى مقاومته بوسيلة ماهرة جريئة، يُحسّن إجادتها بما هيأته له ظروف عبوديته، فهو لم يجد وسيلة لتحدي واقعه، وأكثر انتقاماً من المجتمع الذي استعبده، من إغواء نساء سادته والتمتع بجمالهن (سليمان، ٢٢٧، ٢٠٠٠) وإعلان ذلك على الملأ، لتسير به الركبان، علّه يخفف من وطأة القهر الذي يعتصره.

وبذلك ينطلق سحيم في انتقامه، من فهم عميق لقضيته، فلو اتجه لنساء طبقته لبقى كأبي عبد آخر، ولظل يراوح مكانه عبداً دميم الخلق لا قيمة له، لكنه اتجه صوب المرأة البيضاء، السيدة الحرّة، ليقهر الرجل الأبيض، أراد سحيم أن يصل إلى أقصى ما يؤلم ذلك الرجل، إلى عرضه وشرفه، فيعكّر صفو نسبه، ويطعن فيه، ويلوّثه بقتامة العبوديّة السوداء.

فالمشهد السابق، يدلنا على مدى ما وصل إليه سحيم في أوساط نساء سادته، ويدلنا على أنّ النساء لم يتحرّجن من كشف مفاتنهن أمامه، وأنّ يتحرّرن من بعض القيود، التي يفرضها عليهنّ المجتمع أمام السادة الأحرار، وربما تُحرّكهنّ رغبة اللّهو والمتعة إلى عدم التحرّج منه، فهو مأمّن الجانب، لا يُخشى منه كما يُخشى من السيد الحرّ، فلا ضير إن أطلّق العنان لأهوائهنّ ورغباتهنّ في الحصول على بعض اللّهو والمتعة في ظل هذا الوضع. (ينظر سحيم، ٥٩)

وسحيم يستغلّ هذا الوضع، وتلك الغفلة؛ ليحقّق بعض المتعة التي حرم منها، لذا لا ضير أن يُبيّن مساوئ أسياده أمام زوجاتهم، ويرسم لهم صورة منفرة، أسوأ من صورته، ويبيّن لهم أنه كُفؤ لهم، يقول: (سحيم، ٣٦)

وليسَتْ مِنَ اللَّائِي يَرُومُ وَصَالَهَا   ذَنْبِي وَلَا عِنْدَ الْفِعَالِ ذَمِيمِ
وَلَا عَضِلَ جَثَلٌ كَانَ بَضِيعُهُ   يَرَابِيعُ فَوْقَ الْمُنْكَبِينَ جُثُومِ
أَخُو الدُّلِّ لَمْ يَدْفَعْ عَدُوًّا وَمَ يَخْفُ   لَهُ جَدَلًا عِنْدَ الْإِمَامِ خَصِيمِ

والذي يبدو لنا، أنّ هذا الشعر يصدر عن نفس محرومة تتمي حصول المتعة ولا تُصيبها، فربما كان سحيم يرغب بمجالسة النساء، والتعايش معهنّ، لكنّه لا يستطيع إلى ذلك سبيلا، فاتخذ من الانتقام وسيلةً ليشبع رغباته، ويُعوّض شعوره بالضّيقة والهوان، وبذلك يحاول أن يُثبت نفسه، ويحقّق ذاته، فيصرّح بأسماء النساء، لإضفاء نوع من الصدق على تجربته معهنّ، ويصوّر الأمر جدّاً لا هزلًا، وبهذا يرتقي إلى مصافّ أسياده الأحرار، عندها تقبل عليه النساء، ويزداد إعجابهنّ به، فيحقّق نوعاً من الحرّية المفقودة التي ينشدها.

وسحيم ذو دُعابة حلوة- كما ورد في أخباره- ولعلّ هذا ما يجذب النساء إليه؛ لذا نلمس له تجارب أخرى مع المرأة، تتخطى حدود العفة والحياء، إلى حدود الإباحيّة والإغواء، يعلو فيها صوت الجسد، ويخبو فيها نداء الروح، فالشاعر يستهلّ قصيدته بيثّ أشواقه إلى محبوبته، وبثّ حسرته وقت الرّحيل، يقول: (سحيم، ١٦)

عُمَيْرَةٌ وَدِعَ إِذْ بَجَّهَرَتْ غَارِيَا   كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيَا
جُنُونًا بِهَا فِيمَا اعْتَشَرْنَا غَلَالَةً   عِلَاقَةَ حَبِّ مُسْتَسِيرًا وَبَادِيَا

ثمّ يسترسل في وصف جمالها، ويُقدّم لنفسه صورة مادّيّة مُفرطة، تمتزج بميول شهوانية لإثارة غرائزه وإشباعها، وتعويض حاجاته النفسيّة وإحساسه بالحرمان، يقول: (سحيم، ١٧)

لِيَايَ تَصْطَادُ الْقُلُوبَ بِفَاحِمِ   تَرَاهُ أَثِيثًا نَاعِمَ التَّبْتِ عَافِيَا
وَجِيدِ كَجِيدِ الرِّيمِ لَيْسَ بِعَاطِلِ   مِنَ الدَّرِّ وَالْيَافُوتِ وَالشَّدْرِ حَالِيَا
كَأَنَّ الثُّرَيَّا عُلِّقَتْ فَوْقَ نَحْرِهَا   وَجَمْرٌ عَضَى هَبَّتْ لَهُ الرِّيحُ ذَاكِيَا
إِذَا انْدَفَعَتْ فِي رِبْطَةٍ وَخَمِيصَةٍ   وَلَا تَنْتِ بِأَعْلَى الرِّذْفِ بُرْدًا يَمَانِيَا
تُرِيكَ عِدَاةَ الْبَيْنِ كَفًّا وَمَعْصَمًا   وَوَجْهًا كَدِينَارِ الْأَعْرَةِ صَافِيَا

ويستمرّ في رسم صورتها بما يُثير مشاعره، فبعد أن يُشبع بصره من أوصافها وجمالها المغربي، يقدّم صورة أخرى لحديثها المعسول، ووعدها المأمول، وكأنّه يُريد أن يصل إلى قمة المتعة الجسدية، فبعد إشباع العين لا بد من إشباع الأذن، يقول على لسانها بعد أن شبهها ببيضة الظليم: (سحيم، ١٨)

بِأَحْسَنَ مِنْهَا يَوْمَ قَالَتْ أَرَأِحِلُّ
مَعَ الرَّكْبِ أُمُّ نَأْوٍ لَدَيْنَا لِيَالِيَا
فِيَأْنِ تَنْوُ لَا تُمَلِّلْ وَإِنْ تُضْحِ عَادِيَا
تَزُودُ وَتَرْجِعُ عَن عُمَيْرَةَ رَاضِيَا

وَيَمْضِي فِي تَقْدِيمِ كَلِّ مَا يُثِيرُ الشَّهْوَةَ، فَيَصِفُ مِشِيَتَهَا وَكَأَنَّهَا تَحَاوَلُ إِثَارَةَ مِشَاعِرِهِ الْمُنْتَاجِحَةِ؛ لِيَقْدِمَ الشَّاعِرُ بِذَلِكَ صُورَةَ مَحْسُوسَةٍ لِمَا أَثَارَ غَرَازِئِهِ، يَقُولُ: (سحيم، ١٩)

أَلِكْنِي إِلَيْهَا -عَمْرُكَ اللَّهُ- يَا فَتَى
بِأَيَّةِ مَا جَاءَتْ إِلَيْنَا تَهَادِيَا
تَهَادِي سَيْلٍ فِي أَبَاطِحِ سَهْلَةٍ
إِذَا مَا عَلَا صَمْدًا تَفَرَّعَ وَادِيَا

وَتُكْتَمَلُ عُنَاوِرُ الصُّورَةِ، مُظْهِرَةً فَعَالِيَةَ اشْتِرَاكِ الْحَوَاسِ فِي الْإِغْرَاءِ، لِيُنْتَهِيَ الْمَشْهَدُ بِصُورَةٍ لَا تُصَدَّرُ إِلَّا عَنِ نَفْسٍ مَحْرُومَةٍ وَجَسَدٍ مُتَعَطِّشٍ، وَشَهْوَةٍ مُتَاجِحَةٍ، يَنْتَهِي الْمَشْهَدُ بِنَظَرَتِهِ إِلَى الْمَرْأَةِ نَظْرَةً جَسَدِيَّةً مَحْضَةً، خَالِيَةً مِنْ أَيَّةِ مِشَاعِرٍ إِنْسَانِيَّةٍ، فَهُوَ لَا يَنْظُرُ إِلَيْهَا كَوَسِيلَةٍ لِإِغْتِرَافِ الْمَتْنَعَةِ وَاللَّذَّةِ فَحَسْبُ، بَلْ كَوَسِيلَةٍ لِلْوَصُولِ إِلَى حَالَةٍ مِنَ التَّحَرُّرِ مِنْ قِيُودِ الْعِبُودِيَّةِ وَالْإِنْتِقَامِ مِمَّنْ سَامَهُ سُوءُ الْعَذَابِ، يَقُولُ: (سحيم، ٢٠)

وَبِتْنَا وَسَادَانَا إِلَى عِلْجَانِيَّةٍ
وَحِجْفٍ تَهَادُهُ الرِّيَاحُ تَهَادِيَا

وَيَمْضِي فِي رَسْمِ صُورَةٍ جَرِيئَةٍ بِكُلِّ تَفَاصِيلِهَا، يُسْمَعُ مِنْهَا صَوْتُ الْجَسَدِ وَرَنِينَ اللَّذَّةِ، مِنْ خِلَالِ كَلِمَاتِهِ الْمَكْشُوفَةِ، فَقَدْ عُرِفَ عَنْهُ أَنَّهُ يَسْمِي الْأَشْيَاءَ بِمَسْمِيَاتِهَا دُونَ تَوْرِيَةٍ أَوْ كِنَايَةٍ، (يَنْظُرُ سحيم، ٢٠، ٣٤) وَتِلْكَ مَغَامِرَةٌ جَرِيئَةٌ يَتَخَطَّى فِيهَا الشَّاعِرُ كُلَّ الْأَعْرَافِ وَالتَّقَالِيدِ الَّتِي تُوَافِقُ عَلَيْهَا الْمَجْتَمَعُ.

فَلِلْمَرْأَةِ كَمَا تَبَدُّو فِي قِصَائِدِهِ، لَا تَقِلُّ فِي سَعِيهَا لِإِشْبَاعِ رَغْبَاتِهَا عَنِ الشَّاعِرِ نَفْسِهِ، فَهِيَ الَّتِي تَمَارَسُ الْإِغْرَاءَ وَالْإِغْوَاءَ لِتُوقِعَهُ فِي شِبَاكِهَا، وَهِيَ مُنْقَادَةٌ غَيْرُ مُتَمَنِّعَةٍ، وَكَأَنَّهَا تَتَصَرَّفُ دُونَ وَعْيٍ أَوْ إِدْرَاكٍ، وَلَمْ يَكُنْ عَشَقُهَا لِسحيمٍ عَشَقًا قَلْبِيًّا، بَلْ عَشَقًا مَادِيًّا مَحْضًا.

وَمِنْ هُنَا لَمْ يُعْطِ الشَّاعِرُ لِحَبِّهِ لِمَسَةِ إِنْسَانِيَّةٍ، بَلْ جَعَلَهُ تَدْنِيْسًا لِلْجَسَدِ مِنْ خِلَالِ وَقُوفِهِ عِنْدَ الْعُنَاوِرِ الْمَادِيَّةِ الْبَحْتَةِ، وَمِنْ خِلَالِ تَصْوِيرِ الْمَرْأَةِ مُغَامِرَةً رَغْمَ يَقِينِهَا بِهَوْلِ الْعَاقِبَةِ، وَرَغْمَ إِدْرَاكِهَا بِأَنَّهَا تَحْوُضُ تِلْكَ الْخَطِيئَةَ مَعَ عَبْدٍ نَاقِمٍ، لَا يَكْتُمُ حَدِيثًا وَلَا يُخْفِي سِرًّا.

إِذَنْ فَسحيمٍ مِنْ خِلَالِ مَغَامِرَاتِهِ، يَعْطِي صَوْتُ الْجَسَدِ، يَقِينًا مِنْهُ بِحْتَمِيَّةِ انْتِصَارِهِ عَلَى اللَّوْنِ الْأَبْيَضِ، فَعُبُورُهُ إِلَى عَالَمِ الْحَرِيَّةِ لَا يَكُونُ إِلَّا مِنْ خِلَالِ عُبُورِهِ مِنْ بَوَابَةِ الْجَسَدِ الْأَبْيَضِ، وَلَا بُدَّ لِذَلِكَ مِنْ جَلْجَلَةٍ وَصَخْبٍ، تَجْبِرُ الْأَسْمَاعَ عَلَى الْإِنْصَاتِ لَهُ، وَتَجْبِرُ الْمَجْتَمَعَ عَلَى عَدَمِ تَجَاهُلِهِ، (عَلِي، ٢٠٠٦، ٦١) فَالْإِرْتِبَاطُ بَيْنَ الْحَرِيَّةِ وَالْخَطِيئَةِ إِرْتِبَاطٌ وَثِيقٌ، فَحَيْثُ لَا تَوْجُدُ خَطِيئَةً لَا تَوْجُدُ حَرِيَّةً، (بُدُوي، ١٣، ١٩٤٥) لِهَذَا كَانَ لَا بُدَّ لَهُ أَنْ يَسْلُكَ دَرَبَ الْخَطِيئَةِ، وَأَنْ يَجَاهِرَ بِمَغَامِرَاتِهِ فِي وَجْهِ مَجْتَمَعِ حَرَمِهِ مِنْ مُمَارَسَةِ حَيَاتِهِ بِشَكْلِ قَوْمٍ، وَمَنْعَهُ مِنْ تَدْوِقِ النِّعْمَةِ بِشَكْلِ سَلِيمٍ، فَلَا ضَيْرَ أَنْ يَعْمَدَ إِلَى إِذَاعَةِ مَغَامِرَاتِهِ النَّسَائِيَّةِ، وَإِعْلَانِهَا لِتَبْلُغَ أَسْمَاعَ أَسْيَادِهِ، وَتَقْضَى مُضَاجِعَهُمْ، خَاصَّةً أَنَّ الْأَمْرَ يَتَعَلَّقُ بِنِسَائِهِمْ وَشَرَفِهِمْ، وَلَا يَخْفَى مَا فِي ذَلِكَ مِنْ تَشْوِيهِ لِحَسَبِهِمْ وَنَسَبِهِمْ، وَعَلَوْ مَكَاتِنَهُمْ الَّتِي حُرِّمَ مِنْهَا سحيمٍ، وَإِعْلَانِ ذَلِكَ قِمَّةٌ فِي التَّحْدِي وَالْإِنْتِقَامِ مِنَ الْمَجْتَمَعِ.

وَيَسْتَمِرُّ فِي عُنَادِهِ وَتَحْدِيهِ، فَيُبُوْحُ بِتَجْرِبَةٍ أُخْرَى لَهُ، مَعَ نِسَاءِ الْحَيِّ، لَا لِيَتَلَذَّذَ بِذِكْرِيَاتِهَا، وَلَا لِيَهَيِّمَ بِلَدَائِدِهَا، وَإِنَّمَا لِيَشْفِي حِقْدَهُ وَغِيظَهُ، فَيَبْدُو مُتَمَنِّعًا عَزِيْزَ النَّفْسِ، وَالنِّسْوَةَ هُنَّ مَنْ يَحْتَسِنُ عَنْهُ، وَهُنَّ مَنْ سَبَبْنَ لَهُ الْمَرَضَ وَالسَّقْمَ، فَهِنَّ الدَّاءَ وَالدَّوَاءَ، يَقُولُ: (سحيم، ٢٢)

أَلَا نَادٍ فِي آثَارِهِنَّ الْعَوَانِيَا
سُقَيْرِنَ سُمَامًا مَا هُنَّ وَمَا لِيَا
تَجْمَعَنَّ مِنْ شَتَّى ثَلَاثٍ وَأَرْبَعٍ
وَوَاحِدَةٍ حَتَّى كَمَلَنَّ ثَمَانِيَا

وَأَقْبَلْنَ مِنْ أَقْصَى الْخِيَامِ يَعِدْنِي
نَوَاهِدَ لَمْ يَعْرِفْنَ خَلْقًا سِوَايَا
يَعِدْنَ مَرِيضًا هُنَّ هَيَّجْنَ دَاءَهُ
إِلَّا إِنَّمَا بَعْضُ الْعَوَائِدِ دَائِيَا

فهو يمزج الحبّ بالسقم، بل يجعل من السقم الوجه الآخر للحب؛ ليجعل من نفسه معشوقاً أضناه العشق، علّه يرتقي في منزلته عند المرأة البيضاء، فينال بعضاً مما حُرِّمَ منه، وهذا أمر طبيعي لإنسان يُحسّ بهشاشة الحياة من حوله، نتيجة للظروف التي يعيشها، لذا تجده أحياناً يبتعد عن الإشارة المباشرة لعلاقته مع المرأة، ويحاول أن يُظهر نفسه عاشقاً متيماً، يقول: (سحيم، ٥٦)

فَيَا لَيْتَنِي مِنْ غَيْرِ بَلَوَى تُصِيبُنِي
أَكُونُ لِأَجْمَالِ ابْنِ أَيْمَنَ رَاعِيَا
وَفِي الشَّرْطِ أَيْ لَا أَبَاغُ وَأَهْمُ
يَقُولُونَ: غَبُّقُ يَا عَسِيفِ الْعَدَارِيَا
فَأَسْنِدُ كَسَلِي بِرَّهَا التَّوْمُ ثَوْبَا
إِلَى الصَّدْرِ وَالْمَمْلُوكُ يَلْقَى الْمَلَأِيَا

فهل كان الشاعر محباً حقاً لنساء ابن أيمَن؟ أم هي مشاعر الانتقام من ابن أيمَن الأسدي الذي كان أحد فرسان قومه؟ (ابن حزم، ١٩٠، ١٩٦٢) أليس في شعره هذا ما يوغر صدور القوم، وإن لم يصرح فيه - كما عهدناه - بكلمات مكشوفة؟. وليس من الغريب أننا نجده ينتقل من مُغامراته الغزلية إلى الحديث عن الثور الذي أحكه التعب، بعد أن حفر لنفسه ما يُكفِّه عن البرد، فما كاد ينتهي من هذا العمل حتى فاجأه الصياد بكلايه، فهبّ يذود عن نفسه ذود الإبل العطاش، إذا حيل بينها وبين الماء. (ينظر سحيم، ٢٩)

ألا ترى أنه يُسقط صورة ذلك الثور على نفسه، فما كاد يشعر بشيء من الألفة بين القوم، حتى تبين له أنه غريب بينهم، وليس له سوى الدفاع عن نفسه، والبوح بما فيها من مشاعر تجاه من حرموه السعادة وساموه الشقاء.

ومن تلك المشاعر البائسة، ففهم مزج الحب والعشق بالموت، فتجده يتحدث عن امرأة تُدعى أسماء، فيصِفها بقوله: (سحيم، ٤٠)

كَأَنَّ عَلِيَّ أَنْبِيَاهَا بَعْدَ هَجْعَةٍ
مِنَ اللَّيْلِ نَامَتْهَا سُلَاكَا مُبْرَدَا
سُلَافَةٌ دَنٍّ أَوْ سُلَافَةٌ دَارِعٍ
إِذَا صَبَّ مِنْهُ فِي الرُّجَاجَةِ أَرْبَدَا

ثم ينتقل إلى الحديث عن الموت الذي لم يُبقِ أحداً، سيّداً كان أم مسوداً: (سحيم، ٤٠)

رَأَيْتُ الْمَنَائَا لَمْ يَهَبْنَ مُحْمَدًا
وَلَا أَحَدًا وَوَمَّ يَدَعْنَ مُحْمَدًا
رَأَيْتُ الْعَيْنِي وَالْفَقِيرَ كِلَيْهِمَا
إِلَى الْمَوْتِ يَأْتِي مِنْهُمَا الْمَوْتُ مُعْمَدًا
فِي الْإِلَا ثَلَاثِي الْمَوْتِ فِي الْيَوْمِ فَاعْلَمَنْ
بِأَنَّكَ رَهْنٌ أَنْ ثَلَاثِيهِ غَدَا
فَتُصْبِحُ فِي الْحَدِّ مِنَ الْأَرْضِ ثَاوِيَا
كَأَنَّكَ لَمْ تَشْهَدْ مِنَ اللَّهِ مَشْهَدًا
وَلَمْ تَلْهُ بِالْبَيْضِ الْكَوَاعِبِ كَالدُّمَى
زَمَانًا وَوَمَّ تَقْعُدُ مِنَ الْأَرْضِ مَقْعَدًا

وهذا نتاج طبيعي لإنسان يشعر أن المجتمع يرفضه وينبذّه، ألا ترى أنه يُقرّ بدمامة خِلفته، ويرضى لنفسه التشبه بالكلب على مرارة ذلك؟.

فقد أورد له الجاحظ (الحيوان، ١، ١٩٣٨، ٢٥٥) أبياتاً تحت عنوان أشعار العرب في هجاء الكلب، يقول فيها: (سحيم، ٦٩)

أَتَيْتُ نِسَاءَ الْحَارِثِيِّنَ غُدْوَةَ
بِوَجْهِ يَرَاهُ اللَّهُ غَيْرَ حَجِيلٍ
فَشَبَّهَنِي كَلْبًا وَكَسْتُ بِفَقْوِهِ
وَلَا دُونَهُ إِذْ كَانَ غَيْرَ قَلِيلٍ

وهذا الشعور، يدفعه إلى الانتقام من سادته، بتلوين سمعة نساءهم، وتشويه نسب آبائهم، دون مبالاة بما سيُلاقه، بل لا يزيده العقاب إلا عناداً وإصراراً على الانتقام، كما نجده في قصيدته التي نظمها إثر تعرّضه للجلد عقاباً لتعرضه بزوجة سيّده، يقول:

(سحيم، ٦٦)

أَبَا مَعْبِدٍ بِمَسِّ الْفَرَاضَةِ لِلْفَتَى   تَمَانُونَ لَمْ تَتْرَكَ لِحِلْفِكُمْ عَبْدَا
 كَسَوْنِي غَدَاةَ الدَّارِ سُمْرًا كَأَمَّا   شَيَاطِينُ لَمْ تَتْرَكَ فُؤَادًا وَلَا عَهْدَا
 فَمَا السِّجْنُ إِلَّا ظِلٌّ بَيْتِ سَكْنَتُهُ   وَمَا السُّوْطُ إِلَّا جِلْدَةٌ خَالَطَتْ جِلْدَا
 أَبَا مَعْبِدٍ وَاللَّهِ مَا حَلَّ حُبُّهَا   تَمَانُونَ سَوًّا بَلْ تَزِيدُ بِهَا وَجْدَا
 فَإِنْ تَقْتُلُونِي تَقْتُلُوا ابْنَ وَليدَةَ   وَإِنْ تَتْرَكُونِي تَتْرَكُوا أَسَدًا وَرَدَا

وَم يُخْفِ سَحِيمٌ صرخته التي أطلقها مدوية في وجه قاهره، فما زاده العقاب إلا تمرداً، حتى عندما قُدم للموت، بقي صوت التحدي مسيطراً عليه: (سحيم، ٦٠)

شَدُّوا وَثَاقَ الْعَبْدِ لَا يَفْلِتِكُمْ   إِنَّ الْحَيَاةَ مِنَ الْمَمَاتِ قَرِيبٌ
 فَلَقَدْ نَحَدَّرَ مِنْ جَبِينِ فِتْنَاتِكُمْ   عَرَقٌ عَلَى ظَهْرِ الْفِرَاشِ وَطِيبٌ

ويستمر في عناده وتحديه في لحظاته الأخيرة، فقد زوي أنه لما قُدم للقتل، هزئت به إحدى النساء، فعز ذلك عليه، وهب ينتقم لنفسه، بتلويث سمعتها أمام قومها، غير آبه بردة فعلهم، يقول: (سحيم، ٥٩)

إِنْ تَضْحَكِي مِنِّي فَيَا رَبِّ لَيْلَةٍ   تَرَكْتِكِ فِيهَا كَالْقَبَائِ الْمَفْرَجِ

فما دام الموت لا بُدَّ منه، فلم لا يُعْرُ في إغاضتهم؛ علَّه يشفي قلبه من بعض ما يجِد؟ ولم لا ينال منهم بلسانه، كما نالوا منه بسياطهم؟ يقول: (سحيم، ٥٩)

إِنْ تَقْتُلُونِي فَقَدْ أَسَخَنْتُ أَعْيُنَكُمْ   وَقَدْ أَتَيْتُ حَرَامًا مَا تَطُنُونَا
 وَقَدْ ضَمَمْتُ إِلَى الْأَحْشَاءِ جَارِيَةً   عَذَبْتُ مُقْبَلَهَا مِمَّا تَصُونُونَا

إنها صرخت الانتقام والقهر، وكأنَّ الشاعِر قد وصل إلى حالة لا شعورية يائسة، ونفسية لم تعد تفكر سوى في الانتقام، فاحتفظ بتحديه وعناده حتى آخر لحظات عمره، فوقف أمام الموت غير مكترث به، مفضلاً إياه على حياة الدل والعبودية التي يعيشها.

الخاتمة

إنَّ الحالة النفسية التي وصل إليها سحيم نتيجة اضطهاده وعبوديته أورثته نقمة شعورية سيطرت عليه، وهذا ما جعله لا يهتم في غزله بوصف المفاتن الجسدية للمحجوبة، ولا بتصوير لواحج العشق التي يكابدها المعشوق، بل سيطرت عليه حالة من الانتقام وردة الفعل، فلم يعبر في تجاربه المكشوفة مع المرأة عن تجربة حقيقية له، بل كانت قصائده توحى بنزعة انتقامية من مجتمعه؛ لذا لم يتحدث عن امرأة بعينها، بل تعددت النساء في قصائده، لتتسع بذلك دائرة الانتقام من المجتمع، وتشمل كل من وقف في طريق تحرره وسعادته، ولعل في هذه النزعة التي اختارها سحيم، نوعاً من الإبداع الشعري، فقد عرف مواطن الضعف لدى المجتمع بعامه، وأسياده بخاصة، وهي العرض والنسب، فطعنه فيهنّ، وحاول تشويهنّ، مستغلاً نظرة المجتمع إليه - خاصة النساء - على أنه عبد لا يؤبه له، وبالتالي كُشفت أمامه المحاذير، فاستغل ذلك وأشاعه بلسان سليل، ولغة مكشوفة لا تتوارى وراء ألوان فنية بديعية، وعمد إلى أسلوب التقرير، تدفعه في ذلك موجة من المشاعر الانتقامية، وشعور بالنقص، خلفتها له عقدة اللون.

ولعلَّه بذلك استطاع أن يُشبع نفسه بعض الشيء، ويشعر بلذة الانتصار على مستعبدية، بالظعن في العفة التي كانوا يتباهون بها، وتشويه الحصانة التي كانوا يفخرون بها، وتدني النسب الذي هو عماد ذلك المجتمع القبلي.

لقد عاش سحيم صراعاً نفسياً حاداً، وإن كان قد حاول تخفيف ذلك الصراع بالمدح تارة، وبالغزل تارة أخرى، في محاولة منه لانتشال نفسه من هوة الانحطاط الروحي العميق، إلا أن الشعور بالنقص كان كبيراً فلم يستطع احتمالته رغم محاولات التعويض

النفسي، وإدراكه لقسوة الواقع، فلجأ إلى المرأة ليجد فيها الدواء والدواء، الداء لأنها كانت سبباً في هلاكه، والدواء لأنه استطاع عن طريقها أن يريح قلبه، ويشعر بلذّة الانتقام من ظالميه أحياناً.

لقد سيطرت عليه نشوة الانتقام العارمة التي تسكن نفسه، حتى بدا قوياً متحدياً، وإن كان مكلوم النفس كسيرها، على عكس جلاديه، فقد بدا الغيظ مسيطراً على نفوسهم، يدفعهم الشّعور بالمهانة والحقد إلى الانتقام من ذلك العبد الذي زلزل عروش كبريائهم.

وهكذا فقد كانت فرصة سحيم في التحرر من إसार العبوديّة ضعيفة، فلم تستطع نفسه تحمل دُء الاسترقاق، فحاول إيجاد بعض المنافذ للتسلّل منها، لكنّها كانت منافذ ضيقة، بل موحمة، لم تحقق له ما يصبو إليه من حرية واندماج في كيان المجتمع، لكنّه استطاع أن يُثبِت وجوده بتحديه وعناده، وكأنّه يدافع عن قضبة اجتماعية، لا عن قضبة فردية، وحتى في قصة مقتله، فقد بدا صلباً لا تلين له قناة، وإن بدا عند موته غريباً كسيراً، فقد بدا أيضاً منتصراً على جلاديه، الذين لم يأخذوا بالحسبان أنه إنسان تختلج بين جوانحه مشاعر وأحاسيس، شأنه في ذلك شأن السادة الأحرار، لذا فقد رحل سحيم، وبقي وسمه لهم على كلّ لسان.

والله ولي التوفيق

قائمة المصادر والمراجع

- ١- الأصفهاني، أبو الفرج علي بن الحسين ، الأغانى ، شرح سميير جابر ورفيقه ، دار الكتب العلمية، ط. ٢ ، بيروت ، ١٩٩٢
- ٢- الأعشى، ميمون بن قيس ، ديوان الأعشى الكبير ، شرح محمد حسين ، مكتبة الآداب، د.ت
- ٣- الأنصاري، حسان بن ثابت ، ديوان حسان بن ثابت الأنصاري ، شرح عبده مهنا ، دار الكتب العالمية ، ط. ٢ ، بيروت، لبنان ، ١٩٩٤ ،
- ٤- بدوي ، عبده، الشعراء السود وخصائصهم في الشعر ، الهيئة العربية العامة للكتاب ، ١٩٨٨
- ٥- بدوي، عبد الرحمن، الموت والعبقرية ، دار القلم ، بيروت ، ١٩٤٥
- ٦- البكري، طرفة بن العبد، ديوان طرفة بن العبد ، تحقيق كرم البستاني ، دار صادر، بيروت، ١٩٦١
- ٧- البكري، عبد الله بن عبد العزيز ، سمط اللآلي ، تحقيق عبد العزيز اليمني ، ١٩٣٦
- ٨- الجاحظ ، أبو عثمان عمرو بن بحر ، الحيوان ، تحقيق عبد السلام هارون ، مكتبة مصطفى البابي الحلبي ، القاهرة ، ١٩٣٨
- ٩- الجمحي ، محمد بن سلام ، طبقات فحول الشعراء ، تحقيق محمود شاكر ، مطبعة المدني، القاهرة، د.ت.
- ١٠- ابن حزم ، علي بن أحمد الأندلسي ، جمهرة أنساب العرب ، تحقيق عبد السلام هارون ، دار المعرفة المصرية ، ١٩٦٢
- ١١- حسين، عبد الحميد ، الأصول الفنية للآداب ، مكتبة دار الهنا، ط. ٢، القاهرة ، ١٩٦٤
- ١٢- الحلواني ، محمد خير ، سحيم عبد بني الحسحاس شاعر الغزل و الصبوة ، مكتبة دار الشروق ، بيروت ، ١٩٧٢
- ١٢- الحموي ، ياقوت، معجم البلدان ، مصر ، ١٩٢٥
- ١٣- خليف، يوسف، الشعراء الصعاليك في العصر الجاهلي ، دار المعارف ، مصر ، ١٩٥٩
- ١٤- الدينوري ، ابن قتيبة ، الشعر و الشعراء ، تحقيق، مفيد قميحة ، دار الكتب العلمية، ط. ٢، بيروت ، ١٩٨٥
- ١٥- الزركلي ، خير الدين ، الأعلام ، ط. ٢ ، ١٩٥٩
- ١٦- زمباوي ، فوزية ، الغزل عند الشعراء السود ، رسالة ماجستير بمعهد الآدابالشرقية في الجامعة اليسوعية ، بيروت
- ١٧- الزوزني، أبي عبد الله الحسين بن أحمد، شرح المعلقات السبع ، تقديم، عبد الرحمن المصطاوي، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٣
- ١٨- سحيم ، عبد بني الحسحاس ، ديوان سحيم ، تحقيق عبد العزيز الميمني ، دار الكتب المصرية ، القاهرة ، ١٩٥٠
- ١٩- سليمان ، علي ، الشعر الجاهلي وأثره في تغيير الواقع ، منشورات وزارة الثقافة ، ط. ١، دمشق، ٢٠٠٠
- ٢٠- شمس الدين ، ابراهيم ، مجموع أيام العرب في الجاهلية والإسلام ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ٢٠٠٢
- ٢١- الطبري ، أبو جعفر بن جرير ، تاريخ الطبري ، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم ، دار المعارف ، مصر ، ١٩٦٠
- ٢٢- عبد الرحمن ، محمد السيد ، نظريات الشخصية ، دار قباء ، القاهرة ، ١٩٩٨
- ٢٣- علي ، رباح عبد الله ، مظاهر القهر الإنساني في الشعر الجاهلي ، رسالة ماجستير، ٢٠٠٦ ، جامعة تشرين، د.ت.
- ٢٤- عنتره ، ديوان عنتره ، شرح كرم البستاني، دار صادر، بيروت، ١٩٧٦
- ٢٥- الكتبي ، محمد بن شاكر ، فوات الوفيات، تحقيق إحسان عباس ، دار صادر ، بيروت ، ١٩٧٣
- ٢٦- م . ث . هو تسماوآخرون ، دائرة المعارف الإسلامية ، ترجمة وتحقيق إبراهيم زكيخورشيد وآخرون ، مركز الشارقة للإبداع الفكري ، ١٩٩٨
- ٢٧- ابن منظور ، جمال الدين ، لسان العرب ، دار إحياء التراث العربي ، بيروت ، ١٩٩٥
- ٢٨- هلال ، محمد غنيمي ، النقد الأدبي الحديث، دار العودة ، لبنان ، ١٩٧٣

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.11.2021 Kabul/Accepted: 19.01.2022

Derleme Makale/Review Article, s./pp. 369-381.

TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ KONUSUNDA KURUMSAL YAPILANMA VE YEREL YÖNETİMLERE İLİŞKİN MEVZUAT İÇİNDE YENİLENEBİLİR ENERJİ

Ünal KÜÇÜKⁱ

Öz

Çalışmanın konusu Türkiye'de yenilenebilir enerji konusunda görevli ve yetkili birimleri ortaya koyarak yerel yönetim mevzuatı içinde yenilenebilir enerji kavramını incelemektir. Çalışmanın amacı yenilenebilir enerjinin önemine dikkat çekerek, yerel yönetimlerin bu alandaki işlevlerini belirleyerek söz konusu alanda daha fazla sorumluluk almaları gerektiğini belirtmektir. Nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde içerik analizi yapılan çalışmada, doküman incelemesi yoluyla verilere ulaşılmıştır. Veri kaynakları olarak ikincil veri kaynaklarından ve konuya ilişkin mevzuattan yararlanılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları yerel yönetimler içerisinde belediyeler ile mekânsal açıdan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi sonrasındaki süreçte Türkiye olarak belirlenmiştir. Çalışma sonucunda yenilenebilir enerji konusundaki düzenlemeler ile yetki ve görevlendirmelerin merkezi hükümet etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Oysa yerindenlik ilkesi gereği söz konusu yerel enerji kaynaklarının ilkin yerel otoritelerce değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerjinin, enerji çeşitliliği ve enerji güvenliği başlığı altında öneminin her geçen gün daha da arttığı bir ortamda yerel yönetimlerin bu alanda daha fazla rol almaları gerektiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yerel Yönetimler, Yenilenebilir Enerji, Hizmette Yerellik, Yerel Yönetim Mevzuatı.

Institutional Structure on Renewable Energy in Turkey and Renewable Energy in the Legislation on Local Governments

Abstract

The subject of the study is to examine the concept of renewable energy within the local government legislation by revealing the units responsible and authorized for renewable energy in Turkey. The aim of the study is to draw attention to the importance of renewable energy and to indicate that local governments should take more responsibility in this area by determining their functions in this area. In the study, content analysis was carried out within the framework of qualitative research approach. Data were obtained through document review. The limitations of the study were determined as municipalities in the period after the Presidential Government System in Turkey. As a result of the study, it is seen that the regulations, authorities and assignments on renewable energy are concentrated around the central government. However, in accordance with the principle of subsidiarity, these local energy resources should be evaluated primarily by local authorities. In addition, in an environment where the importance of renewable energy under the heading of energy diversity and energy security is increasing day by day, it is understood that local governments should take a greater role in this field.

Keywords: Local Governments, Renewable Energy, Subsidiarity, Local Government Legislation.

ⁱ Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ukucuk@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0593-5935

Giriş

1970'li yıllarda yaşanan petrol krizine benzer şekilde, 2020 yılından itibaren tüm dünyayı farklı alanlarda dönüştürmeyi başaran covid-19 pandemisi, enerji kaynaklarının sürdürülebilir olması, enerji güvenliği ve çeşitliliğinin ne denli önemli olduğu gerçeğini bir kez daha açıkça ortaya çıkmıştır. Enerji ihtiyacı özellikle sanayi devriminin ardından insan hayatının vazgeçilmez unsuru olarak yerini almış ve teknolojik gelişmelerle birlikte her geçen gün artan taleplere bağlı olarak söz konusu vazgeçilmezliğini perçinlemiştir. 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizi ve 2020 yılında yaşanan pandemi sonrası süreçte yaşanan enerji krizlerinde kapanma esnasında yaşanan enerji arzı aşırı çalışmalarının ardından artan enerji talebine yetişememiş ve oluşan bu tablo somut bir şekilde gözlemlenmiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak hâlihazırda geçmişten günümüze önem arz eden enerji konusunda farklı arayışlar içerisinde olan devletlerin girişimlerini hızlandırması beklenmektedir. Devletler, fosil kaynakların hem çevreye olan zararlı etkisini en aza indirmek hem de artan enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli politikalar ve anlaşmalar yaparak alternatif enerji kaynaklarına yönelmişlerdir. Söz konusu sürecin sonunda enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi anlayışının bir ürünü olarak değerlendirilebilecek olan yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji üretim başlıkları altındaki yerini aldığı gözlemlenmektedir. Çalışmanın üzerinde durmaya çalıştığı esas konu ise yenilenebilir enerji konusundaki kurumsal yapılanma ve yerel yönetimlere ilişkin mevzuat içerisinde yenilenebilir enerjiye ne ölçüde yer verildiğidir. Bununla birlikte enerji tedarigi/sunumu bir kamu hizmeti olarak ele alındığında, söz konusu hizmetin doğrudan devlet eliyle sunulmasının yanısıra devletin gözetim ve denetimi altında özel sektör tarafından sunulması da söz konusu olmaktadır. Bu durum kamu hizmeti tanımının doğal sonucudur. Kamusal altyapı yatırımlarında ve sunumunda alternatif bir model olarak yenilenebilir enerji alanında söz konusu modelden yararlanılmaktadır.

Yerel yönetimleri düzenleyen yasal metinlerde doğrudan 'yenilenebilir enerji' düzenlemesinden daha ön plana çıkan konu başlıkları arasında; çevre sağlığı, çevre düzeni gibi konular yer almaktadır. Bu doğrultuda yerel yönetimlere ilgili alanlarda yüklenmiş olan görevler üzerinden yenilenebilir enerjiye ulaşmak mümkündür. Çünkü çevre sağlığı ve çevreye ilişkin düzenlemeler ile yenilenebilir enerji konusundaki politikalar birbirinden bağımsız düşünülemezler. Enerji kaynağı seçimi, türü, kullanımı ile insan sağlığı arasında kaçınılmaz bir ilişki söz konusudur. Bununla birlikte iklim değişikliği mücadelesi örneğinde olduğu gibi dört kademe şeklinde, küresel düzeyde (global level), ülke düzeyinde (country level), il düzeyinde (provincial level) ve belediye düzeyinde (municipal level) gözlemlenme şansı elde ediyorsa (Karunathilake vd., 2018: s. 292), yenilenebilir enerji konusunda da benzer bir kademelenme öngörülmelidir. Bu anlamda yerel yönetimler ve Türkiye'de özellikle büyükşehir belediyelerinin bu anlamda daha fazla yetkiye sahip olmaları ve ilgili yerel mevzuat çerçevesinde çeşitli düzenlemelerle ön plana çıkarılmaları gerekmektedir.

Neden yenilenebilir enerjiye yönelmek gerektiği yönündeki sorulara verilen cevaplar arasında hâlihazırda kullanılan fosil kaynakların hızlı tüketim karşısındaki tükenme durumu

ve çevrenin daha az zarar görmesi istekleri yatmaktadır. Türkiye gibi ülkeler açısından yenilenebilir enerjiye olan ilginin artmasının bir başka önemli sonucu da, 'enerjide dışa bağımlılık' konusunda ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere Türkiye bu anlamda dezavantajlı ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye doğalgaz ihtiyacının neredeyse tamamını dış ülkelerden temin etmekte ve enerji üretiminin neredeyse yarısını doğalgaza dayalı olarak gerçekleştirmektedir. Tüketilen petrolün sadece yüzde 10'u; doğalgazın ise %3'ü yerli kaynaklardan karşılanabilmektedir (Çalışkan, 2009: s. 306). 2015 verileriyle değerlendirildiğinde Türkiye'de enerjide dışa bağımlılık oranı yaklaşık %75 seviyelerinde (Kavas Bilgiç ve Başoğlu Acet, 2019: s. 425) iken Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) verilerine göre 2019 yılında bağımlılık oranında kısmi düşüş gözlemlenmiş ve %68,9 olarak belirtilmiştir (TPAO, 2020: s. 36). Herhangi bir devlet için enerjide dışa bağımlılık oranının bu denli yüksek olması hem enerji arz güvenliğini tehdit etmekte hem de olası kur dalgalanmaları üzerinden ilgili devletin katlanılamaz mali külfete maruz kalması anlamına gelebilmektedir. Bu yüzden sürdürülebilirliğin oluşabilmesi amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının artan kullanımı ile enerji kaynaklarının verimli kullanılması ve çevre kirliliğinin azaltılması gerekmektedir (Seydioğulları, 2013: s. 25). Bununla birlikte yenilenebilir enerji kaynaklarının özellikleri göz önüne alınarak bu anlamda söz konusu alanda yerel yönetimler daha aktif rol almalıdır.

Çalışmada yenilenebilir enerji, kavramsal olarak ele alındıktan sonra yerel yönetimler ve yenilenebilir enerji arasındaki ilişki incelenmiştir. Türkiye'de yaşanan hükümet değişikliği sonucunda değişen merkezi yapılanma içerisinde yenilenebilir enerji konusunda görevli ve yetkili kurumlar ortaya konulmuştur. Daha sonra Türkiye'de yerel yönetimlere ilişkin mevzuat üzerinden ve kısmen dış ülke uygulamalarından yararlanılarak yerel yönetimler ve yenilenebilir enerji konusu değerlendirilmiştir.

Yöntem

Çalışma nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde ele alınmıştır. Söz konusu çalışmada doküman incelenmesi tekniği ile elde edilen veriler üzerinden değerlendirilmelerde bulunulmuştur. İlgili veriler üzerinden ve yerel yönetimlere ilişkin mevzuatta, içerik analizi gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi metin veya metinlerden oluşan bir kümenin içindeki belli kelimelerin veya kavramların varlığını belirlemeye yönelik yapılmaktadır (Büyüköztürk vd., 2018: s. 259). Bu anlamda yerel yönetimlere ilişkin mevzuat içerisinde 'yenilenebilir enerji' kavramı taranmış ve bu doğrultuda birtakım değerlendirmede bulunulmuştur.

Yenilenebilir Enerji ve Yerel Yönetimler

Yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yerel girişimlerin bazı Avrupa ülkeleri başta olmak üzere son dönemlerde arttığı gözlemlenmektedir. Fransa, Danimarka, Almanya ve Avrupa dışından Yeni Zelanda gibi ülkelerde yerel yönetimlerin, yenilenebilir enerji yatırımları konusunda büyük payı ellerinde tuttuklarını, merkezi düzeyde olmayan enerji altyapılarının kontrolünü sağladıklarını ve yerel enerji altyapılarını devralmaya başladıklarını söylemek mümkündür (Kavas Bilgiç ve Başoğlu Acet, 2019: s. 413).

Ampirik kanıtlar yerel girişimlerin enerji çeşitliliğine katkısını ortaya koymakta, aynı zamanda bu durum 1980'li yıllardan itibaren Danimarka, Almanya ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde enerji politikalarını da etkilemektedir (Mey, Diesendorf ve MacGill, 2016: s. 33). Enerji tüketimi bakımından en önemli ülkelerin başında gelen Çin'in de yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi konusunu ulusal strateji olarak benimsediğini belirtmek gerekmektedir (Zhang, 2011: s. 145). Bu anlamda Birleşmiş Milletler tarafından yerel yönetimlerin söz konusu alanda faaliyette bulunmaları adına çeşitli programları desteklediği bilinmektedir. Küresel Çevre Fonu'nun bir parçası olarak Küçük Destek Programı (SGP)'nin desteklediği başlıklardan birisinin de; "yerel düzeyde düşük karbonlu, yenilenebilir enerji (jeotermal, rüzgâr, güneş, biyokütle, biyoyakıt, su vb.) teknolojilerinin (ürün, hizmetler ve süreçler) geliştirilmesi alanlarında gösterimi ve transferine yönelik çalışmalar" olduğu belirtilmelidir (Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2014: s. 48).

Kavramsal Açından Yenilenebilir Enerji ve Türkiye'deki Genel Durum

Yenilenebilir enerjiye yönelik tek tip bir tanım söz konusu değildir. Farklı kurum ve kişiler tarafından literatüre kazandırılmış birçok tanım söz konusudur. Çalışmanın amacı kavramsal tartışma olmadığından yenilenebilir enerji konusunda yapılan tanımların ortak değerlerine odaklanılmıştır. Yenilenebilir enerjiyi kavramsallaştırma çabası içerisinde belirginleşen anahtar kavramların başında doğal kaynaklı oluşu, doğaya en az düzeyde zarar vermesi ve kendini yenileyebilmesi gibi başlıklar gelmektedir. Yenilenebilir enerji birincil (*primary*), yerli (*domestic*), temiz (*clean*) ve tüketilemeyen (*inexhaustible*) kaynaklar (Panwar, Kaushik ve Kothari, 2011: s. 1514) olarak değerlendirilmişlerdir. Diğer taraftan yenilenebilir enerji kaynaklarına ilişkin Türkiye'de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından getirilen tanım şu şekildedir (Milli Eğitim Bakanlığı, 2012: s. 13):

"Yenilenebilir enerji kaynakları, yeryüzünde ve doğada çoğunlukla herhangi bir üretim sürecine (prosesine) ihtiyaç duymadan temin edilebilen, fosil kaynaklı (kömür, petrol ve karbon türevi) olmayan, elektrik enerjisi üretilirken CO2 emisyonu az bir seviyede gerçekleşen, çevreye zararı ve etkisi geleneksel enerji kaynaklarına göre çok daha düşük olan, sürekli bir devinimle yenilenen ve kullanılmaya hazır olarak doğada var olan hidrolik, rüzgâr, güneş, jeotermal, biyokütle, biyogaz, dalga, akıntı enerjisi ve gel-git, hidrojen gibi enerji kaynaklarını ifade eder"

Genel çerçevede ele alındığında enerji başlıkları üç kategoride toplanmaktadır. Bu kaynaklar fosil yakıtlar, yenilenebilir kaynaklar ve nükleer kaynaklardır (Demirbas, 2000: s. 19-40 akt. Panwar vd., 2011: s. 1514). Yenilenebilir enerji kaynakları arasında güneş enerjisi, jeotermal enerji, hidrolik enerji, rüzgâr enerjisi ve son olarak biyokütle enerjisi gelmektedir (Keskin ve Ünlü, 2010: s. 40-44). Kimi kaynaklarda ise biyokütle, okyanus dalgaları ve gelgitler ile birlikte diğer yenilenebilir enerji kaynakları başlığı altında ele alınmaktadır (Abolhosseini, Heshmati ve Altmann, 2014: s. 20).

Türkiye'de yenilenebilir enerji kurulu güç gelişiminin yıllar içerisinde olumlu bir seyir izlediği belirtilmelidir. Özellikle jeotermal ve biyokütle kaynaklı yenilenebilir enerji kaynaklarındaki artış oranı diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına oranla daha fazla artış

göstermiştir. Tablo 1, yenilenebilir enerji kaynakları ve kurulu güç dağılımına ilişkin 2015-2019 yıllarına ait bilgileri içermektedir.

Tablo 1: Yenilenebilir enerji kurulu güç gelişimi (mw)

Kaynak	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Hidroelektrik	25.868	26.682	27.273	28.291	28.503	29.790
Rüzgâr	4.498	5.751	6.516	7.005	7.591	8.077
Güneş	310	833	3.421	5.063	5.995	6.361
Jeotermal	624	821	1.064	1.283	1.515	1.515
Biyokütle	345	467	575	739	1.163	1.238
Yenilenebilir	31.645	34.554	38.849	42.381	44.768	46.981
Toplam						

Kaynak: TEİAŞ, TSKB akt. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB), 2020: 29

Tablo 1'den anlaşıldığı üzere Türkiye'de 2015 yılından 2020 yılına kadar yenilenebilir enerji kaynaklarında toplamda %50'den fazla artış yaşanmıştır. Yüzdesel oranla en fazla artışın güneş enerjisinde meydana geldiği yıllarda, enerji gücü bakımından değerlendirildiğinde hidroelektrik kaynaklı üretimin başı çektiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Türkiye'de hidroelektrik kaynaklı üretimin diğer tüm yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla kurulu güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Rüzgâr, Güneş, Jeotermal ve Biyokütle kaynaklı yenilenebilir enerji kurulu gücü toplamda 17.791 mw iken, hidroelektrik kaynaklı kurulu güç tek başına 29.790 mw'dir. Bu anlamda diğer enerji kaynaklarının daha aktif kullanılması gerektiği açıktır.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Yenilenebilir Enerji Konusunda Görevli ve Yetkili Kurumlar

Türkiye 16.04.2017 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda yeni bir hükümet etme modeli ile tanışmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi olarak adlandırılan sistem içerisinde gerekli uyum çalışmaları gerçekleştirilmiş ve özellikle merkezi hükümet Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ile büyük bir değişikliğe uğramıştır. Çalışmanın amacı hükümet değişikliği sonrası merkezi yönetimde meydana gelen değişikliklerin tümüne yer vermek olmadığından bu alt bölümde yalnızca yeni sistemde yenilenebilir enerji konusunda görevli ve yetkili birimlere yer verilecektir.

1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Cumhurbaşkanlığı teşkilatını düzenlemektedir. Bu düzenleme çerçevesinde 'yenilenebilir enerji' başlığı ile gerçekleştirilen arama sonucunda Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın bünyesinde yer alan müdürlüklerin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda ilk düzenleme Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Söz konusu görev şu şekilde düzenlenmiştir (1 sayılı CBK, 103/ç madde):

"Yenilenebilir enerji kaynakları başta olmak üzere, temiz enerji kullanımını teşvik etmek, yakıtların hava kirliliğine yol açmayacak şekilde kullanılabilmesi için hedef ve ölçütlerin belirlenmesine ilişkin çalışmaları yapmak"

Yenilenebilir enerji konusunda bir diğer görevlendirme ise doğrudan Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na, 'bakanlığın görevleri' başlığı altında verilmiştir. Bu düzenlemeye

göre; “yenilenebilir enerji kaynaklarının değerlendirilmesi ve enerji verimliliğinin artırılmasına yönelik politikaların ve stratejilerin belirlenmesine yönelik çalışmalarda bulunmak” Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’nın görevleri arasında yer almaktadır (1 sayılı CBK, 166/g madde). Aynı kararnamenin 169. maddesinde Enerji İşleri Genel Müdürlüğü düzenlenmektedir. 169. madde’nin ilgili 3 fıkrası Enerji İşleri Genel Müdürlüğü’ne yenilenebilir enerji konusunda birtakım görevler yüklemektedir (1 sayılı CBK, 169/f, g, ğ. madde):

“f) Ülkenin hidrolik, rüzgâr, jeotermal, güneş, biyokütle ve diğer yenilenebilir enerji kaynakları öncelikli olmak üzere tüm enerji kaynaklarının tespiti ve değerlendirilmesine yönelik ölçümler yapmak, fizibilite ve örnek uygulama projeleri hazırlamak; araştırma kurumları, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yaparak pilot sistemler geliştirmek, tanıtım ve danışmanlık faaliyetleri yürütmek

g) Yenilenebilir enerji alanındaki çalışmaları ve gelişmeleri izlemek ve değerlendirmek, ülkenin ihtiyaç ve şartlarına uygun olarak araştırma ve geliştirme hedef ve önceliklerini belirlemek, bu doğrultuda araştırma ve geliştirme çalışmaları yapmak, yaptırmak, çalışma sonuçlarını ekonomik analizleri ile birlikte kamuoyuna sunmak

ğ) Yenilenebilir enerji kaynaklarının değerlendirilmesine ve artırılmasına yönelik projeksiyonlar ve öneriler geliştirmek”

Cumhurbaşkanlığı kararnamesinden anlaşıldığı üzere yenilenebilir enerji konusunda görevli birimlerin başında Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı gelmektedir. İlgili kararname çerçevesinde belirtilen görevler genel olarak, yenilenebilir enerjinin teşviki, söz konusu enerji kaynaklarının tespiti, bu alana yönelik proje ve önerilerin geliştirilmesi şeklinde özetlenebilir. Ayrıca bu alanlarda gerçekleştirilecek olan pilot uygulamalarda yerel yönetim birimleriyle işbirliği yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Diğer taraftan yenilenebilir enerji alanında iki önemli yasal düzenleme daha söz konusudur. Bu yasalardan ilki, “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun” düzenlemesidir. İlgili yasal düzenlemenin amacı elektrik enerjisi üretiminde yenilenebilir kaynakların oranını artırmaktır. İlgili kanundan anlaşıldığı üzere yenilenebilir enerji kaynaklarına ilişkin alanda Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Enerji İşleri Genel Müdürlüğü, Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi ve Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi de kurumsal anlamda yer almaktadır. Bununla birlikte ilgili kanunda jeotermal kaynağına sahip bölgelerde yer alan belediyelere yerleşim birimlerinde öncelikle söz konusu enerjiden yararlanılması gerektiği yönünde önemli bir düzenleme söz konusudur (5346 sayılı kanun, 7. m.). Yenilenebilir enerji alanında ikinci yasal düzenleme, “Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu” dur. Diğer düzenlemelere ek olarak söz konusu kanunda belirtilen kurumlar arasında Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlıkları ve İl Özel İdareleri yer almaktadır.

Türkiye'de Yerel Yönetimlere İlişkin Mevzuat Üzerinden 'Yerel Yönetimler' ve 'Yenilenebilir Enerji' Değerlendirmesi

Bilindiği üzere enerji politikalarının belirlenmesi ve enerji tedariği genellikle merkezi hükümetler tarafından yerine getirilen politikalar ya da kamu hizmetleri arasında yer almaktadır. Ancak birçok batılı ülkede, enerji politikaları ve düzenlemeleri geleneksel olarak ulusal düzeyde sürdürülmesine rağmen, yerel yönetimlerin enerji konularında aksiyon almaya başladıkları görülmektedir (Mey vd., 2016: s. 34).

Türkiye'de durum dünyadaki genel tablodan pek farklı değildir. Yenilenebilir enerji konusunda esas görev ve yetki merkezi yönetsel kurumlarda toplanmıştır. Yenilenebilir enerji konusunda ön plana çıkan kurumların başında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu ve Yenilenebilir Enerji Genel Müdürlüğü gelmektedir. Ancak bununla birlikte son dönemlerde yaşanan enerji krizi, enerjide dışa bağımlılığın meydana getirdiği arz sorunu ile çevre kirliliklerinde yaşanan artış merkezi düzeydeki birimlerin yerel yönetimleri de bu alanda işbirliğine teşvik etmeye çalışmasıyla sonuçlanmıştır. Enerji Kentleri Birliği'nin de çabalarıyla Ekim 2021 tarihli panel bu anlamda merkez-yerel işbirliği adına önemli bir adım olarak nitelendirilebilir. Diğer taraftan Enerji Kentleri Birliği'nin bu anlamda gerek yetki ve görev gerek üyelik kapasitesinin artırılmasında yenilenebilir enerjinin yerelleşmesi adına fayda vardır. Bu kapsamda birliğin önceki ismi olan "Jeotermal Kaynaklı Belediyeler Birliği" isminin terk edilerek, onun yerine "Enerji Kentleri Birliği" ismini alması, yenilenebilir enerji kaynakları tanımına daha uygun düşmekte ve bu anlamda söz konusu birliğe üye belediye sayısı artırılmaya çalışılmaktadır. İlgili birliğe üye olan, 10 büyükşehir, 13 il, 75 büyükşehir ilçe, 39 ilçe ve 4 belde belediyesi söz konusudur.

Çalışmada yerel yönetimler ifadesiyle, köyler, il özel idareleri ve belediyelerin ifade edildiği bilinmekle birlikte ağırlıklı olarak belediyeler üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Bu kapsamda özellikle belediyeleri (büyükşehir ve diğer belediyeler) düzenleyen 6360, 5216 ve 5393 sayılı kanunlar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu kanunlarda büyükşehir belediyeleri, il belediyeleri ve ilçe belediyelerine önemli görevler yüklenmiştir. 5393 sayılı kanununun 14. maddesinde belediyelerin görev ve sorumluluklarına değinilmiştir. İlgili madde incelendiğinde belediyelerin mahalli müşterek nitelikli olmak üzere imar, su, kanalizasyon gibi alanlarda son derece önemli görevler üstlendikleri görülmektedir. Ancak ilgili kanun çerçevesinde gerçekleştirilen içerik analizi sonucunda 'enerji', 'yenilenebilir enerji' sözcüklerinin ilgili kanunda hiçbir maddede yer almadığı anlaşılmaktadır. 5393 sayılı kanuna benzer şekilde, 5355, 5216, 6360 ve 442 sayılı kanunlar üzerinde aynı sözcükler ile gerçekleştirilen içerik analizi yöntemi sonucunda farklı bir sonuca varılamamıştır. Yalnızca 5302 sayılı İl Özel İdaresi kanununda 'enerji nakil hattına' ilişkin merkezi idarenin yapmakla yükümlü olduğu işlere ilişkin bir düzenleme yer almaktadır (5302 sayılı kanun, 6. madde). Bununla birlikte söz konusu maddenin doğrudan yenilenebilir enerji ile ilgisi yoktur. Diğer taraftan 5393 sayılı kanun çerçevesinde belediyelere çevre ve çevre sağlığı ile ilgili görevlerin

verildiği anlaşılmaktadır (5393 sayılı kanun, 14., 15/o, madde). Ayrıca çevre düzeni planı (18/c. madde), çevre tanzimi (73. madde) ve çevre alanında danışmanlık amacıyla personel istihdamı konularında da belediyelere birtakım görev ve yetkiler verilmiştir (49/3. madde). Yani çevre, çevre sağlığı gibi konularda birçok madde ile görevlendirilmiş olan belediyelerin çevreye, çevre sağlığına doğrudan etkisi olan yenilenebilir enerji konusunda 5393 sayılı kanun çerçevesinde görevlendirilmemiş ve yetkilendirilmemiş olması eleştirilmesi gereken bir durumdur. Diğer taraftan yerel yönetimleri düzenleyen mevzuat içerisinde yer verilmeyen yenilenebilir enerji alanında, çalışmanın önceki bölümünde değinilmiş olan 1 sayılı CBK ile yerel yönetimlerin yenilenebilir enerji konusunda merkezi hükümet çalışmalarında işbirliği çabalarının bir parçası olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. İlgili kararname ile Enerji İşleri Genel Müdürlüğü'ne yenilenebilir enerji konusunda birtakım görevler yüklenmiş ve bu görevlerin ifasında, pilot sistemlerin geliştirilmesi, tanıtım ve danışmanlık faaliyetlerinde yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yapılması konusuna değinilmiştir (1 sayılı CBK, 169-3/f, madde). Bununla birlikte 5346 sayılı kanunda sınırlı bir bölge dahi olsa, jeotermal kaynaklara sahip belediyelere; sınırları içinde kalan yerleşim birimlerinin ısı enerjisi ihtiyaçlarını öncelikle jeotermal ve güneş termal kaynaklarından karşılamalarının esas olduğu belirtilmiştir (5346 sayılı kanun, 7. m.).

Söz konusu yerel yönetim mevzuatı üzerinde (il özel idaresine ilişkin düzenleme hariç) içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilen arama sonucunda, "yenilenebilir enerji/enerji" kavramına rastlanılmamıştır. Son dönemlerde farklı ülkelerde yerinden yönetim anlayışına uygun olarak yerel yönetimlerin enerji konusunda artan görevlerine karşılık Türkiye'de doğrudan yerel yönetimleri ilgilendiren kanunlarda yenilenebilir enerjiye ilişkin düzenlemelerin gerçekleştirilmemiş olması önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir.

Şu durumda belediyelerin tüzel kişilik kapsamında sıradan bir diğer gerçek veya tüzel kişide olduğu gibi yenilenebilir enerji konusunda yapacağı başvurulara yönelik izlenecek yolun kabul edilemez bir durum ya da yetersiz bir düzenleme olduğu ortadadır. Çünkü yasalar çerçevesinde yerel yönetimlerin ve özellikle belediyelerin çevre sağlığı üzerinde hem doğrudan hem dolaylı birçok görev ve yetkisi söz konusudur. Belediyelerin mahalli müşterek niteliğindeki ihtiyaçlar çerçevesinde sunmuş oldukları, atıkların bertarafına yönelik kamusal hizmet bilindiği üzere yenilenebilir enerji kaynakları yöntemlerinden biyokütle yöntemi ile doğrudan ilgilidir ve aynı zamanda atıkların ekonomiye ve çevreye faydalı bertarafını sağlamaktadır.

2014-2018 dönemini kapsayan Yerel Yönetimlere İlişkin Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda yerel yönetimlerin ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği içerisinde birtakım uygulama projelerin gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. Bu anlamda, 'yerel yönetimlerde yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının teşviki' proje alanları içerisine dâhil edilmiştir. Ayrıca ilgili raporun yönetici özeti ve sonuç ve değerlendirme kısmında da yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanan yerleşim yerlerinin hedeflenmesi gerektiği iki ayrı paragrafta belirtilmiştir (Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2014: xix, s. 159). 2019-2023 yılları arasını kapsayan Yerel Yönetimlere İlişkin Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda söz

konusu beklentileri karşılayacak şekilde birtakım gelişmelere yer verilmiştir. Mezkûr rapora göre 42 il içerisinde örgütlenme şansı elde eden ve nüfusu 10.000'in altında kalan belediyelerin yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik tesislerin kurulmasında İLBANK öncülük etmiştir. Bu sayede birçok il ve ilçe belediyesinde jeotermal, güneş ve rüzgâr enerjilerini elektrik enerjisine dönüştürme konusunda projeler yapılmıştır. Bu bağlamda somut örnekler arasında Malatya, İstanbul ve Samsun Büyükşehir Belediyelerince elde edilen elektrik enerjileri gösterilebilir (Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018: s. 79).

Aynı Kalkınma Planı içerisinde yer bulan Enerji Arz Güvenliği ve Verimliliği Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda yenilenebilir enerjiye çok daha fazla yer verilmiştir. Söz konusu raporda yerel yönetimler ve yenilenebilir enerji alanında iki önemli tavsiyede bulunulmuştur. Bunlardan ilki jeotermal enerjinin kullanılması yoluyla konutların ısınmasına yönelik girişimlerdir. İlgili raporda İLBANK tarafından bu konuda yapılacak yatırımlarda yerel yönetimlere uzun dönemli ve düşük faizli kredi verilmesi tavsiye edilmiştir. Diğer taraftan biyokütle enerjisi ile kırsal kalkınma politikalarında entegrasyonun sağlanması adına evsel, tarımsal, organik ve hayvansal atıkların yerel yönetimlerce değerlendirilmesi yönündeki çalışmaların artırılması gerektiği ifade edilmektedir (Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018: s. 45). Her iki tavsiyenin doğalgaz tüketimini azaltmak suretiyle enerjide dışa bağımlılığı azaltacağı ve enerji arz güvenliğini iyileştirici sonuçları olacağı açıktır.

Yenilenebilir enerji konusunda belediyeler; üretim, tüketim, düzenleme, koordinasyon ve rehberlik, bilinçlendirme ve eğitim ile özel sektörü geliştirme rolleri üstlenebilirler (Çakmak, 2015: s. 3). Ancak bu konuda Türkiye'de belediyelerin yeterli yetkinlikte olup olmadıkları tartışmalıdır. Bu sebeple danışmanlık, proje ve finansman konularına ilişkin faaliyetlerin İLBANK tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu doğrultuda İLBANK, yerel yönetimlere teknik destek ve kredi imkânı sağlamaktadır. Ayrıca ücretsiz danışmanlık hizmeti sunularak ve alternatif politikalar değerlendirilerek yerel yönetimlerin bu anlamda ihtiyaç duyacağı hizmetler sağlanmaktadır. Her ne kadar belediyeler İLBANK'ın doğal ortakları olarak yer alsalar da yönetiminin merkezi yapısı yenilenebilir enerji konusunda merkez-yerel ilişkilerindeki ivmeyi ilkinin lehine yönlendirmektedir (Küçük, 2020: s. 170-171).

Yenilenebilir enerji ve yerel yönetimler arasındaki ilişkide yer alması gereken bir diğer konu başlığı ise kentsel planlamadır. Gerek ulusal düzeyde gerek yerel düzeyde belirlenen kentlere ilişkin planlamalarda yenilenebilir enerji kaynak alanlarına yönelik gerekli hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynak alanları (YEKA) üzerine yürürlüğe konulmuş bir yönetmelik söz konusudur. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından çıkarılan Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları Yönetmeliği, YEKA ile ilgili detaylı düzenlemeler içermektedir. YEKA ile ilgili önlemlerin imar planları ile bütünleştirilmesi halinde yenilenebilir enerji potansiyeline sahip alanların korunması ve geliştirilmesi konusunda azami verimlilik elde edilebilecektir.

Çalışmada yüzeysel olarak ele alınan konu başlıklarından birisi de yerel yönetimlerin söz konusu kamusal hizmete ilişkin (yenilenebilir enerji üretimi) bakış açısının ne olduğu ve nasıl olması gerektiğine ilişkin tartışmalardır. Esasen çalışmanın odak noktasında yer alması da önemli olduğu düşünülen bu konuya ilişkin Türkiye’de yeterince saha çalışmasının yapıp yapılmadığı tartışmalıdır. Diğer taraftan bu sorun belediyelerin kurumsal raporlarında yenilenebilir enerjiye yönelik bakış açıları ile netlik kazanabilir. Polonya’da gerçekleştirilen bir çalışmada mezkûr konu iki soru üzerinden ele alınmıştır. İlki, “yerel yönetimler, yenilenebilir enerji yatırımlarının yerel bütçeler dâhilinde acil ve uygun maliyetli olduğunu düşünüyor mu?” sorusu iken, ikincisi “yenilenebilir enerjide kamu yardımı ortak finansman yatırımlarına nasıl tepki veriyorlar?” sorusudur. Polonya özelinde söz konusu çalışmanın sonucunda genel olarak en acil yatırımlar sorulduğunda, katılımcıların (195 local authorities) sadece %18’inin yenilenebilir enerji projelerini acil yatırımlar arasında değerlendirdiği anlaşılmaktadır (Rakowska ve Ozimek, 2021: s. 1, 6). Türkiye’de gerek yasal düzenlemelerdeki eksiklik gerek mali özerklik konusunda yaşanan sıkıntılar göz önüne alındığında yenilenebilir enerji konusundaki acileye yönelik gerçekleştirilecek bir çalışma daha da önem kazanmaktadır.

İlgili bölümü sonlandırmadan önce önemle belirtilmesi gereken husus çalışmanın temel amacının, yenilenebilir enerji konusunda Türkiye’de yer alan kurumsal yapılanmanın genel çerçevesini çizmek ve yerel yönetimlere ilişkin mevzuat içerisinde ‘yenilenebilir enerji’ kavramını ortaya koymak olduğu belirtilmelidir. İlgili alanda kurumsal yapılanmanın merkezi düzeyde yoğunlaştığı ve yerel yönetim mevzuatında doğrudan yenilenebilir enerji kavramına yeterince veya kimi zaman hiç yer verilmediği görülmektedir. Ancak bu durum Türkiye’de yerel yönetimlerin (özellikle belediyelerin) yenilenebilir enerji alanına yönelik faaliyette bulunmadığı, bu alanda proje geliştirmede ya da stratejik hedefler arasında yer vermediği anlamına kesinlikle gelmemektedir. Aksine Türkiye’de özellikle büyükşehir belediyelerinin bu alanda gerek faaliyet alanlarında gerek resmi raporlarında yenilenebilir enerjiye sıklıkla yer vermeye başladıkları gözlemlenmektedir. Bu anlamda Türkiye’deki genel durum ilgili kurumsal raporlar üzerinden okunabileceği gibi diğer bilimsel eserlerden¹ de yararlanılarak ortaya konulabilir. Önceki kısımlarda da değinildiği üzere yerel yönetimlere ilişkin mevzuatta doğrudan ‘yenilenebilir enerjinin’ neredeyse hiçbir şekilde düzenlenmemiş olması önemli bir eksiklik ve bu doğrultuda yerel yönetimlerin ve özellikle belediyelerin birincil düzeyde aktif rol almaları gerekmektedir. Bu anlamda hizmette yerellik ilkesi gereği yerel yönetimlerin kurumsal anlamda ön plana çıkmalarını sağlayacak yasal düzenlemelere ihtiyaç olduğu belirtilebilir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Enerji konusunun 1970’li yıllarda yaşanan gelişmelere benzer şekilde covid-19 sonrası süreçte de ne denli önemli olduğu bir kez daha açıkça ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte geride

¹ Detaylı bilgi için Türkiye’deki durumu özellikle Büyükşehir belediyeleri üzerinden analiz eden Kavas Bilgiç ve Başoğlu Acet (2019) tarafından gerçekleştirilen ‘Yerel Yönetim Politikalarında Yenilenebilir Enerji’ isimli çalışmaya bakınız.

birakılan yarım asırlık süre zarfında enerji arzının öneminin yanısıra çevre sorunlarının da diğer önemli konu başlıklarından birisi olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye açısından değerlendirildiğinde, yenilenebilir enerjinin hem enerji arz güvenliği hem de çevre kirliliğinin en aza indirilmesi bakımından oldukça önemli olduğu açıktır. Çünkü Türkiye'de enerji konusunda dışa bağımlılık oranı yıllara göre küçük değişiklikler göstermekle birlikte ortalama %70'ler seviyesindedir. Bu oran enerji arz güvenliği konusundaki sürdürülebilirliği tehdit etmektedir. Diğer taraftan enerji hammadde ithalatının yenilenebilir olmayan enerji kaynaklarına dayanması, fosil yakıtlara dayalı üretimle beraber çevre ve doğanın tahrip edilmesi anlamında birçok önemli sorunu ortaya çıkarmaktadır. Yerel yönetim ve yenilenebilir enerji ilişki tam olarak bu noktada yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte üretim sürecinin en temel ve kaçınılmaz girdilerinden enerji hammadde ithalatı Türkiye gibi ülkeler açısından kur krizlerinin yaşandığı dönemlerde büyük bir mali külfete de sebebiyet verebilmektedir.

Türkiye'de yenilenebilir enerji alanında gerçekleştirilen yatırımlar geçtiğimiz altı yıl içerisinde olumlu anlamda bir gelişim seyri izlemiş ve yenilenebilir enerji türlerinin tümünde artış gözlemlenmiştir. Dünyadaki genel eğilime uygun şekilde Türkiye'de de yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde yer alan hidroelektrik enerjisi, kurulu güç anlamında ilk sırada yer almaktadır. Ancak yüzdesel olarak ele alındığında güneş enerjisinden elde edilen elektrik üretiminde son altı yıl içerisinde yaklaşık yirmi kata yakın bir artış gözlemlenmiştir. Diğer taraftan Türkiye'de yerel yönetimlere ilişkin mevzuat üzerinden gerçekleştirilen tarama sonucunda yenilenebilir enerji kavramına neredeyse ilgili yasal düzenlemelerin tamamına yakın bir kısmında yer verilmediği anlaşılmaktadır. Bu anlamda yerel yönetimler yenilenebilir enerji konusunda diğer tüzel kişiler kategorisinde değerlendirilmişlerdir. Oysa sağlık, çevre, atık yönetimi gibi alanlarda önemli görevler üstlenen yerel yönetimlerin yenilenebilir enerji konusunda da aktif rol almaları adına ilgili mevzuat ile doğrudan görevli ve yetkili kılınmaları gerekmektedir. Ancak söz konusu durum yerel yönetimlerin yenilenebilir enerji konusunda faaliyetlerde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte 1 sayılı CBK ve diğer özel ihtisas komisyonu raporlarında yenilenebilir enerji konusunda yerel yönetimler ile merkezi idarenin işbirliği içerisinde olması gerektiği ve yerel yönetimlerin bu anlamda teşvik edilmesi gerektiğini ortaya koyan ifadeler olumlu gelişmeler olarak değerlendirilebilir.

Yenilenebilir enerjinin stratejik önemi düşünüldüğünde yerel yönetimlerin de ulusal hükümetler veya merkezi yönetimlerle birlikte aktif rol alması gerektiği açıktır. Türkiye merkezi yönetim ve yerel yönetim ilişkileri bağlamında tarihsel kültürel birikiminin bir yansıması olarak merkezîyetçi bir karaktere sahiptir. Konu yerel yönetimler ve yenilenebilir enerji bağlamında ele alındığında da bu karakter kendisini belli etmektedir. Bu yüzden yenilenebilir enerji konusunda yerel yönetimler mevzuatı üzerinden daha kapsamlı düzenlemeler yoluyla belediyelerin üretim, tüketim, eğitim, proje geliştirme konularında özne pozisyonunda yer alması için çaba sarf edilmelidir. Diğer taraftan gerek Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı gerek Yenilenebilir Enerji Genel Müdürlüğü ile İLBANK üzerinden, yerel

yönetimlerin yenilenebilir enerji alanında desteklenmesi sürece ilişkin olumlu gelişmeler arasında değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Abolhosseini, S., Heshmati, A. ve Altmann, J. (2014). A review of renewable energy supply and energy efficiency technologies. IZA Discussion Paper, 8145, 1-36
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2018). Bilimsel Araştırma Yöntemleri (24. Baskı). Pegem Akademi, Ankara.
- BYKP 10, (2014). 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018). Kalkınma Bakanlığı. Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 1-193
- Çakmak, N. M. (2015). Sürdürülebilirlik, yenilenebilir enerji ve biyolojik çeşitlilik açısından belediye faaliyetleri. 2nd International Sustainable Buildings Symposium (ISBS), Ankara, 1044-1048
- Çalışkan, Ş. (2009). Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılık ve enerji arz güvenliği sorunu. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25, 297-310
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018). 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Resmi Gazete Tarih: 10.07.2018, Sayı: 30474
- Karunathilake, H., Perera, P., Ruparathna, R., Hewage, K. ve Rehan, S. (2018). Renewable energy integration into community energy systems: A case study of new urban residential development. Journal of Cleaner Production, 173 (1), 292-307
- Kavas Bilgiç, A. ve Başoğlu Acet, D. (2019). Yerel yönetim politikalarında yenilenebilir enerji. Kent Araştırmaları Dergisi (idealkent). 27 (10), 410-446
- Keskin, M. T. ve Ünlü, H. (2010). Türkiye'de enerji verimliliğinin durumu ve yerel yönetimlerin rolü. Ekoloji yayın dizisi, 1-140
- Küçük, Ü. (2020). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde merkez yerel ilişkileri ve vesayet denetimi. Akademisyen Kitabevi, Ankara
- May, F., Diesendorf, M. ve Macgill, I. (2016). Can local government play a greater role for community renewable energy? A case study from Australia. Energy Research and Social Sciences, 21, 33-43
- Milli Eğitim Bakanlığı (2012). Yenilenebilir enerji kaynakları ve önemi (522ee0421). Erişim adresi: <http://www.solar-academy.com/menus/Yenilenebilir-Enerji-Teknolojileri-Kaynaklari-Onemi.164622.pdf>, (10.10.2021).
- Panwar, N. L., Kaushik, S. C. ve Kothari, S. (2011). Role of renewable energy sources in environmental protection: A review. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 15, 1513-1524
- Rakowska, J. ve Ozimek, I. (2021). Renewable energy attitudes and behaviour of local governments in Poland. Energies, 14 (2765), 1-17
- Seydioğulları, H. S. (2013). Sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji. Planlama, 23 (1), 19-25
- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (2020). Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu, 1-54. Erişim adresi: <https://www.tpao.gov.tr/file/2106/2020-petrol-ve-dogal-gaz-sektor-raporu-47460b743c70c609.pdf>, (11.10.2021).
- Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (2020). Enerji Görünümü, 1-94. Erişim tarihi: <https://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2020.pdf>, (12.10.2021).
- Zhang, H. (2011). China's Low Carbon Strategy: The Role of Renewable Energy Law in Advancing Renewable Energy. *Clays & Casteels Law Publishing Renewable Energy Law and Policy Review*, 2 (2), 133-146. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/24324727> (12.10.2021).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 17.11.2021 Kabul/Accepted: 28.12.2021

Sanat ve Edebiyat Makalesi/Art and Literature Article, s./pp. 383-393.

أفعال الكلام في شعر عمر بن أبي ربيعة -دراسة تداولية-

Mustafa ALMAWASⁱ

ملخص

لم يعد النظر إلى اللغة مقتصرًا على أنها أداة للتفكير والوصف الاجتماعي، بل تخطى ذلك إلى مجال فلسفي أوسع هو صناعة العالم والتأثير به، وذلك من خلال المقاربة التداولية للخطاب.

ولمعرفة أسرار أي عمل فني لا بدّ "من الوقوف عند أسرار الانزياح القائم على خروج اللغة من منطقها النحوي العادي إلى منطقها الجمالي القائم على إكساب الدلالة والتكيب الموقر والمعجم الشعري اللطيف". (Hafel Alyounes، ٢٠٢٠، ص ٧١٠).

والتداولية هي فرع لساني تالٍ للنظرية التوليدية التحويلية التي نادى بها نعوم تشومسكي التي أعلنت من شأن النحو على حساب الدلالة، ودرست اللغة الرسمية وهمشت اللغة اليومية، فجاءت التداولية لتؤكد أهمية دراسة لغة الحياة اليومية التي يتم التواصل بها بشكل أكبر وأوسع من اللغة الرسمية، فانتقدت بذلك نظريته التوليدية التحويلية التي لم تُركّز على الجانب التداولي المرتبط بالدلالة والسياق.

ولعلّ أبسط تعاريف التداولية أنها الفرع اللساني الذي يدرس اللغة في الاستعمال؛ الذي يُركّز جُلَّ اهتمامه على اللغة الحياتية. (أحمد قدور، مبادئ اللسانيات، ٢٠١٧)

ويسعى هذا البحث لتطبيق نظرية أفعال الكلام في شعر عمر بن أبي ربيعة وفق النظرة العربية مُنطلقًا مما قدّمه الغربيون في الدرس التداولي، وذلك أننا لمنا أنّ في شعره أفعالاً تُدرج تحت بند "أفعال الكلام"، كالوعديات والحكميات وغيرها. أما النظرة العربية لنظرية أفعال الكلام فتُدرج ضمن مبحث الخبر والإنشاء الذي يُراعي مقتضى الحال وهو مظهر من مظاهر البلاغة.

الكلمات المفتاحية: تداولية، أفعال الكلام، أسلوبية، عمر بن أبي ربيعة.

Ömer B. Ebî Rabia'nın Şiirinde Konuşma Fiilleri -Pragmatik Çalışma-

Öz

Dil yalnızca düşünce ve sosyal bir tasvir olarak değil aynı zamanda konuşmaya yönelik pragmatik bir yaklaşımla yapılan Dünya'yı üreten ve etkileyen daha geniş felsefi bir alana geçiş yaptı.

Herhangi bir sanat eserinin sırlarını bilmek için, "Dilin normal gramer yapısından çıkıp yer değiştirmesinden, anlam kazanmaya yönelik estetiksel mantığa, sanatsal yapısına ve güzel şiirsel sözlüğe dayanan sırlarını anlamak" gerekir. (Hafel Alyounes, 2020, s.710.)

Pragmatik, anlambilim pahasına dil bilgisinin önemini artıran Noam Chomsky tarafından savunulan dönüşümsel üretken kuramın bir dilbilim dalıdır. Resmi dil okundu ve gündelik dil ikinci plana atıldı, pragmatik, resmi dilden daha geniş daha kapsamlı bir şekilde iletilen günlük yaşam dilini çalışmanın önemini vurgulamak için geldi. Bu nedenle anlambilim ve akışın bağlantılı olduğu pragmatik yönüne odaklanmayan dönüşümsel üretken kuramı eleştirdi.

ⁱ Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, e-posta: mustafamawas101@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7502-2376

Belki de pragmatikğin en basit tanımı, kullanılan dili inceleyen ve dikkatinin çoğunu yaşam diline odaklayan dilbilim dalı olabilir. (Ahmet Kadur, Dilbilimin İlkeleri, 257).

Bu araştırma batıların pragmatik derste sunduklarına dayanarak, Arap görüşüne göre Ömer b. Ebî Rabia'nın şiirinde konuşma fiilleri teorisini uygulamayı amaçlamaktadır. Zira onun şiirlerinde "konuşma fiilleri" başlığı altında yer alan vaatler, hikmetler ve diğerleri gibi fiiller olduğunu gördük.

Arapların konuşma fiilleri bakışına gelince, durumun gereğini dikkate alan haber ve inşa etme konuşunu kapsayarak ilerler ve bu da belagat olgusundan bir olgudur.

Anahtar Kelimeler: Pragmatik, Konuşma Fiilleri, Üslup, Ömer B. Ebî Rabia.

Verbs of Speech in Omer B. Abi Rabia's Poem -A Pragmatic Study-

Abstract

Perspective on language is no longer limited to language as a means of social thinking and definition, on the contrary, it has reached a philosophical field that reaches to affect and structure the circulating world with its speech approach.

In an attempt to know the secrets of any artwork, it is required to "understand the secrets of language goes out of its normal grammatical structure and its displacement based on aesthetic logic to gain meaning, artistic structure and beautiful poetic dictionary" (Hafel Alyounes, 2020, s.710.)

Circulation was first used by Noam Chomsky; puts the importance of grammar in the first place over meaning; It is a verbal branch that takes place after the theory of creating by transforming, focusing on formal language and pushing daily language into the background. Circulation also emerged to confirm the importance of examining the spoken language, which has a wider usage area than the official language and is used in daily life. Thus, it criticizes Noam Chomsky's theory that does not focus on context and meaning.

In the simplest way, circulation can be defined as the verbal branch that examines the use of language and focuses especially on its use in daily life. (Ahmed Kaddur, Mabadii al-Lisaniyyat, 257)

This study tries to adapt the effect of verbs in speech from the perspective of the Arabs, based on what Westerners put into circulation, to Omar b. Ebu Rabia's poems. So much so that, in his poems, it is seen that there are influences under the title of "the effect of verbs in speech" such as pledge and aphorism.

Keywords: Pragmatic, Effect Of Verbs, Rhetoric, Omar b. Ebu Rabia.

أولاً: التداولية: النشأة والمفهوم

نشأت التداولية مع الفيلسوف الأمريكي تشارلز موريس (١٩٠١-١٩٧٩م) أحد مؤسسي السيميائية أو علم الإشارات، وذلك عام ١٩٣٨م الذي رأى أن السيميائية تُقسم إلى ثلاثة أقسام، هي: النحو، والدلالة، والتداولية. ووجد أن التداولية هي عبارة عن علاقة العلامات بمفسريها، وهذا يعني أن موريس أولى الجانب السياقي أهمية كبرى في فهم كلام المتكلمين، لأنّ التداولية تدرس الخطاب.

أفعال الكلام في شعر عمر بن أبي ربيعة -دراسة تداولية-

ثم جاء الفيلسوف أوستن جون لانجشو فوضع نظرية أفعال الكلام، ولكنه لم يكن راضيًا عنها كلّ الرضا، ويشير إلى أنّه يشعر أنّها غير مكتملة، فجاء تلميذه الفيلسوف الأمريكي (سيرل Searle) (١٩٣٢م-...) وذلك في عامي ١٩٦٩م و١٩٧٦م فطوّرت هذه النظرية ووسّعها وقدم صياغة نقدية لها، ثم جاء الفيلسوف البريطاني بول هربرت غرايس (١٩١٣-١٩٨٨م) وبلورها في مبدأ التعاون في التحاور عام ١٩٧٥م.

وُعرّف التداولية بأنّها "دراسة استعمال اللغة ومستعملي العلامة في المواقف". (مجيد الماشطة وأحمد الركابي، ٢٠١٨،

ص١٩).

وتُعرّف أيضًا بأنها "إيجاد القوانين الكلية للاستعمال اللغوي، والتعرف على القدرات الإنسانية للتواصل اللغوي، وتصير التداولية من ثمّ علم الاستعمال اللغوي". (محمد حسن عبد العزيز، ٢٠١١م، ص ٣٤٥).

ولا تنتمي التداولية إلى مستويات الدرس اللغوي، وكذلك لا تنضوي تحت أي علم من العلوم، ولكنها تتداخل مع علم الدلالة، وعلم اللغة الاجتماعي، وعلم اللغة النفسي، وتحليل الخطاب. وتدرس التداولية الإشارة من ضمائر وظروف، والافتراض المسبق وهو مفهوم منطقي يمكن التمثيل له بقولنا: أغلق النافذة، وهذا يفترض أن النافذة مفتوحة، وأن الأمر له سلطة على المأمور، وأنّ هناك سببًا للإغلاق. والاستلزام الحوارية، والمقصود به أن حوارات الناس تحمل معنى صريحًا ومعنى متضمنًا، ولذلك يجب إيضاح ما يُقال وما يُقصد من القول وذلك من خلال مبدأ التعاون بين المتكلم والمخاطب، لتبيان هذا المقصد من خلال كمّ الحوار بأن يكون دون زيادة أو نقصان، وكيفه من حيث الصحة وعدم الغلط، ومناسبته للموضوع المطروح، وطريقة قوله بتجنب الغموض واللبس وإيجاز الكلام وترتيبه. (محمد حسن عبد العزيز، ٢٠١١م، ص ٣٤٦ - ٣٥٠).

وأخيرًا هناك ما يُعرف باسم نظرية أفعال الكلام وهي محور البحث سيأتي الحديث عنها بعد قليل.

ويمكن القول: إن التداولية "لا تختلف عن علمي الدلالة والنحو إلا في المستوى فقط إذ تقوم بجمعها على مستوى ثالث خاص بالمقام أو السياق". (سامي عياد حنا، كريم زكي حسام الدين، ١٩٩٧م، ص ١١١).

وإذا رمنا الحديث عن التداولية في الدرس التراثي العربي ألفيناها جزءًا لا يتجزأ من البلاغة، فقد تحدّث البلاغيون عن تقسيم الكلام إلى خير وإنشاء، وحلّلوا هذا التقسيم وفقًا لمقتضيات المقام ومقتضى الحال. كما تحدّثوا في غير موضع من كتبهم عن أهمية استعمال المعاني بشكل دقيق يضمن إفهام المخاطب لتحقيقي الإفادة التواصلية وحمل مقاصد المتكلم. (أحمد عزوز، ٢٠٠٨، ص ٢٤٢).

وخلص مسعود صحراوي إلى أنّ ما يسميه المعاصرون أفعالًا كلامية ما هي إلا ظواهر التقديم والتأخير، والتعيين، والإثبات، والنفي، والخبر والإنشاء في عرف النحاة والبلاغيين، لأنهم اهتموا بالمعاني والأغراض البلاغية للخطاب، بغرض تحقيق الفائدة التواصلية، من تنبيه أو تأكيد أو نداء أو إغراء أو تحذير أو توبيخ وما إلى ذلك. (مسعود صحراوي، ٢٠٠٥م، ص ٢٢٥).

ثانيًا: نظرية أفعال الكلام

ظهرت هذه النظرية عند أوستن الذي رأى أن أقوالنا هي إنجازات وليست مجرد أقوال لا قيمة لها، وقسمها إلى وظائف تداولية هي. (عامر الجراح، ٢٠١٩، ص ١٧٢):

- ١- **الحكميات:** هي الأفعال التي تعلن حكمًا يتعلق بقيمة أو حدث كإخلاء الذمة وتبرئة الجاني.
  - ٢- **الإنفاذيات:** هي الأفعال التي تقوم بإصدار قرار لصالح سلسلة أفعال أو ضدها من مثل: الأمر والتأسف.
  - ٣- **الوعديات:** وتفيد التزام المتكلم بالأفعال كتنفيذ المواعيد.
  - ٤- **السلوكيات:** هي الأفعال التي تعبر عن مواقف تجاه سلوك الآخرين من مثل: الشكر، والتعزية.
  - ٥- **التبيينات:** هي الأفعال التي تستعمل لتوضيح استعمال الكلمات، من مثل: أكّد، وفسّر، ووضّح، ونقل قولًا.
- وجاء من بعده تلميذه (سيرل Searle) ففرق بين حدث القول، والإنجاز، والتأثير، فقولنا مثلًا: ارمها، حدث القول هو الرمي، وحدث الإنجاز هو الأمر بالرمي، وحدث التأثير هو الإقناع بالرمي. وهكذا ميّز (سيرل Searle) بين مجرد القول وبين إنجاز، ولذلك وضع (سيرل Searle) خمسة أصناف أخرى لأفعال الكلام هي:
- ١- **التأكيدات:** هي الأفعال التي تطابق الواقع، وتتعلق بسياق الإنجاز، من مثل: لخص، استنبط.
  - ٢- **الأوامر:** هي الأفعال التي تقتضي حصول المتكلم من خلالها على قيام المستمع بشيء ما، من مثل: أمر، وترجى.

٣- **الالتزامات:** هي أفعال التعهد أو التكليف أو الوعديات ذاتها عند أوستن. وفيها يلزم المتكلم نفسه بعمل ما، من مثل: أضمن، أتعهد، أعد، أقسم، أعرض...

٤- **التصريحات:** هي الأفعال التي تعبر عن حالات نفسية، لكنها لا تطابق الواقع بخلاف التأكيدات، من مثل: شكر، اعتذر، رحب، هنا.

٥- **الإدلاءات:** وهي الأفعال التي تُنجز بمجرد الإعلان عنها، وتكون من قبل سلطة كالقاضي، أو الوزير، من مثل: أقدم استقالتي، أعلنك رئيسًا، أنت مفصول. (عامر الجراح، ٢٠١٩، ص ١٧٤)، (لونجي جوليان، ٢٠٢٠، ص ٨٤)، (مجيد الماشطة، ٢٠٠٨، ص ٩٦).

وسنعمد تصنيف (Searle سيرل) في النظر في شعر عمر بن أبي ربيعة الذي هو مدار الدراسة.

ثالثًا: ترجمة حياة عمر بن أبي ربيعة

هو "ابن أبي ربيعة (٢٣-٩٣هـ = ٦٤٤-٧١٢م): عمر بن عبد الله بن أبي ربيعة المخزومي القرشي، أبو الخطاب: أرق شعراء عصره، من طبقة جرير والفرزدق. ولم يكن في قریش أشعر منه. ولد في الليلة التي توفي بها عمر بن الخطاب، فسمي باسمه. وكان يفد على عبد الملك بن مروان فيكرمه ويقربه. وُفِع إلى عمر بن عبد العزيز أنه يتعرض للنساء في موسم الحج ويشيب بهن، فنفاه إلى "دهليك" ثم غزا في البحر فاحترقت السفينة به وبمن معه، فمات فيها غرقا. له "ديوان شعر - ط" و"كتب في سيرته" أخبار عمر ابن أبي ربيعة " لابن بسام (الشاعر المتوفى سنة ٣٠٣ هـ قال ابن خلكان لم يستقص أحد في بابه أبلغ منه، و"عمر بن أبي ربيعة، دراسة تحليلية- ط جزان صغيران لجبرائيل جبور، و"عمر بن أبي ربيعة شاعر الغزل- ط" لعباس محمود العقاد، و"حب ابن أبي ربيعة- ط" لزكي مبارك، و"عمر بن أبي ربيعة- ط" لعمر فروخ". (الزركلي، ٢٠٠٢، ج ٥/ص ٥٢)

رابعًا: أفعال الكلام في شعر عمر بن أبي ربيعة

أسلفنا القول في الحديث عن تصنيف أوستن للأفعال الكلامية، ثم ما قام به تلميذه من تصنيف آخر لأن أوستن ذاته لم يقتنع بتصنيفه الذي وضعه، فحاول سيرل تركيز العمل أكثر، ولذلك سننظر في التصنيفات الأربعة الأولى منها مطبقين إياها على شعر عمر بن أبي ربيعة، مستبعدين التصنيف الخامس لأنه يدخل في النشر أكثر من الشعر.

١- التأكيدات Assertifs:

وهي الأفعال الإخبارية، التي تحتل الصدق والكذب، وتقابل في العربية الأسلوب الخبري، فهي تمثيل للواقع. وأمثلتها كثيرة في شعر ابن أبي ربيعة، ومن ذلك قوله:

مَرَّ بِي سِرْبُ ظِبَاءٍ   زَائِحَاتٍ مِنْ قُبَاءٍ
 زَمْرًا نَحْوَ الْمُصَلَّى   مُسْرَعَاتٍ فِي خَلَاءٍ
 فَتَعَرَّضْتُ وَأَلْقَيْتُ   فُتَّ جَلَابِيْبِ الْحِيَاءِ
 وَقَدِيمًا كَانَ عَهْدِي   وَفُتُّونِي بِالنِّسَاءِ

(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٦٨)

يخبرنا عمر عن يوم من أيامه في تعرّضه في أيام الحج لمجموعة من النساء اللواتي مررن بمنطقة قباء وكأُتُن ظباء من شدة جملهن، مشين جماعات نحو المصلّى وقد باغتهن وهنّ في ذلك المكان المقدّس لأنّ عهده بالتعرض للنساء قديم. وهذا الخبر الذي يعرضه عمر يحتمل التصديق والتكذيب، وإن كان يُمثّل الواقع، لأن عمر كثيراً ما تعرّض للنسوة في أيام الحج كما يذكر في عدد من قصائده.

إن الأخبار التي ساقها عمر في هذا النص كانت جميعها أخباراً من النوع الابتدائي، حيث خلت من المؤكّدات، وكان الشاعر يقول: هو أحد الأيام التي تعرّضت فيها للنسوة في المدينة، وما أكثرها. وكثيرة هي القصائد من النمط الخبري في ديوان عمر، وحسبنا أن نأخذ على سبيل المثال قطعة غزلية أخرى يقول فيها:

مَنْ لِقَلْبٍ عِنْدَ الرَّبَابِ عَمِيدٍ   غَيْرِ مَا مَفْتَدَى وَلَا مَرْدُودِ
قَرَّبْتُهُ بِالْوَعْدِ حَتَّى إِذَا مَا   تَبَلَّثْتُهُ لَمْ تُوفِّ بِالْمَوْعُودِ
أَنْسُ دَهْمًا قَرِيبًا فَمَنْ يَسْ   مَعْ يَقْلُ مَا نَوَالِهَا بَبَعِيدِ
وَالَّذِي جَرَّبَ الْمَوَاعِدَ قَدْ يَعُدُّ   لَمْ مِنْهَا أَنْ لَنْ تُنِيلَ بِجُودِ

(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٢٠)

يخبرنا عمر في هذه القطعة عن محبوب له يعده ولكنه لا يفي بمواعيده، ولكنه كان معمود القلب بسببه، أي أضناه التعب وأمراضه، فقد سلبه المحبوب قلبه ولم تردّه إليه، ووعدته بالقرب منه ولكنها لم تفّ بما وعدت، من رآها يأنس لها، فهي ذات دلال محبب، ومن يسمع عنها يظن أنها تفي بالمواعيد، لكنّ من جرّب مواعيدها يعلم أنها لن تجود بها. هذه الأخبار التي ساقها عمر يصلح فيها التصديق والتكذيب، وهي أيضاً خالية من المؤكّدات، وكان عدم الإيفاء بالمواعيد هي عادة اعتاد عليها الشاعر ممن يجب.

٢- الأوامر Directifs:

وأفعال الأوامر تقابل في العربية أسلوب الطلب: الأمر والنهي، ويدخل ضمنها أيضاً الرجاء والالتماس، ففيها يطلب المتكلم شيئاً من المخاطب، وتكون حالته النفسية حالة المتمني والراغب في تنفيذ هذا الطلب. ومن ذلك قول عمر:

فَاتَّقِي ذَا الْجَلَالِ يَا أُمَّ عَمْرُو   واحكمي في أسيركم بالصواب
افعلي بالأسير إحدى ثلاثٍ   فافهميهنّ ثمّ ردي جوابي:
أُقْتُلِيهِ قَتْلًا سَرِيحًا مُرِيحًا   لا تُكُونِي عَلَيْهِ سَوْطَ عَدَابِ
أَوْ أَقِيدِي فَإِنَّمَا النَّفْسُ بِالنَّفِ   س قِضَاءً مَفْصَلًا فِي الْكِتَابِ
أَوْ صَلِيهِ وَصَلًا يَقْرُ عَلَيْهِ   إِنَّ شَرَّ الْوَصَالِ وَصَلُ الْكِذَابِ

(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٤٠٩)

يتوجه الشاعر بأفعال توجيهية متنوعة لحبيب ذاق منه ألم الحب، فوقع في شبابه أسيراً لا يلوي على شيء، فراح يطلب منها أن تتقي الله فيه، وأن تحكم حكم الصواب، وذلك بأن تحكم عليه بأحد ثلاثة أحكام: القتل دون أن تشقيه، أو القصاص منه إن كان قد قتل أحداً، أو تلتقي به حقيقةً لا كذباً
 هذه الأفعال التوجيهية (اتقي، احكمي، افعلي، افهمي، ردي، اقتلي، لا تكوني، أقيدي، صلي)، هي أفعال أظهرت حالته النفسية التي تتمنى إراحته من عذاب الجفاء والصد والهجران، وقد جاء أغلبها على صيغة أفعال الأمر، وجاءت صيغة النهي مرة واحدة، وكأن النهي أقل قوة في الطلب من الأمر لذلك لم يُكثر منه.

وقال في قصيدة أخرى:

يا هِنْدُ لا تَبْخَلِي بِنَائِلِكُمْ   عِنا فِلمَ أَقْضِ مِنْكُمْ أُرْبِي
 يا بِنْتَ خَيْرِ المِلوِكِ مائِرَةً   لِيْنِي لَدِي حَاجَةً وَمُرْتَقِبِ
 وَأَقْتَصِدِي فِي المِلامِ وَأَتْرَكِي   بَعْضَ التَّجَيِّ عَلَيِّ وَالْعَضَبِ
 وَأَجْلِينَا لِوَعْدِكُمْ أَجْلاً   ثَمَّ اصْدِقِينَا لا خَيْرَ فِي الكَذِبِ
 قَالَتْ فَمِيعَاذُكَ التَّقْمُرُ فِي   أَوَّلِ عَشْرِ حَلَوْنَ مِنْ رَجَبِ
 (ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٤١٧-٤١٨)

إن محبوبه عمر دائمة التمتع، ومواعيدها غير صادقة، لذلك هو دائم الطلب منها أن تصدق بمواعيدها وأن ترحمه وتلتقي به.

نجد الأفعال (لا تبخلي، لبني، اقتصدي، اتركي، أجلينا، اصدقينا) تحمل كثيراً من الرغبة والرجاء والتوسل من الحبيبة في أن تجود عليه بالوصال، وأن تصدق في المواعيد وإن كانت مواعيد مؤجلة، ولكنها تأتي أن تعده وعداً قاطعاً، لأنه قالت له: عليك أن تتحرى ضوء القمر في أول عشرة أيام من شهر رجب، فهو وعد ليس دقيقاً.
 وقال في قصيدة أخرى:

هَلَّا ارعويتِ فترجمي صَبًّا   صَدَيانَ لَمْ تَدْعِي لَهُ قَلْبًا
 لا تَحْسَبِي حِظًّا خَصَصْتِ بِهِ   رَجُلًا سَلَبْتِ فُؤَادَهُ صَبًّا
 جَشِمَ الزِّيَارَةَ عَنْ مَوَدَّتِكُمْ   فَأَرادَ أَنْ لا تَحْقِدِي ذَنْبًا
 فَلَدَاكَ حَيْرٌ مِنْ مُواصَلَةٍ   سَلْمًا وَكُنْتِ تَرِينُهُ حَرْبًا
 يا أَيُّها المِصْفِي مَوَدَّتُهُ   مِنْ لا يَزَالُ مِسامِيًّا خَطْبًا

لا تجعلنَّ أحدًا عليك إذا أحببتُهُ وهويتُهُ ربًّا
 ووصل الحبيب إذا كلفت به وأطو الزَّيَّارة دُونَهُ غِبًّا
 (ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٤٢٩)

يلج الشاعر عمر على المعاني ذاتها في قصائده من تمع للمحبة، وجنايتها عليه بأنها سلبت قلبه، وتركته متعطفًا للوصال، ومع ذلك، فإنّه يتحايل عليها بأنّ طول الزيارة قد تورث الملل عند العشاق، ولذلك يتوجّه إليها بالفعل التوجيهي الناهي (لا تحسبي) ليؤكد لها أنّه إن لم يزرها بشكل دائم فذلك لكي تشتاق إليه، فعليها ألا تُضمّر الحقد في نفسها، وتحسب هذا التغيب ذنبًا، لأنه عندما كان يزورها كثيرًا كان تظن زيارته حربًا، فخفف من هذه الزيارات عسى أن تكون زيارته لها بعد مدة طويلة سلمًا لا حربًا. وليؤكد لها وجهة نظره هذه راح يتوجّه للخاطبين ناصحًا إياهم بالألا يجعلوا المحبوب معبودًا، ويواصلوه دائمًا، وإنما عليهم أن يُباعدوا في الزيارة ليتحقق الشوق، وتزداد المودة.

٣- الالتزامات Comissifs:

وتعرف هذه الأفعال بأفعال الوعد عند أوستن، وهي الأفعال التي يتعهد فيها المتكلم بشيء ما أمام السامع، أما سيرل فأسمها أفعال الالتزام، وذلك بأن يلتزم المتكلم بأن يفعل ما وعد به. ولا يخفى أنّ الوعد في الشعر يختلف عن الوعد في النثر، فالشعر مقرون بالخيال، وكما قيل أعذب الشعر أكذبه، ولذلك ينبغي التفريق بين الوعد الذي يقصده أوستن وسيرل وهو الوعد الحقيقي الذي لا كذب فيه، أما الوعد الذي يكون في الشعر فهو على صنفين: حقيقي وكاذب، ويستطيع المتلقي تحديد صدقه وكذبه من خلال المقام الذي قيل فيه، وخير مثال على أفعال الالتزام أو الوعديات قصيدته اللامية التي يقول فيها:

هَاجَ ذَا الْقَلْبِ مَنْزِلُ دَارِسُ الْآيِ مُحْوُلُ
 وَلَمَّ قَدْ كَانَ أَهْلًا فِيهِ ظَيِّ مُبَتَّلُ
 طَيْبُ النَشْرِ وَاضِحٌ أَحْوَرُ الْعَيْنِ أَكْحَلُ
 فَلَيْنَ بَانَ أَهْلُهُ فِيمَا كَانَ يُؤْهَلُ
 قَدْ أَرَانَا بِغِبْطَةٍ فِيهِ نَلْهُو وَنَجْدَلُ
 بِجَوَارٍ حَرَّائِدٍ ذَاكَ وَالْوُدُّ يُبْدَلُ
 إِذْ فَوَّادِي بَزِينِ أُمِّ يَغْلَى مُوَكَّلُ
 وَهِيَ فِينَا فَلَا تَبَا لِيهِ تَلْحَى وَتَعْدَلُ
 قَبْلَ أَنْ يَسْتَفْرَهَا قَوْلُ وَاشِ يُجْمَلُ
 حِينَ أَرْسَلْتُ تَهْلُلًا وَأَخُو الْوَدِّ مَرْسَلُ
 بَاعْتَدَارٍ مِنْ سُخْطِهَا عَلَّ أَسْمَاءُ تَقْبَلُ

فَأَتَيْتَنِي بِمَا هَوِيَ ——— ت من القول تهلّل
 حينَ قالت: تقولُ زي ——— ننبُ: إنا سنفعل
 أنا من ذلك آيسُ ——— غيرَ أني أعلّل
 وأخٍ يستحثني ——— وينادي ويبدل
 كلما قال لي: انطلق ——— قلت أرزغ سافعل
 (ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٣٣)

دأب عمر على إضفاء الحوار في كثير من قصائده، وأكثر من "الرسل بينه وبين محبوباته في ديوانه. ونراه يعمد إلى مراسلة بعضهن، على شاكلة هذه الرسالة التي أرسل بها" (شوقي ضيف، ١٩٧٦م، ص ٣٥٣)، إلى زينب المكتناة بأم يعلى. فبدأ عمر بصوّر عمر في هذه القصيدة مشهداً من مشاهد وقوفه أمام ديار الحبيب الذي تبدلت معالمه بسبب رياح الصبا والشمال والجنوب، وبسبب ترك أهله له أيضاً، ثم ينتقل ليحكى قصة تعلّقه بزينب فأرسل لها جارية تُدعى (تهلل) لئُرسل له اعتذاراً لها، فجاءت تهلل تحمل وعداً من زينب أنها ستفعل، أي ستقبل اعتذاره، ولكنّ عمر يعرف مواعيد الأحبة أنها غير صادقة بدليل أنه قال: أنا يائس من قولها ولكنني أعلل نفسي بهذه الإجابة، فالوعد من المحبوبة عند عمر كاذب لا محالة، ولكنّ وعده هو مختلف، ففي نهاية القصيدة يخبرنا أن صاحبه حصّه على ترك الأطلال واللحاق بالركب، فقال له: سافعل، وهذا وعد عمر، وهو يختلف عن وعد الأحبة الذي صوّره في معظم ديوانه بأنه وعد كاذب، أمّا وعوده هو فقد صوّرها على أنها وعود صادقة، لذلك نتوقع من وعده هذا أن يكون صادقاً بحسب ديوانه أيضاً.

ولأنّ وعده صادق، نراه يعطي فسحة أمل للأحبة عندما يقرر ترك ديارهم، فنجده يقول:

سَأَجْتَنِبُ الدَّارَ الَّتِي أَنْتُمْ بِهَا ——— ولكنّ طريقي نحوكم سوف يعدل
 (ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٣٥)

فهو وإن وعد أنه سيترك دار الأحبة إلا أن طرفه سوف يظل ينظر إلى تلك الدار، لأنّ جوارحه قد تمكّن منها الحب فأبّت أن تطاوعه.

ونجد أن أفعال الوعد كثيراً ما تقترن بالسين أو سوف من مثل قوله:

ثمّ قالت بل لمن أبغضكم ——— شقوة العيش وتكليف الحزن
 بل كريم علّفته نفسه ——— بكريم لو يرى أو لو يُدُنْ
 سوف آتي زائراً أرضكم ——— بيقين فاعلميه غير ظن
 (ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٧٢)

إذ يعد عمر زيارة أرض الحبيب، ويؤكد صدق وعده بقوله: (يقين فاعلميه غير ظن)، إذ لم يكتفِ بالفعل (سوف آتي)، بل أكده بالكلمات أيضاً، لأنه يريد أن تتحول الكلمات في عالم الخطاب إلى أفعال في عالم الواقع، فغاية أفعال الوعد هي القصد والتحقق.

٤ - التصريحات Expressifs:

تُعرف هذه الأفعال أيضاً باسم الأفعال التعبيرية، وهي التي تعبر عن حالة نفسية، ولذلك أسماها أوستن السلوكيات، وتكون هذه الأفعال من مثل: شكرًا، هنيئًا، مرحى.. وقد وردت كلمة (هنيئًا) في ديوان الشاعر عمر في أربع مواضع هي قوله:

هنيئًا لأهل العامرية نشرها اللذيذ   لُدْ وريثًا لها التي أتذكر
(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٢٩١)

وقوله:

هنيئًا لقلب كنت أحسب أنه   إذا شاء سأل عنك أو مُتبدل
فمت كمدًا يا قلب أو عش فإنما   رأيثك بالجاني البخيل موكل
(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٣٧)

وقوله:

فإن تفتلي في غير ذنب أقل لكم   مقالة مظلوم مشوق متيم
هنيئًا لكم قتلى وصفو مودتي   فقد سيط من لحمي هواك ومن دمي
(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ١٩٧)

وقوله:

فما أنس من ودد تقادم عهدُه   فلسث بناس ما هدت قدمي نعلي
عشية قالت والدموع بعينها: هنيئًا لقلب عنك لم يسله مسلي
لقد كان في إقراضك الودد غيرنا   وفعلك ناه لي لو ان معي عقلي
(ديوان عمر بن أبي ربيعة، ١٩٥٢م، ص ٣٣٨)

وهو في كل المواضع يعبر عن تلك الحالة النفسية بالفعل الإنجازي (اهنا هنيئًا)، فهو في الموضع الأول يصرح بالهناء لأهل العامرية بما لأنها ذات رائحة طيبة وجمال ناعم، وفي الموضع الثاني يصرح بالهناء لقلبه الذي اعتاد جفاء المحبوب فما عاد يسأل بأن يعيش أو يموت لأن الجفاء مقدر له طول عمره، وفي الموضع الثالث يتوجه بالهناء لمحبه الذي يرتضي له الألم والأسى والقتل لأنه

دائم النكران، أما في الموضوع الرابع فالهناؤه فيه مختلفة حيث أتت من المحبوب النادر الذي أصفاه المودة فقال مهنئاً نفسه بعمر المخلص في حبّه.

هذا التصريح أو التعبير بالفعل الإنجازي (اهناً هنيئاً) هو تعبير عن تلك الحالة النفسية المستبعدة بالشاعر تجاه المحبوب في أغلب مواضعها، فكان السلوك متماشياً مع الحال التي عهدتها من المحبوب ولم يتبدّل عمر معها بدليل أن المحبوب في نهاية المطاف بادلته التعبير والتصريح نفسه.

خامساً: خاتمة ونتائج

بعد تطبيق نظرية أفعال الكلام في ديوان عمر بن أبي ربيعة نخلص إلى أهم النتائج التي توصل اليها هي:

- ١- التداولية فرع لساني معرفي يهتم بالخطاب ضمن سياق محدد، وغايته الإيصال ومنع سوء الفهم.
- ٢- تلتقي نظرية أفعال الكلام في اللغة العربية مع أسلوب الخبر والإنشاء، فالمقصود بأفعال الكلام تنوع الصيغ الكلامية ووفقاً للمقام الذي تُقال فيه، فإنّ صح فيها الصدق أو الكذب فهي أفعال إخبارية، أما إذا كان غايتها الأمر أو النهي أو الترجي أو التمني وما إلى ذلك فهي أفعال إنشائية.
- ٣- يمتاز شعر عمر بأنه مُقتصر على الغزل، وهذا الاقتصار مكّن البحث من تحديد أفعال الكلام فيه، فالأفعال الإخبارية في معظمها هي حديثه عن مغامراته مع النساء، أما بقية الأفعال من أوامر والتزامات وتصريحات فهي تدور حول طلبه الدائم من الحبيب بعدم الجفاء، وأن تجود عليه بالوصول، وأن تتخذ منه موقفاً صارماً، وأن تصدقه المواعيد، وأن تعترف بحبه لها، وما شاكل ذلك من معانٍ يكثر دورانها بين الأحبة.

سادساً: المصادر والمراجع

- الجراح، عامر خليل: الإجراءات التداولية التأثيرية في التراث البلاغي العربي بين التأويل والحجاج والإنجاز، دار سنابل، إسطنبول، ط ١، ٢٠١٩م.
- الزركلي، خير الدين: الأعلام، دار العلم للملايين، بيروت، ط ١٥، ٢٠٠٢م.
- صحراوي، مسعود: التداولية عند العلماء العرب- دراسة تداولية لظاهرة الأفعال الكلامية في التراث اللساني العربي، دار الطليعة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٥م.
- ضيف، شوقي: تاريخ الأدب العربي- العصر الإسلامي، دار المعارف، مصر، ط ١٧، ١٩٧٦م.
- قدور، أحمد محمد، مبادئ اللسانيات، دار الفكر المعاصر، ٢٠١٤م،
- عبد الحميد، محيي الدين: شرح ديوان عمر بن أبي ربيعة المخزومي، مطبعة السعادة بمصر، ط ١، ١٩٥٢م.
- عبد العزيز، محمد حسن: علم اللغة الحديث، مكتبة الآداب، القاهرة، ط ١، ٢٠١١م.
- عزوز، أحمد: المدارس اللسانية، دار آل رضوان، الجزائر، ط ٢، ٢٠٠٨م.
- لونجي، جوليان، وجورج إيليا سرفاتي: قاموس التداولية، ترجمة: لطفي السيد منصور، دار الرافدين، لبنان، ط ١، أيلول ٢٠٢٠م.
- الماشطة، مجيد: شظايا لسانية، دار السياح، لندن، توزيع دار البيقظة الفكرية، دمشق، ط ١، ٢٠٠٨م.
- الماشطة، مجيد وأحمد الركابي: مسرد التداولية، الرضوان للنشر والتوزيع، عمان، ط ١، ٢٠١٨م.
- هفل اليونس، Hafel Alyounes، بائية سعد الغنوي، دراسة في فحولتها وبائها، Kırıkkale Universty Journal of Social Scieces -Kujss- Volume 10 No 2 July 2020.

